

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA
28.

Szerkesztette:

Maticsák Sándor

Kelemen Ivett

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

2021

A DEBRECENI EGYETEM FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
LEKTORÁLT KIADVÁNYA

Alapító főszerkesztő:

Keresztes László

Szerkesztőbizottság:

Csúcs Sándor (Budapest), Riho Grünthal (Helsinki),
Honti László (Budapest), Lars-Gunnar Larsson (Uppsala),
Harri Mänttilä (Oulu), Sirkka Saarinen (Turku),
Tõnu Seilenthal (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen).

A tanulmányokat lektorálta:

Bogár Edit (Belgrád), Csepregi Márta (Budapest), Csúcs Sándor (Piliscsaba),
Farkas Judit (Pécs), Hoffmann István (Debrecen), Honti László (Budapest),
Hunyadi László (Debrecen), Kelemen Ivett (Debrecen), Keresztes László
(Debrecen), Klima László (Budapest), Korompay Klára (Budapest),
Petteri Laiho (Jyväskylä), Maticsák Sándor (Debrecen), Pusztay János
(Budapest), Sirkka Saarinen (Turku), Sipos Mária (Budapest),
Sipőcz Katalin (Szeged), Szeverényi Sándor (Szeged), Tamás Ildikó
(Budapest), H. Varga Márta (Budapest), Wagner-Nagy Beáta (Hamburg),
Zaicz Gábor (Budapest).

ISSN 0239-1953

© A szerzők, 2021

© A Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli
elektronikus terjesztés jogát, 2021.

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított Magyar
Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.

Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi

Technikai szerkesztő: Maticsák Sándor

Borító: Deli-Nagy Tünde, Silvia Sökk

Készült a Debreceni Egyetem nyomdájában.

TARTALOM – CONTENTS – INHALT

SISÄLLYS – СОДЕРЖАНИЕ

Alnajjar, Khalid – Rueter, Jack – Partanen, Niko – Hämäläinen, Mika: Enhancing the Erzya-Moksha dictionary automatically with link prediction	7
Bába Laura: Nehéz szülés. Nyelvi jellegzetességek és fordítási nehézségek Katja Kettu <i>Kätilö</i> (<i>A bába</i>) című regényében	19
Baksa Máté: Hemminki Maskulainen és a finn nyelv standardizálódása.....	29
Bartens, Hans-Hermann: Die Märchensammlungen von Ignác Halász aus Arjeplog und Hattfjelldalen	43
Bíró Bernadett: Az északi manysi <i>-kwe</i> kicsinyítő képző használata és funkciója	57
Csepregi Márta: K. F. Karjalainen hanti adatközlői	67
Domokos Johanna: Egy egyetemi fordítói laboratórium létrejövéte, eredményei és tervei	79
Fejes László: Magányos-e a farkas? Észrevételek az erza harmóniával kapcsolatban	89
Gheno, Danilo: A <i>*-t > -k</i> változásról a lapp nyelvben	105
F. Gulyás Nikolett: A birtoklás mondatszintű kifejezése a komi-permjákban	113
Honti László: Az <i>engēm(et)</i> és a <i>tégēd(et)</i> g-jének rejtélyéről	131
Janurik Tamás: Hajdú Péter és Eugen Helimšzkij szölkup nyelvleírása: az igei toldalékok szembesítése	153
Juhos Meri: Hangjelölés Urbanus Rhegius 16. századi könyvének finn fordításában	163
Kazajeva, Nyina – Molnár Judit: A magyar és az erza-mordvin mondat szórendjéről	179
Kelemen Ivett: Északi számi Miatyánk-fordítások összehasonlító vizsgálata	195

Klima László: Finnugor és szamojéd őslakók a szibériai évkönyvekben. A Rumjancev rövid évkönyv	209
Кузнецова, Маргарита: Бирский говор в «Марийском диалектном словаре» Эдена Беке (морфологический анализ)	229
Larsson, Lars-Gunnar: A nyelvi adatközlő életrajzának jelentőségéről.....	241
Maticsák Sándor: A két Ricskov és a finnugorok	247
Panka Erzsébet: Magyar és német anyanyelvű finntanulók hibái a partitívuszi és a teljes tárgy használata során	265
Pukánszky Alexandra: Inkluzív nyelvhasználat és nyelvi változások a finn genderkifejezésekben	277
Pusztay János: Páros névszók a finnugor nyelvek iskolai terminológiájában	289
Saarinen, Sirkka: Castrén, Wiedemann und der schwankende Schwa-Vokal	299
Sarhema, Maria – Takács Judit: <i>László</i> ja <i>Antal</i> suomeksi ja unkariksi: tutkimus kahdesta etunimestä muodostetuista appellatiiveista	307
Sipos Mária: A 'fekszik' ige grammatikalizációja a színjai hantiban	319
Sipőcz Katalin: Az IDŐ FŐZÉS metafora a manysi nyelvben	333
Szalóczy Bettina: Vallási terminusok vizsgálata az északi számi Lukács evangéliumban	341
Сергеев, Олег: Языковые особенности текста молитвы <i>Отче наш</i> на марийском языке, записанной Г. Ф. Миллером	355
Szeverényi Sándor: Az igeidőről etnoszintaktikai szempontból – a perfektív aorisztosz és a múlt idő	369
Szűj Enikő: D. V. Bubrich életrajzának, munkáinak magyar vonatkozásairól	381
Tamás Ildikó: Online számi	395
Varga Judit: 150 vuotta ensimmäisestä unkarinkielisestä Itämeren seutujen matkakirjasta	411
H. Varga Márta: Grammatikai eszközök kopula-funkcióban.....	423

Várnai Zsuzsa: Az 'ül' testtartásig a nganaszanban	435
Vigh József: Észak- és Kelet-Európa késő pleisztocén – kora holocén természeti környezetének rekonstrukciója és a finnugor nyelvű népek őstörténete	449
Vígh-Szabó Melinda: Nyelvek és nyelvváltozatok Észtországban	465
Virtanen, Susanna: Pohjoismansin uudistuvaa sanastoa: omakielisten uudissanojen muodostustavoista	483
Voigt Vilmos: A csúdok a lapp szövegekben	495

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Gugán Katalin – Kerezi Ágnes – Kubínyi Kata: Hanti hadak, manysi mesék: kalauz legközelebbi nyelvokonainkhoz. Rendhagyó emlék- könyv Csepregi Márta 70. születésnapjára (<i>Rusvai Julianna</i>)	503
Arto Moisio – Oleg Sergejev – Nadežda Krasnova – Jorma Luutonen: Marin kirjakielen termistön kehitys 1920- ja 1930-luvulla (<i>Maticsák Sándor</i>)	514
Híradás szetu szótárakról (<i>Kormos Erik</i>)	520
Say István: A keleti balti finn nyelvek és népek (<i>Kormos Erik</i>)	527
Klima László: Válogatott rénhíreim (<i>Pukánszky Alexandra</i>)	532

In honorem

Keresztes László 80 éves (<i>Maticsák Sándor – Kelemen Ivett</i>)	541
Kiss Antal 80 éves (<i>Maticsák Sándor</i>)	555

In memoriam

Heikki Leskinen (1930–2021) (<i>Keresztes László – Maticsák Sándor</i>)	557
Fodor István (1943–2021) (<i>Klima László</i>)	559
150 éve született K. F. Karjalainen (<i>Csepregi Márta</i>)	562

Enhancing the Erzya-Moksha dictionary automatically with link prediction

**Khalid ALNAJJAR – Jack RUETER –
Niko PARTANEN – Mika HÄMÄLÄINEN**

University of Helsinki

khalid.alnajar@helsinki.fi, jack.rueter@helsinki.fi,
niko.partanen@helsinki.fi, mika.hamalainen@helsinki.fi

Introduction

Dictionary and vocabulary work with the Mordvin languages date back to the late 17th century with the collections by N. Witsen (*Noord en oost Tartarye etc.* Amsterdam, 1692) (cf. Feoktistov 1976: 10–15; Maticsák 2017: 43–61; Mikola 1975). Specifically Erzya and Moksha vocabularies appear in research work beginning in the second half of the 19th century (cf. Ahlqvist 1861, Moksha; Wiedemann 1865, Erzya) as bilingual dictionaries with German as the target dictionary. During the 20th century the source languages, Erzya and Moksha, appear in several bilingual dictionaries with Russian as the target language with separate Russian-to-Erzya and Russian-to-Moksha dictionaries to complement them. It is worth mentioning the considerable amount of research done by Keresztes (1990, 1999, 2011, 2013).

The 1990s also sees a proliferation of dictionary activity both institutional and individual. This decade is marked by the publication of extensive Erzya-Russian (1993) and Moksha-Russian (1998) bilingual dictionaries as well as foreign Erzya-Finnish (1996), Moksha-Finnish (1998), Erzya-Hungarian (1998), and a bounty of small dictionaries of specific focus. This is also when a completed Dictionary of the Mordvin Dialects [Mordwinisches Wörterbuch] based on the Paasonen research collections appears (1990, 1992, 1994, 1996).

The first decade of the new millennium sees new dimensions in dictionary writing. There is the continuation of bilingual dictionary writing, observed in Erzya-German (2002), Moksha-Hungarian (2003), on the one hand, but there is also the monolingual dictionary of the Erzya language (2002), and a trilin-

gual dictionary Moksha-Erzya-Russian (2004), on the other. Additions and updates to Erzya and Moksha dictionary work continue to this day both in print and online, e.g. an Estonian-Erzya dictionary appeared online in 2019 (Soosaar – Erina 2019) and multilingual dictionaries are available for both Mordvin languages online (Hämäläinen – Rueter 2018). (An overview of the Mordvin dictionary literature: Maticsák 2014.)

The search for an Erzya-to-Moksha dictionary is still ongoing. One requirement for a good bilingual dictionary is the existence of monolingual dictionaries, such as the one by the Erzya writer Kuz'ma G. Abramov (2002), which is actually the first one of its kind for a non-majority Finno-Ugric language (other than Hungarian, Finnish and Estonian), and has only one counterpart in the Komi monolingual dictionary (Karmanova – Jakubiv 2016).

Although trilingual dictionaries of Erzya, Moksha and Russian (or other target languages) are a good start for arriving at Erzya-to-Moksha dictionaries, there are certain issues to be dealt with first. The Paasonen Mordvin Dialect Dictionary, which contains nearly 7000 Mordvin roots but aligns less than 50% of the roots as mutual to Moksha and Erzya (Rueter 2016, 2020), is, in fact, an exceptional work of cognate alignment for continued studies in all Mordvin idioms. This cognate alignment can, to some extent, also be observed in the trilingual dictionaries of 2004 (Moksha-Erzya-Russian with at least 3,610 translation pairs) and 2011 (Russian-Moksha-Erzya with parallel Moksha and Erzya translations for at least 10,123 Russian words). In the former (Poljakov 2004) there is an adherence to single-word lemmas in the Erzya and Moksha, while in the latter (*Русско-мокшанско-эрзянский словарь* [Russko-mokšansko-ërzjanskij slovar] 2011) the single-word strategy only applies to the Russian source language. Both books were intended to demonstrate the coherence of the two Mordvin literary languages, although the ordered alignment of Mordvin cognates does not always follow semantic or frequency criteria found in literature and everyday usage. Hence there is still a need for a translation dictionary between Erzya and Moksha, which, on the one hand, is based on descriptions of the Erzya and Moksha languages as they are actually used, and also affords ample contextual examples for both languages.

In 2019 work was begun with an online dictionary editing platform Ve'rd (Alnajjar et al. 2020). The goal of this undertaking has been to provide uniform representation and access to multilingual data, where the relations between entries and their translations have to be complexly mapped. We also recognized the importance of collaborative editing online, as many earlier projects had edited lexical information in XML, and essentially one dictionary

at the time. We understand multilingual dictionaries as a complex network of meanings and translations, and the only way to describe this adequately is within a platform where we can build connections between these different resources.

In this paper, we describe how we have used the new features that we have built into Ve'rdi to automatically extend the existing, digital Erzya-Moksha dictionary. We go through a sample of the results to validate the efficacy of our model.

Related work

There has been a multitude of attempts to predict novel translations in bilingual and multilingual dictionaries. Here, we describe some of the most relevant work to our work. It is to be noted that computational research conducted on endangered languages is very different from similar research conducted on other, so-called „low-resourced” languages (Hämäläinen 2021). There have been several related approaches to extending semantic knowledge bases (Pasini – Navigli 2017; Gesese et al. 2020), however, their research questions are very far from our goals in this paper.

Lam – Kalita (2013) have proposed a method for reversing bidirectional dictionaries (e.g., reversing Hindi-English to English-Hindi). Their approach depends heavily on WordNet¹ being available for at least one of the languages in question. and uses the similarities between the words and their synonyms, hyponyms and hypernyms in WordNet to estimate the quality of the reverse translations. They have tested the method by reversing resource-poor and endangered language dictionaries (e. g. Karbi, Hindi and Assamese) to have English as the source language instead of the target language.

Lam et al. (2015) elaborated a way for authoring novel dictionaries for resource-poor languages. In their research paper, a dictionary of a low-resource language to a resource-rich language with a high-quality WordNet is needed. To translate a word from the source language to a new language, their method uses links between the English WordNet and existing multiple intermediate WordNets of other languages such as Finnish and Japanese to highlight the relevant words in the WordNets. Thereafter, each of these words are translated to the destination language in question using some of the existing machine translation systems such as Google Translate. The higher the agreement between multiple machine translation systems, the higher the score given to the translation.

¹ <https://wordnet.princeton.edu/>

An approach based on constraints for inducting new dictionaries for low-resourced languages within the same language family has been proposed by Wushouer et al. (2015). In their approach, a graph is built from two bilingual dictionaries (i.e. A-B and B-C, where B is the intermediate language), and new potential translation links are examined by treating the problem as conjunctive normal form (CNF) and using WPMaXSAT solver to identify the new translations.

A graph-based method for combining multiple Wiktionaries and inferring new translations using graph-based probabilistic inference measured by random walks was proposed by Soderland et al. (2009). The goal of their work is to construct a huge dictionary covering the well-resourced languages (e.g., English, French, Spanish, etc.) and suggest new dictionary translations; nonetheless, their work does not address endangered or resource-poor languages.

Donandt et al. (2017) have trained a Support Vector Machine (SVM) model to predict whether a suggested translation is viable. With multiple bilingual dictionaries, a directed graph is constructed where nodes are unique words associated with their language and part-of-speech tag. Depth-first search is applied to find cycles in the graph. Translations found in cycles with a translation in the dictionary from the target word back to the source are considered to be positive examples, whereas translations found in paths but not cycles are treated as negative instances. Additional features are passed on to the model as well, such as the frequency of source word in a dictionary, number of available paths between the source and target words, and, in the case of sharing the language family, the average Levenshtein distance between all the words in the path. This method has been neither investigated nor evaluated for endangered languages.

Existing dictionaries

Existing dictionaries are written in XML formats. Erzya and Moksha dictionaries follow the XML format of Giella Language Technologies and both are hosted publicly on Github.² Figure 1 shows how a Skolt Saami lexeme, *piânnai*, is represented. All translations of the lexeme are listed under the meaning group element, <mg>. For instance, the English and Finnish translations of the word are *dog* and *koira*, respectively.

² Erzya: <https://github.com/giellalt/lang-sms> and Moksha: <https://github.com/giellalt/lang-mdf>

These dictionaries are available in Akusanat infrastructure,³ and have been primarily curated by Jack Rueter for over ten years. The dictionaries are multilingual and enhanced with different graph relations to other information.

```

▼<e meta="04" id="gt_N_243">
  <map stamp="gt_N_243:fm_1482:sml_18948" fin_lemma_id="8404::"/>
  <rev-sort_key>iannâip</rev-sort_key>
  ▼<lg>
    .....<l pos="N">piânnai</l>
    .....▶<inc-sampling/>
    .....▼<stg>
    .....<st Contlex="N_PiYNNAI" inflexId="1.4">piâ%{'0%}'n'n</st>
    .....</stg>
    .....▶<inc-audio/>
    .....▶<etymology/>
    </lg>
    .....▶<sources/>
    .....▼<mg relId="0">
    .....▼<semantics>
    .....<sem class="ZOO">DOMESTIC</sem>
    .....<sem class="HUMAN">FAMILY</sem>
    .....</semantics>
    .....▼<tg xml:lang="deu">
    .....<t pos="N">Hund</t>
    .....</tg>
    .....▼<tg xml:lang="eng">
    .....<t pos="N">dog</t>
    .....</tg>
    .....▼<tg xml:lang="hun">
    .....<t pos="N">kutya</t>
    .....</tg>
    .....▼<tg xml:lang="fin">
    .....<t pos="N">koira</t>
    .....</tg>
    ...
    ,

```

Figure 1.

A snapshot of the lexeme element (piânnai) in the Skolt Saami XML

We have imported all of the existing XML dictionaries into Ve'rdd. In total, 118,954 and 55842 lexemes were imported for Erzya and Moksha, respectively, along with their corresponding translations. These dictionaries did

³ <https://akusanat.com>

not contain any translations between the two languages, whether it is Erzya to Moksha or the other way around. However, two small dictionaries are available with such translations,⁴ which only contain around four thousand translations between Erzya and Moksha.

At the moment, Ve’rdd contains 42 languages, resulting in nearly 2 million lexemes and 1 million translation pairs. In the following section, we describe how we extended the dictionaries’ translation candidates automatically based on existing translations for other languages. When conducting an automatic task like this the attention to quality is extremely important, so we present below a thorough evaluation and overview of results.

Dictionary augmentation

Since our data is in a graph structure in our Ve’rdd system, we can apply graph based methods for the dictionary augmentation. We build our method on an existing link prediction algorithm, Tanimoto similarity coefficient (Tanimoto 1968), which we repurpose and extend for our purposes. This means that Tanimoto coefficient is used to compute a score based on the common neighbours between the source and target nodes with respect to the total number of their neighbours. The mathematical formula for Tanimoto coefficient can be seen in Figure 2, where A denotes set of source language translations and B a set of target language translations.

$$J(A, B) = \frac{|A \cap B|}{|A \cup B|}$$

Figure 2.
Tanimoto coefficient

In practice, our method assigns a higher score for new translation pairs that have high support from within the graph structure. Hence, the more translations to other languages a word in Erzya and Moksha have in common, the more likely it is that they are also translations of each other. This way, the output of our system can also indicate how certain the model is that two words are good translations for each other.

We iterate over all potential translation pairs between Erzya-Moksha and Moksha-Erzya, where at least a single translation is shared between the pair. Thereafter, we assess the confidence score using the Tanimoto coefficient

⁴ <https://gtsvn.uit.no/langtech/trunk/words/dicts/myvmdf> and
<https://gtsvn.uit.no/langtech/trunk/words/dicts/mdfmyv>

metric. This process resulted in 43,484 and 43,636 translation pairs for Erzya-Moksha and Moksha-Erzya, in the same given order.

Evaluation and results

For our evaluation, samples of 300 new translations for both Erzya-Moksha and Moksha-Erzya were evaluated by a knowledgeable linguist. His task was to indicate how good the new predicted translations were. The translation pairs were graded on the basis of three options, which are a perfect match, a near miss and a completely wrong translation. For quantitative analysis, we assign points from 1 to 3 to the grades, respectively.

The results can be seen in Table 1. We report the values for all 300 samples and a subset of them without multiword expressions as they were problematic. The results indicate that the method excels at finding translations between single words (with 65% and 77% accuracy for accurate predictions); nonetheless, the performance of the method is still acceptable even when including multi-word expressions. When observing the difference percentage of perfect predictions between Erzya-Moksha (37%) and Moksha-Erzya (68%), we notice a difference in the efficiency of the method which is probably due to the fact that the existing dictionaries are independent and of different quality.

	1 (perfect)	2 (near miss)	3 (wrong)
Erzya-Moksha	37%	33%	30%
Erzya-Moksha (without MWE)	65%	21%	14%
Moksha-Erzya	68%	19%	13%
Moksha-Erzya (without MWE)	77%	18%	5%

Table 1.

Percentages of the scores assigned to the new predictions

So-called perfect matches may also include fuzzy equivalent pairs, but there may also be instances where less than desirable but equivalent translations are given. In 1.1–1.3, the matches are perfect, but they may require additional context constraints. In 1.2, we can observe the pair ‘unfound’ vs ‘undiscovered’, where ‘undiscovered’ might denote a more limited interpretation. For example, the English translation for ‘riddle’ in 1.4 shows that Erzya attests to a Russian loanword *загадка* even though a native word *codamo-ëbkc* is available in Ve’rdd.

- 1.1 Erzya *чивалгомаёнов* ‘westwards’ and Moksha *шимадомань шири* ‘westwards’;
- 1.2 Erzya *анак муе* ‘unfound’ and the Moksha *анак панжсек* ‘undiscovered (lit. unopened)’;
- 1.3 Erzya *эвропань ломань* ‘European person (lit. person of Europe)’ and Moksha *евронэряй* ‘European (lit. Europe dweller)’;
- 1.4 Erzya *загадка* ‘riddle’ and Moksha *содамоефкс* ‘riddle’.

Illustrative examples of the near miss predictions are found in pairs 2.1–2.3. In 2.1 the difference is seen in the body of water indicated. Example 2.2, however, shows a parallel drawn between ‘domestic animals’ and simple ‘animals’. Example 2.3 shows two different parallels drawn, one is between ‘daughter’ and ‘child’, whereas the other is between ‘foster’ and ‘not one’s own’. This distinction of near miss predictions from fuzzy perfect scores is hard to delimit.

- 2.1 Erzya *иневедь чире* ‘sea coast’ and Moksha *ведьжире* ‘water’s edge’;
- 2.2 Erzya *кудоракишат* ‘domestic animals’ and Moksha *ракишат* ‘animals’;
- 2.3 Erzya *трянь тейтерь* ‘foster daughter’ and Moksha *аф эсь шаба* ‘not one’s own child’.

The wrong translations included interesting predictions, where the accuracy of the X-to-English translation may be deemed questionable. In 3.1, for instance, the Erzya *ломанькс путыця* ‘venerating, honoring’ is being equated to the Moksha ‘playing up to someone’, hence there appears to be no actual veneration in the aligned Moksha word. Example 3.2, it will be noted, is drawing a parallel between ‘international’ and ‘interpersonal’, which would indicate only the ‘inter-’ segment is shared by the two words. Example 3.3 draws a parallel between ‘to show’ and ‘to confirm’, which, although they might be close in some context, are not true matches. Once again, we are reminded of the difficulty of establishing clear parameters for grading automatically predicted translations.

- 3.1 Erzya *ломанькс путыця* ‘venerating, honoring’ vs Moksha *мялень ваны* ‘respectful (actually: playing up to)’;
- 3.2 Erzya *масторьютконь* ‘international’ vs Moksha *ломаньётконь* ‘interpersonal’;
- 3.3 Erzya *невтемс* ‘to show’ vs Moksha *кемокснемс* ‘to confirm’.

As can be seen from the quality of even the near miss and rejected translation pair predictions, this algorithm may well provide at least a good rating for translation prompting.

Future work

Ve'rdđ has relations other than translation relations to deal with. These include: „Etymological relation” for marking associations between cognates; „Compound relation” for associating compound words with the elements; „Derivation relation” for associating derived words with their source stems and derivational affixes. These could, in the future, be predicted automatically by incorporating methods such as the ones by Alnajjar et al. (2017), Härmäläinen – Rueter (2019) and Alnajjar (2021), test materials could be found in Keresztes (2013).

Etymological relations between words of the Mordvin idioms may be readily augmented in Ve'rdđ at the present by entering documentation meta-data from sources such as (Keresztes 2011: 107–118), and even more extensive alignments can be found in the Mordwinisches Wörterbuch (1990, 1992, 1994, 1996), both at the lemma level and the etymology level (cf. Rueter 2020).

Future work will involve the enhancement of parallel corpora development for Erzya and Moksha, both literary and vernacular in collaboration with other centers of Mordvin studies. The lexical resources we have created and described here could be used in future in research on morphological derivations, dialect areas and lexical distributions. Furthermore, this approach can be useful for other endangered languages as well.

Literature

- Abramov, K. G. [Абрамов, К. Г.] 2002: Валонь ёвтнема валкс. Мордовской книжной издательствась, Саранск.
- Ahlqvist, August 1861: Versuch einer Mokscha-Mordwinischen Grammatik. Forschungen auf dem Gebiete der Ural-Altaischen Sprachen. Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Alnajjar, Khalid – Härmäläinen, Mika – Chen, Hanyang – Toivonen, Hannu 2017: Expanding and weighting stereotypical properties of human characters for linguistic creativity. In: Proceedings of the 8th international conference on computational creativity (ICCC'17). 25–32.
- Alnajjar, Khalid – Härmäläinen, Mika – Rueter, Jack – Partanen, Niko 2020: Ve'rdđ. Narrowing the gap between paper dictionaries, low-resource NLP and community involvement. In: Proceedings of the 28th international conference on computational

- linguistics: system demonstrations. International committee on computational linguistics. 1–6.
- Alnajjar, Khalid 2021: When word embeddings become endangered. In: Multilingual Facilitation. Rootroo Ltd. 275–288.
- Donandt, Kathrin – Chiarcos, Christian – Ionov, Maxim 2017: Using machine learning for translation inference across dictionaries. In: TIAD-2017 shared task – translation inference across dictionaries [<https://tiad2017.wordpress.com/>]. http://ceur-ws.org/Vol-1899/TIAD17_paper_2.pdf
- Feoktistov, A. P. [Феоктистов, А. П.] 1976: Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков (ранний период). Академия Наук СССР Институт Языкознания, Москва.
- Gesese, Genet Asefa – Alam, Mehwish – Sack, Harald 2020: Semantic entity enrichment by leveraging multilingual descriptions for link prediction. In: ArXiv preprint arXiv: 2004.10640.
- Hämäläinen, Mika – Rueter, Jack 2018: Advances in synchronized XML-MediaWiki dictionary development in the context of endangered Uralic languages. In: Proceedings of the XVIII EURALEX international congress: lexicography in global contexts. Ljubljana University Press, Ljubljana. 967–978.
- Hämäläinen, Mika – Rueter, Jack 2019: Finding sami cognates with a character-based NMT approach. In: Proceedings of the 3rd workshop on computational methods in the study of endangered languages. 1: 39–45.
- Hämäläinen, Mika 2021: Endangered languages are not low-resourced! In: Multilingual Facilitation. Rootroo Ltd. 1–11.
- Karmanova, A. N. – Jakubiv, T. V. [Карманова, А. Н. – Якубив, Т. В.] 2016: Вежортас восьтан кывкуд: 3000 сайё кыв. О. И. Уляшев редакция улын. ООО «Ан-бур», Сыктывкар.
- Keresztes, László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes, László 1999: Development of mordvin definite conjugation. MSFOu 233. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Keresztes, László 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debrecen University Press, Debrecen.
- Keresztes, László 2013: Morféma-alternációk a moksa-mordvin határozott és birtokos személyragozásban. Folia Uralica Debreceniensia 20: 109–152.
- Lam, Khang – Al Tarouti, Feras – Kalita, Jugal 2015: Automatically creating a large number of new bilingual dictionaries. In: AAAI conference on artificial intelligence. 2174–2180.
- Lam, Khang Nhut – Kalita, Jugal 2013: Creating reverse bilingual dictionaries. In: Proceedings of the 2013 conference of the North American chapter of the Association for Computational Linguistics: Human Language Technologies. 524–528.

- Maticsák, Sándor 2014: A mordvin lexikográfia évszázadai. In: Maticsák, Sándor – Tóth, Anikó Nikolett – Laihonen, Petteri: *Rokon nyelveink szótárai. Fejezetek a finn-ugor lexikográfia történetéből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 103–130.
- Maticsák, Sándor 2017: *The beginnings of Mordvin literacy*. Buske Verlag, Hamburg.
- Mikola, Tibor 1975: *N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola. (Mit einem Anhang.) Studia Uralo-Altaica VII*. Szeged.
- Pasini, Tommaso, – Navigli, Roberto 2017: Train-O-Matic: Large-scale supervised word sense disambiguation in multiple languages without manual training data. In: *Proceedings of the 2017 conference on empirical methods in natural language processing*. 78–88.
- Poljakov, O. E. [Поляков, О. Е.] 2004: Мокшень и эрзянь кяльхень фкакс- и аф фкаксшисна, синь валлукссна. Эрзянь ды мокшонь кельтнень вейкекс- ды аволь вейкексчист, сынст валлувост. О. Е. Поляков, Jack Rueter. Н. П. Огарёвонь лемса Мордовский государственной университетсь. Саранск: «Красный Октябрь» типографиясь, Саранск.
- Rueter, Jack 2016: Towards a systematic characterization of dialect variation in the Erzya-speaking world: Isoglosses and their reflexes attested in and around the Dubyonki Raion. In: Shagal, Ksenia – Arjava, Heini (eds), *Mordvin languages in the field*. *Uralica Helsingiensia* 10. Helsinki. 109–148.
- Rueter, J. M. 2020: Linguistic distance between Erzya and Moksha. *Dependent morphology*. In: Клементьева, Е. Ф. – Мочалова, Т. И. – Рябов, И. Н. (ред.), *Финно-угорские языки в современном мире: функционирование и перспективы развития: материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 95-летию заслуженного деятеля науки РФ, доктора филологических наук, профессора Цыганкина Дмитрия Васильевича*. МГУ им. Н. П. Огарёва, Саранск. 90–110.
- Russko-mokšansko-erzjanskij slovar' / Русско-мокшанско-эрзянский словарь 2011. Составители: В. И. Щанкина, А. М. Кочеваткин, С. А. Мишанина. Науч. Ред. Ю. А. Мишанин. Поволжский центр культур финно-угорских народов, Саранск.
- Soderland, Stephen – Etzioni, Oren – Weld, Daniel – Skinner, Michael – Bilmes, Jeff 2009: Compiling a Massive, Multilingual Dictionary via Probabilistic Inference. In: *Proceedings of the joint conference of the 47th annual meeting of the ACL and the 4th international joint conference on natural language processing of the AFNLP*. 262–270.
- Soosaar, Sven-Erik – Erina, Olga (eds) 2019: *Estonian-Erzya Dictionary*. [Online.] <https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-07BD8L>
- Tanimoto, T. T. 1968: *An elementary mathematical theory of classification and prediction*. Internal IBM Technical Report.

- Wiedemann, F. J. 1865: Grammatik der Ersamordwinischen Sprache, nebst einem kleinen Mordwinisch–Deutschem und Deutsch–Mordwinischen Wörterbuch von F. J. Wiedemann, Mitglieder der Academie. Gelesen am 22. December 1864. Mémoires de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, VIIE série. Tome IX, № 5. Commissionäre der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- Wushouer, Mairidan – Lin, Donghui – Ishida, Toru – Hirayama, Katsutoshi 2015: A constraint approach to pivot-based bilingual dictionary induction. In: ACM transactions on Asian and low-resource language information processing (TALLIP). 1–26.

*

Az erza-moksa szótár automatikus fejlesztése a Link Prediction program segítségével

A veszélyeztetett erza és moksa nyelv kétnyelvű szótárának megalkotására mutatunk be egy újabb lehetőséget, más nyelvű szótárak tanulságai alapján. Ebben a cikkben egy automatikus, adatvezérelt módszert mutatunk be az erza és moksa szókészlet közötti új lexikográfiai kapcsolatok leírására. Arra törekszünk, hogy leírjuk a mordvin kutatások azon lépéseit, amelyek az erza és moksa lexikon szemantikai összehangolását foglalják magukban. Tanulmányunkban röviden bemutatjuk a mordvin nyelvek első szóanyagait és szótárait, amelyek a 17. században keletkeztek. Ennek a lexikonnak a szemantikai fejlesztése fontos a közeli rokonságban lévő, de különálló irodalmi nyelvvel rendelkező erza és moksa közötti nyelvi távolság mérésében. Ez a munka egy nagyobb rendszerbe illeszkedik, beleértve a két nyelv etimológiai, morfológiai és szintaktikai összevetését is.

Kulcsszavak: számítógépes nyelvészet, erza-mordvin, szótár, szemantika.

KHALID ALNAJJAR – JACK RUETER – NIKO PARTANEN – MIKA HÄMÄLÄINEN

Nehéz szülés
Nyelvi jellegzetességek és fordítási nehézségek
Katja Kettu *Kätilö* (*A bába*) című regényében

BÁBA Laura

ELTE, Budapest
baba.laura@btk.elte.hu

Minä olen kätilö Jumalan armosta ja kirjoitan nämä rivini sinulle, Johannes. Minulle kaikista maailman ihmisistä on Herramme Kaikkivaltias viisaudessaan antanut kyvyn lahjoittaa toisille elämä ja toisilta tuhota se. Kumpaakin olen tässä maailmanpaloon hukkuneessa elämässäni antanut, elämää ja kuolemaa vastavuoroin, enkä tiedä johtuuko elämäni kulku tämän ajan rummutuksesta vai siitä, että Herra sen perimmiltään tällaiseksi on tarkoittanut. Tämä kyky on ristini ja pelastukseni, taakkani ja tuomioni ja määrännyt elolleni mutkaisen polun kauas kotoani ja sinusta, rakkaani. Raapustan näitä muisteloitani Ifjordin länsipuolella sijaitsevassa vuonokkeessa. Talvi ei ole vielä saapunut tänne Jäämeren rannalle, vaikka onkin lokakuu. Ilma on kohmeista hiliä. Maa sinisenmustaa ja taivaasta rypistää Jumalan otsa (Kettu 2011: 10).

Bába vagyok, Isten kegyelméből, és neked írom e sorokat, Johannes. A mi Urunk, a Mindenható bölcsességében a világ összes embere közül nekem adott képességet arra, hogy kinek életet adjak, kitől elvegyem azt. És én, ebben a világegésbe fulladt életemben, mindkettőt osztottam, hol életet, hol halált, és nem tudom, vajon a kor dobpergéséből fakadt-e sorsom, vagy abból, hogy azt az Úr végső soron ilyennek szánta. E képesség az én keresztem és megmentőm, terhem és végzetem, mely kanyargós ösvényt jelölt ki életemnek, távol otthonomtól és tőled, szerelmem. Visszaemlékezésem sorait az Ifjord nyugati oldalának egy apró öblében kaparom. Itt, a Jeges-tenger partján még nem köszöntött be a tél, noha már október van. A levegő dermedt jégszilánkokkal teli. A föld kékesfekete, az égbolton Isten ráncolja homlokát (Kettu 2013: 10).

Katja Kettu (sz. 1978) *Kätilö* című regénye 2011-ben jelent meg Finnországban. Nemcsak hazájában aratott sikert,¹ de rövid idő alatt számos külföldi kiadó is megvette a kiadás jogait. Ennek okán, illetve különösen amiatt, hogy a mű a nyelvi jellegzetességei és a történelmi vonatkozásai miatt jelentős kihívást állít a fordítók elé, a FILI – Finnish Literature Exchange² 2012 októberében külön fordítói szemináriumot szervezett az alkotás köré, melyen – jelen sorok íróját is beleértve – kilenc olyan fordító³ vett részt, akik már megbízást kaptak a szöveg átültetésére. A szemináriumot az észt Kadri Jaanits vezette, aki addigra már maga mögött tudhatta a regény fordítását. A két és fél napos programban két vendégelőadás szerepelt: Johanna Vaattovaara, a Helsinki Egyetem akkori oktatója⁴ a regény nyelvi világát térképezte fel, Maria Lähteenmäki, a Helsinki Egyetem professzora, illetve a Joensuu-i Egyetem⁵ docense pedig Lappföldről és a regény történelmi háttérét adó 1944-es lappföldi háborúról beszélt. A műhelymunkához a szeminárium vezetője előzetesen bekérte a résztvevőktől az általuk nehéznek ítélt szöveghelyeket, illetve a szöveg egyéb problémásnak bizonyuló vonatkozásait. A fordításról folytatott beszélgetéseken anyanyelvi segítőként és „jegyzetelőként” részt vett a FILI egyik munkatársa, Johanna Sillanpää, illetve egy délutánt a szerző is a szemináriumon töltött a fordítók kérdéseinek megválaszolásával. Hozzá a későbbiekben is fordulhattak a regény átültetői, akik emellett a továbbiakban is segítették egymás munkáját a FILI által üzemeltetett *Kääntöpiiri* műfordítói fórumon,⁶ a regény csoportjában.

Az említett szeminárium az egyik olyan elem volt a regény magyarra fordítása során, amely eltért a szokásos munkafolyamatomtól. A másikat az ismeretlen szavak, fogalmak tételes kigyűjtése, magyarázatokkal való ellátása

¹ 130 ezres példányszámban kelt el, 2011-ben elnyerte a Kalevi Jäntti-, 2012-ben pedig a Runeberg-díjat. (Bonnier Rights Finland, 2021. jún. 8.)

² A Finn Irodalmi Társaság (SKS) részlegeként működő FILI a finnországi – finn, svéd és számi nyelvű – irodalom tájékoztató- és promóciós központja. Információs anyagaival és nemzetközi könyvfesztiválokon való megjelenéseivel népszerűsíti a finnországi irodalmat, anyagi támogatással segíti annak külföldi megjelenését, továbbképzésekkel támogatja a fordítók munkáját stb. Részletesebben ld. Bába 2021.

³ A többi résztvevő és nyelve: Kadri Jaanits (észt), Sébastien Cagnoli (francia), Turid Farbregd (norvég), Maima Grinberga (lett), Birgita Bonde Hansen (dán), Angela Plöger (német), Annemarie Raas (holland), Nicola Rainò (olasz).

⁴ Jelenleg a Tamperei Egyetem (Tampereen yliopisto) professzora.

⁵ Ma Kelet-Finnországi Egyetem (Itä-Suomen yliopisto).

⁶ A finnországi irodalom fordítóinak portálja, egyben külső felhasználók számára is hozzáférhető adatbázisuk. Részletesebben ld. Bába 2021.

jelentette. Egyéb fordításaim során ezt külön, listaszerűen nem szoktam megtenni, pusztán a szövegben való előrehaladással párhuzamosan tisztázom a nehézséget okozó kifejezéseket. A *Kättilö* esetében a tételes kigyűjtésre részben a szeminárium miatt került sor, hiszen a műhelymunkához előzetesen le kellett adnunk a problémás szöveghehelyeket, de valószínűleg enélkül is ez lett volna a fordítási folyamat egyik első eleme, hiszen a szöveg olyan sok tájnyelvi szót, nehezebben értelmezhető alkalmi szóalkotást, valamint történelmi és egyéb utalást tartalmaz, hogy ezek fordítás közbeni felderítése folyamatosan megakasztotta volna a munkát. A nehézséget jelentő kifejezések tisztázásában az önálló keresés, a fordítói szeminárium, a *Käantöpiiri* fórumon folytatott beszélgetés és a szerzőhöz intézett kérdések mellett több kollégámmal is konzultáltam. Finn anyanyelvi beszélőként az ELTE Finnugor Tanszékének korábbi, illetve akkori finn lektora, Outi Karanko-Pap és Terhi Peltola, a norvég vonatkozású kifejezéseknél Turid Farbrege, a regény norvég fordítója, az orosz, illetve a történelmi vonatkozásúaknál pedig az ELTE Finnugor Tanszékének két oktatója, Simon Valéria és Bereczki András volt a segítségemre – ezúton is köszönöm mindannyiuknak, ahogyan a magyar szöveg szerkesztője, Böröczki Tamás munkáját is.

A *bába* cselekménye 1944-ben játszódik Lappföldön. A történet középpontjában egy – az 1918-as polgárháborúban a vörösök oldalán álló apja miatt a helyi közösségben már gyerekkorától fogva kitaszítottként élő, jórészt csak szakmai tudása miatt megtűrt – finn bábaasszony és egy – a Babij Jar-i mészárlás miatt poszttraumás stressz szindrómában szenvedő – fiatal német katona szerelme áll. A Szovjetunióval kötött 1944-es ideiglenes béke a finn Lappföldön állomásozó német csapatokat egyik napról a másikra szövetségesből ellenséggé teszi, a katonát a helyi fogolytáborba helyezik át, finn szerelme pedig önként vállal ott munkát, hogy együtt lehessenek. A finn–német viszony eldurulásával és kettejük kapcsolatának lelepleződésével azonban ők is üldözöttekké válnak. A több cselekményszálon futó, több idősíkon zajló elbeszélés emellett a főszereplő családjának és a helyi közösség életének egyéb vonatkozásaira is fényt vet.

A regénnyel kapcsolatos munka során nyelvi szempontból a párbeszédekben megjelenő stilizált tájnyelv átültetése okozta a legnagyobb nehézséget. A főszereplő és a többi helyi szereplő beszédében a finn nyelv nyugati dialektusaihoz sorolt hátsó-pohjolai nyelvjárások (Peräpohjolan murteet vagy peräpohjalaiset murteet) jellegzetességei dominálnak, ugyanakkor más – akár a keleti dialektusok körébe tartozó – nyelvjárásokat idéző vonásokkal vegyítve. Az érintett földrajzi területen a valóságban is vegyülnek a keleti és a nyugati nyelvjárási elemek, ám a regénybeli tájnyelvben olyan vonások is megfí-

gyelhetők, melyek nem jellemzők a területen beszélt nyelvváltozatra (Vaattovaara 2012). Érdekes még kiemelni, hogy az egyik szereplő⁷ beszédében a nyelvjárási jelleg még a többiekénél is erősebben jelenik meg.

Vaattovaara (2012) a regény nyelvezetével kapcsolatban néhány finn anyanyelvű olvasó véleményét is idézte az előadásában. A tájnyelvi jellegről az idézett válaszadók többségében pozitívan nyilatkoztak. Azok az olvasók, akik maguk a hátsó-pohjolai nyelvjárás földrajzi területéről származnak, megjegyezték, hogy a műben megjelenő tájnyelv nem teljesen hiteles, ám ezzel együtt is zömében elismerő véleménnyel voltak: a regénybeli nyelvjárásnak a hátsó-pohjolai dialektustól eltérő vonásai legtöbbször számára nem voltak túlságosan zavarók, mivel összességében annyira egyedülállónak, illetve hatásosnak találták a regény nyelvezetét, vagy mert a dialektus csak a párbeszédekben kap teret, így nem kerül túlsúlyba.

Kezdetől fogva egyértelmű volt, hogy a szóban forgó részeket nem fordíthatom egy adott magyar tájnyelv jellegzetességeinek alkalmazásával, hiszen az így felidézett földrajzi kontextus elütött volna a cselekmény helyszínétől. Azt sem találtam megfelelő eszköznek, hogy a vidéki közeget pusztán a szókincs szintjén, tájnyelvi szavak beemelésével érzékeltessem, mivel erre az eredeti szöveg nem adott elegendő teret: a megszólalások tartalmának megőrzése nem tette lehetővé nagyobb számú tájnyelvi kifejezés beépítését. A finn szövegnek ugyanakkor éppen ez a nyelvjárási jelleg az egyik leginkább szembeszökő vonása – még akkor is, ha csupán a párbeszédekben jelenik meg –, ezért úgy véltem, ezt a magyar fordításban is erőteljesen kell közvetítenem. A végső megoldás egyes általánosabb magyar tájnyelvi vonások használata, valamint a kiejtés szerinti írásmód követése lett, értve ezalatt például a szóvégi mássalhangzó lekopását (*azért* > *azér*; *túl* > *tú*; *eszedben* > *eszedbe*), és ha rövid magánhangzó előzi meg, a magánhangzó megnyúlását (*játszadozáshoz* > *játszadozáshó*),⁸ az *ly*-os írásmódú szóalakok választását (*lyány*, *melly*), valamint a helyesírási szabályok szerint nem jelölt hasonulások megjelenítését (*tartsd* > *tarcsd*; *ezt* > *eszt*). Például:

- Annahan sieki tyär olla, sie olet liian vanaha noita kisuja kisuamhan.
- Vasta silloin huomasiin Aunen seisovan vierelläni. Raapi nokkaansa ovelana:
- Sinula on Unto. Piä sie se mielessäs.
- En mie sillä. Happia mie tulin hakemhan (Kettu 2011: 33).

⁷ Aune Näkkälä.

⁸ A szöveg magyar szerkesztőjének javaslatára azonban az olvasás megkönnyítésére ettől bizonyos esetekben eltértünk, pl. mondatok végén végül meghagytuk a mássalhangzókat.

- Hadd mán te is, te lány, tú vén vaty te mán az effële jáccadozáshó.
- Csak akkor vettem észre, hogy Aune ott áll mellettem. Kõrmõnfontan vakarta orrát:
- Neked ott van Unto. Tarcsd eszt eszedbe!
- Én nem azér. Csak levegõt jöttem szagóni (Kettu 2013: 32).

Ezzel a megoldással kapcsolatban gondolkodóba ejtett, hogy a magyar olvasók nem fogják-e a szereplõk civilizálatlanságának jeleként értelmezni, ugyanakkor úgy véltem, hogy mire a szövegben az elsõ ilyen párbeszédész rész elõkerül, már kellõen megismerjük a közeget és a szereplõket ahhoz, hogy ez elkerülhetõ legyen. Az interneten elérhetõ olvasói vélemények egy része ugyanakkor ennek ellenkezõjérõl tanúskodik, egyes megszólalók vitatják, hogy ez a megoldás alkalmas lenne a tájnyelvi jelleg közvetítésére (pl. entropic 2013). Kritikát kap emellett az is, hogy ez a vonás csak a párbeszédész részekben jelenik meg, a (szintén helyi) énelbeszélõk narrációjában nem (GTM 2015) – amiben egyébként a fordítás az eredeti finn szöveget követi.

A nyelvjárási jelleg közvetítését tovább bonyolította, hogy máshonnan származó, más dialektust beszélõ szereplõk is megjelennek. Megszólalásaik csekély száma, valamint tartalma miatt kevésbé volt lehetséges eltérõ nyelvjárási vonások alkalmazása a fordításban, ezért inkább a szóválasztással, illetve egyes, a helyiek beszédében használt nyelvi jellegzetességek elhagyásával igyekeztem érzékeltetni a különbözõségeket. Így például a határ norvég oldaláról származó, kvén nyelvû szereplõk esetében:

- Olipa onni kun läksimme sumusa turskaa fiskaamaan. [...]
- Nätti tyär teilä on. Mutta ei ole akkain hyvä näilä seuvuin kaksin kisuta.
- Minula on mies kalas... fiskaamasa.
- Björne tuhahti ja sytytti piippunsa.
- Kauhiasti en teinä liikkusi. Pommarimiestä ja sapötöörä kurut päisään. Tenola ryssä jo, tyskiläisen partiot Altasa asti. Polttaat perukoita urakala (Kettu 2011: 96–97).
- Micsoda szerencse, hogy a ködbe nekiindútunk tökehalra hajtadni. [...]
- Takaros egy lányod van. De nem jó a fehérnépnek kettesbe játszadonia errefelé.
- Van férjem... Elment halá... halat hajtadni.
- Björne felhorkantott, majd pipára gyújtott.
- Ha nektek vónék, én nem nagyon mászkánék. A vízmósások tele vannak bombászokkal és szabatörökkel. Tenola má a ruszkié, végig Altáig a dajcsok⁹ járõrei. Szakmányban égetik fel a világvégi zugokat (Kettu 2013: 89–90).

⁹ A fõszereplõ dialektusát beszélõ szereplõk *fritzek* néven emlegetik a németeket.

Emellett olyan szereplői is vannak a regénynek, akik idegen nyelvként, akcentussal beszélnek a finnt (vagy annak helyi dialektusát), így a fordításban ezt is érzékeltetni kellett:

- Mina antoin sinule sinun elaman. Sina antaa maalimale sinun naurun!
(Kettu 2011: 15.)
- Én odaadtam neked a te életedet. Te odaadod a világnak a te nevetésedet!
(Kettu 2013: 15.)

Szintén egyes szereplők egyéni nyelvváltozatának sajátossága, hogy idegen – származásuktól, háttérüktől függően számi, karjalai, illetve orosz – kifejezéseket fűznek beszédükbe. Ezek fordítását a magyar kiadásban lábjegyzetben közöltük.

Más típusú nyelvi nehézséget jelentett a sokszor alkalmi szóalkotásokba sűrűsödő költői képek átültetése. Ezek egy részénél az eredetihez hasonlóan felépített alkalmi szóalkotás került a magyar fordításba is, így például az alábbi részletben a méhnyak megnevezéseként használt *kiireenrako*¹⁰ (*kiire*_{GEN} 'sietség' + *rako* 'rés') esetében:

Nyt Näkkälän Aune makasi sahanpuruissaan ja voivotteli. Kova nainen. Mutta hänen vuokseen tiesin kuinka toimia. *Kääri hihat. Harjaa kynnet sianihra-saippualla. Pyydä tuomaan karbolivettä instrumenttilaukusta. Levitä vettä kyynärään saakka. Tunnustele kiireenrako ja haista onko tulehduksia* (Kettu 2011: 28).

Most Näkkälä Aune a fűrészpörben hevert, és jajgatott. Ő, az erős asszony. De őmiatta tudtam, hogyan cselekedjek. *Hajtsd fel a ruha ujját. Disznóháj szappannal keféld tisztára körmödet. Kérj karbolvizet az eszközös táskából. Rőfnyi magasságig öntsd a vizet. Tapogasd ki a sürgetőrést, és szagold meg, érzel-e gyulladást* (Kettu 2013: 27).

Volt, ahol az erre a mintára született fordítási megoldásom helyett a szerkesztett szövegbe végül kifejtés került, így például az *aamulypsypotku* (*aamu* 'reggel' + *lypsy* 'fejés' + *potku* 'rúgás') esetében tagmondat váltotta a 'reggeli-fejés-rúgás' szóösszetételt:

Rytyytimme perille Jounin kanssa alkuillasta ja ilmoittamatta. Uuvutti. Olin hiipinyt Iso-Lamperilta kapsäkkeineni neljän aikaan aamuyöstä, ennen emännän aamulypsypotkua (Kettu 2011: 56).

¹⁰ A szerző közlése szerint a szót Kerstin Ekman svéd írónytől vette át (az eredeti szövegben finn fordításban szerepel).

Kora este, értesítés nélkül rázkódtunk célba Jounival. Fáradt voltam. Hajnali négy körül osontam ki utazótáskáimmal Nagy Lamperiéktől, még a gazdasszony reggeli fejésre biztató rúgása előtt (Kettu 2013: 53).

Egyes szóösszetételeknél pedig szintén összetett, ám más logikára épülő szó került – ugyancsak alkalmi szóalkotásként – a magyar szövegbe. Ennek egyik példája a címszereplő által a könnyűvérű nőkre használt *jokapaikamansikka* kifejezés (*joka* 'minden' + *paikka*_{GEN} 'hely' + *mansikka* szamóca; a *jokapaikanhöylä*¹¹ 'mindenes' mintájára), amely a fordításban a melléknév kétértelműségét kihasználva lehetett volna *közönséges szamóca* is, ám végül a finn szöveg stílusát, költői képeinek, szóalkotásainak logikáját jobban visszaadó *mindenkimálnái* változat mellett döntöttem.

Különböző okokból más esetekben is szükség volt az eredeti fogalmazásmódtól való elrugaszkodásra. A címszereplőt, akinek a valódi nevét nem említi a szöveg, a helyi közösség tagjai a *Vikasilmä* (*vika* 'hiba' + *silmä* 'szem') gúnynévvel illetik, míg szerelme a *Villisilmä* (*villi* 'vad') beceneven hívja. A gúnynév pontos oka nem derül ki, a címszereplő csak annyit közöl, hogy a férfiak félnek a tekintetétől. Az eredeti nevek alliterációjának megőrzésére kezdetben a *Szúrósszemű* – *Szilajszemű* párban gondolkoztam, ám mivel a szúrós tekintet inkább szigorúságra vagy dühre utal, ehelyett végül a baljóságot, boszorkányságot sejtető *Sandaszemű* megoldás került a fordításba.

A magyar szövegben két szereplő is más néven jelenik meg, mint az eredetiben. Egyikük Fritz Angelhurst, akinek utóneve a magyar változatban a szerző engedélyével Franzra módosult. A fordításban ugyanis a helyi szereplők *fritzeknek* hívják a németeket (a finn szöveg a *sakemanni* szót használja), így az egybeesést kerülendő döntöttünk az utónév módosítása mellett. A másik eset a fogolytábor egyik fogvatartottjának gúnyneve. Az asszony poszttraumás kényszercselekvésként állandóan söpröget, takarít, ami a többiekben a *töpoliputtaja* madár viselkedését idézi, ezért illetik őt ezzel a névvel. Az állatfajnak ugyanakkor magyarul *paradicsommadár* a neve, ami a fogolytábor kontextusából kirívó, idilli képzeteket keltett volna, a fordításba így végül a hasonló mozgásáról ismert *barázdabillegető* került, némileg kibővített és módosított magyarázattal:

Kerran jäin sille korpihillanhajuiselle vangille kiinni seinähirsilupon syömistä. Kutsuin sitä mielessäni Töpoliputtajaksi, koska se siivosi niin innokkaasti lavitsaansa (Kettu 2011: 287). (A második idézett mondat második tagmondata: 'mivel olyan lelkesen takarította a padját [ti. fekhelyét]'.)

¹¹ *höylä* 'gyalu'

Egyszer az a hamvasszeder-illatú fogoly rajtakapott, amint a gerendán megtelepedett zuzmót eszegetem. Magamban Barázdabillegetőnek hívtam, ez is éppúgy illegett-billegett, ahogy egyfolytában a fekhelyét csutakolta (Kettu 2013: 270–271).

Szintén az esetleges asszociációk elkerülésére lett a fordításban a széngáz-
zas autók *elgázosítója* (fi. *häkäpönttö*) csak *gázosító* – az elgázosítás ugyan-
is, különösen a regény második világháborús kontextusában, a haláltáborokat
idézte volna.

A fordítás támasztotta nyelvi nehézségekhez tartozott az is, hogy – mint
minden fordítás esetében – meg kellett találni a szöveg megfelelő ritmusát.
Ez különösen az alábbihoz hasonló, sodró lendületű, egymásra halmozódó
szerkezetekből és költői képekből építkező szakaszoknál jelentett kihívást:

Nyt tiedän, että eläessä ehtii meistä kaikista monta kyyneltä vierua, monta po-
rua ja itkuvirttä ulvotella ja että ihminen itkee niin juoksuhaudassa kuin
Wehrmachtin esikunnassakin, Kuolajärven Motti-teltoissa, vähän väliä, jos-
kus iloonsa ja joskus suruunsa ja joskus malkaa silmässään tai kiväärinpiip-
pua ohimollaan muuten vain, ja sillä kyynelen mitalla on jokainen tällä pallol-
la kituvainen Jumalan edessä kelvollinen elämään (Kettu 2011: 10–11).

Most már azt is tudom, hogy életünk során mindannyiunknak számos könnyet
adódik alkalma elhullatni, számos bögést és siratót szerteordítani, és hogy az
ember ugyanúgy sír a lövészárkokban, mint a Wehrmacht vezérkarában,
ahogy a motti-sátrakban is Kuolajärvinél, folyton-folyvást, hol örömeiben, hol
bánatában, hol gerendával a szemében vagy fegyvercsővel a halántékán, hol
csak úgy, és minden egyes embernek, aki e bolygón sínylődik, a könnynek
ezen mértékével kell Isten előtt megváltania életét (Kettu 2013: 10–11).

A szókincs terén a botanikához, a rénszarvastartáshoz, a gyógynövények-
hez és népi gyógymódokhoz, a számi ruhadarabokhoz, a fényképészethez és
a széngáz-
zas autókhoz, valamint a cselekmény helyszíneikhez kapcsolódó ter-
minusok tisztázása jelentett feladatot. Esetenként a véletlen is segített a meg-
oldásban: a regényben előforduló *Pelastusvuori* hegy nevének eredetéről so-
káig nem találtam információt, az összetétel előtagjaként szereplő *pelastus*
szó pedig *megmenekülés*-ként és *megváltás*-ként egyaránt fordítható. Végül a
fordítás ideje alatt olvasott regény, Heidi Köngäs *Dora*, *Dora* című alkotása
(2012) szolgált számomra segítségül, melynek cselekménye Kettu művével
nagyjából azonos helyen és időben játszódik. A *Dora*, *Dora* egy ponton utal
a hegy nevének eredetére: Szent Trifonov itt talált menedékre üldözői elől –
a magyar szövegbe így került végül a Menedék-hegy változat.

A fordítás végül bő kilenc hónapnyi munka után készült el, és 2013 őszén jelent meg a Gondolat Kiadó gondozásában. Bemutatójára Riikka Pulkkinen *Igaz (Totta; ford. Panka Zsóka)* című regényével és a *Magyar Lettre Internationale* finn tematikus számával (90, 2013/ősz) közösen került sor Budapesten, az Írók Boltjában 2013. október 8-án, a szerző részvételével. Tőle Kefevirág (ered. *Mulukukka*) címmel a *Lettre* említett számában is olvasható egy novella, mely történetével, szereplőivel *A bábá*-hoz kapcsolódik – ahogy a finn novellát tartalmazó *Piippuhyllä* (2013, 'Pipapole') kötet több más elbeszélése is. A novellát és Kettu további magyarul megjelent regényeit (*Éjlepké*, 2017; *Rose elment*, 2019) szintén jelen sorok írója fordította, utóbbiakat *A bábá*-hoz hasonlóan a Gondolat Kiadó adta közre. A *Kättilö* 2021 nyaráig a finnel és a magyarral együtt 17 nyelven jelent meg,¹² a szerző további regényei pedig ugyancsak számos fordításban elérhetők.

Irodalom

- Bába Laura 2021: Kultúra és üzlet – az irodalom exportjának támogatása Finnországban. In: Antal M. Gergely – Bereczki András – Kubinyi Kata – Salánki Zsuzsa – Szabó Ditta (szerk.), *Varia Fenno-Estonica. Ünnepi olvasókönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára a finn és az észt nyelv és kultúra, valamint a magyar–finn, magyar–észt kapcsolatok köréből. Urálistikai Tanulmányok 23. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. (Megjelenés alatt.)*
- Bonnier Rights Finland [é. n.]: *The Midwife. Kättilö – Katja Kettu*. A Bonnier Rights Finland irodalmi ügynökség honlapja. <https://www.bonnierights.fi/books/the-midwife/>.
- Entropic (felhasználónév) 2013: Katja Kettu: *A bábá*. Értékelés a Moly olvasástámogató portálon. 2013. november 23. <https://moly.hu/ertekelesek/1323526>.
- GTM (felhasználónév) 2015: Katja Kettu: *A bábá*. Értékelés a Moly olvasástámogató portálon. 2015. január 26. <https://moly.hu/ertekelesek/1642875>.
- Kettu, Katja 2011: *Kättilö*. WSOY, Helsinki.
- Kettu, Katja 2013: *A bábá*. Ford. Bába Laura. Gondolat, Budapest.
- Kettu, Katja 2013: *Kefevirág*. Ford. Bába Laura. *Magyar Lettre Internationale* 90. 2013/ősz. 32–34.
- Käännöstietokanta 2021: Finnish Literature in Translation. Adatbázis. Keresőszó: Nimeke = *Kättilö*. FILI. <http://dbgw.finlit.fi/kaannokset/lista.php?order=author&asc=1&lang=FIN>
- Vaattovaara, Johanna 2012: *Kättilön kielenmaisema*. Elhangzott a FILI *Kättilö*-seminaari műfordítói szemináriumán. Helsinki, 2012. október 29.

¹² Észt, lett, svéd, norvég, magyar, francia, olasz, német, spanyol, izlandi, litván, dán, holland, cseh, angol, lengyel és vietnámi nyelven (Käännöstietokanta, 2021).

**Difficult labour. On the linguistic characteristics and translation
difficulties of Katja Kettu's *Kätilö***

Katja Kettu's *Kätilö* (2011; *The Midwife*, transl. by David Hackston, 2016; in Hungarian: *A bába*, transl. by Laura Bába, 2013) is a novel with a unique language: dialogues are written in a stylized Finnish dialect, many of the characters have their well recognizable own idiolect, and the narration abounds with poetic imagery and neologisms. All these features make the book a difficult task to translate. In this paper, I am giving an overall view of the linguistic landscape of the novel through some examples, as well as of the difficulties these characteristics pose for a translator, and am discussing the choices I have made as the Hungarian translator of the book.

The main plot is set in Lapland, 1944, where a Finnish midwife and a young German soldier fall in love. However, the Moscow Armistice between Finland and the Soviet Union and the following outburst of the Lapland War turn German troops stationed in Finnish Lapland from allied into enemies. As the German soldier is redirected to a local Nazi prison camp, his Finnish lover follows him so that they could be together. Eventually, they become persecuted. Other plotlines shed light on the story of the midwife's family as well as on the life of the local community.

The stylized dialect of the dialogues follows mainly the characteristics of the Finnish Peräpohjola dialects, however, with additional features from other – in some cases Eastern – dialects. The Hungarian translation uses some characteristics that are widespread among the Hungarian dialects as well as disregards some orthographical rules in favour of a pronunciation-based spelling. Some of the characters speak in other dialects, some speak standard Finnish (or the local dialect) as a second language, and many of them use foreign expressions (Saami, Russian, German) in their speech.

Apart from the dialogues, the narrative stands out with its rich poetic imagery and neologism, which had also have to find their way into the Hungarian translation. The Hungarian versions of these expressions follow sometimes the logic of the Finnish originals, sometimes they differ from them, respecting, however, the intended meaning of the expressions and the overall style of the text.

Kettu's novel has been sold over 130 000 copies in Finland, has received one of the most renowned Finnish literary prizes (Runeberg prize, 2012), and has been translated into 17 languages.

Keywords: literary translation, dialects, neologisms.

LAURA BÁBA

Hemminki Maskulainen és a finn nyelv standardizálódása

BAKSA Máté

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
nihilpotestesse@gmail.com

1. Bevezetés

A korai 17. század egyik első finn nyelvű szerzője Hemminki Maskulainen (1550 k.–1619; más nevein: Maskun Hemminki, Hemmingius Henrici Maschoensis, Hemmingin Henrikinpoika Hollo) volt. Életéről kevés adat maradt fent: 1550 körül született Turkuban polgári családban, tanulmányait a Turkui Katedrálisiskolában végezte. Képzése alatt több olyan oktatója is volt, aki a korai finn fordítások létrejöttében kulcsszerepet játszott, elsősorban Eerik Härkäpää, aki az ógörög források fordítása során segített Mikael Agri-colának és Jaakko Finno, akinek az első finn verses könyv fűződik a nevéhez. Hemminki 1586-tól lelkészként dolgozott a Turku közelében fekvő Masku településen, innen kapta a Maskulainen nevet.

A nyelvtudomány számára az 1605-ben megjelent *Yxi Wähä Suomenkielen Wirsikirja* [Finn nyelvű kis zsoltárkönyv] munkája a legjelentősebb. Ennek alapja Jaakko Finno 1583-ban megjelent *Yxi wäähä Rucous Kiria* [Kis imádságoskönyv] című munkája, amelynek 101 zsoltárját 141 új zsoltárral egészítette ki. Finnóhoz hasonlóan Maskulainen is főleg latin, német, svéd és dán forrásokból dolgozott, azonban Maskulainen fordításai szabadabbak, míg Finnóé jobban követték az eredetét. Valószínűleg költői ambíciók motiválhatták Maskulainent a fordításokhoz írt 26 saját zsoltár megalkotása során is.

Maskulainen munkásságának nyelvészeti vizsgálata napjainkban meglehetősen háttérbe szorult, leginkább a múlt század közepén jelentek meg vele foglalkozó művek. Míg Agricola esetében az első finn nyelvű szövegekről beszélhetünk, majd Finnónál a finn líra kialakulásáról, addig Maskulainen fordításai már csak ezek folytatói voltak. Munkássága azonban mégsem elhanyagolható, mivel verseskönyve 1886-ig nagyon népszerű maradt, így hatással volt az irodalmi nyelvre is. Maskulainen és Finno munkáit összevetve a

standardizálódó finn nyelv két, egymáshoz közel álló nyelvallapotáról kaphatunk képet. (A korai finn nyelvemlékekről ld. Häkkinen 1994: 90, 44–46; Ikola 1984: 124–125; Laine 1997: 49, 80–81, 136–138, 147; Lehtikoinen – Kiuru 2009: 12–17, 206–208; Peebo 2001: 133–134; Rapola 1969: 28–32; Savijärvi 392–393.)

Cikkemben Maskulainen szövegeit vizsgálom néhány szempont alapján. Először a zsoltárfordításai alapján bemutatom a korabeli finn hangrendszert, majd ehhez kapcsolódva a kor helyesírását, ezt követően pedig a névszó- és igeragozás tendenciáira térek ki.

2. A 17. századi finn hangrendszer

A 17. századi finn hangrendszer leírását az egységes ortográfia hiánya nehezíti. Bár a 16–17. század folyamán a finn helyesírás jelentős standardizálódáson esett át (ld. Baksa 2020), még a teljes Biblia megjelenésekor (1642) sem beszélhetünk egységes írásrendszerről. Ezért nehezen rekonstruálható, hogy egy-egy betű milyen hangot jelölt. Ez leginkább a fokváltakozás által érintett hangokat, valamint az idegen nevekben előforduló elemeket (főleg a zöngés zárhangokat), illetve a nyelvjárási szinten létező hangokat érinti.

A korabeli finn hangrendszer a következő lehetett (a bizonytalan és az idegen hangokat csillaggal jelöltem): mássalhangzók: *p, t, k, *b, *d, *g; *f, v, j, h, s, *ð, *γ, *θ; m, n; η; l, r*; magánhangzók: *i, e, ä, ö, ü; u, o, a*.

A zöngés zárhangok Maskulainen szövegeiben csak idegen szavakban bukkannak fel, pl. *Bethlehem, Babylonian, Davidin*. Vannak olyan svéd eredetű szavak, amelyeknek a zárhangja a későbbi évszázadokban már egyértelműen zöngétlenné vált, de Maskulainen korában még a forrásnyelv helyesírása szerint írták, pl. *duomio, balsami*.¹ Ezek kiejtéséről nem tudunk biztosat állítani.

A réshangok közül a [ð], [γ] és [θ] csak szó belsejében állhatott. A [ð] dentális zöngés spiráns és a [γ] veláris zöngés spiráns a fokváltakozás során a [t] és a [k] gyenge fokaként lehetett jelen a korabeli finn nyelvben, pl. *pidhän, sughust*,² a [θ] zöngétlen dentális spiráns viszont egy olyan, a nyelvjárásokban megtalálható hang volt, amelynek helyén a mai irodalmi nyelvben [ts] hangkapcsolat áll: *edzii*.³ (Büdi 2013: 39–40; Häkkinen 2016: 76; Rapola 1965: 96–144).

¹ Mai alakok: *tuomio* 'bíró', *palsami* 'balzsam'.

² Mai alakok: *pidän* 'tart-Vx1Sg', *suvusta* 'család, rokonság-Elat'.

³ Mai alak: *etsii* 'keres-Vx3Sg'.

3. Helyesírási kérdések

Maskulainen helyesírása előrelépést mutat az öt megelőző fordítók munkáihoz képest. Agricola még követhető példa nélkül fogott neki a finn helyesírás megteremtésének. A fordításokat nem egyedül készítette, ezért azok nagy eltéréseket mutatnak. A következő jelentős szerző, Finno nem Agricola munkáiból dolgozott, még ha azonos bibliarészletet fordított is, így a két szerző munkája nem egymás folytatása volt, hanem két külön kezdet. Maskulainen esetében azonban Finno volt a minta, fordításában ezt tökéletesítette. Ezt jól szemlélteti a mássalhangzók jelölésének változása a három fordítónál. A mindhárom fordításban megtalálható zsolttárszekben⁴ Agricolánál a szó elején/belsejében/végén előforduló összesen 45 hang lejegyzésére 65 betűt használt (a betű/hang arány 1,44), Finnónál ez a mutató 75/48 (1,56), Maskulainennél 67/48 (1,39). A fenti adatokból látható, hogy bár Finno fordításához képest jelentős előrelépés történt, az agricolai szövegekhez képest mégis csak kevés eltérés tapasztalható.

Az ortográfia fejlődése során a különböző hangcsoportok jelölése között már a kezdetektől nagy különbségek voltak tapasztalhatók. A leginkább egységes csoport a **likvidáké** (*l, r*) és a **nazálisoké** (*m, n, ŋ*). Az **[l]** hang szó eleji, szó belseji, szó végi és geminált formában is megtalálható a vizsgált szövegekben. A rövid hangot minden esetben *l* betűvel jelölte Maskulainen, de a geminált hang lejegyzésében nem járt el következetesen: *ymbärille*, *armolinen*). Az **[r]** hang szintén létezett minden pozícióban, mindig *r* betűvel jelölte a szerző (*raoha*, *suured*, *suur*). A geminált [r] jelölése egységesen *rr* volt: *Herran*.⁵

Az **[n]** és **[m]** minden olyan pozícióban előfordult, ahol a mai finn nyelvben is. Jelölésük egységesen *n* és *m* volt: *näkeväd*, *pacanad*, *vihan*; *maan*, *voimans*. A gemináltak jelölése nem volt következetes, párhuzamosan használtak *nn* és *n*, illetve *mm* és *m* formákat: *mennyd*, *tiennyd*; *ymmärtäkätt*, *olem*.⁶

A nyolc **spiráns** jelölése nem egységes. A **[v]** hang lejegyzésére leggyakrabban a *v*, ritkábban a *w* betűt használta Maskulainen: *vastan*, *ovad*; *wäke-*

⁴ Agricola mindegyik zsolttárt lefordította, Finno és Maskulainen csak egyes szövegeket. Az 1642-es Biblia zsolttáranyaga szintén teljes. A mind a négy szerzőnél megtalálható zsolttárok: 1., 2., 15., 20., 23., 46., 51., 67., 82., 103., 110., 120., 124., 127., 128., 130. és a 147. zsolttár (Baksa 2019: 6–7).

⁵ Mai alakok: *ympärille* 'körül', *armolinen* 'bánatos', *rauha* 'béke', *suuret* 'nagy-Pl', *suuri* 'nagy', *Herran* 'Úr-Gen'.

⁶ Mai alakok: *näkevät* 'néz-Vx3Pl', *pakanat* 'pogány-Pl', *vihan* 'düh-Gen', *maan* 'ország-Gen', *voimansa* 'erő-Px3'; *mennyt* 'megy-PartPerf', *tiennyt* 'tud-PartPerf', *ymmärtäkää* 'ért-Imp2Pl', *olemme* 'van-Vx1Pl'.

vät, sapuwillä.⁷ A [j] lejegyzésére *j* és *i* jelölés létezett egymás mellett, Maskulainennél az előbbi volt a gyakoribb: *jos, jumala, io*. Olykor kétféleképpen is lejegyzett egy-egy szót: *ja ~ ia, jälken ~ iälken*. Szó belseji, intervokalikus helyzetben általános a *j* jelölés, de néhol el is tűnhet a félhangzó, pl. *sia*.⁸ Az [s] hang minden pozícióban előfordult, jelölése egységesen *s* volt: *se, istu, mies*. A geminált [s] hang jelölése nem volt következetes, a betűkettőzés ritkább volt: *misä, messu*.⁹ Ingadozó alakok: *maassa ~ maasa ~ maas*.¹⁰ A [h] hang jelölése következetesen *h* betűvel történt szó eleji és szó belseji pozícióban is: *herra, puhuvad*.¹¹ A [ð] dentális zöngés spiráns jelölésére mindig *dh* betűkapcsolatot használt Maskulainen: *pidhätt, tiedhä*.¹² A [ɣ] veláris zöngés spiráns jelölésére a *gh* betűkapcsolat szolgált: *sughust, tyghöns*.¹³ A zöngétlen dentális spiráns [θ] jelölése is egységes volt, minden esetben *dz* betűkapcsolat jelölte: *edzii, cadzos, ylidze*.¹⁴ E hangok meglétét igazolhatja, hogy a jelölésük következetes volt. A csak idegen szavakban előforduló [f] hangot – az átadó nyelv írásmódját megtartva – *f* és *ph* jelölte: *fangix, Pharao, Prophetad, Joseph*.¹⁵

A legnagyobb eltérést a **zárhangok** jelölése mutatja. A 17. századi finn hangrendszerben nem voltak zöngés zárhangok, azonban a korabeli írástudók a *b, d* és *g* betűket is használták: egyrészt a nazális/likvida mellett álló zöngétlen zárhangok jelölésére (*ombi, هنگi, andex*), másrészt a fokváltakozás során létrejött [ð] és [ɣ] hangok lejegyzésére is: *tahdo, lughusas*.¹⁶

Az idegen nevek zöngés zárhangjainak ejtéséről nincsenek információink, a lejegyzők, így Maskulainen is, megtartották az eredeti írásmódot: *Zebaoth, Davidin, Galilecan*.

A zöngétlen zárhangok közül a [p] hang jelölése a legegységesebb. Szó eleji és szó belseji helyzetben mindig *p* betű jelölte. A mai finnben nem állhat [p] hang a szó végén, azonban Maskulainen szövegeiben ott is előfor-

⁷ Mai alakok: *vastan* 'válaszol-Vx1Sg', *ovat* 'van-Vx3Pl', *väkevät* 'erős-Pl', *saapuwillä* 'érkező-AdessPl'.

⁸ Mai alakok: *jos* 'ha', *jumala* 'isten', *jo* 'már', *ja* 'és', *jälken* 'után', *sija* 'hely'.

⁹ Mai alakok: *missä* 'hol', *messu* 'mise'.

¹⁰ Mai alakok: *se* 'az', *istuu* 'ül-Vx3Sg', *mies* 'férfi', *maassa* 'ország, föld-Iness'.

¹¹ Mai alakok: *herra* 'úr', *puhuvat* 'beszél-Vx3Pl'.

¹² Mai alakok: *pidätte* 'tart-Vx2Pl', *tietää* 'tud-Vx3Sg'.

¹³ Mai alakok: *suvusta* 'család, rokonság-Elat', *tykönsä* '-hOz-Px3'.

¹⁴ Mai alakok: *etsii* 'keres-Vx3Sg', *katso* 'néz'-Imp2Sg, *ylitse* 'át, túl'.

¹⁵ Mai alakok: *vangiksi* 'fogoly-Transl', *profeetat* 'prófeta-Pl', *faarao* 'fáraó'.

¹⁶ Mai alakok: *on* 'van-Vx3Sg', *henki* 'lélek', *anteeksi* 'bocsánat', *tahtoo* 'akar-Vx3Sg', *luvussasi* 'fejezet, szám-Iness.Px2Sg'.

dult.¹⁷ A jelölése ebben az esetben is mindig *p* volt: *puu*, *vapa*, *menep*. A geminált [p] hangot egységesen betűkettőzéssel jelölte: *rippu*, *oppins*.¹⁸

Némiképp nagyobb eltéréseket mutat a [t] hang jelölése. Szó elején és szó belsejében *t* betűvel írta Maskulainen: *tahton*, *teke*, *mānesty*, *kiitos*. Szó végén a *t* mellett gyakran előfordult *d*, ritkán *dh* is: *nyt*, *tulevad*, *vääräd*, *edh*. Szó végi geminált [t] a tövéghangzó lekopásával jött létre: *ett*, *saatt*. A [tk] hangkapcsolat jelölése az esetek mintegy felében *dk* volt: *muudkin*, *peljädköön*.¹⁹

A [k] hang jelölésére több megoldást is használt Maskulainen. Szó eleji pozícióban háromszor olyan gyakran írt *c* betűt, mint *k*-t: *kyllä*, *käskyns*, *cosc*, *cuningad*. A szó belseji [k] lejegyzésére ugyancsak e két betűt használta, közel egyenlő arányban: *laki*, *joca*, *cuca*. Szó végén ma nem állhat [k] hang, azonban régebben a már említett lekopás miatt előfordulhatott. Ezekben az esetekben *k*, *c* és *ck* jelölte a [k] hangot: *eik*, *jote*, *poick*. A szó belseji geminátát általánosan *ck* betűkapcsolattal jelölte Maskulainen, de ritkán előfordult *c* is: *caickein*, *paicka*, *hucu*. A szó végi geminátára jelölésére mindig *ck* betűkapcsolatot használt: *vaick*, *caick*.²⁰ Idegen szavak [k] hangját a *ch* betűkapcsolat jelölte: *Christus*, *Cherubin*, *Melchisedechin*.

A mássalhangzókapcsolatok jelölése. A nazális + zöngétlen zárhangok kapcsolatában Maskulainen – ahogy más kortársai is – *b*, *d*, *g* betűket használt. Ennek az az oka, hogy a svéd helyesírási rendszerben a zöngétlen zárhangok geminátákat jelöltek, emiatt a fordítók a zöngés zárhangok használatával jelezték, hogy itt nem geminált mássalhangzókról van szó. Agricolánál például a *ramba* (mai alak *rampa* 'béna, sánta') -*mb*- jelölése jelezte az olvasó számára, hogy az nem **ramppa*-ként olvasandó (Häkkinen 2016: 82–83).

¹⁷ Turku környéki és délkeleti nyelvjárási vonás a *loppuheitto* vagy *apokopé* jelensége, azaz a szóvégi magánhangzók lekopása. Ez az egyik legszembeütőbb jelenség a kor finn nyelvének fonetikai szerkezetében. Leggyakrabban a birtokos személyragban fordult elő mindegyik számban és személyben, pl. *henen omans* (mai irodalmi: *hänen omansa*) 'ő-Gen saját-Px3Sg'. Nominativusban leggyakrabban az [i] hang kopott le (Häkkinen 2016: 87–88; Ikola 1984: 119–124).

¹⁸ Mai alakok: *puu* 'fa', *vapaa* 'szabad', *menee* 'megy-Vx3Sg', *rippuu* 'függ-Vx3Sg', *oppinsa* 'tudás-Px3Sg'.

¹⁹ Mai alakok: *tahdon* 'akarat-Gen', *tekee* 'tesz-Vx3Sg', *menestyy* 'boldogul-Vx3Sg', *kiitos* 'köszönet', *nyt* 'most', *tulevat* 'jön-Vx3Pl', *väärät* 'hamis, téves-Pl', *ette* 'tag. segédige-Vx2Sg', *että* 'hogy', *saatte* 'kap-Vx2Pl', *muutkin* 'más is', *peljätköön* 'fél-Imp3Sg'.

²⁰ Mai alakok: *kyllä* 'igen', *käskynsä* 'parancs-Px3Sg', *koska* 'mert', *kuningat* 'király-Pl', *laki* 'törvény', *joka* 'aki, ami', *kuka* 'ki', *eikä* 'sem', *jotka* 'akik, amik', *poika* 'fiú', *kaikkein* 'minden-Superlat.', *paikka* 'hely', *hukku* 'elvész-Vx3Sg', *vaikka* 'bár, akár', *kaikki* 'minden, mindenki'.

Így járt el Maskulainen is (*ymbär, anda, cuing, هنگي*), de nála előfordult pár esetben *mp* jelölés is (*kempi, kimpun*).²¹

Az [lt] hangkapcsolatot általánosan *ld* jelöli, *lt* csak elszórtan fordul elő: *valdacunda, sieldä, jumalten*. Az [rt] hangkapcsolat jelölésére *rt* és *rdh* betűkapcsolatokat használt Maskulainen, előbbi alkalmazása kétszer gyakoribb volt, mint az *rdh* előfordulása: *suurta, muserta ~ muserdha*.²²

A [ks] hangkapcsolatot latin hatásra mindig *x* betűvel jegyezte le, kortársaihoz hasonlóan: *mix, cuningax*.²³

A magánhangzók közül a hátul képzett hangok jelölése egységesebb. Az [a] hang jelölésére minden pozícióban *a* betű szolgált (*anda, caick, ja*), a hosszú [a] nem mindig volt jelölve, főként az igeragozásban (*maa, auttaa, anda*).²⁴ Az [o] hang jelölése egységes, mindig *o* betű (*on, covast*), de a hosszúság jelölése itt sem egységes: *usco ~ uscoo*.²⁵ Az [u] hang jelölése változatosabb: szó eleji helyzetben az *u* mellett előfordult *v* és *w* jelölés is leginkább szó eleji helyzetben: *usco, vscouaisille, wsein*. A hosszúság jelölése ingadozott, *u* és *w* lehetett (*suurta, wsi*).²⁶

Az elől képzett magánhangzók közül az [ä] jelölése *ä* volt (*minä 'én'*), viszont a hosszúság sokszor jelöletlen maradt: *tietä, yxikän*.²⁷ Az [ö] hang jelölése egységesen *ö*: *päästö*. A hosszú [õ] hangot szintén *ö* betű jelölte: *pyssyön*.²⁸ Az [ü] hang jelölése *y* (*tytär, nyt, pyhä*), azonban Maskulainen más szövegeiben *i*-vel is találkozhatunk: *synnitti*. A hosszúság nem mindig volt jelölve: *pydhä*.²⁹ Az [e] hangot az esetek túlnyomó többségében *e* betűvel adta vissza Maskulainen, egyes szavakban azonban *ä* és *ö* betűt használt: *mä-nesty, mö*.³⁰ Ingadozik az [i] hang jelölése, az általános *i* mellett *j, ij*, ritkán *y*

²¹ Mai alakok: *ympäri* 'körül', *antaa* 'ad-Vx3Sg', *kuinka* 'hogyan', *henki* 'lélek', *kempi* 'gőgös, fennhéjázó', *kimpun* 'csomó-Gen'.

²² Mai alakok: *valtakunta* 'ország, birodalom', *sieltä* 'onnan-Abl', *jumalten* 'isten-GenPl', *suurta* 'nagy-Part', *musertaa* 'megsemmisít, szétzúz-Vx3Sg'.

²³ Mai alakok: *miksi* 'miért', *kuninkaaksi* 'király-Transl'.

²⁴ Mai alakok: *antaa* 'ad-Vx3Sg', *kaikki* 'minden(ki)', *ja* 'és', *maa* 'föld, ország', *auttaa* 'segít-Vx3Sg'.

²⁵ Mai alakok: *on* 'van-Vx3Sg', *kovasti* 'keményen', *usko* 'hisz-Vx3Sg'.

²⁶ Mai alakok: *usko* 'hisz-Vx3Sg', *uskovaisille* 'hívő-AllatPl', *usein* 'gyakran', *suurta* 'nagy-Part', *uusi* 'új'.

²⁷ Mai alak: *tietää* 'tud-Vx3Sg', *yksikään* 'senki', 'tud-Vx3Sg'.

²⁸ Mai alakok: *päästö* 'kiengedés, kibocsátás', *pysyä* 'marad-Imp3Sg'.

²⁹ Mai alakok: *tytär* 'lány', *nyt* 'most', *pyhä* 'szent', *synnytti* 'szül-Vx3Sg', *pyytää* 'kér-Vx3Sg'.

³⁰ Mai alakok: *menesty* 'érvényesül, boldogul-Vx3Sg', *me* 'mi'.

is előfordult: *nuotjll, erij, ey*. A hosszú [i] hangot Maskulainen leginkább betűkettőzéssel (*ii*) jelölte, de néha előfordult *ij*, egészen ritkán *i* is: *kärsi, niijn, siis ~ sijs ~ sis*.³¹

A korábbi szerzők munkáival összevetve Maskulainen helyesírása sokkal rendszerszerűbb. Leginkább az olyan hangok lejegyzése okoz gondot, ahol a forrásnyelvek írásrendszere erősen hatott. Erre szemléletes példa a [k] és a [j] hang, amelyeket latin mintára *c*, illetve *i* betűvel is írt. Szintén külső hatás a zöngés zárhangok használata (Baksa 2020: 7–16; Büdi 2013: 38–43; Häkkinen 2016: 82–89; 1994: 177–190; Peebo 2001: 135–138; Rapola 1965: 66–92; Savijärvi 1982: 393–395).

4. Alaktani kérdések

4.1. Névszóragozás

Maskulainen Turkuban született, iskoláit is itt végezte, majd az akkori fővárosához közeli Maskuban lett plébános. Ennek megfelelően a nyugati nyelvjárás jellegzeteségei áthatják a fordításait, ez leginkább a tövéghangzó lekopásában figyelhető meg. A névszóragozás a nyelvjárási hatások és az ortográfiai következtetlenségek miatt tér el a mai finntól (Häkkinen 2016: 89–93; 1994: 192–208; Rapola 1965: 331–339).

A névszóragozás egyes eseteinek azonosítását nagyban nehezíti, hogy a véghangzólekopás következtében több morfológiai eset jelölése egybeeshet, például a *henki* 'lélek' szó adessivusa (*hengellä*) és allativusa (*hengelle*) Maskulainennél egyaránt *hengell*, s csak a szövegkörnyezet vagy a kongruencia mutatja meg, melyik esetről van szó: *hengell pyhällen* 'szent lélek-Allat.'

A korabeli lejegyzésre jellemző a több alakváltozat előfordulása, ennek még nem volt kiforrott rendszere. Az egyes ragváltozatok akár egy szerkezetben is szerepelhettek, pl. *suruises Suomesa* 'Finnországnyi nagyságban', *catkeras kitumassa* 'keserű szenvedésben', *caikesta sydhämest* 'teljes szívből'.

Az alábbiakban az egyes névszóragozási eseteket mutatom be röviden.

A genitivus ragja *-n* volt, pl. *mailman*.³²

A partitivus mindegyik alakváltozata megtalálható Maskulainen fordításaiban: *Herraa, maata, huonetta*, azonban ezek a lekopás miatt csonkulhatnak: *miest*.³³

³¹ Mai alakok: *nuotilla* 'feljegyzés-Adess', *eri* 'más, különböző', *ei* 'nem', *kärsii* 'szenved-Vx3Sg', *niin* 'így, úgy', *siis* 'tehát, azaz'.

³² Mai alak: *maailman* 'világ-Gen'.

³³ Mai alakok: *herraa* 'úr-Part', *maata* 'föld-Part', *huonetta* 'szoba-Part', *miestä* 'férfi-Part'.

Az essivus *-na/-nä* ragja mellett Maskulainen a tövéghangzó lekopása után *-n* ragváltozatot is használta: *usconna*, *päänä*, *vuon*.³⁴

A translativus *-ksi* ragját Maskulainen *-xi* betűkapcsolattal, illetve ritkábban *x* betűvel jelölte, pl. *isäxi*, *andexi*, *lapsix*, *lainax*.³⁵

Az inessivust Maskulainen háromféleképpen jelölte: a mai irodalmi finnben továbbélő *-ssa/-ssä*, a nyugati nyelvjárásban előforduló *-sa* és a szóvégi magánhangzó kiesése utáni *-s* alakkal. A három variáns közül a *-ssa/-ssä* a legritkább, csak hat példa található rá a teljes szövegben, az *-sa* alaknál pedig valamivel gyakoribb az *-s* változat. A nagy variabilitás miatt egy szónak több alakváltozata is élhetett egymás mellett, pl. *maassa* ~ *maasa* ~ *maas* (a variációk használatában semmiféle rendszert nem lehet kimutatni).³⁶

Az elativust is érinti az apokopé jelensége, itt is egymás mellett él a két ragváltozat: *huonestä*, *miehestä*, *ristist*.³⁷

Az illativus ragja a mai finnben *-Vn*, *-hVn*, *-seen*. Maskulainennél ezek mellett létezett egy *-sen* alak is, a magánhangzó-hosszúság jelölésének következtelensége miatt, pl. *eteen*, *maahan*, *ijancaickiseen*, *alinomaisen*. Egy-egy szónak itt is több párhuzamos formája élt: *ijancaickiseen*, *ijancaickisen*, *ijancaickisehen*.³⁸

Az adessivusnak két alakváltozata élt: *-lla/-llä* és *-ll* (ez utóbbi alakilag egybeesett az allativusszal). Ezek használata erősen ingadozott, még az egy szerkezetben álló szavak jelölése is eltérhetett, pl. *voimalla ja työll*, *omall suulla*.³⁹

Az ablativus mai ragja *-lta/-ltä*, Maskulainennél leggyakrabban *-ld* jelölés figyelhető meg, a jóval kevesebb *-lda/-ldä* mellett: *maald*, *sulda*.⁴⁰

Az allativus ragja *-lle*, a korai finn nyelvemlékekben használták *-llen*, illetve a szóvégi vokális lekopása után *-ll* jelölést is, ezek a változatok élnek Maskulainennél is: *mailmalle*, *pyhälle*, *päälle*.⁴¹

³⁴ Mai alakok: *uskona* 'hit-Ess', *vuonna* 'év-Ess', *päänä* 'fej-Ess'.

³⁵ Mai alakok: *isäksi* 'apa-Transl', *anteeksi* 'bocsánat', *lapsiksi* 'gyermek-Transl', *lainaksi* 'kölcson-Transl'.

³⁶ Mai alak: *maassa* 'föld-Iness'.

³⁷ Mai alakok: *huoneesta* 'szoba-Elat', *miehestä* 'férfi-Elat', *rististä* 'kereszt-Elat'.

³⁸ Mai alakok: *maahan* 'föld-Illat', *alinomaiseen* 'folytonos, állandó-Illat', *iancaickiseen* 'örökké'.

³⁹ Mai alakok: *voimalla ja työllä* 'erővel és munkával', *omalla suulla* 'saját szájával'.

⁴⁰ Mai alakok: *maalta* 'föld-Abl', *sinulta* 'te-Abl'.

⁴¹ Mai alakok: *mailmalle* 'világ-Allat', *pyhälle* 'szent-Allat', *päälle* 'fej-Allat'.

4.2. Birtokos személyragozás

Itt is megfigyelhető az apokopé, aminek következtében magánhangzót vesztett és teljes birtokos személyragokkal is találkozhatunk a fordításokban.

Px1Sg: **-ni** és **-n**: *kieleni*; *ricoxen*.

Px2Sg: csak **-s** ragformával találkozhatunk: *isäs*.

Px3Sg, Px3Pl: **-nsa/-nsä** és **-ns**: *äitinsä*, *pojansa*; *nimens*.

Px1Pl: Maskulainen szövegeiben csak **-m** jelöléssel találkozhatunk: *puolem*.

Px2Pl: **-nne** és **-n** (ez utóbbi a gyakoribb): *isänne*; *päöldän*.⁴²

4.3. Igeragozás⁴³

Indicativus praesens. A tövéghangzó lekopása a mai finn nyelvtől eltérő alakokat eredményezett. A csupán egy-egy esetben előforduló alakok egy része elírásból származhat (*sinä olem* vs. *sinä olet*). A Vx3Sg alakokban feltűnik a **-pi** archaikus (a nyelvjárásokban ma is létező) egyes szám harmadik személyű személyrag, ami három alakban fordul elő: **-bi**, **-pi**, **-p**. Az *olla* 'van' létige esetén az *on* és az *ombi* aránya Maskulainennél 555/31.

Szám és személy	rag	példa
Vx1Sg	-n	<i>olen</i>
Vx2Sg	-t , -d , -m*	<i>jaat</i> , <i>oled</i> , <i>olem</i>
Vx3Sg	-V , Ø , -bi , -p* , -pi*	<i>anda</i> , <i>on</i> , <i>ombi</i> , <i>sanop</i> , <i>sanopi</i>
Vx1Pl	-m	<i>tahdom</i> , <i>olem</i>
Vx2Pl	-tt	<i>cuolett</i>
Vx3Pl	-vat , -vät , -vad , -väd	<i>ovat</i> , <i>kijttävät</i> , <i>seisovad</i> , <i>ovad</i> , <i>pelkäväd</i>

Szembetűnő különbség, hogy a tagadó segédigék eltérnek a maiaktól. Ekkor még nem standardizálódott a többes számú tagadó paradigma. Külön érdemes kiemelni az *etei* (*että* + *ei* 'hogy nem') tagadó segédigét, ami más paradigmákban is előfordul.

	rag	példa
Vx1Sg	en	<i>en mahdhu</i> , <i>en ole</i>
Vx2Sg	edh	<i>edh vasta</i>
Vx3Sg	ei	<i>ei löytä</i> , <i>ei ole</i>

⁴² Mai alakok: *kieleni* 'nyelv-Px1Sg', *rikokseni* 'bűn-Px1Sg', *isäsi* 'apa-Px2Sg', *äitinsä* 'anya-Px3', *pojansa* 'fiú-Px3', *nimensä* 'név-Px3', *puolemmen* 'fél-Px1Pl', *isänne* 'apa-Px2Pl', *päältänne* 'tetejéről-Px2Pl'.

Vx1Pl	<i>emme, em, en</i>	<i>emme parata, em auttuutt, (me) en taedha,</i>
Vx2Pl	<i>edh, etei*</i>	<i>edh tahdho, etei te puhu</i>
Vx3Pl	<i>ei*</i>	<i>ei nähdhä</i>

Indicativus imperfectum. Itt két eltérés figyelhető meg Maskulainen nyelve és a mai finn között: a) az ortográfiai sajátosságoknak köszönhetően Vx2Sg-ben a szó végén nem *t*, hanem *d* áll; b) Vx3Pl esetén nem a mai *-i-vat/-i-vät* formával találkozhatunk, hanem a Vx2Sg alakkal egybeeső *-id* raggal.

	rag	példa		rag	példa
Vx1Sg	<i>-in</i>	<i>puhuin, olin</i>	Vx1Pl	<i>-im, -imme*</i>	<i>tahdhoim, näimme</i>
Vx2Sg	<i>-id</i>	<i>olid, tulid</i>	Vx2Pl	<i>-itte</i>	<i>voitte, pyritte</i>
Vx3Sg	<i>-i</i>	<i>puhui</i>	Vx3Pl	<i>-id</i>	<i>sanoid</i>

A tagadásban a segédigék rendszerének kiforrotlansága mellett a szóvégi magánhangzók eltűnése jelenti a legnagyobb különbséget a mai finnhez képest.

	rag	példa
Vx1Sg	<i>en -nu/-ny</i>	<i>en tainu, en nähny</i>
Vx2Sg	<i>edh -nud/-nyd</i>	<i>edh tainud, edh tehnyd</i>
Vx3Sg	<i>ei -nu/ny, -nud/-nyd</i>	<i>ei käiny, ei vetänyd</i>
Vx1Pl	<i>etei -ned</i>	<i>etei saaned</i>
Vx2Pl	<i>edh -ned</i>	<i>edh tehned</i>

Perfectum. A Vx2Sg és Vx2Pl egybeesik. A többes számban létezik a *-nud/-nyd* forma is a *-ned* (mai standard *-neet*) forma mellett. Az *oled ~ olet* párhuzamos alakok megléte a helyesírás kiforrotlanságából adódik.

	rag	példa
Vx1Sg	<i>olen -nut/-nyt</i>	<i>olen uscaldanut, olen syndynynt</i>
Vx2Sg	<i>oled, olet -nut/-nyt</i>	<i>oled luonud, oled edzinynt, olet valmistanut</i>
Vx3Sg	<i>on -nut/-nyt</i>	<i>on tullut, on adanut</i>
Vx1Pl	<i>olem -nud/-nyd, -ned</i>	<i>olem ostetud, olem tarvined</i>
Vx2Pl	<i>oled, oletta* -nud/-nyd, -ned</i>	<i>oled luonud, oled suonud, oletta tehned</i>
Vx3Pl	<i>ovad -ned</i>	<i>ovad nähned</i>

A vizsgált szövegben elenyésző példa volt a perfectum tagadására. Ennek oka az lehet, hogy a szerző inkább az imperfectum múlt idejét részesítette előnyben. Csak a Vx3Sg alakra találtam példát: *ei ole hän käänyt*.

⁴³ Ahol több alakváltozat is van, ott mindegyiket feltüntettem, az egyszeri előfordulásokat csillaggal jeleztem.

Plusquamperfektum. A régmúlt igeidő használatára szintén kevés példa van a szövegben, csupán a Vx3Sg alakra találtam három alakot: *oli pääsnyd*, *oli sanonud*, *oli voittanut*. Tagadó alak nincs a korpuszban.

Conditionalis. A jelen idejű conditionalis teljes paradigmát alkot Maskulainen szövegeiben. Az eltéréseket a mai finnhez képest az ortográfia kiforratlansága és a tövéghangzókopás jelenti. A Vx2Sg és a Vx3Pl alakilag egybeesik.

	rag	példa		rag	példa
Vx1Sg	-isin	<i>astuisin</i>	Vx1Pl	-isim, -sim	<i>puhuisim, olsim*</i>
Vx2Sg	-isid	<i>tiedhäisid</i>	Vx2Pl	-isitt	<i>häväisitt</i>
Vx3Sg	-isi	<i>avaisi, soisi</i>	Vx3Pl	-isid	<i>cohtaisid, kiusaisid</i>

A jelen idejű conditionalis negációjánál csak az egyes számú paradigma teljes. Ez távol áll a mai standard finntől.

	rag	példa
Vx1Sg	<i>en -s</i>	<i>en vois</i>
Vx2Sg	<i>edh -s, -si</i>	<i>edh synis, edh olisi</i>
Vx3Sg	<i>ei, etei -s, -si</i>	<i>etei cuolis, ei soisi</i>
Vx1Pl	<i>etei -s</i>	<i>etei me luopuis</i>

Conditionalis perfectum. Mind az állító, mind a tagadó alakokra kevés példa fordul elő a szövegben. A tagadó segédigék eltérnek a mai alakoktól. A többes számban itt is a participium praesens egyes számú alakja fordul elő.

	rag	példa
Vx3Sg	<i>olis -nut/nyt</i>	<i>olis astunut</i>
Vx1Pl	<i>olisim -ned</i>	<i>olisim huckuned</i>
Vx2Sg	<i>edh olis -nut/nyt</i>	<i>edh olis suonut</i>
Vx3Sg	<i>ei olis -nut/nyt</i>	<i>ei olis ylösmennyt</i>
Vx1Pl	<i>etei olisi -nud/nyd</i>	<i>etei me olisi olled</i>

Potentialis. A potentialis jelenleg a legritkábban használt finn igemód, Maskulainen zsoltárfordításaiban is kevés példa akad rá. A jelen idejű potentialis felépítése megfelel a mai finn nyelv potentialisának: *elä-ne*. A potentialis perfectum Maskulainennél: *sinä liened, se liene, sinä liened*. A ritkán előforduló tagadás formája *ei liene*.

Imperativus. Az imperativus szintén ritkán fordul elő a szövegben. Maskulainen nyelvében létezett Vx3Sg *-kän* imperativus a *-kön* (a mai standard: *-kөөn*) változat mellett (Peebo 2001: 138–144).

	rag	példa
Vx2Sg	<i>-kä</i>	<i>pelkä</i>
Vx3Sg	<i>-kön, -kän</i>	<i>pysykön, kiittäkän</i>

Tagadó imperativusi alakok:

	rag	rag	példa
Vx2Sg	<i>älä</i>		<i>älä ole, älä hämmesty</i>
Vx3Sg	<i>älkän, älkön</i>	<i>-kän/kön</i>	<i>älkän peljättäkän</i>
Vx1Pl	<i>älkäm</i>	<i>-käm</i>	<i>älkäm peljädkäm</i>

5. Összefoglalás

Maskulainen korának hangrendszer nagyrészt megegyezik a mai finn nyelvével. A zöngés zárhangok és az [f] csak idegen szavakban fordulhattak elő. Nála megtalálható volt a [θ] hang is, erre mindig azonos jelölést, *dz* betűkapcsolatot használt. Fontos kiemelni a Maskulainen nyelvjárásában létező apokopé jelenséget, ez a morfológia szintjén ragváltozatokat hozott létre.

A korábbi finn nyelvtörténeti forrásokhoz képest az ortográfiában nagyfokú standardizálódás figyelhető meg. Míg a Maskulainen közvetlen elődjének tekinthető Jaakko Finno szövegeiben több párhuzamos jelölési mód is létezett, ez lényegesen leegyszerűsödött a 17. század elejére. Látható, hogy a szerző igyekezett a forrásmunka következetlenségein javítani, egységbe rendezni azokat. Azonban ez a törekvés nem valósult meg maradéktalanul. Mivel a teljes szöveg több mint fele új keletkezésű (új fordítások és Maskulainen saját szerzeményei), valószínűsíthető, hogy a Finnótól átvett fordítások hatottak negatívan a szöveg egységességére. Azonban a helyesírással foglalkozó részben említett számadatokból kitűnik, hogy Maskulainen ortográfiája jelentős fejlődést hozott.

A névszóragok jelölése Maskulainennél sokszor következtelen, akár a szószervezetek azonos esetekben álló szavainak lejegyzésében is. A szöveg értelmezését nehezíti, hogy a tövégi magánhangzó eltűnése miatt egyes esetek jelölése egybeesik, ahogy az látható az adessivus és az allativus esetében is. A legtöbb ragváltozat az inessivusban fordul elő (*-ssa/ssä, -sa/sä, -s*). A mai finn nyelvben már nem található meg az allativus egyik variánsa, a *-llen* rag.

A birtokos személyragokban a szóvégi magánhangzók eltűnése miatt fordulnak elő ragváltozatok.

A mai finn nyelvhez képest a legnagyobb különbségekkel az igeragozásban találkozhatunk. Maskulainen szövegeiben egyes igeidők alulreprezentáltak (plusquamperfectum) vagy nem is szerepelnek (a perfectum tagadó alakja), aminek a forrásszöveg lehet az oka. A helyesírás következetlenségei és szóvégi magánhangzó eltűnése itt is éreztetik hatásukat. Ennek következtében több párhuzamos írásmód, ill. ragvariáció létezik (*-vat/-vät ~ vad/väd, bi ~ pi ~ p*). Az imperfectum és a conditionalis Vx3Pl alakjában még nem alakult ki a ma használatos *-vat/-vät*. Szintén nem egységes a tagadó segédigék rendszere, egyedül a Vx1Sg-ban rögzült a ma is használatos *en* forma.

Nem egységes a többes számú múlt idejű alakok jelölése sem. Egyszerre létezik a singularisi *-nut/-nyt, -nud/-nyd* és a pluralisi *-net, -ned* (mai *-neet*). A potentialis jelentősen eltér a mai finn nyelvtől. Az imperativus Vx3Sg-ban egymás mellett létezett a *-kõn* és a *-kän* alak.

Maskulainen fordítói munkássága további kutatásra ad lehetőséget, leginkább kontrasztív módon az öt megelőző és követő szerzők munkájával összevetve. Ortográfiai szempontból az 1642-es Bibliára gyakorolt hatásának vizsgálata lehet fontos. A névszóragozásban és még inkább az igeragozás egyes paradigmáiban tapasztalható rendszertelenségeket más fordítók munkáival összevetve az ő munkája a nyelvtani folyamatok változásába nyújthat betekintést.

Rövidítések

1	első személy	Imp	Imperativus
2	második személy	Iness	Inessivus
3	harmadik személy	Part	Partitivus
Abl	Ablativus	PartPerf	Participium perfectum
Adess	Adessivus	Pl	Pluralis
Allat	Allativus	Px	birtokos személyjel
Elat	Elativus	Transl	Translativus
Gen	Genitivus	Vx	igei személyrag
Illat	Illativus		

Irodalom

- Baksa Máté 2019: Az első finn bibliafordítók. *Folia Uralica Debreceniensia* 26: 17–28.
 Baksa Máté 2020: A zárhangok lejegyzése a 16–17. századi finn zsolnárfordításokban. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 5–20.
 Búdi Regina 2013: A finn helyesírás fejlődése a XVI–XVII. században. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 37–48.
 Häkkinen, Kaisa 1994: *Agricolasta nykkykieleen*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.

- Häkkinen, Kaisa 2016: Spreading the Written Word. Mikael Agricola and the Birth of Literary Finnish. *Studia Fennica Linguistica*, Helsinki.
- Ikola, Osmo 1984: Suomen kielen historia. In: Paunonen, Heikki – Rintala, Paavo (toim.), *Nykysuomen rakenne ja kehitys*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Laine Tuija (toim.) 1997: Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 2009: Kirjasuomen kehitys. Helsingin yliopisto, Suomen kielen laitos, Helsinki.
- Peebo, Jaak 2001: Finnosta Hemminkiin – vanhimpien suomenkielisten virsikirjojen kielestä. In: Palander, Marjatta (toim.), *Agricolasta Inkeriin: juhla-kirja Ilkka Savijärven 60-vuotispäiväksi*. *Studia Carelica Humanistica* 17, Jyväskylä. 133–144.
- Rapola, Martti 1965: Suomen kirjakielen historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Rapola, Martti 1969: Vanha kirjasuomi. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Savijärvi, Ikka 1982: Ortografiset periaatteet Maskun Hemmingin *Piae Cantiones* -kokoelman suomennoksessa. *Virittäjä* 86: 392–395.
- http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/meta/virret/hemm1605_rdf.xml

*

Hemminki Maskulainen and the standardization of Finnish language

Among the early Finnish Bible translators, the work of Hemminki Maskulainen has been underrated compare to other authors. However, his *Yxi Wähä Suomenkielinen Wirsikirja* (1605), is of great importance among the early Finnish texts. This publication undertakes to analyze the language of this translation. Following the outline of the 16th-17th century Finnish phonology, the various orthographic features are described, with particular emphasis on the standardization process. Next is a morphological analysis of the text, beginning with the declination, continuing with possessive suffixes, and end with conjugations case-by-case, number-person, time, and modes. The research concludes with a comparison of the relationship between Maskulainen and contemporary Finnish translations

Keywords: Language history, history of Finnish language, Hemminki Maskulainen, Bible translation, orthography, standardization.

MÁTÉ BAKSA

Die Märchensammlungen von Ignác Halász aus Arjeplog und Hattfjelldalen

Hans-Hermann BARTENS

Göttingen
hbarten@gwdg.de

Ignác Halász hatte bereits in seiner Gymnasiastenzeit Volksmärchen und Volkslieder gesammelt, und der folkloristischen Sammeltätigkeit ging er dann auch auf seinen Reisen nach Lappland sehr intensiv nach. Zwar war seine erste Reise 1884, die ihn in die Lule-Lappmark und nach Jämtland führte, wenig erfolgreich – was teilweise dadurch bedingt war, dass er sich erst einmal mit der Sprache seiner Gesprächspartner vertraut machen musste –, aber die beiden folgenden Reisen, unternommen in den Sommern 1886 und 1891, waren umso ergiebiger, und es gelang ihm, eine erstaunliche Anzahl von *mesék* zu sammeln. Als solche können in seinen Publikationen neben Märchen auch Sagen (von übernatürlichen Wesen) bezeichnet werden, wobei hier die Bezeichnung – *mese* oder *monda* – schwanken kann. *Mesék* aufzuzeichnen und anhand von ihnen die saamischen Sprachen „in ihrer Gesamtheit“ erkunden zu können, war Hauptanliegen von Halász. Als er 1886 in Tromsø feststellen musste, dass die Saamen, die er traf, kaum etwas zu erzählen hatten, entschloss er sich, das Studium des Karesuando-Dialekts aufzugeben, zumal er wusste, dass Qvigstad sich damit beschäftigte. Umstände halber gelangte er nach Hattfjelldalen, und hier wie fünf Jahre später in Saltdalen traf er auf Informanten, die ihn zum erfolgreichsten Sammler von Märchen in den südlicheren saamischen Gebieten machen sollten. In Hattfjelldalen war sein Hauptinformant der zwanzigjährige Ole Samuel Bendiksen, dessen „seltenes Erinnerungsvermögen all das lebendig hervorzauberte, was er früher und neuerlich (*régebben és újabban*) von den alten Lappen gehört hatte“ (Halász 1887b: 333). Seine Erzählungen repräsentieren also seines Alters wegen die Erzähltradition der 1870er und 1880er Jahre. In Saltdalen war es die körperlich schwer behinderte, aber „geistig außerordentlich entwickelte“

Else Britta Andersen. Lesen und Schreiben hatte „das 24-jährige Mädchen“ ohne Schulunterricht gelernt (Halász 1891: 705; 1892: 264). Der Pfarrer versorgte sie mit moralischen Büchern – worauf ihre Wertungen in manchen Erzählungen zurückzuführen sein könnten – und Wochenzeitungen. Unterstützt wurde sie in ihrem Erzählen von ihrer ganzen Familie (Halász 1893: IV; detailliert beschrieben 1891: 705–706; 1892: 265). Auch der Vater von Ole Samuel Bendiksen wusste zu erzählen; er war es, der Halász erkennen ließ, einen rechten Ort gefunden zu haben. Neben Kenntnissen in der Folkloretradition verbindet die Familien Bendiksen und Andersen auch ein ökonomisches Schicksal: Erstere hatte ihre Rentierherde verloren und sich verarmt dicht an der schwedischen Grenze als Neusiedler niedergelassen, und auch die Andersens waren in Arjeplog Rentierhalter gewesen, dann wie einige andere Familien nach Verlust ihrer Rente nach Norwegen ins Saltdalen umgezogen, wo sie sich nahe dem administrativen Zentrum, dem an der Meeresküste gelegenen Rognan, niedergelassen hatten. Beide Familien sind also ihrer Herkunft nach Bergsaamen, wenn auch mit unterschiedlicher Sprache.

Als Halász 1884 auf seine erste Reise ging, lagen mit den Publikationen von Friis 1856 und 1871 zwei Werke mit Folkloretexten vor. Ersteres ist saamischsprachig, Letzteres norwegischsprachig, wobei sich mehr als die Hälfte der Texte nur in der Sprache unterscheidet.¹ Qvigstad sollte dann in seinem Typenkatalog (1925) die in ihnen veröffentlichten Märchentexte 38 Typen zuordnen. 18 davon vertreten Zaubermärchen (ATU 300–749), von denen 10 in beiden Publikationen zu finden sind, 11 gehören zu den Märchen vom dummen Teufel oder Riesen (ATU 1000–1199). Und als Halász seine dritte Reise antrat, waren auch schon zwei Publikationen von Qvigstad und Sandberg erschienen (1887, 1888); Qvigstad (1925) verweist unter 20 Märchentypen auf diese beiden Veröffentlichungen. Hier liegt der Schwerpunkt noch stärker auf den Zaubermärchen (14 Typen). Gemeinsam ist den vier Publikationen, dass sie – mit Ausnahme zweier Märchen in Friis (1871; ATU 1131: *Hot Porridge in the Ogre's Throat* – mit Myself-Episode – und 1137: *The Blinded Ogre*) – das Märchengut von Saamen aus Norwegen repräsentieren, wobei das der Nordsaamen ganz im Vordergrund steht. Aus den südlicheren Gebieten stammt nur ein Text, den Qvigstad in Hattfjelldalen im Åsele-

¹ Die Märchentexte, die sich bei Budenz finden (1876: 169–171), sind Übertragungen aus Friis (1856: 2–6, 14/16) ins Umesaamische und mithin keine Originale. Diese Publikation von Friis gehörte offensichtlich zu den frühesten Buchanschaffungen des 1872 für Budenz gegründeten Lehrstuhls (freundliche Auskunft von Márta Csepregi, Email) und war Halász sicher auch schon vor seinen Reisen vertraut.

Sprachgebiet aufgezeichnet hat (ATU 1416: *The Mouse in the Silver Jug*; Qvigstad – Sandberg 1888: 47/93), eine freie Wiedergabe einer Erzählung aus einem norwegischen Lesebuch für die Volksschule (1888: 103) und eindeutiger Beleg für Bucheinfluss.² Aus schwedischem Gebiet lagen aus der Zeit vor Halász zwei Erzählungen (auf Schwedisch) vor, die Petrus Laestadius in sein Journal hatte eingehen lassen (1833: 463–465), die fünf Typen Märchen vom dummen Riesen vereinen (u.a. ATU 1137), wobei hier, wie gewöhnlich, Stallo die Rolle des Genarrten einnimmt. Sie repräsentieren wohl pitesaamische Überlieferung.³ Und dann noch ein wenig, was dessen Bruder Lars Levi Laestadius in seine Schriften hatte einfließen lassen, aus denen dann Friis (1871) die beiden erwähnten Typen geschöpft hat.

Abgesehen von den geringen Veröffentlichungen von P. Laestadius sind bei Halász die ersten Märchenpublikationen aus dem pitesaamischen Gebiet und südlich davon zu finden. Und sie repräsentieren die verschiedenen Märchengenres, von den unter den Saamen weit verbreiteten Fuchsmärchen (ATU 1–69; 1886 und 1887a je 3 Typen, 1893 5 Typen),⁴ die Qvigstad – Sandberg nicht haben, über die Zaubermärchen (1886 3, 1887a – ohne Tärna – 6, 1893 inklusive Qv. 327* 7 Typen) und die Märchen vom dummen Riesen (1887a 9, 1893 3 Typen)⁵ bis zu den Schwankmärchen (1886 3, 1887a 4, 1893 7 Typen).⁶ Die einzelnen Untergruppen sind unterschiedlich präsent: Die erwähnten Fuchsmärchen als allerwichtigste Gruppe in der saamischen

² Qvigstad verzeichnet sie unter 1416*, zusammen mit 4 Varianten von der Nordpolarmeerküste.

³ Drake hat die Aufzeichnungen Nenséns von P. Laestadius mit der Angabe Pite-Lappmark versehen. Auch Qvigstad gibt in Verbindung mit den Tiernmärchen „Pite“ an; bei den Stalloerzählungen erscheint bei Hinweis auf Drake ebenfalls „Pite“, in Verbindung mit der Publikation von Laestadius selbst fehlt aber die Ortsangabe. Das könnte ein Versehen sein, aber auch darauf zurückzuführen, dass der 1802 in Arjeplog geborene Laestadius auch mit anderen Saamen als Pitesaamen Kontakt hatte (Lulesaamisch hat er in Kvikkjokk gelernt, Saami 2005: 172). Auch die Märchen, die Friis von seinem Bruder übernommen hatte, sind bei Qvigstad wie bei Friis nur als aus Schweden stammend gekennzeichnet.

⁴ In Jokkmokk hatte Halász 1884 auch eine Aufzeichnung von einem aus Arvidsjaur stammenden Lehrer gemacht, die die Typen ATU 38: *Claw in Split Tree* und 49: *The Bear and the Honey* enthält (Halász 1885: 120–123). – An sonstigen Tiernmärchen finden sich 1886 1 Typ, 1887a 2 Typen, davon einer, Qv = AaTh 166*: *The Crow Receives Reindeer Meat from the Boys* (28–31), nicht mehr ATU; auch die 3 Qvigstad-Typen aus 1893 sind nicht mehr in ATU vermerkt.

⁵ Davon einer, Qv = AaTh 1165*: *The Blind Giant*, nicht mehr ATU.

⁶ Inklusive Qv = AaTh 1540*: *The Clever Youth Cheats the King* (parson); nicht mehr ATU.

Tiermärchentradition überhaupt sind sowohl aus Saltdalen als auch Hattfjelldalen vertreten. Aus Hattfjelldalen sind von Qvigstad drei Tiermärchentypen nicht erfasst worden, teils wohl, weil sie nicht in das Aarnesche System, das Qvigstad ergänzt hatte, passen wollten. Bei zweien handelt es sich um Erzählungen aus dem weniger präsenten Bereich der Begegnung von Mensch und Tier (1887a: 35–38) – wieder mit dem Fuchs als tierischem Protagonisten. Auch die dritte Erzählung (44–45; tolpatschiger Bär in der Schmiede) hat schwankhafte Züge. Aus Saltdalen ist nicht als Typ erfasst und von Qvigstad vermerkt eine Erzählung aus dem Bereich Looking for a Wife (ATU 1450–1474; 1893: 234–236), ferner eine Grabräubererzählung (230–231).⁷

Bei den Zaubermärchen stehen bei Else Britta Andersen die Stoffe aus dem Bereich Übernatürliche Gegner (ATU 300–399) im Vordergrund, z.B. ATU 301: *The Three Stolen Princesses*, welcher Typ in Kurzform auch aus Hattfjelldalen begegnet. Sonst ergeben sich hier keine Berührungen zwischen Salt- und Hattfjelldalen (oder Jämtland). Unterschiedlichen Typen zuzurechnen sind auch die novellenartigen Märchen (ATU 850–999; Qvigstads Typ 975*: *Njavešaedne und Haccešaedne* bleibt hier unberücksichtigt) sowie die Riesenmärchen, mit Ausnahme von ATU 1137. Die einschlägige hattfjell-dalische Erzählung (1887a: 70–73) stammt vom Vater des Hauptinformanten und hat Stallo als Protagonisten, während in der aus acht Gliedern bestehenden Riesenmärchenkette des Sohnes (1887a: 81–88) von dem Riesen Jutule die Rede ist. Stallo verweist auf saamische, Jutule auf norwegische Tradition. Jutul(l)e kann als Gegner des Burschen in norwegischen Märchen u.a. aus Sør- und Nord-Trøndelag auftreten (Hodne 1984: 212).⁸ Von den Riesenmärchen hatte Halász im Jämtland noch keinen Stoff gewinnen können. Die in Hattfjell- und Saltdalen aufgezeichneten Schwankmärchen (ATU 1200–1999) sind nur wenigen Untergruppen zuzuordnen, nur ein Typ ist gemeinsam (und auch im Jämtland, Skaltugan, notiert worden, 1886: 53–55): ATU 1535: *The Rich and the Poor Farmer* (1887a: 154–156; 1893: 138–142).⁹ An legendenartigen Märchen (ATU 750–849) hat Halász nur in Saltdalen etwas

⁷ Die Texte aus Saltdalen wären systematisch auf von Qvigstad nicht erfasste Typen zu überprüfen. – Typen aus Looking for a Wife sind aus Saltdalen mehrfach vertreten, nicht aber aus Hattfjelldalen.

⁸ Daneben Troll. Im Titel von entsprechenden Märchen aus Nordland und Troms erscheint Troll oder Riese als Benennung (ebd. 213). – In Sagen begegnet in Hattfjelldalen wie in anderen Orten des Åsele-Sprachgebiets *jeahna* als Benennung des Riesen. Auch schon bei Nensén (Drake 1918: 315).

⁹ Saltdalen in Kombination mit ATU 1542: *The Clever Boy*, welchen Typ Qvigstad nicht verzeichnet.

aufgezeichnet, und zwar zwei aus dem Bereich The Devil (ATU 810: *The Snares of the Evil One*, 1893: 83–88, ATU 812: *The Devil's Riddle*, 77–78). Einige von Qvigstad unter die Ursprungssagen (US) eingeordnete Stoffe entsprechen thematisch Legendenmärchen: US 27: *Warum der Bär im Winter schläft* (vgl. AaTh 750****: *The Virgin Mary and the Animals*; 1886: 40–42; 1887a: 27–28; 1893: 17–18), die in Saltdalen aufgezeichneten US 3: *Das Teeren des Mondes* (~ ATU 751E*: *Man in the Moon*, 1893: 2–3) und US 7, die den Ursprung der Unterirdischen als den wichtigsten Angehörigen der saamischen Geisterwelt erklärt (~ ATU 758: *The Various Children of Eve*, 1893: 28–29). Schildbürgergeschichten (ATU 1200–1349) finden sich in den Aufzeichnungen aus Hattfjelldalen nicht, ebensowenig in denen aus Saltdalen oder dem Jämtland.¹⁰ Die geringen Übereinstimmungen zwischen den einzelnen Aufzeichnungsorten deuten darauf hin, dass Halász für den Fall, dass er aufgrund von Aufzeichnungen in dem einen Ort die Gewährsperson in dem Ort des späteren Aufenthalts nach der Existenz eines bestimmten Typs gefragt haben sollte, dies nicht zu einer entsprechenden Erzählung geführt hat. Dass von den Tiermärchen die Typen ATU 1: *The Theft of Fish* und ATU 2: *The Tail-Fisher* sowohl in Hattfjelldalen (1887a: 31–35) als auch Saltdalen (1893: 116–117), ATU 2 auch in Undersåker im Jämtland (1886: 82–83) aufgezeichnet worden sind, beruht wohl eher auf der Popularität dieser Typen als dem bewussten Forschen Halász' nach diesen Stoffen.

Insbesondere die sechs bzw. sieben Zaubermärchentypen, die aufgrund der Aufzeichnungen aus Hattfjell- und Saltdalen angesetzt worden sind – dazu ein Märchen vom Typ ATU 432: *The Prince as Bird* von einem Mädchen aus dem umesaamischen Tärna (1887a: 139–148) – sind nicht so beeindruckend, wenn man die Zahl z.B. mit denen in Friis vergleicht. Das Urteil wird aber wesentlich günstiger, wenn man dagegen einen Vergleich mit dem Material anstellt, das später gesammelt worden ist oder bereits in noch unveröffentlichter Form vorhanden war (die wenigen Publikationen fallen nicht ins Gewicht). Vor Halász hatte aus pitesaamischem Gebiet Jonas A. Nensén Aufzeichnungen gemacht. Nensén war als Geistlicher in Vilhelmina, Åsele, Lycksele und schließlich in Dorotea tätig. 1819 zeichnete er von Petrus Laestadius in Kurzform die erwähnte Märchenkette sowie ATU 1137 auf, die dieser selbst 1833 veröffentlichte, aber auch den Typ ATU 1145: *Afraid of*

¹⁰ Schildbürgergeschichten sind vor allem im saamischen Norden aufgezeichnet worden. – Der norwegische Typenkatalog von Hodne verzeichnet für sie für das nördliche Norwegen nur wenige Typen, nördlichster Nachweis ist dann Nord-Trøndelag, mit zwei Ausnahmen für Nordland (jeweils eine Aufzeichnung).

Strange Noise (Letzterer in Qvigstads Variantenverzeichnis unter S 139) (Drake 1918: 313–314). Die vielfältigen Aufzeichnungen Nenséns zur Kultur der südlicheren Saamen sind 1918 von S. Drake veröffentlicht worden. Neben Riesenmärchen (313–314) hat Nensén auch Tiermärchen notiert (op. cit. 302–304), u.a. von P. Laestadius 1819 ATU 2 und ATU 8: *False Beauty Treatment* + AaTh8**: *The Fox Summons the Animals to the Reindeer Slaughter* (Qv 8*, nicht ATU). Von einem Katecheten aus Arjeplog hat er noch eine zweite Variante von ATU 2 sowie ATU 5: *Biting the Tree Root* erhalten. Auch die Typen, die Qvigstad unter Hinweis auf Drake aus der Åsele-Lappmark verzeichnet, stammen von Nensén: 5 Typen nach ATU (u.a. ATU 1 + 2), zusätzlich 4 Typen, die nur in AaTh Eingang gefunden haben. Gleiches gilt für 3 Märchen aus der Lycksele-Lappmark, die Nensén notiert hat. Aus der Åsele-Lappmark stammen auch kurze Referate Nenséns von Schildbürgermärchen (ATU 1225: *The Man Without a Head* und 1260: *Porridge in the Ice Hole* (319), in denen Tschuden, die Feinde der Saamen in vielen Sagen, die Rolle der Schildbürger einnehmen. Die langjährige Tätigkeit Nenséns in der Gemeinde Dorotea, die zu einem kleineren Teil auch jämtländisches Gebiet umfasst, hat offenbar zu keinen Märchenaufzeichnungen von dort geführt.

Die Märchenaufzeichnungen, die etwa gleichzeitig mit Halász und in der Zeit nach ihm gemacht worden sind, erfolgten vielfach in einer skandinavischen Sprache. Qvigstad hat 1887 in Hattfjelldalen ein Märchen vom bereits mehrfach erwähnten Typ 1137 notiert (1924: 262–265). Für ATU 1137 sind in den 1930er Jahren aus Arjeplog noch fünf Varianten aufgezeichnet worden. Die relativ geringe Zahl an Märchen vom dummen Riesen aus Saltdalen wird in der 1. Hälfte des 20. Jhs. durch Aufzeichnungen aus Arjeplog ergänzt (4 neue Typen) oder ihre fortwährende Existenz bestätigt (ATU 1137).¹¹ Dazu gehören auch die beiden Märchen, die Lagercrantz 1921 im „Gebirgsdialekt“ von einer etwa 1877 geborenen Saamin aufgezeichnet hat (1957: 13–15), eine Variante zu ATU 1088: *Eating/Drinking Contest* und zu ATU 1135: *Eye-Remedy*.¹² Entsprechendes ist auch für Tiermärchen in der Pite-

¹¹ Die von Laestadius aufgezeichneten Typen ATU 1063: *Throwing a Club* und 1085: *Making a Hole in a Tree*, die in Saltdalen nicht notiert worden sind, finden sich dann wieder bei Kolmodin (1914: 35–36; Bergsaame aus Arjeplog).

¹² Das Motiv begegnet auch bei Kolmodin (1914: 36) in einer Aufzeichnung von 1913 von einer Bergsaamin aus Arjeplog, mit Zinn geblendet wird hier aber nach Stallos Tod dessen Frau Rutagis. Kombiniert ist es mit ATU 1115: *Attempted Murder with a Hatchet*. Das ausersehene Opfer kommt hier Stallo jedoch zuvor. – Bei Halász

Lappmark zu konstatieren (2 neue Typen, 3 Typen schon bei Nensén und/oder Halász). Eine wesentliche Vermehrung der Märchenstoffe hat sich somit nach Halász nicht ergeben, in dessen Aufzeichnungen sich also weit mehr findet als bei irgendeinem anderen Sammler.

Die vergleichsweise hohe Zahl an Märchen bei Halász erklärt sich zunächst einmal daher, dass er gezielt auch auf Märchen aus war – obwohl er in seinem Bericht von der dritten Reise schreibt, dass die oft aus der schwedischen oder norwegischen Märchenwelt übernommenen Märchen nur insoweit interessant seien, wie das lappische Volk sie mit der eigenen Gedankenwelt verschmolz (1891: 706). Und natürlich waren sie das für ihn auch als Sprachmaterial. Wenn das, was er mit *mese* bezeichnet, wie oben bereits gesagt, auch schwankend ist, so war er doch immer auch auf der Suche nach Märchen im eigentlichen Sinn. Dies wird deutlich, wenn man die Relation von Märchen und Sage bei Halász (1887a) und Qvigstad (1924) vergleicht. Auch für Letzteren war Ole Samuel Bendiksen die wichtigste Gewährsperson, aber Qvigstad, der später eine Anzahl von Märchen niedergeschrieben hat, wie kein anderer, hat das in Hattfjelldalen nur ganz ausnahmsweise getan.¹³ Märchen waren durch Jakob Grimm und die Mythologische Schule zu einer möglichen Quelle für die Mythologie geworden (was z.B. die Auswahl an Stoffen für die erste Übersetzung von saamischen Märchen ins Deutsche bestimmte) und galten auch als reine Manifestation der Sprache und Kultur. Die Saamen selbst wurden zwar von Wanderlehrern im Lesen und Schreiben mit dem Katechismus unterrichtet (weshalb die Lehrer Katecheten genannt wurden) – nicht zuletzt, um ihnen zugleich die christliche Lehre zu vermitteln –, Friis bietet aber in seinem als Lehrbuch besonders auch für angehende Beamte in Finnmarken gedachten Werk von 1856 als ersten Lesestoff ein Märchen an (ATU 302: *The Ogre's (Devil's) Heart in the Egg*), gefolgt von einer Fuchsmärchen-Kette. Nun macht Interesse noch keinen Sammlererfolg, wie Halász selbst im Jämtland erfahren musste. Wie Geijer et al. (1945: 17) festgestellt haben, war der Märchenschatz der schwedischen Neusiedler in den letzten Jahrzehnten des 19. Jhs. in der Åsele-Lappmark bereits sehr arm,

begegnet die Blendung des arglos schlafenden Stallos mit heißem Teer im Rahmen von ATU 301 (1893, 145/153). Der nun blinde Stallo wird dann geköpft.

¹³ Qvigstad (1925: 28) verzeichnet für Hattfjelldalen auch noch den Typ 1115, offenbar eine eigene Aufzeichnung, die er aber nicht publiziert hat. *Norsk Folkeminnesamling* (NFS) hat einigen unveröffentlichten Nachlass von Qvigstad, Material aus Hattfjelldalen befindet sich m.W. aber nicht darunter. (Bei Halász findet sich dieser Typ 1887a: 83–84/87.)

und es gab nur noch wenige, die Märchen erzählten (was auch heißt, dass zumindest von dieser Bevölkerungsgruppe aus für Saamen bei Kontakten keine Bereicherung mehr ausgehen konnte). Dieser Rückgang war gegen Ende des 19. Jhs. auch anderweitig in Schweden zu beobachten (Geijer et al. 1945: 18–20). Eine ähnliche Situation dürfte auch für die jämtländischen Saamen gegolten haben – und insofern war die Ausbeute von Halász gar nicht so gering. Kaarlo A. Jaakkola, der zwischen 1884 und 1899 auf jämtländischem Gebiet Sprachmaterial gesammelt hat, hat nur zwei Märchen notiert.¹⁴ Qvigstad gibt (1925: 29) noch einen Hinweis auf Demant Hatt (1922: 60–61, ohne genaue Ortsangabe; wieder ATU 1137) und Lagercrantz hat aus dem jämtländischen Gebiet, aus Vefsn, 1921 nur einen Schwank vom Typ ATU 1544: *The Man Who Got a Night's Lodging* (1957: 97–100) aufgezeichnet, einen weiteren aus Tännäs (135–137). Auch bei den Waldsaamen der Pite- und Ume-Lappmark hätte Halász wohl nur wenig Glück gehabt. Zumindest ein halbes Jahrhundert später sind von ihnen in Arvidsjaur einzig zwei Erzählungen mit den Tiermärchentypen ATU 1, 2 und 15, ferner eine abweichende Variante zu AaTh 8** sowie zwei sehr knappe Mitteilungen zu Schildbürgermärchen notiert worden (Bartens 2020: 74, 75). Die sozio-ökonomische Situation vieler Erzähler ist aus den Angaben der Aufzeichner nicht erkennbar, doch wenn solche vorliegen, verweisen sie meistens auf bergsaamisches Milieu oder eine Umgebung von Nomadensaamen. Das gilt für Halász' Gewährspersonen in Hattfjell- und Saltdalen, für die Katecheten, die Nenséns oder später Brännströms Informanten waren. Hodnes Typenkatalog norwegischer Märchen (1984) enthält für Hattfjelldal nur vier Einträge, von denen zwei Tiermärchen sind, Zaubermärchen sind nicht dabei.¹⁵ ATU 2 (unpubliziert) stellt dabei vom Typ her die einzige Gemeinsamkeit mit den saamischen Aufzeichnungen von Halász dar, so dass hier eigentlich nichts auf den Austausch von Erzählgut zwischen Norwegern und Saamen deutet. Halász' Mitteilung, sein Hauptinformant habe die Märchen von alten Saamen gehört, erfährt mithin keine Einschränkung. Es war die saamische „Umgebung“ des Zwanzigjährigen, die Märchen erzählen konnte.

Den Hinweis auf die Familie Bendiksen hatte Halász vom Pfarrer in Hattfjelldal Ole Tobias Olsen, der Interesse an Märchen hegte. Er hatte damals

¹⁴ In Tännäs AaTh 314*: *The Ogre's Wife's Child* sowie in “Skalfjell mit Ausbesserungen in Hotagen, Offerdal und Oviken” ATU 332: *Godfather Death* (Lagercrantz 1957: 164–168, 174–180). Letzteren Typ hat auch Halász aus dem Jämtland (Skalstugan, 1886: 58–64).

¹⁵ Für Vefsn enthält Hodnes Katalog 18 Eintragungen, hier ist nun kein Tiermärchen dabei.

selbst schon Märchen gesammelt, die 1912 als *Norske folkeeventyr og sagn. Samlet i Nordland* (Kristiania) erschienen (Alver et al. 1977: 212). So war er für Halász ein kompetenter Ansprechpartner vor Ort.¹⁶ Über Saltdalen hat Halász sich schon in Tromsø bei Qvigstad Rat holen können. Dieser war 1890, d.h. im Jahr vor Halász' Besuch, in Saltdalen gewesen, wo er von einem Mann aus Arjeplog eine unveröffentlicht gebliebene kürzere Aufzeichnung der häufigsten Tschudensage machte (Qvigstad S 122; NFS Q 26: 13). Offenbar zeitigte der Aufenthalt für ihn keine weiteren Sammelergebnisse. Seine Informantin aus Rognan hat Halász aber selbst ausfindig gemacht (1892: 260).

Es ist sehr gut möglich, dass die Familie Andersen oder vielleicht auch die nach Halász (1892: 259) 4 bis 5 anderen saamischen Familien, die in Saltdalen ansässig geworden waren, solche Märchenstoffe aus Arjeplog mitgebracht haben, die dort ein-zwei Generationen später nicht mehr aufgezeichnet werden konnten, d.h. dass auch in Arjeplog der oben bereits für das südlichste saamische Gebiet angenommene Rückgang an Erzählgut eingetreten ist. Dieser ist offenbar auch allgemein unter den Saamen in Norwegen zu konstatieren: Von den zahlreichen Märchen, die Qvigstad (1927–1929) veröffentlicht hat, sind die allermeisten vor der Jahrhundertwende aufgezeichnet worden, Qvigstad selbst hat in den 1920er Jahren nur noch wenige Märchen notiert.¹⁷ Halász rühmt die Familie Andersen und hebt hervor, dass sie Kenntnisse bewahrt habe, die seiner Erfahrung nach anderweitig zum größten Teil schon in Vergessenheit geraten seien (1893: IV). Da mag ein wenig Stolz über den eigenen Erfolg mitschwingen, doch der große Unterschied zwischen dem, was Halász niedergeschrieben hat, und dem, was andere in der Pite-Lappmark vorgefunden haben, wirft die Frage auf, ob die Märchenkenntnisse an Ort und Stelle und besonders durch die Beteiligung an der Lofotfischerei, durch die auch die saamischen Familien in Saltdalen ihre ökonomische Situation verbesserten (Halász 1892: 259), erweitert, zumindest beeinflusst oder in ihrem Bestand gesichert worden sind, wobei dann letztlich auch eine gedruckte Quelle zugrunde liegen kann.¹⁸ Dieser Frage kann hier aus Platz-

¹⁶ Die Märchen, auf die Hodne für Hattfjelldalen verweist, sind jedoch nicht von Olsen aufgezeichnet worden.

¹⁷ U.a. von der Bergsaamin Elen Ucce. Da sie 1902 geboren ist, zeugt ihr Wissen von einer auch noch in den Anfangsjahrzehnten lebendigen Märchentradition in Kautokeino, in der Hauptsache hat sie Qvigstad jedoch Sagengut mitgeteilt.

¹⁸ Zum Einfluss literarischer Quellen in Vilhelmina s. Geijer et al. (1945: 20–23). – Die Erwartung lokaler Einflüsse wird gedämpft durch Halász' Mitteilung, dass die Eltern von Else Britta Andersen – wie die andern Saamen in Saltdalen – nur gebrochen Norwegisch sprachen (1892: 260). Die Tochter kannte sich zwar auch mit der norwegi-

gründen nur stichprobenartig nachgegangen werden. Im Sagengut ist diese Erweiterung etwa durch die Erzählungen vom Seegespenst (nordsaam. *rávga*) zu erkennen.¹⁹

Zaubermärchentypen werden von Qvigstad (1925) deutlich mehr aus Küstenorten als aus dem Landesinneren nachgewiesen (61:43, Küste hier inklusive Saltdalen, Verhältnis der Varianten 127:66; jeweils ohne Belege von der Halbinsel Kola), gleiches gilt für die Novellenmärchen (24:13, Varianten 31:15). Dass dies nicht allein auf unterschiedlicher Sammelintensität beruht, zeigen die Legendenmärchen (6:7, Varianten 7:9), auch die Riesenmärchen (24:21, Varianten 73:52).²⁰ Bei der Vermittlung während der Fischereiaufenthalte kann ein Austausch über große Distanzen erfolgt sein. Der für Schweden und Norwegen nicht nachgewiesene Brautprobentyp AaTh 1453*: *The Lazy Girl doesn't Know where the Spring Is* (ATU unter 1470: *Miscellaneous Bride Tests*) ist außer in Saltdalen (Halász 1893: 237–238) noch 1926 in Lyngen aufgezeichnet worden (Qvigstad 1927–1929/III: 402–403). Der „Ur-

schen Schriftsprache aus (ebd.), dürfte aufgrund ihrer Behinderung aber wenig Gelegenheit zur unmittelbaren Aufnahme lokalen norwegischen Erzählguts gehabt haben. Was generell den Austausch von Erzählgut anbelangt, ist die Angabe in Qvigstad – Sandberg (1888: 103) von Interesse, dass sich Saamen aus dem Amt Tromsø mit denen aus dem südlichen Helgeland, wozu z.B. Vefsn gehört, bei der Lofotfischerei auf Norwegisch verständigen (müssen), so dass zwischen ihnen zumindest eine unmittelbare Weitergabe von Stoffen unwahrscheinlich sein dürfte.

¹⁹ Bemerkenswert in der mythischen Erzählung von Hähtsitjietne und Njävätjietne (Halász schreibt Ähcič-hätñē, N'ävič-hätñē, nordsaam. Áhčeseatni, Njåvešeatni; Qvigstads Typ 975*) bei Halász (1893: 9–12) ist, dass beide Gestalten wie weiter im Norden namentlich auftreten, während in einer unpublizierten, ebenfalls bergsaamischen Variante von 1935 aus Jäkkvik in Arjeplog eine Stalloalte die Rolle von Ersterer, eine alte Saamin die von Letzterer einnimmt (Bartens 2020: 71). Die im südlicheren Saamischen gängige Vermischung mit den Stallosagen ist schon in Aufzeichnungen aus der 1. Hälfte des 19. Jhds. zu beobachten (so Åsele, Drake 1918: 313, nach Nensén; hier keine Metamorphose). Auch die im Norden belegte Metamorphose der Hähtsitjietne zum Frosch begegnet in Saltdalen. In Qvigstads Aufzeichnung aus Hattfjelldalen (1924: 278–281) findet sich noch eine stark verblasste Reminiszenz, indem die Stallofrau Ruteke Frösche, Wasserinsekten und Mäuse isst. – Parallelen gibt es auch in ganz anderen Zusammenhängen. Dass einst die Pest zu jungen Menschen, die sich nicht vom Lärmen hatten abbringen lassen, als Schuhheuwickel gerollt kommt (Halász 1893: 89–92; Qvigstad S 121), ist vergleichbar mit der Heurolle (*sen[ne]grasrull*), als die Stallo zu den abends lärmenden Kindern kommt (Nordfold, Mo 1944: 83–84; vgl. Qvigstad S 142).

²⁰ Generell zu prüfen wäre, inwieweit das Märchengut im Landesinneren an der Meeresküste erworbenes Kulturgut ist (vgl. Geijer et al. 1945: 23–25).

sprungsort” und die räumliche und zeitliche Verbindung zwischen den Texten lässt sich nicht rekonstruieren.

Der Nachweis von einem Austausch zwischen den verschiedenen Traditionen wird dadurch erschwert, dass im nördlichen Norwegen von Norwegern offensichtlich wenig Märchen gesammelt worden sind. Was die lokale Umgebung der Familie Andersen anbelangt, weist Hodne für Saltdal 17 Typen nach (darunter 9 Zaubermärchen). Tiermärchen sind nicht dabei, die aber für das benachbarte Beiarn vermerkt sind (4 von insgesamt 8 Typen). Bei 5 Typen (davon 4 Schwänke) erscheint die Angabe Salten, das ist der Distrikt, zu dem u.a. Saltdal und Beiarn gehören. Übereinstimmungen ergeben sich nur wenige, denn nur vereinzelt ist der durch Halász in Saltdalen festgehaltene Zaubermärchentyp nach dem Typenkatalog auch in der norwegischen Tradition von Saltdal nachzuweisen, und zwar ATU 313: *The Magic Flight* (Halász 1893: 158–175). Die Aufzeichnung aus Saltdal (Mo 1944: 44–46) unterscheidet sich ebenso wie die aus Beiarn (Eriksen 1953: 84–85) wesentlich von der Halászschen, u.a. in der Art der Flucht, auf die ein von einem Riesen festgehaltenes Mädchen allein geht. Auch fehlt hier die bei Halász gegebene Kombination mit Motiven aus ATU 314: *Goldener*, welcher Typ in Qvigstads Aufzeichnung aus Lyngen (Kåfjord, Qvigstad 1927–1929/III: 128–135) ausgeprägter ist (sonstige nordsaamische Varianten ohne Kombination mit 314).

Bei ATU 301 (1893: 142–158) gibt es hinsichtlich der Lokalisierung der norwegischen Entsprechung eine Unklarheit. Hodne (1984: 62) gibt an „Saltdal or Fauske”. Diese Erzählung beginnt bei Halász mit einem eher nur angedeuteten Unterweltmotiv, die Reise zu der von Stallo geraubten Prinzessin und die Rückkehr zum königlichen Schloss erfolgen dann aber über das Meer, ohne übernatürliche Helfer; der namenlose Held gelangt mit einem vorüberfahrenden Handelsschiff zurück. Das Geschehen entspricht dem in saamischen Erzählungen vom Lyngenfjord (Qvigstad 1927–1929/III: 66–79, Sørfjord und Kåfjord, beide von 1888), die ebenfalls die sogenannte Seemannsversion des Märchens (Liungman 1961: 46) vertreten. Die norwegische Variante aus Saltdal/Fauske (Mo 1944: 46–50) hingegen ist stark abweichend, ebenso die schwedische aus dem Åselegebiet (Geijer et al. 1945: 83–88), die eine nahe Verbindung zu Schillingsdrucken aufweist (ebd. 20; vgl. Liungman 1961: 47). In Halász’ Aufzeichnung aus Hattfjelldalen (1887a: 135–139) ist die Befreiung der vom Troll geraubten Prinzessin aus dem Berg eine der Aufgaben des „Gänseei“ genannten starken Mannes (ATU 650: *Strong John*).

Der Stil norwegischer Erzähler aus Nordland ist als mehr novellistisch, voller realistischer Details, charakterisiert worden (Alver et al. 1977: 211), und erzählfreudig und detailreich wirken auch die von Else Britta Andersen übermittelten Märchen, wobei vermutlich die Mitwirkung, die Ergänzungen seitens der Familie (1891: 705–706; 1892: 265) ihren Anteil haben. Vergleichsmöglichkeiten mit dem Erzählstil in Arjeplog ergeben sich meistens nicht, da die anderen Aufzeichnungen überwiegend nicht auf Saamisch erfolgten und es sich oft eher um Referate handelt. Halász' Sammlung gibt so auch einen einzigartigen, materialreichen, wenn auch sich nur auf eine Familie beschränkenden Einblick in den pitesaamischen Erzählstil.

Literatur

- AaTh = Aarne, Antti – Thompson, Stith 1961: The types of the folktale. A classification and bibliography. Second Revision. FF Communications 184. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Alver et al. 1977 = Alver, Brynjulf – Bø, Olav – Kvideland, Reimund: Glunten og riddar rev. Eventyr frå Nord-Norge. Red. Reimund Kvideland. Norsk Eventyrbibliotek 8. Det Norske Samlaget, Oslo.
- ATU = Uther, Hans-Jörg 2004: The types of international folktales. A classification and bibliography. Based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson. I–III. FF Communications 284–286. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Bartens, Hans-Hermann 1998: Halász Ignác mint lapp mesegyűjtő. In: Domokos Péter – Csepregi Márta (szerk.), 125 éves a Budapesti Finnugor Tanszék. Urálistikai tanulmányok 9. ELTE, Budapest. 101–108.
- Bartens, Hans-Hermann 2020: Die Erzähltraditionen der Pite- und Umesaamen. *Studia Uralica Upsaliensia* 41. University Library, Uppsala.
<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-434078>
- Brännström, Edvin = Eriksson, Ivan (red.) 2017: Samiskt liv i äldre tid. Edvin Brännströms uppteckningar från Arvidsjaur och Arjeplog. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* CXLV. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala.
- Budenz, József 1876: Svéd-lapp nyelvmutatványok. *Nyelvtudományi Közlemények* 22: 161–220.
- Demant Hatt, Emilie 1922: Ved Ilden. Eventyr og historier fra Lapland. Schultz, København – Nordiska, Stockholm.
- Drake, Sigrid 1918: Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. *Etnografiska studier. Lapparna och deras land* VII. Wahlström & Widstrand, Uppsala. (Faksimilenachdruck Två förläggare, Umeå 1979.)

- Eriksen, E. Vegusdal 1953: Atterklang fra gammeltida. Folkeminne fra Beiarn I. Norsk folkeminnelag 72. Oslo.
- Friis, J. A. 1856: Lappiske Sprogprøver. En samling af lappiske eventyr, ordsprog og gaader. Cappelen, Christiania.
- Friis, J. A. 1871: Lappisk Mythologi: Eventyr og folkesagn. Cammermeyer, Christinia. (Neuausgabe Rosenkilde og Bagger, København 1977.)
- Geijer et al. 1945 = Geijer, Herman – Liljeblad, Sven – Dahlstedt, Karl-Hampus (Hg.). Svenska sagor och sägner 9. Sagor från Åsele Lappmark. Uppptecknade av Olof Petter Pettersson. Thule, Stockholm.
- Halász, Ignác 1885: Svéd-lapp nyelv I. Lule- és Pite-lappmarki nyelvmutatványok és szótár. Ugor Füzetek 7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Halász, Ignác 1886: Svéd-lapp nyelv II. Jemtlandi lapp nyelvmutatványok. Ugor Füzetek 8. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Halász, Ignác 1887a: Svéd-lapp nyelv III. Ume- és Tornio-lappmarki nyelvmutatványok. Ugor Füzetek 9. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Halász, Ignác 1887b: Második lappföldi útam. Budapesti Szemle 51: 321–343.
- Halász, Ignác 1891: Harmadik lappföldi útamról. Magyar Akadémiai Értesítő, Budapest. 704–708.
- Halász, Ignác 1892: Harmadik lappföldi útam. Budapesti Szemle 70: 253–284.
- Halász, Ignác 1893: Svéd-lapp nyelv V. Népköltési gyűjtemény a Pite lappmark Arjeplogs egyházkerületéből. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Hodne, Ørnulf 1984: The types of the Norwegian folktale. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kolmodin, Torsten 1914: Folketro, seder och sägner från Pite lappmark. Lapparne och deras land III. Nordiska, Stockholm.
- Laestadius, P. 1833: Fortsättning af Journalen öfver missions-resor i Lappmarken, innefattande åren 1828–1832. Nordström, Stockholm. (Kommentierter Faksimilenachdruck Skytteanska samf., Umeå 1977.)
- Lagercrantz, Eliel 1957: Lappische Volksdichtung I. West- und südlappische Texte. Anhang: K. A. Jaakkolas Sammlung südlappischer Texte. MSFOu 112. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Liungman, Waldemar 1961: Die schwedischen Volksmärchen. Herkunft und Geschichte. Veröffentlichungen des Instituts für Deutsche Volkskunde 20. Akademie-Verlag, Berlin.
- Mo, Ragnvald 1944: Eventyr og segner. Folkeminne frå Salten. Norsk folkeminnelag 54. Oslo.
- Norsk Folkeminnesamling (NFS) im Institutt for kulturstudier og orientalske språk der Universitet Oslo.
- Qvigstad, J. 1924: Lappische Erzählungen aus Hatfjelldalen. Kristiania Etnografiske Museums skrifter 1, hefte 4. Brøgger, Kristiania.

- Qvigstad, J. 1925: Lappische Märchen- und Sagenvarianten. FF Communications 60. Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Qvigstad, J. 1927–1929: Lappiske eventyr og sagn I–IV. Instituttet for sammenlignende kulturforskning B III, X, XII, XV. Aschehoug, Oslo.
- Qvigstad, J. – Sandberg, G. 1887: Lappiske eventyr og folkesagn. Cammermeyer, Kristiania.
- Qvigstad, J. – Sandberg, G. 1888: Lappische Sprachproben. Journal de la Société Finno-Ougrienne 3: 1–104.
- Saami 2005 = The Saami. A Cultural Encyclopaedia. Ed. Ulla-Maija Kulonen et al. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 925. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

*

Halász Ignác mesegyűjtése Arjeplogból és Hattfjelldalenből

Halász Ignác lappföldi utazásain jelentős folklóranyagot gyűjtött. Az első útja 1884-ben még nem volt sikeres, de a következő két expedíció (1886, 1891) elképesztő mennyiségű mesét sikerült lejegyeznie. Halász szerette volna a déli számi mesekincset teljes terjedelmében feltárni.

Halász elsősorban pitei, ill. az attól délre eső területeken gyűjtött. 1886-os útján eljutott Hattfjelldalenbe, ahol az adatközlője a húszéves Ole Samuel Bendiksen volt, öt évvel később, Saltdalenben pedig Else Britta Andersen. Halász gyűjtése többféle meseműfajt képvisel a számi állatmesehagyomány legfontosabb csoportjának tekintett rókatündérmeséktől a varázsmeséig. A meséket Jakob Grimm óta a mitológia lehetséges forrásának, a nyelv és a kultúra tiszta megnyilvánulásának tekintették.

A Halász gyűjtőterületén végzett többi adatfelvétel főleg valamilyen skandináv nyelven készült, és ilyen nyelven is publikálták őket, Halász viszont a számi anyagot magyar fordítással adta közre. Az ő gyűjteménye egyedülálló, gazdag anyaga betekintést ad a piteszámi elbeszélési stílusba, még ha csak egy családra korlátozódva is.

Kulcsszavak: pitei lapp, Halász Ignác, mesegyűjtés, mesekatalógus.

HANS-HERMANN BARTENS

Az északi manysi *-kwe* kicsinyítő képző használata és funkciója¹

BÍRÓ Bernadett

Szegedi Tudományegyetem
birobernadett9@gmail.com

1. Bevezetés

Írásomban az északi manysi *-kwe*² kicsinyítő képző használatát és különböző jelentéseit mutatom be, majd pedig felállítok egy modellt a képző szemantikáját illetően Jurafsky elméletét (Radial Category Theory, 1996) felhasználva.

Kutatásomat csak az északi manysi nyelvjárásra korlátozom, mely az egyetlen, ma is élő manysi dialektus. Vizsgálatomhoz írott szövegeket használtam fel, melyek az 1890-es évek és 2019 között születtek. A források között elsősorban népköltészeti és újságnyelvi szövegek szerepeltek.

Írásom felépítése a következő: először áttekintem a diminutívum fogalmát és változatos jelentéseit a világ nyelveiben (2), majd áttérek a manysi diminutívumokra (3). A 4. fejezetben bemutatom az északi manysi *-kwe* kicsinyítő képző használatát és különféle jelentéseit, végül pedig Jurafsky (1996) elmélete alapján felállítok egy modellt a képző szemantikájára vonatkozóan (5. fejezet).

2. A diminutívumok³

A diminutív funkció megjelenése univerzálisnak tűnik a világ nyelveiben. A diminutívum egy igen sokoldalú jelenség, hiszen a diminutívumok számos

¹ A tanulmányban közölt kutatás az NKFI-1 K 129186 számú projekt támogatásával valósult meg.

² A képzőnek számos allomorfja van: *-ke*, *-kwə*, *-kə*, *-ka*, *-kä* (vö. Riese 2001: 73).

³ Ebben a fejezetben szándékosan a *diminutívum* terminust használom, mert a magyar *kicsinyítő képző* (illetve *kicsinyítő képzővel ellátott szó*) elnevezés némiképp pontatlan lehet, főként más nyelvek esetében. Hiszen a diminutívumok (azaz „kicsinyítő képzővel” ellátott szavak) jelentése, illetve funkciója távolról sem csak a kicsinyítés lehet, emellett a szóképzésen kívül más morfológiai (és nem morfológiai) eszközök is létrehozhatnak diminutívumokat (ld. később).

szemantikai és pragmatikai tartalom kifejezésére alkalmasak az egyes nyelvekben (vö. Jurafsky 1996, Schneider 2013). A diminutívum általában az alapszó kicsinyítését jelöli, ahogy például Schneider (2013: 140) fogalmaz:

„A diminutív jelentés standard leírása szerint az alapszó jelentése lényegében megmarad, és a KICSI szemantikai komponens adódik hozzá a diminutívum-jelölő segítségével. Ez a kiegészítő komponens nem változtatja meg az alapszó jelentését, pusztán módosítja azt.”⁴ A diminutívum tehát alapvetően az alapszó kicsinyítését jelöli, de ez a kicsinyítés nem feltétlenül szó szerint értendő, nemcsak a méretre vagy a mértékre vonatkozhat. Lehet szó kvalitatív csökkentésről, érzelmileg befolyásolt korlátozásról vagy fokozásról, valamint eufemisztikus vagy udvariassági finomításról is (Würstle 1992: 45, idézi Nyéki 2019: 29). A „kicsinyítés” tehát a lehető legáltalánosabban értendő: a fizikai kicsinyítés mellett történhet szubjektív kicsinyítés is, például csökkenthetjük valami komolyságának a mértékét, s ezzel kifejezhetjük, hogy az számunkra kedves (becézés), kevésbé fenyegető (enyhítés) vagy akár komolytalan (pejoratív jelentés) (vö. Nyéki 2019). Gondoljunk például az olyan alakokra, mint *nőcske*, *főnököske*, ezek jelentése nyilvánvalóan nem ’kicsi nő’ és ’kicsi főnök’ lesz.

A diminutívumok tehát számos szemantikai és pragmatikai tartalmat fejezhetnek ki (pl. ismétlés/hasonlóság, partitívusz, erősítés, csillapítás, játékoság, udvariasság, gyöngédség, megvetés stb), s ezek időnként egymásnak ellentmondók is lehetnek (pl. pontosság – közelítés, erősítés – csillapítás) (vö. Jurafsky 1996). Lássunk néhány példát a diminutívumok által kifejezett különböző jelentésekre:

(1)

- ismétlés/hasonlóság: mandarin *fo zhur* ’rózsafüzér’ (< *zhu* ’gyöngy’);
- pontosság: mexikói spanyol *llegandito* ’rögtön érkezés után’ (< *llegando* ’megérkezve’ < *llegar* ’megérkezik’);
- közelítés: mexikói spanyol *altillo* ’magaska’ (< *alto* ’magas’);
- egyénítés/partitívusz: jiddis *dos zemdl* ’homokszem’ (< *der zamd* ’homok’);
- erősítés: mexikói spanyol *ahorita* ’most rögtön, azonnal’ (< *ahora* ’most’);
- csillapítás: kubai és dominikai spanyol *ahorita* ’hamarosan, nemsokára’ (< *ahora* ’most’);
- szeretet, gyöngédség: *Zolika*;

⁴ „A standard description of diminutive meaning is that the meaning of the base word is essentially retained, and that the semantic component small is added through the diminutive marker. This additional component does not change the meaning of the base word, but merely modifies it.”

- játékoság: kolumbiai spanyol *monstrico* (< ’szörnyeteg’) (főj vicces megszólítása a feleség részéről);
- udvariasság: spanyol *¿Gusta un cafecito?* ’Kérsz egy kis kávé?’ (< *café* ’kávé’);
- megvetés: kantoni *sek*²² *nui*³⁵ ’frigid nő’ (< *nui*²⁵ ’nő’).

(A példák forrása: Gladkova 2015: 38, Jurafsky 1996: 534, 536, 548; Mendoza 2011: 137, 141, 150, 153.)

Ezek a jelentések – vagy több közülük – akár együttesen is megjelenhetnek egy szóalakon belül, és az elsődleges jelentést az alapszó és a kontextus határozza meg.

Jelen tanulmányban – Jurafsky (1996: 534) definícióját alapul véve – diminutívum alatt egy olyan, morfológiai folyamat révén létrejött szóalakot értek, amelynek jelentése legalább a KICSI szemantikai komponenst tartalmazza. A prototipikus diminutívumok általában olyan névszók, amelyek névszóból jönnek létre szóképzés útján a diminutívum-jelölő („kicsinyítő képző”) hozzáadásával. A szóképzésen kívül azonban egyéb nyelvi eszközök is létrehozhatnak diminutívumokat, ilyenek pl. a prefixumok, a reduplikáció, a szóösszetétel, a csonkítás, az inflexió és a körülíró szerkezetek (Schneider 2003: 7–10, 2013: 137–138; Štekauer et al. 2012: 237–303).

3. Diminutívumok a manysiban

A manysiban diminutívumokat létrehozhatnak a kicsinyítő képzők, valamint az ún. kicsinyítő szók.

A manysiban két kicsinyítő képző használatos: a *-riś ~ -raś*⁵ és a *-kwe*. Mindkét képző nagyon produktív, és a kötőszók kivételével valószínűleg bármilyen szóhoz kapcsolódhatnak (Rombangyejeva 1973: 76).⁶ Megjelenhetnek az igeragozásban is, bármely igetűhöz hozzákapcsolhatók, s követhetik őket igenem-, idő- és módjelek is. Igékhez kapcsolva szubjektivitást és a beszélő attitűdjét fejezik ki: a *-kwe* pozitív tartalmú, gyöngédséget, udvariasságot, míg a *-riś ~ -raś* megvetést és/vagy sajnálkozást jelez (Kálmán 1989: 61).⁷ Névszók esetén a két képző pozitív, illetve negatív jelentése nem válik szét ilyen egyértelműen, pl. *piyriś* ’kisfiú’, *piykwē* ’kisfiú’.

⁵ A *-riś ~ -raś* képző használatáról és funkciójáról ld. Bíró 2021.

⁶ Rombangyejeva (1973: 77) azonban ugyanitt megjegyzi, hogy a *-riś ~ -raś* képző szinte egyáltalán nem kapcsolódik város-, falu-, folyó- és tónevekhez.

⁷ Munkácsi (1894) és Kálmán (1989) ezeket az igealakokat külön igemódként, az ún. kedveskedő módként tartja számon. Más nyelvészek (pl. Rombangyejeva 1973, Rombangyejeva – Vahruseva 1989, Riese 2001) szerint egyszerű képzett alakokról (vagy az

A két kicsinyítő képző mellett a manysiban található ún. kicsinyítő szók is (vö. Riese 2001: 147–149), ezekkel azonban jelen tanulmányban nem foglalkozom.

4. A *-kwe* kicsinyítő képző

A képző végső soron azonos a denominális *-k* névszóképzővel, amely nem diminutívumokat képez. (Az általa képzett névszók szemantikája nem határozható meg pontosan.) A kicsinyítő képző esetében szemantikai és (részben) hangtani elkülönülés történt (Riese 2001: 72).

A *-kwe* kicsinyítő képző használatáról általában elmondható, hogy a képzőnek csak pozitív jelentése van, és előfordulása mind a régi, mind pedig az újabb szövegekben jóval gyakoribb, mint a másik kicsinyítő képzőé. Rokonsági terminusokhoz szinte mindig ez a képző járul, az egyetlen kivételt a *piγ* 'fiú' és *āγi* 'lány' szavak jelentik, amelyek szinte azonos gyakorisággal fordulnak elő mindkét kicsinyítő képzővel. (Habár a *piγriś* és az *āγiriś* valójában már lexikalizálódott alakoknak is tekinthetők.)

A *-kwe* kicsinyítő képző a következő tartalmakat fejezheti ki:

a) 'kicsi'

nājkwe 'tüzecke, kis tűz' (*nāj* 'tűz')
kwolkwe 'házikó, kis ház' (*kwol* 'ház')
pāwəlkwe 'falucska, kis falu' (*pāwəl* 'falu')⁸

b) 'gyerek' / 'fiatal' / 'utód'

āγikwe 'kislány' (*āγi* 'lány')
māñ utkwet 'kisgyerekek' (*māñ ut* 'kicsi valami'-DIM-PL) [óvodás gyerekekről beszélve]
χōpt-piγkwe 'rénszarvasborjú' (*χōpt-piγ* 'rénszarvasborjú')

A 'gyerek' jelentés szorosan kapcsolódik a diminutívumokhoz – ahogyan a diminutívumok használata is nagyon gyakori gyerekekkel kapcsolatban –,

inflexió és a deriváció között elhelyezkedő alakokról, ld. Keresztes 1998) van szó. Az, hogy az ezekkel a képzőkkel ellátott igék módjeleket is felvehetnek, határozottan az utóbbi álláspontot támogatja. Ez alapján én is azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik szerint ezek a morféimák kicsinyítő képzők, tehát nincs kedveskedő mód a manysiban.

⁸ Az ide tartozó példánál a 'kicsi' jelentés mellett természetesen a gyöngédség, szeretet kifejezése, illetve a becézés is jelen lehet (különösen ha a saját házáról, falujáról beszél valaki).

Jurafsky (1996) például a diminutívumok alapjelentését univerzálisan a 'gyerek' jelentésre vezette vissza (bővebben ld. később).⁹

- c) Szeretet, gyöngédség, kedveskedés, becézés. Ebben az esetben az alapszó – nem meglepő módon – nagyon gyakran tulajdonnév vagy rokonsági terminus:

Kiräke, Vaśäke (*Kirä, Vaśä* személynevek), *Lūsämka* (*Lūsäm* 'Lozva folyó')
kaśkwe 'öcsike' (*kaś* 'öcs')
āsikäm 'apukám' (*ās* 'apa'-DIM-Px1SG)
ūpukwe 'nénike' vagy 'sógornőcske' (*ūp* 'nagynéni; sógornő').

De előfordulnak más alapszavak is:

sālikänäm 'kedves rénszarvasaim, rénecskéim' (*sāli* 'rénszarvas'-DIM-PxPL.1SG)
pāwəlkwe 'falucska' (*pāwəl* 'falu') [valaki szülőfalujáról beszélve]
tāltikəmnə 'kikötőcskémhez' (*tālti* 'kikötő'-DIM-Px1SG-LAT).

Különösen jó példa erre a használatra Juvan Sesztalov *Ob* című verse,¹⁰ amelyben a költő szeretett szülőföldjéről írva szinte minden szóhoz hozzákapcsolja a *-kwe* kicsinyítő képzőt: *āskem* 'Obocskám', *witkwe* 'vizecske', *χumpkwe* 'habocska, hullámocska', *wōlkwe* 'folyószakaszocska', *wōtkwe* 'szelecske' stb.

Névutós szerkezetekben a kicsinyítő képző (a *-riś* ~ *-rəś* is) gyakran a névutón jelenik meg, pl. *χāp kiwrəkwan* 'csónakocska belsejébe' (*χāp* 'csónak' *kiwr* 'vminek a belseje'-DIM-LAT); *saw Ās χumim χalkwat* 'sok Obvidéki kedves férfium között' (VNGy IV: 76)¹¹ (*χum* 'férfi'-Px1SG, *χal* 'köz'-DIM-LOC [*χalt* 'között']).

Mint korábban már említettem (ld. 3. fejezet), a *-kwe* megjelenhet igéken is, és ekkor általában pozitív attitűdöt, gyengédséget, szeretetet, kedveskedést fejez ki.

⁹ Ezeknél a példáknál szintén szerepet játszhat a gyöngédség, a szeretet, illetve a becéző funkció is, hiszen a gyerekek iránt általában gyöngédséget érzünk. Itt utalok vissza arra a megállapításra (2. fejezet), amely szerint a diminutívum szemantikája polisziámiára épül, egy adott szóalakban több jelentés is jelen lehet egyszerre, és az elsődleges jelentést az alapszó és a kontextus határozza meg.

¹⁰ Kálmán 1989: 90–91.

¹¹ A *Vogul Népköltési Gyűjtemény*-ből származó példákat Munkácsi Bernát fordításával közlöm, az egyéb példákat – más jelölés hiányában – pedig a saját fordításomban.

- (2) *Minä-kə-n* [...] *jätəl* *piy-kə-m!*
 megy-DIM-IMP.2SG kedves fiú-DIM-Px1SG
 'Menj [...] drága fiacskám!' (VNGy IV: 143)
- (3) [...] *χūrəm* *χopt-əm* *tan* *ta* *χajti-kwə-t*
 három rénökör-Px1SG ők PTCL fut-DIM-3PL
 '[...] három rénökröm, azok a kedvesek, akkor futnak.' (VNGy IV: 60)
- (4) *toti-kə-m*
 hoz-DIM-1SG
 'szívesen, szeretettel hozok'¹² (Kálmán 1989: 61)

Igék esetében a gyöngédség, illetve a kedveskedés nemcsak az ige alanyára, hanem egyéb mondatrészeire (az ige direkt tárgyára, határozójára) is irányulhat, pl.:

- (5) *χotəl* *χańši-kü-ləm?*
 hogyan felismer-DIM-SG.1SG
 'Honnan ismerem meg a kedvest?' (ti. a nőt, akit szeret) (VNGy IV: 13)
- (6) *tiyl* *ti* *noməmati-kə-m* *tan* *pəlt-ənl*
 innen PTCL gondolkodik-DIM-1SG ők PP-Px3PL
 'ha innen róluk gondolkozom' (ti. a rénszarvasairól) (VNGy IV: 139)

Végül megemlíthető még, hogy a sorsénekekben vannak nagyon gyakran előforduló, állandó formuláknak tűnő szerkezetek, amelyekben rendre a *-kwe* kicsinyítő képző tűnik fel, pl. *māń jōrə kwolkə* 'kis szamojéd sátor', *ti supiy sis kwə* *saw ur kwə* 'ezen tokhal hátacskájához hasonló sok hegyecske' (VNGy).

d) Szimpátia, tisztelet. Ezeknél a példáknál a kicsinyítő képzővel ellátott személyt vagy személyeket nem feltétlenül ismeri jól vagy közeli a beszélő, itt tehát a *-kwe* képző inkább megbecsülést, tiszteletet, illetve pozitív viszonyulást, szimpátiát fejez ki, pl.:

- χōtpakwet* 'emberek' (*χōtpa* 'valaki'-DIM-PL)
ēlumχōlasakwet 'emberek' (*ēlumχōlas* 'ember'-DIM-PL)
māńši nēkwe 'manysi nő' (*nē* 'nő')

Különösen szembetűnő ez az olyan példákban, amelyeknél a képző istenségek, bálványok nevéhez járul, pl.:

¹² Kálmán Béla fordítása.

Numi-Tōrəm jāyikəm 'Numi-Tōrəm (Felső-Ég) atyácskám' (*jäy* 'apa'-DIM-Px1SG)

Šajtanakwə 'Sátánocska' (*Šajtan* 'Sátán')

Pupakwe 'Bálványocska' (ti. a medve) (*pupa* 'bálvány').

Ez utóbbi egy lexikalizálódott forma, csak a nők hívják így a medvét.

Istenségek, bálványok vagy más, tisztelettel övezett lények (pl. állatok) megnevezésekor igen gyakori, hogy az adott lényt olyan névvel illetik, amellyel megnyerik jóindulatát, amely jó (akár baráti) viszonyt feltételez, és/vagy amely tiszteletet mutat. Ezért általános, hogy rokonsági terminusokkal nevezik meg ezeket a lényeket (pl. *Numi-Tōrəm (Felső-Ég) atyácskám*, *Mi Atyánk*, *Boldogasszony Anyánk*; vagy ilyen a farkas megnevezése több nyelvben, pl. ukrán *djadko* 'nagybácsika', orosz *kumanek* 'komácska', lett *snots* 'vő'), gyakran a rokonsági terminust (vagy egyéb megnevezést) kicsinyítő képzővel is ellátva (különösen gyakori ez akkor, ha az adott lény valódi neve tabunak számít) (vö. Hegedűs 1956: 103).

Végül megemlíteném, hogy a *-kwe* kicsinyítő képző előfordulhat határozószókon is, ezek azonban véleményem szerint már inkább lexikalizálódott formáknak tekinthetők, például:

lāšalkwe, *lāšlakw* 'lassacsán, lassanként' (*lāšal* 'lassan, halkan')

jomšakw(e) 'jól, derekasan' (*jomas* 'jó; jól')

moššakwe 'egy kevés, egy kissé' (*mošša* 'keves; egy kissé').

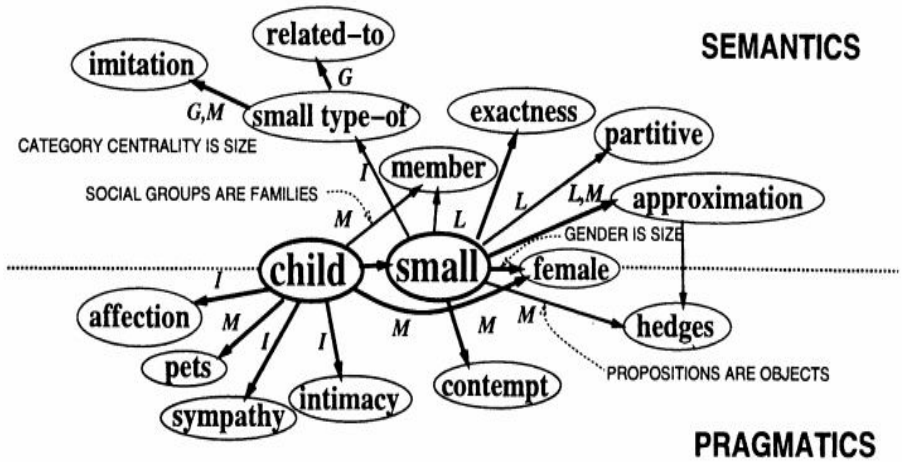
5. A *-kwe* kicsinyítő képző szemantikája a Radiális Kategória Elmélet (Radial Category Theory, Jurafsky 1996) alapján

A Radiális Kategória Elméletet Jurafsky (1996) dolgozta ki George Lakoff (1987) *radiális kategória* fogalmát alapul véve. A radiális kategória egy összetett kategória, amely központi (prototipikus) és periferiális (nem prototipikus) elemekből áll. A periferiális elemek többé-kevésbé eltávolodnak a központi elemtől, de valamiképpen mégis hasonlítanak rá, ezért kerülnek bele ugyanabba a radiális kategóriába. A kategória elemeit az ún. családi hasonlóság (family resemblance) relációja köti össze. (Például egy többjelentésű szó jelentései egy radiális kategóriát alkotnak, a prototipikus elem a szó alapvető, elsődleges szótári jelentése, a többi jelentés pedig pl. metaforikus és/vagy metonimikus kiterjesztés útján kapcsolódik a prototipikus jelentéshez.)

Jurafsky elmélete egy poliszémia-modell, amely tehát a radiális kategórián alapul. A diminutívum esetében a prototipikus jelentés Jurafsky szerint univerzálisan a 'gyerek', ebből az alapjelentésből metaforikus és metonimi-

kus kiterjesztéssel, általánosítással, következtetéssel és ún. lambda-absztrakcióval juthatunk el a további jelentésekhez.

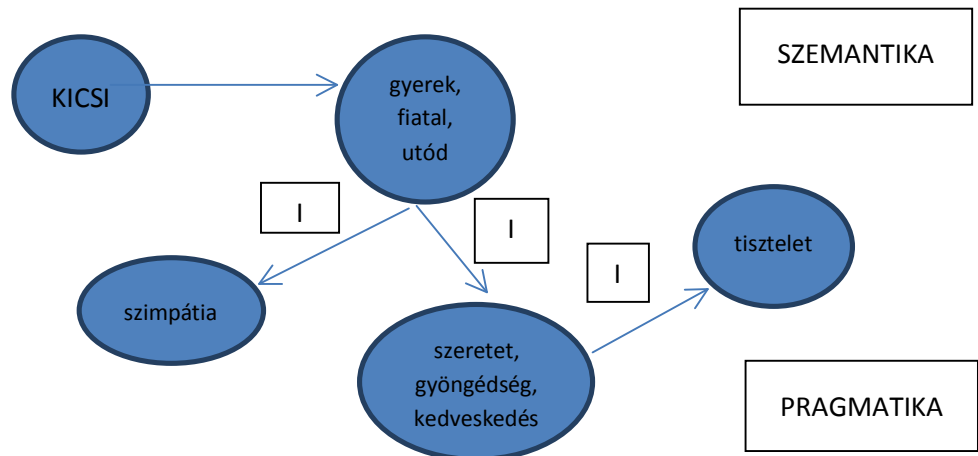
Az 1. ábra Jurafsky modelljét mutatja a diminutívum univerzális radiális kategóriájára vonatkozóan (Jurafsky 1996: 542):¹³

1. ábra

Jurafsky univerzális modellje a diminutívum szemantikáját illetően (Jurafsky 1996: 542)

Jurafsky elmélete alapján a következő modellt javaslom az északi manysi *-kwe* kicsinyítő képző jelentéseit illetően:

¹³ G = általánosítás (generalization), I = következtetés (inferencia), L = lambda-absztrakció, M = metafora.

Feltételezésem szerint az „eredeti”, prototipikus ’kicsi’ jelentésből alakult ki a ’gyerek, fiatal, utód’ jelentés. A további, pragmatikai tartalmak pedig inferencia, azaz következtetés révén jöttek létre. A ’gyerek, fiatal, utód’ jelentésből jött létre mind a ’szimpátia’, mind pedig a ’szeretet, gyöngédség, kedveskedés, becézés’ értelem, hiszen általában természetes, hogy a gyerekek iránt szeretetet, szimpátiát érzünk, illetve, hogy a gyerekeket becézzük vagy kedveskedve szólunk hozzájuk. Így ha a hallgató azt hallja, hogy egy diminutívum gyerek(ek)re utal, akkor levonja a természetes következtetést, amely szerint a beszélő szeretetet érez a diminutívummal jelölt személy/tárgy iránt (vö. Jurafsky 1996: 551). Hasonlóképpen alakulhatott ki a ’tisztelet’ értelem is a ’szeretet, gyöngédség, kedveskedés’ érteleméből, hiszen azok iránt, akiket szeretünk, gyakran érzünk tiszteletet is.

Rövidítések:

DIM	kicsinyítő képző	Px	birtokos személyjel
IMP	felszólító mód	PxPL.1SG	több birtokra utaló, egyes szám
LAT	latívusz		első személyű birtokos személyjel
LOC	lokatívusz	PTCL	partikula
PL	többes szám	SG	egyes szám
PP	névutó	SG.1SG	egy tárgyra utaló, egyes szám
			első személyű igei személyrag

Irodalom

- Bíró Bernadett 2021: The use and semantics of the Northern Mansi diminutive *-riś ~ -rəś*. In: Szeverényi, Sándor (ed.), Uralic studies, languages, and researchers. Proceedings of the 5th Mikola Conference 19–20, September 2019. Studia uralo-altaica 54. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Gladkova, Anna 2015: Ethnosyntax. In: Sharifian, Farzad (ed.), The Routledge handbook of language and culture. Routledge, Abingdon – New York. 33–50.
- Hegedűs Lajos 1956: Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. Magyar Nyelvőr 80/1: 101–113.
- Jurafsky, Daniel 1996: Universal tendencies in the semantics of the Diminutive. Language 72/3: 533–578.
- Kálmán Béla 1989: Chrestomathia Vogulica. (3. kiadás.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László 1998: Mansi. In: Abondolo, Daniel (ed.), The Uralic Languages. Routledge, London – New York. 387–427.
- Lakoff, George 1987: Women, fire, and dangerous things: what categories reveal about the mind. University of Chicago Press, Chicago.

LS = Luimā Sēripos. (manysi újság) Hanti-Manszijszk.

<http://www.khanty-yasang.ru/luima-seripos/archive>

Mendoza, Martha 2011: Size matters: grammaticalization, metaphor, and the Spanish diminutive. *Estudios de Lingüística Aplicada* 54: 135–157.

Munkácsi Bernát 1894: A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. MTA, Budapest.

Nyéki Bence 2019: Denominális diminutívumképzés az orosz, német és magyar nyelvben. *Initium* 1: 6–76.

Riese, Timothy 2001: *Historische Nominalderivation des Wogulischen*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Rombangyejeva, Je. I. [Ромбандеева, Е. И.] 1973: Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.

Rombangyejeva, Je. I. – Vahruseva, M. P. [Ромбандеева, Е. И. – Вахрушева, М. П.] 1989: Мансийский язык. Просвещение, Ленинградское отделение, Ленинград.

Schneider, Klaus P. 2003: *Diminutives in English*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen.

Schneider, Klaus P. 2013: The truth about diminutives, and how we can find it: Some theoretical and methodological considerations. *SKASE Journal of Theoretical Linguistics* 10/1. [online]. http://www.skase.sk/Volumes/JTL22/pdf_doc/08.pdf

Štekauer, Pavol – Valera, Salvador – Körtvélyessy Livia 2012: *Word-formation in the world's languages: a typological survey*. Cambridge University Press, Cambridge.

VNGy = Munkácsi Bernát 1892–1896: *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.

Würstle, Regine 1992: *Überangebot und Defizit in der Wortbildung*. Bonner romanistische Arbeiten 42. Peter Lang, Frankfurt am Main.

*

The use and functions of the Northern Mansi diminutive *-kwe*

In my paper I discuss the use and the various meanings of the Northern Mansi diminutive suffix *-kwe* and propose a structure for its semantics applying Jurafsky's Radial Category Theory (1996). I restrict my investigation to the Northern Mansi dialect, which is the only remaining dialect of Mansi. The data used for this research are taken from written sources dated between the 1890's and 2019.

The diminutive suffix *-kwe* can express various semantic and pragmatic meanings: 'small', 'child/young/offspring', affection, endearment, respect and sympathy. The original meaning of the diminutive was 'small' and from this meaning developed the further meanings via inference.

Keywords: diminutives, Northern Mansi, Radial Category Theory.

BERNADETT BÍRÓ

K. F. Karjalainen hanti adatközlői

CSEPREGI Márta

ELTE; Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
csepregi.marta@btk.elte.hu

Bevezetés, források

K. F. Karjalainen (1871–1919) a helsinki székhelyű Finnugor Társaság ösztöndíjasaként 1898–1902 közötti nyugat-szibériai kutatóútján bejárta a hantik által lakott folyóvölgyeket. Jelentős mennyiségű szótári, grammatikai és szöveganyagot gyűjtött, melynek kiadása korai halála miatt az őt követő nemzedékekre maradt. Szógyűjtését Y. H. Toivonen jelentette meg két vastkos kötetben 1948-ban (KT), grammatikai feljegyzéseit és déli hanti szöveggyűjtését Vértés Edit (Karjalainen – Vértés 1964, 1975). Keleti hanti folklór feljegyzéseinek a megfejtése tavaly fejeződött be (Csepregi 2020). Illő dolog, hogy idén, születésének 150. évfordulóján megemlékezzünk róla. Jelen tanulmányban azokról a hantikról (Karjalainen szóhasználatában osztjakokról) lesz szó, akiktől az az információtömeg származik, mely nélkül elképzelhetetlen a hanti nyelv és kultúra kutatása.

A szótár előszavában Y. H. Toivonen részletesen beszámolt Karjalainen kutatóútjáról és a hagyatékról (KT 05–023). A szójegyzékekről és a szövegfeljegyzésekről szólva közölte az adatközlők nevét is – abban az esetben, ha ez szerepelt Karjalainen feljegyzései között. A mellékelt táblázat nevei kettő kivételével megjelentek a szótár előszavában is. A két kivételről a későbbiekben lesz szó.

Neveket nem, de történeteket és véleményeket tartalmaznak Karjalainen úti beszámolóit, melyeket a Finnugor Társaságnak írt, s melyek meg is jelentek a Társaság folyóiratában (Karjalainen 1900–1902, 1901–1903). Hasonlóképpen érdekes információkkal szolgálnak azok a levelek is, melyeket menyasszonyának, Elsa Cleve kisasszonynak küldött. Ezeknek egy része Kaarle Krohn válogatásában később önálló kötet formájában is napvilágot látott (Karjalainen 1921, a továbbiakban: KarjLev). Az úti beszámolókból és leve-

lekből a Finnugor Társaság külön kötetet is összeállított (Karjalainen 1983). Ezen kívül a kortárs kutatók úti leveleiből és naplójából is előkerültek olyan részletek, melyek megvilágítják a gyűjtés hétköznapijait, a gyűjtő és az adatközlők viszonyát (Hajdú – Mikola 1992, Jankó 2000). Tanulmányomban ezeket a forrásokat használom.¹

Amikor a Finnugor Társaság az 1960-as évek elején megbízta Vértes Editet a még kiadatlan Karjalainen-feljegyzések sajtó alá rendezésével, átadta neki a kéziratok másolatát. Vértes Edit halála után ezek a másolatok hozzám kerültek, ennek alapján készítettem elő a keleti hanti folklór szövegek kiadását. Az anyagban volt egy kisebb kéziratcsomag, mely Karjalainen fonetikai feljegyzéseit tartalmazta (Karjalainen 1898–1902, a továbbiakban: KarjFon). A fiatal kutató vizsgálatait az éppen aktuális nyelvjárás hangtani sajátosságainak kiderítésével kezdte. Ennek keretében összegyűjtötte az adatközlő életkorával, szűkebb lakóhelyével, környezetével, beszédstílusával kapcsolatos adatokat. A legrészletesebb leírások a kutatóút kezdetén, a déli hanti területeken születtek. Úgy tűnik, hogy amikor Karjalainen otthonosabban mozgott a hanti nyelvben, már kevésbé érezte szükségét a hangtani jellemzők rögzítésének. Ezzel együtt csökkent az adatközlőkkel kapcsolatos adatok mennyisége is.

Karjalainen négyéves kutatóútját a következőképpen lehet felosztani: az első évben, 1898 júliusától 1899 júniusáig a déli területeken (az Irtis és mellékfolyói, a Demjanka² és a Konda mentén) gyűjtött, a következő két évben az Ob középső és felső folyásán, a keleti hantik között (Vah, Vaszjugan, Tremjugan), az utolsó évben pedig az Ob alsó folyása mentén, az északi hantik lakóterületeinek közelében (Berjozovo, Obdorszk).

A déli hantik között

Karjalainen egész kutatóútját végigkísérte, hogy nehezen talált megfelelő adatközlőt. Munkája során közvetítő nyelvként az oroszot használta, de ebben az időben még kevés hanti tudott oroszul. Első nyelvmesterét Jankó Jánosnak köszönhette. A szerencsés találkozást mindkét utazó megörököltette.³

¹ A finn nyelvű idézeteket saját fordításomban közlöm. Az idézetekben a kerek zárójelek Karjalainentól származnak, saját betoldásaimat szögletes zárójelbe [] tettem.

² A Demjanka folyónevet és a Demjanszkoje településnevet azért d-vel írom át, és nem a kiejtés szerinti gy-vel, mert ezek a helynevek a tudománytörténetben ebben az alakjukban állandósultak.

³ Jankó János így jellemezte Karjalainent: „Fiatal, vidám, beszédes finnus, fájának minden egyszerűségével és szögletességével” (Jankó 2000: 135).

A fiatal kutató 1898. július 27-én az Irtis folyón hajózva ezt írta menyasszonyának: „Múlt csütörtökön érkeztem [Tobolszkból] Demjanszkojéba, és ott találkoztam Jankóval. Rögtön gyözködni kezdett, hogy menjek vele Szamarovóba, végül engedtem neki. Az a helyzet, hogy Jankó már járt a Demjanka folyón, és azt mondja, ott nem lehet hosszasan időzni; a falvakban 2–3 ház van, és élelemhez jutni majdnem lehetetlen. Két demjankai ember van a hajóján, az egyiküket, egy élénk és okosnak tűnő osztját felfogadtam nyelvmesternek. Jankó őt majd csak Szamarovóban engedi el a szolgálatából” (KarjLev: 37).

Ez az „élénk és okosnak tűnő osztják” Prokopej Narigin volt. Jankó János négy másik társával evezősnek fogadta föl a Demjanszkojétól Szamarovóig tartó útra: „öt embert fogadtam fel, köztük két osztját, Narügünt, aki a Demjankánál sztarosza [nemzetiségi előjáró] és a fiatalabb Nikoláj Tajlakovot, aki ma megint józan volt” (Jankó 2000: 121). A „fiatalabb” jelző arra utal, hogy volt egy idősebb Nyikolaj Tajlakov is. Minden bizonnyal ő volt Karjalainen másik demjankai adatközlője. Az ő személyére később visszatérünk.

A hajóút során Karjalainen megismerkedett az Irtis menti településekkel, és bepillantást nyert Narigin mesélő tehetségébe is. Jankó naplóbejegyzése szerint „Narügün az ügyes sztarosza mesélt Szulxanról az osztják hősről (óriás) és Járánról a szamojéd hősről és elmondta ezek harczát és az elsőnek legyőztetését” (Jankó 2000: 127). A nyelvi gyűjtést Karjalainen már Szamarovóban elkezdte. Erről így ír menyasszonyának: „Most itt vagyunk, várom a hajót, melyen visszatérhetek Demjanszkojéba; nem tudom, mikor jön. Szerencsére itt van a nyelvmesterem, akivel el tudom kezdeni a munkát, amíg nem jön a hajó” (KarjLev: 42). Valószínűleg ekkor vetette papírra a következő adatokat is, melyek a fonetikai jegyzetek élén állnak: „A nyelvmester Prokopej Andrejev Narigin, osztják előjáró, 31 éves, a Cingalai jurtákból, a Demjanka mellékfolyójába, a *Kēum* folyóba torkolló *Nēmər* folyó forrásvidékéről. A falu nyáron a Demjanka és mellékfolyói mentén kb. 350–400 versztnyi útra van [Demjanszkojétól]. Nyelvi kérdésekben a mester néha bizonytalan, a beszédét megzavarja a közeli, (60–70 versztnyre lévő) Szalim forrásvidéki, az Ob-parti dialektushoz tartozó nyelvjárás, melyet ő is beszél egy kicsit. A faluban több olyan asszony van, aki a Szalimról származik (köztük a mester felesége is). »Чертъ его знаетъ, какъ правильно« [Ördög tudja, hogy van helyesen] mondja gyakran a mester, amikor felhívom a figyelmét a következtetlenségekre, például, amikor ugyanazt az alakot különbözőképpen ejti ki. Ő maga is próbál szavakat kitalálni, és a nem természetes alakokat a

szalimiakra fogja. Nyelvhasználata csak kevéssé tér el a Demjanka parti falvak nyelvétől, tudomásom szerint hangtanilag egyáltalán nem” (KarjFon).

Magáról a gyűjtés menetéről, saját munkamódszeréről nem sokat árul el Karjalainen sem úti jelentéseiben, sem leveleiben. Egyetlen utalás olvasható arra, ahogyan talán a nyelvtani paradigmákat gyűjtötte. Feltehetően ez is Nariginhoz kapcsolódik: „Folyamatosan a fejemet töröm, újabb és újabb módokat találok ki arra, hogy kicsalogassam a szájából éppen azt, amit tudni akarok” (KarjLev: 70). Heikki Paasonen szerint mind a szógyűjtésnek, mind a nyelvtanírásnak a szövegeken kellett volna alapulnia. Otto Donnerhez írt levelében erős kritikával illette Karjalainen munkamódszerét: „K.-nak a demjankai nyelvjárásból két monda-szövege van. A nyelvtani alakokat tehát vélhetőleg rákérdezéssel gyűjtötte össze. Szógyűjtéséhez átfutotta Castrén, Pápay és Ahlqvist jegyzékeit és valamely orosz–svéd vagy svéd–orosz szótárt is használt. A szótárak segítségével összeállított szójegyzékekben nekem bizony nincsen sok bizodalom, a kutatónak nincs semmiféle lehetősége, hogy ezeket szövegek felhasználásával ellenőrizze. A szót jelentésével együtt úgy rögzítik, ahogy azt az osztják elmondja, aki ugyan nem sokat töri a kemény koponyáját, és a szótár készen is van” (Hajdú – Mikola 1992: 156).

Karjalainen és Narigin együttműködése kisebb-nagyobb megszakításokkal egy évig tartott, erről többször szólt leveleiben: „A munkával jól haladok, de nem tudom megmondani, mikor megyek tovább. A nyelvmesterem, mint tudod, az osztjákok előljárója, és amikor felvettem, mindenki azt bizonygatta, hogy a hivatali kötelességei nem sok időt vesznek igénybe. Nem is voltak időigényes feladatai, de az osztjákok sohasem sietnek; amikor egy napra elengedem, három-négy napig van távol [...]. Ettől függetlenül haladnék a munkámmal, ha nem lenne az ital [...]. Józan állapotában a legrendesebb ember, de részegen megbolondul. Már annyira elegendem lett, hogy el akartam küldeni, de abból is csak nekem származna bajom és gondom. Nagyon nehéz lenne másik nyelvmesterre szert tenni” (KarjLev: 74–75).

„A nyelvmesterem már annyira otthon érzi magát, hogy amikor a ténykedését nézem, óhatatlanul is felmerül bennem: vajon ki itt az igazi gazda, ő vagy én. Gyakran nevetnem kell, amikor utasításokat ad; mindig „rólunk” beszél, hogyan élünk „mi”, hogyan fényképezünk „mi”, stb.; egészen más-képp hangzik ez, mintha az „uraság” nevében cselekedne vagy utasítana” (KarjLev: 78).

A levelekből kiderül, hogy demjankai adatait Karjalainen nem a folyón utazva, hanem a folyó torkolatánál lévő településen, Demjanszkojében gyűjtötte. Ősszel viszont egy hosszú csónakút keretében meglátogatta Narigin faluját. Másik adatközlőjéről kevesebb információval szolgál. A fonetikai fel-

jegyzésekben ennyit közöl róla: „Nyikolaj Tajlakov 62 éves, családjával együtt kb. 50 versztnyire lakik, a Demjanka torkolatától felfelé. Beszéde gyors, jól beszél oroszul. A magyarázatai gyengécskék” (KarjFon).

A demjankai adatokat jelölő rövidítés (DN és DT) második betűje az adatközlők, Narigin és Tajlakov neveinek kezdőbetűjét rejtí. Ezeket a rövidítéseket az osztjakológiában úgy értelmezik, hogy a DN a felső-demjankai, DT az alsó-demjankai változat. Ennél azonban bonyolultabb a kép. Narigin a Demjanka mellékfolyójának mellékfolyójáról költözött az Irtis partjára. Nyelvhasználatára erősen hatott szalimi származású feleségének nyelve. A Tajlakovok pedig eredetileg szintén a folyó felső folyásán éltek. Jankó János naplója szerint: „Tajlakov elmondta, hogy mikor ő 23 évvel ezelőtt a Tajlakovok ősi székhelyéből, a felső Demjankából Potyrszkajába áttelepült, Karabasevet kivéve egy orosz sem lakott a Demjanka völgyében, akik ma itt vannak, mind azóta települtek ide” (Jankó 2000: 127). Karjalainen azt is megjegyzi, hogy a két nyelvváltozat nem nagyon különbözik. Lehetséges, hogy a meglévő különbségek inkább egyéni sajátságokon alapulnak, és nem földrajzilag körülhatárolható alnyelvjárás jellemzői.

1899 első hónapjait Karjalainen a Konda menti Krasznojarszkban töltötte, ahol nagyon jól érezte magát: „Végre itt vagyok az osztjakok között; egy olyan faluban, ahol a gyerekek még csak nem is értenek oroszul. Mindenki osztjakul beszél. A nyelv kicsit más, mint a demjankai változat, ezért nem értek mindent. Remélem, hogy itt megtanulok beszélni is, legalábbis megpróbálom, bár a szavak nem akarnak megmaradni a fejemben” (KarjLev: 91).

A hagyatékban két krasznojarszki adatközlő neve maradt fenn: Ivan Petrov Pahtisev (45 éves) és Vaszilij Grigorjev Pahtisev (40 éves). Amikor Karjalainen az innen írt leveleiben nyelvmesterét emlegeti, nem lehet tudni, hogy róluk, vagy másról van-e szó. Az egyikük szószátyár: „A nyelvmesterem egy olyan beszédes ember, hogy egy kérdésre tíz feleletet kapok. Bizonyára hamarosan megtanulja, hogy takarékoskodjon a szavaival. (...) Megpróbálok több szöveget lejegyezni” (KarjLev: 92).

Egy harmadik adatközlőnek a nevét nem, csak az életkorát tudjuk meg: „60 év körüli nyelvmesterem már otthonosan érzi magát, bármiről szabadon beszél, bár eleinte nagyon megizgazott” (KarjLev: 98).

Máshol arról ír Karjalainen, hogy adatközlője tud viselkedni, még a farsangot is munkával ünnepli: „A mesterem kedves ember, sokkal jobb magaviseletű, mint a demjankai. Szereti az alkoholt, de az iváshoz mindig engedélyt kér, és ha megtiltom neki, szót fogad. Ma mégis azt gondoltam, hogy meglép – hiszen nagy ünnep van, ilyenkor be kell rugni –, de színjőzanul állított be hozzám reggel. Délután 1-ig dolgoztunk” (KarjLev: 103).

A Krasnojarszkban gyűjtött adatokat egy másik Konda menti településen, Kaminban ellenőrizte Karjalainen. Itteni informátoráról ezt jegyezte fel: „A nyelvmester Matvej Kuzma fia Kukisev, 28 éves. Nagyon kapkod, bizonytalan; ugyanazt az alakot többféleképpen ejti, különösen akkor, amikor osztjákul kérdezem. A jelentéseket nem tudja megmagyarázni, csak általános utalásokat tesz” (KarjFon). A többi déli hanti adatközlőnek csak a neve maradt fenn a szövegek mellett, egyéb információnk nincs róluk.

A keleti hantik között

A keleti hanti nyelvjárásokkal való ismerkedést a Vah mentén kezdte a fiatal utazó. Fonetikai feljegyzései között egy személy adatai szerepelnek: „A nyelvmester Alekszej Grigorjev Ljakszin, osztják előljáró Pehovszkija jurtából (kb. 20 vrszt. keletre Larjatszkojetől), 62 éves. Jól tud oroszul, kicsit ír és olvas (малограмотный); iskolába járt Larjatszkojében, aztán az oltási programban dolgozott. Ma úgy él, mint a többi osztják” (KarjFon). Kevésbé hivatalosan fogalmazott menyasszonyának írt levelében: „Nyelvmesterem egy idősebb férfi, tiszta, aki ismeri a finom viselkedést is. Részt vett az oltási programban, járt egy ideig iskolába is, úgy öltözik, mint az oroszok, bár életmódja szerint teljesen osztják. Csak túl sokat fecseg, de ezt a szokását talán meg tudom szüntetni” (KarjLev: 127). Feltehetőleg órá vonatkozik a következő idézet is, ugyanebből a levélből: „A ráolvasás vagy jobban mondva a sámándobos jövendölés virágzik, áldozatot is bemutatnak, vannak egyéb érdekes szokások is, de ezeket nehéz meg tudakolni. Az osztjákok nem tudnak oroszul beszélni, a nyelvmesterem meg olyan buzgó istenesnek tette magát, hogy ilyen kérdésekre nem kapok más választ tőle, mint „még nem láttam ilyet”, „nincs”, „nem tudom”, bár nagyon is tudja, mert ő maga is foglalkozik jóslással” (KarjLev: 128).

Karjalainen vahi szövegeket nem jegyezte fel, csak szótári és grammatikai anyagot gyűjtött. Nem tudjuk, hogy voltak-e más adatközlői is. Egy névtelen segítője biztosan volt, akivel később Szurgutban átnézte vahi feljegyzéseit. Ez szintén egy levélből derül ki: „Az olvadás idején ellenőrzöm a vahi gyűjteményemet, amit tavaly a betegség miatt félbe kellett hagynom. Van itt egy vahi ember, a házigazdám munkása” (KarjLev: 181).

A másik legkeletebbi nyelvjárás vidékéről, a Vaszjugan mentéről két név maradt fenn: a szótári adatok közlője a 42 éves Ivan Madikov, akivel jól haladt a munka: „A vaszjugani utam jól sikerült, elégedett vagyok az eredményeivel. A munkámat nem tudtam befejezni, hanem itt folytatom Narimban, ahova a nyelvmesteremet is elhoztam. Itt leszek a hónap végéig. [...] A nyelvmesterem a nemzetségi előljárójuk, akivel nagyon elégedett vagyok,

bár ő egy kicsit kapkod” (KarjLev: 155–156). A másik név, Izidor Vasziljevics Jurlomkiné a folklór feljegyzések egyik lapján szerepel, de nem biztos, hogy minden szöveg tőle származik. Karjalainen többekkel kapcsolatba került, amit a következő idézet is igazol: „Sikerült megfelelő nyelvmestert találnom, aki nyitottabban viszonyul a régi dolgokhoz. A többiek sem titkolták az ismereteiket, kivéve egy embert, aki nagyon orosznak akart látszani” (KarjLev: 158).

A Felső-Ob után a Középső-Ob és mellékfolyói, azaz a szurguti terület következett a kutatásban. A KT szótár előszavában egyetlen tremjugani adatközlő neve sem szerepel. A folklór feljegyzésekben viszont kétszer is előfordul az *Al. Ketšemep* név. Ő valószínűleg Alekszandr Iljin Kecsemov volt, akinek a neve a Karjalainen-hagyaték vizsgálatakor a Tremjugan menti lakosok listáján bukkant fel, s amely mellé Karjalainen odaírta az életkorát (48) és a foglalkozását: *kielenkäätäjä* ’fordító, tolmács’ (Csepregi 2020: 35). Egyéb tulajdonságairól a levelekből értesülhetünk. Paasonen így írt róla Otto Donnernek: „Az informátorok orosz nyelvtudása igen hiányos, így pl. K. jelenlegi tremjugani nyelvmestere [...] egyenesen ijesztően beszél oroszul, bár ő e vidék legjobb orosz tudora” (Hajdú – Mikola 1992: 157).

Karjalainen így jellemzi: „Hétfőn megérkezett a nyelvmesterem a kíséretével, és úgy érezte, hogy joga van alapos ivászzal kezdeni a munkát. Tegnapelőtt a családjának egy része – két felnőtt fia – hazament vadászni. Itt maradt viszont a felesége és két kisebb gyermeke, így teljesen váratlanul családos ember lettem” (KarjLev: 164). Bő hónap múlva sem változott sokat a helyzet: „A munka jól megy, de lassacskán, mert a nyelvmesterem természetesen jobban érzi magát a kocsmában, mint az én dolgozószobámban. Szurgutba állandóan jönnek osztjások, sokan közülük a mesterem rokonai, akik kötelességüknek érzik, hogy meglátogassanak. A nyelvmesterem részben azért is, hogy kedvemre tegyen, elmondja, hogy én *jem aiko* (derék fiatalember) vagyok, és mindenki látni akarja ezt a különös szerzetet. Persze, a rokonok megkínálják a nyelvmesteremet, ezért alig van olyan nap, amikor teljesen józan lenne. A rokonokból van valami hasznom is, mert így másféle beszédet is hallok” (KarjLev: 171).

A középső Ob többi mellékfolyója (Pim, Agan, Jugan) mentéről szórva nyos szójegyzékek maradtak fenn. Ezeket az adatközlőket név szerint nem említi Karjalainen, csak egy-egy mondatban jellemzi őket a fonetikai feljegyzések lapjain: „Az osztják dadogott – a Pim és a Tremjugan közti mocsáron él”; „Egy kis folyó mellett él, mely a Pim és a Tremjugan között ömlik az Obba. Kb. 60–70 verszta Szurguttól, az Obtól és a Pimtől”; „Az Aganon lakó tremjugani osztják. Fiatal, 24 éves” (KarjFon).

Azokon a gyűjtőpontokon, melyek átmenetet jelentenek a vahi és a szurguti nyelvjárások között (Vartovszkoje, Verhnye-Kalim, Likriszovo) Karjalainen nem jegyzett föl neveket, bár likriszovói adatközlője kiejtését igen gondosan vizsgálta, mert azt remélte, hogy egy archaikus nyelvváltozat őrzője. Őt is az egyházközségi összeírásokból lehetett azonosítani, valószínűleg Alekszej Nyikiforov Cserkaszov volt a neve, 69 éves (Csepregi 2014).

Az északi hantik között

Északi hanti anyagát Karjalainen két településen gyűjtötte. Berjozovóban a kazimi és a nizjami nyelvjárással ismerkedett, Obdorszkban pedig (mai nevén Szalehard) a legészakibb, máig obdorszkinak nevezett nyelvjárással. 1901. október 13-i keltezéssel ezt írta menyasszonyának Berjozovóból: „Kicsit nehezen találtam nyelvmestert. Az osztjások mind szerteszét vannak, ki bér-munkásként, ki a saját szükségleteire halászik. [...] Már elég ideges voltam, végül elmentem a rendőrségre. A titkár megkért két osztjákat, hogy lépjenek a szolgálatomba, de azok nemet mondtak, nyilván, mert féltek. Amikor semmi sem történt, szóltam a rendőrfőnök segédjének és a titkárnak, hogy utassák Kazim község előljáróját, hogy azonnal küldjön nekem egy mestert. [...] Három nap múlva meg is jelent a községi jegyző kíséretében egy osztják – egyike annak a kettőnek, akik korábban nemet mondtak; úgy látszik, nincs sok oroszul tudó közöttük –, és most ő igen elégedetten ül itt és diktál. [...] Most pedig már önkéntes jelentkezők is vannak a munkára” (KarjLev: 197).

A kazimi nyelvjárású adatközlő neve sajnos nem maradt fenn, de magunk elé tudjuk képzelni Karjalainen leírásából: „A élet a megszokott kerékvágásban folyik. Minden nap ugyanaz az írás, úgyhogy már furcsának tűnik, ha egy ünnepnapon leteszem a tollat egy rövid időre. A nyelvmesterem jómodorú ember, elég sokat tud. Reggelenként, amikor megérkezik, alázatosan meghajol, kezet nyújt és jó reggelt kíván, este elmentében pedig jó éjszakát. Alacsony növésű, az év legnagyobb részében bundában jár. A haja közepén el van választva, és kétoldalt farkocsba fonva. Csodálatosan jól bírja a hideget. [...] Jól kijövünk egymással, még nem kellett haragudnom rá. [...] Ami a nyelvjárás hangzását illeti, nem olyan szép, mint Szurgut környékén, különösen kezdetben az itteni nyelvjárás durvának hangzott. Folyamatos beszédben nem áll rá a nyelvem az itteni hangokra. A mesteremnek elég jó füle van, nem engedi, hogy valamit rosszul ejtsek ki” (KarjLev: 204–205).

Karjalainen a tervezettnél több időt töltött Berjozovóban, mert a nyelvmestere hazautazott, és hetekig nem tért vissza. Csak 1902 áprilisában folytathatta útját Obdorszkba, de ott azonnal el tudta kezdeni a munkát: „Amikor megérkeztem Obdorszkba, már foglaltak nekem szállást és szereztek nyelv-

mestert” (KarjLev: 215). Ennek a nyelvmesternek tudjuk a nevét is: Pjotr Ivanov Muhrin, 38–40 éves. Azért ilyen ismerős a neve, mert ő volt Pápay Józsefnek is adatközlője, kísérője és munkatársa 1898. október 21-től 1899. április 2-ig (Kissné Rusvai 2010: 64–73). Tapasztalt informátorral találkozott hát Karjalainen, nem is csoda, hogy levelében elégedetten értékelte obdorszki tartózkodását. Utoljára még Berjozovóban egy nizjami nyelvjárású osztjakkal dolgozott, róla is csak ennyit tudunk: „Jó ütemben végére járok a munkának, mert szeretném elengedni a kondinszkojei nyelvmesteremet” (KarjLev: 220).

Záró gondolatok

Százhusz év távolából, szűkös források birtokában csak hiányos listát tudunk összeállítani azokról a hantikról, akik Karjalainen segítségére voltak gyűjtőmunkája során. Némelyeknek a nevét sem tudjuk, csak a lakhelyét vagy egy-egy jellemvonását jegyezte fel a gyűjtő. Mivel Karjalainen szeljegyzetekkel látta el az egyházközségi összeírásokat, lehetséges, hogy ezeknek a vizsgálata tisztázhatna néhány homályos pontot. Sőt, akár a cári Oroszország titkosszolgálati jelentései is tartalmazhatnak információkat. A helyi szervek ugyanis kitüntető figyelemmel kísérték a finn és magyar kutatók útját. Ezt is Karjalainen leveléből tudjuk: „Állítólag egy magas beosztású úr azt firtatja, hogy miért érdeklődnek egyszeriben olyan sokan az osztjások iránt – ugyanis úgy alakult, hogy egyidőben hárman vagyunk itt: Jankó, Pápay és én. Ha még Paasonen is megérkezik, még keményebbé válhat az ellenőrzés. Bujtogatást szimatolnak!” (KarjLev: 113).

Karjalainen hanti adatközlői:⁴

Nyelvjárás	Rövidítés	Név (életkor)
Déli nyelvjárások (12 név)		
Felső-Demjanka	DN	Prokopei Andrejev Narygin (31)
Alsó-Demjanka	DT	Nikolai Tailakov (62)
Konda/ Krasnojarsk	Kr.	Ivan Petrov Pachtyšev (45), Vasilij Grigorjev Pachtyšev (38–40)
Krasnojarsk-Ob	Kr-Ob.	Darja Feodorovna Pachtyšev
Kaminskija jurty	Kam.	Matvej Kukyšev (28)
Košelevszkija jurty	Koš.	Ossip Petrov Jeudokimov (80)
Filinskija jurty	Fil.	Pavel Sofronov Mitkin (60)

⁴ A helynevek és a személynévek írásmódjában a KT szótár gyakorlatát követtem.

Tsingala	Ts.	Martel Maksimov Tšagorov (36) Vasilij Jakovlevitš Kaskin (57)
Sotnikovskija	Sotn.	Nikifor Jeremeitš Pžanov
Savodnija jurty	Sav.	Vasilej Mitreitš Onin (46)
Sogom nyelvjárás	Sogom.	<i>nincs név</i>
Tšesnakovo	Tš.	<i>nincs név</i>
Boltšarovo	Boltš.	<i>nincs név</i>
Keleti nyelvjárások (3+2 név)		
Vah/ Larjatskoe	V	Aleksei Grigorjev Ljaksin (62)
Vasjugan	Vj	Ivan Madykov (42) Isidor Vasiljevitš Jurlomgin
Verhne-Kalym	VK	<i>nincs név</i>
Vartovskija jurty	Vart.	<i>nincs név</i>
Likrisovo	Likr.	Alekszej Nyikiforov Cserkasov (69) ⁵
Tremjugan	Trj.	Alekszandr Iljin Kecsemov ⁶
Malyj Jugan	Mj.	<i>nincs név</i>
Agan	Ag.	<i>nincs név</i> 24 éves
Pym	P	<i>nincs név</i>
Északi nyelvjárások (1 név)		
Nizjam	Ni.	<i>nincs név</i>
Kazym	K	<i>nincs név</i>
Obdorsk	O	Pjotr Ivanov Muhrin 38–40 éves

Irodalom

- Csepregi Márta 2014: Az obi-ugrisztika egyik rejtélye. *Folia Uralica Debreceniensia* 21: 13–24.
- Csepregi Márta 2020: K. F. Karjalainen keleti hanti szöveggyűjtése 1899–1901. Akadémiai doktori disszertáció. Budapest. [Kézirat.]
- Hajdú Péter – Mikola Tibor 1992: Heikki Paasonen osztjákföldi levelei Otto Donnerhez. In: Hajdú Péter (szerk.), Zsirai Emlékkönyv. *Urálsztikai Tanulmányok* 5. ELTE BTK Finnugor Tanszék – MTA Kutatóhely, Budapest. 131–181.
- Jankó János 2000: Utazás Osztyákföldre. Bevezetővel ellátta, szövegét gondozta ifj. Koldányi János. *Series Historica Ethnographiae* 11. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Karjalainen 1898–1902: Foneettista. [Kézirat.] (= KarjFon)
- Karjalainen, K. F. 1900–1902: Ostjakkeja oppimassa. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 17/1: 3–74, 18/1: 3–29, 20/2: 3–32.

⁵ Nem szerepel a KT szótár előszavában.

⁶ Nem szerepel a KT szótár előszavában.

- Karjalainen, K. F. 1901–1903: Matkakertomus ostjakkien maalta. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 19/3: 1–5, 20/4: 1–5, 21/6: 3–7.
- Karjalainen, K. F. 1921: Siperian matkoilta. Sata kirjettä morsiamelle. WSOY, Porvoo. (= KarjLev)
- Karjalainen, K. F. 1983: Ostjakit. Matkakirjeitä Siperiasta 1898–1902. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Toivonen, Y. H. 1948: Ostjakisches Wörterbuch. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* X/I–II. Helsinki. (= KT)
- Karjalainen, K. F. – Vértes, E. 1964: Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjaken Mundarten. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 128. Helsinki.
- Karjalainen, K. F. – Vértes, E. 1975: Südostjakische Textsammlungen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 157. Helsinki.
- Kissné Rusvai Julianna 2010: Pápay József kéziratok debreceni hagyatéka. Nyíregyházi Főiskola Pedagógusképző Kara, Nyíregyháza.

*

K. F. Karjalainen's Khanty informants

As a scholarship holder of the Finno-Ugric Society based in Helsinki, K. F. Karjalainen (1871–1919) collected a significant amount of lexical, grammatical and folklore material during his fieldwork carried out between 1898 and 1902. The present study focuses on his native speaker informants, publishing those data that could be acquired about the Khanty assisting his work. The sources of these data were his handwritten notes on phonetics, his reports on his travels and his letters to his bride. The written accounts of researchers that were on fieldwork in Siberia at the same time (the Hungarian János Jankó and the Finnish Heikki Paasonen) can also be considered as indirect sources of information.

In the beginning of his fieldwork, Karjalainen took detailed notes on his Khanty assistants. Later on, he did not even record their names. We know of 12 names from the southern, 5 names from the eastern, and only one name from the northern dialect area. Throughout his fieldwork Karjalainen struggled with the problem of lack of suitable informants who would be able to communicate in Russian as well. Besides, joint work was often encumbered by the Khanty male informants' alcohol-related problems. Yet in spite of all these problems, Karjalainen could still establish a good relationship (almost friendship) based on mutual trust with several of his informants.

Keywords: K. F. Karjalainen, Siberia, Khanty, fieldwork, informant.

MÁRTA CSEPREGI

Egy egyetemi fordítói laboratórium létrejövedele, eredményei és tervei

DOMOKOS Johanna

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest – Bielefeldi Egyetem
johanna.domokos@uni-bielefeld.de

Az indulás

Az alábbiakban egy szerény anyagi keretek között működő, igen termékeny egyetemi fordítói laboratóriumot mutatunk be, mely az *Übersetzungslabor Gruppe B^{ie}* (Gruppe B^{ie} Fordítói Műhely) nevet viseli.¹ Létrejöttének legjelentősebb ösztönzői a 2014-es (vendég: Finnország) és 2019-es (vendég: Norvégia a számikkal együtt) Frankfurti Könyvvásár volt.

2012-ben a FILI (Finnish Literature Exchange) szemináriumot szervezett Helsinkiben a világ mindenféle tájáról meghívott finnre fordítóknak. E fordítói szeminárium célja az volt, hogy még több munkát indukáljon a 2014-es Frankfurti Könyvvásárra, melynek díszvendége Finnország volt. Az előkészület természetesen nemcsak a fordítók mobilizálásában merült ki, hanem kiterjedt a könyvipar minden szegmensére. Meg is hozta eredményét: Finnország megdöntötte a figyelmi rekordot. A 2014-es Frankfurti Könyvvásár kapcsán csak Németországban több mint 7500 hírrészlet jelent meg Finnországról és finn szerzőkről. A korábbi rekord 5400 egységgel Argentínáé volt.² Arra az évre a százat jóval meghaladó új kiadványok közül³ ötöt a Bielefeldi

¹ Honlapja: <https://www.uni-bielefeld.de/einrichtungen/fsz/projects/gruppe-bie/>, erre Gruppe Bie-ként hivatkozunk a szövegben.

² Pasi Loman <https://publishingperspectives.com/2014/10/finland-cool-huge-success-frankfurt/>

³ ”Usually we have 30 to 40 translations from Finnish or Finland-Swedish to German per year. 130 new publications from Finland in German exceeds all our expectations, and we have hereby taken a further step to achieve our principle aim of making Finnish literature more well-known in the world book markets” – jegyezte meg Iris Schwanck, a FILI akkori elnöke; <http://finnlandcool.fi/finland-cool-exceeds-all-expectations/>

Gruppe Bie Műfordítói és Könyvkiadó Laboratóriuma jegyezhetett, míg további két kötetterv kéziratban maradt. És ha ezt a több mint 1500 oldalas teljesítményt a fordított szerzőkre lebontjuk, akkor azt látjuk, hogy kiadványainkban 36 szerzőtől fordítottunk finnen kívül egy tucatnyi nyelvről németre.

A Gruppe Bie azért jött létre a 2013-as tanév őszi félévének kezdetén, hogy a Frankfurti Könyvvásáron Finnország olyan kisebbségi irodalmi is megszólalhassanak, mint az őshonos számiké, a négy évszázada ott élő romáké, vagy a másfél évszázada odaköltözött tatároké. Az ország történeti multikulturalitása mellett ugyanakkor olyan szerzőket is fel akartunk mutatni, akik a közelmúltban telepedtek le az országban, és legkülönbébb nyelveken produkáltak irodalmat, legyen ez szuahéli, arab, mari, francia, orosz, magyar, angol vagy német. Emiatt döntöttem úgy, hogy minél több kollégát mozgósítok, hogy fogjunk össze, alkossunk közösen. Christine Schlosser műfordító mellett, aki a szövegeinket irodalmilag lektorálta, fontos szerepet kapott a Bielefeldi Egyetem óraadó finn lektornője, Sanna Grund, valamint a Bielefeldi Egyetemen akkor doktoráló Lutz Graner kiadó (Eichenspinner Verlag). De bekapcsolódtak freiburgi, kölni és hamburgi diákok is, akiket Michael Riessler számi nyelvész, Marja Järventausta finn nyelvész és Paula Jääsalmi-Krüger finn lektor kollégák segítségével értünk el. Így a bevont diákok száma majdnem száz körül mozgott (csupán részemről 62 diák, közöttük Tatjana Krzemien).

Az első projektek megvalósítása

Aki készített maga fordítást, vagy dolgozott csoportosan műfordításon, tudhatja, hogy mit jelent egy vagy két szemeszter munkájával egy-egy könyvet kiadásra előkészíteni. Nem is beszélve a rengeteg levelezésről, amit az antológiák jogaiért folytatnunk kellett, vagy addig amíg megbizonyosodtunk, hogy melyik könyvet ki is adja ki. Végül a számi költőóriás, Nils-Aslak Valkeapää (1943–2001) lefordított pamfletjének (*Grüße aus Lappland*, finn eredeti 1972, második bővített kiadása angolul 1983-ból) a kiadója a Freiburgi Skandináv Tanszék Samica sorozata lett, Veli-Pekka Lehtola a *Die Sámi. Traditionen im Wandel* c. tudományos népszerűsítő művének megjelentetésére a finn Puntsi kiadó jelentkezett. Sabira Ståhlberg iskolai csúfolódásról, kiközösítésről, bántalmazásról szóló *Die Wolkenwanderer* című ifjúsági regényének a kiadója a Várna – Helsinki székhelyű Lecti Kiadó lett, majd az év első legjobb független kiadói kiadványai közé beválasztott Rauni Magga Lukkari (sz. 1947) és Inger Mari-Aikio (sz. 1961) számi kortárs költőnők kettős kötetének (*Erbmütter-Welttöchter*) kiadását a chemnitzi Eichenspinner

Verlag vállalta. Az *Invasion Paradies. Lesebuch über die Möglichkeiten, Finne zu sein* című vaskos antológiának a gazdája pedig a budapesti Pluralica kiadó lett. Mai napig kéziratban maradt a Christine Schlosser által előkészített további műfordításkötet, mely Nils-Aslak Valkeapää Északi Irodalmi Díjjal kitüntetett, 1991-es északi számi verseskötetének német átültetése (eredeti *Beaivi, Áhčážan*, ford. *Sonne, mein Vater*), valamint a finn Jari Ehrnrooth filozófus és maratonfutó *Juoksu* című művének magyar fordítása. – Ez is mutatja, milyen hatást gyakorol egy nagy horderejű esemény a könyvek, fordítások kiadására.

A Gruppe Bie célja kezdetektől fogva az irodalmi közélet perifériáján levő gyöngyszemek beemelése, azaz a nemzeti normatív irodalmi horizont tágitása. Mivel a laboratórium megalapításakor már több mint két évtizedes kutatói, oktatói, műfordítói és szerkesztői múlttal rendelkeztem, számos olyan tervnek lehetett gyors kivitelezést biztosítani, amely már sok éve érlelődött. Végül is, ez az igazán nagyon sikeres csapatmunka jónéhány nagyon tevékeny kolléga (mint a műfordító Christine Schlosser, a kiadó Michael Riessler) és diák (mint Tatjana Krzemien, Florian Plkowski, Jana Polenz, Katrin Merz) munkájának, valamint a FILI erkölcsi és anyagi támogatásának volt köszönhető. E folyamat alatt a diákok megtapasztalhatták a projektmunka minden előnyét és hátrányát, valamint munkájuk gyümölcsét is megkaphatták könyv formájában. Egyébként minden egyes könyv elő- vagy utószavában az összes résztvevő diák neve szerepel, az aktívabbak elismerésben részesülnek.

Az elmúlt nyolc év alatt fordítottunk lírát, prózát, drámai szövegeket, szakkönyvet, tudományos esszét. 2014-ben az angol és a finn mellé – ezeket a szemináriumainkon fordítottuk – megtaláltuk a további nyelvek (általában) bérmentes – fordítóit, mint pl. Philippe Guicheteau francia szövegének fordítására Thomas Luttenberget a Bielefeldi Egyetem Nemzetközi Centrumából, vagy Hannes Langendörfer, frissen végzett skandinavistát Sabira Ståhlberg svéd nyelvű regényének átültetésére, a számi szerzőkhöz pedig Christine Schlosser német műfordítót. Így nekiláthattunk a fordításoknak. A szemináriumon a szövegeket először a résztvevők között arányosan elosztottuk, majd a megfelelő kulturális és irodalmi ismeretek birtokában elkészült fordításokat a diákokkal kölcsönösen lektoráltattuk. A lektoráláshoz is külön felkészítő rész társult. Mint a projekteket koordináló oktató, számomra az is fontos volt, hogy a folyamat közben rájöjjenek, kik azok a tehetségesebb és megbízhatóbb diákok, akik a kézirat további érlelése során bevonhatóak. Mivel ennek a munkának piramis jellege van, a jobb diákoknak egyre nagyobb terjedelmű egységeket kellett átolvasniuk, míg a legvégén egy vagy két diák megfelelő

szakmai irányítás alatt elkészítette a végleges változatot. Az órákon emiatt nem ritka, hogy fordítástudományi szakértőket, kiadókat, műfordítókat, lektorokat és írókat hívtunk meg, amivel párhuzamosan nekik külön irodalmi esteket is szerveztünk.

További projektek

Miután a 2014-es októberi Frankfurteri Könyvásárra az utolsó percekben befutottak a könyvek, és ott diákokkal együtt be is mutathattuk a számunkra fenntartott öt ilyen eseményen, felmerült a kérdés, hogyan tovább. Lelkes diákjainkkal együtt természetesen számos könyvbemutatót szerveztünk a Bielefeldi Egyetemen és környékén, de ha nem sikerült volna könyvprojektekből utánpótlást szerezni, a fordítói laboratórium megszűnhetett volna. Ennek ellenére a mai napig nagyon aktív maradt, és jelenleg két tucatnyi könyvnél tartunk. Ezen könyvek legnagyobb része továbbra is észak-európai irodalmi tematikájú (legfőképp számi), de nyitottunk kortárs német vagy amerikai szerzők felé is. Egyik izgalmas projektünk a Hans Brinkmann 60. születésnapjára készült tíznyelvű kötet, mely a hat darab német forrásnyelvi verset további kilenc nyelven adja vissza. Itt például minden egyes célnyelvnek volt egy-két diák gazdája, akiknek egy-egy professzionális fordítóval együtt kellett dolgozniuk. A versek viszont oly sok nyelvi játékot, referenciát tömörítettek magukba, hogy a bevont műfordítóink nagy hálával fogadták a diákok által feltárt referenciahálózatot. Ehhez a szerzőt vendégül láttuk, és két teljes napon át dolgozva áttekintettük az összes kiválasztott vers intertextuális hálózatát, denotatív és konnotatív jelentéseit.

Hasonlóan egyedi volt Inger Mari-Aikio 2014-es északi számi és finn nyelven megírt kötetének fordítása (*Beaivvás šuošká gaba / Aurinko juo kermmaa*), melyhez a diákjaim külön számi filológusi gyorstalpaló tanfolyamon vettek részt azért, hogy az eredetiből fordíthassák a művet angolra. Sanna Grund lektornő csapata viszont a finnből dolgozott németre. Így e két rokon nyelven megírt, kötött versformája miatt el-eltérő háromsorosait a Gruppe Bie angolul és németül adta vissza (*Sahne für die Sonne / Cream for the Sun*, Schiler, 2018). E kiadványt megelőzte a számi versek németre való fordítása és kiadása a *Sonne leckt Sahne* c. kötetben (2016).

Elágazó munkák

A szemináriumi fordításprojektek mellett készültek szép számban egyéni munkák is, mint pl. Kartin Merz számi fordításkötete (Niillas Holmbergtól, 2017), valamint Tatjana Krzemien által készített műfordításkötet, ennek szerzője az indiai festőnő, Jyotika Sehgal. A hallgatók társ- vagy önálló szerkesz-

tökként is kipróbálhatták magukat, mint pl. Adriana Blanqori Hans Brinkmann kötetében, valamint Florian Polkowski Riina Katajavuori köteténél. Katarina Krallmann hallgató például nemcsak lefordított angolról egy számi drámát (Nils-Aslak Valkeapää: *Der Frosthaarige und der Traumseher*, kiadás alatt), vagy kiadásra előkészítette Jennifer Kwon Dobbs *Necro citizens* című verseskötetének német műfordítását (*Nekrobürger*), hanem további tudományos műben nyelvi lektorként is tevékenykedett. Hasonlóképp működött Tatjana Krzemien a G. Gjengset – H. Gaski szerzőpáros *Turi. Ein Bühnenstück mit einem Joik von Áilloš* című drámájának társfordítójaként és lektorként. A legjelesebb diákok 2016-ban a Gruppe Bie tevékenységétől teljesen független kiadót is alapíthattak (Florian Polkowski, Jana Polenz, Tatjana Krzemien). A hochroth Bielefeld mai napig a hochroth kiadólánc legtevékenyebb egysége, így az ő munkájukat is elismeri a 2021-es Német Könyvkiadói Díj.

A kiadványok különös színfoltjai a több nyelven verselő Tzvetia Sofronieva és Sabira Ståhlberg kötetei. Ez utóbbi esetében a szerző 30 nyelvből válogatja eltérő nyelvi színfoltokból felépülő verseit. Ezeket például google translatórral és egyéb internetes nyelvészeti oldalakkal próbáltuk meg beazonosítani, majd pedig jelentéseik összefűzve egy egynyelvű fordítást készíteni (*Polyglorica*, 2017).

A 2019-es Frankfurti Könyvvásár és az ezt követő tervek

Míg a fordítói laboratórium indulásánál az említett 2014-es Frankfurti Könyvvásár adott hatalmas lendületet, pár évre rá a 2019-es vásár jelentett hasonlóképp nagyon sokat. Erre az alkalomra szintén készülni tudtunk számi irodalommal. Némely mű az egyetemi órák szigorú keretei között született (pl. Sara Margrethe Oskal drámájának fordítása), mások egyéb színtereken, mint pl. a *Turi* c. dráma fordítása, vagy a számi–német lírai antológia (*Worte verschwinden, fliegen ins blauen Licht*).⁴ Veli-Pekka Lehtola számi kultúrát bemutató könyvének második kiadása szintén erre a könyvvásárra készült el. A következő nagyobb húzóerő a többnyelvűséggel kapcsolatos fordításaink, workshop és konferenciánk, valamint irodalmi eseményeink, melyeket a 2021–2023 közötti időre datálunk.

A Gruppe Bie legfrissebb kötete Dennis Maloney (sz. 1949) amerikai költő, kiadó *Some Windows / Einige Fenster* versválogatása, melyben 12 angol vers spanyolul, franciául, olaszul, magyarul, a Gruppe Bie fordításában németül, majd egyes versei kínaiul, bolgárul, japánul és szankszkritul jelennek

⁴ Ismertetését ld. Kelemen Ivett, *Folia Uralica Debrecenensis* 26 [2019]: 339–343.

meg. A kötet koncepcióját Tzveta Sofronievának köszönhetjük, a külsős fordítókat Dennis Maloney irányította. Mint Schlosser és Ståhlberg, Sofronieva is állandó konzulense a csoportnak.

Jelenleg Sabira Ståhlberg *Multicoloured language* c. esszékönyvét fordítjuk, mely a következő évben a Colorit kiadónál jelenik meg Helsinkiben. A kézirat jelenleg a tematikába való bevezetés után elkészült fejezetek lefordítása, és kétszeres lektorálása után van.

A Gruppe Bie alapítása óta célunk kis irodalmak (különösen a számi és finn, de egyéb minor pozíciójú irodalom) közvetítése nagy és kisebb nyelvek felé. Eddig a német, finn, norvég, amerikai, bolgár és magyar könyvpiacok között közvetítettünk, célnyelvi szövegeink leginkább németül, de néhány angolul, kettő pedig finnül jelent meg. Mérföldkönek számítanak a számi szerzőink kiadványai mellett a multikulturális finn irodalom német és finn nyelvű antológiái, valamint a számi líra történeti antológiája. Ez utóbbit Keresztes László magyar nyelvű számi antológiája, az *Aranylile mondja tavasszal* (Budapest, 1983) nagyban inspirálta. Teljesen úttörő a transzlingvális líra felvállalása. A hochroth Bielefeld *Translingual* c. sorozatában eddig négy szerzőt mutattunk be. Kimondottan eredetiek a többnyelvű kiadványok, mint pl. a *Maaailma kotona* antológia, valamint a Hans Brinkmann kötet mellett a 2019-es számi antológia (14 nyelven eredeti alkotások is olvashatók a német műfordítások kíséretében).

Kilátások

Az eddig megvalósított Gruppe Bie projektek nagyon szerény forrásokból működtek, és remélhetőleg működni fog e fordítói műhely még egy ideig. Lelkes támogatónk a FILI (finn és számi projektekhez), valamint a Bielefeldi Egyetem Nyelvi Központja (különösen a felolvasások, előadások szerzői honoráriumának támogatásával).

Hogy minden szeminárium teljesen újszerű legyen, a 2021–2022-es tanév első félévében négy egységből álló virtuális workshopot szervezünk, melynek témája az egynyelvű szövegbe rejtett többnyelvűség (szakkifejezéssel: nulla fokú kódváltás, v. latens multilingualitás). Egy-egy alkalommal egy irodalmi kutató és egy többnyelvű szerző a vendégünk, akik megnyilvánulásait kerekasztal-beszélgetés követi (ld. <https://langueflow.wordpress.com/>). Ezzel a 2021-es őszi workshoppal és az erre épülő 2022-es nemzetközi konferenciával (téma: kódváltás a művészetekben) támogatni próbáljuk szemináriumunk elméleti keretét is, melyet címében is visel: *English multilingualism: From translation to book production*. Diákjaink így nemcsak tudni fognak a könyvkiadás minden csínyjáról-bínyjáról, hanem a kultúra- és tudo-

mányközvetítést is magas fokon elsajátítják, miután néhány szemináriumot elvégeztek.

Az alábbiakban felsoroljuk a kiadványainkat.

A Gruppe Bie kiadott művei (tr: fordítás, co-tr: társfordítás, l: lektorálás, ed: szerkesztés, co-aut: társszerző, br-pr: leágazó projekt, mu-li: többnyelvű kiadvány)

1. (tr, ed, co-aut) *Invasion Paradies. Lesebuch über die Möglichkeiten, Finne zu sein. Ein multikulturelles Plädoyer.* Budapest, Pluralica. (2014). [Primer szövegek: Umayya Abu-Hanna, Riikka Ala-Harja, Marianne Backlén, Veijo Baltzar, Hassan Blasim, Roxana Crisólogo, Philippe Guicheteau, Niillas Holmberg, Raisa Lardot, Zinaida Lindén, Mindele London, Rita Magga-Kumpulainen, Valerie Mikor, Sinikka Nopola, Miika Nousiainen, Joseph Owindi, Marianne Peltomaa, Bengt Pohjanen, Cia Rinne, Alexandra Salmela, Roman Schatz, Somalische AutorInnen: Hibo Garaad Ibraahin, Ammaan Aroos, Khadiija Ibraahin Guuleed, Amran Maxamed Ahmed, Aamina Cumar Cilmi; Sabira Ståhlberg, Jari Tervo, Gevher Tuganay, Arja Uusitalo, Hamdam Zakirov, Sergej Zavjalov; Szekunder szövegek: Eila Rantonen, Heidi Grönstrand, Johanna Domokos, Marion Holtkamp, Florian Polkowski, Jana Katharina Polenz, Vuokko Hirvonen, Marja Tiilikainen, Jukka Mallinen, Inger-Mari Aikio-Arianaick, Josef Timar, Christine Schlosser, Karoline Bauch und Sanna Grund]
2. (tr) Nils-Aslak Valkeapää: *Grüße aus Lappland.* Samica, Vol. 1. (2014).
3. (tr) Veli-Pekka Lehtola: *Die Sámi. Traditionen im Wandel.* Oulu, Puntsi (2014).
4. (br-pr) Rauni Magga Lukkari, Inger-Mari Aikio-Arianaick: *Erbmütter–Welttöchter.* Ford. Christine Schlosser. Eichenspinner, Chemnitz (2014).
5. (ed, mu-li, co-tr) *Maailma kotona. Kohtaamisen opas.* Szerk. J. Domokos, S. Grund, H. Grönstrand, H-L. Nissilä, S. Ståhlberg és Gruppe Bie. Varna/Helsinki, Lecti Studio. (2016). [Primer szövegek eredeti nyelven és finn fordításban: Umayya Abu-Hanna, Riikka Ala-Harja, Marianne Backlén, Veijo Baltzar, Hassan Blasim, Roxana Crisólogo, Philippe Guicheteau, Niillas Holmberg, Raisa Lardot, Zinaida Lindén, Mindele London, Rita Magga-Kumpulainen, Valerie Mikor, Sinikka Nopola, Miika Nousiainen, Joseph Owindi, Marianne Peltomaa, Bengt Pohjanen, Cia Rinne, Alexandra Salmela, Roman Schatz, Somalische AutorInnen: Hibo Garaad Ibraahin, Ammaan Aroos, Khadiija Ibraahin Guuleed, Amran Maxamed Ax-

- med, Aamina Cumar Cilmi; Sabira Ståhlberg, Jari Tervo, Gevher Tuganay, Arja Uusitalo, Hamdam Zakirov, Sergej Zavjalov] (2016).
6. (tr, ed) Inger-Mari Aikio: Die Sonne leckt Sahne. Bielefeld, hochroth Bielefeld (2016).
 7. (co-tr, ed, mu-li) Hans Brinkmann: Der Tag, an dem der Kalender zurückkehrt. Eichenspinner. Chemnitz. Elektronikus és papír kiadványként (2017).
 8. (br-pr) Tzvetia Sofronieva: Anthroposzene. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Translingual, vol. 1. (2017).
 9. (tr) Sabira Ståhlberg: Polyglorica. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Translingual, vol. 2. (2017).
 10. (tr) Sabira Ståhlberg: Polyglorica+. Varna/Helsinki, Lecti Book Studio. Elektronikus és papír kiadványban (2017).
 11. (br-pr) Niillas Holmberg: Der dem Wind auf dem Schoß sitzt. Gedichte. Ford. Katrin Merz. Bielefeld, hochroth Bielefeld (2017).
 12. (br-pr, tr, mu-li) Jyotika Sehgal: um dich zu erreichen, träume ich / to reach you I dream. Ford. Tatjana Krzemien és Lea Salmon. Varna/Helsinki, Lecti Book Studio. Elektronikus és papír kiadványként (2018).
 13. (tr, mu-li) Inger-Mari Aikio: Sahne für die Sonne/Cream for the Sun. Berlin, Schiler (2018).
 14. (br-pr, l) Johanna Domokos: Endangered languages. Budapest, L'Harmattan – Károli Books (2018).
 15. (br-pr, l) Multilingualism and multiculturalism in Finno-Ugric literatures, Bécs, FUSA vol. 9. (2020).
 16. (ed) Jennifer Kwon Dobbs: Necro Citizens. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Translingual, vol. 3.1. (2020).
 17. (ed, tr) Jennifer Kwon Dobbs: Nekrobürger. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Translingual, vol. 3.2. (2020).
 18. (tr) Veli-Pekka Lehtola: Die Sámi. Traditionen im Wandel. Oulu, Puntsi. 2. kiadás (2019)
 19. (tr) Sara Margrethe Oskal: Voll die Rasselbande. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Performativ, vol. 1. (2019)
 20. (br-pr, tr) G. Gjengset-H. Gaski: Turi. Ein Bühnenstück mit einem Joik von Áilloš. Ford. Anna-Sophia Mäder és Tatjana Krzemien. Samica 5. (2019).
 21. (br-pr, mu-li, tr, ed) Worte verschwinden fliegen zum blauen Licht. Samische Lyrik von Joik zu Rapp. Szerk. J. Domokos, M. Riessler, Ch. Schlosser. Ford. Christine Schlosser. Samica 4. (2019).

22. (tr) Sisinukke Kosola: *.tik. Eine Studie über die Marginalität der Menschlichkeit*. Ford. Sanna Grund és diákjai. Bielefeld, hochroth Bielefeld (2019).
23. (br-pr, tr) Ahmed Zaidan: Polarlicht aus Mossul. Damit das, was geschah, nicht wieder geschieht, schreibe ich. Ford. Lea Salmon. Bielefeld, hochroth Bielefeld (2019).
24. (br-pr) András Visky: Julia, oder Gespräche über die Liebe. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Performativ, vol. 2. (2021).
25. (tr, mu-li) Dennis Maloney: Some Windows / Einige Fenster. Bielefeld, hochroth Bielefeld (2021).

Előkészületben:

1. (tr) Sabira Ståhlberg: Vielfarbige Sprache. Helsinki, Colorit (2022).
2. (tr) Rein Taagepera: Russland und seine finno-ugrische Republiken. Berlin, Schiler Verlag (2022).
3. (br-pr, tr) Nils-Aslak Valkeapää: Der Frosthaarige und der Traumseher. Ford. Catharina Krallmann és Domokos Johanna. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Performativ, vol. 3. (2022).
4. (br-pr) Johanna Domokos: Steinfisch. Ford. Christine Schlosser. Bielefeld, hochroth Bielefeld, Performativ, vol. 4. (2022).

*

Aufbau, Ergebnisse und Pläne eines universitären Übersetzungslabors

Dieser Aufsatz stellt ein bescheidenes, aber sehr produktives universitäres Übersetzungslabor namens *Übersetzungslabor Gruppe B^{ie}* vor. Die wichtigsten Anreize für seine Entstehung waren die Frankfurter Buchmessen 2014 (Ehrengast: Finnland) und 2019 (Ehrengast: Norwegen mit den Sámi).

Seit der Gründung der Gruppe B^{ie} ist ihre Ziel, kleine, periphere Literaturen (insbesondere samische und finnische, aber auch andere Kuriositäten, wie translinguale Poesie) zu vermitteln. Bisher hat sie zwischen deutschen, finnischen, norwegischen, amerikanischen, bulgarischen und ungarischen Buchmärkten vermittelt. Ihre zielsprachlichen Texte waren überwiegend auf Deutsch und Englisch, und zwei auf Finnisch. Neben den Veröffentlichungen ihrer samischen Autoren sind die deutschen und finnischen Anthologien multikultureller finnischer Literatur und die historische Anthologie der sami-

schen Lyrik Meilensteine. Auch die Auseinandersetzung mit der translingualen Poetik ist ein absolutes Pionierstück.

Der Aufsatz stellt die vielfältigen Aktivitäten, durchgeführten und laufenden Projekte dieser Gruppe vor mit dem Ziel, weitere ähnliche Prozesse bei Hochschullehrern und Studierenden anzuregen.

Schlüsselwörter: Gruppenübersetzung, mehrsprachige Literatur, Hochschulprojekte.

JOHANNA DOMOKOS

Magányos-e a farkas? Észrevételek az erza harmóniával kapcsolatban

FEJES LÁSZLÓ

ORCID 0000-0002-2756-5189

Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
fejes.laszlo@nytud.hu

Az erza (vagy a moksát is tárgyaló mordvin) nyelvtenok általában magánhangzó-harmóniáról (-illeszkedésről) beszélnek, megjegyezve, hogy ebben a mássalhangzók is szerepet játszanak (Bartens 1999: 66–67; Keresztes 1990: 37; 2011: 22–23; Mosin – Bajuskin 1983: 9). Bizonyos esetekben azonban a toldalékok egyébként illeszkedő mássalhangzói nem vesznek részt a harmóniában, míg a magánhangzók igen. Cikkemben azzal foglalkozom, hogy ezt a jelenséget milyen tövek után tapasztaljuk.

Az első pontban ismertetem az erza harmónia fő vonásait, illetve a probléma tárgyalását a szakirodalomban. A második részben szótári anyag alapján végigveszem, hogy hány tő esetében fordulhat elő, hogy az egyébként a harmónia szerint mind mássalhangzójában, mind magánhangzójában váltakozó toldalékban a magánhangzó elől képzett, ám a mássalhangzó palatalizálatlan – azaz melyek azok a tövek, amelyek utolsó magánhangzója elől képzett, de a tő végén palatalizálatlan mássalhangzó áll. A harmadik pontban pedig összegzem az eredményeket.¹

1. A probléma

Keresztes (1990: 37; 2011: 23) az alábbi példával illusztrálja a mássalhangzók egymásra hatását: *kal-t* 'hal-PL' : *kal'-t'* 'fűz-PL'. Csakhogy ugyanezt a váltakozást magánhangzók is kiválthatják: *kudo-t* 'ház-PL' : *vel'e-t'* 'falu-PL', és ugyanezek a mássalhangzók kiválthatják magánhangzók váltakozását.

¹ A kutatás a Rebrus Péter által vezetett NKFI 119863 *A magánhangzó-harmónia mintázatainak kísérleti és elméleti vizsgálata* című projekt keretében készült. Köszönöm Jack Rueternek az egyes adatok elemzéséhez nyújtott segítségét.

kozását is: *kal-on* 'hal-GEN' : *kal-en* 'fűz-GEN'. Továbbá mind magánhangzók, mind mássalhangzók kiválthatják a magánhangzók és mássalhangzók váltakozását egyszerre is: *kal-do* 'hal-ABL' : *kal-de* 'fűz-ABL', *kudo-do* 'ház-ABL' : *vel-de* 'falu-ABL'. Mivel mind a harmónia kiváltói, mind célpontjai egyaránt lehetnek magánhangzók és mássalhangzók, a *magánhangzó-harmónia* terminus ebben az esetben megtévesztő, és indokolt a *magánhangzó-mássalhangzó-harmónia* használata.

Rejtélyesnek inkább azok a toldalékok mondhatóak, amelyekben csak a magánhangzó váltakozik, a mássalhangzó nem, holott a mássalhangzó(k) palatalizálatlan – palatalizált fonémapár elemei: *kudo-so-nzo* 'ház-INE-3SG' : *vel-se-nze* 'ház-INE-3SG' (utóbbi esetben a fenti példák alapján a **vel-se-ńze* alakot várnánk). A toldalékok vizsgálata alapján az a benyomásunk alakulhat ki, hogy míg az explozívák (*t – t'*, *d – d'*) részt vesznek a harmóniában, addig a szibilánsok (*s – ś*, *z – ź*) nem. Az affrikáták (*c – č*), a nazálisok (*n – ŋ*), a laterálisok (*l – l'*) és a tremulánsok (*r – ř*) viszont nem fordulnak elő olyan toldalékokban, amelyekben viselkedésük egyértelműen tisztázható lenne. Ugyanakkor Fejes (2021) töveken végzett vizsgálata kimutatta, hogy a magánhangzó-mássalhangzó-harmónia legalábbis erős tendenciaként megvan a tövekben is, és itt az affrikáták a szibilánsokkal, a nazálisok, a laterálisok és a tremulánsok pedig az explozívakkal tartanak, azaz az utóbbiakat közül a palatalizálatlanokat tipikusan hátul képzett magánhangzók követik és hátul képzett magánhangzók után állnak, míg a palatalizáltakat elől képzett magánhangzók követik és elől képzett magánhangzók után állnak – az előbbiek esetében azonban ilyen tendencia nem figyelhető meg. Ez a vizsgálat utólag is megerősíti, hogy a palatalizáltság szerinti mássalhangzó-váltakozást mutató és nem mutató toldalékok esetében a szibilánsok jelenléte a döntő – a *vel-se-nze* 'ház-INE-3SG' alak viszont azt is mutatja, hogy mássalhangzó-kapcsolatokban a szibilánsok azon mássalhangzók alternációját is blokkolják, amelyek egyébként részt vennének a váltakozásban (**vel-se-ńze*).

Keresztes (1990: 55; 2011: 64) az ablatívuszrag allomorfjainak leírása során jegyzi meg, hogy a *-te*, *-de* allomorfok akkor használatosak, ha az előttük álló mássalhangzó palatalizálatlan, ám az utolsó magánhangzó elől képzett: a példa mindkét esetben a *vergiz-de* 'farkas-ABL'. Fejes (2021) alapján azt feltelezhetjük, hogy az ilyen tövek viszonylag ritkák, és e példához hasonlóan szibilánsra végződnek.² Ugyanakkor el is bizonytalaníthat minket az a tény,

² A korpuszok alapján (Arkhangelskiy 2019) szövegben a *-de* variáns az esetek kb. 63%-ában, a *-do* variáns kb. 33%-ában jelenik meg, míg a más variánsok sokkal ritkábbak: a *-de* és a *-te* allomorf aránya együtt is 1% alatt marad.

hogyan vizsgálta kizárólag a szókezdő, illetve az egyszótagú szavak végén és az első és második szótag határán álló mássalhangzókra terjed ki, és egyáltalán nem vizsgálja, hogy a harmónia kiterjed-e a többszótagú szavak szóvégi mássalhangzójára is.

A probléma szempontjából érdekes lehet Jevszejev (1963: 421) megjegyzése: ő kifejezetten arról ír, hogy a toldalékbeli *d*, *l*, *n*, *r* és *t* nem lágyul elől képzett utolsó szótagi magánhangzó után akkor, ha a *tő* végén palatalizálatlan *z*, *s* vagy *c* áll. Látható tehát, hogy ő ebben a pozícióban kizárólag szibilánsokat és affrikátát említ. Ezt a helyet idézi Zaicz (1994/1995: 171), és utal Erdődi (1968: 201–202) hasonló kijelentésére is.³ E szerzők egyike sem hozza összefüggésbe a toldalékalternációkban a szibilánsok és egyéb, palatalizált változattal is rendelkező mássalhangzók között megfigyelhető eltérésekkel.

Koizumi (1980) SPE-stílusú levezetésében viszont már olyan szabályokat állít fel, melyek szerint (a) a toldalékokban csak a zárhangok palatalizálódnak, (b) a palatalizálatlan szibilánsokkal szomszédos mássalhangzók depalatalizálódnak: ez a szabály egyaránt felelős azért, hogy a 3SG birtokos személyrag alakja nem **-ńze*, hanem *-nze*, és azért is, hogy **vergizďe* alak helyett *vergizde* jelenik meg. Ebből a levezetésből azonban az következik, hogy csak a szibilánsok (ill. affrikáták) után megy végbe a depalatalizáció, más palatalizálatlan *tővégi* mássalhangzók után nem – azaz nem ad magyarázatot az erza korpusz (Arkhangelskiy 2019) olyan alakjaira, mint pl. az *oċeċmă* (**oċeċme*) 'ebéd-ABL'.

Ebben a cikkben rámutatok: eredeti erza szavakban utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót, de a *tő* végén palatalizálatlan (bár palatalizált párral rendelkező) mássalhangzót kizárólag szibilánst találunk. Ugyanakkor

³ Zaicz szerint Erdődi Koljadenkovot idézi, de ennek a kiadványban semmilyen nyomát nem találtam. Az előszóban Koljagyonkov néven emlegetett nyelvészre csak mint szó-táríróra és mint egy mondattani leírás szerzőjére találtam utalást. Koljagyonkov (1949: 272) valóban hasonlóan ír, de Erdődi nem utal rá, a két leírás pedig erősen eltér egymástól. (A nevet az erza Wikipédia *Колядѣнков* formában adja meg.) A szibilánsok és affrikáták hasonló elkülönítése felbukkan Zaicz egy másik írásában is: „A szó belsejében előforduló lágy mássalhangzó-fonémák: a páros dentális *t*, *d*, *ń*, *r*, *l*, illetve a páratlan palatális *j* viszont a következő szótagot palatálissá teszi. [...] A dentális mássalhangzó-fonémák palatalizáló hatása csak akkor nem érvényesül, ha *z*, *s* szibiláns vagy *c* affrikáta előzi meg őket; pl. *vergiz* 'farkas' : Abl *vergiz-de*, NomPl *vergiz-t*, *piks* 'kötél' : Abl *piks-te*, NomPl *piks-t*” (Zaicz 1993: 429). Itt valami nyilván összekeveredett, hiszen az nem is várható, hogy a palatalizálatlan *s*, *z* és *c* palatalizáljon, hanem arról van szó, hogy itt az elől képzett magánhangzók palatalizáló hatását blokkolják. (Ezzel szemben a palatalizált *ś*, *ź* és *ć* természetesen palatalizálnak.)

az újabb orosz jövevényszavak között van példa ilyen helyzetben tövégi *c*, *d*, *l*, *n*, *r* és *t* mássalhangzókra is, ezek pedig – a korpuszok tanulsága szerint – pontosan úgy viselkednek, mint a tövégi *s* és *z*.

2. A vizsgálat

A vizsgálatot korábbi kutatásaimhoz hasonlóan (Fejes 2020, 2021) Mézáros – Sirmankina (2003) alapján végeztem. A szótárban olyan szavakat kerestem, melyek utolsó magánhangzója *i* (*u/bi*) vagy *e* (*e/э*), szó végi mássalhangzója pedig *z*, *s*, *c*, *d*, *t*, *n*, *l*, *r*⁴ (*з*, *с*, *у*, *д*, *м*, *н*, *л*, *р*), illetve olyanokat, amikor ezek után csak nem dentális, azaz palatalizált fonémapárral nem rendelkező mássalhangzó áll: *m*, *p*, *b*, *v*, *f*, *k*, *g*, *h* (*м*, *п*, *б*, *в*, *ф*, *к*, *г*, *х*) – az utóbbiak ugyanis elvben nem befolyásolhatják a harmóniát.

A jelen vizsgálat nem érinti az igéket, főként azért, mert az igei toldalékok között nincs olyan, amelynél az ablatívuszragéhoz hasonló alternáció lenne említve. Természetesen ha nincs is, érdemes lehet megvizsgálni, hogy az ige-tövek esetében mennyire gyakori, hogy utolsó szótagi elől képzett magánhangzó után tövégi palatalizálatlan dentális van.

Az alábbiakban az erza nyelvi adatokat a szótárban megjelenő formában, cirill betűkkel idézem. Jelentésként azokat adom meg, melyek a szótárban elsőként szerepelnek, csak kivételesen, ha a jelenség megértésének érdekében célszerű, idézek a szótárban hátrébb megjelenő jelentést (ilyenkor a jelentésmegadás három ponttal kezdődik). A stílusminősítéseket, szókinszértegi és szófaji besorolásokat elhagytam.

Nem utalok azokra a szavakra, amelyek ugyan a vizsgált fonémamintázatra végződnek, de további toldalékot nem kaphatnak. Ilyenek az *-ems* végű igei szótári alakok (az infinitívus illativusa), ill. az illativuszrag határozószókból (*аламкес* 'egy kicsit (időre), egy kis időre/ideig', *келес* 'szélesre, tárva-nyitva', *меӱс* 'miért?') és névutókban (*видӱс* '-ig, -hoz/-hez/-höz'), a többes szám *-t* jele, mely a pluralia tantumokon jelenik meg (*кадовикст* '(étel)maradék' < *кадовикс* 'megmaradó', *овот-верьгизт* ~ *овтт-верьгизт* 'vadállat(ok)' < *овто* 'medve', *верьгиз* 'farkas'), a többes szám harmadik személyű személyrag, mely határozószókon (részben számnévből képzettek: *ка-*

⁴ A szokatlan sorrendet itt az indokolja, hogy a *ver'giz* 'farkas' példájával kezdek, ezt követi ennek zöngétlen párja, majd az affrikáta mint a korábbi vizsgálatok alapján a harmóniából szívesen kimaradó hang. Ezt követik azok a mássalhangzók, melyek viszont a korábbi vizsgálatok alapján szívesen részt vesznek a harmóniában, az explozívák esetében megint a zöngéssel kezdve.

вонест 'ők ketten/kettesben' (кавто 'kettő, két'),⁵ és névmásokon (вейкест-вейкест 'egymást', сынст 'őket', тенст 'nekik' stb.) jelenik meg.

2.1. A z végű tövek

Mint a fentiekben jeleztük, a szibilánsok szívesen maradnak ki a harmóniából, így azt várhatjuk, hogy viszonylag sok, utolsó szótagjában elől képzett magánhangzót tartalmazó, de palatalizálatlan *z*-re végződő tő lesz. Várákozásaink ellenére nagyon kevés ilyen találunk. А *верьгиз* 'farkas' (illetve a vele alkotott két összetétel: *авакаверьгиз* ~ *авака верьгиз* 'nőstény farkas', *атякаверьгиз* ~ *атяка верьгиз* 'hím farkas') szón kívül csak két ilyen erza szó van a szótárban: némileg ironikus módon a *вирез* 'bárány', illetve az *ур-дез* 'borda'.

Ezeken kívül találunk néhány keresett felépítésű friss orosz jövevényszót is: *анализ* 'elemzés, analízis', *киргиз* 'kirgiz', *протез* 'protézis', *сюприс* 'meglepetés', *эскиз* 'vázlat'. Mint arra dolgozatomból bírálója felhívta figyelmet, ezekben az esetekben nem egyértelmű, hogy az átvételek az orosz főnémaértéknek (és az írásképnak) megfelelően zöngések, vagy a toldalékolatlan alakban szóvégre kerülő zöngés obstruensek kiejtésének megfelelően zöngétlenek. Ezt leginkább a szóvégi zöngésségre érzékeny ablativusi és prolativusi esetragok alakjával lehet ellenőrizni (vö. Maticsák 2003: 152, 154). Sajnos az erza korpuszokban (Arkhangelskiy 2019) ezekkel a tövekkel ablativusragos adatot nem találtam. Ugyanakkor más *з* végű újabb orosz jövevényszavak egyértelműen azt mutatják, hogy a tövégi mássalhangzó zöngés: *колхоз-до* 'kolhoz-ABL', *газ-до* 'gáz-ABL', *арбуз-до* 'dinnye-ABL', *навоз-до* 'trágya-ABL' (nem **колхоз-то* stb.), *вуз-га* 'főiskola-PROL', *Кавказ-га* 'Kaukázus-PROL', *союз-га* 'szövetség-PROL', *совхоз-га* 'szovhoz-PROL' (nem *вуз-ка* stb.). Egyedül egy *союз-то* 'szövetség-ABL' alak utal arra (amennyiben nem hibáról van szó), hogy esetleg némi ingadozás előfordulhat (ez akár nyelvjárási háttérű is lehet, ld. Rédei 1984: 210–211) – de mindenképpen a zöngés ejtés az uralkodó. A többes számú alakok pedig azt mutatják, hogy a toldalék mássalhangzója az orosz jövevényszavakban is palatalizálatlan: *анализ-т* 'elemzés-PL', *киргиз-т* 'kirgiz-PL', *эскиз-т* 'vázlat-PL' stb.

⁵ Megjegyzendő, hogy a szótár a számnévből képzett határozószók bemutatásában nem következetes, hiszen a netes keresések tanulsága szerint van *колмонест* 'ők hárman', *ветенест* 'ők öten', *сисемнест* 'ők heten', *кавксонест* 'ők nyolcan', *вейксэнест* 'ők kilencen', *комсьнест* 'ők huszan' stb. alak is; illetve a szabálytalan *кавонест* 'ők ketten/kettesben' mellett használatos a szabályos *кавтонест* forma is – ezek a szótárban nem szerepelnek.

2.2. Az *s* végű tövek

A *z* végű tövek alacsony száma alapján arra tippelhetnénk, hogy *s* végűből is kevés lesz. Ebben az esetben azonban azzal szembesülünk, hogy az ilyen tövek száma nagyon is magas. Ha viszont csak az eredeti *erza* töveket vizsgáljuk, azzal a furcsasággal kell szembenéznünk, hogy az ilyen tövek mindegyike mássalhangzó-kapcsolatra végződik.⁶ Ráadásul a *penc* 'tarlórépa' (illetve a vele alkotott összetétel: *якстепенс* 'cékla' – *якстепе* 'piros, vörös') kivételével ez a mássalhangzó-kapcsolat mindig *ks*, amely szinte mindig képző. A képzést jelen esetben nem történeti, hanem szinkrón szempontból értem. Akkor beszélek képzésről, amikor a nyelvhasználó a képzett és a képzés alapjául szolgáló szót jó eséllyel össze tudja kapcsolni: még ha a képző szemantikai funkciója nem is mindig azonos, sőt nem is egyértelmű, a két szó jelentése között valamilyen hasonlóság ismerhető fel.

A legtöbb esetben igéből képzett főnévről van szó. A képző nem mindig egyszerűen *-ks*, különösen a *-vks* képzőbokról gyakori, időnként csak körültekintő elemzéssel lehetne eldönteni, hogy *-vks* képzőbokról vagy *-v* képzős igéből való főnévképzésről van-e szó (e kérdéssel itt most nem foglalkozunk).⁷ Az ide tartozó szavak magas számára való tekintettel csak néhány példát hozok:⁸ *арсевкс* 'elgondolás, elképzelés' (*арсевемс* 'elgondolkodik'), *асатыкс* 'szükség, hiányosság' (*асатомс* 'hiányzik, nem elég'), *видевкс* 'vetés' (*видемс* '(el)vet, bevet'), *казевкс* 'ajándék' (*каземс* '(meg)ajándékoz'), *кирькс* 'kör' (*кирямс* 'összehúzódik'), *нилевкс* 'korty' (*нилевемс* 'le nyelődik', *нилемс* '(le)nyel') stb., összesen kb. 40 példa.

Jelentős azon főnevek száma is, melyek főnévből képzettek. Ezek között nem jellemző a képzőbokok használata, néhány esetben azonban a toldalék csontolja a tövet: *видьмекс* 'mag, vetőmag' (*видьме* 'mag'), *инзейкс* 'málnabokr' (*инзей* 'málna'), *кедькс* ~ *кетькс* 'karkötő, karperec' (*кедь* 'kéz') stb., még kb. 10 példa.

A szótár a *пель* 'fél' szót számnévnek minősíti. A számnevek közül csak ehhez járul a *-ks* főnévképző, viszont a szótár tartalmaz olyan adatokat, amelyek alapján egy főnevet is feltételezhetünk: *пельга* 'oldalán', *пельде*

⁶ Ennek történeti magyarázata az lehet, hogy a nem mássalhangzó-kapcsolatban álló *s*-ek zöngésedtek – ennek részletei azonban túlmutatnak dolgozatunk témáján.

⁷ A kérdésről ld. Maticsák 2012: 115–116.

⁸ A szójelentést követően a zárójelben a képzés alapjául szolgáló lexéma és jelentése szerepel. Több szó összetételek utótagjaként is előfordul, de terjedelmi okokból ilyen példákat itt nem hozok.

’oldalról, felől’ (határozószónak minősítve). Ezek alapján főnévből képzettnek nyilváníthatjuk a *нелькс* ’rész, részlet’ szót.

Melléknévből képzett főnevet csak egyet találunk: *верькс* ’felső része vminek’ (*веpe* ’felső’).⁹ Néhány példa határozószóból képzett főnévre is akad: *венелькс* ’kint, szabad levegő’ (*венеле* ’kint, kívül, a szabadban’), *икелькс* ’elülső rész, eleje vminek’ (*икеле* ’elől’), *малавикс* ’közeli, közel álló’ (*малав* ’közel, közelebb’), *седикелькс* ’régikor/idők’, (*седикеле* ’azelőtt, korábban’).

Más esetekben nem egyszerű azonosítani, hogy mihez is járul a képző. Vagy egyáltalán nem találunk megfelelő tövet, vagy ha igen, akkor hangalaki és jelentésbeli akadályai vannak az egyértelmű azonosításnak. Ugyanakkor az igen valószínűtlen, hogy a *-ks* szóvég csak a véletlennek köszönhetően jelent meg ennyi szóban (különösen még összetettebb mássalhangzó-kapcsolat részeként), így gyanítható, hogy az esetek túlnyomó többségében történetileg ezekben is a *-ks* képzővel van dolgunk: *велькс* ’a felső része vminek; tejföl, tejszín’ (? *вельтямс* ’betakar, beborít, befed’), *верькс* ’szemgyulladás’ (? *верь* ’vér’), *визькс* ~ *виськс* ’szégyen, szégyenérzet’ (? *виздемс* ’szégyenkezik’) stb., kb. 20 további példa.

Egy esetben a *-ks* képző jövevényszón jelenik meg: *церькс* ~ *черькс* ’vonal, vonás’ (or. *черта* ’ua.’). Szemantikailag elképzelhető lenne, hogy a *черькс* alapja a *черь* ’haj; hajsza; szőr’, de a *ć* ~ *č* ingadozás orosz jövevényszavakban szokott jelentkezni. Az orosz *ч* (IPA [tʃ]) ugyanis lágyabb, mint az erza ([tʃ], [tʃ̥]), ezért az erza jellemzően *č*-vel ([tʃ̥]) vette át. (Ez mára megváltozott, ami valószínűleg részben az általánossá vált kétnyelvűséggel magyarázható, részben pedig az írásképp alapján való átvétel valószínűségének erős növekedésével.)

A főneveken kívül *-ks* képzővel képzett mellékneveket is találunk, de ezek kivétel nélkül igékből képződnek. Az esetek többségében a képző nem

⁹ Cikkem bírálója hívta fel rá a figyelmemet, hogy a *верькс* etimológiailag azonos a következő bekezdésben tárgyalt, részben azonos jelentésű *велькс*-szel, és a finn *ylä* ’felső’, *yli* ’felett’, *ylös* ’fel’ stb. alakokkal függ össze. Én valószínűtlennek látom, hogy a *верькс* és a *веpe* alakokban a rotacizáció egymástól függetlenül ment végbe, és azt is, hogy előbb a rotacizáció végbement, majd a *верькс* alaknak létrejött egy rotacizálatlan *велькс* változata is, illetve bizonyos fokú jelentéshasadás is végbement. Ennél sokkal valószínűbb, hogy a rotacizált és rotacizálatlan változatok már korábban elkülönültek, és a *-ks*-vel való képzés külön-külön ment végbe. Éppen ezért a két szó külön tárgyalását indokoltnak tartom.

egyszerűen *-ks*, hanem *-iks* alakban jelenik meg:¹⁰ *анелькс* 'elkényeztetett, kényes' (*анелямс* '(el)kényeztet'), *витевикс* 'kijavítható' (*витемс* 'kiegyenesít; megjavít, kijavít', *витевемс* 'kijavítja magát, helyesbít'), *эвтавикс* 'elmondható, kimondható' (*эвтамс* '(el)mond, (el)mesél', *эвтавомс* 'kimondatik, kimondják'), *кадовикс* 'megmaradó, fennmaradó, visszajáró' (*кадомс* '(el)hagy', *кадовомс* 'marad'), *маишовикс* 'alkalmas, megfelelő' (*маиштомс* 'tud, képes' és 'megöl, elpusztít', *маишовомс* csak 'elpusztul, megsemmisül'), *неявикс* 'látható' (*неявомс* 'látszik, látható' – '(meg)lát': *неемс*), *содавикс* 'ismerős, ismert' (*содамс* 'tud, (meg)ismer', *содавомс* '(meg)ismerszik, felismerődik'), *эрикс* 'életképes, életrevaló' (*эрямс* 'él'), *эрявикс* 'kellő, szükséges, fontos' (*эрявомс* 'kell') stb., még 7-8 példa.

Csak két eset van, amikor a képzés alapjául szolgáló lexémát nem sikerült azonosítanom: *аеркс* 'kellemetlen, kínos',¹¹ *аишмикс* 'felesleges' (? *аиштемс* 'áll/van/tartózkodik/található vhol; kerül vmennyibe').

Természetesen van egy sor olyan orosz jövevényszó is, melynek utolsó szótagjában elől képzett magánhangzó, végén pedig *s* áll, de ezek száma a *-ks* képzősökhöz mellett eltörpül: *адрес* 'cím, címzés, lakcím', *вес* 'súly', *дефис* 'kötőjel', *интерес* 'érdeklődés', *кодекс* 'törvénykönyv', *конгресс* 'kongresszus', *префикс* 'prefixum', *прогресс* 'haladás', *процесс* 'folyamat', *регресс* 'hanyatlás, visszaesés, visszafejlődés, regresszió', *рейс* 'útvonat, járat', *рис* 'rizs', *секс* 'szex, szexualitás', *синтаксис* 'mondattan, szintaxis',

¹⁰ Mint bírálóm megjegyzi, a *-viks* produktív igenévképző. Ez kétségtelenül fontos információ abból a szempontból, hogy ezek szerint az igei paradigmának is vannak olyan alakjai, amelyekhez pl. az ablativus ragja *-te* alakban járulhat. Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy a fenti *-viks* végű alakok (márpedig a többség ilyen) igenevek-e. Mészáros – Sirmankina (2003) egyértelműen jelzi, ha egy szótárzott alak igenév – ezekben az esetekben azonban nem. Ebből arra következtethetünk, hogy e szavakat, ha igenévből is keletkezettnek, de melléknévnek tartják. Erre utal az is, hogy az igeik számához képest meglehetősen kevés ilyen alakot találunk. Az esetek többségében mind a *-s*-visszaható képző igéből, mint a visszaható képző nélküli igéből való képzés elképzelhető. Csak néhány esetben dönthető el egyértelműen a kérdés, pl. a *маишовикс* 'alkalmas, megfelelő' szóról az ott leírtak alapján csak a *маиштомс* 'tud, képes' igéből való képzés jöhet szóba (hasonlóképpen *кадовикс* 'megmaradó, fennmaradó, visszajáró', *неявикс* 'látható'), ellenben pl. az *эрявикс* 'kellő, szükséges, fontos' alak szeman-tikailag csak igen áttételesen vezethető le az *эрямс* 'él' igéből.

¹¹ Mint bírálóm megjegyzi, itt az *a* tagadószó és az *эрявомс* 'kell' ige kapcsolatából fejlődött szerkezetről van szó. A szokatlan fejlődés miatt (az *a*- prefixumként nem funkcionál, a *tő* rövidült és az *í* depalatalizálódott, a 'kellemetlen, kínos' jelentés távol áll a 'szükséges' – 'szükségtelen' jelentéskörtől) azonban kapcsolat a nyelvhasználók számára aligha lehet világos.

суффикс 'képző, szuffixum', *тезис* 'tétel, tézis', *теннис* 'tenisz', *фитнес* 'fitnesz', *экспресс* 'expressz(vonat)'.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált mintában az *s*-re végződő tövek száma sokszorososa a *z*-re végződő tövekének, de ez, vagy legalábbis ennek mértéke lényegében egyetlen gyakori képzőnek köszönhető.

2.3. A *c* végű tövek

Az egész szótárban egyetlen olyan *c*-re végződő eredeti erza szót találunk, melynek utolsó (és egyetlen) szótagjában elől képzett magánhangzó áll, az is ragozhatatlan határozószó: *тыц* 'színültig, zsúfolásig, dugig'.

Ezzel szemben találunk jó néhány friss orosz jövevényszót, melynek fonológiai felépítése megfelel a keresett mintának: *австралиец* 'ausztrál, ausztráliai őslakó', *австриец* 'osztrák', *бельгиец* 'belga', *вегетарианец* 'vegetáriánus', *голландец* 'holland', *дворец* 'palota', *живописец* 'festő', *испанец* 'spanyol', *кавказец* 'kaukázusi', *китаец* 'kínai', *кореец* 'koreai', *латвиец* 'lett', *летописец* 'krónikaíró, krónikás', *литовец* 'litván', *мариец* 'cseremisiz, mari', *ненец* 'nyenyec', *образец* 'minta', *полководец* 'hadvezér', *танец* 'tánc', *украинец* 'ukrán', *шпиц* 'fecskendő', *японец* 'japán'.

Ablativusi alakot a hasonló szavakkal a korpuszokban (Arkhangelskij 2019) nem találunk, de a többes számú alakok mutatják, hogy ezekben sem palatalizálódik a toldalék mássalhangzója: *украинец-т* 'ukrán-PL', *боец-т* 'harcos-PL', *дворец-т* 'palota-PL' stb.

2.4. A *d* végű tövek

Várakozásaink szerint a szótárban nem vagy kevés olyan erza szót találunk, amelyek az utolsó szótagi elől képzett magánhangzójuk után *d*-re végződnek. Valóban nem is találunk, és az orosz jövevényszavak között sincs sok ilyen: *велосипед* 'kerékpár, bicikli', *вред* 'kár, ártalom, hátrány', *гибрид* 'hibrid, keresztezett', *дивиденд* 'osztalék', *инвалид* 'rokkant, invalidus', *обед* 'ebéd', *поезд* 'vonat', *самоед* 'szamojéd', *след* 'nyom', *спид* 'AIDS', *съезд* 'kongresszus', *швед* 'svéd'.

Az erza korpuszokban (Arkhangelskij 2019) ablativusban csak az *обедтэ* 'ebéd-ABL' formát találjuk meg, de a *Давидтэ* 'Dávid-ABL' és a *Леонидтэ* formák is megerősítik, hogy a toldalék mássalhangzója ilyen esetekben palatalizálatlan. Erről tanúskodnak a többes számú alakok is: *вид-т* 'fajta-PL', *искусствовед-т* 'művészettörténész-PL', *инвалид-т* 'rokkant-PL' stb.

Ebben az esetben is felmerülhet a kérdés, hogy a tövégi mássalhangzó tényleg zöngés-e. Az ablativus alakja azonban ebben az esetben nem nyújthat segítséget, hiszen gemináta jön létre, és ebben mindenképpen bekövetkezik a

zöngétlenedés (ld. Maticsák 2003: 154–155). A prolativusi esetragok azonban ebben az esetben is megbízhatóan mutatják, hogy a tövégi mássalhangzó zöngés-e vagy zöngétlen (vö. Maticsák 2003: 154). Az erza korpuszokban (Arkhangelskiy 2019) két példa is van: *след-га* 'nyom-PROL', *съезд-га* 'kongresszus-PROL' (nem **след-ка* stb.), de más *ð* végű tövek esetében is a tövégi mássalhangzó egyértelműen zöngés: *суд-га* 'bíróság-PROL', *отряд-га* 'osztág-PROL', *завод-га* 'gyár-PROL', *город-га* 'város-PROL'. Zöngétlen ejtésre utaló alak nem fordul elő. Emellett a korábbi szakirodalomból zöngésségre utal Feoktyisztov (1966: 179) is, aki a szóösszetételekben és szókapcsolatokban végbemenő progresszív zöngésítésre egyik példaként az *обед ика* [обед жга] 'dél (szó szerint ebédidő)' szerkezetet hozza.

2.5. A *t* végű tövek

Ahogy a *d*-re végződő, utolsó szótagjában elől képzett magánhangzót tartalmazó szavakra sem számíthattunk, *t* végűekre sem. A toldalékolható alakok azonban kivétel nélkül az oroszról frissen átvett főnevek, ráadásul szinte kivétel nélkül nemzetközi vándorszavak: *акцент* 'hangsúly', *алфавит* 'ábécé', *аннетум* 'étvágy', *аргумент* 'érv, argumentum', *апест* 'letartóztatás, őrizetbe vétel', *артист* 'művész, színészművész, előadóművész', *ассистент* 'asszisztens, tanársegéd', *балет* 'balett, táncjáték', *бандит* 'bandita, útonálló, rabló', *банкет* 'bankett', *билет* 'jegy', *бинт* 'kötés, pólya', *бюджет* 'költségvetés, büdzsé', *визит* 'látogatás, vizit', *винегрет* 'franciasaláta', *винт* 'csavar', *гармонист* 'harmonikás', *гимназист* 'gimnazista', *диалект* 'nyelvjárás, tájszólás, tájnyelv, dialektus', *документ* 'dokumentum, okirat', *доцент* 'docens', *жакет* 'kosztümkabát, zsakett', *жилет* 'mellény', *журналист* 'újságíró', *инструмент* 'eszköz, műszer', *интеллигент* 'értelmiségi', *кабинет* 'dolgozószoba', *кум* 'bálna, cet', *клиент* 'ügyfél, kliens', *конверт* 'boríték', *конкурент* 'vetélytárs, versenytárs', *конспект* 'tartalmi ismertetés, kivonat', *контекст* 'szövegösszefüggés, kontextus', *концерт* 'hangverseny, koncert', *корреспондент* 'tudósító, levelező', *кредит* 'hitel', *лингвист* 'nyelvész, nyelvtudós', *лист* '(fa)levél', *лифт* 'felvonó, lift', *менталитет* 'mentalitás, lelki alkat', *объект* 'tárgy', *окулист* 'szemorvos', *оппонент* 'opponens, bíráló', *оптимист* 'derülátó, optimista', *опыт* 'tapasztalat', *орнамент* 'díszítés, ornamentika', *ответ* 'felelet, válasz', *пакет* 'csomag', *паразит* 'élősdí, parazita', *паркет* 'parkett', *парламент* 'országgyűlés, parlament', *пессимист* 'pesszimista, borúlátó', *пианист* 'zongorista, zongorajátékos, zongoraművész', *пистолет* 'pisztoly', *портрет* 'arckép, képmás, portré', *поэт* 'költő', *предмет* 'tárgy', *президент* '(állam)elnök', *проект* 'terv, tervezet', *процент* 'szá-

zalék', *реценм* 'recept', *свет* 'világ, világegyetem', *совет* 'tanács', *специалист* 'szakember, szakértő, specialista', *стилист* 'stílusművész', *студент* 'egyetemi hallgató', *субъект* 'alany', *сюжет* 'cselekmény', *табурет* 'hokedli', *текст* 'szöveg', *телетекст* 'teletext', *трафарет* 'sablon, minta', *туалет* 'mosdó, vécé', *турист* 'turista', *университет* 'egyetem', *факультет* '(egyetemi/főiskolai) kar', *фармацевт* 'gyógyszerész, patikus', *фундамент* 'alap, alapzat, fundamentum', *цемент* 'cement', *шахматист* 'sakkozó, sakkjátékos', *шрифт* 'betűtípus', *эгоист* 'önző, egoista', *эксперимент* 'kísérlet', *эксперт* 'szakértő', *элемент* 'elem, alkotóelem, alkotórész', *эпитет* 'jelző, epitheton', *этикет* 'etikett, illemtan', *юрист* 'jogász'.

Amint az sejthető, a korpuszadatok (Arkhangelskiy 2019) azt igazolják, hogy a mássalhangzó palatalizálatlan marad: *бюджет-тэ* 'bűdzsé-ABL', *университет-тэ* 'egyetem-ABL', *объект-тэ* 'tárgy-ABL'; *проект-тэ* 'projekt-PL', *объект-тэ* 'tárgy-PL', *билет-тэ* 'jegy-PL' stb.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót tartalmazó eredeti erza szavak sosem végződnek *t*-re.

2.6. Az *n* végű tövek

Az utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót tartalmazó, *n*-re végződő szavak is mind orosz eredetűek: *апельсин* 'narancs', *бензин* 'benzin', *вазелин* 'vazelin', *витамин* 'vitamin', *графин* 'palack, üveg(palack)', *грязин* 'grúz', *датчанин* 'dán', *керосин* 'petróleum', *кокаин* 'kokain', *магазин* 'üzlet, bolt, áruház', *маргарин* 'margarin', *никотин* 'nikotin', *орден* 'érdemrend, rendjel, kitüntetés', *рентген* 'röntgen(sugarak)', *румын* 'román', *сатин* 'szatén', *словен* 'szlovén', *термин* 'szakkifejezés, terminus', *ужин* 'vacsora', *финн* 'finn', *чин* 'rang', *член* 'tag', *экзамен* 'vizsga'.

A korpuszokban (Arkhangelskiy 2019) az ablativusszal a leggyakoribbak az *-in* végű családnevek: *Ромашкин-дэ* 'Romaskin-ABL', *Куроткин-дэ* 'Kurotkin-ABL', *Эскин-дэ* 'Eszkin-ABL' stb., de van *экзамен-дэ* 'vizsga-ABL', *витамин-дэ* 'vitamin-ABL' stb.;¹² többes számban *спортсмен-тэ* 'sportoló-PL', *экзамен-тэ* 'vizsga-PL', *член-тэ* 'tag-PL' stb.

2.7. Az *l* végű tövek

Az utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót tartalmazó, *l*-re végződő szavakból még orosz eredetű is kevés akad: *ангел* 'angyal', *карел* 'kar-

¹² A *мандарин-до* 'mandarin-ABL' alak talán az író nyelvjárási hátterével magyarázható, azaz anyanyelvjárásiában talán svá állt az irodalmi nem első szótagi *e/o* helyén, és az csak a mássalhangzó-környezet hatására ejtődött előrébb vagy hátrébb.

jalai', *смел* 'bátor'. Nem csoda, ha ablativusszal a korpuszban (Arkhangelskiy 2019) is csak tulajdonnevekre találunk példát: *Михаил-дэ* 'Mihail-ABL', *Самуил-дэ* 'Szamuil-ABL'. Többes számban több példa is van: *ангел-т* 'angyal-PL', *карел-т* 'karél-PL', *отдел-т* 'részleg-PL' stb.

2.8. Az *r* végű tövek

Az utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót tartalmazó, *r*-re végződő szavak száma ugyan jelentősen meghaladja a hasonló, *l*-re végződő szavak számát de ezek is kizárólag orosz jövevényszavak (jellemzően nemzetközi vándorszavak): *акушер* 'szülész', *банкир* 'bankár', *барьер* 'korlát, sorompó', *башкир* 'baskír', *буksip* 'vontatóhajó', *бухгалтер* 'könyvelő', *гарнир* 'köret, körítés', *декодер* 'kódleolvasó, dekóder', *жир* 'zsír', *инженер* 'mérnök', *кассир* 'pénztáros', *клевер* 'lóhere', *командир* 'parancsnok', *компьютер* 'számítógép', *лазер* 'lézer', *мастер* 'mester', *милиционер* 'rendőr', *мир* 'béke', *номер* 'szám, számjegy', *офицер* '(katona)tiszt', *парикмахер* 'fodrász, borbély', *пассажир* 'utas', *пенсционер* 'nyugdíjas', *Путер* 'Szentpétervár, Pétervár', *премьер* 'miniszterelnök', *пример* 'példa', *принтер* 'nyomtató, printer', *револьвер* 'revolver, forgópisztoly', *революционер* 'forradalmár', *север* 'észak', *сканер* 'szkenner, lapolvasó', *тренер* 'edző, tréner', *фельдшер* 'felcser, orvossegéd', *фермер* 'gazdálkodó, farmer', *характер* 'jellem, karakter', *центнер* '(méter)mázsa (súlymértékegység)', *шофер* 'gépkocsivezető, sofőr', *ювелир* 'ékszerész'.

Példák a korpuszokból (Arkhangelskiy 2019): *центнер-дэ* 'mázsa-ABL', *турнир-дэ* 'bajnokság-ABL', *командир-дэ* 'parancsnok-ABL'; *центнер-т* 'mázsa-PL', *номер-т* 'szám-PL', *сувенир-т* 'ajándéktárgy-PL'.

2.9. A dentális + nem-dentális mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek

Az eredeti erza tövek közül az utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót, a végükön palatalizálatlan dentális és nem dentális mássalhangzó kapcsolatát tartalmazó szavak kivétel nélkül orosz jövevényszavak (többségükben ismét nemzetközi vándorszavak), melyek ide tartoznak: *герб* 'címer', *диск* 'lemez', *митинг* '(tömeg)gyűlés', *очерк* 'karcolat', *серб* 'szerb', *сленг* 'szleng', *сёрфинг* 'szörfözés', *феерверк* 'tűzijáték', *цинк* 'cink', *цирк* 'cirкус', *шейтинг* 'testformálás'.

Az ilyen mássalhangzó-kapcsolatokra végződő tövek toldalékolása a korpuszokban (Arkhangelskiy 2019) a palatalizáció szempontjából meglepően erős ingadozást mutat: *феерверк-тэ* 'tűzijáték-ABL', de *герб-те* 'címer-ABL'; a jóval gyakoribb többes számú alakoknál: 5 *очерк-т* vs. 38 *очерк-ть*

'karcolat-PL', 26 *диск-т* vs. 17 *диск-ть* 'lemez-PL' stb. A kérdés további vizsgálatot igényel.

3. Összefoglalás

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy ha egy eredeti erza szótó utolsó szótagjában elől képzett magánhangzó van, akkor a szóvégi palatalizálatlan dentális mássalhangzója csak szibiláns (*s* vagy *z*) lehet. Ez ismét megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a toldalékok palatalizálatlan dentális mássalhangzói akkor nem vesznek részt a harmóniában, ha szibilánsok, vagy ha szibilánsokkal állnak mássalhangzó-kapcsolatban. Ezen kívül megerősíti, hogy a szibilánsok (szemben az explozívakkal, a nazálisokkal, a laterálisokkal és a tremulánsokkal) a harmóniából tövön belül nemcsak a szó első felében, de szó végén is kimaradnak.

Az azonban, hogy az utolsó szótagjukban elől képzett magánhangzót tartalmazó tövek között egy olyat sem találtunk, mely *c*-re végződne, látszólag azt mutatja, hogy a dentális affrikáták részt vesznek a harmóniában. Ezt azonban aligha mondhatjuk ki, ha figyelembe vesszük, hogy a szó végi dentális affrikáták eleve nagyon ritkák az erzában: a fent bemutatott példákon kívül *c* kizárólag a szintén jövevény *абыз* 'bekezdés' szó végén fordul elő a szótárban. A *č* azonban előfordul eredeti (vagy régebbi jövevény) erza szavakban is: *карыч* 'piszkos, szennyes, mocskos, szutykos, maszatos', *козлець* 'turbolya', *кокляць* 'taréj'. Orosz jövevénytörzsekben lehet a *č* (IPA [tʃ]) megfelelője (a magyarázatot lásd a 2.2. pontban, a *черькс* ~ *черькс* 'vonal, vonás' szóhoz fűzött megjegyzéseknél): *граць* 'varjú', *кырнець* 'tégla', *мець* 'labda', *помоць* 'kalács'. Meglepő módon az orosz *c* ([tʃ]) megfelelőjeként is előfordul, holott ennek az erza *c* elég pontos megfelelője, és nyilván közelebb áll hozzá, mint a *č*: *голець* 'kövicsík, menyhal', *кузнець* 'kovács', *немець* 'német', *перець* '(fűszer)bors, (fűszer)paprika'.

A címben feltett kérdésre válaszolva tehát megállapíthatjuk, hogy a *vergiz* 'farkas' ugyan nem magányos abban a tekintetben, hogy utána a toldalék harmonikus magánhangzója elől képzett lesz, de a toldalékkezdő dentális mássalhangzó nem palatalizálódik – ugyanakkor nincs sok társa sem. A hasonló erza tövek csak szibilánsokra végződhetnek, és a *z*-re végződők, illetve az *s*-re végződő képzetlen tövek száma is alacsony. Az *s*-re végződők számát azonban kizárólag egyetlen képző, a *-ks* teszi jelentőssé – ha nem azt számoljuk, hogy hány *tő*, hanem hogy hány morféma után fordulnak elő a palatalizálatlan mássalhangzóval kezdődő, de elől képzett magánhangzót tartalmazó toldalékok, akkor ezek száma megint csak alacsony lesz (még akkor is,

ha a különböző szófajokból különböző szófajokat képző elemeket külön morfémáknak számoljuk).

Mára azonban ezeknek a morfémáknak a számát erősen megnövelték az orosz jövevényszavak, melyek jelentős részükben nemzetközi vándorszavak. Ezek nemcsak az elemek számát növelték, hanem új tőtípusokat is bevezettek, hiszen korábban nem voltak olyan szavak, melyek utolsó szótagjában elől képzett magánhangzó, a végén pedig *t*, *d*, *n*, *l* vagy *r* állt volna. A korpuszok tanulsága alapján ezek pont úgy viselkednek, mint a palatalizálatlan szibilánsokra végződő tövek. Az persze kérdés, hogy ezek a szavak mennyire jelentősen módosíthatták a kérdéses toldalékallomorfok előfordulási arányait, de az tagadhatatlan, hogy ezeknek a szavaknak legalább egy része nem csupán periferiális szakszó, de a hétköznapi erza nyelvhasználatnak is részévé vált.

Irodalom

- Arkhangelskiy, Timofey 2019: Corpora of social media in minority Uralic languages. Proceedings of the fifth Workshop on Computational Linguistics for Uralic Languages, Tartu, Estonia, January 7 – January 8, 2019. 125–140.
- Bartens, Raija 1999: Mordvalaiskielten rakenne ja kehitys. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 232. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Erdődi József 1968: Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fejes, László 2020: Hunting for antiharmonic stems in Erzya. In: Proceedings of the 6th International Workshop on Computational Linguistics of Uralic Languages, Wien, Austria, January 10–11, 2020. 38–47.
- Fejes, László 2021: Erzya stem-internal vowel-consonant harmony: A new approach. Acta Linguistica Academica. Online First. <https://doi.org/10.1556/2062.2021.00466>
- Feoktyisztoy, A. P. [Феоктистов, А. П.] 1966: Эрзянский язык. In: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. (отв. ред.), Языки народов СССР III. Финно-угорские и самодийские языки. Наука, Москва. 177–198.
- Jevszevjev, M. Je. [Евсеев, М. Е.] 1963: Основы мордовской грамматики. Избранные труды IV. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Koizumi, Tamotsu 1980: On the vowel harmony of the Erza-Mordvin. Uralica 5: 3–10.

- Koljagyonkov, M. N. [Коляденков, М. Н.] 1949: Краткие сведения из грамматики эрзянского языка. In: Эрзянско-русский словарь. Составили доцент М. Н. Коляденков и Н. Ф. Цыганов. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва. 269–293.
- Maticsák Sándor 2003: Névszói morféma-alternációk az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 143–164.
- Maticsák Sándor 2012: A mordvin névszóképzők rendszere. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 95–138.
- Mészáros Edit – Sirmankina, Raisza 2003: Erza-mordvin–magyar szótár. Savaria University Press, Szombathely.
- Mosin, M. V. – Bajuskin, N. S. 1983: Ersämordvan oppikirja. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten VIII. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Rédei, Károly 1984: Phonologische Analyse des Erza-Mordwinischen. In: Hajdú, Péter – Honti, László (Hrsg.), *Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 209–230.
- Rueter, Jack – Tyers, Francis 2018: Towards an open-source universal-dependency treebank for Erzya. In *Proceedings of the 4th International Workshop for Computational Linguistics for Uralic Languages (IWCLUL 2018)*. Helsinki, Finland, January 8–9, 2018. 108–120.
- Zaicz Gábor 1994/1995: Vokalstruktur und -harmonie im Mordvinischen (Regelmäßigkeiten und Schlußfolgerungen). *FUM* 18/19: 169–175.
- Zaicz Gábor 1993: Hangrend és illeszkedés a mordvinban. In: Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő (szerk.), *Hajdú Péter 70 éves. Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes* 15. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 427–432.

*

Is the wolf lonely? Observations of Erzya harmony

Erzya exhibits vowel-consonant harmony. Both a final-syllable front vowel and a stem-final palatalized alveolar causes both the fronting of a mid vowel and the palatalization of an alveolar consonant (typically /t, d, n/) in the suffix. However, sibilants /s, z/ do not undergo harmony and also block the palatalization of other alveolars in a cluster with them. Nonetheless, they are transparent for the vowels.

Suffixes in which both the consonant and the vowel can alternate also have a “hybrid” allomorph, in which the suffix-initial consonant is not palatalized but the vowel is fronted. These allomorphs occur after stems with a final-syllable front vowel and a stem-final non-palatalized alveolar (the

classic example is /veřgiz-de/ ‘wolf-ABL’). Based on the fact that, according to an earlier study, harmony is a strong tendency stem-internally as well, it is reasonable to think that in such native stems the stem-final consonant is always a sibilant. The aim of this study is to check this fact in the material of an extensive dictionary.

The results show that only three native words (compounds not counted) with a final-syllable front vowel end in /z/. The number of similar words ending in /s/ is much higher, but almost all of them end in the same derivational suffix, -/ks/. There are no native words with a final-syllable front vowel ending in a non-palatalized plosive, nasal, lateral or tremulant. However, there is a considerable number of such Russian loanwords. As corpus data show, such stems take the “hybrid” allomorph. Surprisingly, borrowed stems with a final-syllable front vowel ending in a cluster, consisting of a non-palatalized alveolar and an – otherwise transparent – labial or velar consonant, show vacillation: sometimes they are suffixed with the “hybrid” allomorph, sometimes with the allomorph with a palatalized consonant and a front vowel.

The conclusion is that although the ‘wolf’ is not lonely, but if we count how many native morphemes (and not words) behave in a way it does, we do not find many of them. However, Russian loanwords (mostly modern international Wanderwörter) considerably raise their number.

Keywords: Erzya, harmony, morphophonology, allomorphy, lexicon, loanwords/borrowing.

LÁSZLÓ FEJES

A *-t > -k változásról a lapp nyelvben

Danilo GHENO

Firenze
gheno1@hotmail.it

A lapp nyelvjárásokban, amelyeket egyesek joggal nyelveknek tekintenek (a különbség köztük többé-kevésbé annyi, mint az újlatin nyelvek között), két többes számú nominativus-típus létezik: egy -k (vagy allofónok) végződésű, egy pedig -t végződésű. A -k határozottan túlsúlyban van, minthogy a kb. tíz dialektusból a -t egyedül a norvég vagy északi lappban található meg, közelebbről a nyugati hegyi (Kautokeino), valamint – részben – a tengeri és a déli hegyi tájszólásaiban (vö. Osnoy 1975: 220–221): pl. *guolli* 'hal' : többes számban *guolit* (Fernandez 1997: 38; Kulonen et al. 2005: 248). Igaz ugyan, hogy az idézett tájszólások nagy fontosságúak, mert – azután hogy a Lapp Nyelvi Bizottság 1978-ban rájuk, főleg a kautokeinóira alapozta a norvég lapp fonetikai-morfológiai és helyesírási normáját – ezeknek a normája érinti a Norvégiában, Svédországban és Finnországban élő lapp nyelvűek többségét, mindazonáltal hihetetlennek tűnik, hogy a dialektusok közül csak a szóban forgó változat őrizte meg az „eredeti” -t többesjelet.

A többi nyelvjárásban a helyzet részletesen a következő.

- Déli lp.: -h többesjel: *gåetie* 'sátor' – többes szám *gåetieh* (Kulonen et al. 2005: 405).
- Umei lp.: -(h). Wolfgang Schlachter (1958: XV) a -h többes szám nominativusi végződést zárójelben tünteti fel, s ennek okát – a homomorf -h kije-lentő mód jelen idő egyes szám 2. személyű alakjára vonatkozóan – így indokolja: „Das -h immer nur schwach hörbar” (uo. XVII, 32. lábj.; ld. alább Szinnyei is), pl. *mànnaa* 'gyerek' – többes szám *maannaa(h)* (uo. XV).
- Pitei lp.: -h többesjel: *juol'kie* 'láb' – többes szám *juolkieh* (Kulonen et al. 2005: 273).

- Lulei lp.: -Ø, a többes szám fokváltakozás révén jön létre, pl. *guolle* 'hal' – többes szám *guole* (Kulonen et al. 2005: 206), de vö. *imāi* 'csoda' – többes szám *ipmahah* (Collinder 1938: 52).
- Keleti hegyi lp. (Polmak): -*k* többesjel, pl. *guolle* 'hal' – többes szám *guolek* (Lakó 1986: 55; vö. Itkonen 1969: 41–46).
- Inari lp.: -*h* többesjel, pl. *tullâ* 'tűz' – többes szám *tuulah* (Sammallahti – Morottaja 1993: 123).
- Kolta lp.: -Ø, a többes szám fokváltakozás révén jön létre; a -*k* azonban megőrződött egyes névmások többes szám nominativusi alakjában, pl. *piä'ss* 'fészek' – többes szám *piä'zz*, de *kii* 'ki?' – többes szám *keak* (Kulonen et al. 2005: 397; Mosnikoff – Sammallahti 1988: 51).
- Kildini lp.: -Ø, a többes szám fokváltakozás révén jön létre; a -*k* allofónja feltűnik a névmásokban, pl. *san'n'* 'szó' – többes szám *san'*, de *k'e* 'ki?' – többes szám *k'egg* (Kert 1971: 139).

Senki nem tagadhatja, hogy a lapp dialektusokban a -*k* (és allofónjai) van uralkodó helyzetben. De mi az eredete ennek a -*k*-nak?

A többes szám jelölésére az ősnyelv – legalábbis az ősfinnugor – általánosan négy morfémmával rendelkezett: **t*, **j*, **n*, **k* (Hajdú 1966: 67–68, 128–130; 1981: 144–148; Keresztes 1981: 139–145; Bereczki 1986: 66–67; 1998: 130–131; Maticsák 2020: 407–408). Minket elsősorban a -*t* és a -*k* érdekel.

Az első az uráli nyelvcsaládban a legelterjedtebb többesszám-végződés; a második alkalmazási köre szűkebb: a birtokos jel nélküli névszók többes számában csak a magyarban és a lappban fordul elő.

Ezt az egybeesést tudomásom szerint először Sajnovics János jelezte ilyen módon: „[Lappones] Conveniunt autem certe in formando *Nominativo Plurali* adæquate cum Ungaris. Quemadmodum enim hi vocibus, in vocalem definientibus, pro obtinendo *Plurali* adjiciunt litteram *k*. ita & Lappones faciunt” (Sajnovics [1771]: 87; „Pontosan megegyezik azonban a többes számú nominativus képzése. A magyarok ugyanis a magánhangzóra végződő szavakhoz többes számban egy *k* hangot tesznek hozzá, éppígy a lappok is” [C. Vladár Zsuzsa ford.]). Ezt követően a kutatók körében apránként megerősödött a vélemény, miszerint ez az egyezés az ősnyelvre vezethető vissza. Így tartotta Szinnyei József is: „Fgr. -*k* [...]: ung. -*k* [...]; – lpN. [= norwegisch-lappisch] -*hk* [...]; – lpS. [= schwedisch-lappisch] zu -*h* geschwächt, welches kaum hörbar, oder ganz geschwunden ist” (Szinnyei 1910: 58). Beke Ödön nem egészen megbízható adatokra alapozott javaslata után (ld. Beke 1911) Paavo Raviola volt az, aki forradalmasította a kérdést a lapp **-t* > -*k* belső fejlődés alátámasztásával. A finn nyelvész egyik írásában, amely a turkui finn

egyetemen 1934 októberében elmondott megnyitó beszédének átdolgozása, nyomós érvekkel „bizonyítja” (vö. Ravila 1941: 33: „wie ich [...] gezeigt habe”) az említett fejlődést (Ravila 1935: 47–49). A legfőbb bizonyíték szerint az, hogy a -k a lapp ige egyes szám 2. személyű ragjaként is megjelenik, az uráli *-t helyén: pl. [Polmak] *mânâk* ’mész’ (< **mânât*) (uo. 48). Akik a későbbiek során foglalkoztak a problémával vagy hivatkoztak rá, vegyes lelkesedéssel fogadták a *-t > -k hipotézist: Collinder (1938: 52) nem veti el; Décsy (1965: 200) bizonyított ténynek tartja; Hajdú (1966: 128), úgyszintén az idézett igerag *-t > -k átmenetére támaszkodva, „a legújabb magyarázat”-ként értékeli; Korhonen (1981: 197, 209) nem kételkedik benne; Honti (ld. Gheno 2010: 137, 32. lábj.) egyetért vele; Maticsák (2020: 419, 174. lábj.) elfogadhatónak látja.

Ezt a magyarázatot én nem ítélem kielégítőnek.

Mindenekelőtt, a különböző nyelvekben végbemenő szabályos fonetikai változásokat figyelembe véve, nehezen elképzelhetőnek tűnik egy dentális hang (/t/) veláriszá (/k/) átalakulása. Közvetlen, közbeeső átmenetek nélküli változás kizárandó, egy olyan esetleges láncolat pedig, mint /t/ > /th/ > /h/ > /k/, igazán kirívó lenne. Másrészt ha a két zárhang kapcsolatában ezek asszimilálódnak, vagy ennek ellenkezője megy végbe, azaz /k/ > /t/, mint pl. lat. *lacte*- ’tej’ > ol. *latte*, lat. *factu*- ’tény’ > ol. *fatto*, vagy pedig /k/ > /Ø/, mint pl. PFU **kakta* ~ **käktä* > m. *két* (de *kettö* is), PFU **kitke*- > m. *köt* ~ *kötö*- (UEW 1986/1: 118–119, 163; vö. Hajdú 1966: 110; Maticsák 2020: 379). Szó végén továbbá, hogy a finnugor nyelvcsaládra szorítkozzam, esetleg a /k/ kiesik: pl. ősm. **menek* >> *menö* (Bereczki 1998: 104), Polmak **gulák* > *gulä* ’hallj!’.

Nekem úgy tűnik, hogy a kutatók közül senki nem gondolt ezekre az általános fonetikai jelenségekre, sem pedig arra a másik furcsaságra, hogy csupán a nyugati (nyugati hegyi, tengeri, déli hegyi) norvég lapp – és az sem mindenhol – mutat /t/ hangot a többes nominativusban (és az ige egyes szám 2. személyében), míg – ismétlem – az összes többi nyelvjárásban a keleti norvég lappal együtt /k/ (vagy allofónok) a jellemző. Nem lenne logikusabb azt elképzelni, hogy a nyugati norvég lapp szenvedte el az ellentétes /k/ > /t/ változást vagy felcserélődést? Ezt a nyugati variánst beszélők hosszú idő óta közel vagy egyenesen keveredve élnek finn nyelvű emberekkel: elég a *kvén*-ekre gondolni, „person[s] of Finnish descent in Northern Norway” (Davidsen Bjerga – Stokkeland 2012: 440), akik valóban még a mai napig „Észak-Norvégia Finnmark és Tromsø megyéiben” laknak (Maticsák 2020: 182). Nem tartom lehetetlennek, hogy az említett lappok dialektusát jelentősen befolyásolta volna a finn, és hogy emiatt felvehetett a *suomi*-ban tipikus fonetikai-

morfológiai jellemzőket, mint éppen a nominativusi többes és az ige egyes szám 2. személyének *-t*-je a lapp ősnyelvi *-k* hátrányára.

Ezen a ponton azonban megoldást kell találni a többes nominativusban „létrejött” **-t > -k* változás és az ige ragjában „bekövetkezett” hasonló átalakulás közötti feltételezett analógia problémájára. Véleményem szerint a lapon belüli megfontolásokkal lehetséges választ adni erre a problémára.

Ha a */t/ > /k/* tendencia valóban működött volna, ugyanazon körülmények között minden esetben érvényesülnie kellett volna. A mutató névmások körét illetően pl. a keleti norvég lapp (Polmak) *dāt* 'ez' és *diet* 'az' egyes számú alakjainak **dāk*-ká és **diek*-ké kellett volna átalakulniuk, mint ahogyan a többes számban történt (?), ahol csakugyan *dāk* és *diek* formákat találunk (Lakó 1986: 78). Nem lenne helytálló az az ellenvetés, hogy akkor nem lehetett volna megkülönböztetni az egyes számot a többestől, mert ezt a mondatban a szöveggörnyezet tisztázta volna; egyébként, hogy a norvég lappnál maradjunk, ennek nyugati hegyi (Kautokeino) variánsában, amely – mint tudjuk – a mai irodalmi nyelv alapja, az ilyenféle egybeesés valós tény: *dāt* jelentése 'ez' és 'ezek', *diet* 'az' és 'azok' (Fernandez 1997: 46). Erre felhozhatok egy párhuzamot az olaszból: *questi* (szó szerint 'ezek'), névmásként 'ez' és 'ezek' jelentést is hordoz.

Fontos megemlíteni továbbá, hogy a pitei, lulei és kildini lappban a többes szám accusativus ragjának egyik eleme egy *-t*, a többi nyelvjárásban *-d* (*< -t*). Nos, egyes nyelvtudósok – mint Ravila – szerint a *-t* egy balti finn partitivusi végződés származéka (vö. finn *-ta/-tä*), amelyet ő egy ablativusi raggól eredeztet (vö. finn *-lta/-ltä*, valamint *-sta/-stä*) (Ravila 1935: 54: „[...] der lappische akkusativ plural, der m.e. mit dem finnischen partitiv plural identisch ist [...]. Wir wissen, dass er [= der partitiv] ursprünglich ein trennungskasus war”). Akár ez, akár nem ez a szóban forgó *-t ~ -d* eredete, marad az a megállapítás, hogy a dentális hang nem alakult át *-k*-vá úgy, mint – mondják – a többes nominativusban, jóllehet semmi nem akadályozta volna, ui. a fonetikai környezet ugyanaz volt, és a *-k* tökéletesen működött volna mind nominativusként, mind accusativusként, éppen úgy, mint a *-t* a finnben.

Marad viszont a feltételezett **-t > -k (~ h)* változás az ige egyes szám 2. személyében minden időben és módban (leszámítva az imperativust): pl. Polmak *gulâ-k* 'hallasz' *< *gulâ-t* (Hajdú 1966: 142), déli lp. *kuulak* 'ua.' (Kulonen et al. 2005: 307), umei lp. *guulah* 'ua.' (Schlachter 1958: XVI), Kildini *kulax* 'ua.' (Osnoy 1975: 234) stb. Magától értetődik, hogy az uráli nyelvek igéjének egyes szám 2. személyében található *-t* kötődik az alapnyelvhez: ma fellelhető – olykor mint *-d* – a nyugati norvég lapon kívül a magyarban, a finnben, a votjákban, a cseremiszen, a mordvinban, a jurák-

ban, a jenyiszeji szamojédban, a szölkupban (vö. Hajdú 1966: uo.). Innen a következtetés, hogy a lapp nyelvjárások nagy többségére jellemző -k is a *-t-ből származott. Pontosan ez a többség ad okot arra, hogy megfontoljuk: nem lehet-e, hogy a lapp -k rag más eredetre tekint vissza?

A -k az uráli ősnyelvben a többi között az imperativus jelölésére is szolgált (Hajdú 1966: 136), feltehetően így volt az őslappban is. A felszólító mód egyes szám 2. személyének ez a -k jele szó végén jelentkezett, vagyis ez a személy, az említett igemód legfontosabbika és a legerőteljesebb a más módok azonos személyei között – több uráli nyelv mintájára – a pusztán alapformában állt. E -k szóvégi voltánál fogva idővel felvehette magának a személyragnak az értékét is, és nem túl merész dolog azt feltételezni, hogy ebben a minőségben a későbbiekben meghonosulhatott a kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyének ragjaként, utóbb kiterjedve analógiás alapon az összes többi igeidőre és -módra. Szerintem lényegében nem egy /t/ > /k/ változás ment végbe, hanem egy fonetikai-morfológiai átvitel. Feltevésemet megerősítheti az a tény, hogy más nyelvekben megfigyelhető a felszólító mód egyes szám 2. személyének és a kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyének alaki egybeesése: pl. ol. *senti* 'hallj!' és 'hallasz', fr. *viens* 'gyere!' és 'jössz'.

De miért történt meg ez az átvitel?

Az uráli alapnyelvi eredetű poliszemikus -t már az őslappban az egyes szám 2. személyének ragján túl számos egyéb szerep betöltésére volt hivatott: jelölhette a főnévi igenevet, lehetett a többes szám 2. személyének ragja a kijelentő mód jelen idejében és a felszólító módban, az egyes számú locativus szuffixumának záróeleme, a mutató névmások egyes számú nominativusi végződése, a sorszámnevek képzője, határozóképző és még egyéb. Egy ilyen szereptöbblet, egy ilyen szemantikai túlterheltség megmagyarázhatja, miért váltotta fel a -k az egyes szám 2. személyének egykori -t ragját.

Ezen esemény után a helyzet a lappban az volt, hogy egy *gulâk* típusú alak jelentése lehetett mind 'hallj!', mind 'hallasz', ami egyáltalán nem számított komoly problémának, mivel a szövegkörnyezet mindig eldöntötte, melyik értelmezés érvényes. A szomszédos balti finn nyelvek közé integrálódott lapp azonban alkalmazkodott azok standardjához, következésképpen a felszólító mód egyes szám 2. személyű alakjából vagy elhagyta a -k-t (pl. norvég lapp [összességében] *boade* 'gyere!' < **boadek* – ld. Hajdú 1966: 136), meghagyva mindenesetre az utolsó – látszólag nyílt – szótagban megkülönböztető fonetikai nyomként a gyenge fokot (az adott esetben -tt- helyett -d-), vagy egy „immer nur schwach hörbar” /h/-féle hanggá redukálta (pl. déli lp.

vedtieh 'menj'; *umei* lp. *bååde(h)* 'gyere!', de *guula* 'hallj!' – Kulonen et al. 2005: 405; Schlachter 1958: XVII).

Végezetül, ha a lapp ige egyes szám 2. személyében bekövetkezett **-t > -k* változás az általam felvázolt módon magyarázható, és ha a többi elgondolásom helytálló, el kell ismerni, hogy a nominativus többes számának **-t > -k* változása sem történhetett meg, és hogy Szinnyeinek talán igaza volt.

Irodalom

- Beke Ödön 1911: A *-k* többesjel a lapp nyelvben. Nyelvtudományi Közlemények 40: 211–228.
- Bereczki Gábor 1986⁶: A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki, Gábor 1998: Fondamenti di linguistica ugrofinnica. Forum, Udine.
- Collinder, Björn 1938: Lautlehre des waldlappischen dialektes von Gällivare. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXIV, Helsinki.
- Davidsen Bjerga, Trude – Stokkeland, Jostein 2012²: Engelsk–nynorsk/nynorsk–engelsk ordbok. Samlaget, Oslo.
- Décsy, Gyula 1965: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fernandez, M. M. Jocelyne 1997: Parlons lapon. L'Harmattan, Paris – Montréal.
- Gheno, Danilo 2010²: Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről. In: Honti László (főszerk.), A nyelvrokonságról. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 125–146.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1981: Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki 1969²: Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisien kielten opintoja varten VII. Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinki.
- Keresztes, László 1981: Numerustunnukset ja sanaluokat uralilaisissa kielissä. CIFU-V/6: 139–145.
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] 1971: Г. М. Саамский язык (Кильдинский диалект). Фонетика – Морфология – Синтаксис. Наука, Ленинградское отделение, Ленинград.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija – Seurujärvi-Kari, Irja – Pulkkinen, Risto 2005: The Saami. A cultural encyclopaedia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 925. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lakó György 1986: Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Maticsák Sándor 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mosnikoff, Jouni – Sammallahiti, Pekka 1988: U'cc sääm-lää'dd sää'nnkēârjaž – Pieni koltansaame-suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy.
- Osnovy 1975: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Реден Карой (ред.), Основы финно-угорского языкознания 2. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. Наука, Москва.
- Ravila, Paavo 1935: Die Stellung des lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. Finnisch-Ugrische Forschungen 23/1–3: 20–65.
- Ravila, Paavo 1941: Über die Verwendung der Numeruszeichen in der uralischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 27/1–3: 1–136.
- Sajnovics, Joannis [1771²]: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Tyrnaviæ.
- Sammallahiti, Pekka – Morottaja, Matti 1993: Säämi-suomâ sänikirje – Inarinsaamelais-suomalainen sanakirja. Girjegiisä Oy., Ohcejohka.
- Schlachter, Wolfgang 1958: Wörterbuch des Walldlappendialekts von Måla und Texte zur Ethnographie. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Szinnyei, Josef 1910: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- UEW 1986–1991: Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden.

*

On the shift *-t > -k in Lappish

Scholars today explain the presence of the plural morpheme -k in most Lappish dialects or languages as the shift: Protouralic *-t > Lappish -k (or allophones), and they connect it to another apparently equal shift in the second person singular of the verb. But the problem perhaps has another solution. The -k of the verbal second person may instead be due to a transposition of the original morpheme of the imperative -k as an indicator of the second person singular of all other verbal tenses and moods. The -k of the plural on the other hand, also because it is predominant in the Lappish variants, would be the direct continuer of the protolinguistic *-k, also maintained in Hungarian, while the -t of the Norwegian Lappish could be due to a Finnish influence.

Keywords: Saami, morphemes, plural, *-k, *-t.

DANILO GHENO

A birtoklás mondatszintű kifejezése a komi-permjákban

F. GULYÁS Nikolett

ELTE, Budapest
nikolett.fgulyas@btk.elte.hu

1. Bevezetés

A komi-permják nyelv adnominális szerkezeteinek tulajdonságairól részletesebb leírások állnak rendelkezésre a korábbi szakirodalomban (ld. Litkin 1962; Batalova 1975, 2002; Bartens 2000; Ponomarjova 2002), a birtoklás mondatszintű megformálására vonatkozó információk mennyisége azonban jóval korlátozottabb (vö. Bartens 2000; Lobanova 2017). Jelen tanulmány¹ célja a birtoklás mondatszintű kifejezéseiről való eddigi ismeretek áttekintése és kibővítése anyanyelvi adatközlőktől elicított és kisebb részben egy online korpuszon (Borin et al. 2012) végzett kutatás alapján. Tipológiai szempontból a birtoklás mondatszinthen birtoklásmondattal és birtoktulajdonító mondatokkal fejezhető ki. Előbbi felépítése: 'X birtokolja Y-t', tehát a magyarban például a *valakinek van valamije*, míg az utóbbi az 'Y X tulajdona', magyar példával a *valami valakié* felépítést követi. A birtoklásmondatok részben az egzisztenciális ('X létezik' vagy 'valahol van egy X') és a lokatív ('X valahol van') mondatokhoz hasonlóak, sok szempontból azonos módon viselkednek, bár nem minden esetben. Heine (1997: 203) szerint mindhárom mondat-típus azonos, lokációs sémát követ. A birtoktulajdonító mondatok ezzel szemben a nominális predikátumot tartalmazó mondatok csoportjához sorolhatók, bennük a birtokos a predikátum, míg a birtok az alany szerepét tölti be (vö. Havas 2015). A továbbiakban bemutatom a kutatás háttérét, a kétféle perm-ják mondat-típus tipológiai jellemzőit, a köztük lévő morfológiai, szemantikai és szintaktikai különbségeket, valamint más mondat-típusokkal való kapcsolatukat, végezetül pedig összegzem a vizsgálat eredményeit.

¹ Jelen tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával, valamint az NKFI K 125282 és az NKFI FK 125206 projektek keretében készült.

2. A vizsgálat háttere

2.1. A komi-permják nyelvváltozat

A komi-permják az uráli nyelvcsalád permi ágához tartozik, legközelebbi rokon nyelve a komi-zürjén és az udmurt. A 2010-es oroszországi népszámlálási adatok szerint (Perepis 2010) a komi-permjákok lélekszáma 94 456 fő, míg az anyanyelvi beszélők száma 63 103 fő volt. A komi-permjáknak három fő nyelvjárása van: az északi, a déli és a keleti (jazvai, ld. Batalova 1975: 3; Bartens 2000: 31–32). Az uralisztikában a nyelvváltozat státusával kapcsolatban nincs egyetértés: számos, általában nem oroszországi kutató a permjákat a komi nyelv egy nyelvjárásaként osztályozza (pl. Rédei 1978; Hausenberg 1998; Bartens 2000), mivel véleményük szerint a permják és a zürjén közti különbségek nem számottevők, elsősorban lexikális, kisebb részben fonológiai és morfoszintaktikai jellegűek, így a kölcsönös érthetőséget elviekben nem befolyásolják. Ezzel szemben az oroszországi, sok esetben anyanyelvi kutatók (Litkin 1962; Batalova 1975, 2002; Ponomarjova 2002, 2010; Lobanova 2017) azzal érvelnek a permják önálló nyelvként való osztályozása mellett, hogy a zürjének és permjások egyrészt az orosz használatját a közös kommunikációban, másfelől az adott nyelvváltozatot annak beszélői is önálló nyelvnek tekintik. Mindkét megközelítés mellett és ellen is lehet érvelni, viszont a kérdés nem kapcsolódik szervesen jelen kutatáshoz. Mindazonáltal a továbbiakban a komi-permják nyelvváltozatra nyelvként utalok.²

Tipológiai szempontból a komi-permják dominánsan agglutináló nyelv (Batalova 1975; Bartens 2000), az alapszórendje SVO (Batalova 2002). A nyelvben a birtokos személyragok az adnominális birtokos szerkezetben általában nem jelennek meg (F. Gulyás et al. 2018). A permi nyelvek közös jellemzője, hogy a birtokos személyragjaik – elsősorban E/3, ritkábban E/2 személyben – a birtoklás kifejezésén túl további funkciókkal is rendelkeznek. A korábbi megközelítések szerint ezek a morfémák nem birtokos funkcióban főleg határozottságot vagy a beszélő és a hallgató közti familiáris viszonyt jelölik (Rédei 1978), de egyes esetekben kifejezhetnek topikaritást, kontrasztot vagy asszociatív kapcsolatot is (vö. Leinonen 2006). A nyelvben kijelentő mód, jelen időben a névszói predikátumok mellett nem jelenik meg kopula (Lobanova 2017: 40–41). A létige jelen időben *em*, tagadó formában *abu*, a múlt idejű alakjai pedig megegyeznek a kopuláéval (vö. Bartens 2000: 266).

² A nyelv bővebb jellemzésére ld. Oszkó – Ponomareva 2017.

2.2. A birtoklás tipológiája

Stassen (2009: 11) meghatározása szerint a birtokviszony egy aszimmetrikus kapcsolat két entitás, a birtokos és a birtok között. A köztük fennálló szemantikai viszony azért tekinthető speciálisnak, mivel nagyon gyakori, hogy a két résztvevő közti szerepek nem cserélhetők fel. Továbbá a birtokos kontrollálja a birtokot, ebben az értelemben tekinthető tehát szemantikailag aszimmetrikusnak a két elem kapcsolata (vö. Langacker 2009: 81–85). A világ nyelveinek feltehetőleg univerzális tulajdonsága, hogy bennük a birtoklás kategóriáját adnominális és predikatív szerkezetekkel egyaránt ki lehet fejezni. Dixon (2010: 262–263) az adnominális birtokviszonyt további altípusokra osztja, ide tartoznak a rész-egész, a rokonsági és különféle asszociatív viszonyok. A birtoklásmondatok is képesek ilyen típusú kapcsolatok kifejezésére, ugyanakkor bennük megjelenik egy igei (vagy igei jellegű) elem.

Givón (2001: 134) alapvető különbséget tesz tranzitív és intranszitiv birtoklás között. Előbbit nem tartja tipikus megformálásnak a világ nyelveiben, mivel véleménye szerint a birtoklás valójában inkább egy állapotot jelöl, ennek kifejezésére pedig az intranszitiv, létezést jelölő igék alkalmasabbak. Emellett az ute nyelv példáján keresztül mutatja be, hogy a tranzitív igés megformáltság akár egy nyelven belül is többféle lehet a birtokviszony szemantikai típusának függvényében. A nyelvben ugyanis, ha a birtokos és a birtok közötti kapcsolat inherens, azaz a birtok elidegeníthetetlen, akkor az ige egyfajta birtoklást kifejező toldalékként (1a), míg elidegeníthető birtoklás esetén lexikális elemként (1b) szerepel a szerkezetben.

(1a) ute (uto-azték, Givón 2001: 135, 136)

Möchö-kwa-t(u=).

bajusz-birtokol-NOM

’Neki van bajsza.’

(1b) *Panaqa-ru=* *’aagha-t(u=).*

pénz-OBJ

birtokol-NOM

’Neki van pénze.’

Az intranszitiv igét tartalmazó birtoklásmondatokat Givón (2001) további két altípusra bontja. Az elsőben egy ’van’ jelentésű egzisztenciális ige szerepel, a birtok a szerkezet szintaktikai alanya, a birtokos pedig datívusszal van jelölve (2). Ilyen esetekben az ige a birtokkal van egyeztetve. A másik típusban szintén egy egzisztenciális ige szerepel, a birtokos a szintaktikai alany, a birtok valamilyen függő esetben, például komitatívusban szerepel (3).

- (2) héber (sémi, Givón 2001: 135)
Le-Yo'av yesh bayit gadol.
DAT-Yoav van.PRS nagy ház
'Yoavnak van egy nagy háza.'
- (3) bamba (niger-kongói, Givón 2001: 136)
N-di no-omuana.
én-van COM-gyerek
'Van egy gyerekem.'

Stassen (2013) véleménye szerint is alapvető különbség van a birtoklás-mondatok között annak alapján, hogy szerepel-e bennük tranzitív ige vagy sem. A tranzitív igés birtoklásmondatokban ugyanis a birtokos a szerkezet alanya, míg a birtok a tárgya. A világ nyelveinek döntő többségében azonban ettől eltérő stratégiát alkalmaznak (Stassen 2013). Az intranszitiv igés birtoklásmondatok az egzisztenciális mondatokkal mutatnak hasonlóságot. Stassen (2009) ezt a csoportot további altípusokra osztja fel a birtokos és a birtok jelölése szerint. Így megkülönbözteti a lokációs, a genitív, a topikális és a mel-lérendelő vagy komitatív típusokat.

A lokációs típusban a birtokos valamilyen lokatív esetű jelölést kap, a birtok a szerkezet alanya. Stassen (2013) ebbe a típusba sorolja be a datívusszal jelölt birtokost tartalmazó mondatokat, így a magyar birtoklásmondat is ebbe az osztályba tartozik (4). A második típus az elsővel nagyban azonos felépítésű, a birtokos viszont genitívuszban szerepel, ahogyan azt a komi-permják példa³ illusztrálja (5).

- (4) *Levinek van egy gitárja.*
- (5) *Irina-lön em íebög.*
Irina-GEN van.PRS.SG könyv
'Irinának van egy könyve.'

A topikális típusban ezzel szemben a birtok a mondat alanya, a birtokos pedig topik szerepű. A mondattopik jelölhető szórenddel, intonációval vagy speciális morfémmával (6). Az ilyen mondatokban a birtokos szolgál a leírt állapot háttéréül. Végezetül pedig vannak nyelvek, amelyekben a mondat alanyaként szereplő birtokos és a birtok között egyfajta egyidejűséget kifejező kapcsolat van, és a birtok általában komitatívuszi esetalakban (7) áll (Stassen 2009: 54–62).

³ A hivatkozást nem tartalmazó példák az anyanyelvi adatközlőktől származnak.

- (6) tagalog (ausztronéz, Stassen 2009: 60)

May relós ang nanay.

van óra TOP anya

'Az anyának van egy órája.'

- (7) amele (pápuai, Stassen 2009: 56)

Ija sigin ca.

1SG kés -vAI

'Van egy késem.'

Mindezekon túl Stassen (2009) a birtoklásmondatok osztályozása során figyelembe vette a birtokos szemantikai jegyeit (humán vs. nem humán), a birtok szemantikai jegyeit (élő vs. élettelen), valamint a birtokviszony típusát (elidegeníthetetlen vs. elidegeníthető) is. Hagyományosan az elidegeníthető birtoklást tartják a birtoklás legtipikusabb fajtájának, ugyanakkor Stassen (2009: 16) ezt egy magasabb fogalmi kategória, a birtoklás konceptuális tere (CONCEPTUAL SPACE) egy altípusának tartja. Emellett további három típust is felvesz az osztályozásba annak alapján, hogy a birtoklásban szereplő entitások között lévő lokációs kapcsolat állandó-e, valamint aszerint, hogy a birtokos közvetlenül kontrollálja-e a birtokot. Mindezek alapján szemantikailag a birtoklásmondatoknak az alábbi négy típusát különbözteti meg:

A birtoklás típusa	állandó kapcsolat	kontrol
elidegeníthető	+	+
elidegeníthetetlen	+	–
temporális	–	+
absztrakt	–	–

1. táblázat

A birtoklásmondatok szemantikai osztályozása (Stassen 2009: 17)

Fontos megjegyezni, hogy az elidegeníthetőség nem univerzális, hanem nyelvspecifikus szemantikai kategória, amelybe általában rokonsági viszonyok, testrésznevek, szociális viszonyok vagy éppen az anyagi kultúra egyes elemei tartoznak (vö. Stassen 2009: 18). Az elidegeníthetetlen birtoklással (8) szemben a temporális birtoklás általában egy tágabb kontextuson keresztül értelmezhető. A (9) példában szereplő birtoklásmondat elidegeníthető birtokot és temporális viszonyt jelenít meg, mivel a birtok feltehetőleg csak az adott szituációban tartozik a birtokoshoz.

(8) *Tódornak barna szeme van.*

(9) Szituáció: verekedés (Stassen 2009: 19)

That guy has a knife!

’Annál a srácnál kés van!’ Szándékolt jelentés: ’Annak a srácnak kése van.’

Más szóval tehát temporálisnak tekinthető a birtoklás, ha a birtokos személye háttérbe kerül, a figyelem előterében pedig a birtoklás pillanatnyi állapota van. A birtokos ugyanakkor továbbra is kontrollálja a birtokot, de csak egy adott időszakaszban (Stassen 2009).

Az absztrakt birtokot tartalmazó mondatokban nincs állandó kapcsolat a birtokos és a birtok között, továbbá a birtokos nem is kontrollálja a birtokot.

(10) *Adrinak melege van.*⁴

A birtoktulajdonító mondatokban – a birtoklásmondatokhoz hasonlóan – szerepel a birtokos és a birtok, és a köztük lévő viszony szemantikailag aszimmetrikus. Az ilyen mondatok azonban a főnévi predikátumot tartalmazó nominális állítmányú mondatok egy alcsoportját képviselik, bennük a birtok a szerkezet alanya, a birtokos pedig a predikátuma. Mind a birtokos, mind a birtok jelölése megegyezhet vagy különbözhet a birtoktulajdonító mondatokban és a birtoklásmondatokban, valamint érdemes azt is megvizsgálni, hogy ezen mondatrészek morfológiai megformálása megegyezik-e az adnominális birtokos szerkezetben szereplő elemekével (vö. Havas 2015). További különbség a két mondatípus között, hogy a birtoktulajdonító mondatban a birtok mindig határozott, míg a birtoklásmondatban általában határozatlan.

(11) *Bercinek van egy ritka órája.*

(12) *A ritka óra Bercié.*

2.3. Az adatok forrása

Az itt bemutatott adatok két anyanyelvi adatközlőtől származnak, akiknek először egy 120 magyar mondatot tartalmazó (ebből 80 birtoklásmondat és 40 birtoktulajdonító mondat volt) kérdőívet kellett lefordítaniuk komi-permjákra. A fordítási feladat segítségével megvizsgáltam a birtoklásmondatok kódolását eltérő szintaktikai és szemantikai környezetekben, így a birtokos és

⁴ A példában szereplő mondat több elemzés szerint nem számít birtoklásmondatnak, a kérdésről bővebben ld. Havas 2007.

a birtok lexikális, valamint szemantikai tulajdonságait megváltoztatva, emellett vizsgáltam a birtokviszony típusát (elidegeníthető, elidegeníthetetlen, temporális, absztrakt), továbbá a mondatok felépítését különféle igeidőkben, állító, tagadó és kérdő formákban (eldöntendő és kiegészítendő kérdésnél egyaránt). A második teszt a korpuszból vett és általam létrehozott komi-permják példákából állt (40 mondat), ezek elfogadhatóságát kellett a válaszadóknak egy ötfokozatú skálán megítélni. Mindezek után egy általam alkotott 30-30 egzisztenciális és nominális predikátumú mondatból álló adatsoron végeztem el elfogadhatósági tesztet. Mindhárom esetben online interjűk keretében vettem fel a válaszokat, végezetül az egyik adatközlővel egy további interjűt is végeztem, amelynek keretében a problémás kérdéseket (például a birtoklásmondat típusának megállapítását) beszéljük meg. Így összességében – mivel az adatközlők véleménye néhány kérdésben eltért – 240 birtoklásmondatból és 140 birtoktulajdonító mondatból áll az az adatsor, melyet jelen tanulmány megírásához felhasználtam.

A komi-permják online korpusz (Borin et al. 2012) hozzávetőlegesen 241 000 tokent tartalmaz, így tehát meglehetősen kicsinek számít. Eredeti tervem szerint a korpusz adatainak segítségével gyakorisági mintázatokat – illetve inkább tendenciákat – szerettem volna vizsgálni. A kereséseket elvégeztem a genitívusz esetragjára (*-lön*), az egzisztenciális ige állító és tagadó alakjára valamennyi igeidőben, valamint külön keresést végeztem az egyes birtokos személyragokra (*-ö, -yt, -ys, -nym, -nyt, -nys*). A kapott konkordanciákból aztán manuálisan szűrtem ki az adnominális birtokos szerkezeteket. A korpusz összesen 106 birtoklásmondatot tartalmaz, birtoktulajdonító szerkezetre viszont mindösszesen két példát találtam, így a korpusz nem alkalmas gyakorisági mintázatok vizsgálatára. Éppen ezért a megítéléses tesztek-nél a birtoktulajdonító mondatokat a két példa kivételével mind én hoztam létre.

3. Birtoklásmondatok és birtoktulajdonító mondatok a komi-permjákban

3.1. A birtoklást kifejező mondatok felépítése és típusa

A korábbi szakirodalomban a birtoklásmondatok felépítését eltérően mutatják be. Bartens (2000: 94–95, 292) szerint a birtokos genitívuszban szerepel, ezt követi az *em* 'van' (tagadó alakban az *abu* 'nincs') létige, míg a birtok általában – de nem kizárólagosan – nem vesz fel birtokos személyragot (a továbbiakban Px). Míg Batalova szerint a birtokon általában van Px és a

mondat neutrális szórendje birtokos – birtok – létige (Batalova 2002: 135–136).

Az adatközlőim a Bartens (2000) által ismertetett megformálást tartották neutrálisnak mind főnévi (13), mind névmási (14) birtokos esetén.⁵

- (13) *Mikov-lön* *em* *pon.*
 Mikov-GEN van.PRS.SG kutya
 'Mikovnak van egy kutyája.'

- (14) *Menam* *em* *pon.*
 én.GEN van.PRS.SG kutya
 'Nekem van egy kutyám.'

Az elicitálás során felmerült, hogy kifejezhető-e esetleg a nyelvben mondat szinten a birtokviszony más típusú megformálással, például tranzitív igével, topikális vagy mellérendelő (komitatív) szerkezettel. Ennek megválaszolására általam létrehozott komi-permják példamondatokat kellett megítélniük az adatközlőknek. A tranzitív igés birtoklásmondat vizsgálatára a legalkalmasabbnak a 'tart' jelentésű ige tűnt, mivel számos nyelvben a tranzitív birtoklásige egy ilyen jelentésű szóból jött létre (vö. Stassen 2013). A permjákban azonban az igenek nincs 'birtokol' jelentése, ez abból is látszik, hogy a mondatokat a 'valamit a kezében tart' vagy a 'valamilyen állatot tart' jelentésekkel (15) fordította az adatközlő magyarra, illetve oroszra.

- (15) *Öndi* *vöd'it-ö* *kőc-éez.*
 Andrej tart-PRS.3SG nyúl-PL
 'Andrej nyulakat tart.' (Szándékolt jelentés: 'Andrejnek nyulai vannak.')

A nyelvben a vonatkozó nyelvtanok szerint nincs sem lexikális, sem morfológiai topikjelölő elem, bizonyos esetekben az E/3. személyű birtokos esetben elviekben lehet ilyen funkciója, ugyanakkor az adatközlő nem tartotta elfogadhatónak sem az erre a célra, sem a komitatívuszi szerkezet vizsgálatára hozott konstruált példákat, így nagyon valószínűnek tartható, hogy a komi-permjákban a birtoklásmondatok egyetlen lehetséges megformálása a genitívuszi típusú.

A birtoktulajdonító mondatokról kisszámú forrás áll rendelkezésre, mindazonáltal Bartens (2000: 93) a genitívusz használata kapcsán megemlíti, hogy a predikátum funkciójú birtokos mindig genitívuszban szerepel, ennél bővebb leírást azonban nem ad a szerkezetről. Az általa megadott példamondat-

⁵ Mivel a birtoklásmondatok legtipikusabb formája az elidegeníthető birtokot tartalmazó, így jelen dolgozat példái is elsősorban ezt illusztrálják.

ból viszont látható, hogy a jelen idejű birtoklásmondatban nem szerepel egzisztenciális ige, a birtokoson megjelenik a Px, ezt követi a birtokos.

- (16) *Pon-ys* *Mikov-lön.*
kutya-3SG Mikov-GEN
'A kutya Mikové.'

- (17) *Pon-ys* *menam.*
kutya-3SG én.GEN
'A kutya az enyém.'

Ahogy arról az előző részben már volt szó, a birtoklásmondatok felépítése a nyelvben hasonló az egzisztenciális mondatokéhoz. Az egzisztenciális mondat élén egy lokációt jelölő NP szerepel, általában ezt követi a létige, végül a mondat alanya (Bartens 2000: 292–293).

- (18) *Vör-yn* *em* *ty.*
erdő-INE van.PRS.SG tó
'Az erdőben van egy tó.'

Ezzel szemben a nominális predikátumot tartalmazó mondatokban jelen időben nincs igei elem.

- (19) *Anna* *vőraliś.*
Anna vadász
'Anna vadász.'

- (20) *Sija* *tom.*
ő fiatal
'Ő fiatal.'

- (21) *Ty-ys* *vör-yn.*
tó-3SG erdő-INE
'A tó az erdőben van.'

- (22) *Petra* *völ-i* *velötiś.*
Péter COP-PST.3SG tanár
'Péter tanár volt.'

- (23) *Mi* *völ-i-m* *čoż-ös.*
mi COP-PST-1PL gyors-PL
'Mi gyorsak voltunk.'

- (24) *Ty-ys* *völ-i* *vör-yn.*
tó-3SG COP-PST.3SG erdő-INE
'A tó az erdőben volt.'

Mindezek alapján látható, hogy a komi-permják nyelvben a birtoklásmondatok az egzisztenciális, míg a birtoktulajdonító mondatok a nominális predikátumú szerkezetekkel azonos felépítésűek, bár utóbbiak esetében nem teljes a párhuzam, hiszen a nominális állítmányú mondatok alanya nem szükségképpen határozott. Mindazonáltal több kérdés is felmerül a kétféle mondattípus megformálásával és használatával kapcsolatban. 1) Független-e a szerkezetek felépítése, akár szórendi, akár az egyes elemek jelölésének tekintetében a birtokviszony szemantikai tulajdonságaitól? 2) Megváltozik-e a szerkezet megformálása eltérő szintaktikai környezetben, például tagadásnál? 3) Mikor jelenhet meg Px a birtokon a birtoklásmondatokban? Ezekről a kérdésekről a következő fejezetekben lesz szó.

3.2. A birtoklást kifejező mondatok szintaktikai jellemzői

A két szerkezettípus szintaktikai viselkedésénél az egyeztetést, az egyes elemek elhagyhatóságát, a tagadást és a szórendet vizsgáltam. Az udmurttól eltérően a komi nyelvekben az egzisztenciális és a birtoklásmondatokban megjelenő igei elem, tehát a létige számban egyeztetve van az alannal (vö. Bartens 2000). A létige (egzisztenciális ige) többes számát jelölő *-ös* morféma a birtoklásmondatokon (25) túl a nominális mondatokban is megjelenik predikatív szerepű mellékneveken (26).

(25)	<i>Öksín-lön</i>	<i>em-ös</i>	<i>ńebög-gez.</i>
	Okszána-GEN	van.PRS-PL	könyv-PL
	'Okszánának vannak könyvei.'		
(26)	<i>Öksín-lön</i>	<i>ńebög-gez</i>	<i>vil'-ös.</i>
	Okszána-GEN	könyv-PL	új-PL
	'Okszána könyvei újak.'		

Ha a birtokos tőszámnévi módosítót kap, a birtok általában egyes számban szerepel (27), míg határozatlan számnév (28) esetén mind az egyes, mind a többes számú alak elfogadható. Ugyanez az egyeztetési mintázat figyelhető meg az egzisztenciális mondatok (29)–(30) esetében is.

(27)	<i>Öksín-lön</i>	<i>em</i>	<i>das</i>	<i>ńebög.</i>
	Okszána-GEN	van.PRS.SG	tíz	könyv
	'Okszánának van tíz könyve.'			
(28)	<i>Öksín-lön</i>	<i>em-ös</i>	<i>una</i>	<i>ńebög(-gez).</i>
	Mikov-GEN	van.PRS-PL	sok	könyv-PL
	'Okszánának sok könyve van.'			

- (29) *Vör-yn em vit köin.*
erdő-INE van.PRS.SG öt farkas
'Az erdőben öt farkas van.'
- (30) *Vör-yn em-ös una köin(-nez).*
erdő-INE van.PRS-PL sok farkas-PL
'Az erdőben sok farkas van.'

A birtoktulajdonító mondatokban jelen időben zéró fokú a kopula mind egyes, mind többes számú alanyok (31) esetében. A predikátum a magyartól eltérően viszont nem vesz fel számbeli egyeztető morfémát.

- (31) *Nija gižöt-tes Nasta-lön.*
az.PL levél-PL.3SG Násztya-GEN
'Azok a levelek a Násztyaéi.'

A következő kérdés, amit érdemes megvizsgálni, hogy előfordulhat-e és ha igen, milyen körülmények között a birtokos személyrag megjelenése a birtoklásmondatban, illetve elhagyása a birtoktulajdonító mondatban. Ugyanez a kérdés feltehető a mondattípusok igei elemeivel kapcsolatban is.

A korábbi vizsgálatokban az udmurt nyelv kapcsán felmerült, hogy a birtoklásmondatban elhagyható a létige, ha a szerkezet egoforikus (32) vagy a birtok absztrakt főnév (33) (Jedigarova 2010: 238).

- (32) *Mil'am – d'emokratija.*
mi.GEN demokrácia
'Nekünk demokráciánk van.' (szándékolt jelentés; Jedigarova 2010: 238)
- (33) *...noš mi'am syće opyt vań.*
...de mi.GEN olyan élmény van.PRS
'... de nekünk egy olyan élményünk volt.' (Jedigarova 2010: 238)

A korpuszban egyetlen olyan birtoklásmondat sem fordul elő, amelyben ne lenne jelen időben kitett létige. Adatközlőim az általam alkotott (34) mondatot elfogadhatónak ítélték, de – ahogyan az a fordításból is látszik – nem tartották birtoklásmondatnak. Adataim szerint emellett elmondható, hogy a komi-permjákban a létige megjelenése az absztrakt főnévvel kifejezett birtok mellett is kötelező.

- (34) *Mijan – d'emokratija.*
mi.GEN demokrácia
'Nálunk demokrácia van.'

- (35) *Menam em kad.*
 én.GEN van.PRS.SG idő
 'Van időm.'

A birtokos jelölésére ugyanazon elvek vonatkoznak a nyelvben, mint az adnominális birtokos szerkezetre (vö. Batalova 2002: 71–72; Ponomarjova 2010: 58). A birtokos elhagyható, ha névmással van kifejezve, ilyenkor a birtokon kötelezően megjelenik a Px.

- (36) (*Menam*) *em kerku-ö.*
 én.GEN van.PRS.SG ház-1SG
 'Van (egy) házam.'

A fenti példán túl a birtokon megjelenik a Px, ha determinánsi módosítója van (37) – ez adnominális birtoklásnál is érvényes (vö. F. Gulyás et al. 2018), illetve ha a birtokos fókuszált (38), de nem jelenhet meg számnévi módosító mellett. A példában a birtok mind a beszélő, mind a hallgató számára ismert, egy adott halmaz egy konkrét elemét jelöli. A birtoktulajdonító mondatok esetében adataim szerint sem a birtokos, sem a birtok nem lehet jelöletlen.

- (37) *Vova-lön em eta kyvbur-ys.*
 Vova-GEN van.PRS.SG ez vers-3SG
 'Vovának van ez a verse.'

- (38) *Maša-lön em kań-ys, a Vaša-lön abu.*
 Mása-GEN van.PRS.SG macska-3SG de Vászja-GEN van.NEG.PRS.SG
 'Másának van macskája, de Vászjának nincs.'

A birtoklásmondatok jelen idejű tagadó alakjaiban az *abu* 'nincs', illetve az *abuös* 'nincsenek' tagadó formájú létige szerepel, ez utóbbi számban csak opcionálisan van egyeztetve az alannyal. Mivel a kopula tagadó formája szintén az *abu*, így a birtoktulajdonító mondatok csak a birtok jelölésében és szórendjükben térnek el szerkezetileg a birtoklásmondatoktól.

- (39) *Menam abu sumka.*
 én.GEN van.NEG.PRS.SG táska
 'Nekem nincs táskám.'
- (40) *Menam abu-ös sumka-ez.*
 én.GEN van.NEG.PRS-PL táska-PL
 'Nekem nincsenek táskáim.'

- (41) *Eta sumka-ys abu menam.*
 ez táska-3SG van.NEG.PRS.SG én.GEN
 'Ez a táska nem az enyém.'

A szerkezetek szórendje mind az adatközlőktől, mind a korpuszból származó adatokban egységes. A komi-permjákban az alapszórend SVO (vö. Lobanova 2017; Ponomarjova 2010), a birtoklásmondat felépítése ezzel anynyiban korrelál, hogy az ige abban is köztes pozíciójű. Ezzel szemben Batalova (2002) szerint a neutrális szórendben az ige mondatzáró pozíciójű. Ezt a megállapítást ugyanakkor sem a korpuszból származó, sem az elicitált adatok nem támasztották alá. A birtokos – létige – birtok sorrendtől eltérő szórendek is elfogadhatók, ugyanakkor ezek nem számítanak neutrálisnak. A ki-jelentő mód, jelen idejű, állító birtoktulajdonító mondatokban pedig az össze-tevők sorrendjének felcserélése agrammatikus.

- (42) *Irina-lön em kyk kurög.*
 Irina-GEN van.PRS.SG két tyúk.
 'Irinának van két tyúkjá.'
- (43) *Irina-lön kyk kurög em.*
 Irina-GEN két tyúk van.PRS.SG
 'Irinának két tyúkjá van.'
- (44) *Em Irina-lön kyk kurög.*
 van.PRS.SG Irina-GEN két tyúk
 'Van Irinának két tyúkjá.'

Az eldöntendő kérdéseknél a predikátum mindkét mondat típus esetében mondatkezdő pozíciójű (45). A birtoklásmondatokban kiegészítendő kérdésben a kérdőszó neutrális a mondat élén (46) vagy *in situ* pozícióban (47) is, míg a birtoktulajdonító mondatokban a mondatkezdő kérdőszót (49) tartották neutrálisnak az adatközlők. A korpusz nem tartalmaz ilyen típusú mondatokat.

- (45) *Em ja Tol'a-lön mašina?*
 van.PRS.SG (Q) Tolja-GEN autó
 'Van(-e) Toljának autója?'
- (46) *Kynym mašina em Tol'a-lön?*
 hány autó van.PRS.SG Tolja-GEN
 'Hány autója van Toljának?'
- (47) *Tol'a-lön em kynym mašina?*
 Tolja-GEN van.PRS.SG hány autó
 'Hány autója van Toljának?'

- (48) *Eta kerku-ys Jul'a-lön?*
 ez ház-3SG Julja-GEN
 'Ez a ház a Juljáié?'
- (49) *Kin-lön eta kerku-ys?*
 ki-GEN ez ház-3SG
 'Kié ez a ház?'

3.3. A birtoklást kifejező mondatok szemantikai jellemzői

Adataim szerint a komi-permjákban a birtokviszony típusa nem vagy csak kis mértékben befolyásolja a vizsgált mondatípusok szerkezetét. Noha az adnominális birtokos szerkezetekben a birtok szemantikai tulajdonságai kis mértékben hatással vannak annak megformáltságára – az elidegeníthetetlen birtokok közül bizonyos testrésznevek esetében a Px elhagyása nem megengedett (vö. F. Gulyás et al. 2018) –, mindez nem tűnik érvényesnek a birtoktulajdonító mondatokra. A Px megjelenése ugyanis minden esetben határozott olvasatot indukál.

- (50) *Nasta-lön em soj-ys / piñ-ys.*
 Násztya-GEN van.PRS.SG nővér-3SG fog-3SG
 'Násztjának van (egy konkrét) nővére / (egy konkrét) foga.'

A temporális birtokviszony kifejezésére (51) a korpuszban nem található példa, a lekérdezésnél pedig az adatközlők kevésbé találták elfogadhatónak a példamondatokat. Ahogyan azt korábban már bemutattam, absztrakt birtoklás esetén sem jelenik meg Px a birtokon neutrális mondatokban.

- (51) Szituáció: verekedés közben
Sylön em purt!
 ő.GEN van.PRS.SG kés
 'Kés van nála!' (szándékolt jelentés: 'Kése van!')

A birtokos szemantikai tulajdonságai szintén nincsenek befolyással a birtok megformáltságára, mivel mind élő, de nem humán (52), mind élettelen (54) birtokos esetén a jelöletlen birtok számít neutrálisnak függetlenül attól, hogy a nem humán birtokos elidegeníthetetlen vagy elidegeníthető birtokot kontrollál.

- (52) *Pon-ys-lön em (una) gön.*
 kutya-3SG-GEN van.PRS.SG sok szőr
 'A kutyának (sok) szőre van.'

- (53) *Pon-ys-lön* *em* *bekör.*
 kutya-3SG-GEN van.PRS.SG tányér
 'A kutyának van egy tányérja.'

- (54) *Nébög-ys-lön* *em* *korka.*
 könyv-3SG-GEN van.PRS.SG borító
 'A könyvnek van borítója.'

Ugyanez elmondható a birtoktulajdonító mondatok esetében is. Mivel az ilyen mondatokban ábrázolt birtokviszony nem temporális, ezért az absztrakt (55) és az elidegeníthetetlen (56) birtoklást vizsgáltam. A mondatok felépítése minden esetben megegyezett a tipikus szerkezetével.

- (55) *Olan-ys* *Jen-lön.*
 élet-3SG Isten-GEN
 'Az élet Istené.'

- (56) *Eta* *piñ-ys* *völ-i* *Marina-lön.*
 ez fog-3SG van.PST.3SG Marina-GEN
 'Ez a fog Marináé volt.'

4. Összegzés

A fentiekben áttekintettem a birtoklás mondat szintű kifejezéseit a komi-permják nyelvben. A téma aktualitását az adja, hogy a birtoklásmondatokról csak marginálisan, a birtoktulajdonító szerkezetekről pedig szinte sosem írnak a vonatkozó nyelvtanokban, és a komi-permják nyelvről számos más rokon nyelvhez viszonyítva általánosságban is kevesebb szintaktikai információ érhető el. Ahogyan sok más nyelvben, a birtoklásmondatok az egzisztenciális mondatokkal (vö. Stassen 2009), míg a birtoktulajdonító mondatok más nominális predikátumú szerkezetekkel mutatnak hasonlóságot a komi-permjákban is. Tipológiai szempontból a birtoklásmondatok a genitívuszi megformáltságú csoportba tartoznak, a birtokos ezzel az esettel van jelölve, a birtok pedig általában nem vesz fel birtokos személyragot. Ha ez mégis megtörténik, akkor adataim szerint fókuszált a birtok vagy determinánsi módosítója van (utóbbi esetben az adnominális birtokos szerkezetben is kötelező az egyeztető morféma megléte). Az ilyen mondatokban mindig megjelenik a létige állító vagy tagadó formája jelen időben, míg a birtoktulajdonító mondatok esetében zéró fokú kopula szerepel, legalábbis az állító mondatokban. A jelen időtől eltérő igeidőben a két mondat típust a birtokos megformáltsága, valamint a szórend különbözteti meg egymástól, ugyanis a birtok a birtoktulajdonító mondatokban mindig mondatkezdő pozíciójú, emellett pedig szere-

pel rajta a kitett Px. Ennek oka a mondattípus szemantikai jellegéből fakad, ezekben a birtok ugyanis határozott. Az elsősorban anyanyelvi adatközlőktől, kisebb részben korpuszból származó adataim azt mutatták, hogy sem a birtokos, sem a birtok, sem pedig a birtokviszony szemantikai jegyei nincsenek döntően hatással a szerkezetek fent bemutatott megformáltságára. További vizsgálatot igényel azonban a két mondattípusnak az adnominális birtokos szerkezetekkel való összevetése.

Rövidítések

1	1. személy	NOM	nominatívusz
3	3. személy	OBJ	tárgyjelölő
COM	komitatívusz	PL	többes szám
COP	kopula	PRS	jelen idő
DAT	datívusz	PST	múlt idő
GEN	genitívusz	Q	kérdő partikula
INE	inesszívusz	SG	egyes szám
NEG	tagadószó	TOP	topikjelölő

Irodalom

- Bartens, Raija 2000: Permiläisten kielten rakenne ja kehitys. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 238. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Batalova, R. M. [Баталова, Р. М.] 1975: Коми-пермяцкая диалектология. Наука, Москва.
- Batalova, R. M. [Баталова, Р. М.] 2002: Кудымкарско-иньвенский диалект коми-пермяцкого языка. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 23. Moskva – Groningen.
- Borin, Lars – Forsberg, Markus – Roxendal, Johan 2012: Korp – the corpus infrastructure of Språkbanken. http://gtweb.uit.no/u_korp/?mode=koi#?lang=en&stats_reduce=word&cqp=%5B%5D
- Dixon, R. M. W. 2010: Basic linguistic theory 2. Grammatical topics. Oxford University Press, Oxford.
- Givón, Talmy 2001: Syntax. A functional typological introduction I. John Benjamins, Amsterdam.
- F. Gulyás, Nikolett – Asztalos, Erika – Timár, Bogáta – Horváth, Laura – Szabó, Ditta 2018: Possessive agreement in Meadow Mari, Udmurt, and Komi-Permyak. Syntax of the World's Languages 8. Institut National des Langues et Civilisations Orientales, Paris. http://ugortip.elte.hu/Volgatip/possessive_agr_fu_swl_2018.pdf

- Hausenberg, Anu-Reet 1998: Komi. In: Abondolo, Daniel (ed.), *The Uralic languages*. Routledge, London – New York. 305–326.
- Havas Ferenc 2007: Az uráli nyelvek genitívuszáról – tipológiai megközelítésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 57–85.
- Havas Ferenc 2015: Birtoktulajdonító mondat szerkezete. In: Havas Ferenc – Csepregi Márta – F. Gulyás Nikolett – Németh Szilvia, *Az ugor nyelvek tipológiai adatbázisa*. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
<http://hu.utdb.nullpoint.info/content/birtoktulajdonito-mondat-szerkezete>
- Heine, Bernd 1997: *Possession. Cognitive sources, forces, and grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jedigarova, Szvetlana [Едыгарова, Светлана] 2010: Категория поссесивности в удмуртском языке. *Dissertationes Philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis*. University of Tartu, Tartu.
- Langacker, R. W. 2009: *Investigations in cognitive grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Leinonen, Marja 2006: Omistussuhteen ulokkeita: komin possessiivisuffiksin ei-possessiivisista funktioista. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 91: 93–114.
- Litkin, V. I. [Лыткин, В. И.] (ред.) 1962: *Коми-пермяцкий язык. Введение, фонетика, лексика и морфология*. Коми-пермяцкое книжное издательство, Кудымкар.
- Lobanova, A. Sz. [Лобанова, А. С.] 2017: *Коми-пермяцкõй кыв синтаксис. Кывтэчас да простõй сёрникузя*. ПГГПУ, Пермь.
- Oszkó Beatrix – Ponomareva Larisza 2017: Kudimkar nyelvi tájképe. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 147–162.
- Perepis 2010 = Итоги всероссийской переписи населения 2010 года.
http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm
- Ponomarjova, L. G. [Пономарева, Л. Г.] 2002: *Фонетика и морфология мысовско-лупьинского диалекта коми-пермяцкого языка*. Удмуртский государственный университет, Ижевск. (Диссертация.)
- Ponomarjova, Larisza 2010: *Komi-permják nyelvkönyv*. Budapest. (Kézirat.)
- Rédei Károly 1978: *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Stassen, Leon 2009: *Predicative possession*. Oxford University Press, Oxford.
- Stassen, Leon 2013: *Predicative Possession*. In: Dryer, Matthew S. – Haspelmath, Martin (eds), *The world atlas of language structures online*. Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology, Leipzig. <http://wals.info/chapter/117>

Types of clausal possession in Komi-Permyak

In the Komi-Permyak language (Permic, Uralic), the strategies for clausal possession include predicative possession (following the schema ‘X has Y’) and possessor predication (with the schema ‘Y belongs to X’). The aim of the present paper is to provide an overview of the two clause types from the viewpoint of linguistic typology (Stassen 2009). Based on elicited data and a small corpus-based study (Borin et al. 2012), I present morphological, as well as some syntactic and semantic properties of these constructions and finally, I compare both to other clause types. While there are several former sources expansively discussing adnominal possession (cf. Batalova 2002), predicative types of the phenomenon have not received much attention (but see Bartens 2000 for instance).

In predicative possessive clauses, the possessor is marked with the genitive case marker *-lön*, the possessee is often unmarked and the existential verb *em* (or *abu* in negative form) follows the possessor. This encoding resembles the one that can be found in existential sentences. On the other hand, possessor predication is a subtype of clauses with nominal predicates. This construction consists of the possessee as the grammatical subject of the clause and the possessor as the predicate marked by the genitive case. As opposed to the predicative possessive type, the possessee here is definite as it is indicated by the overt possessive agreement marker (Px).

Data show that neither the semantic properties of the possessor (animacy for instance) nor the type of the possessive relation (alienable vs. inalienable possession) affect the coding features of the constructions. If the possessive agreement marker is overt in a predicative possessive construction, then the possessee is either focussed and/or modified by a determiner. While the existential verb is always overt in predicative possessive clauses, the copula found in the possessor predication type is omitted in indicative sentences in the present tense. This indicates that in past tense forms, the difference between the two constructions can be found in different word order and in the marking of the possessee.

Keywords: possession, predicative possession, possessor predication, Komi-Permyak.

NIKOLETT F. GULYÁS

Az *engem(et)* és a *téged(et)* g-jének rejtélyéről

HONTI László

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Nyelvtudományi Intézet, Budapest

E kis írásban a személyes névmások három kérdésével foglalkozom röviden: (1) a tárgyrag nélküli és a tárgyragos akkuzatívuszi formák (*engem* ~ *engemet*, *téged* ~ *tégedet*) létrejöttének relatív kronológiájával és (2) ezen alakok g elemének nyelvtörténeti forrásával, (3) továbbá kitérek arra, miért alanyi ragozása az ige, ha az említett névmások képezik a mondat tárgyát.¹

1. Az uráli nyelvek ősi akkuzatívuszragjaként az *-m szerepel ismeretanyagunkban, amely ragot a magyar nem őrizte meg. Az én ismereteim szerint ez a tárgyrag a nem személyes névmási paradigma eleme volt, míg a személyes névmások tárgyragja a *-t volt (ennek a kérdésnek külön tanulmányt szentelek). Az *-m nyomtalanul eltűnt a magyarból, a *-t viszont általános tárgyragként él anyanyelvünkben. Lehetségesnek vélem mégis, hogy a magyar nyelv is kínálhat a hajdani *-m tárgyrag melletti (indirekt) érvet. Ebbéli nyomozásomat azzal alapozom meg, hogy ismertetem a kérdéskörrel kapcsolatos legfontosabb nézeteket.

„A tárgyesetben először a megfelelő birtokos személyragokat veszi fel a névmás; ennyi elég is lehetett a tárgy kifejezésére: *engem*, *téged*; a -t tárgyrag kitétele nyilván későbbi, a főnevek analógiájára vált egyes személyekben kötelezővé: *minket*, *titeket*” (Berrár 1967: 207). Ezt a nézetet csak azért idézem, mert közvetlenül igényli a „miért?” és a „hogyan?” kérdésre adandó választ.

Korompay szólt a Sg1. és a Sg2. személyes névmások és az ilyen birtokos személyjeleket tartalmazó főnevek alternatív „Px + -∅” ~ „Px + -t” akkuzatív-

¹ Bonyolult problémáról lévén szó, több nézettel kell foglalkoznom, ezért a hitelesség végett viszonylag sokat idézek.

vuszáról: „A »*Veszem a nyila m*«, »*Látom a fia d*« típus minden bizonytalansággal igen régi. A kettő közül az utóbbit tudjuk nehézség nélkül megmagyarázni: mivel az E/2. birtokos személyjel és a *-t* tárgyrag az ősmagyar kor legelején alakilag egybeesett (sőt, eredetbeli kapcsolat is volt közöttük [...]), a birtokos személyjel önmagában is alkalmas volt arra, hogy mindkét funkciót magába sűrítse. E jelenség párja számos rokon nyelvben föllelhető: ahol az uráli **-m* accusativusrag megőrződött, ott az E/1. birtokos személyjeles alak legtöbbször ragtalan formában is jelölheti a tárgyat. – Jóval kevésbé világos a magyar *-m* birtokos személyjel effajta használatának a háttere. Az előbbihez hasonló magyarázat itt is kínálkozik, csak áttételes módon: amennyiben a *-t* tárgyrag az *-m* accusativusragot váltotta fel, a korábbi időszakból mintegy átöröklődhetett az *-m* morféma funkcióssűrítő értéke, s ez reliktumként akkor is fennmaradhatott, amikor maga az *-m* tárgyragként már kiszorult a használatból. Ez esetben az E/1. és az E/2. alak azonos viselkedését lényegében azonos (csak más-más időszakban ható) funkcionális ok idézte elő. – Végül korántsem hagyható figyelmen kívül az analógia szerepe sem: e vonatkozásban számolnunk kell egyrészt az E/1. és az E/2. alak egymásra hatásával; másrészt az *engem*, *téged* névmások közös alakító hatásával, melyek saját paradigmájukban épp olyan különállást mutatnak, mint főnévi megfelelőik, azzal a különbséggel, hogy kizárólag tárgyra utalnak, mégpedig ragtalan formában” (Korompay 1991: 286–287, kiemelés az eredetiben, H. L.). – Megjegyzéseim: (a) A *-t* tárgyragnak semmi köze sincs a Sg2. személyű névmáshoz, ezek közt tehát *n i n c s e n* eredetbeli kapcsolat, (b) az én ismereteim szerint csak a *vogul* és a *cseremiszi* olyan rokon nyelvünk, amely megőrizte az **-m* tárgyragot, és *s* amelyben az akkusativuszi funkciójú Sg1. (és egyéb) személyű birtokos személyjeles főnév állhat *-m* tárgyrag nélkül is (ld. ebben a pontban alább, a *cseremiszi* illetően ld. Alhoniemi 1970: 10), (c) Korompayval egyetértve én is vallom, hogy lehetséges ugyan, hogy az *-m* Sg1. birtokos személyjel „megörökölte” a vele egykor homofon **-m* tárgyrag funkcióját is, de ugyanilyen fontosságúnak tűnik az is, hogy az *engem* és a *téged*, valamint a Sg1. és a Sg2. birtokos személyjeles főnévi alakok, pl. a *kezem* és a *kezéd* kölcsönösen befolyásolhatták egymást morfoszintaktikailag.

G. Varga szerint „A tárgyragnak az *engem*, *téged* névmásokhoz való kapcsolódása feltehetően a *házam* > *házam* ~ *házamat* fejlődéssel párhuzamosan indult meg és terjedt el: *engem* > *engem* ~ *engemet*, *téged* > *téged* ~ *tégedet*. Csakhogy a *házam* szóalak esetén kényszerűbb az esetrag kitétele, anélkül mondatrészi értéke csak szövegelemzéssel válik világossá (alany, tárgy vagy birtokos jelző), az *engem*, *téged* csakis tárgy lehet, így a *-t* ragos alak jellegét

tekintve funkcionálisan azonos elemek ismétlése” (G. Varga 1992: 465, 467;² részben hasonlóan Helimskij 1982: 94), vagyis tulajdonképpen pleonazmusról van szó, ha ezeket a személyes névmási alakokat tárgyraggal látjuk el. A szerző logikusan érvel, de mégsem lehet a *házam* ~ *házamat* párhuzammal bizonyítani az *engēm* > *engēm* ~ *engēmet*, *tégēd* > *tégēd* ~ *tégēdet* fejleményt, mert – szerintem – a *-t* tárgyrag eredetileg a személyes névmások eszköztárának része volt, tehát én csak azt látom valószínűnek, hogy a személyes névmási tárgyrag indukálta a főnév ragozásának a *-t* raggal való egészülését.

Kulonen (1993: 77) is felteszi azt a sokakat foglalkoztató kérdést, miképpen lehetséges az, hogy vannak a magyarban *-t* tárgyrag nélküli, de akkuzatívuszi funkciójú birtokos személyjeles személyes névmási alakok. Feltevése szerint a birtokos személyjeles Sg1. és Sg2. személyű névmások tárgyrag nélküliek lehettek eredetileg, vagyis *eng-ēm*, *tég-ēd*, amit a megfelelő vogul alakok is mutatnak, pl. *ān-əm* ’engem’, *naŋ-ən* ’téged’, és esetleg többes számban is ez lehetett a helyezet: **mink*, **titek*, vö. vog. *mān-əw* ’minket (∞)’, *nān-ān* ’titeket (∞)’; a *-t* tárgyrag pedig fakultative csatlakozhatott a személyes névmásokhoz, majd analógiásan más birtokos személyjeles alakokban, tehát a főnévekben is megjelent. De vajon miért csak az egyes számú alakokban? Ennek az lehetett az oka, hogy az egyes számbeli személyes névmási (birtokos személyjeles) alakok sokkal gyakoribbak, mint a többes számbeliek (Kulonen 1993: 78–79). Ezzel az érveléssel egyet is értek egy kis megszorítással: Kulonen (1993: 74–76) szerint is meglehetett a (finnugor) alapnyelvben a személyes névmási **-t* tárgyrag is, tehát az ugor kori nyelvallapotban alternatív *eng-ēm* ~ *eng-ēm-et*, *tég-ēd* ~ *tég-ēd-et* típusú tárgyi funkciójú alakok lehettek; az egyes számbeli személyes névmási (birtokos személyjeles) alakok tárgyi funkcióban sokkal általánosabbak, mint a többes számbeliek (Kulonen 1993: 78–79), ez magyarázhatja azt, hogy az *eng-ēm* és

² Kísértetiesen hasonló Wickman nézete, bár ő nem utalt a magyar viszonyokra: „The singular of the possessive declension had the accusative suffix *m* in Primitive Uralic, and it was placed before the possessive suffix. In the 1st person (singular, dual, plural) the possessive suffix began with an *m*, and the *m* of the accusative ending was fused together with the *m* of the possessive suffix into a single *m* already in Primitive Uralic, so that there was no distinction between the nominative and the accusative in the 1st person” (Wickman 1955: 148). Kivételesen azonban előfordul, hogy a személyes névmás funkciója is csak szövegelemzéssel fejthető meg: „Склонение личных местоимений в нганасанском языке по существу отсутствует. В именительном, родительном и винительном падежах выступает одна и та же форма, значение которой уточняется лишь контекстом” (Tyerescsenko 1966: 427, 1979: 163).

a *tég-əd* sokkal gyakoribb használatúak, mint a *bennünk* és a *bennetők* (mutatis mutandis ugyanez vonatkozik az 1. és 2. személyű birtokos személyjeles főnévi tárgyra is, pl. *nézed a házam, látom a házad* ~ *nézed a házunk, látom a házatok*).

2. Helimskij (1982: 93–94) szerint a magyar Sg1. és Sg2. személyes névmások akkuzatívuszi alakjának előzménye teljesen analóg az összamojéd alakokkal. Helimskijnél a Sg2. **tēkentī* a ma. *téged* kiinduló alakja, és ez a **tēkentī* talán úgy jöhetett létre, hogy a Sg2. **tēn* személyes névmásból és a **ki(t)nt3* hangalakú egységből állt össze, amelyben a *-t3* a Sg2. személyű birtokos személyjel, de Helimskij az *-n*-re nem adott magyarázatot. Helimskij itt alighanem az ún. szabályos hangtörténet csapdájába eshetett bele (amelyet más összefüggésben kifogásolt, ld. alább a (4) pontban), ti. **nt > d* változást posztulált – miközben nem számolt el azzal, mi az ő **ki(t)nt3* rekonstrukciójában az **n*; a **-t*-ből származó Sg2. birtokos személyjel *-d*-ként működött szabályos, mint hagyományos hangtörténeti ismereteink indokolnák, ld. Honti 2020b: 69–75; helyesen tehát: korai ősm. Sg1. **āmēnkem*, Sg2. **tenket* > kései ősm. Sg1. **āmēgem*, Sg2. **teged* > óma. Sg1. *emgēm* ~ *engēm*, Sg2. *tégəd*. Helimskij Farkasra (1956: 254) hivatkozik, aki így rekonstruálta névmási formáink elődjét: **e-me-n-ke-m* (> *engem*), **te-n-ke-d* (> *téged*),³ amely alakokban Farkas szerint **-ke-* névmási szuffixum (= képző?) van; ez valójában analóg az én rekonstrukciómaimmal. Farkas (1956: 254–255) a Liimola (1944: 20–23) közölte vogul névmásnyomatékosító *-k*-ra hivatkozik. Az ősmagyarban a Sg1. névmás ragozási töve **ām(ēn-)* hangalakú lehetett, vö. ősvog. **ām(ān-)* (Honti 2010–2011: 48). Csak úgy tudom elképzelni, hogy az ősm. **āmēn-* névmástőhöz csatlakozott a nyomatékosító **-kš-* a Sg1. birtokos személyjellel kiegészülve: **āmēn-kš-m* (= **āmēnkšm* > **āmēgšm* > **āmēgm* > **āngēgm* > **āmēgm* ~ **āngēgm* = *emgēm* ~ *engēm*). A Guary-kódex közli ezt az érdekes és fontos adatot: *emgqmet* 'engemet' (TESz 1: 765a), amely az előző mondatban leírt változás-sorba tökéletesen beleillik, igazolja is azt, Helimskij (1982: 89) hivatkozik is rá, mégpedig okkal. A kódexben az *emgqmet* egy, az *engqmet* és az *engqm* is egy-egy alkalommal fordul elő (ld. Jakab – Kiss 1994: 77). A GuaryK adatán kívül még néhány hasonló is került a szemem elé: *Emgem* (DöbrK 69), *emgem* (PéldK 58), *emgemeth* (KulcsK 4) (ld. Melich 1914: 53), *emgemeth* (RMNyE 3₂: 30) (ld. Kertész 1927: 32), *emgemet* (AporK 9) (ld. D. Bartha

³ A Sg2. személyben történt változás szerintem így hitelesebb: **ten-k...-t* > > *tégəd*.

1980: 413). A legutóbbi adatot nem tartalmazza a Jakab – Kiss 1997, és Korompay azt közölte velem levélben, hogy D. Bartha tévedett.

Tapasztalatom szerint nyelvtörténeti szakirodalmunk igen óvatosan bánik az *emgomet* adattal: a TESz előtti szakirodalom szinte egyáltalán nem foglalkozik vele, a TESz egyszerűen csak idézi, és nem kommentálja, Benkő (1980: 219) az *engomet* formát idézi a kódexből, de az *emgomet* alakot mellőzi; Sipos (1991) sem említi meg az *emgomet* alakot, az EWUng (1: 322a) mégis ilyen előzménnyel számol: **ēmgem...*⁴ A nyelvemlékek adatközlésében alaposan tájékozott Korompay Klárától kértem segítséget az általam felderített adatok megbízhatóságát illetően; két alkalommal (2021. III. 28.) is közölte véleményét levélben, amelynek lényege a GuaryK adatáról: „Én úgy érzem, hogy a »lábás betűk«-re jellemző kisiklásról lehet szó (vö. *n* és *m*, egymás helyett). Nem is szólva az anticipáció lehetőségéről: a szó későbbi *m* hangja talán már itt érezte a hatását”; továbbá: „A Melich által felsorolt négy-öt példa számomra azt jelzi, hogy esetleg léteztek ilyen alakok (túl azon, hogy másolói tévedések is lehetnek). Mellettük legalábbis százával lehetne idézni példákat a nyelvemlékekből a szabályos *engemet* alakra. Én ezeket venném alapul”. Összegezve ennek a nyelvemlékbeli kiruccánásnak a tanulságát: (a) Korompaynak az óvatosságra intő véleményét tiszteletben tartva mégis úgy gondolom, hogy az *emgēm*-típusú adatok aligha lehetnek légbőlkapottak, (b) az *engēm* előzménye bizonyosan ősma. **āmōn-kš-m* volt, a *tégēd* esetében pedig ősma. **ten-kš-t* lehetett a kiindulópont.

Következő észrevételem egy etimológiai elképzelés kritikája. Nem kis meglepetésemre a magyar szókincs eredetét vizsgáló legújabb szótáraink az *én* kapcsán egy meghökkentő alternatív ötlettel álltak elő: „Magyar fejlemény: az *ez* közelre mutató névmás *e* eleméből és az uráli **-n* névmásképzőből keletkezett... Az *engem* igen régi, valószínűleg még ősmagyar kori származék. Szóbelseji *-g* eleme névmásképző, amely az ugor **-ŋ* névmásképző megfelelője” (TESz 1: 765b). Ezen ötlet részletesebb előadása még meghökkentőbb vélekedést közöl: „Im Urung dürfte es eine Form **ēme*⁵

⁴ Az **ēmgem* rekonstruktum első szótagi magánhangzója két okból is hibás: (a) ha egyáltalán elfogadható lehetne az EWUng etimológiai ötlete, a közelre mutató *e*, *ez* névmásunk nyílt *e*-t tartalmaz, (b) „az *én* névmásban nyílt *ē* volt az ómagyarban, nem kétséges. A mellékjeles helyesírás eleinte világosan megkülönbözteti az *e*-féle magánhangzók nyílt vagy zárt voltát. A Müncheneri kódexben tömegével szerepel az *en* alak, amint azt Nyíri [1993] szótára mutatja” (Korompay levélbeli közlése). Ezzel szemben az MSzFE (1: 154–155) rekonstruktum az *én* ismereteim szerint elfogadható: **emgēm* > *engēm*.

⁵ Ehhez vö. EWUng 1: 608b–609a.

’siehe da, ich!’ gegeben haben. Der Stammausl ist regelmäßig in Schwund geraten; vgl. auch im Wog (T) *äm* ’ich’. Es ist auch nicht auszuschließen, daß dieses zweite Glied evtl mit dem PssSfSg/1 -*m* identisch ist, mit der urspr Bed ’meine Anwesenheit hier’; majd ilyen változás történhetett: **ëmgem* > *ëngem*, amiben a *g* személyes névmási képző volt, az *m* pedig determináló Sg1. birtokos személyjel (EWUng 1: 321b–322a; az itt látható rekonstrukciómmal kapcsolatban ld. a 2. jegyzetet). Ennek az ötletnek tudományos értékét csak Juhász (1935, 1938) magyarázataiéhoz hasonlíthatom (ld. alább)...

Mindössze egy komoly probléma vár még megoldásra, mégpedig az, mi volt a névmástőhöz csatlakozott **-kš-* elem. Ismereteim szerint négyféle javaslat is született, amelyek olykor egymásba szövődtek.

(1) A legelső egészen Budenzig nyúlik vissza. A kezdetektől fogva valamiféle palato-veláris mássalhangzós névmásképzőt (*k*-t és/vagy *ŋ*-t) gyanítottak a *g* elődjeként (így UA 291, MUSz 194, 265, TMNy 129, 595, NyH⁷ 105, EtSz 1: 1553). Budenz (UA, MUSz) nyomatékosításra szolgáló rokon nyelvi elemekkel hozta összefüggésbe, pl.

vog. -*ki*, pl. Sg1. *ämki*, Sg2. *näñki*, birtokos személyjellel bővítve: *ämkim*, *näñkin* (UA 291),

mord. -*ka*, -*ke*, pl. *t’aka* ’eben dieser’: gen. *t’akin*, plur. nom. *ñakt*, *ñakitna* (vö. Keresztes 1990: 64),

déli lp. *tatek* ’derselbe’: *tātek*, *tāhtek* (vö. még Possart 1840: 11, Halász 1885: 188, 189, 1891: 12, 13, 1901: 260).

Szinnyei (NyH⁷ 105) a cseremiszből is találni vélt nyomatékosító funkciójú *g* elemet: *tenge*, *tengelä* ’így’ (vö. *ti* ’ez’), *seŋge*, *seŋgelä* ’úgy’ (vö. *se*: *seōä* ’az’), amit B. Lőrinczy (1953: 116) a legvalószínűbb megoldásnak hitt, de egyes szótárak (Szilasi 1901: 197, 248, Paasonen – Siro 1948: 109b, 151b–152a, Beke 2001: 2734ab, Moisio – Saarinen 2008: 622b–623a, 848b, 851b) szerint ezek inkább latívuszi alakok; továbbá a keleti cser. -*ak* és a nyugati cser. -*ok* (Bereczki 1990: 68) sem feltétlenül ősi nyomatékosító elemek; Bereczki (2002: 167) szerint ugyanis az -*ak* „minden nehézség nélkül összevethető az azonos funkciójú csuv. -*aχ*/-*εχ* nyomatékosító szócskával”, tehát jövevényelem lehet.

(2) „Más, de szintén nehezen elfogadható egyeztetéssel kísérletezik Juhász Jenő (UngJb. XV, 456),⁶ aki egy locativusi -*g*-vel azonosítja. Ez a felfogás azonban kevésbé valószínű, mellette komoly érv nem szól” (B. Lőrinczy

⁶ Juhász 1935: 454–456.

1953: 116). Juhász (1935) azt publikálta tehát, hogy a ma. *engem* és *téged* névmási alakok *g* lokatíviszragot tartalmaznak, és ezt a következőképpen vélte bebizonyítani: „Es ist möglich, daß *engemet*, *tégedet* das ursprünglichere ist, dafür spricht das zahlenmäßige Übergewicht des *engemet*, *tégedet*-Vorkommens und daß die älteste derartige Pronominalform aus der altungar. Marienklage bekannt ist und dort schon *engümet* vorhanden ist; aber es ist ebenfalls möglich, daß *engem*, *téged* das ursprünglichere ist, dafür spricht das schon auf den Streifen der Königsberger Bruchstücke vorkommende *tégüd*; *engemet*, *tégedet* sind also nur Ergebnisse einer Suffixhäufung wie *ötet*, *bennünket*, *benneteket* gegenüber den Formen *őt*, *bennünk*, *bennetek* und die *t*-Akkusativendung verbreitete sich vom Akkusativ der gemeinsamen Hauptwörter auf die Pronominalformen *engem* und *téged*. Die Frage der Ursprünglichkeit muß dennoch für die Formen *engem* und *téged* entschieden werden, weil, wenn neben *kertemet*, *kertedet*, *kertem*, *kerted* nicht nur 'meinen Garten', 'deinen Garten' bedeutet, sondern in erster Linie 'mein Garten, dein Garten', es dann unverständlich ist, daß neben *engemet* und *tégedet*, *engem* und *téged* nicht in erster Linie 'ich und du' bedeuten oder wenigstens warum *engem* und *téged* nicht auch die Bedeutung 'ich, du' haben" (Juhász 1935: 454). Juhász (1935: 456) szerint az *engem* és a *téged* *g* eleme eredetileg tehát lokatíviszrag volt, és ezek eredeti jelentése 'rajtam' és 'rajtad' volt, ehhez pedig a *bennünk(et)*, *bennetek(et)* ('in uns, in euch' → 'einige von uns, einige von euch' / 'uns alle, euch alle', i. m. 455) szolgálna párhuzamul. Az *engem(et)* és a *téged(et)*, ill. a lokatíviszi (tkp. inesszívuszi, H. L.) eredetű *bennünk(et)* és a *bennetek(et)* mellett alanyi ragozást használunk (i. m. 456), míg a tárgyi *kertünket* és *kerteteket* mellett tárgyas ragozást (ennek a jelenségnek a magyarázatát ld. alább, a 3. pontban). Juhász eme ötletének a tudományos értéke pontosan annyi, mint annak, hogy a magyar *-t* tárgyrag a lokatívisz *-t* ragjából származik (Juhász 1938).

(3) Helimšzkij szerint a ma. *engēm*, *tégēd* *-g(ě)*- elemének eddigi etimologizálási kísérletei nem meggyőzők. Eleddig megpróbálták összekapcsolni a *-g(ě)*-t az obi-ugor személyes névmások *ŋ* elemével, ami a hangtörténet szempontjából jogosult ugyan, de funkcionálisan nem stimmel, és főleg nem indokolja meg azt, miért szerepel a *g* a személyes névmások akkusatívuszában (Helimšzkij 1982: 89–90). Teljesen igaza van. Úgy vélte, hogy a magyar formák forrásának kiderítésében a szamojéd nyelvek egy része (jurák, jenyiszeji, szelkup) segíthet. Ezekben a nyelvekben a személyes névmások akkusatívusza szuppletív formájú a megfelelő személy számjelével és birtokos személyjelével összevetve (igaz, a szelkupban csak a két első személyben),

ezt az alakulatot fakultative megelőzheti a megfelelő személyes névmás nominatívusza teljes vagy csonkult alakban (Helimskij 1982: 90–93).⁷

A felsorolt szamojéd nyelvekben Helimskij szerint a személyes névmások akkuzatívusza (és esetleg a legtöbb függőeseti formája is) az alternative jelenlévő személyes névmás nominatívuszi alakjából és egy összam. **ki* vagy **kit* hangsorú szóból jött létre (Helimskij 1982: 90–93), pl. Sg1. tundrai jur. *мань си'му* (Kuprijanova et al. 1957: 98, 1977: 115, 116), erdei jur. *šehēj* (Verbov 1973: 83), *mođi šiñi* (Prokofjev 1937b: 86), szelk. *mašip, mašim, šip, šim* (az első két adatban a *mat, man 'я'* egybeforrt a **kit* utódjával) (Prokofjev 1937c: 108); mindezt ld. Honti 2017: 110 (a jurák és a szelkup állapotot illetően ld. még Hajdú 1968/1982: 53, 143). Az összamojédban ilyen lehetett a személyes névmási tárgyi szerkezet: (*névmás +) **ki(t) + Px*, a konkrét formák pedig: Sg1. **(mān) ki(t)m(ə)*, Sg2. **(tān) ki(t)ntə*, míg az északi összamojédban ilyen lehetett az akkuzatívusz: Sg1. **sit-mi ~ *si-mi-t*, Sg2. **sit-tā*; ma a tavgiban és a kamaszban az akkuzatívusz megegyezik a nominatívusszal (Helimskij 1982: 93). Helimskij – megmagyarázandó a ma. -g-t – ezt az ötletet alkalmazta a magyarra is: a ma. *engem, téged* egyediek, bennük rekonstruálni lehet a **ki* elemet (Helimskij 1982: 93–94), és szerinte a szamojédhoz hasonlóan így rekonstruálhatók az ősmagyar formák: Sg1. **āmēñkim(ə)*, Sg2. **tēñkintə*. A továbbiakban szabályos hangváltozás következett be: *ñk > g* (Helimskij 1982: 94); a Sg2. **tēñkintə* alakban lévő -n-t illetően ld. a 2. pont első bekezdését. Farkas (1956: 254) annyiból hasonló nézetet vallott, hogy -ke- névmásképzőt tett fel az *engem* és a *téged* előzményében (**e-me-n-ke-m, *te-n-ke-d*).

Magyarázatul hosszabban idézek egy korábbi írásomból: „Ennek a **ki* vagy **kit* (Helimskij 1982: 93, 95) hangalakú összamojéd szónak a folytatói: jur. *št'* 'Form, Bild' (vö. *št''^d*, JSWb 442–443), jeny. *ši'* (vö. *ši'* 'подобие, предвестник, сходное', Mikola 1995: 207/2406), szelk. *ši-* Pronominalstamm für Akkusativ (SelkWb 347/2428).⁸ Mindezek összamojéd **kit¹* 'Ählichkeit, Bild' szóra mennek vissza (Janhunen 1977: 70–71). Amint maga Helimskij (1982: 95) utalt rá, ehhez hasonló jelentésű szó a nyelvcsalád más tagjaiban is szert tett névmási funkcióra: **iće ~ *iše* 'Schatten; Schattenseele' FU > pl. finn *itse* 'selbst', lapp N *ieš ~ jieš* 'himself, etc.', zürj. *áč-*: S P *áčim* 'ich selbst' (UEW 1: 79), feltevése tehát megfelelő párhuzammal valószínű-

⁷ Szamojéd nyelvészeti kérdésekben több alkalommal is segítséget kértem Juha Janhunen kollégától, aki minden alkalommal készségesen adott kimerítő felvilágosítást; segítségét ezúton is hálásan köszönöm szépen.

⁸ Lehtisalo 1936: 442–443, Mikola 1995: 207/2406, Donner et al. 2004: 347/2428.

síthető. A Helimszkij által a szamojéd névmások függőeseti alakjainak másodlagos elemére adott magyarázatát szellemesnek, jónak tartom, de aligha jelent megoldást a vogul és a magyar személyes névmások ragozási töve hangalakjának problémájára. Ezt a javaslatot magyar és vogul szempontból csak akkor lehetne komolyan venni, (1) ha a **ki* vagy **kit* hangalakú összamojéd szónak lennének megfelelői finnugor oldalon, (2) és ha a vogul és a magyar névmástő nem lenne történetileg azonos módon magyarázható. A **ki* vagy **kit* hangalakú szóval kapcsolatos következő feltevését túl merésznek, sőt, alaptalannak kell minősítenem: »Таким образом, имеет место самодийско-правенгерская параллель (отчасти отраженная и в обско-угорских языках, см. далее), состоящая в использовании специфических по своей структуре форм аккузатива личных местоимений, содержащих супплетивную основу **ki*. Материальное совпадение целесообразно объяснять из урал. (общеурал.? восточноурал.?) **ki*, поскольку гипотеза о заимствовании повисает в воздухе за отсутствием данных о непосредственных правенгерско-самодийских контактах. Было бы, однако, неосторожным решительно утверждать, что элемент **ki* использовался в уральском праязыке (или в части его диалектов) именно в качестве супплетивной основы личных местоимений.⁹ Рассматриваемая ниже возможность этимологизации **ki* на уральском уровне... указывает скорее на исходность иной семантики и иных функций (в этом случае параллель может быть объяснена конвергентным процессом, обусловленным ареальными угорско-самодийскими связями). Напротив, принятие ностратической этимологии **ki* (достаточно спорной...) заставило бы усматривать в данной параллели архаизм, случайно сохранившийся именно в этих языках и устраненный во всех прочих языках – потомках прауральского под действием тенденции к унификации парадигм« (Helimszkij 1982: 95; én emeltem ki, H. L.). Alaptalannak látom mindezt a következő okok miatt: (1) A **ki* uráli vagy »keleti uráli«(?) esetleges létének ötlete pusztá spekuláció, amely holmi ősmagyar-(ős)szamojéd érintkezésnél alig valószínűbb, (2) a **ki*-nek az alapnyelvi személyes névmások szuppletív formájának létrehozásában betöltött esetleges szerepe ugyancsak pusztá spekuláció, (3) a nosztратikus hipotézisnek bármilyen hivatkozási formában való emlegetése nem segíthet nyelvtörténeti és nyelvhasználati problémáink megoldásában» (Honti 2017: 111–112).

⁹ Én emeltem ki, H. L.

Aikio finn-volgai adatokkal egészítette ki a Janhunen és Helimskij feltette **kit* és általa **ket* 'shape, appearance, figure' alakban rekonstruált szamójéd szó családját: „As PS **ket* would regularly reflect either PU **keti* or **kesi*, it can be compared to the word **keti* 'skin, hide' which has reflexes in the westernmost branches of Uralic: MdE, M *ked* 'skin, hide', Finn *kesi* (*kete*-) 'thin skin' (cf. also the derivative *ket-tä*- 'to skin')” (Aikio 2006: 18). Koivulehto (1983: 119) azonban a finn szónak germán etimológiát ajánlott, de Aikio szerint: „In light of the Samoyed cognate **ket*, the loan etymology of Finn *kesi* can no longer be maintained” (Aikio 2006: 19).

Az UEW (1: 142–143) a FU **keðe*¹⁰ 'Haut, Fell, Leder, Schale' családjában a következő adatokat – köztük részben az Aikio által is említetteket – sorolja föl: finn *kesi* 'Häutchen, Membran', *kese*- 'sich abschuppen', észt *kesi* 'leere Hülse', lapp T *katt* 'Fell', mord. E M *ked* 'Haut, Fell', ?[votj. *kił* 'Schuppen, Spreu', zürj. *kił* 'Kopfkeile, Schinn'], vog. KU *kālān*: *jālpəŋuj-k.*, LO *kolna*: *pupak-k.* 'Bärenfell' stb. (UEW 1: 142–143).¹¹

A kérdőjeles permi szók a FU **kal'wə* 'Häutchen, Membran, Schuppe' családjába is beletartozhatnak, amelynek tagjai: finn *kalvo* 'dünne Haut', észt (dial.) *kale*, *kalu* 'Star (im Auge)', osztj. V *kāl'i* 'Grind, Ausschlag usw.', vog. T *khal'p*: *pəŋ-kh.*, So *χal'əp* 'die weiße Haut auf der Birkenrinde', ma. *hályog* 'Star, Augenstar' stb. (UEW 1: 121; ld. még Honti 2013: 70–71).

Ha az Aikio ajánlotta etimológia megállja a helyét, akkor a finnségi és a mordvin szók a következő szócsalád tagjai is lehetnek vagylagosan (az UEW rekonstrukciós eljárását követve): U **kete* 'dünne Haut'.

Tehát az itt felsorolt finnségi és mordvin szók tagjai lehetnek alternative mind a FU **keðe* 'Haut...', mind az U **kete* 'dünne Haut' szócsaládnak, a permi szók pedig vagy a FU **keðe* 'Haut...', vagy a FU **kal'wə* 'Häutchen...' leszármazottai, viszont az obi-ugor szók csak egy-egy szócsalád tagjaiként minősíthetők: FU **keðe* 'Haut...' > vog. KU *kālān*, ill. FU **kal'wə* 'Häutchen...' > osztj. V *kāl'i*, vog. T *khal'p*.

(4) Újabb etimológiai szótáraink is névmásképzővel egyeztetik a ma. g-t, egészen pontosan obi-ugor elemekkel: vogul *η*, *γ* és osztj. *η* (ld. *én* és *te* alatt: MSzFE 1: 154–155, 3: 621, TESz 1: 765b, 3: 869ab, UEW 1: 539,¹² EWUng

¹⁰ Az alapalak az én módosításom szerint: **kele* (vö. pl. Honti 2019: 75–79).

¹¹ A Kannisto-féle vogul szótárban (K-WWb 616b) egyáltalán nem szerepel ez a szó, de a Munkácsi-félében megvan (M-WWb 237a: K LM P N).

¹² Az UEW kissé szófukar a ma. Sg1. és Sg2. névmások -g- elemét illetően: az U **mš¹* 'ich' alatt egyáltalán nem szól az *engēm* -g-jéről (UEW 1: 294), az U **tš¹* 'du' szócikkében Liimolára (1944: 24) utalva közli, hogy a *tégēd* -g-je ugor kori névmásképző folytatója (UEW 1: 538).

1: 321b–322a, 2: 1491b–1492a). Rédei több alkalommal is nyilatkozott a személyes névmásokról, az *én* névmás eredetéről kialakított nézete (Rédei 1963: 168) lényegében azonos az MSzFE (1: 154–155) által közölttel. Az MSzFE (3: 621) és a TESz (3: 869ab) a *téged* g-jéről azonosan vélekedik. Monográfiájában Benkő (1980) nem szólt erről a g-ról, de nyilván azonos volt a véleménye az ő irányításával megszületett történeti nyelvtanban közölt nézettel: „A E/1. és E/2. névmások -g eleme valószínűleg egy ősi *-η képzőre vezethető vissza, amelyből denazalizációval, vagy γ-n keresztül g fejlődhetett. Az *engem* esetében a kétnyíltszótagos tendencia hatására a magánhangzók egyike az ősmagyar kor során kiesett (**imögēmš* ~ *ēmögēmš* > *ēm-gēm*)” (Sipos 1991: 364; az itt látható rekonstrukciót ld. a 4. jegyzetet).

Az egyes számú 1. és 2. személyű névmásunk rendhagyó morfológiája régóta érdekel, egykor elő is álltam egy magyarázattal, amelyet most is elfogadhatónak látok (de ld. még a 2.1. pontban közöltet): „Ich versuche, eine... Erklärung zu geben, die es ermöglicht, sowohl im Nominativ als auch im Akkusativ von demselben Deklinationsstamm auszugehen. Die ungarischen Pronomina der 1. und 2. Pers. Sing. weisen auf das alte Suffix *n* hin, ursprünglich also: **ämšnš*, **tšnš* (zum letzteren vgl. veralt. *tenmagad* 'du selbst'). Es ist sicher, daß das *g* in *engem(et)* 'mich', *téged(et)* 'dich' auf **ηk* (< **η*, **ηk*) zurückzuführen ist. Ich denke, daß eine wahrscheinliche Hypothese eine plausible Erklärung sowohl für das *n* wie auch für das *g* bieten können muß. Dafür gibt es tatsächlich eine Möglichkeit. Das *n* stammt aus **n*, das *g* aus **ηk*, welches wiederum als zusammengesetztes Suffix zu betrachten ist: **n* + **k*. Das **k* kann mit dem *k* der nachdrücklichen Personalpronomina des Wogulischen (z. B. So. *amki* 'ich selbst', *naŋki* 'du selbst') identisch sein. Dem ursprünglichen Stammalternanten **ämšn(š)*, **tšn(š)* wurde das *k*-Suffix hinzugefügt: **ämšnkš*, **tšnkš*. Nachdem sich die ursprüngliche verstärkende Funktion verdunkelt hatte, ist infolge einer partiellen Assimilation aus der Sequenz **nk* eine homorgane Konsonantenverbindung **ηk* entstanden, die sich lautgesetzlich zu *g* entwickelte. Nach der Verdunkelung der Funktion von **k* sind die nachdruckslosen und die nachdrücklichen Formen zusammengefallen, wobei sich der Alternant auf *n* im Nominativ, der Alternant auf **ηk* > *g* im Akkusativ verallgemeinert hat: 1. Pers. Sing. *én* ~ (**ämšŋkš* > **ämögš* > **ämögš* >) *enge*-, 2. Pers. Sing. *te(n-)* ~ (**tšŋkš* > **tögš* >) *tege*-” (Honti 1993: 126, ld. még 2017: 112–113). A finnségi és az obi-ugor nyelvekben bőségesen van adatolva *k* elemű nyomatékosító elem (ld. Honti 2020c: 17–20), ez tehát annyit jelent, hogy két cso-

port (a finnségi és az obi-ugor) és két nyelv (a lapp és a mordvin) tanúvallomása megerősíti ezen elem ősiségét.

Megoldási javaslatom Liimola nézetén alapul, aki „részletesen megvizsgálta a vogul személyes névmásokat. Érdekes az adatait és magyarázatainak egy részét idézni, mert bizony a magyar névmások alakjának megértésében is segítségül szolgálnak: »Die nachdrücklichen Nominative sind von den nachdrucklosen mit dem betonenden, nachdruckgebenden Suffix *-k* gebildet. Dieses Suffix trifft man auch sonst in Pronomina... Weiter kommt es noch in den Adjektiven vor und bedeutet in ihnen 'welcher von zwei'...« (Liimola 1944: 45–46): LO *am* 'ich' : *amGi* 'ich selbst' = 2. P. Sg. *nəŋ* 'du' : *nəŋGi* 'du selbst' = 3. P. Sg. *təβ* 'er' : *təβGi* ~ *təβGi*» (Honti 2017: 109). Kannisto néhány további adata még inkább megtámogatja ezt az ötletet: So „*amkk^εem*, *nəŋkk^εen*, *təG_uk^εetε*. In ihnen ist also an das Suffix *-k* noch ein betontes *-ke* angehängt. Die Schlusskonsonanten *-m* usw. sind natürlich Possessivsuffixe. Ähnliche Bildungen kommen auch in anderen Personen vor» (Liimola 1944: 47; ld. még Honti 2017: 109). Tehát a legfontosabb közlés itt az, hogy *k* nyomatékösítő képző járul a személyes névmáshoz, sőt még egy másik, *ke* hangalakú is csatlakozhat hozzá.

Liimola bőséges anyaggal szemléltette a vogul nyomatékösítő partikulának a személyes névmásokban való jelenlétét: „Die 1. P. Sg. lautet nach Munkácsi so: T *ämāñk*, K *amk*, P *aməχ*, *amk*, LU *añk*, LM *ämənk*, *ämki*, *ämki*, *ämki*, N *amki*, *amkim*. (Kann.) VS *amamk* ist eine reduplizierte Form < *am* + *amk*. Ähnlich entstanden sind weiter die derselben Dialektgruppe angehörenden VNZ, LU *amañk*, VNK *aməñk*. (Munk.) LM *ämənk*, nur dass in ihnen *mk* > *ñk* (auch in Munk. LM?), (Munk.) LU *añk* geht dagegen direkt auf **amk* zurück. TJ, TČ *emā·ñ*, (MUNK.) T *ämāñk* erinnert stark an VNZ, LU *amañk*, VNK *aməñk* und ist wahrscheinlich ähnlich wie diese durch Reduplikation aus **emε·mχ* entstanden. Die heutigen Formen *em ε·mχ*, *em emā·ñ* wären dann jung und nach dem Vorbild anderer Personen aufgekomen. Doch liesse sich *emā·ñ* auch als sekundär, als auf Grund einiger obl. Kasus entstanden erklären. Es dürfte nämlich nicht ganz ausgeschlossen sein, dass der Akk. *emā·ñkəm*, Lat. *emā·ñkəmn* usw. letzten Endes nicht auf *em* + *emk-əm*, *em* + *emk-əmn(ə)*, sondern auf **emā·ñ* + *k* + *əm*, **emā·n* + *k* + *əmn(ə)* zurückgehen... Die nachdrücklichen obl. Kasus unterscheiden sich ja von dem Nom. allgemein nur dadurch, dass sie das Poss.-Suff. bzw. das Poss.-Suff. + Kasusendung enthalten, und so hätte man nun neben dem Akk. *emā·ñkəm*, Lat. *emā·ñkəmn* analogisch einen neuen Nom. *emā·ñ* gebildet, der also eigentlich nur den alten Stamm *emā·ñ* + *k* enthalten würde. Diese Erklärung ist jedoch nicht so wahrscheinlich wie die erstgenannte (*emā·ñ* <

$\varepsilon m + \varepsilon m\chi$), denn da der Nom. ja häufiger nachdrücklich gebraucht wird als die anderen Kasus, ist es glaublich, dass die nachdrücklichen obl. Kasus ausnahmslos gerade von dem nachdrücklichen Nom. gebildet sind” (Liimola 1944: 48; vö. még Honti 2017: 108–109). Nem szokatlan, hogy a személyes névmás nyomatékosító elemet kap, ez látható a jurákban is: „A személyes névmások gyakran nyomósított formában kerülnek elének” (Hajdú 1968/1982: 53).

Miután publikáltam ezen megoldási javaslatomat (Honti 1993), Rédei közölte, hogy nem ért egyet velem: „L. Honti leitet das ungarische Ableitungssuffix *g* von der Verbindung des Pronominalstammes *n* + der verstärkenden Partikel *k* her. Zu der Partikel *k* vgl. wog. *amki* 'ich selbst', *nanki* 'du selbst', *tānki* 'sie selbst'.¹³ Im Ungarischen ist das *-nk* zu einer homorganen Konsonantenverbindung *ηk* zusammengeschmolzen, welche sich dann regelmäßig in *g* verwandelt hat: Sing. 1. Pers. ~ (**āmš̃ηkš̃* > **āmš̃gš̃* > **ām̃gš̃* >) *enge-*, 2. Pers. *te(n-)* ~ (**tš̃ηkš̃* > **tš̃gš̃* >) *tége-* (Honti 1993: 125–126). [Bekezdés] Ich halte diese Erklärung – so sehr sie auch logisch scheint – für inakzeptabel. Das ehemalige Vorhandensein der Entsprechung der wogulischen Partikel *ki* ist im Ungarischen nicht evident: sie wäre allein nur in dem fraglichen Ableitungssuffix *g* vorhanden. Früher war ich der Meinung, daß ung. *engem-* die Ableitungssuffixe *n* und *g* aufweist oder das *g* (< **ηk* < **η*) unmittelbar zu dem Nominativstamm **em-* getreten ist (Rédei 1963; MSzFE). Die Schwäche dieser Erklärung steckt im folgenden: in der Form *engem-* habe ich mit zwei Ableitungssuffixen gerechnet, zumal habe ich auch die Möglichkeit zugegeben, daß das *g* unmittelbar an den Nominativstamm getreten ist. Diese Annahme betrachtete ich auch weiterhin für möglich, jedoch ist heute meines Erachtens die folgende Lösung am wahrscheinlichsten: im Nominativ gehe ich von der vorungarischen Form **āmš̃nš̃* aus. Der verstärkenden Partikel **ä* ist eben in der 1. Person Sing. – neben der unbetonten vorungarischen Variante **mš̃nš̃* – eine wichtige, hervorhebende Rolle zugekommen. Außerdem ist es zu bemerken, daß die Unterscheidung der Nummern in der ersten Person begonnen hat: *én* – *mi*, wog. *am* – *mān* usw... Der Akkusativ des im Urungarischen erscheinenden *ān* (< **āmš̃nš̃*)¹⁴ dürfte **ānem* gewesen sein. In der Form *téged* 'dich' ist das Ableitungssuffix *g* (< **ηk* < **η*) etymologisch: das *g* mag unter der analogischen Wirkung von *te* – *téged(et)* in den früheren Akkusativ **ānem* hineingeraten sein: *én* – *engem(et)*. Vgl. wog. Nom T *ām*, N *am*, Akk. T *ānā•m*, N *anām*” (Rédei

¹³ Helyesen: *nañki*, *tāñki* (vö. Liimola 1944: 42, 45).

¹⁴ Ehhez vö. „ung. *ēn*, *en* (< **ε-men*)” (Szinnyei 1922: 95).

1998: 349). – Észrevételeim: (a) Rédei az állítólagos nyomatékösítő **ā* partikulának a ma. *én* Sg1. névmásban való megjelenését bolgár-török (> csuvas) hatással magyarázta, amely feltevésnek szerintem nincsen semmi alapja sem (Honti 2017: 106–108). (b) Nem tartom észszerűnek, hogy az uráli alapnyelv korára datáljuk az alapvető grammatikai fogalmak kialakulását, egyebek közt a nyelvtani számoknak a létrejöttét, vagy bármely morfoszintaktikai kategóriáról is legyen szó. (c) Az a benyomásom, Rédei mintha a *nan̄ki* 'du selbst' nyomatékösítő partikulás vogul személyes névmási alakkal azt érzékeltetné, hogy – legalábbbb a *téged* alakban – a *g*-nek mégis köze lehet a nyomatékösítő *k* partikulához.

2.1. A kétféle történeti értelmezés mindegyike racionálisnak látszik: egyrészt a Helmszkij, Janhunen és Aikio feltette **kit/*ket* 'alak' szónak nyomatékösítő elemként a személyes névmáshoz való tapadása, másrészt az általam javasolt nyomatékösítő **k* partikulának a személyes névmás tövéhez való agglutinálódása. E két magyarázat egyidejűleg is igaz lehet, és nem szokatlan, hogy egy-egy jelenségnek vagy lexémának két vagy éppen több lehetséges forrása is volt, amit az itt vizsgált morfológiai jelenség esetében igencsak valószínűnek látok.

3. Anomáliának tűnik, hogy határozott tárgy esetén egyszer alanyi ragozású az ige, máskor meg tárgyas: *lát engēm, néz tégēd, látnak minket, néznek titeket* ↔ *látja őt, nézi azt, látják őket, nézik azokat, látja a házam, látják a házunk, nézi a házad, nézik a házatok*. E rejtély háttérében az húzódhat meg, hogy a tárgyas ragozás egykoron a 3. személyben született meg, amelynek tárgyas igealakja hajdan névszói természetű volt (és számos uráli nyelvben ma is erről árulkodnak a 3. személyű igealakok), és amely attól igésült, hogy a határozott tárgyat kifejező névmási lexéma tárgyraggal bővülven és agglutinálódván az állítmányul szereplő szóhoz, állítmányként már más szintaktikai környezetben leledzett (ehhez a kérdéskörhöz vö. Mészöly 1931: 144, 1982: 411–412, Bühler 1934/1982: 107–109, Zsirai 1942: 489–490, Lyons 1992: 276–277, Honti 2010–2011: 22, 2014: 11); ha a tárgy nyomatékösítőként volt jelen a mondatban, indokoltta vált 3. személyben a tárgyjelölési kongruencia: a tárgyul álló névszó fölvette a tárgyragot, azaz voltaképpen pleonazmus következett be: (mai hangalakú rekonstrukciónként: **lát-őt > > látja ≥ látja őt (*néz-őt > >) nézi ≥ nézi azt*).

Egyébként a személyes névmás eleve határozott, ezért ha határozottságot kifejező elem csatlakozik hozzá, az már eleve redundáns, és emiatt elégséges az alanyi ragozású igei állítmány alkalmazása (Comrie 1975: 10). A 3. sze-

mélyű névmás, amint az imént szó volt róla, eredetileg nem személyhez kötődött explicit módon, ezért viselkedése – érthető módon – eltérhet a kizárólag személyhez kötődő 1. és 2. személyű (tehát igazi személyes) névmás viselkedésétől. Hasonló a helyzet a másik két ugor nyelvben is.

Ha a tárgy 1. vagy 2. személyű személyes névmás, vagy 1. vagy 2. személyű birtokos személyjeles főnév, akkor az természeténél fogva nyilván határozott, (a) és pleonazmus jön létre, amikor az ige tárgyas ragozásuként utal a tárgy határozott voltára, (b) de az ige megformáltságának nem kell szükségszerűen jelölnie a tárgy határozott voltát személyes névmási tárgy esetén, (3) míg főnévi tárgy esetén szükségszerű a tárgyra történő rámutatás a mondandó egyértelműsítése végett, amint ezt a G. Varga (1992: 465, 467) szövegéből fentebb idézett állásfoglalás érzékelteti. A magyar ezt a problémát úgy oldotta meg, hogy a *lát engĕm(et)* ~ **látja engĕm(et)*, *lát tégĕd(et)* ~ **látja tégĕd(et)* lehetőségek közül – mint rendesen az esetlegesen többféle nyelvi változás közül – az egyszerűbbet, vagyis a pleonazmusmentest általánosította az ilyen típusú szerkezetben, míg a *látom a házad(at)* típusú szerkezetben a tárgy maga 3. személyű, vagyis semmiképpen sem személyes névmás, ezért szükségszerűen a kongruens, vagyis a pleonasztikus változat rögzült, azaz mind az igei állítmány, mind a tárgy megformáltsága utal a tárgy határozottságára, de ha a tárgy bármilyen személyű birtokos személyjeles főnév, akkor rendszerint tárgyas ragozású az igei állítmány, pl. *látom a házad(at)*, *nézem a házatok(at)*.¹⁵ A *lát engĕm* a **látja engĕm*, és a *lát tégĕd* a **látja tégĕd* helyett éppen olyan megoldást tükröz (vö. ehhez Benkő 1980: 221–222), mint az *ő házuk* az **ők házuk* helyett!

Még cifrább a helyzet, ha a tárgy 2. személyű személyes névmás: *látlak (tégĕd)*, *nézlek (titĕket)*, amely az 1. személyű személyes névmási alannyal együtt maximálisan határozottnak minősül. A *látlak* és *nézlek* típusú igealakok funkcionálisan tárgyas ragozásúnak tűnnek, szerkezetüket tekintve pedig alanyinak, bár persze mégsem azok, hiszen a tárgyra és a személyre utaló *-lak/-lek* portemanteau morféma *-k* eleme egyértelműen az alanyi ragozás sajátja, vö. *látok*, *nézĕk*, míg az *-l-* elemnek semmi köze sincs sem a határozatlan, sem a határozott tárgyhöz (ld. erről Honti 2020a); a speciális igei *-lak/-lek* személyvégződés miatt felemás megoldásnak lehet, vagy éppen kell tekintelnünk ezt az igeragozási eljárást, amely sem nem igazán alanyi, sem nem igazán tárgyas.

¹⁵ Kivétel persze, ha partitívuszi értelmű a tárgy, pl. *ismerek a kávésnak két lányát* (ti. *a többől*).

4. Összefoglalásul a következőket fogalmazom meg: a ma. Sg1. *engēm ~ engēmet* és Sg2. *tégēd ~ tégēdet* akkuzatívuszi alakok -g- eleme az uráli kori *-k- nyomatékosító partikula leszármazottja, amelynek jelenléte különösen anyanyelvünk egyik legközelebbi rokonának, a vogulnak a személyes névmásaiban teljesen nyilvánvaló. Ez a tény minden egyéb nyelvtörténeti magyarázatkísérletet kiiktat. A Sg1. és Sg2. személyű személyes névmási tárgy melletti igei állítmány alanyi ragozású megformáltsága a tárgyas ragozás keletkezésmódjában leli magyarázatát.

Irodalom

- Aikio, Ante 2006: New and old Samoyed etymologies (Part 2). *Finnisch-Ugrische Forschungen* 59: 9–34.
- Alhoniemi, Alho 1970: Über die Form des zu Verbalnomina tretenden Objekts im Tscheremissischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 38: 1–136.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = TMNy.
- D. Bartha Katalin 1980: Adalékok a képzők életrajzához. *Magyar Nyelv* 76: 412–427.
- Beke Ödön 2001: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch) VIII. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/8. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) 1976: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Benkő Loránd 1980: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (Hrsg.) 1993: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (Hrsg.) 1995: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band II. Kor–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- Bereczki Gábor 1990: Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 2002: A cseremiszi nyelv történeti alaktana. *Studies in Linguistics of the Volga Region. Supplementum I.* University of Debrecen, Debrecen.
- Berrár Jolán 1967: A szófajok története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 193–212.

- Budenz József 1873–1881/1966: A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary. – Magyar–ugor összehasonlító szótár. Uralic and Altaic Series 78. Magyar Tudományos Akadémia / Indiana University – Mouton & Co., Budapest / Bloomington – The Hague. = MUSz.
- Budenz József 1884–1894: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = UA.
- Bühler, Karl 1934/1982: Sprachtheorie. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Comrie, Bernard 1975: Subjects and direct objects in Uralic languages: a functional explanation of case-marking systems. *Études Finno-Ougriennes* 12: 5–17.
- Donner, Kai – Sirelius, U. T. – Alatalo, Jarmo 2004: Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von Kai Donner, U. T. Sirelius und Jarmo Alatalo. Zusammengestellt und herausgegeben von Jarmo Alatalo. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XXX. Société Finno-Ougrienne, Helsinki.
- EtSz 1 = Gombocz – Melich 1914–1930.
- EWUng 1 = Benkő 1993.
- EWUng 2 = Benkő 1995.
- von Farkas, Julius 1956: Zur Entstehung der ungarischen Konjugation. Die *ik*-Verba. *Ural-Altaische Jahrbücher* 28: 252–264.
- Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1930: Magyar Etymologiai Szótár I. kötet. A–érdm. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz 1.
- Hajdú Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1982: *Chrestomathia Samoiedica*. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Halász Ignác 1885: Svéd-lapp nyelv I. Lule- és Pite-Lappmarki nyelvmutatványok és szótár. Különnyomat a Nyelvtudományi Közlemények XIX. kötetéből. *Ugor Füzetek* 7. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Halász Ignác 1891: Svéd-lapp nyelv IV. Déli-lapp szótár. *Ugor Füzetek* 10. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Halász Ignác 1901: A déli lapp nyelv rövid alaktana. *Nyelvtudományi Közlemények* 31: 253–290.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] 1982: Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Honti László 1984: *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1986: *Chrestomathia Ostiacica*. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1993: Zur Morphologie ugrischer Personalpronomina. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215: 121–127.
- Honti László 2010–2011: Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 7–57.

- Honti László 2013: Etimológiai adalékok. Nyelvtudományi Közlemények 109: 69–90.
- Honti László 2017: A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2019: Zur Frage nach den dentalen Spiranten in den Vorgängern der uralischen Sprachen. Folia Uralica Debreceniensia 26: 75–106.
- Honti László 2020a: *Látlak, nézlek* – minek nevezzetek? Magyar Nyelv 116: 402–416.
- Honti László 2020b: A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány). Folia Uralica Debreceniensia 27: 68–124.
- Honti László 2020c: Névszói *-ik* végződéseink egyikének valószínű keletkezéstörténete. Magyar Nyelvjárások 58: 5–28.
- Jakab László – Kiss Antal 1994: A Guarj-kódex abécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6. KLTE, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal 1997: Az Apor-kódex abécérendes adattára. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 7. KLTE, Debrecen.
- Janhunen, Juha 1977: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- Juhász Jenő 1935: Ein unbekanntes Adverbialsuffix. Ungarische Jahrbücher 15: 452–459.
- Juhász Jenő 1938: A *-t* tárgyrag dicsérete. Magyarosan 7: 105–107.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisio, Arto 2013: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.
- Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kertész Manó 1927: A magyar vezetécknevek történetéhez. Magyar Nyelvőr 56: 31–32.
- Koivulehto, Jorma 1983: Suomalaisten maahanmuutto indoeurooppalaisten lainasanojen valossa. Journal de la Société Finno-Ougrienne 78: 107–132.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás. In: Benkő 1991: 284–318.
- Kulonen, Ulla-Maija 1993: Johdatus unkarin kielen historiaan. Suomi 170. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kuprijanova, Z. Ny. – Homics, L. V. – Scserbakova, A. M. [Куприянова, З. Н. – Хомич, Л. В. – Щербакова, А. М.] 1957/1977: Ненецкий язык. Учебное пособие для педагогических училищ. Просвещение, Ленинград.
- K-WWb = Kannisto et al. 2013.
- Lakó György (szerk.) 1967: A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó György (szerk.) 1978: A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- Lehtisalo, Toivo 1936: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 72. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.

- Liimola, Matti 1944: Zu den wogulischen Personalpronomina. Finnisch-Ugrische Forschungen 28: 20–56.
- B. Lőrinczy Éva 1953: A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Nyelvészeti tanulmányok 3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lyons, John 1992: Introduction to theoretical linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Melich János 1914: A magyar tárgyas igeragozás (alaktani fejtegetés). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1931: A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1982: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. In: Népünk és nyelvünk. Gondolat, Budapest. 256–495.
- Mikola Tibor 1995: Morphologisches Wörterbuch des Enzischen. Studia Uralo-Altaica 36. JATE, Szeged.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka 2008: Tscheremissisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki.
- MSzFE 1 = Lakó 1967.
- MSzFE 3 = Lakó 1978.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986: Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = M-WWb.
- MUSz = Budenz 1873–1881/1966.
- M-WWb = Munkácsi – Kálmán 1986.
- NyH⁷ = Szinnyi 1927.
- Nyíri Antal (szerk.) 1993: A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paasonen, Heikki – Siro, Paavo 1948: Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XI. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Possart, P. A. F. K. 1840: Kleine lappländische Grammatik mit kurzer Vergleichung der finnischen Mundarten. Verlag der i. F. Catz’schen Buchhandlung, Stuttgart.
- Prokofjev, G. Ny. (szerk.) [Прокофьев, Г. Н. (ред.)] 1937a: Язык и письменность народов Севера 1. Государственное учебно-педагогическое издательство, Москва–Ленинград.
- Prokofjev, G. Ny. [Прокофьев, Г. Н.] 1937b: Энецкий (енисейско-самоедский) язык. In: Prokof’ev 1937a: 75–90.
- Prokofjev, G. Ny. [Прокофьев, Г. Н.] 1937c: Селькупский (остяко-самоедский) язык. In: Prokofjev 1937a: 91–124.
- Rédei Károly 1963: Az én személyes névmás eredetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 65: 166–169.

- Rédei Károly (Hrsg.) 1988: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei Károly 1998: Zur Geschichte der finnougri-schen Personalpronomina. *Linguistica Uralica* 34: 341–352.
- Sipos Pál 1991: A névmások. In: Benkő 1991: 353–400.
- Szilasi Móricz 1901: Cseremis szótár. *Ugor Füzetek* 13. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szinnyei József 1922: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig.
- Szinnyei József 1927: Magyar nyelvhasználat. Hetedik, javított és bővített kiadás. Finn-ugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.
- Tyerescsenko, Ny. M. [Терещенко, Н. М.] 1966: Нганасанский язык. In: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. (ред.), Финно-угорские и самодийские языки. Языки народов СССР III. Наука, Москва. 416–437.
- Tyerescsenko, Ny. M. [Терещенко, Н. М.] 1979: Нганасанский язык. Наука, Ленинград.
- TMNy = Balassa – Simonyi 1895.
- TESz 1 = Benkő 1967.
- TESz 3 = Benkő 1976.
- UA = Budenz 1884–1894.
- UEW = Rédei 1988.
- G. Varga Györgyi 1992: A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- Verbov, G. D. [Вербов, Г. Д.] 1973: Диалект лесных ненцев. Самодийский сборник. Сборник научных трудов. Академия Наук СССР. Сибирское отделение, Новосибирск. 3–190.
- Wickman, Bo 1955: The form of the object in the Uralic languages. Almqvist & Wiksells, Uppsala.
- Zsirai Miklós 1942: Névmástanulmányok. In: Kornis Gyula (szerk.), Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 487–502.

On the mystery of the *g* in *engĕm(et)* and *tĕgĕd(et)*

The *g* element of the two Hungarian personal pronouns in the title is either a suffix originating from the Proto-Uralic word **kit/*ket* ‘form’ or an instance of the *k* grammatical particle expressing emphasis. Furthermore, both of the explanations may be applicable at the same time, mutually reinforcing each other.

It is a curious feature of Hungarian syntax that next to a first or a second person pronominal object the verbal predicate is always inflected in the subjective conjugation (e.g. *lát engĕm* ‘he sees me’, *néz titĕket* ‘he is watching you (pl.)’ etc.), while a third person pronominal object always goes together with a predicate in objective conjugation (pl. *látja őt* ‘he sees her’, *nézik őket* ‘they are watching them’ etc). This may be explained as follows. The objective conjugation came to exist in the third person initially and it used to be of nominal nature. It was only later that it became verbal, because the nominal lexeme expressing the object was complemented with an objective suffix, then it was attached to the word expressing the predicate as a suffix, thus the predicate was placed into a changed syntactic environment as a consequence. If the object was present in the sentence to express emphasis, the congruence of object marking became justified in the third person: the noun acting as object received objective inflection, creating some kind of pleonasm consequently: (reconstructed in the present phonetic form: **lát-őt* ‘sees-him’ >>) *látja* ≥ *látja őt* ‘sees ≥ sees him’, (**néz-őt* ‘watches-him’ > >) *nézi* ≥ *nézi azt* ‘watches ≥ watches it’. For that matter, personal pronouns are also definite to start with, so the addition of an element expressing definiteness would have resulted in redundancy, which triggered the subjective conjugation of the verbal predicate. Initially, the third person pronoun did not express the quality of person explicitly, so the behaviour of it was different from that of the first and second person pronouns, which were “real” personal pronouns already. The other two Ugric languages are similar to Hungarian from this respect.

It is an even more interesting case when a first person singular verb has a second person pronominal object (e.g. *látlak (tĕgĕd)* ‘I see (you)’, *nézlek (titĕket)* ‘I am watching (you pl.)’), which together with the first person pronominal subject can be considered as maximally definite. Verbal forms like *látlak* and *nézlek* functionally appear as objective and structurally as subjective, but, in fact, the *-k* element of the *-lak/-lek* portmanteau morpheme is a distinctive feature of the subjective conjugation (c.f. *látok* ‘I (can) see’, *nézĕk* ‘I am watching’), and at the same time the *-l-* element has nothing to

do with either the indefinite or the definite object (c.f. Honti 2020a). In effect, the special *-lak/-lek* ending makes us consider this type of conjugation as a hybrid solution that is neither really objective nor subjective.

Keywords: Hungarian, historical morphology, syntax, personal pronouns.

LÁSZLÓ HONTI

Hajdú Péter és Eugen Helimskij szölkup nyelvreírása: az igei toldalékok szembesítése

JANURIK Tamás

Székesfehérvár
janurik.tamas@freemail.hu

A szölkup nyelv kutatásának különböző fázisai – az eltérő szemléletű megközelítési módok miatt – igen változatos nyelvreírásokat eredményeztek: ezek két szélsőséges végpontja a Kai Donner-féle szuperfonetikus hangjelölés, illetve a G. Ny. Prokofjev nyomán (annak kvázi-fonematikus nyelvreírását követve) a Hajdú Péter által kidolgozott teljesen fonematikus jelölésmód, amelyet – némi korrekcióval – átvettek a szölkup nyelv moszkvai kutatói is.

A szölkup igeképzéssel való foglalkozás során szembesültem azzal, hogy mennyire különbözőek azonban az igitoldalékolással kapcsolatos nézeteik.

A szölkup ige paradigmatisz toldalékai

A tazi-szölkup igeragozásnak Helimskij (a leíró kézikönyvben az igei fejezet gondozója) által kimutatott rendszere igen gazdag igeidőkben és igemódokban, az ezekben használatos időjelek és módjelek jelentős része azonban képzői eredetű. Ezzel szemben a G. Ny. Prokofjev és Hajdú Péter által felvázolt toldalérendszer jóval egyszerűbb, bár náluk is fellelhetők képzőkkel azonosítható módjelek.

A kijelentő mód (indikatívusz ~ индикатив) mindkét nyelvtani leírásban jelöletlen. Az aorisztosz ~ настоящее время jelölése mindkét leírásban (mind a három -V-, -C: és *i* ~ *y*: igitőtípusban) azonos, ugyanígy teljes egyezés van a préteritum ~ прошедшее время időjeleiben is. Amíg azonban Hajdú Péternél az indikatívusz csak három ideje van (aorisztosz, préteritum, futurum), Helimskij idesorolja az általa повествовательное прошедшее время megnevezéssel illetett narratív préteritumot is.

Kettejük rendszere között további eltérés van a futurum ~ будущее время esetében is: itt Hajdú Péter (Prokofjevhez hasonlóan) -*lä*- időjelet vesz fel,

Helimszkij pedig az imperfektív aspektus *-anty-*, *-nty-*, *-ty-* igeképzőjét tekintii egyben a jövő idő jelének is.

A Hajdú Péter által narratívumnak nevezett igemód helyett Helimszkij a латентив elnevezést használja. Hajdú Péternél a narratív aorisztosz (idő- és mód)jele változatlanul mindig *-ntj*, Helimszkijnél viszont a латентив настоящее время módjele az ige-*t*ővek különböző szóvégeihez igazodva három alakú: *-nty*, *-ty*, *-y*. Hajdú Péternél a narratív préteritum idő- és módjele *-mpi*, *-pi*, Helimszkijnél ez az индикатив igemóddhoz tartozik, a латентив igemóddhoz tartozó múlt idő (латентив повествовательное прошедшее время) lényegében az *-mpy-*, *-py-* időjel és az *-nty* módjel kombinációja. Hajdú Péternél a narratív igemódnak nincs jövő ideje, Helimszkijnél viszont ez is létezik (латентив будущее время) a *-nny-*, *-ty-* jövőidőjel és az *-nty* módjel kombinációjaként.

A feltételes mód (kondicionális ~ кондиционалис) mindkét leírásban azonos módjelekkel szerepel. Ugyanígy a kötőmód (konjunktívusz ~ конъюнктив) is azonos szerkezetű: a múlt idejű, préteritum ~ прошедшее время időjeles igealakokhoz kapcsolódik segédigeként a létige *-nä* módjeles *enä* ~ *enä* alakja.

A *-lä-* szóelem Hajdú Péternél a jövő idő jeleként szerepel, Helimszkij azonban az оптатив módjeleként értelmezi.

Ugyancsak nem fordul elő Hajdú Péter nyelvreírásában a szükségességi vagy kötelező (debitív) igemód, Helimszkij viszont a *-psõtV-*, *-sõtV-* képzőket дебитив módjelekként értelmezi.

A két nyelvreírásban azonos módon jelenik meg a csak hallás útján azonosított cselekvést kifejező auditívusz ~ аудитив *-kunV-* módjellel.

A felszólító mód (imperatívusz ~ императив) végződése olyan összetett szóelemek, amelyekben a módjel és a személyre, számra utaló igei személyragok tagolhatatlan egységeket képeznek. Ezeket külön táblázat szembe-*s*íti a kétféle leírás alapján.

A kétféle nyelvleírás összehasonlítása az alábbi táblázatot eredményezi:
 [A *V* a táblázatokban a magánhangzó-váltakozásokat jelöli.]

sz.	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
1.	indikatívusz (MS)	индикатив (MS)
	-Ø	-Ø
2.	aorisztosz (TS)	настоящее время (TS)
	-V: - <i>ηV-</i> <i>tü-ηa-k</i>	-V: - <i>ηV-</i> <i>tü-ηa-k</i>
	-C: - <i>nV-</i> <i>amīr-na-k</i>	-C: - <i>nV-</i> <i>qən-na-k</i>
	-i: - <i>V-</i> <i>il-a-k</i>	-y: - <i>V-</i> <i>il-a-k</i>
3.	préteritum (TS)	прошедшее время (TS)
	-V: - <i>sV-</i> <i>tü-sa-k</i>	-V: - <i>sV-</i> <i>tü-sa-k</i>
	-C: - <i>sV-</i> <i>amīr-sa-k</i>	-C: - <i>sV-</i> <i>qəs-sa-k</i>
	-i: - <i>sV-</i> <i>ilī-sa-k</i>	-y: - <i>sV-</i> <i>ily-sa-k</i>
4.	—	повествовательное прошедшее время (TS)
		-V: - <i>mpV-</i> <i>tē-mpa</i>
		-C: - <i>pV-</i> <i>šēr-pa</i>
		-y: - <i>mpV-</i> <i>ily-mpa</i>
5.	futurum (TS)	будущее время (TS)
	-V: - <i>lV-</i> <i>tü-lā-k</i>	-V: - <i>tV-</i> <i>ī-ta-p</i>
	-C: - <i>lV-</i> <i>amīr-lā-k</i>	-C: - <i>tV-</i> <i>am-ta-p</i>
	-i: - <i>lV-</i> <i>ilī-lā-k</i>	-y: - <i>εntV-</i> <i>cūr-enta-k</i>
6.	narratív aorisztosz (MS)	латентив настоящее время (MS)
	-V: - <i>ntV-</i> <i>tü-nta-k</i>	-V: - <i>tV-</i> <i>ī-ta-p</i>
	-C: - <i>lej-ntV-</i> <i>ap-lej-nta-k</i>	-C: - <i>tV-</i> <i>qən-ta-p</i>
	-r: - <i>ej-ntV-</i> <i>šēr-ej-nta-k</i>	-r: - <i>V-</i> <i>šēr-a-p</i>
	-i: - <i>ntV-</i> <i>qūtī-nta-k</i>	-y: - <i>ntV-</i> <i>qōtī-nta-k</i>
7.	narratív préteritum (MS)	латентив повествовательное прошедшее время (TS + MS)
	-V: - <i>mpV-</i> <i>qū-mpa</i>	-V: - <i>mpy-ntV-</i> <i>tē-mpy-nty</i>
	-C: - <i>pV-</i> <i>amīr-pa</i>	-C: - <i>py-ntV-</i> <i>šēr-py-nty</i>
	-i: - <i>mpV-</i> <i>čattī-mpa</i>	-y: - <i>mpy-ntV-</i> <i>ily-mpy-nty</i>
8.	—	латентив будущее время (TS + MS)
		-V: - <i>nny-ntV-</i> <i>tü-nny-nty</i>
		-C: - <i>ty-ntV-</i> <i>šēr-ty-nty</i>
		-y: - <i>enny-ntV-</i> <i>il-enny-nty</i>

sz.	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
9.	kondicionális (MS)	кондиционалис (MS)
	-V: <i>-mmV- mē-mmä-k</i>	-V: <i>-mmV- ē-mmä-k</i>
	-C: <i>-immV- amjr-immä-k</i>	-C: <i>-ymmV- šüt-ymmä-p</i>
	-N: <i>-mV- qen-mä-k</i>	-N: <i>-mV- qən-mä-k</i>
	-i: <i>-mmV- ilj-mmä-k</i>	-y: <i>-mmV- al'cy-mmä-k</i>
10.	konjunktívusz (TS + MS)	конъюнктив (TS + MS)
	-V: <i>-sV- tü-sa-k enä</i>	-V: <i>-sV- tü-sa-kenä</i>
	-C: <i>-sV- amjr-sa-k enä</i>	-C: <i>-sV- qəs-sa-kenä</i>
	-i: <i>-sV- ilj-sa-k enä</i>	-y: <i>-sV- ily-sa-kenä</i>
	—	оптатив (MS)
11.	—	-V: <i>-lV- tü-lä-k</i>
	—	-C: <i>-lV- amyr-lä-k</i>
	—	-y: <i>-lV- ily-lä-k</i>
	—	дебитив (MS)
	—	-V: <i>-psōtV- qo-psōta-p</i>
12.	—	-C: <i>-sōtV- pis-sōta-p</i>
	—	-y: <i>-psōtV- ily-psōta-k</i>
	—	аудитив (MS)
	аудитívusz (MS)	-V: <i>-kunV- tü-kunä-nty</i>
	-V: <i>-kunV- mi-kunj-tj</i>	-C: <i>-kunV- amyr-kunä</i>
13.	-C: <i>-kunV- šēr-kunä-ntj</i>	-y: <i>-kunV- pacyty-kunä</i>
	-i: <i>-kunV- pačijtj-kunä</i>	

A felszólító mód komplex (MS + VX) végződése – a hangjelölésekben mutatkozó eltérésektől eltekintve – mindkét nyelvreírásban többnyire egyezők, az alaktani eltéréseket Helimszkij anyagában *félkövér* kiemelés jelzi:

sz.	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
14.	intranszitiv ragozás (MS + VX)	субъектное спряжение (MS + VX)
	sg2: <i>-ḡāšyk, -ḡāš,</i> <i>-āšyk, -āš, -yk, -k</i>	sg2: <i>-ḡāšyk, -ḡāš; -jāšyk, -jāš,</i> <i>-āšyk, -āš, -yk, -k</i>
	sg3: <i>-ḡyjā, -nijā</i>	sg3: <i>-ḡyjā, -nyjā</i>
	du2: <i>-ḡilij, -nijij</i>	du2: <i>-ḡylī, -nylī</i>
	du3: <i>-ḡjāqī, -nijāqī</i>	du3: <i>-ḡyjāqy, -nyjāqy</i>
	pl2: <i>-ḡj, -nijt</i>	pl2: <i>-ḡyt, -nyt; -ḡlyt, -nylyt</i>
	pl3: <i>-ḡjātīt, -nijātīt</i>	pl3: <i>-ḡyjātīt, -nyjātīt</i>

sz.	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
	tranzitív ragozás (MS + VX)	объектное спряжение (MS + VX)
15.	sg2: <i>-ti, -t</i> sg3: <i>-ŋimtijä, -ŋimti</i> du2: <i>-ŋilij, -ŋilij</i> du3: <i>-ŋimtijäqi, -ŋimtijäqi</i> pl2: <i>-ŋätij, -nätij, -ätij</i> pl3: <i>-ŋimtijätij, -ŋimtijätij</i>	sg2: <i>-äty, -ät, -ty, -y</i> sg3: <i>-ŋymtyjä, -nymtyjä</i> du2: <i>-ŋylä, -nylä</i> du3: <i>-ŋymtyjäqy, -nymtyjäqy</i> pl2: <i>-ŋäty, -näty, -äty; -ŋylyt, -nylyt</i> pl3: <i>-ŋymtyjätyt, -nymtyjätyt</i>

Az aspektus és az akció képzői

G. Ny. Prokofjev és az ő nyomán Hajdú Péter elkülöníti egymástól a három (imperfektív, perfektív és inchoatív-ingresszív) aspektus képzőit az öt (duratív-kontinuatív, breviatív-momentán, frekventatív-iteratív, pluralitativ és uzitativ-augmentatív) akció képzőitől, és ezek mellett külön tárgyalja a tranzitív, műveltető (faktitív) és visszaható (reflexív) igeképzőket. Ezzel a tizenegyféle típusú képzőállománnyal szemben Helimszkij tizenhatféle képzőtípust határoz meg.

Helimszkij másként értelmezi az aspektus (вид) fogalmát: minden szölkup ige vagy befejezett (совершенный) vagy folyamatos (несовершенный) szemléletű, a harmadik (inchoatív-ingresszív) aspektust pedig az akcióminőségek közé sorolja.

A befejezett szemléletű igék jelen ideje olyan cselekvésre vonatkozik, amely közvetlenül a beszéd pillanata előtt zajlott le, és eredménye szemmel látható: *tanta* 'он вышел' (csak hogy és van kívül), *šittēja* 'он проснулся' (csak hogy és ébren van), *mēnyty* 'он сделал' (csak hogy és kész van).

Az ilyen szemléletű igéknél a beszéd pillanatában zajló cselekvés csak analitikus szerkezetekkel, az igék – többnyire imperfektív képzővel is ellátott – gerundiumához (-lā képzős határozói igenevéhez) kapcsolt (*oryšqo*) segítségével fejezhető ki: *tantyloryñña* 'он выходит', *šittil'centyloryñña* 'он просыпается', *mētyloryñnyty* 'он делает'.

A folyamatos szemléletű igéknél ezzel szemben a jelen idejű formák a beszéd pillanatában zajló cselekvést jelölik: *ēja* 'есть, имеется', *koŋymra* 'говорит', *tupaŋyty* 'подметает', az analitikus szerkesztési formáik (**ētyloryñña*, **koŋymmantyloryñña*, **tupantyloryñnyty*) emiatt teljességgel szükségtelenek és nem is használatosak.

A G. Ny. Prokofjevnél és Hajdú Péternél aspektus-képzőként tárgyalt deverbális igeképzők Helimszkijnél átsorolódnak az akcióminőség (совершае-

мость) képzői közé: az imperfektív aspektus ~ имперфектная совершаемость képzője – gazdag képzőváltozatokkal – a két nyelveírásban lényegében azonos, a perfektív ~ интенсивно-перфектная совершаемость képzői esetében azonban némi eltérés mutatkozik abban, hogy Helimskij itt megkülönbözteti egymástól a csak a cselekvő és a csak a visszaható igéknél használatos *-el'cy-* ~ *il'cy-* és *-ē-* ~ *-l-* képzőket, az inchoatív-ingresszív aspektus ~ инхоативная совершаемость képzői is csak részben egyeznek meg: Helimskijnél gazdagabb képzőváltozatok találhatók, és ő idesorolja a Hajdú Péternél hiányzó *-al'* képzőt is.

A duratív-kontinuatív akció ~ дуративная совершаемость képzője mindkét nyelveírásban azonos, a breviatív-momentán akció Helimskij listájában nem szerepel, a frekventatív-iteratív akció viszont – azonos képzővel – узуальная совершаемость néven található a moszkvai anyagban.

A Hajdú Péternél pluralitativ akció megkettőződik Helimskij anyagában: a мультиобъектная совершаемость képzői nála is mind mássalhangzós végűek, a мультисубъектная совершаемость képzői ezzel szemben a reflexív ragozás magánhangzóival bővülnek (így ezek voltaképpen képzőkombinációk). Az uzitativ-augmentatív akció képzővariációi részben megegyeznek a характеристическая совершаемость képzőivel, Helimskij azonban még két másik képzőt is idesorol ebbe a kategóriába.

Helimskij a felsoroltakon túlmenően még négy olyan újabb akcióminőséget is leltárba vesz, amelyek a Prokofjev – Hajdú anyagban nem szerepelnek: ilyen a *-psyny-*, *-syny-* képzőjű интенсивная совершаемость, a különböző képzőkkel kifejezett аттенуативная совершаемость, az ugyancsak gazdag képzőállománnyal rendelkező фреквентативная совершаемость, valamint az итеративная совершаемость, amelynek az igen változatos alakú képzőkombinációi lényegében három egyszerű akcióképzőből, az узуальная совершаемость *-kky-*, *-ky-* képzőjéből, a фреквентативная совершаемость *-ol'*, *-lol'*, *-ol'y-*, *-lol'y-*, *-ol'cy-*, *-lol'cy-*, *-ol'my-*, *-lol'my-* képzőiből és a дуративная совершаемость *-mpy-*, *-py-* képzőjéből variálódnak.

A Hajdú Péternél felsorolt tranzitív igeképzők переходные глаголы elnevezéssel találhatók meg Helimskijnél hat közös formában és két-két eltéréssel. Hajdú Péter csak egyetlen képzőt tekint műveltető, faktitív képzőnek: ezzel az *-älti-* képzővel szemben Helimskijnél a каузативные глаголы besorolás alatt az *-al'y-* alapképző különböző (sokszor csak hiátustöltő mássalhangzós előtagokkal) bővült formában mutat igen változatos *-ralty-*, *-talty-*, *-lalty-*, *-llalty-*, *-alalty-*, *-allalty-*, *-ll'alty-* alakú variációkat.

Végül a Hajdú Péternél reflexív igeképzőknek tekintett *-či-* és *-mât-* képzők közül csak a *-cy-* egyezik meg a возвратные глаголы képzőivel: Helim-szkijnél viszont idesorolódik még az *-y-* és az *-aly-* képző is.

A kétféle nyelvleírás különbségei – a szemléletbeli, megközelítésbeli eltérések mellett – azzal is magyarázhatók, hogy a Helim-szkijék által gyűjtött terjedelmesebb (szöveges) nyelvi anyag a különböző toldalékkombinációk gazdagabb tárházát kínálhatta fel az alaposabb rendszerezéshez.

Az aspektusok és akciók képzői a két nyelvleírásban

sz.	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
1.	imperfektív aspektus	имперфектная совершаемость
	<i>-tV-</i> <i>mē-tj-sa-p</i>	<i>-tV-</i> <i>pat-ty-qo</i>
	<i>-tV-</i> <i>am-tj-sa-p</i>	<i>-tV-</i> <i>mē-ty-qo</i>
	<i>-ntV-</i> <i>mi-nt-a-p</i>	<i>-ntV-</i> <i>nü-nty-qo</i>
	<i>-entV-</i> <i>ūt-ent-a-p</i>	<i>-entV-</i> <i>myn-enty-qo</i>
	<i>-nentV-</i> <i>oŋ m-nent-a-p</i>	<i>-nentV-</i> <i>orym-nenty-qo</i>
	<i>-tentV-</i> <i>orqil-tent-a-p</i>	<i>-centV-</i> <i>laŋkal'-centy-qo</i>
	<i>-nnentV-</i> <i>mi-nnent-a-p</i>	<i>-tentV-</i> <i>taqqyl-tenty-qo</i>
2.	perfektív aspektus	интенсивно-перфектная совершаемость
	<i>-l'čV-</i> <i>mi-l'či-sa-p</i>	<i>-l'cV-</i> <i>tü-l'cy-qo</i>
	<i>-gl'čV-</i> <i>siqil-gl'či-sa-k</i>	<i>-el'cV-</i> <i>qatyt-el'cy-qo</i>
	<i>-ečV-</i> <i>šēr-eč-a</i>	<i>-ē-</i> <i>qənn-ē-qo</i>
	<i>-ej-</i> <i>čatt-ēj-ŋj-tj</i>	<i>-i'l'cV-</i> <i>acal-i'l'cy-qo</i>
3.	inchoatív–ingresszív aspektus	инхоативная совершаемость
	<i>-ləlV-</i> <i>čū-lələ-tjt</i>	<i>-llälV-</i> <i>cü-lläly-qo</i>
	<i>-ləlV-</i> <i>ap-lələ-tjt</i>	<i>-älV-</i> <i>kyk-äly-qo</i>
	<i>-glV-</i> <i>šēr-glā-tjt</i>	<i>-lV-</i> <i>ńorqa-ly-qo</i>
	<i>-glV-</i> <i>laŋkal'-glā-tjt</i>	<i>-ləläV-</i> <i>sənty-ələly-qo</i>
		<i>-elälV-</i> <i>antytt-ələly-qo</i>
4.	duratív–kontinuatív akció	дуративная совершаемость
	<i>-mpV-</i> <i>manni-mpi-qo</i>	<i>-mpV-</i> <i>əmny-mpy-qo</i>
5.		
	breviatív–momentán akció	—
	<i>-ku-</i> <i>etj-ku-lä</i>	
	<i>qontall-ēj-ku-lä</i>	

sz.	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
	frekventatív-iteratív akció	узуальная совершаемость
6.	<i>-kkV- e-kkj-ntâ-tjt</i> <i>-kV- matt-ej-ka-p</i>	<i>-kkV- ɔnty-kky-qo</i> <i>-kV- sūryš-ky-qo</i>
	pluralitativ akció	мультиобъектная совершаемость
7.	<i>-qil- mē-qil-ni-t</i> <i>-qilāl- mē-qilāl-ni-t</i> <i>-el- kir-el-ni-t</i> <i>-elāl- mīn-elāl-ni-t</i> <i>-āl- natqil-āl-ni-t</i> <i>-āl- natqil-āl-ni-t</i>	<i>-qyl- mē-qyl-qo</i> <i>-qāl- mē-qāl-qo</i> <i>-qylɔl- mē-qylɔl-qo</i> <i>-āl- myn-āl-qo</i> <i>-ālɔl- myn-ālɔl-qo</i> <i>-lɔl- nyta-lɔl-qo</i> <i>-ɔl- munkyt-ɔl-qo</i> <i>-l- nyta-l-qo</i>
		мультисубъектная совершаемость
8.	—	<i>-qyly-mpV- qən-qyly-mpy-qo</i> <i>-qäly-mpV- qən-qäly-mpy-qo</i> <i>-äly-mpV- ipp-äly-mpy-qo</i> <i>-ɔly-mpV- qatyt-ɔly-mpy-qo</i> <i>-qylɔl- qu-qylɔl-ĩ-qo</i> <i>-qälɔl- qu-qälɔl-ĩ-qo</i> <i>-älɔl- mt-älɔl-ĩ-qo</i>
	uzitativ–augmentativ akció	характеризационная совершаемость
9.	<i>-r- qontj-r-ni</i> <i>-ir- am-ir-qo</i>	<i>-r- tōty-r-na-k</i> <i>-yr- šūt-yr-qo</i>
10.	—	<i>-tV- myn-ty-qo</i> <i>-š- myny-š-qo</i>
		интенсивная совершаемость
11.	—	<i>-psynV- ūcy-psyny-qo</i> <i>-synV- mōtyr-syny-qo</i>
		аттенуативная совершаемость
12.	—	<i>-εcV- qant-εcy-qo</i> <i>-uqy-mpV- wəcy-ñ-uqy-mpy-qo</i> <i>-äptV- qant-äpty-qo</i>
	—	фреквентативная совершаемость
13.	—	<i>-ōqu-mpV- ūc-ōqu-mpy-qo</i> <i>-l'cV- uty-l'cy-qo</i> <i>-al'-pV- mant-al'-py-qo</i> <i>-äl'-pV- sump-äl'-py-qo</i> <i>-ol'-pV- wərk-ol'-py-qo</i>

	PROKOFJEV–HAJDÚ	HELIMSZKIJ
14.	—	итеративная совершаемость
		-kky-ŋolʹy-mpV- ē-kky-ŋolʹy-mpy-qo
		-kky-ŋolʹ-pV- nü-ŋcy-kky-ŋolʹ-py-qo
		-kk-olʹy-mpV- catty-kk-olʹy-mpy-qo
		-k-olʹy-mpV- t̃r-k-olʹy-mpy-qo
		-kk-olʹ-pV- tanti-kk-olʹ-py-qo
		-kky-ŋolʹmy-mpV- mucčē-kky-ŋolʹmy-mpy-qo
		-kk-olʹmy-mpV- catty-kk-olʹmy-mpy-qo
		-ky-ŋolʹcy-mpV- t̃r-ky-ŋolʹcy-mpy-qo
		-kk-olʹcy-mpV- laksyry-kk-olʹcy-mpy-qo
		-k-olʹcy-mpV- ē-k-olʹcy-mpy-qo
15.	tranzitív igék	переходные глаголы
	-tV- qen-t̃i-qo	-tV- cu-ty-qo
	-ltV- at̃i-lt̃i-qo	-ltV- omty-lty-qo
	-altV- ač-alt̃i-qo	-altV- ac-alt̃y-qo
	-ältV- matq-ält̃i-qo	-ptV- šüñcy-pty-qo
	-äl- ĩt-äl-qo	-mtV- šüññy-mty-qo
	-al- ott-al-qo	-al- celʹc-al-qo
	-äptV- laq-äpt̃i-qo	-äptV- il-äpty-qo
	-rV- muši-r̃i-qo	-rV- mušy-ry-qo
16.	faktitív igék	каузативные глаголы
	-ältV- orq̃il-ält̃i-qo	-raltV- alʹcy-ralty-qo
		-lʹaltV- k̃ury-lʹalty-qo
		-taltV- orym-talty-qo
		-allaltV- qont-allalty-qo
		-alaltV- qont-alalty-qo
		-llaltV- omty-llalty-qo
		-laltV- omty-lalty-qo
17.	reflexív igék	возвратные глаголы
	-č̃i- tot̃i-č̃i-qo	-cy- šitty-cy-qo
	-mât- néññi-mât-qo	-y- taqqyl-y-qo
		-aly- ac-aly-qo
		[-m̃t- kolʹy-m̃t-qo]

Irodalom

- Hajdú Péter 1982: Chrestomathia Samoiedica. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest. [III. Szölkup chrestomathia: 121–172.]
- Kuznyecova, A. I. – Helimszkij, Je. A. – Gruskina, Je. V. [Кузнецова А. И. – Хелимский Е. А. – Грушкина Е. В.] 1980: Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I. Издательство Московского университета, Москва. [3.2. Глагол: 203–265.]

*

**Описание селькупского языка Петером Хайду и Евгением
Хелимским: сопоставление глагольных суффиксов**

Система спряжения глаголов тазовского диалекта селькупского языка, описанная Хелимским, очень богата временами глаголов и наклонениями глаголов, но значительная часть используемых в них знаков времени и наклонения имеет словообразовательное происхождение. Напротив, суффиксная система, описанная Г. Н. Прокофьевым и Петером Хайду, намного проще, хотя у них также есть модальные суффиксы, которые можно отождествлять с словообразовательными.

Различия между описаниями двух языков – в дополнение к различиям во взглядах и подходах – также можно объяснить тем фактом, что более обширный лингвистический материал, собранный Хелимским и другими, мог предложить более богатое хранилище различных комбинаций суффиксов для более тщательной систематизации.

Ключевые слова: описание языков, селькупский язык, тазовский диалект, словообразование, глагольные суффиксы.

ТАМАШ ЯНУРИК

Hangjelölés Urbanus Rhegius 16. századi könyvének finn fordításában

JUHOS Meri

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
juhos.meri@arts.unideb.hu

Az 1545 és 1549 között keletkezett Westh-kódex a finnországi reformáció egyik legfontosabb nyelvemléke. A benne található templomi kézikönyv és mise leírása régebbi, mint a finn irodalmi nyelv atyjaként számontartott Mikael Agricola művei, így a kódex az első összefüggő kéziratos finn nyelvemléknek tekinthető. Ezek mellett számos imádság és templomi ének őrződött meg a kódex lapjain, valamint egy olyan mű is, amelynek finn nyelvű fordítása sehol másutt nem maradt fenn. Tanulmányomban ezzel a művel, Urbanus Rhegius lélekgyógyító kézikönyvével foglalkozom. (A Westh-kódexről ld. még: Häkkinen 2012a: 9; 2012b: 16–17; Juhos 2020: 125–138; Kallio 2012: 16–17; Knuutila 1988; Paarma 2000; Pihlajamaa 2010; Setälä – Wiklund 1893: XI; Tarkiainen 1990: 44–46.)

1. Urbanus Rhegius élete és munkássága

A Luther által Alsó-Szászország püspökeként említett Urbanus Henricus Rhegius (1489–1541) Urban Rieger néven született a Baden-Württemberg tartománybeli Langenargenben. A történelemben mint protestáns reformátor és prédikátor vonult be, emellett elismert költő is volt.

Rieger tanulmányait Lindau latin iskolájában kezdte, majd művészetet tanult a Freiburgi Akadémián és az Ingolstadt-i Egyetemen, ahol megkapta a „koszorús költő” (poet laureate) címet. 1519-ben Konstanzba került, ahol prédikátornak tanult, majd 1520-ban katolikus pappá szentelték Augsburgban. Ugyanebben az évben doktorált is a Baseli Egyetemen. Bár katolikus papként végzett, nagy tisztelője volt Martin Luther nézeteinek, emiatt igyekezett ott elhelyezkedni, ahol a lutheránus tanok már ismertek voltak. Először Hall in Tirolban, aztán az augsburgi Szent Anna karmelita templomban

prédikált. Ekkor már saját nézeteit hirdette, de nyomtatott formában csak később, 1525-ben adta közre őket. Ugyanebben az évben ő vezette az első protestáns misét is Augsburgban, amivel több konzervatív katolikus vezetőből ellenérzést váltott ki, csakúgy, mint házasságkötése, hiszen ez katolikus papoknak nem volt megengedve, de a protestáns szabályok lehetővé tették.

Rieger – immár Urbanus Rhegius néven – számos művet publikált, köztük a legismertebb az 1526-ban kiadott *Nova Doctrina*, amelyben nyíltan kiállt a protestáns tanok mellett. 1529-ben pedig *Seelenarznei* címmel adott közre egy papi kézikönyvet, amely a betegek és haldoklók „kezeléséhez”, lelki segítségnyújtásához adott útmutatást. (Urbanus Rhegius életéről és munkásságáról: Lamprecht 1980; Liebmann 1980; Moser 2000: 42–46; Ruf 1865: 67–81; Schmidt-Clausen 2009: 521; Smitz-Esser 2007: 12–18; Wagenmann 1889: 374–378; Zschoch 1994: 122–134.)

2. *Ars moriendi*

Az 1529-ben kiadott, híressé vált vigasztaló kézikönyv eredetileg a *Seelenn artzney für gesund und krancken zu disen gefährlichen zeyten* [A lélek gyógyírja az egészségre és betegségre ezekben a veszélyes időkben] címet viselte. A mű az *Ars moriendi* [A haldoklás művészete] nevű, a középkori temetkezési eljárások leírását és a haldoklók gondozását taglaló kézikönyvműfaj alapján készült. Az első *Ars moriendi*-k feltehetően a német nyelvterület nyugati részén keletkeztek. Eredetileg két latin nyelvű szöveg viselte ezt az elnevezést, amelyek 1415-ben és 1450-ben íródtak. A korábbi verziót a hosszabb, míg a későbbit a rövidebb *Ars moriendi*-ként tartják számon. A művek szerzője ismeretlen, de egyes kutatások a korábbi kiadást egy vagy több dominikánus rendi szerzetesnek tulajdonítják (Lyons 2011: 91).

A hosszabb verzió – amelynek eredeti címe *Tractatus (Speculum) artis bene moriendi* [Útmutató (vagy tükör) a jó halál művészetéhez] – lehetséges keletkezési helyeként a konstanzi kolostort tartják. A mű a témája és a kivitelezése alapján is egyaránt korszakalkotó volt: fakockákkal nyomtatott lapjain egész oldalas, művészien megrajzolt illusztrációk tették mindenki számára érthetővé a haldokló ember testi és lelki küzdelmeit. A képeket csakhamar Európa-szerte másolni és használni kezdték a haldoklókkal foglalkozó egyházi személyek, mivel azok segítségével könnyebb volt a beteg számára érthetővé tenni a haldoklással járó jelenségeket, és a gondozó vagy lelki segítő személy is könnyebben magyarázhatta el ezek alapján az ilyenkor szokásos példabeszédeket is. Hasonló művek, más-más szövegekkel kiegészítve egészen az 1700-as évekig közkézen forogtak, a katolikus és protestáns felekezetekben egyaránt (Reinis 2007).

Az eredeti *Ars moriendi* a következő hat fejezetet tartalmazta: 1) A halál jó oldalának, a szenvedés megszűnésének kiemelése, a haldokló vigasztalása, a haláltól való félelem enyhítése; 2) A haldoklót fenyegető öt kísértés (hitelenség, kétség, kapzsiság, türelmetlenség és a lélek büszkesége) bemutatása és segítség azok elkerüléséhez; 3) A haldoklónak szánt hét kérdés, amelyeken át megnyilvánul annak hite, és amelyek megkönnyítik a pap számára a vigasztalást; 4) Krisztus életének példázata és annak párhuzamba állítása a haldokló életével; 5) A hozzátartozók oktatása a halálos ágynál való helyes viselkedésre; 6) A haldokló szenvedését megkönnyítendő imák.

A későbbi, rövidebbik változat 1450-ben, Hollandiából került elő. Ez a korábbi, hosszabb verzió 2. fejezetének tömörített átdolgozása, amelyet gazdagon illusztráltak, és ezt is a sikeres mennybe jutás egyfajta kézikönyveként alkalmazták (Blake 1982: 547–548).

A középkorban a halál pillanatát kiemelten fontosnak tartották, és törekedtek arra, hogy a haldokló személy oda testben és lélekben felkészülve érkezzen meg. Mivel ebben az időszakban a betegek ellátása nagyrészt a papokra hárult, egyértelmű volt, hogy a haldoklók utolsó pillanataiban is ők lesznek jelen. Emellett az utolsó gyónás, utolsó kenet hagyománya is megkövetelte a papi jelenlétet egy haldokló mellett. A kor vallási hagyományai szerint a pokol tüze az emberek legfőbb félelmei közé tartozott, érthető tehát, hogy a hasonló vigasztaló művek egyik központi témája is a pokoltól való megmenekülés volt. Ezenkívül példázatokkal, bibliai részletek magyarázásával próbálták elviselhetőbbé, sőt, olykor pozitívvá tenni a halál tényét.

Az *Ars moriendi* örökében járó művek nem csak a haldokló segítésére készültek. Jelentős részükben található egy segédlet a papok számára, amivel könnyebben adhattak megnyugtató választ a haldoklók kérdéseire, illetve sokuk a haldokló családja számára is tartogatott vigasztaló sorokat (Paul 2015: 213).

3. *Seelenarztnei és Sieluin vahvistos*

A Westh-kódexben a 102–129. foliókon található fordítás a *Sieluin vahvistos lohutos ia läkitys aina kyllän kuluolinen, mutta caicken enimmän cooleman tuskas*¹ [A lelkek megerősítése, vigasztalása és gyógyítása mindig nagyon szükséges, de mindenekelőtt a halál fájdalmában] címet viseli. A kézírások alapján két vagy három személy vethette papírra, lehetséges, hogy egyi-

¹ Mai finn átírásban: *Sieluin vahvistus, lohutus ja lääkitys aina kyllän kolvollinen, mutta kaiken enimmän kuoleman tuskassa*.

köjük maga Mathias Westh, a kódex tulajdonosa és egyben névadója volt.² A kódexben található cím és a tartalom egyes részei arra utalnak, hogy a művet nem közvetlenül a német eredetiből, hanem annak svéd változatából fordították finnre. A svéd fordítás már 1537-ben elérhető volt, és az évszázadok során több új kiadást is megért. A *Sielenes tröst* [A lélek vigasztalása] címet viselő svéd fordítás 1917-ben, az ismert svéd pap és reformátor, Olavus Petri³ hagyatékából került elő. Habár többen őt tartják a fordítónak is, a svéd szövegben erre semmilyen jel nem utal (Gassmann et al. 2005: 260).

A mű tartalma megegyezik a hagyományos *Ars moriendi* felépítésével: leginkább egy kézikönyvre emlékeztet, amelyben sorra veszik a haldoklóra leselkedő veszélyeket és kísértéseket, majd tanácsokat adnak arra, hogyan kerülje el mindezt a beteg, megmenekülve ezáltal a pokoltól. Ehhez meglehetősen sok bibliai idézet és azok magyarázatai nyújtanak segítséget.

Maga a finn kézirat több okból is befejezetlennek hat. A kódex többi részéhez képest sok javítás és betoldás található benne, de így is több helyen maradtak helyesírási vagy másolási hibák. Előfordul olyan is, hogy egy teljes mondat maradt ki a szövegből, amit később a lap alján pótoltak. Nyelvtanilag is heterogén a fordítás, ami arra utal, hogy a másoló vagy fordító személyek nem azonos képzettségi, illetve nyelvi szinten lehettek. Feltehetőleg a kevésbé képzett másoló munkáját valaki ellenőrizte és javította is. Gyakoriak a szövegben a pleonazmusok. Eltérő nyelvjárási jellemzőket is megfigyelhetünk benne, bizonyos részek a Rauma környéki nyelvjárási környezetre utalnak, ahol Mathias Westh is működött. A szöveg lezárása is piszkosatra utal, ugyanis a „Vége” szó látszólag kétszer is zárja a szöveget, de utána még folytatták azt az eredeti mű utolsó részletével, tehát a finn szöveg lejegyzője kétszer is tévesen hitte, hogy véget ért az eredeti szöveg. A tényleges befejezést görög szöveg jelzi (*Telos theo doxa*),⁴ ami a forrásszövegben nem található meg, majd egy finn nyelvű sor zárja a fordítást (*Loppu Jumalan nimeen* ’Isten nevében vége’). A zárszó után még olvasható néhány imádság. Bár több szépen kidolgozott cím és iniciálé is látható a szövegben, néhány ezek közül láthatóan félbe van hagyva (Häkkinen 2012b: 24–26).

² Mathias Johannis Westh, Rauma káplánja és iskolamestere (?–1549). A kódexben található aláírás miatt őt azonosítják a kézirat tulajdonosaként (Paarma 2000).

³ Eredeti nevén Olof Persson (1493–1552), reformátori szerepe mellett királyi kancellárként és a stockholmi székesegyház pásztoraként működött, a hitújítás melletti elkötelezettsége miatt magával a királlyal is szembeszállt (BBKL).

⁴ Eredeti formájában: *Τέλος και το Θεώ δόξα* ’minden jó, ha a vége jó’.

4. A kor írásbeliségének jellemzői

A finn nyelvű írásbeliség megszületése a reformáció elterjedésének köszönhető, ugyanis a lutheránus irányzat fontos alaptétele volt, hogy a közembereket tanítsák meg anyanyelvükön írni-olvasni, hogy ezáltal képesek legyenek a vallási szövegek megértésére. A kor fő írásos termékei a különböző bibliafordítások és más egyházi szövegek finn nyelvű kiadásai voltak. A fordítást azonban nem kellett teljesen az alapokról kezdeni sem a Westh-kódex másolóinak, sem Agricolának, ugyanis már az ő műveiket megelőzően is léteztek egyházi használatban lévő finn nyelvű szövegek, amelyeknek másolatai bekerültek mind a kódexbe, mind Agricola műveibe. Ilyenek egyes, a kereszteléssel és az esküvővel kapcsolatos kérdéseket és válaszokat tartalmazó „forgatókönyvek”, valamint ismertebb imádságok. A Westh-kódexben található szövegek nagy részét viszont – köztük Urban Riegel könyvét – idegen nyelvű (svéd, német vagy latin) forrásszövegből kellett finnre átültetni, aminek számos jellemzője figyelhető meg a vizsgált korpuszban is (Häkkinen 2012a: 30–37).

A mai finn nyelvvel összehasonlítva furcsának vagy olykor egyenesen hibásnak tűnő helyesírási jellemzők az 1500-as évek irodalmi nyelvében teljesen normálisnak számítottak. A korabeli szövegek fordítói és másolói nagyrészt svéd anyanyelvűek lehettek, de legalábbis a tudományos élet területén az akkor szokásos svédet, németet vagy latint használták. Emiatt nem meglepő, hogy amikor az írásbeliséggel addig nem rendelkező finn nyelvre kellett a forrásszöveget átírniuk, a meglévő svéd, latin vagy német szófordulatokat és nyelvtani szerkezeteket próbálták átültetni – ez sokszor érezhetően idegen hatást kelt a mai olvasóban.

A finn nyelvnek Agricola ábécéskönyvének megjelenéséig (*Abckiria*, 1543) nem volt egyezményes hangjelölése. Napjainkban közismert a finn nyelv azon jellemzője, hogy egy hangot egy betűvel jelölnek, a középkorban viszont egy hangot gyakran jelöltek többféle karakterrel, amelyek között – a fordítóktól függően – egészen egyedi megoldások is vannak. A jelenség fordítva is megfigyelhető, gyakran egyazon betű több hangot is jelölt. Ha a fordító nem volt benne biztos, hogy egy adott hangot milyen betűvel helyettesítsen finnül, gyakran a forrásszöveg nyelvénél található írásjegyet használta fel, így került a szövegekbe pl. a németben megszokott, a finnben viszont furcsának tűnő *ß* betű is.

A Westh-kódexben található szövegek közül a *Sieluin vahvistos* tartalmazza a legtöbb hibát, javítást és változatos írásjegyeket, ami arra utal, hogy a fordítás több, eltérő műveltségi szinten álló és egymással nem feltétlenül konzultáló személy műve. Megerősíti ezt, hogy bizonyos hangjelölések jel-

lemzően csak egy-egy részben fordulnak elő, ami lehetőséget adhat az egyes személyek által írt részek elkülönítésére. A mű címének és bevezetésének fordítása is a svéd forrásszöveg használatára utal, de egyes részekben gyakori a németből ismert írásjegyek (*z*, *ß*) használata is. Emellett bőven találhatunk a szövegben az általános latin műveltséget tükröző jelöléseket is, amelyek gyakori jellemzői voltak a kor helyesírásának (az *u* hang jelölése *v* betűvel, a *ks* jelölése *x*-szel). A szóhasználatban is előfordulnak olyan jellegzetességek, amelyek segíthetnek azonosítani a szöveg keletkezési helyét, pl. a *roine* szó jelentése általánosságban 'maradék, szemét', ami nem illene bele a szövegkörnyezetbe,⁵ de ha a Rauma környéki nyelvjárás szerinti 'erős, jó erőben van' jelentés szerint olvassuk, akkor értelmet nyer a szöveg (Häkkinen 2012a: 37).

5. Hangjelölés a *Sieluin vahvistos*-ban

5.1. Magánhangzók

A finn nyelv nyolc magánhangzót tartalmaz, melyeket napjainkban *a*, *o*, *u*, *ä*, *e*, *i*, *ö* és *y* betűkkel jelölnek. A vizsgált szövegben minden magánhangzóra találunk példát, de jelölésük a mainál jóval bizonytalanabb volt, és olykor erősen latinos hatást mutatott.

Az [a] és az [o] hang esetében elvértve találunk a maitól eltérő jelölést. Az esetek túlnyomó többségében – számításaim szerint a szövegben 1807 esetben – a *ma* is használt **a** betű fordul elő, emellett pusztán 11 ízben szerepel más megoldás: **ä** (*ijancäickisehen*, *vscollisildä*, *waldacuntän*, *osalisnä*), **e** (*nuckuneite*, *wiheläjitzen*) és **æ** (*wældanut*, *vællus*) található.⁶

Az [o] hangnál szintén elenyésző számú eltérő jelölést találunk (510/6): **ou** (*ainoua*, *tachtou*), **u** (*vscua*) és **ö** (*wlgös*) fordul elő.⁷

Az [u] hang jelölésében erőteljes latin hatás figyelhető meg, jelentős mértékben alkalmazták a **v** és **w** írásjegyet (a 772 előfordulásból 63 **v**, 20 **w**), ezek használata következtlen: *vssein*, *wisavdhexi*, *wlgosualituista*, *kiwsatuxi*. Két esetben **n** van az **u** helyén, ami feltehetően elírás a betűk hasonló alakja miatt (*candauudh*, *istnimen*).⁸

⁵ ...että hän näkypi, että hänellä on hänen roineens ja luontons alalansa 'hogy látszik, hogy erejében és természetében fogyatkozik'.

⁶ Mai finn alakok: *iänkaikkiseen* 'örökkévaló-Illat', *uskollisilta* 'hívő-PIAblat', *valtakunnan* 'birodalom-Gen', *osallisena* 'részes-Ess'; *nukkuneita* 'alvó-PIPart', *vihalaitsen* 'hargos-PIGen', *vaeltanut* 'bolyongó', *vaellus* 'bolyongás'.

⁷ Mai finn alakok: *ainoa* 'egyetlen', *tahto* 'akarat', *uskoa* 'hinni', *ylös* 'fel'.

⁸ Mai alakok: *usein* 'gyakran', *viisaudeksi* 'bölcesség-Trsl', *ulosvalituista* 'kiválasztott-PIElat', *kiusatuksi* 'kísértés-Transl', *kantanut* 'hord-PartPerf', *istuimen* 'ülöhely-Gen'.

Az [i] hangot meglehetősen gyakorta jelölték **j** betűvel (*jsä, sielunj, Jsraelin*). Emellett néha előfordul az **y** és az **ÿ** betű is (*ryntät, ÿancaikinen*). Utóbbi sűrűn felbukkan a szöveg bizonyos részén, majd teljesen eltűnik más részekben. Valószínűleg másolási hiba vagy figyelmetlenség okozta, hogy egy szóban kimaradt az **i** (*seluin*, helyesen *sieluin*), egy helyen pedig hosszú ékezetet használt az író (*ylesnoussemísseesen*).⁹

A finn nyelvben meglévő kétféle [e] hang jelölése gyakran okozott gondot a kódex másolóinak. A zárt [ɛ] viszonylag következetesen a mai jelölést mutatja (**e**, 1598 előfordulásból 1580), de 12 ízben az **ä** betűvel jelölték (*lähätti, emmä*) és négy alkalommal az **æ** is megtalálható (*caickæin, enæmin*). Feltehetően íráshiba a *cauniudhen, sentahdhn* alak.¹⁰

Az [ä] hangot vizsgálva jóval több keveredést láthatunk. Igen gyakori az **e** használata (754/189, pl. *ele, tessä, viele*), 50 helyen előfordul az **æ** is (*tæmen, ettæ*). A többi jelölés szórványos: **a** (*alä, isan, epa*) és **ä** (*tähdhen*).¹¹

Az [ö] hangot 74-szer jelöli **ö** betű. Néhányszor **e** szerepel (*tyghes, tyghes, ylesheittaey, ylesnosnu, ylesnousemisen*), három szóban pedig lemaradt az ékezet (*hyodhytoxexi, tyghos, ylosnousemisens*).¹²

Az [ü] hangot 243-szor **y** betű, 100 esetben **ÿ** jelöli (*hyuae, käy, jchten, hyüesti*).¹³ Ez utóbbi túlnyomórészt meghatározott szövegrészletekben fordul elő, más jelölésekkel nem keverve, tehát az adott részlet fordítója vagy másolója tudatosan használta ezt a betűt. Ritkábban az [i] jelölésére is előfordul az **ÿ** (*ÿancaikinen*),¹⁴ de nem következetesen, így valószínűleg nem ugyanez a másoló vetette papírra azokat a részeket. Az **ÿ** és az **æ** összefüggése érdekes lehetőséget kínál a szöveget lejegyző személyek esetleges elkülönítésére. Ez alapján a művet négyféle részre lehet osztani: 1. sem **ÿ**, sem **æ** nem található, 2. az **i** helyén **ÿ** található, de **æ** nincs, 3. az **y** helyén **ÿ** található és az **ä** helyén **æ**, valamint 4. az **ä** helyén **æ** található, de **ÿ** nincs, vagy csak elvétve.

⁹ Mai alakok: *isä* 'apa', *sieluni* 'lélek-PxSg1', *Israelin* 'Izrael-Gen', *rinnat* 'mell-Pl', *iankaikinen* 'örökkévaló', *sieluin* 'lélek-PlGen', *ylösousemisen* 'feltámadás-Gen'.

¹⁰ Mai alakok: *lähetti* 'küldte', *emme* 'tagadó segédige-Pl1', *kaikkein* 'leg-', *enemmin* 'több; inkább, nagyoobbrészt', *kauneuden* 'szépség-Gen', *sen tähden* 'azért'.

¹¹ Mai alakok: *älä* 'ne', *tässä* 'itt', *vielä* 'még', *tämän* 'ez-Gen', *että* 'hogy', *isän* 'atya-Gen', *epä*- 'negatív értelmű prefixum', *tähden* 'azért'.

¹² *tykö* 'hozza-Illet', *ylösheitetty* 'feldobott', *ylösousu* 'feltámadás', *ylösousemisen* 'feltámadás-Gen', *ylösousemisensa* 'felemelkedés-PxSg3', *hyödytykseksi* 'hasznosítás-Transl'.

¹³ Mai alakok: *hyvä* 'jó', *käy* 'jár', *yhteen* 'egy-Illet', *hyvästi* 'jól'.

¹⁴ Mai alak: *iankaikinen* 'örökkévaló'.

A **magánhangzók hosszúságának** jelölése is következetlen. Ritkán a rövid magánhangzó helyett írtak hosszút, az ellenkezője viszont nagyon gyakori. A hosszú [ā] lejegyzése kettős képet mutat: a szerzők inkább rövid **a**-val írták (56 példa), ezzel szemben az **aa** jelölés csak 20-szor fordul elő. A *raa-mattu* 'biblia' lejegyzése kétszer *rawmattu*, egyszer *raumattu* formában történt. Az [ō] lejegyzésére négyszer **o**, egy-egy ízben **ou** és **oo** fordul elő (*uscou*, *uskoo*).¹⁵ Az [ū] jelölése túlnyomórészt **u** betűvel történt (19 eset, pl. *iuri*, *mutoin*, *rumihit*, *suri*), **v**-vel egyáltalán nem, **w**-vel egyszer találkozhatunk (*mw*).¹⁶ Az [ī] jelölésére gyakori az **ij** betűkapcsolat (*viijmen*, *viimen*, 19 esetben). 16-szor **ii** jelöli (*siihen*, *niin*, *kiitos*), 10-szer **i** (*caunin*, *sihen*, *ninquin*).¹⁷ A legkevesebb változatosságot az [ē] mutatja, csupán *Jesus* (ma: *Jee-sus*) nevében találunk rövid alakot, a többi szóban **ee** szerepel. A hosszú [ā] jelölésére egyaránt előfordul az **ä** (16), **e** (7), és **æ** (6) is (*väarin*, *kärme*, *lißä*; *jelken*, *pite*, *pelle*; *eppäilemæn*, *pælle*).¹⁸ Hosszú [ō] hang nincs a szövegben. Az [ū] hangot egyetlen esetben jelölték hosszú **ÿ**-vel (*syÿ*), négyszer **ÿ**-vel (*hyÿdexi*, *hyÿÿs*, *hyÿÿdhensä*, *tÿni*), egyszer **y**-vel (*hyuÿs*).¹⁹

A **diftongusok** jelölése változatos. Az *i*-t tartalmazó kettőshangzóknál gyakori a **j** betoldása (*saij*, *eij*, *maxoij*, *ylöijn*), míg az [o] és [ö] hangot tartalmazóknál a monoftongus használata (*colemma* – de *cvolemma*, *tö* – *töötä*).²⁰ A lejegyzők alapvetően igyekeztek jelölni a diftongusokat: *ettey*, *etteÿ*, *tojsin*, *peiuä*, *käÿmÿset*, *teysi*, *teÿdhen*, *pöÿjelle*, *nöÿrän*, *löÿtä*, *röÿäarin*, *tÿöles*.²¹

¹⁵ Mai alak: *uskoo* 'hisz-VxSg3'.

¹⁶ Mai alakok: *juuri* 'már, éppen', *muutoin* 'másként', *ruumiit* 'holttest-Pl', *suuri* 'nagy', *muu* 'más'.

¹⁷ Mai alakok: *viimen* 'utolsó-Acc', *siihen* 'az-Illet', *niin* 'úgy', *kiitos* 'köszönet', *kauniin* 'szép-Acc', *niinkuin* 'úgy, mint'.

¹⁸ Mai alakok: *väarin* 'rosszul', *käärme* 'kígyó', *lisää* 'több', *jälkeen* 'után', *pitää* 'kell', *päälle* 'rá', *eppäilemään* 'kételkedik-III.Inf-Illet'.

¹⁹ Mai alakok: *syy* 'ok, bűn', *hyÿÿdexi* 'jóság-Transl', *hyÿÿÿs* 'jóság', *hyÿÿÿdensä* 'jóság-Acc.PxPl3', *tÿyni* 'nyugodt'.

²⁰ Mai alakok: *sai* 'kap-ImpfSg3', *ei* 'nem', *maksoi* 'fizet-ImpfSg3', *ylöin* 'legfelső', *kuolema* 'halál', *työ* 'munka'.

²¹ Mai alakok: *ettei* 'hogyan nem', *toisin* 'másként', *päivä* 'nap', *käÿmisset* 'járás-Pl', *täysi* 'teljes', *täÿden* 'teljes-Gen', *pöÿdälle* 'asztal-Allat', *nöÿrän* 'alázat-Acc', *löÿtää* 'talál', *ryöväarin* 'látor-Gen', *työllesi* 'munka-AllatPxSg2'.

5.2. Mássalhangzók

Zárhangok

A zárhangok közül a [p] jelölése viszonylag következetes, szinte végig **p** betűvel jelölik (a 384 adatból 350), azonban 27 esetben fordul elő a **pp** (pl. *eppäele, hoppia*).²² A gemináta jelölése minden esetben megegyezik a mai-val (*cappaleta, loppu*),²³ ebből összesen 13 van. (A nazális + zárhangok jelölését ld. lentebb.)

A [t] hang jelölése szó elején következetes, mindig **t**. A szó belsejében előfordul **-tt-** és **-th-** is (*saatt, Sathan*). Szó végén a **-tt** és a **-th** mellett szerepel a **-dth**, és kis számban a **-dt** is (*ollutt, cuoluth, kirioitetudth, nydt*). Néhány esetben a *-nut/-nyt* participiumi toldalék utolsó mássalhangzója kiesett, ez az adott nyelvjárássra jellemző szóvéghangzó-kiesésnek (loppuheitto) köszönhető (*ollu, cuolu, rakastanu*). A hosszú t jelölésére a **tt** mellett előfordul **t** (*cauta, aytatilis, muta*), egy esetben pedig **-ct-** is (*caucta*).²⁴

A [k] hang lejegyzése során szó elején a **k** mellett nagyon gyakran fordul elő **c-** (*cansa*) is, a *kuin* 'mint' szóban pedig **q** (*quin*).²⁵ A **c** csak mély magánhangzó előtt áll, a **k** utáni vokális bármilyen lehet. Szó belseji pozícióban még változatosabb a helyzet: **-c-**, **-ck-**, **-gh-** és **-g-** jelöléseket használtak (*joca, oickea, tygö, tyghö*). Szó végén a finnben nem állhat **-k**, a korpuszban egyedül egy idegen névben (*Énok*) találjuk meg, **-ch** jelöléssel (*Enoch*), ezt valószínűleg a forrásszövegből vette át a másoló. Geminált helyzetben a **-kk-** mellett sok esetben **-ck-**t használtak (*rackaus, oicke, ruckousta*). A helyesírás kiforratlanságát mutatja a jelölések változatossága: *quinka, christinuscoliset, caicki ~ caiki, cuka, coska*.²⁶ A teljes korpuszban a [k] jelölésére 321 alkalommal a **c**, 82-szer a **ck**, 37-szer a **gh** és 9 ízben a **g** betű szolgál.

A zárhangok vizsgálatát megnehezíti a fokváltakozás jelensége, ami a 16. században más volt, mint a mai finn nyelvben. Valószínűleg a fokváltakozást

²² Mai alakok: *apu* 'segítség', *epäilee* 'kétkedik-VxSg3', *hopea* 'ezüst'.

²³ Mai alakok: *kappaletta* 'fejezet-Part', *loppu* 'vég'.

²⁴ Mai alakok: *saat* 'kap-Sg2', *Saatana* 'Sátán', *ollut* 'van-PartPerf', *kuollut* 'halott', *kirjoitetut* 'ír-Pass.PartPerfPl', *rakastanut* 'szeret-PartPerf', *nyt* 'most', *kautta* 'át, keresztül', *ajattelisi* 'gondol-CondSg3'.

²⁵ Krisztus névében (*Christe, Christi, Christus*) a **ch** jelölés szerepel, de ez a jelölésmód csak ebben névben a használatos.

²⁶ Mai alakok: *kanssa* '-val/-vel', *kuin* 'mint', *joka* 'aki', *oikea* 'helyes', *tykö* 'hozzá', *rakkaus* 'szerelem', *rukousta* 'imádság-Part', *quinka* 'hány, mennyi', *kristinuskolliset* 'keresztény-Pl', *kaikki* 'minden, mindenki', *kuka* 'ki, kicsoda', *koska* 'mert; mikor'.

próbálták jelölni a svéd nyelvből átvett írásjelekkel. A **b** betű a $p : \beta$ változás részhangját jelölhette, a **g** a $k : \gamma$ spiránsát, míg a **d** a $t : \delta$ részhangját.

Nazálisok

Az [n] hang jelölésére az esetek túlnyomó többségében (1478/1447) az **n** betű szolgál. Ugyanakkor itt elég nagy az ingadozás, akár egy szóban is előfordulhat két különböző írásmód, pl. *unhenstansa*. Szó belsejében gyakran jelölték gemináltan, **nh**-val vagy **m**-mel (*henn*, *wnhen*, *simun*), egy helyütt **gn**-nel (*h̄jestisiugnattu*). Szó végén 10 esetben **m** (*sielum*, *aiattelisim*, *Tabitam*), illetve egyszer – íráshiba eredményeképp – **u** áll (*sitteu*). Geminált [n] esetén egyetlen helyen van eltérés a maihoz képest (*sy^mnnit*).²⁷

Az [m] esetében kevesebb a változatosság (689/668: **m**). Szó belsejében előfordul geminált jelöléssel (19), illetve két helyen található helyette **n**, egy helyen pedig **r** (*cuolemma*, *junalan*, *iuaalan*). Utóbbiak valószínűleg a betűk hasonlósága miatti tévesztések lehetnek. A gemináta lejegyzésére öt alkalommal szerepel rövid **m** (*ennemin*, *ensimeisen*), máskülönben a maival megegyező módon jelölik.²⁸

Réshangok

A [v] hang szó elején 121 esetben **w**-ként jelenik meg (*weri*), míg szó belsejében a **w** csak 4 szóban fordul elő: *aws*, *awun*, *awxes*, *edheswetäkäm*. Szó elején **v** csak 19 esetben található meg (*voxī*, *voitettu*, *viha*), de minden olyan esetben, ahol a szó elején szerepel **v**, a szó belsejében lévő [v] hangot **u** betűvel jelölték (*vahua*, *vaiua*). Szóbelseji jelölésre az **u** és a **v** betűket használták (*cuoleuat*, *wahua*)²⁹ meglehetősen következtelenül, emiatt az [u] és a [v] jelölése sokszor egybeesett. Például az *uscvat* (más előfordulásai a szövegben: *uskovat*, *uscuvat*, *uscuuat*, mai finn *uskovat* 'hisznek') alak esetében nehéz eldönteni, hogy a **v** betű az [u] hangot jelöli-e és a **v** hiányzik, vagy pedig fordítva.

²⁷ Mai alakok: *unestansa* 'álom-ElatPxSg3', *hän* 'ő', *unen* 'álom-Gen', *sinun* 'tied', *h̄västi siunattu* 'jól/nagyon áldott' (a szó belsejében lévő *g* a svédből kerülhetett át, ld. *välsigna*), *sielum* 'lélek-Gen', *ajattelisin* 'gondol-CondSg1', *Tabithan* 'Tabitha [szn.]-Gen' *sitten* 'aztán', *synnit* 'bűn-Pl'.

²⁸ Mai alakok: *kuolema* 'halál', *jumalan* 'isten-Gen', *enemmin* 'előbb', *ensimmäisen* 'első-Gen'.

²⁹ Mai alakok: *veri* 'vér', *avussa* 'segítség-Iness', *avun* 'segítség-Acc', *avuksesi* 'segítség-Transl.Px2', *edesvetää* 'elé húz', *kuolevat* 'meghal-VxPl3', *vahva* 'erős', *vuoksi* 'miatt', *voitettu* 'győz-Pass.PartPerf', *viha* 'harag'.

A [j] hang jelölése változatos. Gyakran jelölték **i**-vel (*ia*, *ielken*, *io*, *iuma-la*), **ÿ**-vel (*äÿatos*), ill. **ij** betűkapcsolattal (*aijalisen*) is, sőt, háromszor **ii**-vel is (*aiiatos*).³⁰ A mai finn helyesírás a [Vj] hangkapcsolat második elemét **i**-vel jelöli (*aika* [ajka] 'idő', *aina* [ajna] 'mindig', *paikka* [pajkka] 'hely', *poika* [pojka], *Aino* [Ajno] 'női név'), akárcsak a többesjelet a pluralis partitivusban: *kaloja* (*kalo+i+a*) 'halak', *taloja* (*talo+i+a*) 'házak'. Nem meglepő, hogy a finn írásbeliség kezdetén még nem igazán tudták eldönteni, hogy a félhangzót **i**-vel vagy **j**-vel jelöljék-e.

A [h] jelölése nagy ingadozást mutat. A 473 **h** jelölés mellett nagyon ritka a **g**, **gh**, **d**, **ct** jelölés (*vaguasti*, *vighattomudhensa*, *tednÿt*, *ectolisen*). Jóval gyakoribb a **ch** (12 szó, *vachuan*, *ÿchten*, *sentechedhen*, *tachoit*, *tapachtuman*) és a **c** (31 szó, *tapactuu*, *cocta*, *tacto*, *ÿctä*). Érdekes, hogy [hd] hangkapcsolatot sokszor fordítva, **dh**-ként jelölték (*adhistos*, *lodhutos*, *pudhas*, *tadho*, *ÿdhen*), egy helyen **dhh** szerepel (*teddhhÿt*), és felbukkan egy *tegdhã* alak is.³¹

Az [s] hang jelölése során viszonylag gyakori a **ß** (*ßielulle*, *käßihin*, *ioß*) vagy az azzal ekvivalens **ss** jelölés (*ïssenmä*, *joss*), ami német hatást mutat. Valószínűleg a forrásszövegből vették át, ahogy az egyetlen helyen előforduló szóvégi **sch**-t is (*mösch*). A **z** kizárólag a [ts] kapcsolatban áll az **s** helyén (*catzo*, *etzimen*, *itze*, *taruitze*). A geminált [s]-t ritkán az **ß** betűvel is jelölik (*canßa*), inkább az **s** betűt használják (*cansa*).³²

Likvidák és tremulánsok

Az [l] hang jelölése következetesen **l**, néhány esetet kivéve. Két helyen **I** karakter fordul elő (*neliä*, *ÿlöijn*), egyszer **ll** (*eppeillemen*). A mássalhangzó hosszúságára nem fordítottak különösebb figyelmet, nagyon sok esetben a geminátát egy **l** betűvel írták (*christilisen*, *cuoluth*, *sissälä*, *tarpelinen*, *vskoli-*

³⁰ Mai alakok: *ja* 'és', *jälkeen* 'után', *jo* 'már', *jumala* 'isten', *ajatus* 'gondolat', *ajallisen* 'időszerű-Gen'.

³¹ Mai alakok: *vahvasti* 'erősen', *vihattomuudesta* 'gyűlölet-Elat', *tehnyt* 'csinál-PartPerf', *ehtollisen* 'feltételes-Acc', *vahvan* 'erős-Acc', *ÿhden* 'egy-Gen', *sen tähden* 'amiatt', *tapahtuman* 'esemény-Gen', *tapahtuu* 'történik', *kohta* 'mindjárt', *ÿhtä* 'egy-Part', *adhistus* 'aggodalom', *lohdutut* 'vigasztalás', *puhdas* 'tisza', *tahto* 'akarat', *tehdä* 'csinál'.

³² Mai alakok: *sielulle* 'lélek-Allat', *käsiin* 'kéz-Illet', *jos* 'ha', *isänmaa* 'haza', *myös* 'is', *katso* 'nézd', *etsimään* 'keresni', *itse* 'önmaga', *tarvitsee* 'szükséges', *kanssa* '-val/-vel'.

nen), de sporadikusan előfordul **lí** (*perkelelie*, ez íráshiba lehet) és **II** (*sillä*) is.³³

Az [r] hang következetesen mindenhol **r** betűvel van jelölve mind a rövid, mind a geminált változatban.

Mássalhangzó-kapcsolatok

A [ks] hangkapcsolatot a szövegben minden esetben következetesen **x** betűvel jelölték a szerzők. Ez a korabeli helyesírásra általánosan jellemző volt, a latin forrásszövegekből vették át ezt a jelölési módot. Példák a szövegből: *andexi, caxi, christuxen, heikoxi, Jesuxen, lapsexi, maxa, mixeij*.³⁴

A nazális + zöngétlen zárhang [mp, nt, nk] jelölése következetes, a szerzők **b, d** és **g** betűket használtak: *enembi, læhimeisembi, parembana, ymbäri; anda, hende, andexi, candaman; hengi, ionga, mingä, qwinga*. A zöngés zárhangok használata a nazális + zárhang kapcsolatokban a svéd nyelv hatását mutatja. Egy helyen íráshiba miatt a *quintegin* formával is találkozunk.³⁵

Az [lt] hangkapcsolatot általában **ld** betűkombinációkkal jelölték (25 esetben, pl. *häneldä, valda, perkeleldä, caldaiset*), egy-egy ízben pedig **lth** (*caickiualthias*) és **lld** is (*nijlldä*). Az [rt] jelölése **rd** (*yxikerda, kerdhaxi*), négyyszer **rt** (*porteija, portija, portit, warten*), egyszer **rdh** (*kerdhan*).³⁶

6. Összefoglalás

6.1. A magánhangzók jelölése

A legváltozatosabb lejegyzést az [ä] és az [ü] hang mutatja. Az [ä] hangot összes, 758 előfordulása közül 32,4%-ban jelölték másképp, mint a mai finn

³³ Mai alakok: *neljä* 'négy', *ylin* 'legmagasabb', *ylösherättämän* 'feltámadás', *epäilemään* 'kételkedik-III.Inf-IIIlat'; *kristillisen* 'keresztény-Gen', *kuollut* 'halott', *sisällä* 'bent', *tarpeellinen* 'szükséges', *uskollinen* 'vallásos, hitbéli', *perkelelle* 'ördög-Allat', *sillä* 'ahol'.

³⁴ Mai finn: *anteeksi* 'bocsánat', *kaksi* 'kettő', *Kristuksen* 'Krisztus-Gen', *heikoksi* 'gyenge-Transl', *Jeesuksen* 'Jézus-Gen', *lapseksi* 'gyermek-Transl', *maksaa* 'fizet', *miksei* 'miért ne'.

³⁵ Mai finn: *enempi* 'több', *lähimmäisempi* 'közelebbi', *parempana* 'jobban', *ympäri* 'körül', *antaa* 'ad', *hätä* 'ö-Part', *anteeksi* 'bocsánat', *kantamaan* 'hord-III.Inf-IIIlat', *henki* 'lélek, szellem', *jonka* 'ami-Gen', *minkä* 'milyen', *kuinka* 'mennyire', *kuitenkin* 'mégis'.

³⁶ Mai finn: *häneltä* 'ö-Abl', *valta* 'birodalom', *perkeleeltä* 'ördög-Abl', *kaltaiset* 'olyan, hasonló-Pl'; *kaikkivaltias* 'mindenható', *niiltä* 'azok-Abl', *porteija* 'kapu-PlPart', *portit* 'kapu-Pl', *varten* 'miatt', *kerran* 'egyszer'.

nyelvben. Az [ü] hangot (347 előfordulás) 70%-ban jelölték **y** betűvel és 28,8%-ban **ÿ**-vel. A legkövetkezetesebb az [o] és [a] hang jelölése: előbbi csak az előfordulások 1,2%-ában, utóbbit csupán 0,6%-ban jelölték a mai finntól eltérő módon.

	a	o	u	ä	æ	e	i	ö	y	ÿ	egyéb
[a]	1807			5	3	3					
[o]		510	1					1			2 ou, 1 oo, 1 w
[u]		1	686						1		63 v, 20 w, 2 n
[ä]	3			512	50	189					1 á
[e]				12	4	1580	2				
[i]							1236		2	7	41 ij, 19 j, 2 ii, 1 ji, 1 í
[ö]		3				7		74			1 ó
[ü]			2						243	100	2 yy

6.2. A mássalhangzók jelölése

A legnagyobb eltérést a mai finn nyelvtől a [v] és a [d] hangok jelölésében láthatjuk. A [v] hangot összes, 440 előfordulása közül csak 26,1%-ban jelölték **v** betűvel, **u**-val 45,4%-ban, **w**-vel 24,4%-ban. A [d] hang 27%-ban fordul elő a ma ismert **d** jelöléssel, 71,2%-ban **dh**-t találunk, míg a **t** betű 1,9%-ban jelenik meg. A legkövetkezetesebben jelölt mássalhangzók a nazálisok, az [n] hang esetében csak 2,4%-ban, az [m] hangnál pedig 3%-ban találunk a maitól eltérő jelölést, de azok javarésze is hangkapcsolatban fordul elő. A [k] és a [h] hangokat hétféleképpen jegyezték le, míg az [r]-t csak egyféle módon.

[k]	349 k	321 c	82 ck	37 gh	13 q	9 g	3 hk
[h]	473 h	31 c	22 dh	12 ch	4 ct	2 gh	1 d
[n]	1447 n	10 m	17 nn	3 nh	1 gn		
[m]	668 m	19 mm	2 n	1 r			
[v]	200 u	125 w	115 v				
[d]	190 dh	72 d	5 t				
[p]	350 p	24 pp	10 b				
[r]	382 r						

Részben a helyesírás kiforrotlanságából, részben a szöveg befejezetlenségéből, letisztázatlanságából adódóan gyakran egyazon szó lejegyzése is ingadozik. Jellegzetes példák a többféle alakváltozatra: *hyuä, hyuae, hyvä* (mai alak: *hyvä* 'jó'); *caicki, caiki, kaiki* (mai alak: *kaikki* 'minden'); *elämä, eläme* (mai alak: *elämä* 'élet'); *hendä, hendae, hende* (mai alak: *hätä* 'öt'); *ielcken, ielken, ielkin, jelken* (mai alak: *jälkeen* 'után'); *teß, tessä, teßä, teße, täsä, täßä* (mai alak: *tässä* 'itt').

Összességében a korpusz jól reprezentálja a kor helyesírási körülményeit. Mivel ekkor még nem volt egységes helyesírás, a különböző fordítók, másolók eltérő hang- és szóhasználata jól láthatóan kiütözik a szövegben. A hangok változatos jelölésére a szerzők eltérő anyanyelve, nyelvjárása és különböző szintű gyakorlati tudása, képzettsége egyaránt magyarázatot adhat.

Rövidítések

1	első személy	Impf	Imperfectum
2	második személy	Iness	Inessivus
3	harmadik személy	Inf	Infinitivus
Abl	Ablativus	Part	Partitivus
Acc	Accusativus	PartPerf	Participium perfectum
Allat	Allativus	Pass	Passivum
Cond	Conditionalis	Sg	Singularis
Elat	Elativus	Pl	Pluralis
Ess	Essivus	Px	birtokos személyjel
Gen	Genitivus	Transl	Translativus
Illat	Illativus	Vx	igei személyrag
Imp	Imperativus		

Irodalom

- BBKL: Bautz, Traugott (Hrsg.), Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon (BBKL). Herzberg, 1994 https://www.bautz.de/bbkl/p/petri_o.shtml
- Blake, N. F. 1982: Ars Moriendi. In: Strayer, Joseph (ed.), Dictionary of the Middle Ages 1. Scribner, University of Minnesota. 547–548.
- Gassmann, Günther – Hendrix, Scott H. – Ahonen, Tiina – Rusama, Jaakko (toim.) 2005: Johdatus luterilaiseen tunnustukseen. Kirjapaja, Helsinki 2005.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012a: Tutkimuksia Westhin koodeksista. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turku

- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012b: Codex Westh. Westhin koodeksin teksti. Turun yliopisto, Turku.
- Juhos, Meri 2020: A Westh-kódex keletkezési körülményei In: *Folia Uralica Debrece-niensia* 27: 125–138.
- Kallio, Maria 2012: Westhin koodeksin kodikologiaa. In: Häkkinen 2012a: 10–28.
- Knuutila, Jyrki 1988: Regulat ia oienuxet. Vuonna 1549 annetut ohjeet avioliiton solmi-misesta ja siinä elämisestä. Teologinen aikakausikirja 1988/4: 282–292.
- Lamprecht, Dietmar 1980: Urbanus Rhegius: der vergessene Reformator der Lüneburger Heide; eine Erinnerung. Missionsbuchhandlung, Hermannsburg.
- Liebmann, Maximilian 1980: Urbanus Rhegius und die Anfänge der Reformation: Bei-träge zu seinem Leben, seiner Lehre und seinem Wirken bis zum Augsburger Reich-stag von 1530; mit einer Bibliographie seiner Schriften. Aschendorff, Münster.
- Lyons, Martyn 2011. Books: a living history. Paul Getty Museum, Los Angeles.
- Moser, Heinz 2000: Waldaufstiftung Hall in Tirol. Urkunden aus den Jahren 1490–1856. In: Moser, Heinz (Hrsg.), *Tiroler Geschichtsquellen* 44. Innsbruck. 42–46.
- Paarma, Jukka 2000: Mathias Johannis Westh. Kansallisbiografia. SKS, Helsinki.
- Paul, Kathryn 2015: The Ars Moriendi: a practical approach to dying well. Modern be-lieving. *ATLASerials* 56/2: 213.
- Pihlajamaa, Lauri 2010: Tukholman seurakunnan ensimmäinen sarnaaja: Mathias Westh. Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 100: 71–92.
- Pihlajamaa, Lauri 2012: Raamatunlauseet „Sielun lääkkeessä”. In: Häkkinen 2012a: 93–116.
- Reinis, Austra 2007: Reforming the art of dying: the Ars Moriendi in the German refor-mation (1519–1528). Ashgate Publishing, Ashgate.
- Ruf, Sebastian 1865: Doctor Jacob Strauß und Doctor Urban Regius. *Archiv für Ge-chichte und Alterthumskunde Tirols* 2:67–81.
- Setälä, E. N – Wiklund, K. B. 1893: Suomen kielen muistomerkkejä. SKS, Helsinki.
- Schmidt-Clausen, Jens 2009: Rhegius (Rieger), Urbanus. In: Mlynek, Klaus – Röhrbein, Waldemar R. (Hrsg.): *Stadtlexikon Hannover. Von den Anfängen bis in die Gegen-wart*. Schlütersche, Hannover. 521.
- Schmitz-Esser, Romedio 2007: Von entlaufenen Nonnen und charismatischen Predigern. Die Lehren Luthers und ihr Niederschlag in Hall in Tirol. *Tiroler Heimatblätter* 82/1: 12–18.
- Tarkiainen, Kari 1990: Finnarnas historia i Sverige 1. Suomen Historiallinen Seura, Helsinki.
- Wagenmann, Julius August 1889: Rhegius, Urbanus. In: *Allgemeine Deutsche Biogra-phy* 28: 374–378.
- Zschoch, Hellmut 1994: Rhegius, Urbanus (Rieger, Urban). In: Bautz, Traugott (ed.), *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 8. Hamm, Herzberg. 122–134.

**Phonetic notation in the Finnish translation
of Urbanus Rhegius's 16th century book**

The Westh Codex was written between 1545 and 1549, and it can be considered the oldest hand-written record of Finnish literacy. Agricola is known as the father of literary Finnish language and this codex is dated even earlier than his works. It contains various prayers and texts of the holy mass and also the only surviving Finnish translation of a longer text. The present paper studies the latter, which is Urbanus Rhegius's soul healing handbook. Given that Finnish phonetic notation was not yet uniform at the time of the translation, the translators had to rely on the already existing source texts, their studies and their mother tongue. For this reason, the spelling of the text differs considerably from present-day Finnish texts. Furthermore, the circumstances of the text's creation also influenced the spelling, because the copyists came from different geographical and educational backgrounds and applied various kinds of notations.

Keywords: Rhegius, Riegel, Westh, manual, handbook, codex, Finnish, notation, spelling

MERI JUHOS

A magyar és az erza-mordvin mondat szórendjéről

KAZAJEVA, Nyina – MOLNÁR Judit

Mordvin Nemzeti N. P. Ogarjov Tudományegyetem, Szaransk – nikazaeva@yandex.ru
Georg-August Egyetem, Göttingen – jmolnar@uni-goettingen.de

1. Bevezetés

Az uráli alapnyelvre SOV típusú szórendet rekonstruál a szakirodalom (Kozmács 2006: 46). Az egyes nyelvekben a szavak sorrendje számos tényező hatására megváltozott, különböző típusok jöttek létre:

- SOV: obi-ugor, szamojéd, (kisebb mértékben) mari és udmurt;
- SVO: balti-finn, mordvin;
- SOV és SVO: magyar, komi, nganaszan (Bakró-Nagy 2006: 283).¹

A mordvint az SVO-típusú nyelvek közé sorolják, míg a magyarban az SOV és az SVO szórend is előfordul. Közülük az SOV az elsődleges, az SVO szórendi típusváltás eredménye (Horváth 2013).²

2. A magyar és az erza-mordvin mondat szórendjének vizsgálata

A szórend kutatásának története elválaszthatatlan a mondat aktuális tagolásának történetétől. A magyar nyelvtudományban az aktuális mondattagolás gondolata Brassai Sámuelnél jelent meg először: „...amikor mondunk vagy beszélünk valamit, mindannyiszor más valakinek mondjuk vagy beszéljük. Annálfogva a beszédre való vizsgálódásainkban ezt a dialogikus viszonyt untalan szemmel kell tartanunk, úgy, hogy mondó és halló mintegy előttünk álljanak egyaránt” (Brassai 1888: 21). A kommunikáció szempontjából Brassai a régi és az új információ szembenállását tartja fontosnak: „a mondat

¹ Az uráli nyelvekben megfigyelhető szabadabb vagy kötöttebb szórend nem függ sem ezen nyelvek areális kapcsolától, sem pedig attól, hogy közelebbi vagy távolabbi genetikai rokonságban állnak-e egymással (Bakró-Nagy 2006: 283).

² A finnugor és uráli nyelvek szórendjét többen kutatják. Jelen tanulmányunk számára Tanczos Orsolya (2012) és Chris Lasse Däbritz (2021) munkái szolgáltak érdekes tanulságokkal.

súlytalan részei a súlyosaknak, a tudottaknak gondoltak a nem tudottaknak alapul, bevezetésül, előre készítésül, feltételül szolgálnak” (Brassai 1888: 29).³

A magyar nyelvtudomány ma is különös figyelmet szentel a szórend tanulmányozásának. Jelen cikkünkben É. Kiss Katalin írásaira (2006a, 2006b) támaszkodunk.

A mordvin szórenddel foglalkozó munkák közül meg kell említenünk Koljagyonkov írásait (1954: 15–27; 1959: 98–111) a mordvin jelzős, a névutós és a hasonlító szerkezetek szórendjéről. A mordvin szórend kérdéseivel Aljamkin foglalkozik részletesen. A mondat aktuális tagolását vizsgálva megállapítja, hogy az új információt hordozó elem kiemelése élő beszédben a logikai hangsúllyal, írásban pedig a szórend átalakításával történik (1975). Vizsgálja az alany és az állítmány mondatbeli helyét (1979), a határozók (1978)⁴ és a birtokos szerkezetek, valamint a személynevek szórendjét is (1991 és 2002), egy írása pedig a partikuláknak a mondat aktuális tagolásában játszott szerepével foglalkozik (2010).

Fontos mérföldkő a mordvin szórend kutatásában Vecsernyés Ildikó munkája (1993), napjainkban pedig Muhina és Potapova hasonlítja össze az erza-mordvin (a továbbiakban mordvin) és a finn szórendet (Muhina 2008, 2010, 2012, 2014a, 2014b; Muhina – Mogdareva 2018; Muhina – Potapova 2018).

3. A kutatás célja

A magyar nyelvben az igei állítmányt tartalmazó mondatokban az összetevők sorrendjének nincs mondatrész-megkülönböztető szerepe. A mondat szórendjét a kommunikációs funkció, az információs szerkezet irányítja, tehát az, hogy a beszélő a diskurzusban hogyan rendezi el a közölni kívánt információt úgy, hogy a hallgató az adott kontextusban minél jobban megértse. Egy tartalom közlésére sokféle mondat szerkezet áll a beszélő rendelkezésére, aki attól függően választ közülük, hogy milyen előismereteket feltételez a hallgató részéről, illetve hogy a közlés melyik eleme áll figyelmének központjában.

³ Az európai nyelvtudományban a mondat aktuális tagolásának felismerése Henri Weil nevéhez kötődik, Georg von Gabelentz és Hermann Paul pedig már lélektani alanyról és lélektani állítmányról beszél. A téma és a réma fogalmát a 20. század elején Hermann Amman vezette be. Weil, Gabelentz és Hermann Paul elméletét Vilém Mathesius, a Prágai Iskola képviselője fejlesztette tovább, aki a cseh és az angol nyelv szórendjét vizsgálva megkülönbözteti a mondat formális és aktuális tagolását, átveszi Ammantól a téma-réma dichotómiát, célja pedig az aktuális tagolás formális rendszerének felállítása (Däbritz 2021: 472).

⁴ Aljamkin írásait magyarul Vecsernyés Ildikó (1993: 117–118) ismerteti.

Vizsgálódásaink alapját az az empirikus megfigyelés képezi, hogy a magyarhoz hasonlóan az erza-mordvin is tartalmaz topikot és predikátumot.⁵ Arra a kérdésre keressük a választ, hogy van-e a mordvinban szerkezetileg jelölt fókuszpozíció, és milyen hasonlóságok és eltérések figyelhetők meg ebben a tekintetben. A magyarban bizonyos elemek automatikusan fókuszpozícióba kerülnek, ezenkívül kötött a szórendje még más elemeknek is, például a kvantoros kifejezéseknek és a tagadásnak. Ezek mordvin megfelelőit is megvizsgáljuk.

Az összehasonlító vizsgálat anyagának alapját É. Kiss (2006a) példamondatai, ill. velük azonos szerkezetű mondatok és általunk alkotott mordvin megfelelőik képezik. A vizsgálatba csak egyszerű mondatokat és kijelentő módú igéket vontunk be. A magyar példamondatok a névmási alanyt csak akkor tartalmazzák, ha fókuszban van. Mordvin példáinkban viszont mindenhol kitesszük az alanyt – bár a nem fókuszban álló alany itt is elhagyható –, hogy a lehető legtöbb szórendi variánst mutathassuk be.

4. A magyar mondat szórendi variációi és erza-mordvin megfelelőik

A magyar mondat két fő részre tagolható: egy logikai értelemben vett alanyra, azaz topikra és egy logikai értelemben vett predikátumra. Topikon a beszélő és a hallgató számára azt a „már ismert vagy legalábbis létezőnek feltételezett személyt, csoportot, dolgot értjük, amelyről a mondat szól; amelyről a mondatban a beszélő állítást tesz” (É. Kiss 2006a: 111–112). A logikai értelemben vett predikátum a topikról tesz állítást.

A sikeres kommunikáció lehetőségét a topik biztosítja. A magyar topik általában tulajdonnév vagy határozott névelős főnév, és megelőzi a predikátumot. Az ige bármilyen mondattani szerepű vonzata lehet topik, de nem kötelező elem, főképp az eseményeket leíró mondatokból hiányozhat. Ha van a mondatban topik, akkor arról ismerhető fel, hogy a mondat első kötelező hangsúlyát hordozó összetevő előtt található. Attól függően, hogy a szöveg-előzményben szerepelt-e, a topik hangsúlyos és hangsúlytalan is lehet, de

⁵ Egy mondat több topikot is tartalmazhat:

a) *Anna Marinak RITKÁN telefonál.*

<i>Анна Мари-нень</i>	<i>ЧУРОСТО</i>	<i>зайневт-и.</i>
Anna Mari-DAT	ritkán	telefonál-PRSSG3

b) *Anna a telefonszámot ROSSZUL írta fel.*

<i>Анна телефоно-нь</i>	<i>номерэ-н-ть</i>	<i>А</i>	<i>ВИДЕ-СТЭ</i>	<i>сёрмад-ызе.</i>
Anna telefon-GA	szám-GA-DET	nem	jó-EL	ír-PRAETSG3/OBJSG3

hangsúlya sohasem lehet erősebb a predikátum élére kerülő kötelező hangsúlynál⁶ (É. Kiss 2006a: 112–113).

Muhina a mordvin mondatot a már ismert információt tartalmazó témára és az új információt hordozó rémára tagolja, ez a téma-réma szerkezet határozza meg a mondat összetevőinek sorrendjét (2014a: 28). A témától a réma felé haladó szórenden kívül a mordvinban az aktuális tagolás fontos kifejezőeszköze a hanglejtés.⁷ A mordvin kijelentő mondat hanglejtése egyenletes, a végén ereszkedő, itt található a mondat értelmi-logikai súlypontja. A téma hanglejtése enyhén emelkedő. Létezik a mondatoknak egy olyan típusa is, amelyben a réma nem a mondat végén áll, és magára veszi a mondat logikai hangsúlyát, pl.

<i>Омбоце</i>	<i>кедь-сэ-м</i>	<i>мон</i>	<i>кунд-ыя</i>	<i>сонзэ.</i>
másik	kéz-In-Sg1	én	megfog-PraetSg1/ObjSg3	öt

‘Másik kezemmel megfogtam (öt/azt).’ (Muhina 2014b: 142)

4.1. Az egyszerű predikátum

A magyarban a módosító elemek megelőzik, a bővítmények pedig követik az igei alaptagot. Módosító elemen az igének azt a vonzatát értjük, amely nem az igével jelölt esemény, állapot szereplőjét nevezi meg, hanem módosítja az ige jelentését. A magyarban ilyen az igekötő, a névelőtlen tárgy vagy határozóragos főnév, a határozóragos melléknév, az állítmány névszói része, valamint az alany, ha tematikus szerepe jellemzett (azaz nem érik külső hatások) vagy patiens (elszenvedő; állapotváltozáson megy át). Az igemódosítót tartalmazó szerkezetekben az igemódosító viseli a fő hangsúlyt, az ige hangsúlytalan (É. Kiss 2006a: 115–116).

Az igemódosítót tartalmazó magyar mondatok szórendjének általában kétféle szórend felel meg a mordvinban: az igemódosító állhat az ige előtt, de a mondat végén is.

(1) Anna levelet ír.	a)	<i>Анна</i>	<i>сёрмад-ы</i>	<i>сёрма.</i>
		Anna	ír-PRSG3	levél
	b)	<i>Анна</i>	<i>сёрма</i>	<i>сёрмад-ы.</i>
		Anna	levél	ír-PRSG3

⁶ A semleges intonációjú kijelentő mondat topikjától némiképp eltérő kontrasztív topikkal Gécseg 2001 foglalkozik részletesen.

⁷ Az intonáció fontos szerepet játszik a határozottság és a határozatlanság kifejezésében is (Muhina 2014b: 142).

(2) Anna moziba megy.	a)	<i>Анна</i>	<i>мол-и</i>	<i>кино-в.</i>
		Anna	megy-PRSSG3	mozi-LAT
	b)	<i>Анна</i>	<i>кино-в</i>	<i>мол-и.</i>
		Anna	mozi-LAT	megy-PRSSG3
(3) Annát elnökké választották.	a)	<i>Анна-нь</i>	<i>кочк-изь</i>	<i>прямо-кс.</i>
		Anna-GA	választ- PRAETPL3/OBJSG3	elnök-Tr
	b)	<i>Анна-нь</i>	<i>прямо-кс</i>	<i>кочк-изь.</i>
		Anna-GA	elnök-Tr	választ- PRAETPL3/OBJSG3
(4) Annát bűnösnek tartották.	a)	<i>Анна-нь</i>	<i>пум-ызь</i>	<i>чумо-кс.</i>
		Anna-GA	tart- PRAETPL3/OBJSG3	bűnös-Tr
	b)	<i>Анна-нь</i>	<i>чумо-кс</i>	<i>пум-ызь.</i>
		Anna-GA	bűnös-Tr	tart- PRAETPL3/OBJSG3
(5) Anna orvos lesz.	a)	<i>Анна</i>	<i>карм-и</i>	<i>лециця.</i>
		Anna	lesz-PRSSG3	orvos
	b)	<i>Анна</i>	<i>лециця</i>	<i>карм-и.</i>
		Anna	orvos	lesz-PRSSG3
(6) Anna okos volt.	a)	<i>Анна</i>	<i>ульне-сь</i>	<i>ёроков.</i>
		Anna	van-PRAETSG3	okos
	b)	<i>Анна</i>	<i>ёроков-оль.</i>	
		Anna	okos- PRAETSG3	
(7) Vendég jött.	a)	<i>Инже</i>	<i>са-сь.</i>	
		Vendég	jön-PRAETSG3	
	b)	<i>Са-сь</i>	<i>инже.</i>	
		jön-PRAETSG3	vendég	

4.2. A fókusz tartalmazó predikátum

A kommunikáció szempontjából fontos információt a nyelvek jelölik. Ez történhet morfológiai elemekkel, prosódiai eszközökkel vagy a kiemelendő elem szintaktikai pozíciójával. A magyar mondatban a lényeges információt hordozó összetevő helye közvetlenül a ragozott ige előtt, az ún. fókusz pozícióban van. Az ige bármilyen mondattani szerepű vonzata lehet fókusz. A fókusz jelölésének prosódiai eszközei is vannak: a fókuszban lévő összetevő irtóhangsúlyt hordoz,⁸ az ige és az igét követő elemek pedig hangsúlytalanok.

⁸ Az irtóhangsúly olyan főhangsúly, amely kiirtja az utána következő kifejezések alaphangsúlyát. Utána más főhangsúly csak akkor állhat, ha az maga is irtóhangsúly (Kálmán – Nádasdy 1994: 396).

A fókuszpozícióban levő összetevő a mondat tartalmi és hangsúlyozásbeli súlypontja, és mindig kimerítő azonosítást fejez ki (É. Kiss 2006a: 119). Egy mondaton belül preverbális helyzetben egymás mellett nem helyezkedhet el két fókuszált elem.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, van-e fókuszpozíció a mordvin mondatban, és ha igen, hol található. Vecsernyés megállapítja, hogy az 'S-V-O-különböző adverbiumok' szerkezetű mondat az erza-mordvinban szinte mindig jól formált, függetlenül attól, hogy melyik mondatrész áll fókuszszerepben. A fókuszszerepben álló mondatrész erős nyomatékot kap (Vecsernyés 1993: 122). Ebből a megfigyelésből az a következtetés vonható le, hogy a fókusz jelölése a mordvinban elsősorban prosódiai eszközökkel történik.

A továbbiakban É. Kiss 2006a példái és velük azonos szerkezetű példamondatok alapján állítjuk szembe a fókuszt tartalmazó magyar mondatokat általunk alkotott mordvin megfelelőikkel, és arra keressük a választ, hogy a magyarhoz hasonló szórendi szabályok a mordvinban is felállíthatók-e.

A fókuszt tartalmazó magyar mondatoknak megfelelő mordvin szerkezetekben a fókusz vagy az ige előtt, vagy a mondat végén található.⁹

	A könyvet	ABRAMOV	írta.
(8a)	<i>Книга-нть</i>	<i>АБРАМОВ</i>	<i>сёрмад-ызе.</i>
	könyv-GA-DET	Abramov	ír-PRAETSG2/OBJSG3
(8b)	<i>Книга-нть</i>	<i>сёрмад-ызе</i>	<i>АБРАМОВ.</i>
	könyv-GA-DET	ír-PRAETSG2/OBJSG3	Abramov
	Anna	ORVOS	lesz.
(9a)	<i>Анна</i>	<i>ЛЕЦИЦЯ</i>	<i>карм-и.</i>
	Anna	orvos	lesz-PRSSG3
(9b)	<i>Анна</i>	<i>карм-и</i>	<i>ЛЕЦИЦЯ.</i>
	Anna	lesz-PRSSG3	orvos

Következő példánkban a mordvin mondatot fordítottuk magyarra:

(10)	<i>Васенце</i>	<i>эрзя-т-не</i>	<i>са-с-ть</i>	<i>башкор-т-нэнь</i>
	első	erza-PL-DET	jön- PRAET-PL3	baskír-PL-GA
	<i>мода-т-не-с</i>	<i>ГРОЗНОЙ</i>	<i>ИВАН-НЬ</i>	<i>ПИИГЕ-СТЭ.</i>
	föld- PL-DET-ILL	Rettegett	Iván- GA	idő- EL
	'Az első erzák RETTEGETT IVÁN IDEJÉN jöttek a baskírok földjére.' (ČL: 24)			

⁹ Természetesen mind a magyarban, mind a mordvinban léteznek más szórendi variánsok. Az alany helye nem kötelezően az ige kifejezés előtt van, mindkét nyelvben állhat utána is.

4.2.1. A kérdőszót tartalmazó predikátum

A magyar mondatban bizonyos mondatösszetevők például az azonosítást kérő kérdőszó, kötelezően fókuszpozícióba kerülnek.

Az egy kérdőszót tartalmazó mordvin mondatok szerkezete megegyezhet magyar megfelelőikével.¹⁰ A magyartól eltérően azonban a kérdőszó és az ige közé más mondatrész, az alany vagy határozók is kerülhetnek.¹¹

MIT eszel ilyen jóízűen?

(11a)	<i>Тон</i>	<i>МЕЗ-ДЕ</i>	<i>ярс-ат</i>	<i>истя</i>	<i>тантей-стэ?</i>
(11b)	<i>Тон</i>	<i>МЕЗ-ДЕ</i>	<i>истя</i>	<i>тантей-стэ</i>	<i>ярс-ат?</i>
(11c)	<i>МЕЗ-ДЕ</i>	<i>тон</i>	<i>истя</i>	<i>тантей-стэ</i>	<i>ярс-ат?</i>
(11d)	<i>МЕЗ-ДЕ</i>	<i>тон</i>	<i>ярс-ат</i>	<i>истя</i>	<i>тантей-стэ?</i>

тон 'te', *мез-де* 'mi-ABL', *ярс-ат* 'eszik-PRSSG2', *истя* 'így', *тантей-стэ* 'jóízű-EL'

HOVÁ mész?

(12a)	<i>Тон</i>	<i>КОВ</i>	<i>мол-ят?</i>
(12b)	<i>КОВ</i>	<i>тон</i>	<i>мол-ят?</i>

тон 'te', *ков* 'hová', *мол-ят* 'megy-PRSSG2'

MELYIK KÖNYVET vetted meg a boltban?

(13a)	<i>КОНА</i>	<i>КНИГА-Н-ТЬ</i>	<i>рам-ик</i>	<i>лавка-сто-нть?</i>
(13b)	<i>Лавка-сто-нть</i>	<i>КОНА</i>	<i>КНИГА-Н-ТЬ</i>	<i>рам-ик?</i>
(13c)	<i>КОНА</i>	<i>КНИГА-НТЬ</i>	<i>лавка-сто-нть</i>	<i>рам-ик?</i>

кона 'melyik', *книга-н-ть* 'könyv-GA-DET', *рам-ик* 'vásárol-PRAET SG2/OBJSG3', *лавка-сто-нть* 'bolt-EL-DET'

A *miért* kérdőszó a magyarban fókuszpozícióban és a fókusz előtt is állhat. Ugyanez a szórend a mordvin *мекс* 'miért' esetében is megvan, ugyanakkor a mordvinban az ilyen szerkezetekben is állhat más mondatrész a kérdőszó és az igés szerkezet között, akkor is, ha ez az összetevő nem fókusz (15c). Bonyolítja a képet, hogy a fókuszszerepet betöltő összetevő a kérdőszó

¹⁰ A több kérdőszót tartalmazó mondatokkal jelen munkánkban nem foglalkozunk. Ezeknek a mondatoknak a magyarban két típusa létezik. Az egyikben a két kérdőszó egymást követi: Ki KIT hívott fel? A másokban egyéb összetevők is állnak köztük: KI hívott fel kit? A két kérdéstípus közötti különbséget É. Kiss írja le részletesen (2006a: 120). Az ilyen típusú mondatok vizsgálatát a mordvinban is érdemes elvégezni.

¹¹ Az erza-mordvin és a finn határozók szórendi helyéről írt tanulmányában Muhina és Potapova megállapítja, hogy a módhatározók mindkét nyelvben általában a mondat végén helyezkednek el. A módhatározó a mordvinban azonban gyakran áll prepozitív helyzetben is (2018: 67).

előtt is helyet foglalhat (15b). Úgy tűnik, a módhatározó szórendi helye ilyenkor közvetlenül az ige előtt van. Eddigi példáink alapján a mordvinban nem állítható fel olyan szabály, mint a magyar *miért* kérdőszó esetében.¹²

Anna MIÉRT vette meg a könyvet a boltban?

- (14a) Анна МЕКС рам-изе книга-н-ть лавка-сто-нть?
 (14b) МЕКС Анна рам-изе книга-н-ть лавка-сто-нть?
 (14c) Анна МЕКС книга-н-ть рами-зе лавка-сто-нть?

мекс 'miért', *рами-зе* 'vásárol-PRAETSG3/OBJSG3', *книга-н-ть* 'könyv-GA-DET', *лавка-сто-нть* 'bolt-EL-DET'

Anna *miért* A BOLTBAN vette meg a könyvet?

- (15a) Анна *мекс* ЛАВКА-СТО-НТЬ рам-изе книга-н-ть?
 (15b) ЛАВКА-СТО-НТЬ Анна *мекс* рам-изе книга-н-ть?
 (15c) Анна *мекс* рам-изе книга-н-ть ЛАВКА-СТО-НТЬ?
 (15d) Анна *мекс* рам-изе ЛАВКА-СТО-НТЬ книга-н-ть?

MIÉRT hallgatsz így?

- (16a) МЕКС чатьмон-ят истя?
 (16b) Истя МЕКС чатьмон-ят?
 (16c) МЕКС истя чатьмон-ят?

мекс 'miért', *чатьмон-ят* 'hallgat-PRSSG2', *истя* 'így'

4.2.2. A kirekesztő értelmű kifejezések

A kirekesztő értelmű kifejezések osztályába alaki szempontból különböző főneves, névutós és határozószós kifejezések tartoznak. Jelentésüket tekintve mind negatív értelműek, negatív számosságot vagy gyakoriságot, ill. negatív módot fejeznek ki (É. Kiss 2006a: 129). A kirekesztő értelmű kifejezések a magyarban kötelezően fókuszpozícióba kerülnek. Úgy tűnik, a két nyelv szórendje ebben az esetben megegyezik, ezt igazolják Vecsernyés adatai is (1993: 126). Ugyanakkor a mordvinban mondatvégi pozícióra is sok példa van.

CSAK ANNA ment be a házba.

- (17a) АНСЯК АННА сова-сь кудо-с.
 (17b) Кудо-с сова-сь АНСЯК АННА.

ансяк 'csak', *сова-сь* 'bemegy-PRAETSG3', *кудо-с* 'ház-ILL'

¹² Az alany és a tárgy más szintaktikai pozícióba helyezésével még további szórendi variációk is létrehozhatók, melyek azonban nem befolyásolják a fókusz és az ige szórendjét.

Mivel a fókuszpozíció és az ige közé más összetevő nem kerülhet, a módhatározó helye a magyarban a mondat ige utáni részében van, a mordvinban viszont az ige előtt és attól egészen távol, a mondat végén is állhat:

CSAK ANNA ment be lassan a házba.

- (18a) АНСЯК АННА стамбарнэ сова-сь кудо-с.
 (18b) АНСЯК АННА сова-сь кудо-с стамбарнэ.
 (18c) Кудо-с стамбарнэ сова-сь АНСЯК АННА.

ансяк 'csak', стамбарнэ 'lassan', сова-сь 'bemegy-PRAETSG3', кудо-с 'ház-ILL'

Az alábbi szépirodalmi példában a fókusz a mondat végén található:

- (19) Миколь чав-сь АНСЯК СЯДО-ШКА УР.
 Mikol PRAETSG3 csak száz-COMP mókus
 'Mikol csak körülbelül száz mókust ejtett el.' (Gluhov 1928: 122)

Az alábbi mondatok negatív számosságot, negatívnak ítélt módot jelölő kirekesztő értelmű kifejezéseket tartalmaznak, melyek a mordvinban az ige előtt és mondatvégi pozícióban is állhatnak:

Anna KEVÉS BARÁTJÁT hívta fel.

- (20a) Анна АЛАМО ЯЛГА-НСТЭНЬ гайневт-сь.
 (20b) Анна гайневт-сь АЛАМО ЯЛГА-НСТЭНЬ.
 (20c) АЛАМО ЯЛГАН-СТЭНЬ гайневт-сь Анна.

аламо 'kevés', ялга-нстэнь 'barát-PL.DAT.3SG', гайневт-сь 'telefonál-PRAETSG3'

Anna RITKÁN hívja fel Marit.

- (21a) Анна ЧУРОСТО гайневт-и Мари-нень.
 (21b) Анна гайневт-и Мари-нень ЧУРОСТО.

чуросто 'ritkán', гайневт-и 'telefonál-PRSSG3', Мари-нень 'Mari-DAT'

Anna ROSSZUL írta fel a telefonszámot.

- (22a) Анна А ВИДЕ-СТЭ сѣрмад-ызе телефоно-нь номерэ-н-ть.
 (22b) Анна сѣрмад-ызе телефоно-нь номерэ-н-ть А ВИДЕ-СТЭ.

a 'nem', виде-стэ 'jó-EL', сѣрмад-ызе 'ír-PRAETSG3/OBJSG3', телефоно-нь 'telefon-GA', номерэ-н-ть 'szám-GA-DET'

4.2.3.A kvantorok szórendje

A kvantorok olyan kifejezések, amelyek valaminek a számosságát, mennyiséget, fokát, mértékét, gyakoriságát fejezik ki. A kvantorok közé tartoznak a maximális számosságot kifejező összetevők (*mind, minden, az összes*),

az *is* szót tartalmazó összetevők és a pozitív számosságot kifejező összetevők (*egy*, *kettő*, *sok*). A kvantor szórendi helye a magyar mondatban az egyszerű (23) vagy a fókuszos igei kifejezés előtt van (24), kötelezően hangsúlyos, ha pedig egy predikátum több kvantort tartalmaz, akkor mindegyik hangsúlyos (É. Kiss 2006a: 121–122). A kvantort követő igei kifejezés szórendje: 'igemódosító – ige' (23), ha pedig fókuszos igei kifejezés áll a kvantor után, akkor ennek szórendje a fókuszos igei kifejezésre jellemző 'fókusz – ige – igemódosító' (24). Ez a szórend megfigyelhető a mordvinban is, itt azonban a fókusz *is*, kvantor *is* állhat a mondat végén. A (24c) mondatban pedig a kvantor a fókusz és az ige között helyezkedik el.

Anna *minden barátját* meghívta.

(23a) Анна **весэ** **ялга-нзо** терд-инзе.

(23b) Анна терд-инзе **весэ** **ялга-нзо**.

весэ 'minden', *ялга-нзо* 'barát-PL.GA.SG3', *исяк* 'tegnap', *терд-инзе* 'meghív-PRAETSG3/OBJPL3'

Anna *minden barátját* TEGNAP hívta meg.

(24a) Анна **весэ** **ялга-нзо** ИСЯК терд-инзе.

(24b) Анна терд-инзе **весэ** **ялга-нзо** ИСЯК.

(24c) Анна ИСЯК **весэ** **ялга-нзо** терд-инзе.

A magyarban bizonyos körülmények között az ige előtt és mögött is állhat kvantor. Példáinkban az erza-mordvin megfelelők szórendje megegyezik a magyarral.

(25) Anna *minden barátját* hazaküldte.

Анна **весэ** **ялга-нзо** кудо-в куч-инзе.

Anna minden barát-PL.GA.SG3 ház-LA küld-PRAETSG3/OBJPL3

(26) Anna hazaküldte *minden barátját*.

Анна кудо-в куч-инзе **весэ** **ялга-нзо**.

Anna ház-LA küld-PRAETSG3/OBJPL3 minden barát-PL.GA.SG3

4.2.4. A tagadás

A tagadás két alapvető típusa a mondattagadás és a mondatrészttagadás. Az igei kifejezés tagadása esetében mondattagadásról, a fókuszos és kvantoros igei kifejezés tagadása esetében pedig mondatrészttagadásról van szó. A magyarban az igei kifejezés, a fókuszos igei kifejezés és a kvantoros igei kifejezés is tagadható a *nem* szóval. Mondattagadás esetén a mindig hangsúlyos tagadószó közvetlenül az ige előtt áll, igemódosító sem kerülhet közé-

jük. E szabály alól kivételt képez a *nem* – *hanem* szerkezet: ilyenkor a tagadósónak nem kell szomszédosnak lennie az igével.

A mondattagadás szórendje a két nyelvben azonos: a mordvinban az *a* tagadósónak vagy az *e*- tagadó segédigének közvetlenül szomszédosnak kell lennie az igével.

- (27) Anna *nem* beszélget a barátjával.
 Анна **a** *кортн-и* *ялга-нзо* *марто*.
 Anna nem beszélget-PRSSG3 barát- GA.SG3 POSTP_{COM}

- (28) Anna *nem* beszélgetett a barátjával.
 Анна **э-зб** *кортне* *ялга-нзо* *марто*.
 Anna nem-PraetSg3 beszélget barát- GA.SG3 POSTP_{COM}

A fókuszos és a kvantoros igei kifejezés tagadása az erzában az *avol'* tagadószóval történik, szórendje megegyezhet a magyarral, de a tagadott összetevő a mondat végére is kerülhet.

Anna *nem* A BARÁTJÁVAL beszélgetett.

- (29a) Анна **аволь** *ЯЛГА-НЗО* *МАРТО* *кортне-сь*.
 (29b) Анна *кортне-сь* **аволь** *ЯЛГА-НЗО* *МАРТО*.

аволь 'nem', *ялга-нзо* 'barát-GA.SG3', *марто* 'POSTP_{COM}', *кортне-сь* 'beszélget-PRSSG3'

- (30a) Анна **аволь** *вейке* *ялга-нзо* *марто* *кортне-сь*.
 (30b) Анна *кортне-сь* **аволь** *вейке* *ялга-нзо* *марто*.

аволь 'nem', *вейке* 'egy', *ялга-нзо* 'barát-GA.SG3', *марто* 'POSTP_{COM}', *кортне-сь* 'beszélget-PRSSG3'

A statikus lokatívuszi (hol?) viszonyt kifejező összetevőt tartalmazó mondatokban a mondattagadás a magyarban a *nem*, *nincs(ennek)*, a mordvinban pedig az *apacь* 'nincs' tagadószóval történik, amely jelen időben 1. és 2. személyű alany, múlt időben pedig valamennyi alany esetén felveszi a megfelelő igeragokat.

- (31) Anna *nincs* itt.
 Анна **аpacь** *те-сэ*.
 Anna nincs DEM-IN
- (32) Anna *nem* volt itt.
 Анна **аpace-ль** *те-сэ*.
 Anna nincs-PRTSG3 DEM-IN

- (33) *Nem* vagy az iskolában.
Арас-ят *школа-со.*
 nincs-PRS_{SG2} iskola-IN

A fókuszban álló helyhatározói kifejezések tagadása a magyarban a *nem*, a mordvinban az *a*, *аволь* tagadószókkal történik. Az *арасъ* tagadószóhoz hasonlóan az inessivusragos névszó is kaphat igei toldalékokat (34). A tagadott ige szerkezet szórendje 'tagadószó – fókusz – ige' (35):

- (34) Anna *nem* ITT van.
Анна *аволь* *ТЕ-СЭ.*
 Anna nem DEM-IN
- Nem AZ ISKOLÁBAN* vagyok.
 (35a) *А* *ШКОЛА-С-АН.*
 Nem iskola-IN-SG1
- (35b) *Аволь* *ШКОЛА-С-АН.*
 Nem iskola-IN-SG1
- Nem AZ ISKOLÁBAN* voltam.
 (36a) *Аволь* *ШКОЛА-СО* *ульн-инь.*
 nem iskola-IN van-PRAETSG1
- (36b) *Аволь* *ШКОЛА-СО-Л-ИНЬ.*
 Nem iskola-IN-PRAETSG1

5. Összefoglalás

Az eddigi vizsgálatok alapján a mordvin mondat szerkezetéről az alábbiak állapíthatók meg:

- Az igemódosító az ige előtt és után is elhelyezkedhet.
- A mordvin mondatban a fókusz szinte bármelyik szintaktikai pozícióban állhat, legfontosabb kifejezőeszköze a prozódia. Úgy tűnik azonban, hogy leggyakrabban az ige előtt vagy pedig a mondat végén helyezkedik el.
- A mordvinban a kérdőszó és az ige közé más mondatrész, alany vagy határozó is kerülhet.
- Hasonlóságok mutatkoznak a kirekesztő értelmű kifejezések szórendjében: a mordvinban közvetlenül az ige előtt és a mondat végén is állhatnak.
- A kvantor szórendje a mordvinban szabadabb, mint a magyarban: az ige és a fókuszos igei kifejezés előtt, de a mondat elején és végén is állhat, de olyan példánk is van, amelyben a kvantor a fókusz és az ige között helyezkedik el.

- A mondattagadás szórendje a két nyelvben, amennyiben összehasonlítható, megegyezik.
- A mondatrészttagadás a mordvinban szabadabb: a tagadott összetevő az ige előtt és után is állhat.

6. Kitekintés

Jelen tanulmányunkban sok kérdést nem érintettünk, csak azokra tértünk ki, amelyekkel a magyart idegen nyelvként tanuló, erza-mordvin anyanyelvű beszélő szembesülhet. A feladat a mordvin mondatok szórendi változatossága miatt nem bizonyult könnyűnek.

A nyelvtudomány fontos feladata az erza és moksa-mordvin szórend modern elméleti keretekben történő, teljességre törekvő feldolgozása egy lényegesen nagyobb, beszélt nyelvi korpuszon. Meg kell vizsgálni, hogy milyen lexikai, szemantikai, szintaktikai és pragmatikai szabályok határozzák meg a mordvin mondat szórendjét, és az eddigi kutatásoknál alaposabban szemügyre kell venni a mondat hangsúlyviszonyait is.

Rövidítések

COM	comitativus	LAT	lativus
COMP	comparativus	OBJ	tárgy
DAT	dativus	PL	többes szám
DEM	mutató névmás	POSTP	névutó
EL	elativus	PRS	praesens
GA	genitivus- accusativus	PRT	praeteritum
ILL	illativus	SG	egyes szám
IN	inessivus		

Irodalom

- Aljamkin, Ny. Sz. [Алямкин, Н. С.] 1975: О порядке слов в мордовских языках. In: Вопросы мордовского языкознания. Мордовское книжное издательство, Саранск. Вып. 49: 3–25.
- Aljamkin, Ny. Sz. [Алямкин, Н. С.] 1978: Место обстоятельственных слов в предложении. In: Финно-угристика. Мордовский государственный университет. Саранск. Вып. I: 3–15.
- Aljamkin, Ny. Sz. [Алямкин, Н. С.] 1979: Место подлежащего и сказуемого в предложении. In: Финно-угристика. Мордовское книжное издательство, Саранск. Вып. II: 12–19.

- Aljamkin, Ny. Sz. [Алямки́н, Н. С.] 1991: Порядок слов в притяжательных конструкциях и личных именах. In: *Современные проблемы мордовских языков*. Мордовское книжное издательство, Саранск. Вып. 105: 90–92.
- Aljamkin, Ny. Sz. [Алямки́н, Н. С.] 2002: О грамматической функции порядка слов в притяжательных конструкциях и личных именах. In: *Научные издания московского Венгерского колледжа*. Валанг, Москва. 125–130.
- Aljamkin, Ny. Sz. [Алямки́н, Н. С.] 2010: Роль частиц в актуальном членении предложения в мордовских языках. In: *Лексика мордовских языков: проблемы и перспективы развития*. Издательство Мордовского университета, Саранск. 89–92.
- Bakró-Nagy Marianne 2006: Az uráli nyelvek tipológiai jellemzése. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest*. 267–287.
- Brassai Sámuel 1888: Szórend és accentus. *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből* 14/9. Budapest.
- ČL: Чилисема. Эрзянь эйкакшонь ды од ломанень журнал 2015/7.
- Däbritz, Chris Lasse 2021: Topik, Fokus und Informationsstruktur: Modellierung am Material nordwestsibirischer Sprachen. *Language, Context and Cognition* 17. De Gruyter, Berlin – Boston.
- Gécseg Zsuzsanna 2001: A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról. *Magyar Nyelv* 47: 283–293.
- Gluhov, P. Sz. [Глухов, П. С.] 1928: Кедровой пещь. In: Васень сятк. Эрзянь морот ды ёвтимат. (Пурнынзе А. Дуняшин.) СССР-энь Наротнэнь Центрань Издательствась, Москов. 122–124.
- Horváth Katalin 2013: Alapszórendi típusváltás a magyarban. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 55–67.
- Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994: A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 393–467.
- É. Kiss Katalin 2006a: Mondattan. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Magyar nyelv. Akadémiai Kiadó, Budapest*. 110–147.
- É. Kiss Katalin 2006b: Jól megoldottuk? Rosszul oldottuk meg? Az összefoglaló és a ki-rekesztő kifejezést tartalmazó mondatok szórendjének magyarázata. *Magyar Nyelv* 102: 442–459.
- Koljagyonkov, M. Ny. [Коляденков, М. Н.] 1954: Грамматика мордовских (эрзянского и мокшанского) языков. Синтаксис. Мордовское книжное издательство, Саранск.
- Koljagyonkov, M. Ny. [Коляденков, М. Н.] 1959: Структура простого предложения в мордовских языках. Предложение и его главные члены. Мордовское книжное издательство, Саранск.

- Kozmács István 2006: A birtokos személyragozás és a birtokos szerkezetek. In: Kozmács István – Sipőcz Katalin (szerk.), *Uralisztika. Uráli nyelvészet. Bölcsész Konzorcium*, Budapest. 41–64.
- Muhina, Je. Ny. [Мухина, Е. Н.] 2008: Место подлежащего, сказуемого в эрзянском и субъекта, предиката в финском языках. *Вестник Чувашского университета* 3: 165–168.
- Muhina, Je. Ny. [Мухина, Е. Н.] 2010: Место обстоятельственных слов в мордовских и финском языках. In: *Лексика мордовских языков: проблемы и перспективы развития*. Издательство Мордовского университета, Саранск. 143–147.
- Muhina, Je. Ny. [Мухина, Е. Н.] 2012: Влияние интонации на порядок слов в предложении в эрзянском и финском языках. In: *Материалы XVI научно-практической конференции молодых ученых, аспирантов и студентов мордовского государственного университета им. Н. П. Огарева. Материалы конференции. Часть 5: Гуманитарные науки*. Издательство Мордовского университета, Саранск. 75–76.
- Muhina, Je. Ny. [Мухина, Е. Н.] 2014a: Факторы и функции, обуславливающие порядок слов в предложении в эрзянском и финском языках. *Финно-угорский мир* 6/3: 27–31.
- Muhina, Je. Ny. [Мухина, Е. Н.] 2014b: Сравнительно-сопоставительный анализ при изучении влияния интонации и частиц на порядок слов в предложении в эрзянском и финском языках в процессе обучения. Теоретическо-практический аспект. In: *Интеграция образования* 77/4: 141–147.
- Muhina, Je. Ny. – Mogdareva, N. V. [Мухина, Е. Н. – Могдарева, Н. В.] 2018: История изучения порядка слов в финно-угорских языках. In: *XLVI Огарёвские чтения. Материалы научной конференции. Часть 3: Гуманитарные науки*. Издательство Мордовского университета, Саранск. 70–73.
- Muhina, Je. Ny. – Potapova, T. Ny. [Мухина, Е. Н. – Потапова, Т. Н.] 2018: Месторасположение обстоятельства в современных эрзянском и финском языках. *Финно-угорский мир* 10/3: 64–69.
- Tánczos Orsolya 2012: Szórendi variációk és lehetséges okaik az udmurtban. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 218–228.
- Vecsernyés Ildikó 1993: Megjegyzések az erza-mordvin szórendről. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35: 117–128.

Zur Wortstellung des Ungarischen und des Erza-Mordwinischen

Das Ungarische und das Erza-Mordwinische stellen für die kontrastive Sprachforschung interessante Vergleichssprachen dar, da sie einerseits genetisch und typologisch verwandt sind, andererseits aber auch große Unterschiede aufweisen. Die ungarische Wortstellung folgt strikten Regeln: sie wird von der Informationsstruktur bestimmt, d.h. davon, wie die zu vermittelnde Information im Diskurs angeordnet werden muss, um die Kommunikation zu optimieren. Dem Sprecher stehen verschiedene Satzstrukturen zur Verfügung, je nachdem, welches Vorwissen beim Diskurspartner vorausgesetzt wird und welches Element der Kommunikation im Fokus der Aufmerksamkeit stehen soll. Dieser steht in der präverbalen Fokusposition, er wird aber auch mit prosodischen Mitteln markiert.

Im vorliegenden Beitrag werden besonders ausgewählte Satztypen verglichen, die sowohl Parallelen als auch große Diskrepanzen aufweisen. Ziel ist es, festzustellen, ob der Fokus im erza-mordwinischen Satz ebenfalls eine feste Position hat.

Aus den durchgeführten Untersuchungen lassen sich folgende Schlüsse über die Struktur des mordwinischen-Satzes ziehen:

- Modifikatoren können prä- und postverbal stehen.
- Im Erza-Mordwinischen kommt der Fokus beinahe in jeder syntaktischen Position vor, sein wichtigstes Ausdrucksmittel ist die Prosodie. Er scheint jedoch am häufigsten präverbal oder am Ende des Satzes zu stehen.
- Zwischen dem mordwinischen Fragewort und dem Verb können weitere Satzglieder – das Subjekt oder adverbiale Bestimmungen – stehen.
- Was die Wortstellung von Numeralien oder Adverbien, die eine geringe Zahl, geringe Qualität oder negative Art ausdrücken, bzw. das Wort *ung. csak*, *mordE. ансяк* ‘nur‘ betrifft, sind Parallelen festzustellen: im Erza-Mordwinischen können diese unmittelbar vor dem Verb, aber auch am Ende des Satzes stehen.
- Quantoren können im Erza-Mordwinischen praktisch in jeder Position vorkommen.
- Die Satznegation der beiden Sprachen zeigt ähnliche Züge, verneinte Satzglieder können hingegen im Erza-Mordwinischen sowohl prä- als auch postverbal stehen.

Schlüsselwörter: Wortstellung des Ungarischen, Wortstellung des Mordwinischen, Informationsstruktur, Fokus.

NINA KAZAJEVA – JUDIT MOLNÁR

Északi számi *Miatyánk*-fordítások összehasonlító vizsgálata

KELEMEN Ivett

Debreceni Egyetem
kelemenivett5@gmail.com

Az északi számi írott kultúra első darabjait a vallásos, szakrális szövegek fordításai alkotják. Az ilyen típusú szövegek fordítása során a legfontosabb cél az eredeti tartalom tökéletes reprezentálása a célnyelven. Ez azonban korántsem egyszerű feladat: a kulturális különbségek áthidalásának nehézségei¹ mellett a fordítónak a fent említett végső célt folyamatosan szem előtt tartva kell döntenie a fordítás módszertanáról. A fordítónak az érthetőség és a pontosság igényével minden esetben mérlegelnie kell, hogy művében a tartalom vagy a forma közvetítése domináljon. Ez utóbbihoz kapcsolódik a célnyelvi fordítás nyelvezetének kialakítása, az egyes nyelvi formák, grammatikai szerkezetek, stiláris eszközök kiválasztása. Vagyis a (látszólag) kötött, fix szövegek mellett megjelenik a fordítói szubjektivitás, a fordítói szabadság is. Ez nyelvészeti szempontból is érdekessé teszi a bibliai szövegek elemzését, és kiváló anyagot biztosít a kontrasztív szemléletű vizsgálatokhoz.²

Tanulmányomban a keresztények legfőbb imádsága, a *Miatyánk* északi számi fordításainak összehasonlító vizsgálatát tűztem ki célomul. Munkám célja a fent említett fordítói szubjektivitás megfigyelése hat északi számi *Miatyánk* fordításban, a kora újkortól kezdve napjainkig. Azt vizsgálom, hogy a közel három évszázad év alatt született fordítások szövegeiben milyen jellegű változások figyelhetők meg, jelentkeznek-e jól körülírható fordítói tendenciák. Hogyan hatottak (ha hatottak egyáltalán) egymásra az egyes fordítá-

¹ „Például egyes Amazonas-menti törzsek számára az ismeretlen kenyér helyett Jézus lehet „az élet banánja”, és ha nincs is olyan elvont fogalmuk, mint a hit vagy a bizalom, pontosan értik, mit jelent, hogy „akaszd Jézusra a függőágyad” („Bízd rá magad!”)” (Szalai 2019).

² A finnugor bibliafordítások nyelvújítási törekvéseiről részletesen ld. Keresztes 2004, 2009, 2010.

sok, illetve megfigyelhetőek-e olyan jellegű nyelvi, lexikai innovációk, mint például az erza-mordvin Miatyánk fordításban (vö. Maticsák 2017). Az elemzés szempontjából érdekesnek tűnhet a fordítók „foglalkozása” is: míg az első négy fordító teológus volt, az 1898-as fordítást már egy nyelvész, a legújabb fordítást pedig egy fordítói csoport végezte el, amelyben teológusok, lelkészek, nyelvészek és anyanyelvi beszélők egyaránt helyet kaptak. Hipotézisként megfogalmazódhat, hogy a teológus-fordítók inkább a tartalom közvetítésére, míg a nyelvészek a grammatikai, formai hűsége törekedhettek munkájuk során. A rendelkezésemre álló fordítások közül a három legkorábbi (1728, 1767, 1776) Luther Kis kátéjában található (3. fejezet),³ három pedig (1840, 1895, 2019) az Újtestamentum Máté evangéliumában (6: 9–13) szereplő fordítás.⁴

Az elemzés során a rendelkezésemre álló norvégiai, északi számi fordításokkal foglalkozom, és nem vizsgálom olyan fordításokat, melyek „keverék nyelven” íródtak, vagyis az északi számi nyelven kívül egyéb számi nyelvi jellegzetességeket is magukon viselnek.⁵

1. A fordítókról és fordításaikról dióhéjban

1.1. Morten Lund (1686–1752) [= ML]

Finnmarkeni misszionárius-lelkész, a Thomas von Westen⁶ vezette számi missziós tevékenység kezdeti időszakában tevékenykedett Westen segítőjeként. 1718–28 között Alta⁷ környéki parókus lelkész volt, ahol olyan jól megtanult északi számiul, hogy von Westen felkérte Luther kis kátéjának fordítására (Solbakk 1997: 33). A bibliai részeket is tartalmazó, altai dialektusban íródott kis kátéját (*Doktor Marten Lutter Utza Katekismusaz*) 1728-ban nyomtatták ki Koppenhágában, dán és számi nyelven (két hasábian szedve).

³ A szövegek Knut Bergsland *Eldre Samiske Tekster* című munkájában találhatók (1984: 52–54, 76–77, 83).

⁴ Mivel a kátékban található fordítások a Miatyánk rövidebb formáját tartalmazták, így a vizsgálat során a Máté evangéliumokban található fordításokból is elhagytam a záró doxológiát.

⁵ Ilyen például a Johannes Jone Tornæus 1648-ban megjelent *Manuela Lapponicum* c. művében található fordítás. Az egész műre jellemző, hogy nyelve jöllehet az északi számin alapszik, lexikájában és morfológiájában délebbi nyelvjárási jellegzetességek is felbukkannak (Tamás 2001: 621). Az ilyen mesterségesen létrehozott, lingua franca-ként működő nyelvek célja az volt, hogy minél több (különböző) számi nyelvű beszélőhöz tudjon eljutni.

⁶ Munkásságáról részletesen ld. Kelemen 2020.

⁷ Az észak-norvégiai Finnmarken megye legnépesebb közigazgatási egysége.

Lund több bibliai szöveget is fordított, de a kéziratái mind eltűntek (Kjølås 1996: 45).

1.2. Knud Leem (1697–1774) [= KL]

A norvégiai lelkész a számi nyelv „atyjaként” szokás aposztrofálni, ugyan-is munkásságával tulajdonképpen ő rakta le az északi számi írott nyelv alapjait. Már végzett teológus hallgatóként élénken érdeklődött Finnmarken és az ott élő számik iránt. 1728-tól 1733-ig tartó porsangeri misszionáriusi tevékenysége során ismerkedett meg a hegyi számik dialektusával. Ez volt az a nyelvjárás, amelyre munkáit alapozta, s amely helyesírási rendszerének is alapjául szolgált. 1752-től vezette a trondheimi Seminarium Lapponicumot, ahol a Lappföldre induló misszionáriusok képzése folyt.⁸ A maga köré gyűjtött tehetséges hallgatók alkották azt a „fordító iskolát”, amelynek tagjai szintén aktív részvevői voltak az északi számi írott nyelv születésének és fejlődésének. *D. Marten Luther Utzeb Catechismus* címmel 1767-ben megjelent munkájában szerepel az itt vizsgált Miatyánk-fordítás.

1.3. Gerhard Sandberg (1741–1805) [= GS]

Gerhard Sandberg norvég lelkész, misszionárius, Knud Leem tanítványa. Sandberg 1753–61 között tanult a Seminarium Lapponicumban, Trondheimben. 1761-ben a Koppenhágai Egyetemen érettségizett, ahol 1764-ben teológiai diplomát szerzett. 1767 és 1776 között misszionáriusként dolgozott a számik között Kelet-Finnmarkenben, ahol rendszeresen prédikált számi nyelven. 1776-ban jelentette meg Luther Márton kis kátéját számi fordításban (*Luther utzeb Catechismus*), benne a Miatyánk-fordítással. 1776 és 1781 között Koppenhágában élt, ahol befejezte Knud Leem nagy számi szótárának⁹ szerkesztését. A Seminarium Lapponicum bezárását követően, az új nyelvpolitikai irány – a számik norvégul tanuljanak, ne anyanyelvükön – ellenére Sandberg folytatta tovább a tanítást és a prédikálást északi számi nyelven. Kis kátéjának fordítását 300 példányban osztották szét a számik között, és újabb 1000 példány kiosztását tervezték, de arról nem állnak rendelkezésre adatok, hogy ez valóban megvalósult volna.

⁸ Az itt tanulók tanárképzésének az volt a lényege, hogy anyanyelvükön legyenek képesek oktatni a számikat.

⁹ *Lexicon Lapponicum Bipartitum* (1768–1781). A szótárról ld. Djärv 2003; Kelemen 2018; Nielsen 1953.

1.4. Nils Vibe Stockfleth (1787–1866) [= NVS]

Norvég lelkész, Leem után az északi számi nyelv „második atyjaként” is szokás nevezni. Koppenhágában tanult 1803 és 1804 között, majd a Dán Kancellária aljegyzője lett, közben egy ideig ácsmesterséget is tanult. 1808-tól hadnagyként szolgált a dán hadseregben. 1823-ban otthagyta a hadsereget, hogy teológiát tanuljon, majd 1824-ben érettségizett. A következő év márciusában Vadsø lelkésze lett, 1828-ban Lebesbybe¹⁰ költözött, hogy személyesen találkozhasson a nomád számikkal. 1836-tól Stockfleth Christiania (a mai Oslo) egyetemén számít és finnt tanított. 1839-ben befejezte lelképásztori feladatait, hogy teljes mértékben a számi kultúra kutatásával foglalkozhasson. A dán poliglottal, Rasmus Christian Raskkal együttműködve fejlesztették tovább az északi számi helyesírást. Magától kezdte el fordítani a Bibliát, melynek eredményeképpen 1840-ben napvilágot látott a teljes számi Újtestamentum, *Hærramek ja bæsstamek Jesus Kristus áðða testament* [Urunk és Megváltónk Jézus Krisztus újszövetsége] címmel.

1.5. Just Knud Qvigstad (1853–1957) [= JQ]

Norvég filológus, nyelvész, etnográfus. A számi nyelv és kultúra iránti érdeklődése akkor kezdődött, amikor felvették a Tromsøi Szemináriumba (1878), és innentől kezdve a számi nyelv és kultúra aktív kutatója volt élete végéig. A mai napig a lappológia legnagyobbjai között tartják számon. 1892-ben kérték fel egy korábbi – Jens Andreas Friis norvég nyelvész által megjelentett – Újtestamentum¹¹ revideálására. Qvigstad 1895-re készült el a munkával, de még ugyanebben az évben megszületett a teljes Biblia is, *Bibal daihe Bassi čala, mi sistes doalla boares ja áðða testamanta kanonalaš girjid* címmel [A Biblia, avagy a Szentírás, mely az Ó- és Újszövetség kanonikus könyveit tartalmazza].

1.6. Norvég Bibliatársaság [= NB]

1816-ban jött létre a Norvég Bibliatársaság, amely a kezdetektől napjainkig kiemelkedő szerepet töltött és tölt be a számi nyelvű Bibliák fordításában, kiadásában. A teljes északi számi Biblia revideálása 2015-ben kezdődött

¹⁰ Az észak-norvégiai Troms és Finnmarken megyéhez tartozó közigazgatási egység.

¹¹ Ez a fordítás 1874-ben jelent meg *Min Hærramek ja Bæstamek Jesus Kristus odda Testamanta. Oddasist samas jorggaluvvum darogielast ja čada geččujuvvum vuđđu-giela mielde* [Urunk és Üdvözítőnk Jézus Krisztus Újtestamentuma. Újrafordítva számira a norvég szöveg alapján] címmel. A benne található Miatyánk-fordítás teljes mértékben megegyezik a Qvigstad-féle fordítással, így munkám során csak ez utóbbit használtam.

a Norvég, Svéd és Finn Bibliatársaság irányításával. A projekt 2019-ben ért véget, amikor elektronikus formában¹² és nyomtatva is elérhetővé vált a revideált északi számi Biblia (*Biibbal*). A fordítás alapjául az 1978/85-ös norvég, az 1992-es (és részben az 1938-as) finn és a 2000-ben megjelent svéd Bibliát használták. 2011-ben jelent meg a legújabb norvég Biblia, s innentől kezdve norvég részről ez a referenciaszöveg (emellett referenciaszöveggént használják az 1895-ös északi számi fordítást is).

2. A szövegek vizsgálata

A szövegek összehasonlításakor először a magyar jelentést adom meg, majd ezt követik időrendben az északi számi sorok. Elsősorban a morfológiai és a lexikai különbségekre fókuszálok, de ahol szükségét látom, ott etimológiai, szintaktikai kitekintésekre is sor kerül. A helyesírási kérdésekkel nem foglalkozom, mert a számi helyesírási változások vizsgálata külön tanulmány anyagát tenné ki.¹³

2.1. *Mi Atyánk, aki a mennyekben vagy*

ML 1728	<i>Atzje mijn, don kotti lek al mest.</i>
KL 1767	<i>Atzhje miin, kutte lek Almiin.</i>
GS 1776	<i>Miin Atzhje, Gutte lek Almiin!</i>
NVS 1840	<i>Aċaċæmek, dån, gutte læk almin!</i>
JQ 1895	<i>Aċċe min, don, gutte læk almin!</i>
NB 2019	<i>Áhċċamet, don guhte leat almmis!</i>

– Az első sor legszembeütőbb különbsége a birtokos szerkezet sorrendjében figyelhető meg. A két legkorábbi fordításban találkozhatunk az *áhċċi* 'apa'¹⁴ + többes szám első személyű (mai *mii*) személyes névmás genitivus-accusativusi alakjával (mai *min*). Ezek sorrendje Lundnál és Leemnél – később Qvigstadnál is – az indoeurópai mintát követi (vö. latin *Pater noster*, görög *páter imón*, dán *Fader vor*, norvég *Fader vår*).¹⁵ Ez a finnugor nyelvek szórendjétől (birtokos névmás + birtok) idegen szerkezet figyelhető meg több finnugor (modern) fordításban is: ld. finn *Isä meidän*, karjalai *Taatto meijän*, izsór *Tat meiden*, vepsze *Tät meid'e* (Németh 1990). Nem meglepő tehát, hogy a fordítók közül kezdetben néhányan a számiban is megőrizték az eredetihez hűebb, bár szokatlan formát. Az Alholm – Kuosmanen szerzőpáros szerint (2019: 160) a fordított szórend használatában tudatos döntés is szere-

¹² <https://bibel.no/nettbibelen?slang=nordsamisk19>

¹³ Az elemzések során a példákat mindig a mai helyesírás szerint adom meg.

¹⁴ ~ fi. *isä* < PU **iċä* (Sammallahti 1998: 227; UEW 78; SSA 1: 229).

¹⁵ Az egyes nyelvek Miatyánk szövegeinek forrása: Németh 1990.

pet játszhat: Isten (a metaforikus Atya) nem egy hagyományos apa, őt nem lehet „csak úgy” a megszokott formulával megszólítani, így a fordított szórend ezt a különleges kapcsolatot is hivatott érzékeltetni. Egyedül Sandberg az, aki a finnugor típusú szerkezetet – *min áhčči* ’a mi apánk (itt Atyánk)’ – használja, vagyis fordításában a birtokos névmás megelőzi a főnevet. Stockfleth a birtokos névmás helyett többes szám első személyű birtokos személyragot használ, s ez a forma megmaradt a legújabb fordításban is (*-met*).

– Elterés mutatkozik az *albmi* ’ég’¹⁶ szóalak számhasználatában. A legkorábbi és a legújabb fordításban egyes számú locativus¹⁷ található (Lund *al-mest*; mai *almmis*), a többi fordítás viszont az eredetihez közelebb álló többes locativust használja (LocPl *almmiin*).¹⁸ Az ’egekben’ többesszám-használat a görög és a latin, illetve a skandináv források pluralisi alakjának mintáját őrzi.¹⁹ Akárcsak a legtöbb nyelvben, úgy az északi számiban is az ’ég = Isten lakhelye’ metafora érvényesül.

– Leem és tanítványa, Sandberg nem tartotta szükségesnek a *don* ’te’ személyes névmás használatát a *guhte* ’aki’ vonatkozó névmás előtt.

2.2. Szenteltessék meg a Te neved

ML 1728	<i>Bassotuvios Dou Nabmad.</i>
KL 1767	<i>Pasotuvvus du Nabma.</i>
GS 1776	<i>Basotuwwos Duu Nabma.</i>
NVS 1840	<i>Basotuvvus du nammat!</i>
JQ 1895	<i>Basottuvvus du namma!</i>
NB 2019	<i>Basuhuvvos du namma.</i>

– A „szenteltessék” jelentésre minden fordító a *basohuvvat* igealakot használja, mely a *bassi* ’szent’ melléknévből az *-uvvat* denominális verbum-képzővel hoz létre translativusi jelentésű²⁰ igét (*bassi* ’szent’ > *basohuvvat* ’szentté válik’).

A *bassi* szó etimológiája kérdéses. Annyi bizonyos, hogy a szó az összes számi nyelvben (vö. D *biisie*, U *bissee*, P *passie*, L *passē*, I *pase*, Ko *pââ’s*, Ki *pg’ss*; Lehtiranta 2001: 96–97), illetve a balti finn nyelvekben is megtalál-

¹⁶ ~ fi. *ilma* < PFU **ilma* (Sammallahti 1998: 226; UEW 81; SSA 1: 224).

¹⁷ Grammatikájában Leem ezt az esetet ablativusnak nevezte.

¹⁸ A locativus ragja egyes számban *-s/-is*, többes számban *-in/-iin*.

¹⁹ „Az eredeti héber, arámi és görög szövegekben többes számban áll (héber *sámajim*, arámi *smajin*, görög *uranoi*). Egyrészt a többes számú alaknak a héberben elvont főnévképző funkciója is van („egek” = „az Ég” = Isten), másrészt az ókori zsidó világkép szerint az égnek három rétege van: a madaraké, angyaloké és Istené” (Szalai 2021).

²⁰ A képző passzív jelentést is hordoz.

ható (vö. finn *pyhä*, karj. *pyhä*, vepsze *pyhä*, vót *pyhä*, észt *pyha*, liv *pivā*, SSA 2: 449). A számi alakokból egy összjámi **pesē* 'szent' szó rekonstruálható, ami a hagyományos felfogás szerint egy korai közfinn **püšä* alakra vezethető vissza (Saarikivi 2007: 327–328).

Lauri Hakulinen úgy vélte, a szó a finn *piha* 'udvar' lexémával kapcsolható össze, úgy, hogy az 'udvar' jelentés mellett a szó korábban egy 'elválasztott, elkülönített' jelentést is magában hordozott. Ilyenre példa az indoeurópai nyelvekben is található: vö. latin *sacer* 'szent' (< ieur. **sakros* < **sak-* 'megkülönböztet'). Ez az etimológia Saarikivi szerint azért nem állja meg a helyét, mert a balti finn nyelvek 'udvar' jelentésű szava egy **pičča* vagy **piččä* alakra vezethető vissza, a számiban viszont egy **peččē* formára. Saarikivi (2007: 327–328) azért is kérdésesnek tartja ezt az etimológiát, mert az 'elkerített, elválasztott' jelentés nem figyelhető meg sem a balti finn, sem a számi nyelvekben.

A másik irányt Jorma Koivulehto képviseli, aki szerint itt a germán **wīχα* (> ném. *weihe* 'felavat, megszentel', *Weihe/nachten* 'karácsony, tkp. szent éjszakák'; ósvéd *vī-*: helynevekben ld. *Vi/borg* 'szent + vár'; vö. ieur. **ueik-* 'vág') jövevényről van szó. Koivulehto (1973: 13) úgy vélte, hogy a szó eleji *w-* egy **pü-* elemmel, míg a germán *χ* egy *š* (> *h*) hanggal lett helyettesítve a finnugor nyelvekben (Kylstra et al. 3: 90).

Saarikivi véleménye szerint azonban a 'szent' szó etimológiai vizsgálatába be kell vonni az oroszországi finnugor nyelveket is. A moksa-mordvin *peže* 'bűn', erza-mordvin *pežeŋ* (< *peže-*) 'bűn, eskütétel', a szintén erza *pežeŋe* 'esküt tesz' ige, valamint permi megfelelőik (komi *pež-* 'pogány, szentségtelen, mocsok; mocsok', udmurt *pož-* 'piszkos, tisztátalan') azt sugallják, hogy ezek eredete a nyugat-uráli nyelvekben gyökerezik, és egy **püšä-* alakra vezethetők vissza (Saarikivi 2007: 331).

– Lund és Stockfleth a *namma* 'név' mellett a birtoklás kifejezésére birtokos névmást és birtokos személyjelet (*-d ~ -t*) is használt, amely nem jellemző a számi nyelvben (vö. adott helyen a finn fordításban *sinun nimesi*).

2.3. Jöjjön el a Te országod

- ML 1728 *Boattos Dou Valdekoddad.*
 KL 1767 *Boattos du Valdegodde.*
 GS 1776 *Boattus Duu Riik.*
 NVS 1840 *Båttus du valddegåddat!*
 JQ 1895 *Bottus du rika!*
 NB 2019 *Bohtos du riika.*

– Az ’ország’ megnevezésére két lexéma fordul elő a fordításokban. A legkorábbiakban a *valdegoddi* ~ *váldigoddi* ’ország, nemzet, föld’; ez a finn *valtakunta* ’birodalom, nemzet, ország’ szó átvétele, vö. északi számi *váldi* ’jogosultság, hatalom, uralom’²¹ + *goddi* ’nemzetség’.²² Sandberg ezzel szemben a *riika* skandináv jövevényszót használja,²³ amely Qvigstadnál és a legújabb fordításban is szerepel.

– Lund és Stockfleth itt is kettős birtokos jelölést használ: birtokos névmás (*du*) és Px2Sg birtokos személyrag (*-d* ~ *-t*) jelöli egyszerre a birtokot.

2.4. *Legyen meg a Te akaratod, amint a mennyben, úgy a földön is*

ML 1728	<i>Siaddos dou dattod mōkt alмест, nuft maidda ednamest.</i>
KL 1767	<i>Shjaddos du daetto, mouft Alмест, nuft maida Ednamest.</i>
GS 1776	<i>Shjaddos Duu Daetto, mōft Alмест, nuft maida Ednamest.</i>
NVS 1840	<i>Dakkjuvvus du dattot, mōft alмест, nuft maida ædnamest!</i>
AF 1895	<i>Saddus du datto, most alмест, nuft maidai ædnam alde!</i>
NB 2019	<i>Šaddos du dāhttu, mo almmis nu maiddái eatnama alde.</i>

– Az igeválasztás során a többség a *šaddat* ’nőni, megszületni’²⁴ imperativusi Sg3 alakját használta. Stockfleth újítani próbált, és a *dahkat* ’csinál, tesz’ ige passzív deverbális verbumképzővel (*-ujjuvvut* ~ *-ujjuvvo-*) létrehozott formáját használja: *dahkkot* ’meg van csinálva (tkp. csinálódni, tevődni)’.²⁵

– Lund és Stockfleth a *dāhttu* ’akarat’²⁶ forma birtokos alakját a már korábban bemutatott kettős birtoklással fejezi ki.

– Lundtól Qvigstadig locativusi esetben (*-st*) áll az *eatna* ~ *eatnan* ’föld’²⁷ szó, Qvigstad és a legújabb fordítás viszont a helyhatározóragos forma helyett névutós (*alde* ’-on/-en/-ön; -ról/-ről’) szerkezetet használ.

2.5. *Mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma*

ML 1728	<i>Adde mijdi odni mijn juoke bæivasaz laibe.</i>
KL 1767	<i>Adde migijdi odne miin juokke-beivasadz laibe.</i>
GS 1776	<i>Adde migjidi Odne miin bæivaladzhy Laibemek.</i>

²¹ ~ fi. *valta* < germ **walða* (Sammallahti 1998: 265, SSA 3: 403).

²² PS **koñDē-* < PFU **kunta* ’Geschlecht, Sippe, Gemeinschaft’ ~ fi. *kunta* (Sammallahti 1998: 245; UEW 206; SSA 1: 437).

²³ ~ fi. *riikki* ’valtakunta’ < svéd, norv. *rike* (Qvigstad 1893: 265; SSA 3: 73).

²⁴ < fi. *synty-* < ?PFU **sente-* (Sammallahti 1998: 264; UEW 439; SSA 3: 439).

²⁵ Az *-at/-it* végű páros tövű igéknek létezik egy rövidebb *-ot* végű passzív alakja is (vö. *dahkat* > *dahkkjuvvot* ~ *dahkkot*).

²⁶ < fi. *tahto-* (Sammallahti 1998: 236; SSA 3: 253).

²⁷ < PS **eañē* + **-gme* szuffixum (Sammallahti 1998: 241).

- NVS 1840 *Adde migjidi ádnabæive min juokke bæivalaš laibamek!*
 JQ 1895 *Adde migjidi odna bæive min juokkebæivalas laibamek!*
 NB 2019 *Atte midjiide odne min beaivválaš láibbi.*

– A ’mindennapi kenyérünket’ szerkezetet kétféleképpen adják vissza a fordítók: összetételként (*juohkebeaivválaš* ’mindennapi’ < *juohki* ’minden’ + *beaivválaš* ’napi’; külön vagy kötőjeles formába írva), ill. a rövidebb *beaivválaš* ’napi’ formában (Sandbergnél és a legújabb fordításban). Stockfleth és Qvigstad fordításában megint a kettős birtoklás figyelhető meg: birtokos névmás (*min*) és a birtokos személyrag (*láibámet*) is megjelenik ’a mi kenyérünk’ szerkezetben.

– Számhasználati különbséget is megfigyelhetünk: Sandberg, Stockfleth és Qvigstad fordításában többes számban, a többi fordításban egyes számban áll a ’kenyér’ jelentésű lexéma.

– Stockfleth és Qvigstad az *odne* ’ma’ mellé a *bæive* (mai *beaivi*) ’nap’ szót is felveszi. Ez finn mintát feltételez (*tänä päivänä* ’ezen a napon, a mai napon’).

2.6. És bocsásd meg vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek

- ML 1728 *Ja adde mijdi andagashi mijn sudoitæmek,
nuftko mij addep andagashi mijn vælgolazaitassamek.*
 KL 1767 *Ja loaate migjidi vælgidæmek andagassi,
nutko mii loaatep vælgoladzhaidassamek andagassi.*
 GS 1776 *Ja adde migjidi Vælgidæmek andagassi,
nufto miigis addep Vælgoladzhaidassamek andagassi.*
 NVS 1840 *Ja adde migjidi velgidæmek andagassi,
nuftgo migis vælgolažžaidassamek andagassi addep!*
 JQ 1895 *Ja adde migjidi min velgidæmek andagassi,
nuftgo migis addep min velgolazaidassamek andagassi!*
 NB 2019 *Ja atte midjiide min suttuid ándagassii,
nugo miige ándagassii addit velggolaččaidasamet.*

– A finn mintát (*antaa anteeksi*)²⁸ követő *addit ándagassii* ’megbocsátani’ (tkp. bocsánatot adni) frázis egyedül Leemnél módosul kissé, ő ugyanis az *addit* ’ad’ ige helyett a *luoitit* ’enged, elenged’²⁹ igéből és *vealgi* ’bűn, adósság’³⁰ főnévből álló szerkezetet használja (’engedd el az adósságunkat’). Ná-

²⁸ Eredeti jelentése ’ajándékot ad’ > ’adósságot elenged’ > ’megbocsát’ (részletesen vö. Hakulinen 1969: 23–27).

²⁹ ~ fi. *laske*- < korai közfinn *lašta*- (Sammallahti 1998: 252; SSA 2: 49).

³⁰ < fi. *velka* ’adósság’ (Sammallahti 1998: 266; SSA 3: 424).

la így a skandináv minta volt az erősebb, mivel ott is az 'elhagy' jelentésű igék (norv. *forlate*, dán *forlade*) szerepelnek. Az adósság (= bűn) megbocsátása/elengedése az eredeti szövegben és a lehetséges forrásnyelvekben (dán, norvég, finn) is használatosak (pl. lat. *et dimitte nobis debita nostra*; gör. *ke áfes imín ta ofilímata imón*; dán *og forlad os vor skyld*; finn *anna meidän velkamme anteeksi*).

– Lund és a legújabb fordítás a bűn megnevezésére a *suddu* 'bűn, véték' skandináv jövevényszót (vö. norv., svéd *synd* 'bűn',³¹ Qvigstad 1893: 327) használja a *vealgi* helyett.

– A második tagmondatban a mondat szórendje különbözik a fordításokban, attól függően, hogy melyik szerző melyik szóra kívánta a hangsúlyt irányítani. Leem és tanítványa, valamint Qvigstad ugyanazt a sorrendet követi, a többi fordítónál eltérő sorrendben állnak a tagok.

– A *velggolaš* 'bűnös, adós' melléknév (< *vealgi* + *-laš* denominális nomenképző) minden fordításban megmaradt.

2.7. És ne vigy minket a kísértésbe

ML 1728 *Ja eele min laide kætzalussi.*

KL 1767 *Ja æle laide miin kjætzhjaluusi.*

GS 1776 *Ja æle luoite miin Gjætzhjalussi.*

NVS 1840 *Ale doalvo min gæččaluusi!*

JQ 1895 *Ja ale doalvo min gæccalusa sisa!*

NB 2019 *Ale doalvo min geahččaluusi.*

– Az igeválasztás ebben a mondatban nagyobb változatosságot mutat: míg a legkorábbi fordítások a *láidet* 'vezet'³² igét, addig Sandberg a *luoitit* 'enged, elenged', Stockfleth pedig a *doalvut* 'visz'³³ igét használta az adott pozícióban.

– Qvigstad a *geahččalus* 'próbatétel, vizsga' illativusi helyhatározói jelentését a *sisa* '-ba/-be' névutóval adja meg, ez senki másnál nem szerepel így. Ez a szerkezet szintén az eredeti görög formához (*mé eiszenenkész* 'ne vigyél bele' + *peiraszmosz* 'próba') igazodik, ennek jelentése 'ne engedj/vigyél/vezess minket próbába (tkp. ne tegyél minket próbára!)' (Szalai 2021).

³¹ ~ fi. *synti* (SSA 3: 230).

³² Skandináv jövevényszó, vö. ósvéd *leida*; norv. *leida* (Qvigstad 1893: 208; Sammallahti 1998: 129).

³³ Etimológiája bizonytalan, talán a *doalvi* 'ügetés' szóval állhat rokonságban (Sammallahti 1998: 238). A számból került át a finn nyelvbe: *tolva* 'rénszarvasfutás, -ügetés' formában (SSA 3: 308).

2.8. De szabadíts meg a gonosztól

- ML 1728 *Muttu bæste mijn dam bahast.*
 KL 1767 *Mutto bæste miin dam pahast erit.*
 GS 1776 *mutto bæste miin Bahast erit.*
 NVS 1840 *Mutto bæste min bahast erit!*
 JQ 1895 *Mutto bæste min bahast erit!*
 NB 2019 *muhto beastte min bahás eret.*

– A záró sorban nem találunk lényegi különbséget, egyetlen eltérés figyelhető meg Leem fordításától kezdve: az *erit* ’-tól/-től’ névutót itt feltehetően ’el, meg’ jelentésű határozószóként vagy igekötőként használták: ’de engedj minket a gonosztól el! / de szabadíts minket a gonosztól meg!’.

– A legelső fordítók, Lund és Leem a *dát*³⁴ mutató névmást is beillesztik a mondatba. Itt minden bizonnyal határozott névelőként kívánták használni, ugyanis a korai szövegek fordításaiban voltak olyan törekvések, hogy a mutató névmások határozott névelőt jelöljenek (vö. fi. *Se Wsi Testamenti* ’Az Új Testamentum’). Ezt a későbbi fordítók elhagyták.

Összefoglalás

Az általam vizsgált lexémák az alábbi etimológiai megoszlást mutatják:

- 1) Ősi eredetű szavak: *áhčči* ’apa’ < U **isä*, *albmi* ’ég’ < FU **ilma*, *alde* ’-on/-en/-ön; -ról/-ről’ < U **üli*-, *beaivi* ’nap’ < U **päjwä*, *don* ’te’ < U **tun*, *eatna* ’föld’ < FU **enä*-, *eri* ’el’ < FS **eri*-, *guhte* ’aki, ami’ < U **ku*-, *ii* tagadó segédige < U **e*-, *leat* ’van’ < FU **le*-, *luoitit* ’enged’ < FS **lašta*-, *maiddái* ’is’ < FU **mi*-, *mii* ’mi’ < U **me* + -j (plur.), *mo* ’ahogy’ < FU **mi*-, *namma* ’név’ < U **nimi*, *nu* ’így, úgy’ < FV **nō*-.
 2) Bizonytalan eredetű: *basohuvvot* (< *bassi*) ’szentté válik, megszentelődik’, *boahtit* ’jön’, *odne* ’ma’, *doalvut* ’visz’.
 3) Finn jövevényszó: *addit* ’ad’, *addit andagassii* ’megbocsát’, *bahá* ~ *bahás* ’gonosz, mérges’, *beassat* ’megvéd’, *dáhttu* ’akarat’, *muhto* ’de’, *šad-dat* ’nőni, megszületni’, *váldigoddi* ’nemzet’, *vealgi* ’bűn, adósság’.
 4) Germán/skandináv jövevényszó: *geahččalus* ’próbatétel, vizsga’, *láibi* ’kenyér’, *láidet* ’vezet’, *riika* ’ország’, *suddu* ’bűn, véték’.

Jóllehet a fordításokban nem jelennek meg látványos újítások, különbségek, néhány tipikus jelenséget, tendenciát megfigyelhetünk az egyes korok fordításaiban. Ezeket az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

³⁴ A szövegben a *dát* mutató névmás Acc/Gen alakja (*dán*) szerepel, mivel egyes számú illativusban és locativusban ez a forma használatos.

– A birtokos szerkezetek kialakítása során a számiban használatos birtokos névmás + birtok (*min áhčči* 'atyánk'), illetve birtok + birtokos személyrag (*áhččámet* 'atyánk') szerkezetek mellett Stockflethnél rendszeresen megjelenik a számitól idegen, birtokos névmás + birtok + birtokos személyrag (*du nammat* 'te neved'). Ez a finn minta erőteljes követését feltételezi.

– A finn és skandináv jövevények cseréje megfigyelhető a *valdegoddi* > *riika* 'ország', *vealgi* > *suttu* 'bűn, adósság' változtatásokban. Érdekesség, hogy ez utóbbi helyen a legkorábbi Lund-féle fordítás és a legújabb verzió használja a skandináv jövevényt, a többi fordítás pedig a *valdegoddi* formát.

– Egy-egy kifejezésben a fordítói szabadság az igék választásában figyelhető meg: a 'ne vígy minket kísértésbe' mondat fordítása során három különböző ige is megjelenik: Lund és Leem a *láidet* 'vezet', Sandberg a *luoitit* 'enged, elenged' igét használja, Stockflethtől kezdve pedig a *doalvut* 'visz' ige szerepel az idézett helyen.

– A számhasználat során a többes formák (vö. *almmis* 'égben' ~ *almmiin* 'egekben') használata egyértelműen az eredeti (görög, héber) szorosabb követését mutatja.

– Bizonyos helyeken megfigyelhető, hogy a helyhatározó ragos szó helyett névutós forma jelenik meg: például az illativusi *geahččalusii* formát a *geahččalusia sisa* 'próbatételbe' váltja.

Mindezeket figyelembe véve megállapítható, hogy nem jellemző a lineáris fejlődési irány, vagyis több esetben az újabb fordítások nem az időben közvetlenül megelőző fordítások „fejlesztései”: például az *áhččámet* forma Stockflethnél szerepelt először, ám az azt követő több mint egy évszázadig használatban lévő Bibliában az *áhčči min* megszólítás volt használatos, majd a 2019-es fordításban tértek csak vissza az eredeti alakhoz.

Leem tanítványa, Sandberg is bátran módosított mestere kilenc évvel korábban megjelent fordításán, például szócserét (*valdegoddi* > *riika*), szerkezeti változást (*áhčči min* ~ *min áhčči*), rövidítést (*juohkebeaivválaš* > *beaivválaš*), és elhagyást (*dam* > \emptyset) figyelhetünk meg.

Nincs látványos különbség a teológus és nyelvész fordítók munkái között sem, és a tartalmi vagy szerkezeti hűség dominanciája sem jelenik meg egyértelműen.

Irodalom

- Alholm, Maria – Kuosmanen, Anne 2019: Translating the Lord's Prayer into Finnish and the Komi languages: A construction analytic view. *Перевод молитвы «Отче наш» на финский и коми языки: анализ конструкций. Родной язык 1*: 146–198.
- Bergsland, Knut 1984: *Eldre samiske tekster: i utvalg til forelesninger*. Universitetet i Tromsø, Institutt for språk og litteratur, Tromsø.
- Djäv, Ulrika 2003: *De första samiska ordböckerna – mission och upplysning*. Opuscula Uralica 7. Uppsala.
- Hakulinen, Lauri 1969: *Suomen sanaston käänköslainoja*. SKS, Helsinki.
- Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. *Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről*. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 99–108.
- Kelemen Ivett 2020: „A számik apostola”. *Thomas von Westen élete és munkássága*. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 139–150.
- Keresztes László 2004: Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában. *Folia Uralica Debreceniensia* 11: 73–86.
- Keresztes László 2009: A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az újabb bibliafordítások tükrében. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 57–89.
- Keresztes László 2010: The questions of Finno-Ugric literary languages in the light of the latest Bible translations. *CIFU XI/1*: 127–168.
- Kjølås, Per Oskar 1996: *Bibelen på samisk. En bok om samisk bibeloversettelse*. Det Norske Bibelselskap, Oslo.
- Koivulehto, Jorma 1973: *Kenno, kotti ja kalvo*. Lisiä germaanisch-suomalaisiin lainakosketuksiin. *Virittäjä* 77: 1–16.
- Kylstra, A. D. – Hahmo, Sirka Liisa – Hofstra, Tette – Nikkilä, Osmo 2012: *Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen III*. Rodopi, Amsterdam – New York.
- Lehtiranta, Juhani 2001: *Yhteissaamelainen sanasto*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Maticsák Sándor 2017: Lexical innovations in the Erzya-Mordvinian translations of the Lord's Prayer. *Linguistica Uralica* 53: 1–9.
- Németh Zsigmond 1990: *Miatyánk 121 európai nyelven*. Interart, Budapest.
- Nielsen, Konrad 1953: Knud Leem's *Lexicon lapponicum*. *Studia septentrionalia*. Vol. V. *Liber saecularis in honorem J. Qvigstadii*. Pars II. Oslo. 17–31.
- Qvigstad, J. K. 1893: *Nordische Lehnwörter im Lappischen*. Grødahl & Søn. Christiania.
- Qvigstad, J. K. 1895: *Bibal daihe Bassi čala, mi sistes doalla boares ja áđđa testamenta kanonalaš girjid*. <https://www.nb.no/nbsok/nb/6ff07e7d3f7506ddbec68760fef55d7d>
- Saarikivi, Janne 2007: *Uusia vanhoja sanoja*. https://www.academia.edu/26958010/uusia_vanhoja_sanoja_pdf?auto=download
- Sammallahti, Pekka 1998: *The Saami languages. An introduction*. Davvi Girji, Kárášjohka.
- Solbakk, Aage 1997: *Sámi čállingielá historjá*. Davvi Girji OS.

- SSA = Suomen sanojen alkuperä 1–3. (Toim. Erkki Itkonen – Ulla Maija Kulonen.) SKS, Helsinki, 1992–2000.
- Stockfleth, Nils Vibe 1840: Hærramek ja bæsstamek Jesus Kristus ådda testament. <https://saamilinguistics.files.wordpress.com/2016/05/aat1840.pdf>
- Szalai András 2019: Bibliafordítás és a bibliafordítások. <https://www.apologia.hu/keresztenyseg/biblia/bibliaforditas-es-a-bibliaforditasok/>
- Szalai András 2021: Miatyánk vagy apucink? <https://www.apologia.hu/keresztenyseg/biblia/miatyank-vagy-apucink/>
- Tamás Ildikó 2001: A számi irodalmi nyelvek kialakulásáról. *Folia Uralica Debrecenien-sia* 8: 619–629. Debrecen.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–III*. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden, 1986–1991.

*

A comparative study of the North Saami *Lord's Prayer* translations

In my study, I make a comparative study of the North Saami translations of Lord's Prayer. Religious, biblical texts are fixed, the most important goal in these translating is to perfectly represent the original content in the target language. However, the method for this may differ from translator to translator. The aim of my work is to observe this translational subjectivity in six translations of North Saami Lord's Prayer, from early modern times to the present day. I examine what kind of changes can be observed in the texts of translations written over nearly three centuries (1728, 1767, 1776, 1840, 1895, 2019) and whether well-defined translational tendencies appear. How (if at all) the translations interacted with each other, and whether linguistic and lexical innovations can be observed. The "occupation" of translators may also seem interesting for the analysis: while the first four translators were theologians, the 1898 translation was done by linguists, and the most recent translation by a team of translators, including theologians, pastors, linguists, and native speakers. It can be hypothesized that the theologian-translators were more concerned with conveying the content, while the linguists were more considered with the grammatical and formal fidelity.

Keywords: Lord's Prayer, North Saami, translations.

IVETT KELEMEN

Finnugor és szamojéd őslakók a szibériai évkönyvekben A Rumjancev rövid évkönyv

KLIMA László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
klima.laszlo@btk.ppke.hu

A rendkívüli gazdagságú orosz évkönyvirodalom külön fejezetét képviselik a szibériai évkönyvek. Keletkezésük idején Moszkvában már megszűnőben volt az évkönyvírás – az állam gyarapodásával egyre bonyolultabb lett az államügyek intézése is. Az államigazgatás új típusú iratokra tartott igényt, és ennek megfelelően új típusú iratokat is állított elő. Elmúlt az az idő, amikor az évkönyvekbe, mint a legkedveltebb irattípusba különböző jellegű szövegeket foglaltak bele – békeszerződést, törvényt vagy egy-egy hőstett rövid elbeszélését. Az írásbeli műfajok sokrétűvé válása, valamint a bőséges forrásanyag szétfeszítette az évkönyv műfaji kereteit, ezért Szibéria meghódítását nem szüksézáru leírásokat tartalmazó évkönyvekben, hanem elbeszélések füzéréből álló krónikákban örökítették meg.¹

1552-ben Kazany bevételével az orosz állam felszámolta a Kazanyi Tatár Kánságot, majd a sikertelen livóniai háború után ismét megindult kelet felé. Szibéria meghódítása Jermak² 1581-es expedíciójával kezdődött. A hadjárat jelentőségét az események közvetlen és közvetett résztvevői is látták. Élményeiket igyekeztek továbbadni és megörökíteni. Ez a szóbeli hagyomány az újonnan alapított szibériai településeken, valamint a hódító hadjárat kiinduló területén, a permi vidékeken maradt fenn, és alakult, formálódott tovább az eseményt követő évtizedekben. A hadjáratban részt vevő kozákok családtag-

¹ Az orosz szakirodalom ennek ellenére hagyományosan az évkönyv (*летопись*) terminust használja, de a szerzők mindig megjegyzik, hogy ezek az évkönyvek valójában krónikák (*новелль*). Az orosz szakirodalmat követve mi is az évkönyv megnevezést használjuk.

² Jermak Tyimofejevics (?–1585) atamán egy Volga–Don vidéki kozák rablócsapat vezetője volt. A Sztroganovok bérelték föl egy szibériai hadjáratra.

jai őrizték és átadták környezetüknek a hallott történeteket, amelyek természetesen torzultak, kiszíneződtek az évek folyamán. A történetek szóbeli terjedése mellett valószínűleg már a hadjárat közben, de az utána következő években bizonyosan születtek írásos feljegyzések is. Így az első évkönyvek összeállítói szóban és írásban fennmaradt történetekből is meríthettek. Ennek következtében viszonylag pontos ismereteink vannak arról, hogy Jermak és kozákjai mikor és melyik útvonalon keltek át az Urál hegységen, és hogyan bocsátkoztak harcba Kücsüm kán³ tatárjaival és az Urál–nyugat-szibériai vidék obi-ugor és szamojéd őslakóival.

A szibériai évkönyvek

Az első írásos beszámoló Jermak hadjáratáról az a szöveg lehetett, amelyet a szakirodalom *О стране Сибирской и о Сибирском от Ермака взятую* [Szibéria földjéről és Szibéria Jermak általi meghódításáról] néven említi, de ugyanez a szöveg ismert *Повесть о Сибири* [Szibériai krónika] néven is. Napjainkban a szakirodalom a *Румянцевский летописец* [Rumjancev rövid évkönyv]⁴ elnevezést használja. Ez a korai szöveg tartalmazza a hivatalos beszámolót Jermak hadjáratáról. Ez volt a nagyobb terjedelmű szibériai évkönyvek egyik ősforrása. Je. I. Gyergacsova-Szkopec szerint ezt az elsődleges írásos beszámolót a Csudov monostorban⁵ készítették 1586-ban.⁶ A másik ősforrás az 1622-ben elkészült *Синодик⁷ Ермаковым казакам* [Jermak kozákjainak halottas könyve] című rövid szöveg volt, amely tömören összefoglalja Jermak hadjáratának eseményeit, és név szerint felsorolja az egyes csatákban elesett hősök nevét is.

A Szibéria elfoglalását megörökítő Jozsipov- és Sztroganov-évkönyv az 1630-as években íródott. A Jozsipov-évkönyv a tobolszki érsekség eszmei útmutatásával készült. Kiprian, az első érsek kezdte Jermak és kozákjai dicsőítését. A tobolszki érsekek azt hirdették, hogy a hódítás isteni sugallatra

³ Kücsüm születésének éve nem ismert, 1600 körül (talán 1601-ben) hunyt el. 1563–1598 között uralkodott a Szibériai Tatár Kánságban.

⁴ Nyikolaj Petrovics Rumjancev gróf (1754–1826) nevét egy másik évkönyv is őrzi. A *Румянцевская летопись* [Rumjancev-évkönyv] a litván nagyhercegség történetét tartalmazza. A *летопись* kicsinyítő képzős *летописец* alakját akkor használja az orosz szakirodalom, ha az adott évkönyv rövidegét akarja vele jelezni.

⁵ Az épület a moszkvai Kreml területén állt, 1929–1932 között bontották el.

⁶ Gyergacsova-Szkopec 2000: 13.

⁷ A *Синодик* egyfajta segédlet (irat vagy könyv) a halottakról történő megemlékezéshez. A pravoszláv egyház templomi szertartásain használják. Tartalmazza a dicsőítendő elhunytak nevét, röviden felsorolja érdemeiket, és meghatározza a dicsőítés mértékét is.

történt – a pogányok elleni szent küzdelemben Jermak és társai csupán az isteni akarat végrehajtói voltak. Ez a koncepció állami megerősítést is kapott: Nyektarij érseksége idején: 1636. február 16-án cári utasítás látott napvilágot Jermak és katonáinak dicsőítéséről. Ekkoriban készülhetett el az érsekségen dolgozó írnok, Szavva Jozsipov évkönyve.

A Sztroganov-család környezetében íródott évkönyv más koncepciót fogalmazott meg. A sólepárlással és kereskedelemmel foglalkozó Sztroganovok a Vicsegda folyó partján elterülő Szolvicsegodszkból irányították vállalkozásaikat. Ellenőrzésük alá kívánták vonni az obi-ugorok támadásai miatt veszélyes dél-uráli átjárót, ezért felfogadták Jermak csapatát egy „tisztogató hadművelet”-re. A Sztroganov-évkönyv írója (nevét nem ismerjük) művével azt kívánta bizonyítani, hogy Jermak útnak indítása és Szibéria meghódítása a Sztroganovok érdeme, és minden ez irányú cselekedetük az uralkodó előzetes jóváhagyásával történt.

Az évkönyvek későbbi másolói-szerkesztői itt-ott tovább alakítottak a szöveget, vagyis az orosz évkönyvirodalom más alkotásaihoz hasonlóan ezek is több változatban maradtak fenn. Ebben az időben Szibéria adminisztratív és egyházi központja Tobolszk volt, amely nagy kereskedelmi vonzerővel is rendelkezett, a városban jelen lévő hivatalnok-kereskedő réteg pedig kulturális igényei révén Tobolszkot szellemi központtá tette.⁸ Jermak és kizákjai történetének megírása után az események feljegyzése Tobolszkban továbbra is élő szokás maradt. A Szibériai évkönyv-összeállítás különböző változatainak összeállítói műveik elejére illesztve a korábbi évkönyveket, beszámoltak az érsekség élén bekövetkezett változásokról, katalógusszerűen évről-évre rögzítették az egyes városokat vezető vajdák nevét, és néhány kisebb eseményt is följegyeztek. A fontosabb helyi események naplószerű feljegyzése az 1730-as–1740-es évekig folyt a városban.

Tobolszkban élt Szemjon Remezov (1642–1721 u.) is, aki a 18. század elején rendkívüli jelentőségű építész, térképész tevékenysége mellett egy képes krónikát is alkotott Jermak tetteinek megörökítésére. Remezov ehhez egy Szibérián kívül, a permi vidéken, Kungurban összeállított (mára elveszett) évkönyvet, valamint az 1628 óta Tobolszkban élő családja emlékeit használta fel.

⁸ Klima 2020: 185–196.

A szakirodalom a szibériai évkönyvekhez sorolja I. L. Cserepanov (1724–1795) művét is, melyet a szerző 1760-ban kezdett írni. Ez azonban már új típusú mű, szerzője használta a kortárs tudósok (pl. G. F. Müller)⁹ munkáit.

A Rumjancev rövid évkönyv

Az évkönyv elsőként ismertté vált kéziratát P. I. Nyebolszin (1817–1893) találta meg. A szöveg eleje és vége hiányos volt. A szibériai évkönyvek 1907-es kiadásában a Joszipov-évkönyv Rumjancev-féle kézirataként publikálták.¹⁰ Napjainkban a különböző 16–17. századi kódexekben már húsznál is több példánya ismert, A- és B-változatát különböztetik meg. A Rumjancev rövid évkönyv Szibéria meghódításának legkorábbi eseményeit tekinti át. Az 1586-os évvel zárul, amikor a kozákok elfogták Szeid-Ahmat (a szövegben: Szejgyak) tatár vezért, Bekbulat fiát. Az évkönyv összeállítója nem használta a Szinogyikot, Jermak kozákjainak halottas könyvét. A Rumjancev rövid évkönyv és a Joszipov-évkönyv egymáshoz való viszonyáról két véleményt fogalmaztak meg a kutatók. Je. I. Gyergacsova-Szkip megfigyelése szerint a Rumjancev rövid évkönyv nem tartalmaz olyan részletes leírást Szibéria természeti környezetéről és a tatár kánokról, mint a Joszipov-évkönyv. Véleménye szerint ez arra utal, hogy a Joszipov-évkönyv a Rumjancev rövid évkönyv alapján készült, annak csupán kiszínezett és kibővített átirata. Je. K. Romodanova szerint viszont a Joszipov-évkönyv a korábbi. A Rumjancev rövid évkönyv az előbbi lerövidített változata, és azért készült, hogy beilleszkedjen az orosz évkönyvekbe.¹¹

Obi-ugorok és szamojédok a Rumjancev rövid évkönyvben

A Rumjancev rövid évkönyv Szibéria földjének és állatvilágának vázlatos leírásával kezdődik. A leírás még csak Nyugat-Szibériára terjed ki, a földrésnyi terület orosz meghódítása és belakása éppen csak megkezdődött. A szöveg összeállítója az Irtis és mellékfolyóinak vízrendszerét ismerte. A kisebb folyóktól halad a nagyobbak felé: először a Tura mellékfolyóit sorolja föl, aztán következik annak leírása, hogy a Tura a Tobolba ömlik, a Tobol az Irtisbe, az Irtis pedig az Ob folyóba. Ezek a folyók érkeztek Szibériába Jermak kozákjai, majd később más, immár Moszkvából küldött katonai egy-

⁹ Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) német történész. 1725-től Oroszországban élt, a 2. kamcsatkai expedíció tagjaként a Volga-vidéki finnugor és török népeket tanulmányozta. Életéről és munkásságáról ld. Katona – Klima – Maticsák 2018: 35–45.

¹⁰ SzL 1907: 261–270.

¹¹ PSzRL 36. 1987: 4, hivatkozva Gyergacsova-Szkip és Romodanova műveire.

ségek is. Az útvonal igen forgalmas volt: nemcsak kereskedők használták, de itt jártak át az obi-ugorok az Urál túloldalára, olykor nem éppen békés szándékkal. Jermak is azért érkezett, hogy embereivel biztosítsa ezt a Szibériába vezető fontos kereskedelmi útvonalat.

Az északi területek leírása kevésbé részletes, és egy ponton mesébe fordul: az Ob torkolatvidékét senki sem ismeri, ott öreg emberek élnek, „akik sohasem engednek fel a nap hevétől”. Egy pontatlanság is becsúszott a szövegbe: az Ob nem a mangazejai öbölbe ömlik. Mangazeja települése a Taz folyó mellett volt. Az északi területekről Moszkvában már rendelkeztek információkkal, zajlott a vidék felderítése, amelyben angol hajósok is részt vettek, az információk azonban a Rumjancev rövid évkönyv írójához még nem jutottak el.

A földrajzi leírás párosul Nyugat-Szibéria népeinek felsorolásával és rövid jellemzésével. Az évkönyv bevezető részében a következő népek szerepelnek: vogulok, tatárok, kolmakok,¹² mungalok,¹³ Tarka horda,¹⁴ osztjákok, szamojédok.¹⁵ A Rumjancev rövid évkönyvben a Turától az Obig leírt terület megegyezik az ugor őshazával, vagy ezen őshaza déli régiójával. E területen zajlott a magyar nyelv önállósulása. Ez a folyamat a Kr. e. 2. évezredben kezdődött és feltehetőleg a Kr. e. 1. évezred elejéig-közepéig tartott. Ezután a magyar nyelvű népesség még több mint ezer évig élt vogul és osztják nyelvrokonai közelében.

Az évkönyv felsorolása a Jermakék által meghódított terület népeiről hozzáilleszthető az ugor népek őstörténetéről alkotott régészeti képhez. A régészeti adatok alapján feltételezhető, hogy Nyugat-Szibéria déli, erdőssztyeppi régiójában a bronzkortól kezdve a mai finnugor és szamojéd nyelvű népek elődközösségei együtt éltek különböző déli, sztyeppi eredetű csoportokkal. A Rumjancev rövid évkönyvben leírt területen a délről jövő betelepülés és kulturális hatás régészeti emlékei a bronzkortól kezdve a Kr. u. 2. évezred elejéig dokumentálhatók. A Kr. u. 1. évezred közepén váltás történt Eurázsia sztyeppi régiójában: a szkíta–szarmata korszak iráni nyelvi dominanciája után török nyelvű népek hatalmi és kulturális központjai jöttek létre. A Kr. u. 3–7. század közti időszakról még igen kevés régészeti adat áll rendelkezésünkre. A korszak kutatója, N. P. Matvejeva 2016-ban megjelent könyvében

¹² Kalmükök.

¹³ Ez az elnevezés a mongolok nyugati ágára, az ojrat népcsoportra utal.

¹⁴ Or. *Пегая орда*, a Narim folyó melléki szölkup csoport.

¹⁵ Az évkönyv szövegét követve a továbbiakban a vogul és az osztják elnevezést használjuk a manysikra és a hantikra.

a Tobol–Irtis régiót három kulturális hatás találkozási területeként határozta meg. A 3. század végétől először az északi erdőövezet, majd később Közép-Ázsia sztyeppi régiójából érkeztek bevándorlók a területre. Ugyanakkor ez a vidék a dél-uráli átjárón keresztül élénk kapcsolatban állt a Káma mellékével is.¹⁶

A Kr. u. 8–13. századi nyugat-szibériai régészeti leletek csoportosításáról, kultúrákra osztásáról különböző vélemények olvashatók a szakirodalomban. A. Sz. Zelenkov 2016-ban, Budapesten tartott előadásában az alsó-obi, rjol-kai, molcsanovói, bakalszkojei, potcsevasi, kusnarenkovói, ogyincovkai kultúrákat említette meg.¹⁷ A nyugat-szibériai zóna déli részén feltárt kultúrák közül a bakalszkojeit, a potcsevasit és a kusnarenkovóit hozták összefüggésbe¹⁸ a magyar etnogenezissel, az ogyincovkai kultúra pedig valamilyen nomadizáló türk vagy mongol népesség lehetett. Szibéria meghódításának idején a magyarokkal kapcsolatba hozott egykori kultúrák erdőssztyeppi jellegű területén, az Irtis és mellékfolyói: az Iszety és az Isim mellékén tatár és mongol népesség élt. E részben nomád életmódot folytató népek télen észak felé vándoroltak. A Rumjancev rövid évkönyv tatároknak, kolmakoknak és mungaloknak nevezi őket. Az évkönyvben említett osztjások az alsó-obi régészeti kultúra népességének leszármazottai, míg a szamojédoknak nevezett csoport, valamint a szölkupok és a ketek alkotta Tarka horda az Ob középső folyása menti rjolikai kultúra utódainak tekinthető. A Tura és a Tavda folyó melléki molcsanovói kultúra népességét a régészek a vogulokhoz sorolták. Ezt a feltételezést megerősíti, hogy a Rumjancev rövid évkönyv erre a területre helyezi a vogulokat (ugyanakkor jelzi, hogy a Tura mellett tatárok is éltek). A vogulok még a 19. század végén is lakták a Tura mellékét, csak utána asszimilálódtak, illetve szorultak ki erről a vidékről. Az évkönyv adatait összevetve a régészeti kutatásokkal, megállapíthatjuk, hogy a magyarok elődeitől északra, az Ob mentén az osztjások éltek, nyugatra pedig a Tura mellékén a vogulok. A magyarok elhagyva őshazájukat, valószínűleg délről kerültek ki ezt a vogul csoportot.

A Rumjancev rövid évkönyv Szibéria finnugor és szamojéd őslakóiról néprajzi megfigyelésekkel is szolgál. A bálványok imádásáról, áldozatok bemutatásáról, a hal- és rénszarvasbőrből készült, különböző prémekkel díszített ruhákról, valamint az étkezési szokásokról írottak teljesen egybevágóan az elmúlt egy-két évszázad néprajzi megfigyeléseivel.

¹⁶ Matvejeva 2016: 217–226.

¹⁷ Zelenkov 2016.

¹⁸ A vonatkozó irodalmat ld. Matvejeva 2016: 217; Zelenkov 2016.

Jermak hadjáratának ismertetésére térve az évkönyv leírja, hogy a kozákok megjelenése után Kücsüm kán több kisebb csatában igyekezett megállítani a támadókat, közben pedig készült a döntő ütközetre. Hadseregébe a tatárok mellett „sok osztjákat, vogult és más nyelvűeket gyűjtött össze”. A nagy ütközetet 1582 novemberében Csuvasévónál, az Irtis partján, a Tobol torkolatának közelében, a mai Tobolszk városához tartozó területen vívták meg. Az évkönyvben Csuvasévónak nevezett hely ma *Чувацкий мыс* [Csuvas orom] néven ismert, de említik *Чувацкий мыс*, *Подчувацкий мыс*, *Потчеваши*, *Подчуваши*, *Подчувашиё* néven is.¹⁹ A tatárok és segédcapataik kétségtelenül túlerőben voltak a támadó kozákokkal szemben, de mégis védekezésre kényszerültek. Az ütközetet valószínűleg az döntötte el, hogy az „osztják hercegek” és embereik elhagyták a csatateret. Ezután Kücsüm is elmentekült a harcosaival. Kiűritették a fővárost, Szibirt²⁰ is, amely így három nap múlva harc nélkül a kozákok kezére került. A Csuvas orom alatt az Irtis partján lezajlott ütközet az orosz nemzeti büszkeség egyik alapélményévé vált. V. I. Szurikov (1848–1916) az orosz történelem más jelentős eseményei mellett ezt is megfestette (1895).

A döntő ütközet helyszínének nevében benne foglaltatik a csuvas népnév. A források hiánya, illetve ellentmondásai miatt erre még nincs elfogadható tudományos magyarázat. A Remezov-évkönyv 24. fejezete szerint Kücsüm kán uralkodásának második évében (1564-ben) Kazanyba ment, ahol feleségül kapta Murat kán lányát, akinek kíséretében sok csuvas, abiz és orosz ember érkezett Szibériába.²¹ Csakhogy 1564-ben már nem létezett a Kazanyi Tatár Kánság, és Murat kán neve sem maradt fenn egyetlen forrásban sem. A téves időpont és Murat neve ellenére a megoldást mégis valahol ezen a területen kell keresni: a csuvasok a Volgai Bulgár Birodalom, majd a Kazanyi Tatár Kánság alattvalói voltak.²²

A Rumjancev rövid évkönyv következő finnugor vonatkozású híre szerint Bojar osztják fejedelem ajándékokat vitt a Szibirt megszálló kozákoknak. Figyelemre méltó, hogy a Tura folyó vidékét elhagyó és Nyugat-Szibéria belseje felé haladó kozákok az Irtis mentén már nem a vogulokkal, hanem az osztjákokkal kerültek kapcsolatba. Ez arra enged következtetni, hogy a magyarok által a 8–9. század fordulóján elhagyott területre a következő évszázadok-

¹⁹ Ezen a helyen kerültek elő a fentebb említett potcsevasi kultúra első leletei is.

²⁰ A település egyéb nevei: Kaslik, Iszker. A szibériai tatár kánság egykori fővárosa az Irtis mellett, Tobolszk fölött kb. 17 km-re, a Szibirka torkolatának közelében volt.

²¹ Remezov 1880: 7.

²² Katona – Klima – Maticsák 2018: 114–120.

ban nemcsak török/mongol csoportok költöztek be, hanem osztjákok is, a vogulok azonban továbbra is korábbi lakóhelyükön, a Tura mellékén maradtak.

A nagy győzelem után Jermak és csapata kisebb-nagyobb csetepaték megvívásával kijutott az Ob mellékére. A Nazim folyó az Irtis torkolata fölött kb. 15 km-rel ömlik az Ob folyóba. Jermak „Nazimot is elfoglalta annak minden hercegével és gazdagságával”. Ez az osztjákok vidéke volt az orosz hódítás idején, a nazimi „hercegek” az osztjákok fölött uralkodtak, amint azt a Sztroganov-évkönyv is megerősíti.²³

1584-ben Jermak megsegítésére két parancsnok vezetésével katonák érkeztek Moszkvából. A Szibír falai között megszállt csapat télen szorult helyzetbe került, nem volt elég élelmük. Az éhezőket a tatárok és az osztjákok segítették ki: tavasszal élelmet hoztak nekik. Ez a történet azt bizonyítja, hogy a Tobol és az Irtis találkozásának vidékén élő őslakók elismerték Moszkva fennhatóságát, igyekeztek elnyerni a katonák jóindulatát.

1585-ben a közép-ázsiai Buharából érkezett kereskedőket Kücsüm kán nem akarta beengedni a birodalmába. A buharai kapcsolat ekkor már ezeréves hagyománnyal rendelkezett. N. P. Matvejeva fentebb idézett művében a Kr. u. 6–8. századra datálta a Közép-Ázsiával összeköttetést teremtő kereskedelmi útvonalak kiépülését.²⁴ Ezek az útvonalak a Türk Kaganátus ellenőrzése alatt álltak. A déli tájakról induló kereskedelmi útvonalak magyar őstörténeti jelentősége abban áll, hogy ezek kapcsolták össze először a magyarságot a nomád törkök kultúrájával.

A buharai kereskedők védelmére Jermak maga indult el 150 emberével. Ez a kaland mindannyiuk számára végzetessé vált. A kozákok a Vagaj folyó mellett éjszakáztak, amikor Kücsüm emberei rajtuk ütöttek. Az évkönyv szerint csak egy ember tudott megmenekülni. Ez a vereség azonban már nem tudta megállítani a moszkvai hódítókat. Újabb és újabb csapatok érkeztek, amelyek szintén összecsapásokba keveredtek a tatár és osztják őslakókkal. Az egyik legnevezetesebb eset Ivan Manszurov embereivel történt. Két évvel Jermak halála után Manszurov különítménye az Irtisen hajózva elérte Szibír települését, de kitért a jelentő számú ellenséggel való csata elől. A katonák az Ob és az Irtis találkozásánál, ahol ma Hanti-Manszijszk városa található, erődöt építettek maguknak téli szállásul. Ezt támadták meg az osztjákok. A csata leírása minden évkönyvben megtalálható. Az osztjákok az ütközet második napján egy bálványt állítottak föl az erőddel szemben, amelynek áldozatot mutattak be. A katonák ágyúval szétlőtték a bálványt. Az Ob mentén élő

²³ „Назым городок остяцкой взяша и со князем их” (Gyergacsova-Szkop 1991: 146).

²⁴ Matvejeva 2016: 221.

osztjákok korábban nem ismerték a tűzfegyverek erejét. A lövések dőrejtől és bálványuk pusztulásától pánikba esve elmenekültek.

Szibéria meghódításának további finnugor és szamojéd vonatkozású eseményei a hosszabb évkönyvekben olvashatók. A Rumjancev rövid évkönyv egyes kéziratának végén található utólagos betoldások azonban még tartalmaznak értékes adatokat. A múzeumi kézirat első betoldása szerint a Tura mellett, Verhoturje közelében vogulok éltek, Szurgut és Mangazeja környékén pedig osztjákok. Mangazejánál szamojédokat is említ az évkönyv. A betoldás elég pontosan leírja Mangazeja elhelyezkedését is. A második betoldás szerint a Kety folyónál is éltek osztjákok, különböző tatár és mongol emberekkel együtt. A szöveg érdekessége, hogy csut (más változatokban csugy) emberek is említ ezen a helyen. Márpedig a csugy (csúd) eredendően balti finn csoportok elnevezése volt, később azonban 'finnugor' jelentésben is használták. Nem tudjuk, hogy ezen betoldás szerzője kiket nevezett csugyoknak. Ezek a betoldások megerősítik azt a képet, amely a régészeti adatok és Jermak hadjáratának leírását összevetve alakítható ki Nyugat-Szibéria finnugor és szamojéd népességének lakóhelyéről.

A Rumjancev rövid évkönyv kiadásai

1907-ben jelent meg az első kiadás, amely a Joszipov-évkönyv egyik változataként közölte a Rumjancev rövid évkönyvet.²⁵ 1986-ban a *Полное собрание Русских летописей* [Orosz évkönyvek teljes kiadása] sorozat 36. köteteként adták ki a címe szerint a Joszipov-évkönyv csoportját tartalmazó kiadványt.²⁶ A kötetben helyet kapott a Rumjancev rövid évkönyv két változata is. 1991-ben Novoszibirszkben jelent meg a *Сибирские летописи* [Szibéria évkönyvek] című gyűjteményes kötet, amely néhány kisebb jelentőségű forrás mellett szintén közölte a Rumjancev rövid évkönyvet.²⁷

A Rumjancev rövid évkönyv²⁸ (A-változat)

Szibéria földjéről és annak Jermak általi meghódításáról

Szibéria földje a moszkvai államtól keletre fekszik, Moszkvától 2000 napi járásra. Közöttük hegygerincek és nagyon magas hegyek vannak, egyik-másik [hegy]csúcs az égi fellegekig ér. A kő borította hegyeken különböző fenyők és más fák nőnek. Különböző állatok élnek ott, egyesek emberi táp-

²⁵ SzL 1907.

²⁶ PSzRL 36. 1987.

²⁷ Gyergacsova-Szkip 1991.

²⁸ Je. I. Gyergacsova-Szkip 1991-es publikációjából fordította Katona Erzsébet.

lálkozásra alkalmasak: ezek a rénszarvas, a jávorszarvas, a nyúl vagy tauskan,²⁹ mások ruhák díszítésére szolgálnak: a róka, a hód, a rozsomák, a coboly, a mókus és a hozzá hasonlók, és [vannak] édesen daloló madarak és sokféle fű, virág. És sok folyó folyik ott, némelyik Oroszország felé folyik, némelyik Szibéria földjére; a folyók mentén sok a hegy, a folyók nagyon szépek, vizük édes, és sok különféle hal van bennük, és sok a rét és az állattartásra alkalmas, tágas terület.

Az 1. folyó, a Tura mentén vogulok laknak, saját nyelvük van, bálványokat imádnak. Ebbe a Tura folyóba ömlik a Tagil folyó, és egy másik folyó, a Nyica, és ez a három folyó összegyűlve, együttesen Szibéria földjére folyik és Turának neveztetik, mivel hogy ez a legnagyobb. A folyó mentén tatárok élnek. A Tura a Tobolba ömlik, a Tobolnak az Irtisnél van a torkolata, az Irtis az Ob folyóba ömlik. Ezeknek a folyóknak a mentén tatárok, kolmakok, mungalok, a Tarka horda, osztjások, szamojédok és egyéb nyelvűek laknak. A tatárok Bahmetyev törvénye szerint élnek, a kolmakokról nem tudni, mi a törvényük vagy milyen őseiktől örökölt törvényhez tartják magukat, mivel erről nem maradt fenn írás és nem lehetett kideríteni. A Tarka hordának, az osztjásoknak és a szamojédoknak nincs törvényük, bálványokat imádnak és áldozatokat mutatnak be. Vad és undorító állatok húsát eszik, és a vért úgy isszák, mint a vizet, és gyökereket esznek. Az osztjások ruházatát a halak adják, a szamojédokét a rénszarvasok. A nagy Ob a mangazejai öbölbe ömlik. Ebből az öbölből két ágban az óceán tengerbe ömlik egyenesen észak felé. Ott öreg emberek élnek, akik sohasem engednek fel a nap hevétől, az a hely járhatatlan és senki sem ismeri.

Az Ob folyó mentén egy bizonyos cár Mohamed törvényét vallotta, On volt a neve, meggyilkolták. Volt neki egy fia, Tajbuga. Az a Tura folyóra ment, várost alapított, és azt Csingidennek³⁰ nevezte el, ott most Tyumeny városa található. Tajbuga ott halt meg. Utána az ő nemzetsége uralkodott.

Néhány év múltán Moamet, Ader fia megölte Upakot, a kazanyi cárt, lerombolta Csingiden városát, az Irtis mentén épített magának várost, és azt el-

²⁹ A *tauskan* Radlov csagatáj szótárában *tauškan*, *taušchan* alakban szerepel, mai orosz alakja *тушкан* (Vasmer 1987: 129). Az orosz *тушкан* jelentése ugrógér (lat. Allactaga), az ugrógérfélék (Dipodidae) családjába tartozó emlősállat. Gombocz (1913: 16) szerint a mongol alakok jelentése 'der graue hase'; 'der name des vierten jahres des zwölfjährigen cyclus'; 'bläulicher oder grauer steppenhasse'. Az évkönyv írásának idején a *tauskan* szó feltehetőleg nyulat jelentett.

³⁰ Csingiden ismert még Csingi-Tura néven is. Az elnevezés arra utal, hogy a legenda szerint Tajbuga Dzsingisz kán leszármazottja volt. A település a mai Tyumeny területén állt.

nevezte Szibirnek. Itt élt és itt halt meg. Ez volt a főváros, ami után az egész országot Szibirnek [Szibériának] nevezték el. Minden városnak megvolt a maga neve, amit tetszés szerint adtak neki. Szibériát általánosan Szibériának nevezik, mint ahogy a római birodalmat is Itáliának nevezik valamiféle Ittalaról, aki a nyugati országokban uralkodott, amint erről a latin krónika tanúskodik. A Római Birodalom városainak különböző a nevük, az egészet mégis Itáliának nevezik. Azt, hogy miként keletkeztek a szibériai városnevek, nem tudjuk, azt senki sem vizsgálta, mivel arról, hogy az egész Szibéria földjén csúdok éltek, írás nem maradt fenn.

Sok idő múltán a sztyeppéről eljött a kazak hordából Kücsüm Murtazajev sok harcosával, és elfoglalta Szibir városát, és a hercegeket megölte, és Szibéria cárijának nevezte magát, és sok népet meghódított. És Kücsüm cár hosszú ideig uralkodott.

Ivan Vasziljevics,³¹ egész Oroszország uralkodó cája és nagyfejedeleme uralkodása idején a Volga folyónál és a Donnál sok kozák volt. A cár parancsára erősen szorongatták őket. Elűzték a Volgáról és a Donról, és elfogták, tömlőcbe vetették és halállal büntették őket. És ezért az atamánok és a kozákok elhagyták a Dont és a Volgát. Jermak Tyimofejevics kilenc atamánal, Matfej Mescserjak, Ivan Kolcov és velük 540 fő kozák a 7089. évben Szibériába mentek. Egyesek azt írják, hogy ő [a cár] hívta el a Volgáról és adott nekik birtokot, jó ruhát és fegyvert, ágyúkat, elől töltő puskákat és a saját embereiből 300 fő németet és litvánt. És Szibériába mentek a Csuszovaja folyón a Tagil folyóra, és a Tagilon, Turán át a Tavda folyóig hajóztak. Ugyanezen folyó torkolatánál elfogták a cári udvarhoz tartozó egyik tatár embert, név szerint Tauzant. Az a tatár ember mindent elmondott Kücsüm cárról. Jelenlétében [a kozákok] elkezdtek lövöldözni a fegyvereikkel, és Kücsüm cárhoz küldték, hogy jelentse érkezésüket. A tatár megérkezvén, beszámolt a cárnak az orosz harcosok érkezéséről és azt mondta, hogy amikor azok lőnek, a nyilaik végéből füst és láng száll ki és hangosan dörög, és azok kapásból átütik a mi kujakjainkat³² és bahtyereceinket.³³ Kücsüm cár értesülvén [a kozákok] bátorságáról és merészségéről, nagyon elszomorodott. És birodalmából hamarosan murzákat³⁴ és más harcosokat küldött [ellenük]. Hamaro-

³¹ IV. (Rettegett) Iván, uralkodott 1533–1584 között.

³² А *куяк* mongol eredetű szó az oroszban, textíliára varrt fémlemezekből álló páncélt jelent.

³³ А *бaxмeпey/бexмeпey* mongol eredetű szó az oroszban, láncokból és lemezekből összeállított páncélt jelent.

³⁴ А murza katonai rang, kisebb vagy akár nagyobb csapatok vezetőjét nevezték így.

san sok tatárt, osztjákot, vogult és más nyelvűeket gyűjtött össze. Kücsüm megparancsolta fiának, Mametkulnak,³⁵ hogy sok harcossal támadja meg a kozákokat. Ő maga pedig parancsot adott, hogy erősítsék meg a védműveket, és Csuvasévónál az Irtisen építsenek torlaszt, fedjék be kövel és erősítsék meg más módokon is, hogy elviselje a támadást. Mametkul pedig seregével eljutott egy helyre, amelyet Babaszannak neveznek. A kozákok pedig, akik látták a nagy gyülekezést, egyáltalán nem féltek. Nagy csata volt, sok pogányt levágtak, a többiek menekülni igyekeztek. A kozákok a Tobol folyón hajóztak. A tatárok a hegyről elkezdtek löni a csónakjaikat, de isten segítségével a kozákok sértetlenül haladtak át.

És eljutottak Karacsa területére, Karacsa pedig a cár [ti. Kücsüm] dumájának tagja³⁶ volt. Nagy csata volt, elfoglalták Karacsa ulusát,³⁷ nagy zsákmányra tettek szert, és azt a csónakjaikba hordták. Ezután lehajóztak az Irtis folyóig. A pogányok a partra jöttek, egyesek lovon, mások pedig gyalog. A kozákok partra szálltak és harcba bocsátkoztak velük. Sok pogány elesett, a többiek pedig megfutamodtak.

Kücsüm cár látván övéi elestét, sokakkal együtt egy nagy hegyre ment, amelyet Csuvasévónak neveznek. A torlasznál sok emberrel együtt ott maradt a fia, Mametkul. A kozákok felfelé indultak az Irtisen és bevették Atij murza erődjét és megszállták azt. Még azon az éjszakán gondolkodni kezdtek a nagy pogány sereg láttán, mivel egy kozáknak tíz vagy húsz pogánnyal kellene megküzdenie. Ettől sokan megijedtek és menekülni akartak, mások pedig nekibátorodtak, istent hívták segítségül, és harcba szálltak.

Október 23. napján ismét mindnyájan összegyűltek [a kozákok], imádkoztak, Isten segítségét kérték. Megtámadták a torlaszt, és nagy verekedés volt. A pogányok töménytelen nyilat kilőttek, és dühödt harc kezdődött, kézi tusában vagdalkoztak. Isten segítségével a pogányok bátorsága elszállt, a kozákok pedig kergették és vágták őket.

Kücsüm cár a magas hegyen állt és látta, hogy emberei hogyan pusztulnak, és megparancsolta papjainak, mondják el undorító imáikat és hívják isteneiket, de nem történt semmi. Az osztják hercegek pedig embereikkel elmentek mind haza. Kücsüm cár látván uralma végét, azt mondta a vele lé-

³⁵ Muhammed-Kuli (Mametkul vagy Magmetkul) Ata-Kuli (Altaul) fia volt, Kücsüm unokatestvére.

³⁶ A *karacsa* nem személynév, hanem a kazanyi, a krími és a nogaj tatároknál is létező rang, a *duma* a tanácsadó testület neve.

³⁷ Az *улузь* [ulusz] eredeti jelentése nomád szállás, de olykor nagyobb területi-népi egységet jelölt (ld. Dzsocsi ulusza).

vőknek: „Meneküljünk gyorsan, hisz magunk is látjuk, erőink elfogytak, a bátrakat megölték. Jaj nekem! Ó, nagy bánatom! Ó, jaj nekem! Mit csináljak? Szégyen borítja az orcámat!” És szemrehányást tett magának, bemenekült a városba, cári kincsei közül magához vett egy keveset, és elmenekült. Szibír városát üresen hagyta.

A kozákok a csata után saját táborukba vonultak, mintegy pihenni. Reggel félelem nélkül Szibír városához vonultak. Amikor a város közelébe értek, onnan semmiféle hangot nem hallottak. A kozákok azt gondolták, hogy a pogányok ravaszkodnak, és ravaszságból rejtőztek el. Istennek hálát adván a 7089.³⁸ év október havának 26. napján bemenvén, nem találtak egyetlen tatárt sem [a városban]. És hálát adtak Istennek, aki győzelmet adott nekik.

Szibír bevétele után a 4. napon a városba érkezett Bojar osztják herceg sok osztjával, és sok ajándékot hoztak Jermaknak és a kozákoknak. Ezután sok tatár is visszatért a városba a gyerekeivel és asszonyaival, és folytatták életüket korábbi házaikban.

Ugyanazon év december 5. napján a kozákok halászni mentek az Abalak-tóra,³⁹ a táborukat pedig őrizetlenül hagyták. Mametkul cárevics éppen a táborhely környékén járt. [A többi kozák] ezt megtudta az erődben. Jermak a kozákjaival utolérte és sok pogányt megölt, és zsákmánnyal tért vissza az erődbe.

Ugyanazon évben Jermak atamánt és kozákokat küldött Moszkvába, az uralkodóhoz egy jelentéssel arról, hogy az ő cári szerencséjével meghódították a Szibériai Cárságot. A kozákok megérkeztek Moszkvába, és ezt jelentették az uralkodónak. Az uralkodó úgy rendelkezett, hogy vegyék át tőlük a levelet, és olvassák fel neki. Meghallva a hírt, hálát adott istennek. A kozákokat pénzzel és posztóval jutalmazta meg, Szibériába Jermaknak és a kozákoknak ajándékot⁴⁰ küldött.

Jermakhoz elment egy tatár, és azt mondta, hogy a cárevics [Mametkul] a Vagaj⁴¹ folyónál tartózkodik. Jermak harcedzett embereket küldött [oda]. Azok odamentek, éjjel rájuk támadtak és sokakat levágtak. A cárevics sátrához értek, élve elfogták kincseivel együtt, és Jermakhoz vitték az erődbe. Jer-

³⁸ 1582. A bizánci időszámítás szerint Krisztus 5508. szeptember 1-jén született.

³⁹ Abalak erődje és környéke Kücsüm kán személyes birtoka volt. A 17. század első felében orosz falu és templom épült a helyén, 1783-ban pedig egy kolostor.

⁴⁰ A szövegben álló *zsalovanyje* járandóságnak, honoráriumnak is fordítható. Az uralkodó valószínűleg pénzt küldött. Más feljegyzések szerint Jermak kapott egy páncélt is ajándékba.

⁴¹ A Vagaj az Irtis bal oldali mellékfolyója.

mak megvigasztalta őt. Kücsüm cár sokáig várta a fiát, és jött valaki, aki elmondta, hogy fiát foglyul ejtették. Kücsüm és egész udvara megsiratta őt.

Ezután Karacsza elpártolt tőle, nem akart az alattvalója lenni. A Julim-tóhoz⁴² ment, felfelé az Irtisen és az Obon, és ott tartózkodott.

Ezután a bátor Jermak sok települést és birtokot [uluszt] elfoglalt az Irtis és a nagy Ob mentén. Nazimot is elfoglalta annak minden hercegével és gazdagságával.

A 7091. évben⁴³ az uralkodó sok harcossal együtt Szibirbe küldte vajdáit, Szemjon Gluhov herceget és Ivan Bolhovszkijt. Ebben az időben Szibirben nagy éhínség volt és sokan éhen haltak, Szemjon Gluhov herceg is meghalt, mivel hogy sok harcos érkezett és ennek következtében éhínség tört ki, mivel a kozákoknak csak annyi élelmük volt, amennyi emberük, csak annyit tartalékoltak. Az éhínség télen tört ki. Amikor eljött a tavasz, a tatárok és az osztjokok élelmet hoztak a vadászszákmányukból. Nagy volt az öröm, hogy megszabadultak az éhezéstől. Abban az évben a cárevicsét [Mametkult] sok emberrel együtt Moszkvába küldték.

Mametkul, szibériai cárevics elküldése Szibériából

A 7092. évben⁴⁴ megérkeztek Szibériából a cáreviccsel, és Fjodor Ivanovics cár és nagyfejedelem utasítása szerint tisztelettel fogadták. Az uralkodó cári ajándékot [járadékot] adott a cárevicsnek.⁴⁵ A szolgálattelvőket, akik vele érkeztek, az uralkodó pénzzel és posztóval jutalmazta és élelemmel látta el őket.

Ugyanabban az évben követek jöttek Szibirbe Karacsától Jermakhoz, embereket kértek, akik megvédik őket a kazak hordától. És a saját hite szerint esküt tett [Karacsza], hogy velük, a kozákokkal semmi rosszat nem tesz. Esküjükben bízva [Jermak] adott nekik egy atamánt és 40 kozákot. Ám amikor megérkeztek az erődbe, mindnyájukat megölték. Amikor Szibirben értesültek a kozákok megöléséről, Jermak és a többi kozák megsiratta őket. Amikor a pogányok értesültek az atamán és a kozákok megöléséről, elkezdtek mindenfelé gyilkolni a kozákokat, ahol csak találták őket a volosztyokban⁴⁶ és az uluszokban.

⁴² Más forrásokban *Ялымское, Чулымское озеро*. A Csulim folyó Baraba-sztyeppi szakaszán található tórendszer egyik eleme. A Csulim az Ob jobb oldali mellékfolyója.

⁴³ 1584-ben.

⁴⁴ 1585-ben.

⁴⁵ Muhammed-Kuli Fjodor cártól birtokot kapott, a moszkvai diplomáciai fogadásokon az előkelők között szerepelt, katonai tisztségeket töltött be és részt vett az 1590–1595 között zajlott svéd–orosz háborúban. 1618-ban hunyt el.

⁴⁶ А *волость* [voloszty] eredendően birtokot jelentett több településsel, a 18. századtól Oroszországban közigazgatási egység elnevezésévé vált.

Ugyanazon évben, nagybőjt idején Karacsza sok harcossal Szibír alá jött, az erődöt körbevette szekerekkel és tábort ütött. Maga Karacsza egy bizonyos Szauszkannak⁴⁷ nevezett helyen, a várostól mintegy három napi járásra állapodott meg és sok kellemetlenséget okozott az embereknek. És ott maradt egészen június haváig. A kozákok titokban kimentek az erődből Karacsza sauszskani táboráig, megtámadták a pogányokat és keményen harcoltak velük délig. A tatárok visszavonultak, a kozákok pedig visszatértek a városba. Karacsza látván, hogy a kozákokat nem lehet legyőzni, szégyenszemre elvonult.

A buharaiaktól⁴⁸ híre jött, hogy Kücsüm cár nem engedi be őket Szibériába. Jermak magához vett egy atamánt és 150 kozákot, és az Irtisen csónakokkal eléjük indult. Eljutott a Vagaj folyóig, de a buharaiakat nem találta. A Vagajon felfelé hajózva eljutott az Atbas⁴⁹ nevű helyig, de ott sem találta őket, és visszafordult. Beállt az éjszaka, a kozákok elfáradtak a hosszú úton. Elérvén az átkelőt,⁵⁰ ott éjszakáztak. Táborhelyet készítettek, de őrseget nem állítottak. Kücsüm cár tudomást szerezvén róluk, szétküldte a tatárokat [hogy keressék meg a kozákokat]. Azon az éjszakán nagy eső volt, a tatárok rájuk találtak és jelentették a cárnak. Ő éjfélkor megtámadta a kozákokat, sok tatár volt vele, a kozákok pedig minden óvatosság nélkül aludtak. A pogányok rájuk támadtak, mindőjüket levágták, csak egy kozák szökött a csónakhoz. Jermak pedig látván seregét megverve, és segítsége sehonnan sem volt, a csónakjához futott, de nem tudott beszállni, mivel páncélban volt, a csónak pedig elúszott a parttól és ő a vízbe fűlt. Ez augusztus 5. napján történt. Az erődben maradottak meghallották, hogy Jermak elesett, és megsiratták őt.

[A kozákok] féltek az erődben maradni, csónakba szálltak és lefelé hajóztak az Irtisen az Ob folyóig, az Obon az Oszoba folyóig és Berjozovig, és Berjozovból a Kamenyen⁵¹ át Oroszországba menekültek. Szibír erődje üresen maradt.

Alej cárevics, Kücsüm cár fia meghallotta, hogy Szibír üresen maradt. Embereivel elfoglalta és berendezkedett. Szejgyak⁵² herceg, Bekbulatov fia meghallotta ezt. Összegyűjtván háza népét és embereit, odament, elfoglalta

⁴⁷ A Remezov-évkönyv szerint Szauszkann egy tatár kán volt.

⁴⁸ Itt buharai kereskedőkről van szó, akik Jermak hadjárata idején élénk kapcsolatban álltak Nyugat-Szibéria őslakóival.

⁴⁹ Napjainkban Vagaj település tatár neve *Atbas* (a szó jelentése: lófej). A Vagaj folyó torkolatától öt kilométerrel feljebb található.

⁵⁰ *доудоша до Перекону* – egykor a Vagaj több ágra bomolva érte el az Irtist. A kozákok feltehetőleg a főágot elérve, egy alkalmas átkelőhelynél táboroztak le.

⁵¹ A *Камень* [Kameny] az Urál egykori elnevezése.

⁵² Szeid-Ahmat.

az erődöt. Alej cárevicset és a többieket legyőzte és kiűzte az erődből és megszerezte apja, Bekbulat birtokát.

Jermak meggyilkolása után a második évben harcosokkal együtt Szibirbe érkezett Ivan Manszurov vajda, és eljutott az Irtis folyóig. A parton sok pogányt látott összegyűlve, és azt hallotta, hogy a kozákok elmenekültek a városból és megrémültek. Nem kötött ki, hanem tovább hajózott lefelé az Irtisen, és elhajózott a nagy Obig. De az már be volt fagyva. Ivan Manszurov⁵³ látván, hogy beállt a tél, megparancsolta, hogy az Irtis torkolatával szemben építsenek erődöt az Ob partján, és katonáival berendezkedett az áttelelésre.

Néhány nap múlva sok osztják érkezett az erődhöz. Rohamozni kezdték minden oldalról és egész nap harcoltak ellenük. Az éj beálltával az osztjások elvonultak az erőd alól, mivel hogy olyan osztjások voltak, akik a nagy Ob és az Irtis mentén éltek.

Reggel ismét az erődhöz vonultak, és magukkal hoztak egy általuk Szlovutesznek nevezett bálványt. Egy fa alatt állították föl, és imádkozni kezdtek hozzá, remélvén, hogy [a bálvány] segít bevenni az erődöt. Ekkor az erődből ágyúlövéseket adtak le a fára és az alatta lévő bálványra, és darabokra törték. A pogányok ettől megrémültek, úgy vélvén, hogy valaki íjjal lőtt, és azt beszélték egymás között, hogy „milyen erősen lönek, ha nyilaikkal a fát is több darabra törték”. És ezzel szétszaladtak.

A 7093. évben megérkezett Moszkvából Vaszilij Szukin⁵⁴ és Ivan Mjasznoj⁵⁵ vajda és velük együtt sok orosz ember. Felépítették Tyumeny erődjét, ahol azelőtt Csingiden erődje volt. Házakat építettek maguknak és templomot emeltek menedékkül a keresztényeknek.

A 7095. évben Moszkvából megérkezett Danyilo Csjulkov⁵⁶ vajda. Eljutott az Irtisig és ott megalapította Tobolszk városát. Szibir helyett Tobolszk lett a főváros, a székhely, mivel itt győzelmet arattak a buszurmanok⁵⁷ felett és legyőzték őket.

Tobolszk megalapítása után nem sok nappal elindult Szibir erődjéből Szejgyak herceg, a Kazak horda cárevicse és Karacsza főember és velük még 500 harcos. Elmentek addig a helyig, amit Hercegrétnek⁵⁸ neveznek, és elkezdtek

⁵³ Ivan Manszurov részt vett a livóniai háborúban is (1558–1583), ahol egy lövészcsapat parancsnoka volt.

⁵⁴ Hivatalnok, katonai parancsnok, diplomata (1550 k.–1612).

⁵⁵ Tulai származású (1540 k.–1600 k.).

⁵⁶ Danyiil Csjulkov rjazanyi bojárcsaládból származott, már az 1550-es években részt vett az Asztrahany elfoglalásáért vívott harcokban.

⁵⁷ Muszlimok.

⁵⁸ A Csuvas orom (itt a szövegben Csuvasovo) és Tobolszk közötti terület.

héjakat eregetni a madarakra. Meglátván őket, Danyilo Csjulkov vajda tanácskozott az embereivel és Szejgyakért küldött, hogy az jöjjön a városba a békéről tanácskozni, hogy mire alapozzák a békét. A küldönc elment és elmondta neki a dolgot. Szejgyak megtanácskozta Szultan cáreviccsel és Karacsával, és mind a hárman elindultak. 100 embert vittek magukkal, a többieket a városon kívül hagyták. A vajda a város kapujában fogadta őket és megparancsolta, hogy a fegyvereket hagyják kint. Bementek a házba a vajdához, asztalhoz ültek és evéshez láttak. És sokat beszéltek arról, hogy mi legyen a békével. Szejgyak ültében elgondolkozott, nem evett és nem ivott. A vajda azt mondta neki: „talán valami gonoszságra gondolnak rólunk, azért nem esznek, nem isznak.” És azután azt mondta: „ha nem gondolnak gonoszságra, ürítsék poharaikat, egészségükre”. Szejgyak fogta a kupát, inni kezdett, de kaparni kezdett a torka. Ezután Szultan kezdett inni, de az ő torkát is kaparta. Karacsá szintén inni kezdett és neki is kapart a torka. Ez isteni jel volt. A vajda intett a harcosoknak, azok el akarták fogni őket. Szejgyak az ablak felé ugrott, utána a cárevics és Karacsá, de elfogták, megkötözték és meg is verték őket. Ezt hallván az erődön kívül rekedtek mind elszaladtak és nem tértek vissza saját várukba. Akik az erődben voltak és meghallották a dolgot, kimentek, szinte senki sem maradt bent.

Szejgyakot, a cárevicset és Karacsát harcosok kíséretében Moszkvába küldték.

Kücsüm cár sokszor megpróbált Szibír ellen menni és bosszút állni. Míg egyszer sereget gyűjtött és Szibír ellen ment, eljutott az Irtisig, és fogásba ejtett néhány agarénust,⁵⁹ majd hazafelé menekült. Amikor ezt Tobolszkban megtudták, a vajda sereget küldött utána. A mezőn utolérték, embereit megölték, elfogták két feleségét, egy fiát és nagy zsákmányt szereztek. Kücsüm néhány emberével elmenekült, eljutott a szálláshelyéig, a többi emberét elfogták. Akkor ő a kalmükek földjére ment és ott lovakat hajtott el. A kalmükek utolérték őt és csapatát, legyőzték őket és visszaszerezték a lovaikat. Kücsüm a nogajokhoz menekült és azok ott megölték.

⁵⁹ Az agarénusok a biblia Hágár leszármazottai, a szó a muszlim szinonimájaként volt használatban a keresztény kultúrkörben. Nem világos, hogy a muszlim vallást bevezető Kücsüm agarénus foglyai muszlim tatárok vagy pogány finnugor őslakók voltak.

A Rumjancev-évkönyv vége a múzeumi kézirat szerint (M₁)⁶⁰

A Tobolszki razrjad erődjei

2. Verhoturje város, benne vajda, egy írnok hozzáírási joggal. A város a Tura folyó partján van. A Tura a Tobol folyóba torkollik. Verhoturje körül vogulok laknak és Verhoturjében jaszakat fizetnek a nagy uralkodónak.

7. Berjozov a Berjozovka partján fekszik, a másik oldalon a nagy Ob folyó ömlik a mangazejai tengerbe (öbölbe).

8. Szurgut városa a nagy Ob folyón áll, a város körül osztjások élnek, és jaszakat fizetnek a nagy uralkodónak.

9. Mangazeja városa [...] a nagy Jenyiszej szigetén áll, és a másik oldalon a Turuhan folyó folyik, és a mangazejai tengerbe (öbölbe) torkollik. Ezen városok körül pedig szamojéd és osztják emberek élnek és az oroszok meghódították őket.

Tomszki razrjad

4. Kety erődítménye a Kety folyó partján áll, a folyó pedig az Ob folyóba ömlik. Ezen telepek körül különböző hitű emberek vándorolnak: osztjások, kalmükök, tatárok, de sok köztük a mungal és a csut⁶¹ is.

Irodalom

Gombocz Zoltán 1913: Zur Lautgeschichte der Altaischen Sprachen. Keleti Szemle 1912/1–2: 1–37.

Gyergacsova-Szkip, Je. I. [Дергачева-Скоп, Е. И. (составитель и переводчик)] 1991: Летописи сибирские. Новосибирск.

Gyergacsova-Szkip, Je. I. [Дергачева-Скоп, Е. И.] 2000: Сибирское летописание в общерусском литературном контексте. Конца XVI – середины XVIII вв. Диссертация в форме научного доклада на соискание ученой степени доктора филологических наук. Екатеринбург.

Katona Erzsébet – Klima László – Maticsák Sándor 2018: Emberek és népek a Volga-vídéken. Gerhard Frierich Müller a cseremiszekekről, csuvasokról és votjakokról (1733). Studia Folkloristica et Ethnographica 71. Debrecen

Klima László 2020: Tobolszk, Szibéria kapuja. In: Válogatott rénhíreim. Tudásmorzsák a finnugor kultúra és történelem világából. Budapest. 185–196.

Matvejeva, N. P. [Матвеева, Н. П.] 2016: Западная Сибирь в эпоху великого переселения народов (проблемы культурогенеза по данным погребальных памятников). Тюмень.

⁶⁰ Je. I. Gyergacsova-Szkip 1991-es publikációjából fordította Katona Erzsébet.

⁶¹ Más kéziratokban: csugy.

- PSzRL 36. 1987: Сибирские летописи. Часть 1. Группа Есиповской летописи. Полное собрание русских летописей Т. 36. Москва.
- Remezov, Sz. U. [Ремезов, С. У.] 1880: Краткая сибирская летопись (кунгурская) со 154 рисунками. Санкт-Петербург.
- SzL 1907: Сибирские летописи. Санкт-Петербург.
- Vasmer, Max [Фасмер, М.] 1987: Этимологический словарь русского языка. Том 4. Москва.
- Zelenkov, A. Sz. [Зеленков, А. С.] 2016: Историко-культурная модель эпохи средневековья Тоболо-Иртышской провинции. In: Türk Attila – Alekszandr Sz. Zelenkov (szerk.), 3. Nemzetközi és Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest. 35–45.

*

Finno-Ugric and Samoyedic natives in Siberian Letopises Rumyantsev Letopisets

Siberian Letopises constitute a special category in Russian historical literature. The conquest of Siberia started with Yermak's expedition in 1581. The family members of the Cossaks who had taken part in the campaign preserved the stories and passed them on. Naturally, these stories were corrupted and fleshed out as time passed. Written records were probably taken already during the military campaign. The first summary was possibly written in 1586, which is referred to as the Rumyantsev Letopisets (Румянцевский летописец) today. The other early source of the Siberian Conquest is The Book of the Dead of Yermak's Cossaks (Синодик Ермаковым казакам) written in 1622. Data published in these books served as the basis for the letopises that belong to the category of the Yesipov Letopis and the Stroganov Letopis, and also of the later Siberian letopises, including the Remezov Letopis, which was illustrated by the author. The first manuscript of the Rumyantsev Letopisets was discovered in the first half of the 19th century by P. I. Nebolsin. As of today, more than twenty manuscripts of the same work are known. The Rumyantsev Letopisets begins by a short description of the land and fauna in Siberia. The compiler of the text was familiar with the water system of the River Irtysh and its tributaries. The description proceeds from the lesser rivers to the larger ones: at first, the tributaries of the River Tura are listed, then it is mentioned that that Tura flows into the Tobol, the Tobol flows into the Irtysh, and finally the Irtysh flows into the River Ob. In addition to the geographical description, the peoples of Siberia are also listed and described shortly. The following peoples are mentioned in the intro-

ductory part of the letopisets: Voguls, Tatars, Kolmaks (Kalmyks), Mungals (Mongols), the Piebald Horde (Пегая орда), Ostyaks, Samoyeds. The area between the Rivers Tura and Ob described in the Rumyantsev Letopisets is actually identical to the Ugric Original Homeland or at least the southern part of it. The Hungarian language became independent in this area. The letopisets contains ethnographic information on the original Finno-Ugric and Samoyedic inhabitants of Siberia. It discusses the worship of idols, the offerings, describes the clothes made of fish and reindeer skin ornamented with various furs, and details the eating habits. These descriptions are identical to the ethnographic descriptions of the same ethnic groups from the past one or two centuries. The author of the text mentions Ostyaks several times during the discussion of Yermak's campaign. The description of the deciding Battle of the Chuvash Cape (Чувашский мыс) says that the Ostyak allies of the Siberian Tatars left the battlefield. After the battle, Boyar Ostyak ruler wanted to please the Cossaks with presents. Another troop from Moscow was provided with food by the local Tatars and Ostyaks, which saved the soldiers from starvation. Two years after Yermak's death, Captain Ivan Mansurov and his men defended their fortification built at the interflow of the Rivers Ob and Irtis from the attacks of the native peoples. On the second day of the battle, the Ostyaks set up an idol opposite the fort, and offered sacrifices there. The soldiers blew up the idol with cannons. The Ostyaks living along the Ob did not know the strength of firearms before. The thunder of the cannons and the disintegration of their idol made them escape in panic. The Rumyantsev Letopisets is concluded by the description of events in 1586.

Keywords: Conquest of Siberia, Yermak, Chuvash Cape, presents from the Ostyaks, shooting the Ostyak idol into pieces.

LÁSZLÓ KLIMA

Бирский говор в «Марийском диалектном словаре» Эдена Беке (морфологический анализ)

Маргарита КУЗНЕЦОВА

Йошкар-Ола
margarita_kuznetsova@hotmail.com

Данная статья является продолжением серии исследований автора о диалектах и говорах в «Марийском диалектном словаре» Эдена Беке, опубликованных в различных изданиях и включённых впоследствии в учебное пособие «Венгерские финно-угроведы и вопросы марийского языкознания. Часть первая. Эден Беке и Марийский диалектный словарь» (2-е изд., испр. и доп. – Йошкар-Ола, 2019). Бирский диалект, по Эдену Беке, включает говоры населённых пунктов Старый Орёбаш (В), Старояшево (ВJ), Красный Ключ (ВJр) Бирского уезда Уфимской губернии. Информантом из деревни Старый Орёбаш, по записям Эдена Беке, был Василий Андриянов. Имена двух других военнопленных в источниках не приводятся (Беке 1997: 13–15).

По классификации марийских диалектов, предложенной Габором Берецки, бирский и пермский диалекты образуют уфимский подговор вятско-уфимского говора восточного диалекта (Bereczki 1994: 27). Марийское языкознание традиционно включает говор жителей марийской национальности Бирского района вместе с говором жителей Мишкинского района в мишкинский говор восточного наречия марийского языка. Один из ведущих марийских диалектологов Иван Иванов отмечает, что отдельных исследовательских работ по этому говору не имеется, но материал собран огромный. В первую очередь следует назвать имя финского учёного Хейкки Паасонена¹ (Иванов 1981: 59).

¹ *Tscheremissische Texte*. Gesammelt von Heikki Paasonen. Herausgegeben von Paavo Siro. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 78. Helsinki, 1939; *Ost-Tscheremissisches Wörterbuch*. Bearbeitet und herausgegeben von Paavo Siro. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XI. Helsinki, 1948.

Из общей характеристики мишкинского (бирского) говора следует, что в нём имеется 10 гласных фонем, 8 из которых характерны для литературной нормы марийского языка, дополнительными гласными являются /ä/ и /ï/. По мнению И. Иванова, последние две гласные проникли в говор под влиянием соседнего тюркского языка. Встречаются как лабиальная, так и палатальная гармонии гласных, лабиальная гармония является более последовательной. Палатальная гармония гласных характерна для татарских заимствований, например, *äyvät* 'хороший, красивый', *ïmürnä* 'наша жизнь'. Из согласных встречаются палатальные /с'/ и /з'/, но не везде. В начале слова вместо традиционного /й/ выступает /д'/ (по данным материала словаря данный согласный зафиксирован только в говоре деревни Красный Ключ [ВЈр] – М. К.), вместо /в/ используется /б/. Из морфологических особенностей И. Иванов выделяет употребление суффиксов множественного числа *-влак* и *-лак*, из которых последний используется для придания именам существительным значения групповой множественности, например, *шорыклак* 'овцы', *юдүрлак* 'девушки', см. также: *китлак* 'руки' или *шинчалак* 'глаза'. Последние примеры, как отмечает И. Иванов, представляют собой результат влияния татарского языка (Иванов 1981: 59–61).

В падежной системе характерным является широкое использование суффикса аблатива *-леч* и абессива на *-дегече*: *корнылеч* 'от дороги', *киндыдегече* 'без хлеба'. В глагольной системе наблюдается отсутствие деепричастия на *-шыла*, использование деепричастия на *-шын*: *пурушынак ала-мом мугыматаш тўғале* 'уже после входа начал что-то бормотать'. Вместо традиционного деепричастного форманта *-меке* используется *-мөйгө*: *кочмөйгө* 'после того, как поел', *лекмөйгө* 'после того, как вышел'. Отмечается широкое использование деепричастия на *-дегече*: *лекдегече о лий* 'нельзя не выйти', *толдегече ит код* 'приходи, досл. не оставайся не придя'. Для лексического состава говора характерно наличие множества татарских заимствований, которые отсутствуют в других диалектах марийского языка (см. подробно: Иванов 1981: 61–62).

На основе проанализированного материала можно утверждать, что бирский говор в области морфологии показывает много сходных черт с говором деревни Сарсы или пермским (Р) говором. В обоих говорах самым употребительным показателем множественности однородных предметов является суффикс *-влак*. В бирском говоре для него характерна определительная функция, чем объясняется наличие множества примеров на несогласование между подлежащим с суффиксом *-влак* и использованием после него сказуемого в 3-ем лице ед. числа. Определи-

тельная функция показателя множественности объясняется влиянием соседних тюркских языков: *вольыкем-вылак тенейе виге эс'ен* 'мой скот [мн. число] в этом году весь здоровый' (2: 288); *шүргет, кит-йолет, могырет-в^ллак лөчен* 'твое лицо, твои руки-ноги, твоё тело [мн. число] вспухли [ед. число]' (4: 1324); *б^лрвез'е-в^ллак үдүр ден модеш* 'парни [мн. число] с девушками [ед. число] играют [ед. число]' (2: 411); *вате б^лрвез'ышт-в^ллакым с'ойгä* 'женщина ругает своих детей' (6: 2230); *кум изак-шоляк-в^ллак ли^имы годым...* 'когда есть три брата...' (7: 2441); *с'үäs'-влäк нурун коштым (чүкчү-гышым)* 'татары жуют (серу)' (9: 3206).

Суффикс множественного числа **-мыт** используется со словами, обозначающими родственные понятия. Отметим, что в пермском говоре примеров с данным показателем не имелось, но в бирском диалекте суффикс **-мыт** используется широко: *акатмыт ружам тўредыт* 'моя старшая сестра и все к ней относящиеся жнут рожь' (5: 1439); *коча-мытын мүйүшт шуко* 'у моего деда и тех, кто к нему относится, много мёда' (5: 1439). Групповую множественность неоднородных лиц может выражать и суффикс **-влäк**: *минь акам-в^ллак теке миём-ат, үжäm с'үänläи* 'я прихожу к моей старшей сестре и её близким и приглашаю на свадьбу' (6: 2265).

Показатель множественности **-ла** выступает в примерах: *ты арня-лаште олаш миём* 'в эти недели пойду в город' (1: 67); *эртак коремла* 'всё овраги' (3: 887).

В отдельных случаях суффикс **-ла** соединяется с суффиксом **-ер**: *кожла йўла, вара пушенге кошка, тудым маным пуэрла* 'лес горит, потом деревья высыхают, это называют пуэрла мелкий лесок, роща' (6: 1978), см. также: *ломберла* 'черёмуховая роща' (4: 1282).

Суффикс множественного числа **-лак** зарегистрирован в единичном примере: *эртак тишты пуэр шога (кук^хшы гожлак)* 'здесь только мелкий лесок стоит (сухие ели)' (6: 1978).

В диалекте широко представлены все 9 падежей, включённых в падежную систему современного марийского языка. Много примеров имеется с винительным, дательным, родительным и обстоятельственным (латив) падежами. Меньше примеров зафиксировано с инессивом, иллативом, комитативом и компаративом (ср.: комитатив в пермском говоре представлен одним примером, а примеров с **-ла** не имеется). Всё же по степени распространённости в диалекте, как и в пермском говоре, первые места занимают аблатив на **-леч**, элатив на **-гыч**, абессив на **-те(гече)**. Относительно послелога **-гыч**, считаемого языковедами па-

дежным окончанием (см. Bereczki 2002: 40–42), следует сказать, что в примерах говора он везде подчиняется закону гармонии гласных. Кроме перечисленных падежей в материале говора имеются другие мало-используемые или реликтовые падежи: эссив (*-н'ек*), дистрибутив (*-лен*), терминатив (*-шкен*), темпоралис (*-с'ек*) и т. д. Древние уральские падежные форманты латива (*-k*; *-an/-än*), локатива (*-nV*), аблатива (*-tV*) хорошо сохранились в наречиях, образующих серийные ряды с вопросами куда? где? откуда? Отдельные примеры: *үлкө* 'вниз', *үлән* 'вниз', *үлнө* 'внизу', *үлүч(үн)* 'снизу' (9: 3309), см. также *үлāk*: *үлāk пыште това-рым!* 'положи топор вниз!' (9: 3308); *үлкүлā*: *үлкүлā водем* 'спускаюсь вниз' (9: 3309); *үлереш*: *вūt тене үлереш водем* 'я спускаюсь по реке' (9: 3309); *теран* *шочынам*, *теран* *кушкынам*, *теран* *колем* 'я родился дома, вырос дома, умру дома' (8: 2725); *терычем* *кондем окс'ам* 'я при-несу деньги из дома' (8: 2726); *терке* 'домой', *терне* 'дома' (8: 2727).

Отдельные примеры с падежными окончаниями:

– **Номинатив (Ø)**: *вуй*, *йол*, *могыр*, *туп коржеиш* 'голова, нога, тело, спина ноет' (3: 896); *вольык-в^ллакем виге тўз пуруи нашыгыч* 'мои домашние животные [мн. число] все вернулись [ед. число] с поля целые, невредимые' (8: 3001); *күллө калык пашаиш каен пытыиш* 'всякие люди (досл. всякий, разный народ) [ед. число] ушли на работу [мн. число]' (4: 1116).

– **Генитив (-н/ын)** (почти во всех примерах наблюдается полная изафетная конструкция): *ора-вүй (пирын, пийын, с'ос'нән, имньын; он'д'жылно)* 'клык (у волка, собаки, свиньи, лошади; спереди)' (5: 1704); *черкын чәркәйтәште кайык иин'д'жа* 'на фронте церкви сидит птица' (9: 3048). В данном примере у слова *чәркәтә* 'фронтон, щипец' отсутствует притяжательный суффикс 3-го лица единственного числа. Обладатель *черке* 'церковь' стоит в генитиве. Подобные конструкции, по мнению Габора Берецки, являются финно-угорскими по своему происхождению (Кузнецова 2017: 71).

Отдельные примеры на изафетную конструкцию: *пи-генъын, пырыс'-игын иин'д'жаже* *пачылтеиш* 'у щенка, у котёнка открываются глаза' (6: 1947); *киндын акше* *күз'ә* 'цена хлеба поднимается' (4: 1151); *ава-гумдурум тўл'әт үдүрүн* *аважлан* 'ава-гумдур (дар жениха матери невесты) платят матери девушки' (1: 19).

– **Датив (-лан)**: *еҥлан* корным пуэм 'даю (уступаю) дорогу человеку' (3: 881); *имне акш(ы)лан* көнем 'я соглашаюсь с ценой, предлагаемой за лошадь' (3: 955); *вўлāндб̄м арем он'джыкылан* (он'д'жыко тўлāш) 'я беру землю в долг (досл. для будущего) (заплатить в будущем) (1: 63); *ачам кўштā*: «*акат-в^блакым с'ўāнлāн ўж!*» – манеш; *минь акам-в^блак теке мием-ат, ўжāм с'ўāнлāн*: «*акай кур(у)с'кам дене коктын с'ўāн-марий-ватанлан шочмо водылан мийз'а!*» – манам; *марийже дене ватыже коктын мият* 'мой отец мне приказывает: «Старшую сестру и её близких позови на свадьбу!» – говорит он. Я прихожу к старшей сестре и её близким и приглашаю на свадьбу: «Старшая сестра, с мужем (зятём) вдвоём приходите в понедельник вечером как приглашённые муж и жена на свадьбу» – говорю я; муж и жена вдвоём приходят' (6: 2265). В данном предложении формант *-лан* выполняет в словах временную и целевую функции.

Относительно употребления датива в диалекте следует подчеркнуть, что формант *-лан* используется чаще всего для выражения причины действия: *шокшылан* ал уке 'из-за жары нет силы' (1: 38); *оамышым тўткām йўр йўрмўлāн* 'я завешиваю шалаш из-за того, что идёт дождь' (8: 2997); *ваки-с'ер таче тымык шин'д'жа мардеж укедан* 'мельничный пруд сегодня спокойный (досл. спокойно сидит) из-за отсутствия ветра' (8: 2744).

– **Аккузатив (-м)**: *вўдўм, лаврам шыжыктем* 'я брызжу воду, грязь' (7: 2373); *минь декем окс'ам йодын толнат* 'ты пришёл ко мне просить деньги' (2: 272).

Имеются многочисленные примеры с неоформленным винительным падежом, как, например: *имн'е налаш верештеш* 'придётся купить лошадь' (1: 131) или *вичам пōлем чома петраш* 'я перегораживаю хлев, чтобы запереть жеребёнка' (6: 1956).

– **Инессив (-штV)**: *нерге кожлаште мб̄лāнде кōргōштō шўтен пурен ила* 'барсук живёт в лесу в земле, вырыв себе нору' (5: 1559); *мылам юмо пуйрен элыште кошташ* 'мне богом суждено ходить по чужим странам' (6: 1992).

– **Иллатив (-шкV)**: *таче минь с'уртушко* язум с'ерен колтышым 'сегодня я отправил домой (досл. в дом) письмо' (2: 389); *кукишо кечын каем олашке* 'в субботу я пойду в город' (3: 715); *унаш тольым* 'я пришёл в гости', ср. в других диалектах: *унала тольым* [М], *унала каем* [УР] (9: 3252).

– **Латив (-еш/-и).** Использование данного падежного форманта связано в большинстве случаев с управлением глагола: *казакеш кодын* 'он остался вдовцом' (3: 680); *пöртеиш олтаи монденам* 'я забыл затопить (печь) в доме' (5: 1462); *тинь неи языкан улат, вес' тўн' д' жайи тамы-кеш йўлет* 'ты очень грешный, ты сгоришь на том свете в аду' (8: 2661).

– **Комитатив (-ге).** *пураге, пўрўге йўн пытарат* 'они выпивают и пиво, и медовуху' (6: 2012); *ватем колыи, моло ўдўрўмайи уке, пöрўег с'омылге, ўдўрўмайи с'омылге шкан'ем итаи войз'о* 'моя жена умерла, других женщин нет, мне пришлось выполнять как мужскую, так и женскую работу' (6: 2043); *шорык тўшкўге йомын* 'овцы потерялись всей отарой' (8: 2996). Примеры говорят о том, что комитативный суффикс *-ге* может выполнять как совместную, так и соединительную (коннективную) функции, что связано с историей его развития (см. подробно: Кузнецова 2011: 121–127; Pusztay 2001: 93–96).

– **Компаратив (-ла).** В примерах падежный формант *-ла* выражает не столько сравнение, сколько то, как, каким образом человек совершает действие: *с'ўяс' упи вуйла кочкеш* 'татарин ест с шапкой на голове' (1: 215); *чара йолла коштеиш* 'он ходит босиком (босыми ногами)' (2: 468); *пел китла вўдўм конда* 'он приносит воду одной рукой' (3: 805).

– **Абессив (каритив) (-те[гече]).** Падежное окончание абессива полностью совпадает с окончанием отрицательного деепричастия. И с именами существительными, и с глагольными основами может выступать как краткая форма (*-те*), так и полная (*-тегече*), установить какую-то закономерность в их употреблении тяжело. В предложениях, в которых говорится о болезни человека, связанной с определённым органом тела, используется формант *-де*: *вуйте кия* 'у него болит голова (досл. лежит без головы)' (1: 214); *мўшкўрте кия* 'у него болит живот (досл. лежит без живота)' (5: 1535); *мўшкўрте почанеиш* 'у него болит живот' (досл. валяется без живота) (6: 1950); *мўшкўрте пöрдўлеиш* 'у него болит живот (досл. крутится без живота)' (6: 1958); *оўде кия, шўлўлтўн о герт* 'у него болит грудь (досл. лежит без груди), дышать не может' (5: 1688) и т. д.

Примеры с *-де(гече)*: *пöртöлўм теркем окс'атак (окс'а налте)* 'я возвращаюсь домой без денег (не получив деньги)' (3: 891; 5: 1653); *мбўлўндбўте ила* 'он живёт без земли' (5: 1431); *ырвез'е тувурте-йолаиште куржеиш* 'ребёнок бежит без одежды (досл.: без рубашки, без штанов)' (8: 2870); *кукиун'ек чайым йўеиш шöртегече* 'он пьёт чай всухую

без молока' (4: 1011); *тужок нальым (окс'атегече)* 'я получил (что-то) так (без денег)' (8: 2876).

В бирском диалекте, как и в пермском говоре, наблюдается стяжение гласных *ea* → *a* во время употребления падежного форманта *-те* с усиленной частицей *-ак*: *окс'атак* 'без денег' (5: 1653); *пöрттăк* 'без дома' (6: 1962); *мокытак* 'без мха' (5: 1457); *шöн'д'жăлтăк* 'без соли' (7: 2480); *тöрз'ăтăк* 'без окна' (8: 2853); *ушитак* 'без шапки' (9: 3259); *уйтăк* 'без масла' (9: 3304).

– **Аблатив (-леч)**: *йолташем милечем йодеш* 'мой друг спрашивает у меня' (1: 89); *имне эртак шўльўм пукишумулан шўльўлеч кульумеш* 'из-за постоянного кормления овсом овёс приедается лошади (досл. лошадь от овса теряет аппетит, вкус)' (4: 1019); *ўдўр мариийлеч с'өрлă* 'девушка отказывается от брака (досл. от мужчины отстраняется)' (7: 2486).

В диалекте формант **-леч** часто используется в сравнительных конструкциях: *чолпа-шўдўр ... мол шўдўрлеч вигелеч-ат волгыдын коеш* 'Венера ... светится намного ярче, чем все другие звёзды' (9: 3143); *вольык ос'с'ылеч катыкеме* 'по сравнению с прошлым скот сократился' (3: 673); *ора-вўй ... мол пўйлеч кужо, кошарге* 'клык ... по сравнению с другими зубами длинный, острый' (5: 1704).

– **Элатив (-гVч)**: *кожла көргөдөч лекташ аптраненам* 'я растерялся, как выйти из леса' (1: 58); *кум эргыгыч коктышым салдатлан пуэм* 'из трёх сыновей двоих я отдам в солдаты' (2: 283); *налын пуа пазар-гычын* 'он покупает на базаре (досл. из базара)' (2: 285); *кидкыч кидыш окс'а коштеш* 'деньги ходят из рук в руки' (3: 801); *ўггө мераңым кучен шўйжўгўч* 'филин схватил зайца за шею' (9: 3316).

– **Темпоралис (-с'ек)**: *тошто котс'ек поян илена* 'с давних времён мы живём богато' (3: 918); *кунамс'ек ужун отыл?* 'с какого времени (как давно) ты не видел?' (4: 972); *у-ий марс'ек миен омыл кожлашке* 'я не ходил в лес с нового года' (5: 1412); *намыр поян ила (ошс'ек, ожно готс'ек)* 'давно богато живёт (с давних пор, с давнего времени)' (5: 1542); *теггет,с'ек кочкын омыл* 'я не ел со вчерашнего дня' (8: 2720); *имашс'ек ужун омыл* 'я не видел с прошлого года' (9: 3311).

– **Дистрибутив (-лен)**: *ружа вўдăш куралыт шижылен* 'для посева ржи пашут по осени' (1: 27); *пум терлен нальым (тер чот тене)* 'я купил дрова, сосчитав их санями (по количеству саней)' (8: 2724); *минь куралам поянлан кечылен* 'я пашу для богача подённо' (3: 715); *пареңгым путлен ужалем (кремгален ом ужале)* 'я продаю картофель по

пуду (по фунту не продаю)’ (6: 2044); *минь лымыштым ойз’алан войз’ем шўдўлен, ойз’а пуа шўдўжлйн колдырым* ’я сдираю кору молодой липы для хозяина по сто (штук), хозяин даёт за сто (штук) двадцать копеек’ (7: 2587).

– **Терминатив (-ишкен)**: *колиш ея гане кия ик суткаишкен, вара ушу-жо турмўжгё ойла* ’он лежит до суток как мёртвый, после того как приходит в себя, говорит’ (8: 2951); *куишкен вучем?* ’до какого времени я жду?’ (4: 976); *ўмбәлҫым пога ик арняишкен* ’он собирает сметану до одной недели’ (2: 444); *кум ийыишкен вучаш шуко* ’до трёх лет ждать долго’ (2: 308).

– **Эссив (-н’ек)**. Если в пермском говоре данный падежный формант используется в основном с именами числительными, в рассматриваемом бирском говоре выступает с именами существительными, прилагательными, числительными: *мыскынь, ^брвезын’ек* *колыш* ’бедный, умер молодым’ (5: 1437); *из’ин’ек* *окаш тунемым* ’с детства (маленьким) научился читать’ (2: 351); *олымым оран’ек* *ужалышым* ’я продал солому всей кучей’ (5: 1706); *соганым тўшкәйн’ек* *луктун дол!* ’вырви лук кустом и принеси!’ (8: 2996); *кок вўлем когын’ек(-ат)* *чомалыш* ’обе мои кобылы ожеребились’ (3: 833); *пазариште* *кум имне иле, кумун’ек(-ат)* *нальым* ’на базаре было три лошади, все три я купил’ (4: 1020); см. также: *кудунек* ’все шесть’ (4: 1066), *лунок* ’все десять’ (4: 1331), ср. окончание комитатива *-ге*: *луге* ’все десять’: *луге каят* ’все десять уходят’ (4: 1331). Функции суффиксов *-н’ек* и *-ге* в подобных примерах совпадают.

Функции данного падежного окончания в диалектах марийского языка разные. В северо-западном наречии оно выполняет совместную функцию, в пермском говоре больше комитативную, чем функцию временного или постоянного состояния, в бирском говоре, как показывают примеры, оно используется для выполнения обеих функций.

В глагольной системе бирского говора резких отличий от норм литературного варианта не имеется, представлены почти все случаи спряжения глагола во всех временах и во всех наклонениях, как в утвердительной, так и в отрицательной форме. По многим показателям говор демонстрирует сходные черты с пермским говором. По сравнению с последним, в бирском говоре зафиксировано больше примеров

1) на использование суффикса *-геч-* для образования условно-сослагательного наклонения. Примеры говорят о том, что гласный звук суф-

фикса уподобляется иногда гласным корня глагола. Варьирование *-геч-* ~ *-гыч-* объяснить трудно. В отдельных случаях конструкция дополняется вспомогательным глаголом *иле*, *ыле* 'было': *пурам адак йүгүчет!* 'если бы ты выпил ещё пива!' (2: 580); *кочкычет* 'если бы ты поел' (3: 931); *кочкече* 'если бы он поел' (3: 931); *толгечышт ыле* 'если бы они пришли' (8: 2785); *тынным ужгечем* 'если бы я тебя увидел' (9: 3290); *үдүрүм тенейе налгычет иле* 'если бы ты нынче женился' (5: 1537); *пазариште кемым налгечет иле* 'если бы ты купил на базаре сапоги' (5: 1537); *тинь минь декем эрла толгычет иле (эрла тол иле)* 'если бы ты завтра пришёл ко мне (пришёл бы завтра)' (8: 2785); ср.: *пазариште кемым налз'а иле, шерге гын-ат (налаш күлеш иле)* 'купили бы вы сапоги на базаре, если даже дорогие (надо было бы купить)' (5: 1537). В данном предложении для выражения намерения, воли, даже требования говорящего используются условный союз *гын* 'если' и вспомогательный глагол *иле* 'было'; см. также глагол *иле* 'было' для выражения не-реального условного действия в предложении: *ачат тиньым таче кырем иле* 'отхлестал бы отец тебя сегодня' (3: 745).

2) Употребление краткой формы отрицательного глагола 3 лица единственного числа настоящего времени *о*: *рушитеш, ны-мам о шин'д'же* 'пьянеет, ничего не соображает' (2: 261); *шудумо уржам олымжо о чыте шокишлан* 'неспелую рожь стебель (досл. солома) не удерживает из-за жары' (4: 1198) (аналогично в пермском говоре).

3) Наличие страдательного причастия на *-маш* (в терминологии Г. Берецки – причастие прошедшего времени [Bereczki 2002: 252]) (примеров мало): *толмаш верем тинь денет гына* 'место моего прихода только у тебя' (8: 2786); *мыйын тышке толмаш вер* 'для меня место прихода сюда' (8: 2786); *вор клат-көргөм толен гаен; тылат шижмаш, йүт вошт пий оптыш (шижын огыл, умален кодын)* 'вор обчистил клеть; ты должен был почувствовать, всю ночь лаяла собака (он не почувствовал, проспал)' (7: 2399–2400).

4) Использование отрицательного причастия на *-дымаш/-дѣймаш* наряду с отрицательными причастиями на *-дымо/-дымѡ/-дыме*: *лымаш-тым ... кошташ пыштат кече вотьтымаш верышке* 'молодую липу складывают для сушки на место, куда не падают лучи солнца' (3: 617); *таче пошкыдем дек мийтымашлан лач арня* 'сегодня ровно неделя, как я не заходил к своему соседу' (4: 1194) (аналогично в пермском говоре).

5) Повсеместное употребление деепричастного суффикса *-мѡгѡ* вместо *-меке* литературной нормы: *олма велеш олма-пугуть(ч) (күймѡгѡ)* 'яблоки падают с яблони (после того, как созреют)' (1: 120); *кеч шич-*

мӧӳгӧ водо лиеш 'после того как солнце сядет, наступит вечер' (1: 161); *вара шуко киймӧӳгӧ ушужо пура* 'после долгого лежания он приходит в сознание' (5: 1523); *шӧрӧм шолтат подеш, шолын шумӧӳгӧ пу ведраш волтат* 'молоко кипятят в котле, после того как закипает, сливают (досл. спускают) в деревянное ведро' (8: 2816) (аналогично в пермском говоре).

6) Широкое использование суффикса *-тымашын* как в бирском, так и в пермском говорах для образования отрицательного деепричастия. На основе многочисленных примеров из пермского диалекта нами было высказано предположение, что его можно рассматривать как суффикс, образующий деепричастия причины и цели от отрицательного причастия *-тымаш* + падежное окончание инструктива *-н* (см. подробно: Кузнецова 2019: 116–117): *орвам лепаш(ке) шындем нӧртӧмӧшӧн* 'я ставлю телегу в сарай (под навес), чтобы не промокла' (5: 1596); *имньым амбареш тӱкӱлем вор шолыштымашын* 'я запираю лошадь в амбаре, чтобы воры её не украли' (7: 2434); *тувурум тамгамдем йомдымашын* 'я ставлю клеймо на рубашку, чтобы она не затерялась' (8: 2660).

Морфологический анализ бирского диалекта словаря свидетельствует о том, что говор в области морфологии во многом совпадает с говором деревни Сарсы или пермским (Р) говором (Кузнецова 2019: 109–118). Кроме 9 падежей, включённых в теоретическую грамматику марийского языка, в обоих диалектах широко распространены аблатив на *-леч*, элатив на *-гыч*, абессив на *-те(гече)*. Встречаются в примерах и реликтовые падежи, как дистрибутив на *-лен*, терминатив на *-шкен*, эссив на *-нек*, темпоралис на *-сек* и другие. Из суффиксов множественного числа имён существительных самым употребительным является суффикс *-влак*, редко встречается суффикс *-ла*. В бирском говоре по сравнению с пермским встречаются показатели множественности *-мыт* и *-лак*. Можно утверждать, что в обоих говорах имеется условно-сослагательное наклонение с суффиксом *-геч-*, распространенное в горном и северо-западном наречиях. Для бирского и пермского диалектов характерны специфические причастия и деепричастия, которые отсутствуют в говорах западного ареала марийского языка.

Литература и источники

- Иванов, И. Г. 1981: Марий диалектологий. Университетсе студент-влаклан ту-немме книга. Йошкар-Ола.
- Кузнецова, М. Н. 2011: К вопросу о совместном падеже в марийском языке. In: Современные проблемы финно-угорских языков и финно-угроведения. Материалы Всероссийской научной конференции. (Йошкар-Ола, 16 сентября 2010 г.) Йошкар-Ола. 121–127.
- Кузнецова, М. Н. 2017: Венгерские финно-угроведы и вопросы марийского языкознания. Часть вторая. Габор Берецки и ареальные контакты языков Волго-Камского региона. Йошкар-Ола.
- Кузнецова, М. Н. 2019: Венгерские финно-угроведы и вопросы марийского языкознания. Часть первая. Эден Беке и Марийский диалектный словарь (2-е изд., испр. и доп.). Йошкар-Ола.
- Beke Ödön 1997–2001: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und †József Erdődi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Herausgegeben von János Puszta. Bibliotheca Ceremissica IV/1–9. Szombathely.
- Bereczki Gábor 1994: Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. Studia Uralo-Altaica 35. Szeged.
- Bereczki Gábor 2002: A cseremis nyelv történeti alaklana. Studies in linguistics of the Volga-Region. University of Debrecen. Supplementum I. Debrecen.
- Pusztay János 2001: Der tscheremissische Komitativ und was dahinter verborgen sein kann. In: Pusztay, János (Red.), Zur (Morpho-)Syntax der uralischen Sprachen. Specimina Sibirica XVI. Szombathely. 93–96.

**Der Birsker Dialekt im *Tscheremissischen Dialektwörterbuch*
von Ödön Beke (morphologische Analyse)**

Im Artikel werden die morphologischen Besonderheiten des Birsker Dialekts behandelt. Nach Ödön Beke gehören zu diesem Dialekt die Mundarten von Dörfern Staryj Orjebasch (B), Starojaschevo (BJ), Krasnyj Ključ (BJp) (Kreis Birk, Gouvernement Ufa). In der heutigen tscheremissischen Sprachwissenschaft bilden diese Lokaldialekte mit den Untermundarten der anderen Dörfer des Mischkinoer und des Birsker Gebietes die sogenannte Mischkinoer Mundart des Ost-Dialekts.

Aufgrund des reichen Dialektmaterials betrachtet die Autorin zuerst Pluralsuffixe und Kasusendungen. Aus den Pluralzeichen verwendet man Suffixe *-wlak*, *-mât*, *-la*. Selten kommt das Pluralsuffix *-lak* vor. Es wird die breite Verwendung solcher Kasusendungen wie *-leč* (Ablativ), *-γêč* (Elativ), *-te(γeče)* (Abessiv/Karitiv) unterstrichen. Aus den relikten Kasussuffixen werden oft *-sek* (Temporalis), *-len* (Distributiv), *-šken* (Terminativ), *-nek* (Essiv) gebraucht.

Im Verbparadigma sind auch einige Unterschiede zu den Literaturnormen des Tscheremissischen zu beobachten. Es werden solche Erscheinungen hervorgehoben wie 1) Gebrauch der kurzen Form des Negationsverbs *o* statt *ok* in der 3. P. Sg.; 2) Verwendung des Suffixes *-γeč/-γêč-* für die Bildung des Konditionals, welches für das Berg- und Nordwesttscheremissische eigen ist; 3) Vorhandensein des verneinten Partizips *-dêmaš* statt *-dême/-dêmo* und des passiven Partizips *-maš*; 4) Gebrauch des verneinten Gerundiums *-têmašân* und des Gerundiums der vorzeitigen Handlung *-môṅgö* statt *-meke*.

Die morphologischen Merkmale des Birsker Dialekts sind im grössten Teil gleich den des Permer Dialekts (das Dorf Sarsy, Kreis Krasnoufimsk, Gouvernement Perm).

Schlüsselwörter: Marisch/Tscheremissisch, Birsker Dialekt, Morphologie, Ödön Beke.

MARGARITA KUZNETSOVA

A nyelvi adatközlő életrajzának jelentőségéről

Lars-Gunnar LARSSON

Uppsala
larsson.larsgunnar@gmail.com

Az umei lapp nyelvet délről a déli lapp, északról pedig a pitei és a lulei lapp nyelvterületek határolják. Hosszú ideig Wolfgang Schlachter művei – szótára (1958) és sok más kiadványa (pl. 1991) – jelentették az umei lapp nyelvről rendelkezésre álló ismeretek legfőbb forrásait. Például Juhani Lehtiranta a lapp közös szókincsről szóló kézikönyvében (1989) az umei lapp adataihoz szintén Schlachter szótárának anyagát használta fel, vagyis csak azokat a szavakat tekintette az umei lapp szókincs tényleges részének, melyek ebben a szótárban megtalálhatók voltak. Egy ilyen eljárás legalább két okból nem fogadható el. Schlachter szótára egy idiolektuson, azaz egy adatközlő, Lars Sjulsson nyelvén alapul. Sjulsson Malában, az umei lapp nyelvterület délkeleti szélén lakott, tehát nem képviselhette pl. a nyugati hegyi nyelvjárásokat. A háború alatt drámai események közepette elveszett Schlachter szógyűjteményének jó néhány cédulája (Schlachter 1958: VIII–IX). Ilyen volt valószínűleg például annak a cédulának a sorsa is, amelyre a nyilat jelentő szó lehetett feljegyezve. Így aztán Schlachter szótára szerint ez a szó nem létezik az umei lappban, pedig természetesen ez az ősi eredetű szó az umei lappban is megtalálható (pl. Sorselében *ñuoolla*; ULMA 16777 s.v. *njuõlla*).

Léteznek azonban más umei lapp források is, amelyeket kéziratként őriznek az uppsalai és umeai levéltárakban. Összesen kilenc településről származó, javarészt szógyűjteményekről, feljegyzésekről van szó. Malában K. B. Wiklund 1900-ban végzett gyűjtőmunkát. Két tanítványa folytatta a munkáját: Nils Moosberg mindkét tárnai nyelvjárásból gyűjtött szavakat, Sorselében pedig az erdei nyelvjárást jegyezte le. Tanulótársa, Axel Calleberg négy keleti településen gyűjtötte az anyagát, ehhez Wiklund malái gyűjtését használta mintaként. Az adatszolgáltatók közül Calleberg sorselei közlője az egyetlen ismeretlen. Tryggve Sköld gyűjteménye (DAUM 10670) különbözik a töb-

biekétől, mivel sokkal később lett összeállítva, több mint egy adatközlője volt, és gyűjteményének a struktúrája is eltérő.

A malái nyelvjárást is, Sorsele erdei nyelvjárását is ketten jegyezték fel. A tudásunk a többi dialektusról egy-egy kutató gyűjtésén, egyetlen idiolektuson alapul. Fontos megjegyezni, hogy ma nagyon kevesen beszélnek umei lap-pul, és a régi nyelvjárási viszonyok is visszavonhatatlanul megváltoztak, ami-nek az okait a társadalmi átalakulásokban kell keresnünk.

A főt említett levéltárakban lévő anyag alapján az umei lapp korábbi nyelvjárási térképe jól rekonstruálható (Larsson 2012: 38). Itt két fődialektus különíthető el: a keleti (vagy erdei) és a nyugati (vagy hegyi). A nyelvi csoportok jól tükrözik az erdőben letelepedett (tehát állandó lakhellyel rendel-kező) és a hegyi nomád lapp életforma közötti különbségeket. A keleti dialektushoz tartozó nyelvterületek: Malå, Arvidsjaur, Malmesjaure, Sorsele er-dei nyelvjárása és Maskaure, míg a nyugatihoz Sorsele hegyi nyelvjárása, Észak-Tärna (Boksjön falu), Dél-Tärna (Björkvattnet falu) és Ullisjaure so-rolható. A két fő dialektus között hangtani, alaktani és szókincsbeli különbsé-gek mutatkoznak: például az ősi *-ðð-* a keleti fődialektusban megmaradt, a nyugatiban viszont *-rr-*-re változott. A tárgyeset végződése a keletiben *-w*, de a nyugatiban *-p* (vö. Larsson 2012: 103–105, 130; 2014).

A négy nyugati nyelvjárás között az ullisjaurei több sajátos jelleget is mu-tat. Van például egy olyan illativusi végződése, amely ismeretlen más nyelv-járásokban (Larsson 2010), és szókincse is eltér a többiekétől. Egy 140 ele-met tartalmazó ullisjaurei szólistában például több mint 40-nek nincs megfe-lelője a többi umei lapp nyelvjárásban. Felmerülhet indoklásként, hogy mindez a szomszédos déli lapp nyelv hatásával magyarázható (vagyis, hogy e szavak déli lapp átvételek volnának), viszont ez nem állja meg a helyét, mivel az adott szavak a déli lappból is hiányoznak.

Amikor egy terület nyelvjárását csak egy-egy adatközlő képviseli, felme-rülhetnek bizonyos kérdések az adatközlő nyelvhasználatával kapcsolatban. A maskaurei adatok közül szembeűnő, hogy a *-ðð-* esetében két kiejtés van megadva: *-ðð-* és *-rr-*, pl. *nèððä* és *nèrrä* 'nyél', *skàrrä* és *skàððä* 'ínség' (ULMA 22480:6:1771; 22480:9:2922). Hogyan lehet ezt értelmezni? Az adatközlő mind a két kiejtést használta? Esetleg néhányan a faluban *nèððä*, mások pedig *nèrrä* alakot használtak? Vagy korosztály szerinti megoszlás rejlik a két alak között?

Egy másik példa is található Sköld anyagában, ami jól szemlélteti a prob-lémát. Az egyik főinformátora, Ville Stenvall zárhangot ejtett a *-ðð-* helyén, pl. [naddä] 'nyél'. Amikor Sköld e kiejtés okát tárgyalta Knut Bergslanddal, Bergsland úgy vélte, hogy ez a kiejtés azzal magyarázható, hogy Stenvall so-

káig dolgozott svéd nyelvűek között, akik nyelvében a -ðð- hang nem létezett. Később azonban Sköld tudomást szerzett az igazi okról: Ville Stenvall szülei a ð hangot „csúnyának” tartották és rábeszéltek, hogy az adott hangot *d*-ként ejtse (Larsson 2012: 104). Jól látható tehát, hogy milyen problémák merülhetnek fel, amikor egy egyén képviseli egy egész településnek a nyelvét.

Ennél komolyabb problémát okoz Bergslandnak (1946: IX) a déli lapp nyelvről alkotott azon véleménye, miszerint a déli lapp nyelvet olyan kis közösségekben beszélik, hogy a nyelvjárások voltaképpen inkább egyének nyelveinek tömörüléseként tekinthetők, amelyeknek nincsen megszilárdult formájuk. A déli lapp másik nagy szakértője, Gustav Hasselbrink (1944: 7) is hangsúlyozta ennek a nyelvnek a változékonyságát, ami szerinte a nyelv régi tulajdonsága. Ha viszont az umei lapp éppolyan változékonny, mint a szomszédos déli lapp, akkor az egész nyelvjárási térkép véletlenszerűnek tűnhet, hiszen a helységeket egy-egy adatközlő képviseli.

Az alapkérdés tehát az, hogy mennyire megbízhatók egy-egy település nyelvjárásából származó adatok, amelyek egyetlen idiolektusra támaszkodnak. Lehet-e egyáltalán tudni, hogy egy informátor valóban az adott helységben élők nyelvéből közölt adatokat, vagy csak saját idiolektusáról szól? Amikor ráadásul egy manapság nem beszélt nyelvről van szó, akkor mit is mutat a nyelvjárási térkép? Ha Moosberg és Calleberg más umei lapp adatközlőket is kikérdeztek volna, vajon másképpen nézett volna-e ki a nyelvjárások térképe? Igaz, hogy az umei lapp nyelvjárások térképe jól ki van dolgozva, de az alapkérdés továbbra is megmarad: honnan tudható, hogy az adatközlők egész közösségük nyelvét képviselik-e?

Tekintettel az umei lapp anyag minőségére, egyfajta „háromszögelés” lehetőségére merül fel. Malából két szógyűjtemény áll rendelkezésre – Wiklundé és Schlachteré –, amelyekről tudjuk, hogy két külön adatközlő szolgáltatott hozzájuk anyagot. A többi gyűjtemény egy-egy informátor adatain alapul (a sorselei erdei nyelvjárásról nem lehet teljes bizonyossággal tudni, egy vagy több adatközlő anyaga-e). Ha most összehasonlítanánk a két malái gyűjtemény szókincsét például a maskaurei gyűjteménnyel, és a két malái között nagyobb hasonlóság mutatkozna, mint egy malái és a maskaurei között, akkor nagyon valószínű, hogy a malái adatközlők – Ella Johansson és Lars Sjulsson – ugyanazt a malái nyelvjárást beszélték, ami eltért a maskaureitől. Schlachter ugyan 40 évvel Wiklund Johanssonnal történő interjúja után kérdezte ki Sjulssont, de ez a gyűjtés szempontjából kevésbé releváns, hiszen Ella Johansson Sjulssonnál négy évvel volt csak fiatalabb, tehát egyazon nemzedékhez tartoztak.

Sajnos azonban nem olyan egyszerű a két malâi gyűjtemény összehasonlítása, hiszen Schlachter gyűjteményéből véletlenszerűen hiányoznak szavak, mindamelllett az anyag kisebb is, és más a struktúrája és az ortográfiája is. Wiklund gyűjteménye tette ki Calleberg maskaurei munkájának alapját, ebből következik, hogy alapvető egyezés várható a malâi és maskaurei aldialektusok között.

Van még egy lehetőség választ kapni a fentebb körüljárt kérdésre: az emberre kell figyelni. A következőben ezt Nils Moosberg déli tárnai adatközlőjének, Sara Adersdotternek a példájával fogom megvilágítani. Moosberg 1917-ben gyűjtött anyaga (ULMA 16775 A–B) körülbelül 4500 szóból áll, tehát átfogó és megbízható képet ad az adatközlő nyelvéről. E korban nemcsak a nyelvészek, hanem más kutatók is érdeklődtek ugyanezen személyek iránt. Az antropológusok érdeklődésének az okairól még mindig vitatkoznak etikai szempontból. Nekünk most csak az a tény fontos, hogy jó minőségűek a fotók, de hiányzik a fényképezettek neve, hiszen nem mint embereket, hanem mint embertípusokat látták őket az antropológusok. Lehet, hogy valamilyen antropológiai gyűjteményben megvan Andersdotter arcképe, de nagyon kevés ma élő ember tudná azonosítani. 1913 nyarán a híres jojkagyűjtő, Karl Tirén (Tamás 2007: 81) egyszer Björkvattnet felé vándorolt, és találkozott Sara Andersdotterrel a hegyoldalon, aki énekelt neki egy *vuelié*-t, egy déli lapp jojkát (Ternhag 2018: 65; vö. Tirén 1942: 101). A jojka nincsen felvéve, de fel van jegyezve. Az adatközlő Sara e módon is közelebb kerül hozzánk, le tudjuk játszani kottából a jojkáját.

A legfontosabb adat, ami megvilágítja a dialektusra vagy idiolektusra vonatkozó kérdésünket, az Moosberg szógyűjteményében található. Ott írja, hogy adatait 1917 nyarán jegyezte fel Krutvattnetben, a határ norvégiai oldalán (valószínűleg ott tartózkodtak a lappok a rénszarvasaikkal). Az adatközlő a fentebb emített Sara Andersdotter, akit Sjuls-Anders Saraként ismeretek. 1844-ben született Ullisjaurében, 40 évig lakott a szomszédos faluban, Björkvattnetben. Kiderült, hogy Sara volt Calleberg ullisjaurei adatközlőjének, Thomas Olofsson anyjának a testvére. Az umei lapp nyugati földialektuson belüli legnagyobb különbségeket tehát Sara Andersdotter és az unokaöccse által közölt anyagokban találjuk. Sara szókincse nem az ullisjaureivel, hanem az északi tárnáival és a sorselei hegyi nyelvjárással van összhangban. Sara nem a tipikus ullisjaurei illativust használja (pl. *tollē* 'tűzbe'), hanem az umei lapp általános *jə*-ragú illativusát alkalmazza, vö. déli tárnai *skòkējə* 'erdőbe', maskaurei *muorrejə* 'fába', malâi *juhkija* 'folyóba' stb. (Larsson 2010: 421–422; 2012: 133). Ennek az lehet a magyarázata, hogy amikor az ullisjaurei lány férjhez ment a szomszédos faluba, módosítania kellett a nyelv-

használatán, és ki kellett cserélni a tipikus ullisjaurei elemeket a Björkvattnetben általánosan elfogadott formákra. Ez arról tanúskodik, hogy volt egy helységi nyelvszabvány Björkvattnetben – és Ullisjaureben is, hiszen elképzelhetetlen, hogy Sara és a húga két külön nyelvjárást beszéltek volna, míg Ullisjaureben nevelkedtek. Bergsland és Hasselbrink déli lappról tett állítása tehát nem állja meg a helyét a szomszédos umei lappban. Ott ugyanis minden egyén ugyanazon a módon beszélt, mint a többiek a faluban, mert ha nem így tett volna, akkor kinevették volna őket.

Érdemes utánajárni tehát az adatközlők életrajzána, életkörülményeinek, mert a kutatási eredményeket tekintve is releváns információval szolgálhatnak.

Irodalom

- Bergsland, Knut 1946: Røros-lappisk grammatikk. Et forsøk på strukturell språkbeskrivelse. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B:XLIII. Oslo.
- Hasselbrink, Gustav 1944: Vilhelminalapskans ljudlära med särskild hänsyn till första stavelsens vokaler. Uppsala.
- Larsson, Lars-Gunnar 2010: Der Illativ Singular im Ullisjauresamischen. Finnisch-ugrische Mitteilungen 32/33. Gedenkband Eugen A. Helimski. Hamburg. 417–424.
- Larsson, Lars-Gunnar 2012: Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica 83. Wiesbaden.
- Larsson, Lars-Gunnar 2014: Epenthetic vowels in Ume Saami gradation. Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi 21.12. 2014. MSFOu 270. Helsinki. 163–174.
- Lehtiranta, Juhani 1989: Yleissaamelainen sanasto. MSFOu 200. Helsinki.
- Schlachter, Wolfgang 1958: Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie. Lexica Societatis Fenno-ugricae XIV. Helsinki.
- Schlachter, Wolfgang 1991: Stufenwechselstörungen im Malälappischen. Aufbau oder Abbau eines Systems? Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 33. Wiesbaden.
- Tamás Ildikó 2007: Tüzön át, jégen át. A sarkvidéki nomád lappok énekhagyománya. Budapest.
- Ternhag, Gunnar 20018: Jojksamlaren Karl Tirén. Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Ser. F:1. 2:a uppl. Umeå.
- Tirén, Karl 1942: Die lappische Volksmusik. Acta Lapponica III. Stockholm.

Források

- DAUM 10670 = Tryggve Skölds sydsamiska ordsamling. Institutet för språk och folkminnen, Umeå.
- ULMA 16777 = [Nils Moosberg:] Uppteckningar gjorda i Sorsele sommaren 1918. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- ULMA 22480 = [Axel Calleberg:] Uppteckningar på lapska 1–13. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- ULMA 16775: I–II = [Nils Moosberg:] Uppteckningar gjorda sommaren 1917 i Fjällstugan vid Krutvattnet (Norge) efter Sara Andersdotter ("Sjuls-Anders' Sara") född i Ulliesjaurie 1844, sedan ung. 40 år bosatt i Björkvattnet, Tärna. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.

*

The importance of the linguistic informant's biography

On the basis of lexical material from nine localities, I have presented a map of the Ume Saami dialect variation (Larsson 2012). The material consists of unpublished archive collections in Uppsala and Umeå and Wolfgang Schlachter's dictionary (1958). The dialect recordings generally present the language of one individual.

As for South Saami – the language bordering Ume Saami to the south – Bergsland emphasized the variation among individuals, and was even inclined to talk of collections of individual languages rather than of dialects. If a similar variability existed also in Ume Saami, the reliability of a dialect map based on idiolects could be questioned.

Sara Andersdotter, one of the Ume Saami informants, had been living in Björkvattnet for some 40 years, when she was interviewed. Her idiolect generally agrees with the other idiolects of the Ume Saami mountain area in the west (i.e. Boksjön, mountain dialect of Sorsele, and Ullisjaure). The material from Ullisjaure shows many unique traits, which give it a position of its own within the Ume Saami language. It turns out that Sara Andersdotter was born in Ullisjaure and grew up there before moving to the neighboring village of Björkvattnet. She did not, however, use the dialect traits typical of Ullisjaure. This indicates that she had adapted her language to the norms of Björkvattnet. Consequently, there were local dialect norms in Ume Saami, not just idiolects.

Keywords: Saami dialects, Ume Saami, linguistic informant, biography.

LARS-GUNNAR LARSSON

A két Ricskov és a finnugorok

MATICSÁK Sándor

Debreceni Egyetem
maticsak.sandor@arts.unideb.hu

A finnugor tudománytörténet sem Pjotr Ivanovics Ricskovot, sem pedig a fiát, Nyikolaj Petrovics Ricskovot nem tartja számon. Egyedül Günter Stipa szól az ifjabb Ricskovról egy hatsoros bekezdésben (Stipa 1990: 201), emellett a mordvin írásbeliség kezdeti szakaszának neves kutatója, A. P. Feoktyisztov elemzi röviden az idősebb Ricskov könyvében közreadott rövid mordvin imarészlet öt szavát (Feoktyisztov 1976: 21–24). Írásomban röviden bemutatom apa és fia életét és munkásságát, kiemelve a Volga-vidék három finnugor népéről, a mordvinokról, a cseremiszekekről és a votjákokról szóló leírásokat. Ezekben a szövegekben összesen 37 cseremisze, 15 votják és öt mordvin szó fordul elő, ezek egy része nyomtatásban e művekben szerepel először.

1. Pjotr Ivanovics Ricskov

1.1. Élete és munkássága

Pjotr Ivanovics Ricskov (Пётр Иванович Рычков) 1712-ben született Vologdában. Apja gabonakereskedő volt, de hamar tönkrement, s a család 1720-ban Moszkvába költözött. Ricskov itt németül és hollandul tanult, valamint könyvelési és kereskedelmi tanulmányokat folytatott. 1730–32 között a Pétervár melletti Jamburszk üveggyárának vezetésében dolgozott. 1732-ben a pétervári kikötői vámhivatal tolmácsa lett. 1736-ban Szamarába költözött, az ún. első orenburgi expedíció munkáját segítő bizottság ottani irodájában kapott munkát. 1741-ben megalakult az Orenburgi Bizottság Földrajzi Osztálya, ennek vezetésével Ricskovot bízták meg, aki 1744-ben az Orenburgi Kormányzóság kancelláriájának lett a vezetője.

1752-ben Ivan Kraszilnyikov vezetésével elkezdtek összeállítani az Orenburgi Kormányzóság részletes térképeit, ebben a munkában részt vett a híres történész, V. Ny. Tatyiscsev és Ricskov is. A térképek 1755-ben láttak napvilágot. Ricskovot munkássága eredményeként a Szentpétervári Akadémia tagjává választották, ő lett a testület első orosz nemzetiségű levelező tagja.

Ricskov egészsége időközben megrendült, 1760-ban visszavonult, hogy a neki biztosított, Buguljma közelében, Szpasszkoje faluban (a mai Tatárföldön) fekvő birtokát igazgassa. Ricskov vidékről is számos tudóssal tartotta a kapcsolatot. Az 1768 és 1774 között zajlott orenburgi expedíció¹ vezetői közül P. S. Pallas és I. I. Lepjohin is meglátogatta őt a birtokán, sőt, Pallas felajánlotta neki, hogy vegyen részt az expedíciója munkájában (ezt Ricskov visszautasította, de a fiát beajánlotta Pallashoz).

Ricskov 1770-ben visszatért az állami szolgálatba, az orenburgi sóhivatal vezetője lett. A Pugacsov-felkelés (1773–75) zűrzavarában a birtoka megsemmisült, könyvtára odaveszett.

1777 júliusában kinevezték az uráli gyárak főtanácsa vezetőjének, emiatt Jekatyerinburgba költözött. Itt eredményeket már nem tudott felmutatni, mert ekkor már nagyon beteg volt, és az év októberében meg is halt.

Ricskov szabadidejében történelemmel és topográfiával foglalkozott, 60 tudományos munkát írt. Ő az oroszországi gazdaságföldrajz úttörője, emellett az oroszországi méhészet első kutatója, 1767-ben publikált munkájában részletesen leírta az oroszországi méhészetet.

Kétszer nősült, első feleségétől három fia és egy lánya született, köztük Nyikolaj Petrovics. Elsőszülött fia, Andrej (1740–1774), a Pugacsov-felkelésben halt meg, Szimbirszk erődjének parancsnokaként. Második felesége 11 gyermeknek adott életet.

Ricskov főbb munkái: *Описание города Оренбурга* [Orenburg város leírása, 1744], *Краткое известие о татарах* [Rövid tudósítás a tatárokról, 1745], *Письма о земледельстве в Казанской и Оренбургской губерниях* [Levelek a Kazanyi és az Orenburgi Kormányzóság földműveléséről, 1758], *История Оренбургская* [Orenburg történelme, 1759], *Введение к астраханской топографии* [Bevezetés Asztrahany topográfiájába, 1774].

¹ A Vénusz 1769-ben áthaladt a Nap előtt. Ezt a fontos csillagászati eseményt (ennek segítségével tudták megmérni a Nap–Föld távolságot) világszerte 77 helyszínen 151 tudós követte nyomon (többek között Hell és Sajnovics is Észak-Norvégiában). Oroszországban a hat csillagászati expedíció mellett öt szárazföldi részleget is útnak indítottak, közülük három Kazany vidékén, az Orenburgi Kormányzóságban és Dél-Szibériában végzett kutatómunkát, kettő pedig Asztrahany környékén, a Kaszpi-tenger mentén és a Kaukázusban dolgozott. Az expedíciók feladata Oroszország távolabbi területei növény- és állatvilágának, geológiai és meteorológia jellegzetességeinek a feltérképezése volt, de emellett fontosnak tartották a birodalom népeinek néprajzi leírását is. Az utazók nyelvi anyagot is gyűjtöttek, a Volga-vidéki finnugor nyelvekből több mint hatszáz szót jegyeztek le.

1.2. А *Топография Оренбургская* (1762)

Mindezek mellett egyértelműen életműve csúcspontja a *Топография Оренбургская* [Orenburg topográfiája].² 1755-ben jelent meg a korábban említett, az Orenburgi Kormányzóság, Kazahsztán és Közép-Ázsia Orenburggal szomszédos területeinek térképgyűjteménye. Ricskov művét, a térség első történeti-földrajzi leírását eredetileg e térképek magyarázataként készítette.

A mű első, 331 oldalas része már 1755-ben elkészült, a második, 262 oldalas egység 1760-ra lett kész, de a két egység könyvként csak 1762-ben láttott napvilágot. A teljes szöveg egy szentpétervári tudományos folyóiratban is megjelent.³ Munkáját németre is lefordították.

Ricskov műve úttörő jellegű, ilyen típusú művek korábban nem jelentek meg. Ő írta le először részletesen a Volgán túli sztyeppevidék földrajzi jellemzőit, növény- és állatvilágát, gazdaságát, és számos információt adott közre a térség népeiről is. Munkája nagy filológiai pontossággal készült, sok adatot tartalmaz. Ricskov e munka első kötetében finnugor népekkel is foglalkozik. A 176–183. oldalakon a mordvinokat és a cseremiszeket mutatja be, a 183–187. lapokon pedig a votjákokról ír.

1.3. P. I. Ricskov leírása a finnugorok népekről

1.3.1. P. I. Ricskov a mordvinokról

Ricskov leírásában többször hivatkozik Tatyiscsev nagy művére, az Oroszország történetére. Tatyiscsev szerint a mordvinok (és a cseremiszek) a szarmatáktól származnak. Régen merjáknak, ma morjáknak hívják magukat, írja. Valaha, az orosz hódítás előtt Rosztov, Halics és Kosztroma környékén és az Oka mentén éltek, ma a Nyizsnyij Novgorod-i, arzamaszi és sacki, valamint a penzai és alatiri járásban laknak, néhányan pedig a kazanyi és az ufai térségben. Az orenburgi kormányzóság sztavropoli járásában, a Cseremsan folyó mentén az 1762-es népszámlálás szerint 881 mordvin élt.

Sokáig tatár uralom alatt éltek. Ricskov a mordvinok korai történelme kapcsán közli, hogy Batu kán 1247-ben, a magyarok legyőzése után visszafelé tartva áthaladt a mordvinok földjén is, s innen vonult a volgai bolgárok fővárosa, Biljar ellen.

² A mű teljes címe: *Топография Оренбургская, то есть: обстоятельное описание Оренбургской губернии* [Orenburg topográfiája, azaz az Orenburgi Kormányzóság részletes leírása].

Internetes elérhetősége: https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_004461463/

³ *Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие* [Írások és fordítások az alkalmazottak javára és szórakoztatására], 1762. január és november.

Ricskov Tatyiscsevet idézve megjegyzi, hogy a moksák is szarmata eredetűek, s nevüket összekapcsolja a Moszkva folyóval. A tatárok a mordvinokat moksáknak hívják, írja, de később hozzáteszi, hogy néhányan erzáknak nevezik magukat. Az ő nyelvük némiképp különbözik a moksától.

A mordvinok írástudatlanok. Ricskov részletesen leírja, mennyi adót fizetnek az ufai és iszetyi járásban lakó mordvinok és cseremiszek háztartásonként és fejenként.

Törvényeik nincsenek, az istenüket *Škaj*-nak (*икай*) nevezik.⁴ Vallásukról Ricskov röviden a következőket írja: *Главная молитва ихъ въ сихъ словахъ состоитъ: Трякитай Боасъ, Тряктонъ Вактонъ, то есть: Дажъ Боже пролитаніе всему міру. Николаюжъ Чудотворцу молятся сими словами: Тряктонъ Вактонъ...* 'A fő imájuk ezekből a szavakból áll: táplálj Égi Isten, táplálj, védj meg, azaz az Égi Isten elárasztja az egész világot. Csodatevő Szent Miklóshoz ezekkel a szavakkal imádkoznak: táplálj, védj meg' (182. oldal).⁵

Ez a rövid ima moksa nyelvjárásban íródott. A *Трякитай боасъ* helyes lejegyzése *Тряк Шкай-Боасъ* lenne. A *тряк* a *тря-* 'nevel, táplál' ige egyes szám második személyű felszólító módú alakja, alanyi ragozásban.⁶ A *икай* (ld. fentebb) és a *Боасъ*⁷ jelentése egyaránt 'isten'.

⁴ М *škaj* 'родительница, роженица; бог; икона, образ; небо / Erzeugerin, Gebärin; Gott; Heiligenbild; Himmel' (MdWb 2235); 'eltartó; felnevelő (isten vagy szülő); isten; szentkép' (JJ 169), *икай* 'бог, икона' (MRV 867).

⁵ Érdekes egybeesés, hogy az orenburgi expedíció második részlegét vezető I. I. Lepjohin a következőket írta: *Первые изъ всѣхъ приобыкли они почитать Николая Чудотворца, въ праздникъ котораго проходили къ нашимъ церквамъ, и приносили свѣчи и воскъ съ тѣмъ, чтобъ онѣ предъ образомъ Николая Чудотворца теплилися; и сдѣлавъ ему поклоненіе молилися сими словами: Тряктонъ вактонъ, придай Николай милостивый!* (Lepjohin 1771: 167). 'Az első mindezek közül [az éves ünnepekből] Csodatevő Szent Miklós ünnepe volt, amikor eljöttek a templomunkba, gyertyát és viaszt hoztak, hogy azok Csodatevő Szent Miklós ikonja előtt égjenek; és meghajolva előtte ezekkel a szavakkal imádkoztak: *тряктонъ вактонъ*, táplálj te, védj meg te, kegyes Miklós!'

⁶ М *třams* 'кормить; воспитывать; ухаживать / ernähren; erziehen; pflegen' (MdWb 2412), *трямс* 'кормить, растить' (MRV 749), 'felnevelni' (JJ 184).

⁷ М *pavas* 'бог / Gott' (MdWb 1560); 'isten; szerencse' (JJ 116), *паваз* 'счастье; успех' (MRV 452) (vö. E *paz* 'isten'); М *škabavas, škabas, ška-bavas, škaj-bas* 'небесный бог / der Himmels-gott' (MdWb 2236); *шкабаваз* 'бог, господь' (MRV 867).

Тряктонъ Вактонъ. Olvasata: *Тряк тонъ Ванк тонъ*. A *тон* Sg2 személyes névmás.⁸ A *ванк* a *вано-* 'véd, őriz' ige egyes szám második személyű felszólító módú alakja, alanyi ragozásban⁹ (vö. Feoktyisztov 1976: 23–24).

1.3.2. P. I. Ricskov a cseremiszekről

A cseremiszek is a szarmatáktól származnak, valaha a Volga és a Don között éltek, ahol régen más szarmata népek is, írja Tatyiscsev nyomán Ricskov. Habár írásos említések nem maradtak fenn, de a történeti hagyományokból tudjuk, hogy a tatárjárás után költöztek az erdei övezetből a Volgához. Aztán kétfelé oszlottak: mezei és hegyi cseremiszekre, utóbbiak a nagy folyó jobb partján élnek. Magukat *mori*-nak hívják, ennek egyes számú alakja *mor*.

Szintén Tatyiscsevtől tudjuk, írja Ricskov, hogy a Rosztov környéki cseremiszek, akik nem akarták felvenni a kereszténységet, sem pedig adót fizetni az oroszoknak és a tatároknak, a Kámáig vándoroltak. A Vjatka környéki cseremiszeket már 1181-ben is említik. A vjatkai járásban ma már nem élnek cseremiszek, de az ottani földrajzi nevek még emlékeztetnek rájuk. Az ufai járásban körülbelül ezer cseremisiz udvart lehet megszámolni.

A cseremiszek is Csodatévő Szent Miklóshoz imádkoznak. Ricskov lejegyezte egy rövid imájukat: *Сколькожъ въдомо, то у Черемисъ главная ихъ молитва въ сихъ токмо краткихъ словахъ состоитъ, Момъ Серляга Манежъ*,¹⁰ *то есть Господи помилуй* 'amennyire ismert, a cseremiszek fő imája csak rövid szavakból áll: uram, irgalmazz' (181. old.).

Aldozatai szertartásaikat a szent ligetben, a *keremet*-ben végzik (ld. a 35. lábjegyzetben), ami nem más, mint sövényekkel körbekerített nyírfás terület. Itt tüzet gyújtanak, leölik a lovakat, megfőzik és megeszik, de a bőrét, fejét és lábát felakasztják a szent fákra.

⁸ *М тон* 'ты / du' (MdWb 2314), 'te' (JJ 183), *тон* 'ты' (MRV 732). Erza alakja ugyanaz.

⁹ *М ванѣмс* 'смотреть; охранять; защищать; оберегать; спасать / schauen, pflegen; hüten; bewahren, beschützen' (MdWb 2534), 'nézni; őrizni' (JJ 196), *ваномс* 'смотреть; ознакомиться' (MRV 89) (vö. E *vanoms*). – Elképzelhető, hogy a „jobb rím” kedvéért esett ki a *vanк* szó -n- eleme.

¹⁰ Elképzelhető, hogy Ricskov rosszul jegyezte le a szót, a kontextusba beleillene a *юмомъ* forma, ez a *юмо* 'isten' (ld. a 22. lábjegyzetben) szó PxSg1 alakja | *серлага* 'irgalmaz, könyörülj', ez a *серлагаиш* ige egyes szám 2. személyű felszólító módú alakja, vö. *серлагаиш* 'миловать, помиловать кого-л.' (SMJa 6: 188), *serlayem* 'erlősen, begnadigen, erbarmen' (TschWb 626), 'megőriz, oltalmaz / behüten, beschützen' (Beke 6: 2189) | *манашь* 'говорить, сказать; называть, назвать' (SMJa 4: 16); *та-нат* 'sagen, nennen' (TschWb 370), 'mond, szól / sagen, sprechen' (Beke 5: 1407). A cseremisiz szöveg fordítása: 'Uram, irgalmazz, mondja.' – Köszönöm Sirkka Saarinennek a mondat értelmezésében nyújtott segítségét.

1.3.3. P. I. Ricskov a votjákokról

Különböző szerzők, írja Ricskov, úgy vélik, hogy a votjákok a szibériai osztjákokkal, a permjakkal és a csúdokkal tartoznak össze, és a szláv hódítások előtt a Néva mentén, ill. a Ladoga-tó mellett éltek. A korábban már említett Tatyiscsev őket is a szarmatáktól eredezteti. A tatárok *ar*-oknak nevezik őket, ami Ricskov szerint 'távoli'-t jelent. Ricskov etimológiai kísérlete szerint lakóhelyük vizes terület volt (*водная земля*). A finnek másik neve az ő lejegyzésében *сyвoмa*, magyarázatában ez is vizes ország, ebből következteti ki, hogy a finn és a votják nyelv rokon.

A mai votjákok fő lakóterülete a Káma felső folyásánál fekszik, itt 15 ezer votják lakik, mára már mind felvette a kereszténységet. Sokan élnek még a Kazanyi járásban Arszk környékén, itt a lakosság fele keresztény. Az Orenburgi kormányzóság ufa-i járásában, baskír földeken is élnek votjákok, ők az elnyomás és a kereszténység elől menekültek ide.

Törvényeik nincsenek. Néhány férfinak két felesége van, de a többségnek csak egy. Hitviláguk nagyban hasonlít a csuvasokéhoz. Áldozatot mutatnak be, ezeken lovat, tehenet, juhot ölnek. A halottak emlékünnepein kását főznek, palacsintát sütnek, gyertyákat gyújtanak. Istenükhöz ezekkel a szavakkal imádkoznak: *оста козма* (186. oldal).¹¹

Öltözködésük is a csuvasokéhoz hasonló: a férfiak posztókabátot, egyszerű daróc- vagy lenvászon ruhát hordanak, csak a gallérjuk van elől kihímezve. A nők fejfedője szarvhoz hasonlít. Ez nyírfából készül, amit selyemmel fednek be és kihímeznek, a gazdagabbak arany-, mások ezüstpénzekkel borítják. Ennek a fejfedőnek a neve *уника* és *ашкунь* (187. oldal).¹²

2. Nyikolaj Petrovics Ricskov

2.1. Élete és munkássága

Pjotr Ivanovics fia, Nyikolaj Petrovics Ricskov 1746-ban született Orenburgban. Már fiatalon, 14 éves korában belépett a hadseregbe, ahonnan hét év múlva, 1767-ben kapitánnyá lépett elő. Először Troickban, majd Revalban (Tallinnban), végül a penzai gyalogezredben szolgált.

¹¹ *ostä* 'Uram, segíts / hilfgott' (Munk. 68), *oste, osto* 'Herr! Herr Gott!' (Wichm. 184a) | *kozmal-* 'elavult szó: помилуй, спаси, благослови, но истинного значения этого слова никакие Вотяки не знают' (Munk. 183), *осто* 'боже, господи', *осто козма* 'господи благослови!' (Vahr. 323).

¹² *aļšon, ašjan* 'Kopfputz der wotjakischen Frauen' (Wichm. 4a); *айшон* 'старинный головной убор замужей удмуртки, наподобие кокошника, кички' (Vahr. 25), 'férjezett udmurt nők fejdísz' (Kozm. 23).

1769-ben csatlakozott Pallas orenburgi expedíciójához, ahova a német természettudós eredetileg az apját hívta meg, aki azonban a fiát ajánlotta maga helyett. Pallasék részlege 1768 júniusában indult Pétervárról, Moszkva, Vlagyimir, Murom és Penza érintésével Szimbirszkig jutottak, ott teleltek. 1769 tavaszán Pallas egyedül küldte felfedezőútra az akkor 22 éves ifjú kapitányt. Ricskov a naplóját 1769. május 18-án kezdte írni. Előbb Biljarszkba ment (az útinaplóban hosszabb leírást olvashatunk az egykori volgai bolgár birodalom fontos városáról), majd onnan a Kámán indult kelet felé (Jelabuga, Menzelinszk). Részletesen feltérképezte az Ik folyó térségét, leírta a környék bányáit, üzemeit. Július közepén ért Orenburgba, az év hátralévő részét itt töltötte.

1770 május közepén ismét útra kelt, előbb észak felé a Belaja mentén (Ufa, Birszk, Szarapul). Innen tett egy rövid északi kitérőt Votkinszkig, majd a Kámán nyugat felé haladva Kazany, Arszk, Malmizs, Urzsum és Hlinov következett,¹³ ahova július derekán érkezett. (Ricskov naplójában hosszan, részletesen leírta Hlinov történetét a 12. századtól kezdve.) Augusztus közepén ért a sóipar „fővárosába”, a vologdai sókereskedők által 1430 körül alapított Szolikamszkba. Naplójában részletesen bemutatja a sófőzés, sólepárlás folyamatát. Útjának további állomásai: Cserdiny, Perm, Jekatyerinburg. Szeptember 30-án érkezett Cseljabinszkba, ahol a telet töltötte.

1771 áprilisában Ricskov kapitány – a testvérével, Andrejjal együtt – a kazah sztyeppére indult. A két hónapos utazás során Orszkból indulva bejárta Észak- és Nyugat-Kazahsztánt, az Ulutau hegységig (a mai dzseszkazgani terület nyugati részéig) és a Tobol folyóig jutottak el. Mivel ez veszélyes vidék volt, Ricskovék nem önállóan utaztak, hanem a térségből a kalmükök kiűzésére indult katonákkal együtt. Ricskov részletes leírást adott a sztyeppevidék földrajzi viszonyairól, növényvilágáról, röviden bemutatta a kazahok életmódját, esküvői szokásait, hitvilágát. Több törzsi uralkodó, kán udvarában is járt.

Hazatérve kinevezték a Tudományos Akadémia adjunktusává, majd 1772-től a dél-oroszországi Ahtubában¹⁴ újonnan alapított selyemgyár igazgatója lett. Munkáját nagy odaadással, eredményesen végezte. Közben, 1780-ban elnyerte az udvari tanácsosi címet.

¹³ Az 1174-ben alapított város eredeti neve Vjatka volt (nevét a Káma mellékfolyójáról kapta). 1457 és 1781 között Hlinovnak hívták, majd visszakapta eredeti nevét. 1934-ben ismét átkeresztelték, a neve ma is Kirov (a szovjethatalom egyik fontos alakjának, Sz. M. Kirovnak a nevét viseli).

¹⁴ Ma Ahtubinszk. Az Asztrahanytól 300 km-re északra, a Volgába ömlő Ahtuba folyó partján fekvő város 1959-ben jött létre Vlagyimirovka, Petropavlovka és Ahtuba települések egyesítéséből.

Halála évének a források 1784-et adják meg, de egy Andrej Alekszandro-vics Klusin nevű helytörténész a levéltári kutatásai alapján 1798-ra teszi ezt a dátumot.¹⁵ Mindenesetre, 1772 után Nyikolaj Ricskov már nem vett részt a közéletben. (Ricskov életéről, munkásságáról, utazásairól: Gnucseva 1940: 100–101; Milkov 1953.)

2.2. Ny. P. Ricskov művei

Ricskov úti élményeit három könyvben adta közre. Útja első szakaszának leírását egy kétkötetes munkában jelentette meg. Az első, 190 oldalas munka 1770-ben jelent meg *Журналъ или дневныя записки путешествія Капитана Рычкова по разнымъ провинціямъ российскаго государства, 1769 и 1770 году*¹⁶ címmel. A második, 133 oldalas anyag 1772-ben látott napvilágot (*Продолженіе Журнала или дневныхъ записокъ путешествія Капитана Рычкова по разнымъ провинціямъ российскаго государства, 1770 году*).¹⁷ Ezeknek hamar, már 1774-ben napvilágot látott a német fordítása is.

Az 1771-es sztyeppei felfedezőútjának leírását szintén 1772-ben jelentette meg egy 102 oldalas könyvben: *Дневныя записки путешествія Капитана Николая Рычкова въ киргизь-кайсацкой степѣ 1771 году*.¹⁸ Ez a munka nem tartalmaz semmilyen finnugor vonatkozású anyagot, ezért cikkem szempontjából érdektelen, a továbbiakban csak a *Журнал*-al foglalkozom.

A *Журнал* első kötete az 1769. május 18-án tett naplóbejegyzéssel indul, és 1770. június 19-én ér véget, Ricskov ekkor érkezett meg Kazanyba. A második kötet a 1770. július 2-i beszámolóval kezdődik és szeptember 13-án, Cseljabinszkban fejeződik be. A kortársak véleménye szerint Ricskov, akinek nem volt tudományos képzettsége, rendkívül pontos és szorgalmas megfigyelő volt. Munkáiban részletesen beszámolt a bejárt területek földrajzi viszonyairól, a térség növényzetéről, állatvilágáról, az ott élő népesség szokásairól, életvitelükről, pontosan leírja településeiket. Részletesen bemutatta az általa felkeresett területek iparát, bányáit, üzemeit. Nyelvi adatot azonban keveset közölt, votják és cseremisz szavakon kívül más nem fordul elő a kétkötetes útinaplójában.

¹⁵ <https://www.mibs-vlz.ru/tsentralnaya-gorodskaya-biblioteka/ich-sudeb-perepletenie-richkovi-v-istorii-nashego-kraya>

¹⁶ Ricskov kapitány útinaplója az orosz állam különböző tartományaiban tett utazásairól 1769-ben és 1770-ben.

¹⁷ Ricskov kapitány útinaplójának folytatása az orosz állam különböző tartományaiban tett utazásairól 1770-ben.

¹⁸ A kirgiz-kajszak sztyeppén 1771-ben tett utazás naplója.

2.3. Ricskov leírása a finnugorok népekről

2.3.1. Ricskov a mordvinokról

Ricskov 1769. július 3-án ért egy Szok Karmala nevű településre, ahol leírása szerint tatárok, csuvasok és mordvinok laknak. Erről a faluról csak rövid földrajzi leírást olvashatunk.¹⁹ A következő nap ért Mordovszkoj Buguruszlanba (nála: Мордовской Бугоросланъ).²⁰ Ezt a települést nagyon jó földművelők lakják, írja, olyan gazdag a gabonatermés, mint a környéken sehol másutt, holott a környező földek semmiben nem különböznek más mezőgazdasági területektől. A mordvinok messzeföldön híres földművelők, a jó termést, a jólétüket a kétkezi, szorgos munkájuknak köszönhetik, állapítja meg. Ettől a településtől 15 versztára, a Kinyel folyó partján fekszik Bugoroszlanskaja Szloboda (Бугоросланская Слобода).²¹ Itt 120 porta található, egy fatemplom és egy kis piac (Журнал 1: 110–111). Ricskov nyelvi adatot nem közöl.

2.3.2. Ricskov a cseremiszekekről

Az útleírás első kötetében három helyen szól Ricskov a cseremiszekekről (78–94, 152–154, 165–166). Először a hitvilágukat mutatja be (78–88). Vallásuk eredete az ősidők homályába vész, írja, a továbbélése a régi törvények betartására szolgál. Ricskov felsorolja a főbb istenek nevét és funkciójukat (ezeket ld. lejjebb). Varázslóik, jóvendőmondóik a közösség legokosabb tagjai közül kerülnek ki. Nincsenek templomaik, nincsenek istenábrázolásaik, a szent erdekben, a *kiremet*-ekben imádkoznak, áldoznak.

Ricskov részletesen leírja az áldozati szokásokat, az áldozatok menetét. Megjegyzi, hogy a cseremiszek szokásai a csuvasokéhoz hasonlítanak. A cseremiszek imáikban általában három dolgot szoktak kérni: adjon az isten nekik gabonát, háziállatokat és mézet. Ricskov egy rövid imaszöveget is lejegyzett.

Ricskov röviden ír az ünnepeikről is (88–89). Legnagyobb ünnepüket júniusban tartják, de ezt csak háromévente ülik meg. Ekkor a főistennek áldoznak. A másik ünnepet a szántás megkezdése előtt tartják. Ekkor nem áldoznak, csak kelet felé fordulva imádkoznak. Utána vígádnak, lóversenyeket és

¹⁹ Az 1740-ben alapított, Buguljma és Buguruszlan között félúton fekvő települést 1957-ben átkeresztelték, azóta a Szevernoje nevet viseli.

²⁰ Heikki Paasonen a 19–20. század fordulóján ezen a településen is gyűjtött. A 2010-es népszámlálás során 357-en laktak a faluban, 80%-uk (erza-)mordvin volt.

²¹ A települést 1748-ban alapították, 1781-ben lett város Buguruszlan néven. (A *слобода* eredeti jelentése 'szabad falu, nagyfalu' volt.)

más vidám játékokat játszanak. Ez az ünnep azért is kivételes, mert ezen végig – az imákon is – részt vehetnek az asszonyok és a lányok is.

Ricskov szól a temetkezési szokásokról is (89–92). Az elhunytat a sírban deszkák közé fektetik. Tesznek mellé néhány használati tárgyat és tövisgallyakat, ez elűzi a rossz szellemeket. A sírra egy darab kenyeret tesznek, és gyertyákat állítanak köré. Az ősöknek ezt mondják: éljete egyetértésben és ne szidalmazzatok egymást. A temetésen az elhunyt felesége és anyja is jelen lehet. A halotti toron is gyertyákat gyújtanak: mindenkinek annyi gyertyát kell égetni, ahány elhalt őse van.

Az esküvőről csak röviden ír: a szertartás után a vendégek isznak és zenére vígadnak. A születés kapcsán a névadási szokásokat jegyzi fel: ha a gyerek lány lesz, akkor a vajúdnő édesanyja nevezheti el az újszülöttet, ha fiú, akkor az apja (92–93).

A cseremisiz kedves, szelíd nép, egymás közt nagyon barátságosak – írja Ricskov. Tudatlanságuk segít megőrizni a régi hitüket. Mindennapi életvitelük hasonlít a csuvasokéhoz és a tatárokéhoz. Jó földművelők, jó állattartók, kiváló méhészek.

Ricskov könyve másik helyén (152–154) röviden szól a cseremiszek régi uralkodóiról. Négyet nevez meg közülük: Szarhandaj (Сархандай), Kulszari (Кулсари), Aturaj (Атурай) és Adaj (Адай), utóbbi kettő Rettegett Iván idejében vezette a cseremiszeket.

Ricskov leírásában összesen 33 cseremisiz szó fordul elő, az istennevekben 21 szó, emellett két rövid imarészletben még 12 szó. Ricskov hallás utáni lejegyzése eléggé rossz, emiatt több szó azonosítása nehézségekbe ütközött.

Az istennevek a következők:

1) *Jumo*, a felső világ főistene, ő teremtette az eget és a földet. Soha nem ereszkedik le a földre, a világot segítői révén irányítja. Az idők folyamán a *jumo* megnevezés már nemcsak a főistenre vonatkozott, hanem – valamilyen előtaggal – kisebb isteneket, szellemeket is jelölhetett. Ez a köznevesülés figyelhető meg a Ricskov által lejegyzett istennevekben is: *Тинзябрь Юма*²²

²² *юмо* 'бог' (SMJa 10: 174); *jumo* 'Gott; Himmel; Ikone' (TschWb 194), *d'umo, jumo, jumō* 'ég, időjárás; isten / Himmel, Wetter; Gott' (Beke 2: 554) | *түня* 'мир, вселенная, свет' (MRS 351); *tüña, tüñd'žä* 'Welt, Erdkreis; Weltall, Universum' (TschWb 840).

(Rickskov őt tartja a legfőbb istennek), *Курзубуриш Юма*,²³ *Юманашь*,²⁴ *Ир-зибашь Юма*²⁵ (Журнал 1: 83, 89, 94).

2) *Pujurso jumo* a főisten segítője, a világ ura. Ő őrzi azt a könyvet, amelyben minden ember sorsa meg van írva. Rickskovnál *Пуюриша Юма, Пеюриша* alakokban fordul elő, leírása szerint ő a baskíriai cseremiszek főistene, valamint az állatok, a gabonák és a méz istene is (Журнал 1: 83, 85, 88).²⁶

3) *Pijambar*. Ő közvetíti a főisten és az alsóbb rendű istenek között, meghallgatja az emberek imáit, védi az embereket a gonosz ellen, óvja a háziállatokat. Rickskovnál *Піамбара, Піабарь, Піамь-Арь* változatokban szerepel, neki is ugyanolyan hatalma van, mint *Pujurso* istennek. Leírása szerint neki fekete bikát és más fekete állatot áldoznak (Журнал 1: 83, 84, 88).²⁷

4) Rickskov leírása szerint a baskíriai cseremiszek azt tartják, hogy – Juma és Pijambar után – *Suksa* a harmadik főisten. Az emberek között él, gondoskodik róluk, és feljegyezi mindenki bűneit és jótéteményeit. Rickskovnál *Шукша* alakban fordul elő. Áldozati állata a fehér liba (Журнал 1: 83).²⁸

5) *Kecs-ava* a Nap istennője, a meleg időjárás, a világosság felelőse. Jelentős kultuszuk volt, a cseremiszek a szabadtéri szertartásokon a Nap felé fordulva imádkoztak. A család védelmezője is, és ő óv meg a járványoktól is. Rickskovnál *Кичеба* alakban fordul elő (Журнал 1: 84).²⁹

²³ ?*kugu puršə jumo*: *кугу* 'большой' (SMJa 3: 75), *кугу, куго* 'groß' (TschWb 285), 'nagy; fő- / groß; Ober-' (Beke 4: 1001) | *puršə*: ld. a 26. lábjegyzetben | *jumo*: ld. a 22. lábjegyzetben; tkp. 'nagy teremtő isten'.

²⁴ *jumo*: ld. a 22. lábjegyzetben | *аи* 'мочь, сила' (SMJa 1: 122), tkp. 'isten ereje'.

²⁵ *ergəñ aš jumo*: *эрге* 'сын, мальчик' (SMJa 10: 108), *ерге* 'Sohn; Junge, Knabe' (TschWb 138), 'fiú / Sohn' (Beke 3: 283), a másik két szót ld. az előző lábjegyzetekben. Az istennév szó szerinti fordítása: 'a fiú erejének istene'. – Az istennevek értelmezésében köszönöm Sirkka Saarinen segítségét.

²⁶ *пұрышə* 'бог-предопределятель (имеющийся отдельно в штате при всех богах)' (SMJa 5: 423), *pujuršo, pujəršə* 'Gott-Schöpfer' (TschWb 552), *pujuršo jumo* 'der schöpfende Gott', *pujuršo, pujəršə* 'teremtő / Schöpfer' (Beke 6: 1992).

²⁷ *пиямбар* 'покровитель, пророк, провозвестник' (SMJa 5: 125), *pijambar* 'Prophet; Mittler zwischen Gott und den Menschen; ein göttliches Wesen' (TschWb 512), *pi-jambar, piyambār* 'prófeta (isten) / Prophet (ein Gott)' (Beke 6: 1864).

²⁸ *шукчо* 'ангел' (MRS 426), *sukso, šuktšə* 'Engel; Schutzengel (jede Gottheit hat ihren eigenen suksə)' (TschWb 642), 'angyal / Engel' (Beke 7: 2535).

²⁹ *ketš-aβa, ketšə-aβa* 'die Mutter Sonne' (TschWb 233), *ketš-aβa* 'nap-anyá / Sonnenmutter, Sonnengöttin' (Beke 3: 716) | *кече* 'солнце, день' (SMJa 2: 320); *ке́че, ке́шə* 'Sonne; Tag; Wetter' (TschWb 232), 'nap / Sonne; Tag' (Beke 3: 713) | *ава* 'мать; свекровь, мать мужа' (SMJa 1: 21), *aβa, abaj* 'Mutter; Weibchen' (TschWb 1), 'anya / Mutter' (Beke 1: 19).

6) *Kava, kaba* (Ricskovnál **Каба**) a sors istennője, aki a Földön lakik (Журнал 1: 84).³⁰

7) *Kudo-Socsin-ava* a termékenység istennője. A cseremis asszonyok hozzá imádkoznak gyermekáldást kérve. Ricskovnál helytelen tagolással **Кудо-Шоче-Наба** alakban szerepel (Журнал 1: 84).³¹

8) *Sirt* (Ricskovnál: **Ширт**). A gonosz szellem, Keremet másik megnevezése (Журнал 1: 80).³² A korabeli forrásokban csak Ricskov adatolja.

9) *Kudo-vodizs* a ház, a család szelleme. Egy vesszőnyaláb jelképezi, amit tavasszal szétszórnak a mezőn. Megóv a betegségektől, de ha nem tisztelik eléggé, akkor betegségeket hoz a háziakra. Ricskovnál **Кудоводош** alakban fordul elő (Журнал 1: 160).³³

10) *Kapko Orolo*. A korabeli forrásokban csak Ricskovnál fordul elő (**Капка ороло**), a szent liget, a keremet kapujának az őrző szelleme (Журнал 1: 80).³⁴

11) *Keremet*. Eredetileg a főisten „ellenpólusának”, a gonosz szellemnek, *Šajtan*-nak a másik neve volt. Később a név átvonódott az áldozati hely megnevezésére is. A szent ligeteket nagyon tisztelték, megszenteltetésére ki-

³⁰ *кава* 'небо' (SMJa 2: 209); *каба* 'Himmel, Höhe; eine Gottheit', *каба-jum* 'Gottheit, der man opfert' (TschWb 212), *каба* 'égbolt / Himmel, Gewölbe', *каба-jumo* 'égi isten / himmlischer Gott' (Beke 3: 603).

³¹ *кудо* 'лачуга, шалаш; летняя кухня' (SMJa 3: 90); *кудо* 'tscheremissische Sommerhütte, in der man im Sommer kocht und speist' (TschWb 283), 'ház, nyári kunyhó / Haus; Sommerhütte' (Beke 4: 992) | *шочынава* 'в христианстве: Богородица; в языческом мифологии: богиня-созидательница мира' (SMJa 9: 260), *šotšân ava* 'Schutzgöttin der Geburten' (TschWb 693), 'Szülőanya, a szülést segítő isten; Szűz Mária, isten anyja / Mutter, Gottheit; Heilige Maria, Mutter Gottes' (Beke 7: 2470) | *шочын* 'отроду, от рождения; родом', *шочаш* 'рождаться, родиться' (MRS 421; SMJa 9: 255, 260); *šočam* 'geboren werden' (TschWb 692, Beke 7: 2468), *šotšân* 'Gebärende' (TschWb 692, 693) | *aβa* 'anya', ld. a 29. lábjegyzetben.

³² *шырт*, Г. *шёрт* 'злой дух; чёрт (Г. лесная фея)' (SMJa 9: 508); *šêrt* 'ein Krankheitsdämon, keremet, böser Geist' (TschWb 768), 'ördög, rossz szellem / Teufel, böser Geist' (Beke 7: 2364) < or. *чёрт*.

³³ *водыж* '(в народной мифологии) названи низшего божества' (SMJa 1: 255); *βo-δδž*, *βaδδž* 'Geist, Gottheit' (TschWb 45), 'védőszellem, szellem / Geist, Schutzgeist, Kobold' (Beke 1: 163) | *кудо βoδδž*, *кудо βaδδž* 'Hausgeist' (TschWb 283), 'nyári sátor, régi ház szelleme / Geist der Sommerhütte, des alten Hauses' (Beke 4: 995) | *кудо* 'ház', ld. a 31. lábjegyzetben.

³⁴ *капка* 'ворота' (SMJa 2: 250); *капка* 'Tor, Pforte' (TschWb 222), 'kapu / Pforte, Tor' (Beke 3: 644) | *орол* 'сторож; охрана; охранник; караул' (SMJa 4: 344); *orol* 'Wächter' (TschWb 470), 'pásztor, őr / Wächter, Wache, Hirt' (Beke 5: 1718). A szótárak nem adatolják a Ricskov-féle jelentést.

vívta az istenek haragját, ezért nem volt szabad ott hangoskodni, faágot letörni. A keremet minden Volga-vidéki nép hitvilágában központi szerepet töltött be. Ricskov mindkét jelentésben adatolja (gonosz szellem: Журнал 1: 79, 81, 80, 85, 86, 88; szent liget: 80). Nála **Киреметь** alakban fordul elő.³⁵ Leírása szerint inséges időkben és betegségek idején lovat és tehenet áldoztak neki.

Ricskov az istenneveken kívül két rövid fohászt jegyzett le. A cseremiszek hitvilágának bemutatása során megjegyzi, hogy ez a pogány nép az istenükhöz szóló imádkozások során sem mulaszt el a cárnő egészségéért és jólétéért fohászzkodni.

12) Az első ima szövege: **Ой Кугъ-Юма, Серлага, и Кукъ жамъ Серлага, Емимнамъ Серлага, то есть О великий боже! помилуй, помилуй нашу Государыню и насъ помилуй** (Журнал 1: 87).³⁶ 'Ó, Nagy-Isten, irgalmazz, irgalmazz a cárnőnek, irgalmazz nekünk!'³⁷

13) A második imaszöveg: **Бросая сѣи части въ огонь говорятъ они сѣе: Сирлага, Киреметь, туль бодошь черлага учкень гимниналь, ильгеномъ перендо манашъ: то есть огонь, отнеси къ Киреметю вашу жертву, и скажи, чтобъ онъ болѣе не просилъ** (Журнал 1: 88).³⁸ Az

³⁵ *керемет* '(в суеверных представлениях) злой дух (у луговых и горных марийцев); родовой дух-хранитель (у восточных марийцев); роща, где совершались жертвоприношения духу-хранителю' (SMJa 2: 316); *keremet* 'böser Geist; Familienschutzgeist; Teufel; Opferhain' (TschWb 240), 'áldozóhely; szellem / Platz, wo geopfert wird; Geist' (Beke 3: 705). Vö. vtj. 'eine böse Gottheit, Widersacher der guten Gottheiten; der Opferplatz, wo dieser Gottheit geopfert wird; eingezäunter Platz im Wald, wo man opfert' (Wichm. 99b), E *keřemet'*, M *keřemed'*, *keřämät'* 'божество; языческая жертва, место жетвоприношения / ein Gott; heidnisches Opfer, Opferplatz' (MdWb 723); csuv. *киремет*, *керемет* 'священное место; место, где пребывает злой дух', tat. *кирэмэт* (Fedotov 1: 297; Wichmann 1903: 72); or. *кереметь* 'дух зла; чувашская, черемисская или вотяцкая божница' (Dal' 2: 105). – Végső soron perzsa közvetítésű arab jövevényszó (eredeti jelentése: 'szent, érinthetetlen').

³⁶ Ricskov két szót rosszul jegyzett le: *кукъ жамъ* [кугыжам], *емимнамъ* [мемнан].

³⁷ (1) *кугу*, *куго* 'nagy' (ld. a 23. lábjegyzetben); (2) *юмо* 'isten' (ld. a 22. lábjegyzetben); (3) *серлага* 'irgalmazz, könyörülj' (ld. a 10. lábjegyzetben); (4) *кугыжа* 'царь' (SMJa 3: 80); *кугуѣа*, *кугѣа*, *кугѣа* 'Herrscher, Zar, Kaiser' (TSchWb 187), 'király, császár, cár / König, Kaiser, Zar' (Beke 4: 1005). Az *-m* accusativusrag (Bereczki 1990: 31), (5) *мемнам* 'нас' (SMJa 4: 42), *метнам*, *нетнам* 'wir [Acc.]' (TschWb 375).

³⁸ (1) *сирлага*, *черлага* 'irgalmazz, könyörülj' (ld. a 10. lábjegyzetben); (2) *Киреметь* (ld. a 35. lábjegyzetben); (3) *тул* 'огонь' (SMJa 7: 239); *tul* 'Feuer' (TschWb 823), 'tűz / Feuer' (Beke 8: 2882); (4) *бодошь: водыж* 'védőszellem' (ld. a 33. lábjegyzetben); (5–8) ezeket a szavakat nem tudtam azonosítani; (9) *манашъ* 'mond, beszél' (ld. a 10. lábjegyzetben).

orosz szöveg fordítása: 'Darabokat [az áldozati állatból] a tűzbe dobva ezt mondják: tűz, vidd el Keremetnek áldozatunkat, és mondd meg, hogy többet ne kérjen.'

2.3.3. Ricskov a votjákokról

A votjákok leírása az első kötet 156–166. lapjain olvasható. Ricskov először a népnévről ír. Saját magukat *γδъ-мордъ*-nak nevezik, a nevük tatáruul *apu [ari]*, a cseremiszek *γδы*, az oroszok *ѡm*-nak hívják őket. A *мордъ* votjáku embert jelent, teszi hozzá Ricskov.

Ricskov bemutatja az ufai járásban lakó déli votjákok hitvilágát, leírásában egy Kicsjak nevű faluban szerzett élményeit foglalja össze (157–164). Régi szokásaikat, törvényeiket erősen őrzik. Az istenek és ősök kultusza nagymértékben hasonlít a cseremiszekéhez. (Az istenekről ld. lentebb.)

Az esküvői szokások kapcsán Ricskov megjegyzi, hogy a votjákoknál is – akárcsak a tatároknál – ismeretes a menyasszonypénz, a *kalim* fogalma. A *kalim* kifizetése után a menyasszonyt egy hétre átviszik a vőlegény házába, de aztán az apja visszaviszi és egy évig olyan erősen őrzik, hogy semmilyen információt nem kaphat a vőlegényéről. Magáról az esküvőről csak annyit ír Ricskov, hogy ezen a napon a vendégek esznek-isznak, zenélnek (162–163).

A votjákok hite szerint az elhunyt halála órájában egy másik világba lép át. Azért, hogy az elhunyt az égi világban ne szenvedjen semmiben sem hiányt, a sírba sokféle használati tárgyat helyeznek, a fejszétől a bocskorig. A temetéshez fűződő hiedelmek, szokások ugyanolyanok, mint amit a cseremiszek kapcsán már korábban megemlített Ricskov (194).

Ricskov véleménye szerint nincs Oroszországban még egy olyan munkaszerető nép, mint a votják. A nők ugyanolyan szorgosan szántanak-vetnek, mint a férfiak. A votjákoknál nincsenek sem nagyon gazdagok, sem nagyon szegények. A földművelés mellett méhészkednek, állatokat tartanak. Télen a férfiak gyapjút vernek, a nők ruhákat varrnak, hímeznek (163–164). A votják barátságos, vendégszerető nép, a váratlan vendégeket is mindig megkínálják mézzel és kenyérrel, írja befejezésül Ricskov.

Ricskov naplójában három istennevet és három mitológia fogalom nevét közli, emellett egy rövid imarészletben még három szót ad közre, valamint közli a votják népvét is. Összesen 11 votják lexéma szó fordul elő nála.

1) A votják főisten *Inmar*, Ricskovnál *Илмеръ* alakban fordul elő (Журнал 1: 157). Ő az első istenség, az ég és az időjárás istene, a növények és állatok istene, az első ember (*Urom*) teremője, minden szép és jó forrása; a gonosz isten, *Keremet/Sajtan* ellenpólusa. Minden, ami szemmel látható, írja

Ricskov, az ő teremtménye. Ünnepest tavasszal ülik, jó termést remélnék tőle. A legfontosabb áldozatot is neki mutatják be, az áldozati állatnak fehér színűnek kell lenni, lehet ló, tehén, juh vagy borjú.

2) *Mu-Kildisin*, *Mu-Kilčin* a föld istennője, eredetileg Inmar anyja. A föld alatt él. A neve Ricskovnál **Калдыны Мумасъ**³⁹ alakban fordul elő (Журнал 1: 157).⁴⁰ Ricskov leírása szerint a nők gyerekáldásért, a lányok a sikeres férjhezmenetel reményében imádkoznak hozzá. Áldozati állata a fehér juh.

3) *Šundi mumi*, a Nap anyja, a tavasz, a világosság, a meleg és az öröm istene. Ricskov **Шунду Мумы** formában jegyezte le (Ricskov, Журнал 1: 158),⁴¹ leírása szerint himlőjárvány és más betegségek idején imádkoznak hozzá. Kenyeret és kását áldoznak neki.

4) *Mudor* (Ricskovnál **модоръ**). Eredetileg a védőszellem fája, majd általában oltalmazó szellem, ill. ennek képmása. Innen a jelentés átvonódott az áldozat helyének megnevezésére is. Ricskov némiképp csodálkozva azt írja, hogy a votjokoknál a babona oly mértékű, hogy még egyes élettelen tárgyakat is istenként tisztelnek. Ilyen a **модоръ**, a ház védőszelleme, ami voltaképpen nem más, mint egy fenyőág, amit nem szabad megérinteni (Журнал 1: 158, 159, 160, 161).⁴²

5) *Keremet* (ld. a 35. lábjegyzetben), Ricskovnál **Киреметь** alakban, 'isten' jelentésben fordul elő (Журнал 1: 162). Ünnepest, írja, a szántás megkezdésekor tartják. Fekete bárányt áldoznak neki, betegség idején tőle (is) várják a gyógyulást.

³⁹ A név alakváltozatai: Pallasnál *Mu-Kalzyn*, *Muldſien-Kalzín*, Georginál *Mukalzín*, *Mut-zien Kalzín*, *Muma Kalzín*.

⁴⁰ *Mu-kildisin*, *Mu kilčin*, *Mu-Kilčin-mumi* 'a föld istenasszonya; göttin der erde' (Munk. 723, 729), *Муылдысин*, *Муылчин* 'бог земли, плодородия; ангел-хранитель земли' (Kir. 442) | *mužet* 'Erde' (Wichm. 164a, 167b), *му*, *музьем* 'земля' (Vahr. 236) | *kildis-in*, *kildeš-in*, *kilš-in* 'ein besonders guter Geist; Epitheton des Himmels Gottes, Engel' (Wichm. 111a), *кылчин* 'ангел' (Vahr. 242) | *mumi* 'Weibchen (von Tieren); Mutter' (Wichm. 165a), *мумы* 'мать; matka, самка' (Vahr. 287).

⁴¹ *šundi-mumi* 'Sonnenmutter' (Wichm. 165a), *шунды-мумы* 'мать-солнце' (Kir. 782) | *šundi* 'Sonne' (Wichm. 253a), *шунды* 'солнце' (Vahr. 509), | *mumi*: ld. az előző lábjegyzetben.

⁴² *mudor* 'ein mythisches Wesen, dem in der Sommerhütte geopfert wird; die heilige Ecke in der Opferhütte' (Wichm. 164b), *мудор* 'икона, образ; алтарь воршуда; священная полка, священный камень, священный столбик; хозяин локальной территории; сакральный центр родовой территории; священное дерево в лесу' (Kir. 440), 'a vorsud helye, polca; ikon' (Kozm. 284).

6) *Tuno*. A votjásoknak nem voltak „főállású” papjaik, az áldozati szertartásokat a faluközösség arra érdemes tagjai vezették. A földi és alsó, ill. felső világok közötti közvetítők közül a *tona* és a *töro* a két legfőbb. A *tuno* jövendőmondó, varázsló, funkciója a sámánéhoz hasonló, transzba esve utazást tesz a szellemek világába a zene, az imádságok és a varázsigék segítségével. Ricskovnál a varázsló neve **туна** alakban fordul elő (Журнал 1: 169).⁴³

7) **Мордъ на Вотскомъ языкѣ значитъ челоѡѡка, а Уды есть общественное имя всего Вотскаго народа** (Журнал 1: 156) ’a *mord* votjákul embert jelent, az *ud* pedig a votják nép egészét jelöli’.⁴⁴

8) Ricskovnál olvasható egy – *Šundi tumi*-hoz intézett – fohász is: *Шунду Мумы, бурмата инвй буркаръ бурмата, то есть, Мати солнца, спаси отъ болѣзни дѣтей нашихъ* (Журналъ 1: 158). Az orosz szöveg fordítása: ’Nap-anya, mentsd meg a gyermeinket a betegségektől. A cseremis szöveg szó szerinti fordítása: ’Nap-anya, gyógyíts, égi angyal, kérlek, gyógyíts!’⁴⁵

A két Ricskov, apa és fia munkássága fontos földrajzi és néprajzi ismeretekkel járult az Orosz Birodalom távolabbi tájainak megismeréséhez. Műveikben szó esik a Volga-vidéki népekről, a mordvinokról, cseremiszekről és votjákokról, és összességében több mint félszáz szót is közöltek e nyelvekből, javarészt az ősi, pogány mitológia szókincséből.

⁴³ *tuno* ’Wahrsager, Zauberer’ (Wichm. 268), *туно* ’гадалка, ворожея, знахарка’ (Vahr. 429), ’sámán, gyógyító ember’ (Kozm. 422).

⁴⁴ *murt* ’Mensch’ (Wichm. 165b), *мурт* ’человек, личность’ (Vahr. 288), ’ember, személyiség’ (Kozm. 286).

⁴⁵ (1) *бурмата*. A *burmĭti-* ige Sg2 felszólító módú alakja (tkp. az igető), vö. *burmĭtĭnĭ* ’вылечить, völlig heilen; gesund werden, heilen’ (Wichm. 28b), *бурмытыны* ’вылечить, излечить’ (Vahr. 58); (2) *инвй*. Valószínűleg összetett szó. Első eleme: *in* ’Himmel’ (Wichm. 65b), *ин* ’небо, небеса’ (Vahr. 167). | Wichmann adatolt egy ’ангел; Engel’ jelentésű *in-vu* alakot (Wichm. 65b), ez beleillik Ricskov szövegébe. Munkácsinál az *invu* ’az eső istene / gott des regens’ (Munk. 54), vö. *vu* ’víz’; (3) *буркаръ*: *bur kar-ik* ’bitte! bitte schön’ (Wichm. 28a); *буркарик* ’пожалуйста’ (Vahr. 57). A kifejezés szó szerinti jelentése: ’jót csinálj!’

Irodalom

- Beke Ödön 1997–2001: Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch). Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdődi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Herausgegeben von János Pusztay. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/1–9. Szombathely.
- Bereczki Gábor 1990: Chrestomathia Ceremissica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Daľ, V. [Даль, В.] 1880–1882/1989: Толковый словарь живого великорусского языка I–IV. Русский язык, Москва. <http://slovardalja.net/>
- Fedotov, M. R. [Федотов М. Р.] 1996: Этимологический словарь чувашского языка I–II. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.
- Feoktystov, A. P. [Феоктистов, А. П.] 1976: Очерки по истории формирования мордовских письменно-литературных языков. Наука, Москва.
- Gnucseva, V. F. [Гнучева, В. Ф.] 1940: Материалы для истории экспедиций Академии наук в XVIII и XIX веках. Хронологические обзоры и описание архивных материалов. Труды Архива АН СССР. Вып. 4. Москва – Ленинград: Издательство АН СССР. <http://ranar.spb.ru/rus/books1/id/55/>
- Gylaktorszkij, P. [Дилакторский, П.] 1918: Рычков, Петр Иванович. In: Русский биографический словарь 17. Романова – рясовский. Санкт-Петербург. 710–712. https://ru.wikisource.org/wiki/РБС/ВТ/Рычков,_Петр_Иванович
- Jerofejev, Valerij [Ерофеев, Валерий] 2020: Историческая Самара – Пётр Иванович Рычков. <https://историческая-самара.рф/каталог/самарская-персоналия/р/рычков-пётр-иванович.html>
- JJ = Juhász Jenő 1961: Moksa-mordvin szójegyzék. Gyűjtötte és kiadásra előkészítette: Juhász Jenő. Sajtó alá rendezte: Erdélyi István. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kir. = Kirillova, L. Je. et al. [Кириллова, Л. Е. (отв. ред) – Душенкова, Т. Р. – Егоров, А. В. – Ившин, Л. М. – Карпова, Л. Л. – Титова, О. В. – Шибанов, А. А.] 2008: Удмуртско–русский словарь. Удмуртский институт ИЯЛ УРО РАН, Ижевск.
- Kozm. = Kozmács István 2002: Udmurt–magyar szótár. Lexica Savariensia 5. Savaria University Press, Szombathely.
- Lepjohin, I. I. [Лепёхин, И. И.] 1771: Дневные записки путешествія доктора и Академіи наукъ адъюнкта Ивана Лепехина по разнымъ провинціямъ Россійскаго государства, 1768 и 1769 году. Часть I. Санкт-Петербург.
- MdWb = Heikki Paasonen 1990–1998: Mordwinisches Wörterbuch I–VI. Zusammenstellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Milkov, F. N. [Мильков Ф. Н.] 1953: П. И. Рычков: Жизнь и географические труды. Географиз, Москва.
- MRS = Vasziljev, V. M. – Szavatkova, A. A. – Ucsajev, Z. V. 1991: В. М. Васильев – А. А. Саваткова – З. В. Учаев, Марийско–русский словарь. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- MRV = Серебренников, Б. А. – Феоктистов, А. П. – Поляков, О. Е. 1998: Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Русский язык, Москва.

- Munk. = Munkácsi Bernát 1896: A votják nyelv szótára. A Röck Szilárd Alapítvány segítségével kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Pekarszkij, P. P. [Пекарский, П. П.] 1866: Сношения П. И. Рычкова с Академиею Наук в XVIII столетии. Санкт-Петербург. 1–16. <https://books.google.ru/books?id=usBfAAAAcAAJ&pg=PA1#v=onepage&q&f=false>
- SMJa = Galkin, I. Sz. et al. [Галкин, И. С. (гл. ред.) – Абрамова, А. А. – Ефремов, А. С. – Зайцева, Г. И. – Исанбаев, Н. И. – Патрушев, Г. С. – Саваткова, А. А. – Сибатрова, С. С. и др.] 1990–2005: Словарь марийского языка 1–10. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (päätoim.) 1992–2000: Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja I–III. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Stipa, Günter Johannes 1990: Finnisch-ugrische Sprachforschung. Von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 206. Helsinki.
- TschWb = Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka 2008: Tscheremissisches Wörterbuch. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 32. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 151. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki.
- Vahr. = Vahrusev, V. M. et al. [Вахрушев, В. М. (ред.) – Белов, А. С. – Скобелев, Н. А. – Тепляшина, Т. И.] 1983: Удмуртско–русский словарь. Русский язык, Москва.
- Wichm. = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko 1987: Wotjakischer Wortschatz. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 21. SUS, Helsinki.
- Wichmann, Yrjö 1903: Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 21. Helsingfors.

*

The two Rychkovs and the Finno-Ugric people

Finno-Ugric studies have discussed the work of the two Rychkovs very moderately. The father, P. I. Rychkov (1712–1777) published his text titled *Топография Оренбургская* [The topography of Orenburg] in 1762, which described the Orenburg Governorate from a historical and geographical point of view and gave an overview of the people living in this area. He wrote briefly about the life conditions, customs, clothing and belief system of the Mordvin, Mari and Udmurt people and he also included a Mordvin and a Mari prayer in this description.

After a short service in the army, the son, N. P. Rychkov (1746–1798) joined the Orenburg Expedition, within the division lead by P. S. Pallas (1769–1770). His travelogue contains 33 Mari and 11 Udmurt words mainly from the realm of pagan beliefs, including prayers and names of gods.

Keywords: Rychkov, 18th century, Mordvin, Mari, Udmurt languages.

SÁNDOR MATICSÁK

Magyar és német anyanyelvű finntanulók hibái a partitívuszi és a teljes tárgy használata során

PANKA Erzsébet

ELTE, Budapest
zsoka.panka@gmail.com

1. Bevezetés

A finnül tanuló diákok az egyik legnehezebb feladatként tartják számon a partitívuszi és a teljes tárgy használati szabályainak megtanulását (ld. Koivisto 1994: 214, Martin 1999: 178). A finn nyelvészetben a tranzitív mondatnak és a tárgyeseteknek, különösen pedig a partitívusznak hatalmas irodalma van mind leíró (ld. pl. Leino 1991, Larjavaara 1992, Huumo 2006, 2013), mind nyelvoktatási szempontból (ld. pl. Hämäläinen 1994, 1996, Geber 1995; újabban pedig Spoelman 2013, Panka 2019), de máig nincs teljes szakmai konszenzus minden kérdésben a tárgyjelölés használatával kapcsolatban.

A finn tárgyesetek közti választás szabályainak megtanulása olyan problémának tűnik, ami a magyar és a német anyanyelvű finntanulók számára is sok nehézséget okoz. Doktori dolgozatomban (Panka 2019) magyar és német anyanyelvű finntanulók hibái alapján azt vizsgáltam, hogyan változik és fejlődik a finn tárgyesetek és tranzitív szerkezetek használata a nyelvtanulás folyamán. Dolgozatomban két vizsgálati anyagot elemeztem: magyar és német nyelvtanulók lyukatesztjeit és az ún. YKI-korpuszból¹ származó nyelvvizsga-fogalmazásait. Jelen tanulmányomban a lyukatesztek elemzése során kapott eredményeket mutatom be részletesebben. A dolgozatban felhasznált, általam összeállított lyukateszt két feladatból állt, a nyelvtanulók teendője mindkettőben az volt, hogy a megadott nominatívuszi alak alapján a mondatba beírják az általuk helyesnek vélt ragozott alakot. Példa az 1. feladatból (az egész feladat megtalálható Panka 2019: 353):

2. Höh. Sinähän lupasit myydä ___ (auto + poss. suff.) ja ostaa minulle sillä rahalla ___ (uusi).

¹ YKI = Yleinen kielitutkinto, tkp. a hivatalos finn állami nyelvvizsga.

4. Ei sinun pitänyt hakea ____ (Ville) tarhasta; minunhan ____ (se) piti tehdä!
 5. Odota ____ (minä)! Työnnän ____ (kelkka) ensin varastoon.²

A lyukastesztet 69 magyar anyanyelvű (16 kezdő, 29 középfeladók és 24 haladó szintű), és 46 német anyanyelvű (34 középfeladók és 12 haladó szintű) adatközlő töltötte ki. (A német anyanyelvű nyelvtanulók közül 41 német és 5 osztrák nemzetiségű volt.) Az adatok sikeresebb elemzése, az okok felderítése érdekében a lyukasteszt kitöltése közben hét magyar anyanyelvű nyelvtanulóval introspektív interjúkat is készítettem, valamint négy magyar nyelvű tanuló a teszt kitöltése után írásban válaszolt a kérdéseimre. Német anyanyelvű adatközlőkkel interjúk készítésére sajnos nem volt lehetőségem, de az öt osztrák adatközlő egy hosszabb tesztverziót töltött ki, melyben írásban lehetőségük volt megmagyarázni, hogy melyik esetet miért választották.

A következőkben (elsősorban a doktori dolgozatom 10. fejezetében bemutatott eredményeket összefoglalva, ld. Panka 2019: 223–263) azt szeretném bemutatni, hogy a lyukasteszt kitöltése során kapott válaszok alapján mely tranzitív konstrukciókban, illetve milyen mondat szerkezetekben könnyebb és melyekben nehezebb a finn tárgyesetek használata a magyar, illetve német anyanyelvű finntanulók számára. Előbb azonban röviden ismertetem a finn tárgyesetek használati szabályait, illetve azt, hogy mit tanítanak a tárgyesetek használatáról a finn nyelvtankönyvek.

2. A finn tárgyesetek előfordulásának szintaktikai környezete

A finnben a tárgyat négy (nyelvtani) eset jelölheti: nominatívusz, akkuzatívusz, genitívusz és partitívusz. A nominatívusz, akkuzatívusz vagy genitívusz esetben álló tárgyak közös megnevezésére dolgozatomban a teljes tárgy (finnül: totaaliobjekti) terminust használom,³ a partitívusz esetben álló tárgyat

² A mondatok magyar fordítása:

2. Höh. De hát megígérted nekem, hogy eladod ____ (autó + birtokos személyjel), és a pénzből veszel nekem ____ (új).
 4. Nem neked kellett volna elhoznod ____ (Ville) az oviból, hanem nekem.
 5. Várj meg ____ (én)! Előbb betolom a ____ (szánkó) a tárolóba.

³ A teljes tárgy régi elnevezése a finn nyelvtanokban is akkuzatívusz (finnül: *akkusatiivi*) volt. Az elnevezést nyelvtörténeti szempontból helyesnek tarthatjuk, hiszen az uráli eredetű *-m akkuzatívusz a régi finnben is létezett, azonban a rag később nyelvtörténeti változások következtében egybeesett az -n genitívusz raggal (Hakulinen 1961: 90). A finn terminológiában azonban jelenleg az akkuzatívusz terminust csak a személyes névmások ragozási paradigmájában megmaradt -t rag megnevezésére használják, és az -n rag megnevezésére a genitívusz alakú tárgy (finnül: *genetiiviohjekti*) kifejezést használja a legtöbb nyelvtan, köztük pl. az ISK is.

partitívuszi tárgynak (finnül: partitiiviobjekti) nevezem a legújabb és legteljesebb finn leíró nyelvtan, az *Iso suomen kielioppi* (Hakulinen et al. 2005, a továbbiakban ISK) elnevezései alapján.

A finn tárgyesetek használatát három fontos tényező befolyásolja: (1) a mondat polaritása (állító / tagadó), (2) a mondat aspektusa (befejezett / folyamatos), valamint (3) a tárgy kifejezés kvantitatív határozottsága / határozatlansága. Az ISK szerint a mondatban tehát három alapvető esetben használunk partitívuszi tárgyat:

- 1) ha a mondat tagadó, pl. *En ole nähnyt sitä elokuvaa* 'Nem láttam azt a filmet';
- 2) ha a mondat folyamatos aspektusú, pl. *Katson tässä neloskanavan elokuvaa* 'Éppen a filmet nézem a négyes csatornán'; és
- 3) ha a mondat tárgya határozatlan mennyiségű, pl. *Söin aamulla puuroa* 'Reggelire zabkását ettem' (ISK §930).

Ezzel szemben teljes tárgy csak állító és befejezett aspektusú mondatban állhat, ha a tárgy határozott mennyiségű, pl. *Olen nähnyt sen elokuvan* 'Láttam azt a filmet' (ISK §930). A teljes tárgy esetei közül a nominatívusz egyes és többes számban, a genitívusz csak egyes számban, az akkuzatívusz pedig csak a személyes névmásoknál jöhet szóba (ISK §931, §934). Azt, hogy a teljes tárgy melyik esetben áll, a mondat szintaktikai szerkezete határozza meg.

3. A tárgyesetek használati szabályainak bemutatása a finn nyelvkönyvekben

Doktori dolgozatom 4. fejezetében (Panka 2019: 41–58; ld. még Panka 2005) megvizsgáltam, hogy a különböző, finn nyelvtanulók számára készült nyelvkönyvek melyik fejezetben és milyen elvek alapján mutatják be a tárgyesetek használatát.⁴

Elmondható, hogy a vizsgált finn nyelvkönyvekben a tárgyesetek használatának bemutatása általában a 9–12. fejezetben történik. A legtöbb tankönyv azonban már ennél korábban, még a tárgyesetek használatának bemutatása előtt, a partitívusz ragjait és legfontosabb funkcióit bemutató fejezetben (általában 3–4. fejezet) megtanítja, hogy néhány ige (pl. *odottaa* 'vár', *etsiä* 'ke-

⁴ Az általam vizsgált tankönyvsorozatok a következők voltak a megjelenés időrendjében: Olli Nuutinen *Suomea suomeksi* sorozata (Nuutinen 1979a és 1979b), Eila Hämäläinen tankönyvsorozata (Hämäläinen 1996, 1997), Marjukka Kenttälä *Kieli käyttöön!* sorozata (Kenttälä 2000a és 2000b), valamint a legújabb, négyrészes *Suomen mestari* tankönyvsorozat (Gehring – Heinzmann 2010, 2012, 2015, 2016).

res', *auttaa* 'segít', *rakastaa* 'szeret') mellett a tárgy általában partitívuszban áll.⁵

Az általam vizsgált finn nyelvkönyvek a 9–12. fejezetben általában háromféle mondatban mutatják be a partitívuszi tárgy használatát:

1. Tagadó mondatban:

Jessica ei tunne häntä. 'Jessica nem ismeri őt.'

Minun ei tarvitse ostaa sanakirjaa. 'Nem kell szótárt vennem.'

2. Anyagnévi tárggyal:

Juotko teetä? 'Kérsz/iszol teát?'

Sinun täytyy syödä myös salaattia. 'Salátát is enned kell.'

3. Párhuzamba állítva a befejezett és a folyamatos aspektusú mondatokat:

Tulos = asia valmis

[Eredményes = a dolog kész]

Luin lehdet aamulla.

'Reggel elolvastam az újságot.'

Äiti siivoaa keittiön.

'Anya kitakarítja a konyhát.'

Prosessi = asia ei ole valmis

[Folyamatos = a dolog nincs kész]

Nyt minä luen lehteä.

'Épp újságot olvasok.'

Äiti siivoaa keittiötä ja poika leikkii

lattiaa. 'Anya a konyhát takarítja, a fiú pedig a földön játszik.'

(Gehring – Heinzmann 2012: 54.)

A tankönyvek tehát az ISK mindhárom szabályát bemutatják a nyelvtanulóknak röviden. Fontos azonban észrevenni, hogy mivel kezdő szintről beszélünk, a tankönyvek leegyszerűsítve mutatják be az ISK szabályait (ami nem baj), az aspektuális szempontokat például nem taglalják részletesen. Ugyanakkor a vizsgálatom során azt tapasztaltam, hogy a tankönyvek később, haladóbb nyelvi szinteken sem térnek vissza a tárgyesetek használatának részletes ismertetésére, csak a nominatívusz esetű tárgy használatát mutatják be felszólító, passzív és necesszív mondatokban.

4. A nyelvtanulók nehézségei: könnyebb és nehezebb tranzitív szerkezetek

A következő alfejezetekben azt mutatom be, hogy mely tranzitív konstrukciókban, milyen mondat szerkezetekben könnyebb és melyekben nehezebb a finn tárgyesetek használata a magyar és a német anyanyelvű nyelvtanulók számára.

⁵ A nyelvtankönyvek fejezeteinek felépítéséről és a haladási sorrendről részletesebben ld. Panka 2019: 46–50.

4.1. Könnyebb konstrukciók: tagadó mondatok

A finntanulók a következő dolgokat említették a lyukasteszt végén feltett „*Szerinted mi volt a legkönnyebb a tesztben?*” kérdésre válaszolva:

... tehát nekem, ami a legkönnyebb, hogy tagadásnál és anyagnevek mellett partitívusz van. Vagy az, hogy a passzív mellett a teljes tárgy az jelöletlen... (1311191001)

Hát ugye, ez a negatív mondat, ami partitiivit von maga után, ez egy tipikus eset, ami azért elég kevés olyan esetben van, (...), ahol negatív mondat van, de nem partitiivi van, vagy nagyon kevés az az eset, tehát az egy elég biztos talaj... (1506241012)

Kutatásom eredménye megerősíteni látszik a diákok véleményét: mind a magyar, mind a német diákok általában helyesen használták a partitívuszi tárgyat tagadó mondatokban.

A „Tagadó mondatban partitívuszi tárgyat használunk”-szabály tehát könnyen alkalmazhatónak bizonyult a finnül tanuló nyelvtanulók számára, hiszen ez a szabály könnyen átlátható (salient), megbízható (reliable) és a tagadó mondat is könnyen felismerhető (distinctive) kategória. Ezt a szabályt ráadásul a finn nyelvtankönyvek is korán bemutatják, a nyelvtanulók pedig sokat gyakorolják a finntanulás során.

4.2. Könnyebb konstrukciók: anyagnévi tárgyak

Kutatói eredményeim szerint a diákok az anyagnévi tárgyak használata esetén szintén keveset hibáztak, az interjúk során maguk a nyelvtanulók is könnyűként említették az anyagnévi tárgyak használatát:

Hát, a könnyű, az talán az ilyen anyagnevek, hogy (...) ezt a megszámlálható-megszámlálhatatlan dolgot ha az ember egyszer megérti, akkor szerintem utána úgy nagyjából nehéz eltévesz(teni)... (15062411107) (ld. még 1311191001 kommentjét is, fentebb).

Az anyagneveket (főleg az ételek nevét) a diákok tehát szintén könnyen felismerték. Nagyobb gondot jelentett viszont, hogy főleg az A- és B-szintű nyelvtanulók túláltalánosították a partitívusz használatát, ha a tárgyat absztrakt jelentésű szónak értelmezték (pl. *tunne* 'érzés', *ärtymys* 'ingerültség', *osa* 'rész'). Az absztrakt szavak felismerését pedig, sajnos, általában a tankönyvek sem gyakoroltatják. Egy komment az egyik interjúból:

Amikor el kell dönteni, hogy folyamat vagy nem, hogy absztrakt vagy nem, hogy rész vagy egész, hogy... na itt már el vagyok vesztődve, mert én mindkét esethez bele tudom magyarázni, hogy ez márpedig az. (1506241012)

4.3. Könnyebb konstrukciók: partitívuszt vonzó igék

Szintén könnyűnek bizonyult a partitívuszi tárgy használata néhány gyakori, a nyelvtankönyvekben is bemutatott és sokat gyakorolt partitívuszt vonzó ige (pl. *rakastaa* 'szeret', *auttaa* 'segít', *odottaa* 'vár') mellett. Ezt szintén megemlítették a diákok az interjúk során is:

Jó, hát a könnyűre könnyebben mondok, tehát ott mondjuk, mit tudom én, ilyen igék, hogy *rakastaa*, meg *odottaa*, meg *auttaa*, meg ilyesmi, ezek nyilván rögtön adják, hogy ugye ez a vonzat... és akkor milyen vonzat jön hozzá, vagy *nähdä*, *katsoa*, ilyesmi, amik így előfordulnak. (13102410033)

Kutatási eredményeim alapján úgy tűnik tehát, hogy bizonyos igen gyakori, a nyelvtankönyvekben is bemutatott partitívuszt vonzó ige használata nem jelentett gondot a finnül tanuló diákok számára. Más (egyébként szintén partitívuszt vonzó) igei konstrukciók felismerése és használata azonban már jóval több nehézséget jelentett a nyelvtanulóknak. Ezekről a nehezebb, a tankönyvekből (is) kimaradó konstrukciókról, illetve a hibák vélhető okairól tanulmányom 4.7. fejezetében írok majd részletesebben.

4.4. Könnyebb konstrukciók: megszámlálható és határozott tárgyak

A partitívuszi tárgyakon kívül a teljes tárgy használata is könnyűnek bizonyult a nyelvtanulók számára bizonyos tranzitív szerkezetekben: olyan igék, mint pl. *myydä* 'elad', *ostaa* 'vesz, vásárol', *viedä* 'visz', *tappaa* 'megöl' és *syödä* 'eszik' mellett, ha a mondat tárgya egyértelműen megszámlálható és notíve határozott (felismerhető, beazonosítható) volt. Ezeket az igéket és tranzitív szerkezeteket általában szintén bemutatják a finn nyelvtankönyvek is, a diákok pedig sokat gyakorolják a használatukat a finnórákon.

4.5. Nehezebb konstrukciók: az ún. nominatívuszi tárgyak

Az interjúk során a nyelvtanulók a passzív szerkezeteket is a könnyűek közé sorolták. (Ld. 1311191001 kommentjét fentebb.) A teljes tárgy különböző eseteinek (nominatívusz, genitívusz, akkuzatívusz) használatát általában könnyebbnek tartjuk, mint a partitívuszi tárgy és a teljes tárgy használatának megtanulását, mivel a felszólító, passzív és necesszív mondatok is viszonylag könnyen felismerhető (distinctive) kategóriák. Azonban kutatási eredményeim azt mutatják, hogy a finntanulók mégis elég sok hibát ejtettek a nominatívuszi tárgy használata során, főleg az A- és B-szinteken, valószínűleg azért, mert ezek a nyelvtanulók még nem gyakorolták elég ideig ezen mondatok felismerését, és a „nominatívuszi tárgy” használatát (a legnehezebbnek egyébként a necesszív mondatok felismerése bizonyult). C-szinten azonban a nyelvtanulók már csak ritkán hibáztak ezekben a szerkezetekben.

4.6. Nehezebb konstrukciók: a határozatlan tárgyak

Az ISK fent ismertetett szabályai alapján a finnben a kvantitatív (mennyiségi) határozottság jelölése igen fontos, és a partitívuszi vs. teljes tárgy szembenállásának segítségével történik.

A magyarban azonban a kvantitatív határozottságot nem jelöljük grammatikailag, annál fontosabb viszont jelölni a tranzitív mondat tárgyának notív határozottságát / határozatlanságát. A magyarban ez ráadásul duplán történik: egyrészt határozott / határozatlan névelők (*a/az*), másrészt az igék határozott / határozatlan személyragozása segítségével is.

Hasonló a helyzet a németben is: a notív határozottság jelölése a németben is igen fontos, és határozott névelők (*der/die/das*) segítségével történik.

Bár a két határozottságfogalom (kvantitatív vs. notív) között vannak fontos (szemantikai) kapcsolatok, lényeges átfedések is, a kvantitatív és notív határozottság természetesen nem ugyanaz, a kvantitatív (mennyiségi) határozottság mást jelent, mint az ismertség / egyeditettség / felismerhetőség. Fontos különbség a kvantitatív és a notív határozottság kifejezésekor, hogy bár a mennyiségileg határozatlan NP sokszor notivitás szempontjából is határozatlan, pl. *tejet ivott, könyvet olvasott*, a mennyiségileg határozott NP notivitás szempontjából lehet határozott vagy határozatlan is, pl. *elolvasott egy könyvet / elolvasta a könyvet* (finnül: *hän luki kirjan*).

Kutatásom alapján (Panka 2019: 313) úgy tűnik, hogy a magyar és a német anyanyelvű finntanulók számára is gondot jelent a kvantitatív és notív határozatlanság elkülönítése és a célnyelvi szabályok helyes alkalmazása: a tanulók megpróbálják a saját anyanyelvükben meglévő (notív) határozott / határozatlan különbségtételt alkalmazni a finn nyelvben is, és a finn tárgyesetek közül sokszor túláltalánosítják a partitívusz használatát olyan mondatokban, melyekben a tárgy kifejezés notivitás szempontjából határozatlan, de mennyiségét tekintve határozott, vagyis amikor az adott mondat magyar vagy német megfelelőjében határozatlan névelőjük, illetve névelőtlen tárgy kifejezés áll: pl. *Löysitkö virheen?* 'Hibát találtál?'; *Jos tiedät käännöksen...* 'Ha tudsz olyan fordítást...' *Metsästäjä kuuli oudon äänen* 'A vadász furcsa hangot hallott'.

4.7. Nehéz konstrukciók: érintést és mozgató kifejező igék

(*lyödä, iskeä, muokata, painaa*)

A 3.3 fejezetben láthattuk, hogy néhány, a nyelvtankönyvekben is bemutatott partitívuszt vonzó (irrezultatív) ige (pl. *odottaa* 'vár', *etsiä* 'keres', *auttaa* 'segít', *rakastaa* 'szeret') használata könnyűnek bizonyult a finnül tanuló diákok számára. Más volt a helyzet azonban az olyan igék esetén, melyeket a

nyelvkönyvek nem tanítanak partitívuszt vonzó igeiként. Kutatási eredményeim alapján például bizonyos punktuális igékkel (pl. *painaa* 'megnyom', *lyödä* 'megüt', *iskeä* 'rácsap') alkotott tranzitív szerkezetekben mind a magyar, mind a német nyelvtanulók sokszor túláltalánosították a teljes tárgy használatát, mivel lezártnak, befejezettnek értelmezték a cselekvést, noha ezek irrezultatív igék (ISK §1510), így a finnben ezekben a szerkezetekben partitívuszi tárgyat kellett volna használni. Pl. magyarul *megnyomom a gombot*, de finnül: *painan painiketta*; magyarul: *megütött*, de finnül: *hän löi minua*. Íme egy tanulói vélemény is az ezzel kapcsolatos nehézségekről:

Viszont, ami pedig nehéz, ugye akkor, amikor nem tudom, hogy vonzat-e az ige, vagy tudom, hogy nem vonzat az ige, és kontextustól függően kell eldönteni, hogy teljes tárgyat vagy partitívuszt kell-e használni, és nagyon nem vagyok benne biztos, hogy amit én konstruálok magamban kontextust, meg ahogy magyarázom magamnak (...) azt egy finn is ugyanúgy csinálja-e. (1311191001)

Az aspektus univerzális szemantikai kategória. Nyelvi értelemben az aspektus az időegyenesen a szituációk által elfoglalt időintervallumok lezárt-ságával, lehatároltságával (boundedness), illetve (más elméletrendszerekben) megszakíthatóságával függ össze. Az aspektus tehát a szituáció lefolyásának szemlélete: azt fejezi ki, hogy a cselekvés, történés lezárult, sikeresen befejeződött (perfektív vagy befejezett aspektus, pl. *megettem az / egy almát ~ söin omenan*), vagy lezáratlan, folyamatban lévő-e (imperfektív vagy folyamatos aspektus, pl. *éppen almát eszem ~ syön (juuri) omenaa*).

Ahogy a határozottságnak, az aspektusnak a kifejezésére is megvannak minden nyelvnek az eszközei, melyek nyelvenként eltérőek lehetnek: a szláv nyelvekben például az aspektus kifejezése az ún. folyamatos-befejezett ige-párok egész igei paradigmát lefedő rendszerével történik; az angolban többek között az igeidőrendszer segítségével. A magyarban a folyamatos / befejezett aspektus kifejezésének legfontosabb eszköze az igeikötő, de más eszközök is részt vesznek az aspektus kifejezésében (ld. pl. Szili 2001, Kiefer 2006: 314). A németben az aspektus kifejezése kompozicionális, tehát nincsenek szisztematikus morfológiai és szintaktikai jelölői: az ige szemantikáján kívül leginkább különböző határozók segítségével fejezhető ki (Kiefer 2006: 314). A finn nyelvben pedig elsősorban épp a teljes, illetve partitívuszi tárgy használatának segítségével fejezzük ki a tranzitív mondat aspektusát (ld. pl. Leino 1991, Larjavaara 1992, Huumo 2013).

A finn nyelvben tehát bizonyos tranzitív igék (pl. az ún. rezultatív – irrezultatív) esetén a partitívuszi és a teljes tárgy szisztematikus szembenállása fejezi ki a mondat aspektusának folyamatosságát – befejezettségét, pl. *kirjoi-*

tan kirjeen 'megírom a levelet' / 'megírok egy levelet' vs. *kirjoitan kirjettä* 'írok egy levelet / írom a levelet / levelet írok'. Ugyanakkor ez a szisztematikus szembenállás nem minden igecsoport esetében áll fenn: aspektuális jelentésüktől függően bizonyos igék mellett jellemzően csak partitívuszi tárgy, míg mások mellett jellemzően inkább teljes tárgy jelenhet meg.

Fontos jellegzetesség tehát a finnben, hogy néhány igecsoport, például az ún. irrezultatív igék (pl. *odottaa* 'vár', *etsiä* 'keres', *auttaa* 'segít') vagy az érzelmeket, és érintést kifejező igék (pl. *rakastaa* 'szeret', *halata* 'megölel', *lyödä* 'megüt', *iskeä* 'megüt, lecsap') mellett nem jellemző a teljes tárgy vs. partitívuszi tárgy szembenállása. Mondhatjuk inkább, hogy ezen igék vonzata a partitívuszi tárgy, az ilyen típusú igék jellemzően (csak) partitívuszi tárggyal állhatnak. Azonban ezeket a tranzitív szerkezeteket a nyelvtankönyvek nem mutatják be szisztematikusan, így a finnül tanulók számára nehéz a felismerésük és a helyes használatuk megtanulása.

4.8. Nehéz konstrukciók: bonyolult szerkezetű és „egyidejű” mondatok

Szintén nehéznek bizonyultak a diákok számára azok a mondatok, melyekben bonyolultabb szerkezetű tranzitív konstrukció – pl. az érintést jelentő igék ún. elidegeníthetetlen birtoklási sémája: *lyödä jotakuta poskelle* 'arcul csap valakit (szó szerint: megüt valakit az arcán)', *osua jotakuta päähän* 'fejen talál valakit (szó szerint: eltalál valakit a fején)' (ISK §468) –, illetve két egyidejű esemény szerepelt. Ezek a hibák szintén az aspektussal hozható összefüggésbe: két egyidejű esemény ábrázolásakor az események folyamatosságának / befejezettségének kifejezésével kapcsolatosak a nehézségek, és ráadásul a kontextust is figyelembe kell vennie a nyelvtanulónak.

5. Miben különböznek egymástól a magyar és a német anyanyelvű finntanulók hibái?

Kutatási eredményeim megerősíteni látszanak, hogy a finnül tanulók anyanyelve is hatással van arra, milyen hibákat ejtenek a tárgyesetek használata során. A legfontosabb különbségek, melyeket vizsgálatom során felfedeztem a *nähdä* 'lát' és a *kuulla* 'hall' igével alkotott tranzitív szerkezetek használatában, illetve a nominatívuszi esetben hagyott tárgyak számában mutatkoztak.

Kutatási eredményeim alapján a német anyanyelvű tanulók számára a *katsoa jotakin* 'néz valamit' vs. *nähdä jokin* 'lát valamit' és *huomata jokin* 'észrevesz valamit' konstrukciók helyes használatának megtanulása nagyobb problémát jelent és tovább tart, mint a magyar anyanyelvű tanulóknak, mivel a németben a *katsoa* 'néz' és a *nähdä* 'lát' igéket ugyanazzal a *sehen* igével fejezzük ki. Hasonlóan, a német anyanyelvűek számára a *kuulla jokin* 'hall

valamit' és a *kuunnella jotakin* 'hallgat valamit' konstrukciók különbségének megtanulása is nehezebb, mivel a németben a *kuulla* 'hall' és a *kuunnella* 'hallgat' igéket is egy szóval, a *hören* igével fejezzük ki.

Végül pedig az YKI-tesztek korpuszelemzése (részletesebben ld. Panka 2019: 264–299) alapján úgy tűnik, hogy a tárgy nominatívuszi esetben használása gyakoribb a német, mint a magyar anyanyelvű tanulók részéről, de főleg csak A1–A2 szinten. Magasabb nyelvi szinteken már a német anyanyelvű finntanulók is sokkal ritkábban vétenek ilyen hibákat.

Összességében azonban elmondhatjuk, hogy a magyar és a német anyanyelvű tanulónak is hasonló konstrukciók jelentenek gondot; illetve úgy tűnik, hogy a hibák a magasabb nyelvi szinteken kiegyenlítődnek, és a német és a magyar anyanyelvű finntanulók is hasonló és hasonló mennyiségű hibákat ejtenek. A pontosabb elemzés azonban további kutatást igényelne.⁶

6. Összefoglalás

A finnül tanulónak a tárgyesetek használatának tanulása során sok szabályt és azok helyes használatát kell elsajátítania, ami nagyon hosszú és nehéz kognitív folyamat. Ugyanakkor kutatási eredményeim bizonyítják, hogy a tanulók egyre kevesebb hibát ejtenek a tárgyesetek használatában, illetve egyre több és lexikailag egyre változatosabb tranzitív konstrukciót használnak különböző jelentésekben és kontextusokban, például frázisokban is. Ezenkívül a negatív transzfer is csökken mind a magyar, mind a német anyanyelvű nyelvtanulók esetében a magasabb nyelvi szinteken. A tranzitív konstrukciók és a tárgyesetek használata tehát sokat és sok tekintetben fejlődik az A1 és C2 szint között.⁷ Eredményeim alapján a legnagyobb változás a tranzitív konstrukciók használatában B2 és C1 szint között történik (ld. Panka 2019: 312).

Kutatási eredményeim alapján úgy vélem, hogy a finnül tanulók számára a finn tárgyesetek használata során a legnagyobb problémát az jelenti, hogy az általuk ismert, a tankönyvekben bemutatott szabályok alapján nem tudnak minden tranzitív szerkezetet aspektualitás szempontjából egyszerűen azonosítani: különösen bizonyos punktuális, egyszersmind irrezultatív igék besorolása jelent gondot. Ezért úgy gondolom, hogy bizonyos szerkezetek többszöri bemutatásával, illetve a tárgyesetek használatának részletesebb, haladó szinten történő átismétlésével talán könnyíteni lehetne a nyelvtanulók helyzetét.

⁶ Az eredmények részletesebb elemzését ld. Panka 2019: 305–306.

⁷ A tranzitív konstrukciók használatának fejlődéséről ld. részletesebben doktori dolgozatom 11. fejezetét (Panka 2019: 264–299), illetve a tranzitív konstrukciókról szóló részt Maisa Martin és munkatársai tanulmányában (Martin et al. 2010: 67–71).

Irodalom

- Geber, Erik 1995: Joitakin solmukohtia kielen rakenteiden opetuksessa. In: Rekola, Nina (toim.), *Suomi toisena kielenä: maahanmuuttajien suomen kielen opetuksesta*. Opetushallitus, Helsinki. 43–48.
- Hakulinen, Lauri 1961: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Otava, Helsinki.
- Huumo, Tuomas 2006: Kvantiteetti ja aika I. Nominaalisen aspektin näkökulma suomen objektin ja subjektin sijamerkintään. *Virittäjä* 110/4: 504–538.
- Huumo, Tuomas 2013: On the many faces of incompleteness: Hide-and-seek with the Finnish partitive object. *Folia Linguistica* 47/1: 89–112.
- Hämäläinen, Eila 1994: Partitiivia pitkin ja poikin: suomenoppijan partitiiviongelmia. In: Aalto, Eija – Suni, Minna (toim.), *Suuntaa suomenopetukseen – tuntumaa tutkimukseen*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. 23–36.
- Hämäläinen, Eila 1996: ”Sitä oli mielenkiintoinen asiaa”. Subjektin, objektin ja predikaatiivin opettamisesta. In: Vehkanen, Marjut (toim.), *Suomi toisena/vieraana kielenä: ajatuksia kielestä, kulttuurista, metodeista*. Edita, Helsinki. 28–35.
- ISK = Hakulinen, Auli – Vilkuna, Maria – Korhonen, Riitta – Koivisto, Vesa – Heinonen, Tarja Riitta – Aho, Irja 2005: *Iso suomen kielioppi*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kiefer Ferenc 2006: *Aspektus és akcióminőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koivisto, Helinä 1994: *Ulkomaalaissuomen syntaksia*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Tampere.
- Larjavaara, Matti 1992: Objekti ja rajattuus. *Virittäjä* 96/2–3: 272–282.
- Leino, Pentti 1991: *Lauseet ja tilanteet*. Suomen objektin ongelmia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Martin, Maisa 1999: Mikä on keskeisintä suomen kielessä? In: Pekkola, Seppo (toim.), *Sadanmiehet*. Aarni Penttilän ja Ahti Rytkösen juhlaKirja. Suomen kielen laitoksen julkaisuja 41. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. 155–181.
- Martin, Maisa – Mustonen, Sanna – Reiman, Nina – Seilonen, Marja 2010: On becoming an independent user. In: Baartning, Inge – Martin, Maisa – Vedder, Ineke (eds), *Communicative proficiency and linguistic development: Intersections between SLA and language testing research*. Eurosla Monographs Series 1. European Second Language Association, [s. i.]. 57–81.
http://eurosla.org/monographs/EM01/57-80Martin_et_al.pdf
- Panka Erzsébet 2019: Objektin sijnvaihtelun oppiminen ja opettaminen. Tutkimuskohteenä unkarin- ja saksankielisten suomenoppijoiden sijnvalinnat kielenoppimisen eri vaiheissa. Doktori Értekezés. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdfs/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/50934/dissz_panka_erszebet_nyelvtudomany.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- Spoelman, Marianne 2013: Prior linguistic knowledge matters: The use of the partitive case in Finnish learner language. *Acta Universitatis Ouluensis Humaniora* 111. University of Oulu, Oulu. <http://urn.fi/urn:isbn:9789526201146>
- Szili Katalin 2001: A perfekтивitás mibenlétéről a magyar nyelvben a *meg* igekötő funkciói kapcsán. *Magyar Nyelv* 97/3: 263–82.
https://epa.oszk.hu/00000/00032/00010/EPA_00032_magyar_nyelv_2001_03_szili.htm

Vizsgált tankönyvek

- Gehring, Sonja – Heinzmann, Sanni 2010: Suomen mestari 1. Finn Lectura, Helsinki.
- Gehring, Sonja – Heinzmann, Sanni 2012: Suomen mestari 2. Finn Lectura, Helsinki.
- Gehring, Sonja – Heinzmann, Sanni – Päivärinne, Sari – Udd, Taija 2015: Suomen mestari 3. Finn Lectura, Helsinki.
- Gehring, Sonja – Heinzmann, Sanni – Päivärinne, Sari – Udd, Taija 2016: Suomen mestari 4. Finn Lectura, Helsinki.
- Hämäläinen, Eila 1996: Aletaan! Suomen kielen oppikirja vasta-alkajille. 11., uudistettu painos. Yliopistopaino, Helsinki.
- Hämäläinen, Eila 1997: Jatketaan! Suomen kielen oppikirja alkeet osaaville. 8., uudistettu painos. Yliopistopaino, Helsinki.
- Kenttälä, Marjukka 2000a: Kieli käyttöön! – Suomen kielen alkeisoppikirja. Yliopistopaino, Helsinki.
- Kenttälä, Marjukka 2000b: Kieli käyttöön! – Suomen kielen jatko-oppikirja. Yliopistopaino, Helsinki.
- Nuutinen, Olli 1979a: Suomea suomeksi 1. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Nuutinen, Olli 1979b: Suomea suomeksi 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

*

Investigating how Hungarian- and German-speaking learners of Finnish use the object cases

The distinction between the restrictive and partitive case of the Finnish object is often considered as one of the most difficult parts of Finnish grammar to learn. But why it is so difficult for Hungarian and German students to learn how to use the Finnish object cases? In my paper I analyse Hungarian and German students' use of Finnish object cases: in which syntactic contexts do they use the restrictive object and when do they use the partitive? I believe that the mistakes of Hungarian and German students of Finnish may (at least partly) result from the structural differences between the three languages in expressing object cases, definiteness / indefiniteness, and aspect.

Keywords: Finnish, object case, accusative, partitive, definite.

ERZSÉBET PANKA

Inkluzív nyelvhasználat és nyelvi változások a finn genderkifejezésekben

PUKÁNSZKY Alexandra

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
alexandra.pukanszky@gmail.com

1. Bevezetés

A társadalmi-kulturális közeg, a társadalmi fejlettség és berendezkedés, valamint a nyelv közötti kapcsolat megléte már az 1800-as évek eleje óta ismert. A társadalmi változások és a különböző társadalmi tényezők hatásai elsősorban a nyelvek szókészletében és annak változásában figyelhetők meg.

A 20. század egyik kiemelkedő jelentőségű változása a nők társadalmi helyzetének átalakulása volt. A 18. századig a háztartás képezte a gazdasági egységet, amelynek a nők is szerves részét alkották, és amelyben a termelés és a háztartási teendők nem váltak élesen külön. Ugyanakkor a család erősen patriarchális jellegű volt, az apa töltötte be a vezető szerepet a munka szervezésében, valamint kontrollt gyakorolt a családtagok felett. A század második felétől azonban a technikai fejlődés miatt a gazdaság jelentős mértékben átalakult, a gyárak létrejöttével szétvált a háztartási teendők és a munkavégzés helyszíne. Innentől kezdve rögzültek a nők és a férfiak tradicionális szerepei, melyben a nők a családi-háztartási, a férfiak pedig a termelő-szolgáltató szektorban helyezkedtek el.

A 20. század második felében az urbanizáció és a modernizáció, az agrár-népesség arányának visszaesése, valamint az ipari és szolgáltató szektor növekedése a nők mind magasabb foglalkoztatottságát eredményezte. Ezt a nők képzettségi szintjének gyors emelkedése tette lehetővé, s ezzel párhuzamosan nőtt a nők karriercélok iránti igénye is. A munkavállalás egyúttal önálló jövedelmet, a nők családban elfoglalt helyének újradefiniálását, továbbá a terhek és elismerések egyenlőbb elosztása irányába történő elmozdulást is jelentett. A második világháborút követő értékváltozások, mint az individualizáció és szekularizáció is a hagyományos családformák és tradicionális nemi szerepek

háttérbe szorulását eredményezte. A különböző fogamzásgátlási módszerek elterjedése révén lehetőség nyílt a szülés és az utódgondozás feladatainak és az ezekkel járó szerepvállalásoknak a késleltetésére vagy elutasítására. A jóléti állam fejlődése és a szociális juttatások rendszere átvette a család szociális biztonságot garantáló funkcióját, illetve a háztartási tevékenységek és a gyermeknevelés társadalmazása csökkentette a gyermekneveléssel járó terheket (Rosta – Ádám 2014: 25–37; Tomka 2011: 79, 86–87).

A posztindusztriális társadalmak kétkeresős családmoddellje tehát jelentős mértékben megváltoztatta a hagyományos társadalmi berendezkedést és az ehhez kapcsolódó nemi szerepeket. A hosszú ideig tartó patriarchális rend nyomai azonban valamennyire megőrződtek a nyelvben. Mivel a nyelvi változások némileg lassabban követik a társadalmi változásokat, a nyelvbe kódolt patriarchális viszonyrendszer a következő nemzedékek szemléletére is hatással van (Huszár 2009: 97).

2. A nemeket érintő társadalmi változások megjelenése a nyelvekben

A fent ismertetett társadalmi változások, az egyenjogúsági törekvések és a feminista mozgalmak eredményeként egyes országokban már az 1980-as években figyelmet kapott a gendersemleges nyelvhasználatra való törekvés. Ez különösen az utóbbi években vált hangsúlyosabb kérdéssé. A nemek szempontjából semleges nyelvhasználat a szexizmustól mentes, ún. inkluzív – a nemek szempontjából méltányos – nyelvhasználatot jelenti, melynek célja a biológiai vagy társadalmi nemek szempontjából elfogult, megkülönböztető vagy lealacsonyító szóhasználat kerülése a nemi sztereotípiák csökkentése, a társadalmi változások előmozdítása és a nemek közötti egyenlőség elérése érdekében (EP 2018a).

A nyelvi szexizmus példái közé sorolják azt a jelenséget, amikor is a férfi tekintendő az ember prototípusának, a nőt pedig hozzá képest határozzák meg: a férfira utaló alapalak a jelöletlen, a nőre utaló alapalak pedig morféimakkal vagy jelzős szintagimakkal fejezhető ki, pl. ném. *der Lehrer* 'tanár' ~ *die Lehrerin* 'tanárnő', m. *kolléga* ~ *kolléganő*, ang. *driver* ~ *lady driver* 'sofőr'. Ezekben az esetekben feltételezhetően a férfira utaló jelöletlen alak jött létre előbb, a nőnemű változat később, a társadalmi változásokra adott reakcióként alakult ki. Mindazonáltal fontos megjegyezni, hogy míg a nyelvtani nemeket ismerő nyelvekben ez az igény természetesebb, a nyelvtani nemeket nem ismerő nyelvekben a természetes nem jelöltsége annak hangsúlyosságára utal, nagyobb információértéke van, mint olyan nyelvek esetén, ahol a grammatikai nemek szükségszerűen megkivánják a biológiai nemre való utalást (Huszár 2009: 97; H. Varga 2016: 301–305; Vasvári 2014: 136).

Hasonlóképp a férfiközpontúság nyelvi lenyomatának tartják a 'férfi' jelentésű elemet tartalmazó, de az egész emberiségre vonatkozó szavakat is, pl. ang. *mankind* 'emberiség' (szó szerint 'férfi + fajta'), fi. *miesmuisti* 'emberemlékezet' ('férfi + emlékezet'). A magyarban ezek megfelelője, az *ember* pseudo-általános jelentésű, elméletileg nemsemleges, ám erős gender-töltetű, sok esetben a *férfi* szinonimája, pl. *fiatalember*, *gazember*, *nagydarab ember* (Huszár 2009: 33; 2011: 79–80; Vasvári 2014: 136–139). Az Európai Parlament inkluzív nyelvhasználatra vonatkozó iránymutatása kerülendőnek tartja a 'férfi' szó általános értelmű használatát, helyette nemsemleges szinonimák használatát javasolja, pl. *mankind* ~ *humankind*, *humanity* 'emberiség'; *man-made* ~ *artificial* 'ember alkotta, mesterséges'; *the common man* ~ *ordinary people* 'hétköznapi emberek' (EP 2018a; ET 2018a).

Szintén a nemi egyenlőtlenség nyelvi megnyilvánulásának tekintik az ún. generikus maskulinumot is: az elméletben mindenkire vonatkoztatható alapalak a férfiakat biztosan magában foglalja, azonban a nőket nem feltétlenül. Az ilyen típusú szavak gender-asszociációs vizsgálatai során nyelvtől és a (nyelvtani nemeket ismerő/nem ismerő) nyelv típusától függetlenül a beszélők túlnyomó része azt feltételezi, hogy ezek férfiakra vonatkoznak. Ez azt tükrözi, hogy a kérdéses referenciacsoportokba eredetileg férfiak tartoztak, fennmaradásuk ugyanakkor a *férfiak* = *egész emberiség* azonosítás bizonyítékai, eszerint tehát legtöbb esetben a beszélők a beszéd tárgyát képező emberekről, állatokról a hímneműséget feltételezik, egészen addig, amíg ennek ellenkezője be nem bizonyosodik. Az ilyen gender-sztereotípiák feltehetően a jelentéssel együtt reprezentálódnak a nyelvhasználók memóriájában, a szóval társított szótári információk részeként. Ugyanakkor a kutatók különbséget találtak az alapján, hogy milyen státusz kapcsolódik az elméletileg nemsemleges foglalkozásnevekhez: a magasabb presztízűek (pl. *igazgató*, *főnök*, *ügyvéd*, *orvos*) férfit, az alacsonyabb presztízűek (pl. *eladó*, *kiszolgáló*, *ápoló*) pedig nőt idéznek fel (Huszár 2009: 100–101; 2011: 79–80; Vasvári 2014: 136–140).

Vannak továbbá olyan szavak – többségükben foglalkozásnevek – melyek már önmagukban tartalmaznak valamilyen nemre (általában férfira) utaló elemet, pl. ang. *fireman* 'tűzoltó' (szó szerint 'tűz + férfi'), fi. *kalamies* 'halász' ('hal + férfi'); m. *államférfi*, amelyeket úgyszintén a patriarchális berendezkedés maradványának tartanak. A magyarban létezik számos, nőkre utaló elemet tartalmazó foglalkozásnév is, ezek azonban alacsonyabb presztízű, tipikusan női foglalkozások, pl. *óvónő*, *nővér*, *konyhalány*. A gendersemlegesség irányába történő elmozdulás hatására ugyanakkor a nemre vonatkozó elemet tartalmazó szavakat igyekeznek nemsemleges szavakkal ki-

váltani, pl. ang. *fireman* ~ *firefighter*, *policeman/policewoman* ~ *police officer* 'rendőr', *headmaster/headmistress* ~ *principal* 'igazgató', *spokesman/spokeswoman* ~ *spokesperson* 'szóvivő'; fi. *kalamies* ~ *kalastaja*; m. *óvónő* ~ *óvodapedagógus*, *nővér* ~ *betegápoló*, *konyhalány* ~ *konyhai kisegítő*. Az angol -ess nőneműséget kifejező képző ugyancsak kerülendő az inkluzív nyelvhasználatban, helyette a képző nélküli alapalak használatát javasolják gendersemlegesként, pl. *actress* 'színésznő' helyett *actor* 'színész' férfiakra és nőkre vonatkozóan is (EP 2018a; Huszár 2009: 100–101; Vasvári 2014: 140).

A nyelvtani nemeket ismerő nyelvekben azonban nem járható út a nemsemleges alakok létrehozása, mivel ezekben a nyelvekben elkerülhetetlen a természetes nem kifejezése. Az inkluzív nyelvhasználat támogatói ezekben az esetekben azt javasolják, hogy mindkét nem kerüljön kifejezésre, pl. ang. *citizens* [of the EU] ~ ném. *Unionsbürgerinnen und Unionsbürger* 'az Unió polgárai'; ang. *he or she* 'ő [hn] vagy ő [nn]'.¹ Ugyanakkor a mindkét nemre vonatkozó alakok feltüntetése nem takarékos, így kiváltására létrejött egy új írásjel, a mediánpont (a németben *Gendersternchen* 'gendercsillagocska'), amely a hímnem jelző végződés után, a nőnemű képző előtt helyezkedik el, így jelezve, hogy mindkét nem képviselői beleértendők, pl. fr. *lycées-nés* 'gimnazisták', ném. *Bürger*innen* 'polgárok' (EP 2018a; Illényi 2021: 42–43).

A kirekesztő nyelvhasználat elleni küzdelem jegyében nemrégiben több vezető német nyelvű hírügynökség is gendersemleges nyelvhasználatú híradót vezetett be,² valamint a Lufthansa járatain is nemtől független üdvözlésekre cserélték a korábban szokásos, „hölgyeim és uraim” kezdetű köszöntést.³ Mindemellett olyan cégek, mint a Netflix vagy a Microsoft is az inkluzív nyelvi formák használatára törekszik. Mindazonáltal a nemsemleges nyelvhasználat megjelenése és elterjedése számos vitát is generál: sokan elutasítják a nyelvek ilyen módon történő erőszakos változtatását, azzal érvelve, hogy a nyelvi szexizmusra hozott példák csupán nemre utaló jelentést nem hordozó, kiüresedett nyelvtani formák. A kiváltásukra létrehozott mesterséges alakok pedig nehézkesek, idegenek a nyelvtől, továbbá bonyolítják a nyelv szabályait, megnehezítve azok elsajátítását, a hangos olvasást, a szövegértést, és így a tananyag elsajátítását az iskolákban (Illényi 2021: 42–43).

¹ Az angolban a nyelvtani nem már nem létezik, csupán az egyes szám harmadik személyű névmások őrzik a nyomát (H. Varga 2016: 307–308).

² <https://index.hu/kulfold/2021/06/23/nemetorszag-gendersemleges-hirek-hirugynokseg/>

³ <https://www.vg.hu/nemzetkozi-gazdasag/2021/07/nem-lesz-tobb-holgyeim-es-uraim-udvozles-a-lufthansa-jaratain>

3. A nemeket érintő társadalmi változások Finnországban

Finnország társadalomtörténetét nagymértékben meghatározza az, hogy az ország sokáig agrárállam volt, ahol a társadalom jelentős részét a parasztság tette ki, a nemességet és a polgárságot svéd, elsvédésedett finnek és németek alkották. Az 1960-as évektől indult meg a finn társadalom átalakulása lakóhelyi és foglalkozásszerkezeti szempontból. Már ekkor felismerték azt, hogy a földművelő társadalom igényein alapuló nemi szerepek és feladatok (a férfiak kenyérkereső, családfenntartó, a nők háztartásvezető és gyermeknevelő szerepei) nem felelnek meg az átalakuló társadalom igényeinek. Azáltal, hogy a férfiak és a nők is elkezdtek az otthonukon kívül dolgozni, megkérdőjeleződtek a hagyományos nemi szerepek, és a finnek úgy vélték, hogy mindkét nemnek közösen kell részt vállalnia az otthoni feladatokból. Innentől kezdve játszik fontos szerepet a finn társadalomban a nemi egyenjogúság biztosítása, ez társadalmi szinten a kormány feladata. 1970-ben a Nők Helyzete Bizottság reformprogramot indított e célból, majd 1972-ben létrehozták az Egyenlőség Tanácsát. A nők és férfiak egyenlőségét 1987-ben foglalták törvénybe (ez 1995-ben és 2002-ben is módosult, ám a lényegi része változatlan), 1999-ben pedig az alkotmányban is rögzítették a nemi egyenjogúságot (MSAH 2006; Paár 2019: 104–106).

Mivel Finnország 1995 óta az Európai Unió tagja, így annak ilyen irányú szerződesei és szabályozásai szintén fontosak az ország szempontjából. 1997-ben az Amszterdami Szerződésben rögzítették elsőként a tagállamok a nemek közötti egyenlőség biztosítását, mint minden tagállam számára fontos célkitűzést (habár az 1957-es Római Szerződésben az Európai Unió elődje, az Európai Gazdasági Közösség alapító országai már kijelentették, hogy a nőket és férfiakat azonos munkáért azonos bér illeti meg). Az Európai Unió 2000-ben elfogadott Alapjogi Chartájában pedig rögzítették, hogy a nők és férfiak közötti egyenlőséget a tagállamoknak minden területen biztosítani kell (EC 2011).

Annak, hogy a finnek számára már a 1960-as évek óta kiemelt jelentőségű a nemi egyenjogúság kérdése, napjainkra látható eredményei vannak. Munkaerőpiaci szempontból mind a nők foglalkoztatottsági aránya, mind a vezető pozícióban lévő nők aránya az Európai Unió átlaga felett van: előbbi 2015-ben 71,8% (EU átlag: 64,2%), utóbbi pedig 2016-ban 30,1% volt (EU átlag: 23,9%). Átlagon felüli Finnországban a női parlamenti képviselők aránya is: 2016-ban 42% (EU átlag: 28,7%). Ugyanakkor itt fontos megjegyezni, hogy a finn nők politikában való részvétele régebbre nyúlik vissza: 1906-ban – a világon harmadikként, Európában pedig elsőként – általános választójogot vezettek be, ennek alapján a nők is választhattak, illetve választhatók is let-

tek. Az 1950-es évekig 10% körüli volt a nők aránya a parlamentben, azóta pedig ez a szám folyamatosan emelkedik (EC 2017; MSAH 2006). A nők politikában való magas részvételi aránya szocioökonómiai tényezőkkel – egyfelől a nők magas iskolázottságával, másfelől az erős munkaerőpiaci részvételükkel – magyarázható. A viszonylag magas iskolázottságot az tette lehetővé, hogy a lányok számára már 1843-tól iskolákat hoztak létre, 1871-től lehetőségük nyílt orvostudományokat tanulni egyetemi keretek között, 1901-től pedig bármilyen egyetemi képzésben részt vehetnek (Holli – Kantola 2005: 62; Lavery 2006: 51–71).

4. A nemeket érintő társadalmi változások megjelenése a finn nyelvben

Mivel a finnben nincsenek nyelvtani nemek, a nyelv kategóriarendszere nem követeli meg, hogy a beszélő fokozott figyelmet fordítson a nemi megkülönböztetésre. A természetes nemet persze ki lehet fejezni grammatikai és lexikai eszközök segítségével. A finn nyelvben ezek egyaránt lehetnek prefixumok és szuffixumok, valamint fontos jellemvonás, hogy külön mindkét nemre vonatkozó előtagok (*nais-*, *mies-*) is léteznek.

A lexikális nemmel rendelkező szavak esetén a szó jelentése magában hordozza a férfira vagy nőre való utalást, anélkül, hogy külön grammatikai elemmel jelölni kellene, pl. *nainen* 'nő', *tyttö* 'lány', *äiti* 'anya', *sisar* 'lánytestvér'; *mies* 'férfi', *poika* 'fiú', *isä* 'apa', *veli* 'fiútestvér'. Érdekesség, hogy míg a férfiakra vonatkozó „alapszavak” finnugor (vagy ismeretlen) eredetűek (*isä* 'apa', *poika* 'fiú', *veli* 'fiútestvér', *sulhanen* 'vőlegény'), addig a női párjaik indoeurópai eredetűek (*äiti* 'anya', *tytär* 'lány(a)', *sisar* 'lánytestvér', *morsian* 'menyasszony') (Engelberg 2018: 17; Laakso 2003: 8).

A grammatikai elemekkel való jelölés történhet mind elő-, mind utótagokkal. A *mies-* előtag meglehetősen ritka és egyre inkább eltűnőben van, a *Suomen kielen perussanakirja* (1990–1994, a továbbiakban: PS) mindössze három ilyen előtagú foglalkozásnevet tartalmaz (*miesopettaja* 'férfi tanár', *miespalvelija* 'férfi szolgáló', *miespappi* 'férfi pap'). Ez a lexéma 'ember' jelentésben jelenik meg a *mieshukka* 'emberveszteség', *miespolvi* 'nemzedék', *miesvoima* 'emberi erő', *miestappo* 'gyilkosság, emberölés' szavakban. Ugyanakkor ezek a szavak részben kiválthatók nemsemleges szinonimákkal, pl. *miespolvi* ~ *sukupolvi*, *miesvoima* ~ *ihmisvoima*, *miestappo* ~ *tappo* / *murha* (Maticsák 2001: 10).

A *nais-* előtagú szavak szintén egyre ritkábbak, többségük ma már nem használatos. Az 1950-es foglalkozásnév-tárban, az Ammattikahemistóban még több ilyen típusú foglalkozásnév szerepelt (pl. *naispuutarhuri* 'női kertész', *naiskonstaapeli* 'női parancsnok'), azonban 1990-ben már csak egy:

naistarkistaja 'női ellenőr' (Maticsák 2001: 10). Az Európai Unió Tanácsának (2018b) inkluzív nyelvhasználatra vonatkozó ajánlása ezen előtagok elhagyását javasolja, pl. *naiskonstaapeli* 'rendőrnő' ~ *konstaapeli*.

Utótagként a leggyakoribb a *-mies* elem, különösen foglalkozásnevek esetén. Ennek oka, hogy évszázadokon át férfiak töltötték be ezeket a pozíciókat, ők űzhették ezeket a foglalkozásokat. Ez a helyzet a 20. század második felétől kezdett megváltozni. A mindkét nemre vonatkozó alakok létrehozására több megoldás is született. Felválthatta nemsemleges, nemre utaló elemet nem tartalmazó alak (pl. *johtomies* ~ *johtaja* 'vezető', *vuokramies* ~ *vuokralainen* 'bérlő', *kielimies* ~ *kielentutkija* 'nyelvész'). Eltűnhetett az utótag, pl. *pomomies* ~ *pomo* 'főnök', *poliisimies* ~ *poliisi* 'rendőr', ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez elsősorban idegen eredetű alakoknál lehetséges, ahol a szuffixum azt a célt szolgálta, hogy a szó jobban illeszkedjen a finn nyelv szókincséhez (ld. *pomomies* < or. *pomošník*, ahol a *-ník* férfira utaló szuffixum). Ilyen esetekben a *-mies* utótag nélküli alak használata azért lehetséges, mert maga a szó nem létezett korábban a finn nyelvben (pl. a *kalamies* 'halász' esetén nem lenne elképzelhető, mivel a *kala* 'hal' már létezett a finnben). A harmadik lehetőség a *-nainen* végződésű ellenpárok létrehozása, pl. *lakimies* 'jogász' (szó szerint 'jog + férfi') ~ *lakinainen* 'jog + nő', *tiedemies* 'tudós' ('tudomány + férfi') ~ *tiedenainen* 'tudomány + nő'. A *-mies* utótag ugyanakkor a mai napig használatos bizonyos esetekben, elsősorban nehéz fizikai munkát igénylő foglalkozások (pl. *kaivosmies* 'bányász', szó szerint 'bánya + férfi') vagy politikai pozíciók esetén (pl. *valtionpäämies* 'államfő', szó szerint 'állam + fő + férfi') (Engelberg 2018: 86; Karlsson 1974: 26; Maticsák 2001: 11; Niemikorpi 1998: 34–35).

A gendersemleges nyelvhasználat egyik legfőbb problémáját ezek a ma is jelentős számban létező, *-mies* utótagú foglalkozásnevek jelentik. Az inkluzív nyelvhasználat támogatói ezeknek a kerülését és nemsemleges szinonimákkal való helyettesítését szorgalmazzák, pl. *lakimies* ~ *juristi* 'jogász', *lehtimies* ~ *toimittaja* 'újságíró', *virkamies* ~ *virkailija* 'hivatalnok', *katsastusmies* ~ *katsastaja* 'felügyelő', *luottamusmies* ~ *luottamushenkilö* 'megbízott'. Nem csupán a foglalkozásnevek, hanem más *-mies* elemet tartalmazó szavak és kifejezések kapcsán is a gendersemleges alternatívák használatát javasolják, pl. *kadunmies* ~ *tavallinen kansalainen* 'az utca embere', *varamies* ~ *varahenkilö* 'tartalék(os katona)', *jokamies* ~ *jokainen* 'mindenki', *miestyövuosi* ~ *henkilötyövuosi* 'munkaév'. Mindazonáltal kiemelik, hogy amennyiben létezik a nyelvben nemsemleges megfelelő, törekedjünk annak használatára, ám ha nem, akkor nem szükséges „kitalálni” ilyeneket, mivel akár természetellenesnek, netán sértőnek is tűnhet a megfogalmazás. A *puhe-*

mies 'elnök' és *valtionpäämies* 'államfő' szavak például hivatalos szövegekben teljesen elfogadottak, noha kötetlenebb kontextusban inkább a nemsemleges alternatívák használatát javasolják: *puhemies* ~ *puheenjohtaja*, *valtionpäämies* ~ *valtionpää*. Azonban olyan esetekben, amikor a nemre utaló főnév a jelentés megváltoztatása nélkül kihagyható, javasolják annak elhagyását, pl. *viisaiden miesten komitea* 'bölcс férfiak tanácsa' ~ *viisaiden komitea* 'bölcsek tanácsa' (EP 2018b; ET 2018b).

A *-nainen* utótag ugyanakkor jelentősen ritkább, mint a *-mies* elem. Ennek oka, hogy míg a *-mies* tagot tartalmazó alak szemantikai értelemben nemsemlegessé válhatott, mindkét nemre egyformán alkalmazható lett, addig a *-nainen* végződésűek csak nőkre vonatkozhatnak. Ez az utótag sosem volt igazán gyakori, inkább a *-tar/-tär* képző dominált helyette. Néhány esetben előfordul nem foglalkozásnévben, hanem tulajdonság kifejezésére is, pl. *maailmanainen* 'világlátott nő', *puuhanainen* 'szervező nő', *voimanainen* 'erős nő, amazon' (Engelberg 2018: 86; Karlsson 1974: 26; Maticsák 2001: 86; Niemikorpi 1998: 34–35)

A *-tar/-tär* képző egészen a 20. század közepéig nagyon produktív volt, a balti eredetű *tytär* 'lány, vkinek a lánya'⁴ szóból agglutinálódott, méghozzá meglehetősen korán, mivel létezik illeszkedő alakpárja is. Titulusokat vagy a titulusokhoz tartozó házastársat fejez ki (tehát a magyar *-nő* összetételi utótagnak és a *-né* képzőnek is megfelel), pl. *kuningatar* 'királynő/né', *kreivitär* 'grófnő/né', *tsaaritar* 'cárnő/né'. Mindemellett népi mitológiai alakok jelölésére használatos folklórszövegekben, népmesék és népdalok szövegeiben, pl. *jumalatar* 'istennő', *aallotar* 'a hullámok istennője', *runotar* 'múzsá'. A keleti nyelvjárásban jelölhette valakinek a lányát vagy feleségét (pl. *Hiltunen* ~ *Hillutar*), azonban ez ma már ritkán használt, régies forma. Előfordult a *-lainen/-läinen* képző női párjaként, 'egy terület női lakója' jelentésben, pl. *norjalainen* 'norvég' ~ *norjatar* 'norvég nő'. Leggyakrabban azonban foglalkozásnevekben szerepelt, elsősorban művészeti vagy tipikusan női foglalkozásnevek esetén, legtöbbször a *-ja/-jä* képzőhöz kapcsolódva, pl. *laulajatar* 'énekesnő', *näyttälijätär* 'színésznő', *hoitajatar* 'ápolónő', *siivoojatar* 'takarítónő'. Az 1950-es években az Ammatihakemisto jegyzékében még 77 foglalkozásnévben szerepelt, de a 90-es években már csak elvétve találkozhatunk ilyen alakokkal. Napjainkra feltételezhetően még tovább csökkent a használatuk, mivel az inkluzív nyelvhasználat pártolói javasolják ezek elhagyását, és helyettük a képző nélküli alapalak használatát, pl. *laulajatar* ~ *laulaja* 'énekes', *näyttälijätär* ~ *näyttälijä* 'színész', *sairaanhoitajatar* ~ *sai-*

⁴ Vö. litv. *dukte* 'lánya vkinek'; ld. még norv. *dotter*, ném. *Tochter* (SSA 3: 349).

raanhoitaja 'ápoló' (Engelberg 2018: 59; ET 2018b; Hakulinen 1979: 181–182; Ikola 1971: 91–92; Lepäsmä – Lieko – Silfverberg 1996: 55–56).

A finn közigazgatási törvény 9. cikkelye előírja a hatóságok számára az objektív, világos és érthető nyelvhasználatot. A finn nyelv tudományi intézet, a Kotimaisten kielten keskus álláspontja szerint ebbe a nyelvhasználat számos dimenziója beletartozik, így a hangneme, valamint a sértő vagy becsmerlő kifejezések kerülése is, mind a szóbeli, mind az írásbeli kommunikációban. Ide tartozik a *-mies* végű foglalkozásnevek kérdése is. Tiililä (2020) szerint nem tekinthető elfogadhatónak és befogadónak az a szóhasználat, mely mindkét nem képviselőire a csak egyik nemre vonatkozó szót használja. Álláspontja szerint a nemekre vonatkozó utalás a foglalkozások esetén nem egyeztetendő össze az objektivitással és a szakmaisággal, mivel nem magára a személyre, hanem a biológiai nemére tereli a hangsúlyt. A munkavégzés szempontjából nem tartja relevánsnak a biológiai nemet. A nemsemleges megnevezések az egyenlőség üzenetét hordozzák, illeszkednek a finn társadalom sokszínűségét figyelembe vevő és értékelő légköréhez.

Mindemellett érthetőség szempontjából is problémásnak találja Tiililä a *-mies* tagot tartalmazó foglalkozásneveket, mivel félreértéseket okozhat az, hogy a 'férfi' jelentésű elemet tartalmazó szó nem feltétlenül férfira utal. Cáfolja továbbá azt az érvet, mely szerint a *-mies* utótag ezekben a foglalkozásnevekben már megváltozott, általános jelentésű, eredeti jelentése pedig elhalványult. Véleménye szerint a jelentéselhalványulás csak olyan szavak esetén történhet meg, ahol az eredeti jelentés már nem él (pl. ősi munkaeszközök és eljárások, pl. *harki* 'borona' > *harkita* 'fontol, mérlegel', *pohtaa* 'csépel' > *pohtia* 'fontolgat, megvitat'). A nemek, a férfiak és nők azonban léteznek, folyamatosan jelen vannak, így nem lehetséges a *mies* jelentésének elhalványulása. Azzal a gyakori kritikával kapcsolatban, hogy az újonnan létrehozott nemsemleges szavak korlátozzák a megértést, mivel ismeretlenek, idegenek, természetellenesek lehetnek a beszélők számára, a nyelv – és különösen a szókincs – gyors változásával érvel: még ha eleinte furcsán is hangzanak bizonyos szavak, azok rendkívül gyorsan képesek beépülni a nyelvbe és a mindennapi nyelvhasználat részévé válni (Tiililä 2020).

A Suomen kielen lautakunta (2007) hangsúlyozza, hogy a nemek közötti egyenlőséget előmozdító nyelvhasználat alkalmazása elsősorban a jogi és közigazgatási nyelvben és a médiában fontos, mivel ezek nagy hatásúak a nyelvhasználati minták megteremtése és fenntartása szempontjából. A hétköznapi, informális kommunikáció során azonban elfogadhatónak tartják a nemekre utaló szavak, foglalkozásnevek használatát. Ez az állásfoglalás heves vitát váltott ki. Az inkluzív nyelvhasználat ellenzői a gendersemleges

nyelvhasználatot szélsőséges politikai irányzatok eredményének tartják, továbbá aggályosnak vélik azt a gyakorlatot is, hogy az újságíróknak meghatározott kifejezéseket kelljen használniuk bizonyos szavak helyett (Heikkinen 2017).

Irodalom

- Engelberg, Mila 2018: Miehiä ja naisihmisiä – suomen kielen seksismi ja sen purkamisen. Tasa-arvoasiain neuvottelukunnan julkaisuja 18. Helsinki.
- EC 2011 = European Commission: Gender equality in the European Union.
- EC 2017 = European Commission: Report on equality between women and men in the EU.
- EP 2018a = Európai Parlament: A nemek szempontjából semleges nyelvhasználat az Európai Parlamentben. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187101/GNL_Guidelines_HU-original.pdf
- EP 2018b = Európai Parlament: Sukupuolineutraali kielenkäyttö Euroopan parlamentissa. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187097/GNL_Guidelines_FI-original.pdf
- ET 2018a: Európai Unió Tanácsa: Inclusive communication in the GSC. https://www.consilium.europa.eu/media/49080/2021_058_accessibility-inclusive-communication-in-the-gsc_en_acces.pdf
- ET 2018b: Európai Unió Tanácsa: Osallistava viestinnä neuvoston pääsihteeristöstä. https://www.consilium.europa.eu/media/49063/2021_058_accessibility-inclusive-communication-in-the-gsc_fi_acces.pdf
- Hakulinen, Lauri 1979: Suomen rakenne ja kehitys. Neljäs painos. Otava, Helsinki.
- Heikkinen, Vesa 2017: Tunnekuohua, vääriä tietoja, harhakäsityksiä – kieli ja sukupuoli ovat tulenarka yhdistelmä. Aamulehti. <https://www.aamulehti.fi/mielipiteet/art-2000007505600.html>
- Holli, Anne Maria – Kantola, Johanna 2005: A politics for presence: state feminism, women's movements and political representation in Finland. In: Lovenduski, Joni (ed.), State feminism and political representation. Cambridge University Press, New York.
- Huszár Ágnes 2009: Bevezetés a gendernyelvészetbe. Tinta Kiadó, Budapest.
- Huszár Ágnes 2011: A magyarországi gendernyelvészeti kutatások története és perspektívái. Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények VI/1: 73–80.
- Ikola, Osmo 1971: Nykysuomen käsikirja. Weilin + Göös, Helsinki.
- Illényi Balázs 2021: Nemre nem. Heti Világgazdaság 2021/33: 42–43.
- Ilves, Marju 2005: A férfi és a női társadalmi szerepek megjelenése két vonzatszótár példamondataiban. In: Kassai Ilona (szerk.), Szakszó, szaknyelv, szakmai kommunikáció. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Karlsson, Fred 1974: Sukupuoliroolien kielellisistä heijastumista. Sananjalka 16: 24–33.

- Kegyesné Szekeres Erika 2003: Nemek, nyelvek, kultúrák. In: Tóth Szergej (szerk), *Nyelvek és kultúrák találkozása. A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye.* Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Szeged.
- Laakso, Johanna 2003: Is Finno-Ugrics gender-neutral? Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik.
https://epa.oszk.hu/00000/00027/00003/pdf/web_fu_EPA00027_2003_00009_02.pdf
- Lavery, Jason 2006: *The history of Finland.* Greenwood Press, London.
- Lepäsmä, Anna-Liisa – Lieko, Anneli – Silfverberg, Leena 1996: Miten sanoja johdetaan. Suomen kielen johto-oppia. Finn Lectura, Helsinki.
- Mantila, Harri 1998: Jätkät ja jässikät, don juanit ja gentlemannit eli Perussanakirjan mieskuva. In: Heikkinen, Vesa – Mantila, Harri – Varis, Markku (toim.), *Tuppi-suinen mies. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä ja kulttuurista.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Maticsák Sándor 2001: A nemek hiánya a magyarban és a finnben In: *Specimina Fenica* 10. Kaukovertailuja 3: 85–101. Szombathely.
- MSAH 2006 = Ministry of Social Affairs and Health: Gender equality policies in Finland. Brochures of the Ministry of Social Affairs and Health, Helsinki.
- Niemikorpi, Antero 1998: Suurifrekvenssinen mies. In: Heikkinen, Vesa – Mantila, Harri – Varis, Markku (toim.), *Tuppi-suinen mies. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä ja kulttuurista.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki. 32–48.
- Paár Ádám 2019: A finn és a magyar parasztság sorsa. *Valóság* 62/6: 104–107.
- PS = Haarala, Risto (toim.): *Suomen kielen perussanakirja I–III.* Helsinki, 1990.
- Rosta Andrea – Ádám Szilvia 2014: *Női élethelyzetek.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.): *Suomen sanojen alkuperä 1–3.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1992, 1995, 2000.
- Suomen kielen lautakunta 2007: Suomen kielen lautakunnan suositus sukupuolineutraalin kielenkäytön edistämiseksi. *Kielikello*, 4/2007. <https://www.kielikello.fi/-/suomen-kielen-lautakunnan-suositus-sukupuolineutraalin-kielenkayton-edistamiseksi>
- Szöllősy Éva 2013: A férfiak és a nők képe modern értelmező szótárainkban. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Tiilikallio, Ulla 2020: Asiallinen, selkeä ja ymmärrettävä kieli palvelee myös tasa-arvoa. *Kielikello* 3/2020. <https://www.kielikello.fi/-/asiallinen-selkea-ja-ymmarrettava-kieli-palvelee-myos-tasa-arvoa>
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Osiris Kiadó, Budapest.
- H. Varga Márta 2016: A „nem” (sexus, genus) fogalma. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 299–322.
- Vasvári, Louise O. 2014: Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4/1: 130–166.

Inclusive language usage and vocabulary changes in Finnish gender-referring expressions

The connection between social structure and language is a well-known fact since the early 19th century. Changes in the social structure can primarily be observed in the changes of vocabulary. One of the biggest social changes in the 20th century was the transformation of traditional gender roles. The appearance of career goals and the availability of contraceptive methods resulted in the redefinition of women's roles. Despite this, the traces of long-lasting patriarchal structure can still be found in modern languages. As a result of equality aspirations, the usage of inclusive, gender-neutral language has been more and more pronounced since the 1980s.

In Finland, gender equality has been a central issue since the 1960s, which has visible results in many areas such as employment and politics. For this reason, the urge for inclusive language usage is strongly emphasized. There are no grammatical genders in Finnish language, biological sex can be expressed through the use of prefixes (*mies-*, *nais-*) and suffixes (*-nainen*, *-mies*, *-tar/-tär*). The usage of these strongly decreased in the past few decades, whereas there are still some problematic questions regarding gender-referring vocabulary.

One of the main issues is the usage of *-mies* 'man', which is the most frequent gender-referring suffix, and which used to be common in profession names, as for centuries, only men could do the jobs referred to by this morpheme. However, from the 1950s women also started to fill these positions, which caused a decrease in the usage of the suffix. Words containing it have been replaced by gender-neutral forms (*sotamies* > *sotilas* 'soldier'), the suffix disappeared from them (*poliisimies* > *poliisi* 'police officer'), or a female counterpart came in existence containing the suffix *-nainen* 'woman' (*lakimies* ~ *lakinainen* 'lawyer'). However, in certain cases *-mies* is still used, mostly in professions requiring hard physical work and political or leading positions (*kaivosmies* 'miner', *esimies* 'superior').

Guidelines for gender-neutral language usage suggest avoiding gender-referring words when a gender-neutral synonym exists. Supporters of inclusive language usage claim that gender-referring profession names draw unnecessary attention to biological sex instead of other, more relevant qualities. On the other hand, many are against gender-neutral language usage, as they consider it a result of radical political views and they think that artificial gender-neutral words make understanding problematic.

Keywords: gender, inclusive language, Finnish gender expressions.

ALEXANDRA PUKÁNSZKY

Páros névszók a finnugor nyelvek iskolai terminológiájában

PUSZTAY János

ELTE, Budapest
janos_pusztay@hotmail.com

A világ legtöbb nyelvét a feladás, s így a megszűnés fenyegeti. Ennek egyik oka, hogy a nyelv nem tud megfelelni a vele szemben támasztott követelményeknek, azaz nem használható az élet minden területén. A nyelv feladása először a speciális szókincset, terminológiát igénylő területeken történik: a közigazgatásban, a gazdasági életben és a tudományban. Ez a helyzet – a néhány kedvező kivétel ellenére¹ – az Oroszországban beszélt finnugor és szamojéd nyelvek esetében is.

A terminológia hiánya a nagyfokú oroszosítás következménye. Komoly csapást jelentett, hogy az 1960-as években megszüntették az anyanyelven tanító nemzeti iskolákat, illetve erőteljesen oroszosították a korábban jól működő szakszókincset.

Az iskolákban a nem orosz anyanyelv már csak a nyelv és a hozzá kapcsolódó kultúra tanítása során jelenik meg, csekély heti óraszámban, ami nem elegendő a nyelv megőrzéséhez és fejlesztéséhez.

Az anyanyelven történő oktatás szakmai (azaz nyelvi) feltételeinek megteremtése céljából valósítottuk meg mintegy tíz esztendeje a Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum projektjeként a *Terminologia scholaris* / *Школьная терминология* programot. Ennek keretében az öt nagy oroszországi finnugor nyelven (erza, komi, mari, moksa, udmurt) 10-10 tantárgy terminológiáját alkották meg finnugor anyanyelvű kollégáink (ahol lehetett,

¹ Két példa a kedvező folyamatokra. A Joskar-Olában megjelenő *Финно-угроведение* 2018-as számának történelem rovatában öt orosz nyelvű írás mellett helyet kapott egy mari nyelvű is, az irodalom rovatban négy angol nyelvű mellett szerepel egy mari nyelvű is. A 2015. május 15-én rendezett *Проблемы марийской и сравнительной филологии* nevet viselő konferencián elhangzottak mari nyelvű előadások is.

az 1920–30-as évek terminológiafejlesztésének eredményeit is figyelembe véve). A kevesebb mint egy év alatt megvalósított program eredményeként 50 terminológiai kiadvány látott napvilágot. Ezek elemzését néhány tanulmányban és hat kötetben végeztem el. (Az adatokat ld. Puszta 2016; a mari szakterminológia történetéről nemrég jelent meg Moiso et al. 2020.)

A teljes körű anyanyelvű oktatás újbóli bevezetése a politikai szándéktól függ, ami nyilvánvalóan nem túl biztató. Ám az említett projekt kedvező fogadtatása azt eredményezte, hogy egyes köztársaságok néhány iskolájában fakultatív alapon megkezdődött néhány tantárgy anyanyelvű oktatása – természetesen a hivatalos, orosz nyelvű tanítás mellett.

A terminológiai kiadványok bőséges információt szolgáltatnak a szakszókincs-alkotás módjairól. Ezekről részletesen esik szó az említett elemzésekben.

Jelen írásomban a programba bevont öt oroszországi finnugor nyelv oktatási (tantárgyakhoz kapcsolódó) terminusai közül 48 adatot vizsgálom meg. Munkám során kifejezetten egy eljárásra, az ún. páros névszók alkalmazására fókuszálok. A páros névszók azok a szókapcsolatok, amelyek két, szintaktikailag egyenértékű szót tartalmaznak egy lexikai és szemantikai egységben. Ezeket az egységeket kötőjellel írjuk.

1. A terminusok szemantikai csoportosítása

A *Terminologia scholaris* program keretében megjelent terminológiai kiadványok elemzése azt mutatja, hogy a szakszóként használt páros névszók az alábbi szemantikai csoportokba sorolhatók (E – erza, K – komi, Ma – mari, M – moksa, U – udmurt):

Természet, élővilág:

- állatok: М низшай жувататне-ракишатне 'legalacsonyabb rendű állatok (tkp. állatok-állatok)' (Rogozsina 2011: 38);
- csapadék: К лым-зэр 'hó-eső' (Kolegova – Markova – Muszanov 2011: 36); U омыр зор-кот 'légköri lecsapódás (= eső-nedvesség)' (Tyimerhanova 2011: 52);
- csírázás/növekedés: E касома-лисема 'növény-megjelenés' (Rjabov 2011: 44);
- élő(hely): E эрямонь-улемань тарка 'élet/lét-létezés helye' (Rjabov 2011: 42);
- kultúrnövények: E ломанень видеветь-тееветь касовкст 'ember ültetett-csinált növények' (Rjabov 2011: 42);

- rovarok: E *сукст-унжат* 'férgek/kukacok-bogarak' (Rjabov 2011: 43); K *çym-çag* 'légy-rovar/bogár' (Rakin 2011: 36); U *нымы-кибыос* 'szúnyogok/muslincák-bogarak' (Sztrelkova 2011a: 36);
- szaporodás: E *раптома-касомачи* 'szaporodás-növekedés' (Rjabov 2011: 44) (lásd az ivarszerveknél is);
- természet: K *вөп-ва* 'erdő-víz' (Rakin 2011: 39);
- természetföldrajzi térkép: Ма *вер-шөр* карт 'táj-táj/vidék térkép' (Mali-nyina – Jakimova 2011: 61);
- védőszín, mimikri: E *кекшиция-вельтиция-идиция* артома 'rejtő-beborító-megmentő festés' (Rjabov 2011: 44); K *видзан-сайöдан* рөм 'őrző-rejtő szín' (Rakin 2011: 37); U *ватүсь буёл-мус* 'rejtő festék-festés/maszkírozás' (Sztrelkova 2011a: 36).

Irodalom:

- irónia: U *серекъян-мактан* 'gúny(olás)-gúny(olás)' (Fjodorova 2011: 58);
- makaróni vers: U *суро-пожо* кылбур 'kevert-zavart vers' (Fjodorova 2011: 59).

Társadalom, történelem:

- élet(színvonal): K *олан-вылан* судзсянлунлөн тшупөд 'élet-létezés jó-létének színvonala' (Osztapov 2011a: 77);
- fejlődés: E *касома-кепетема* 'növekedés-felemelkedés' (Moszin 2011: 79), E *икелев молемазо-кепедемазо* 'előre menés-felemelkedés' (Cip-kajkina 2011: 41);
- házasság: М *рвьямась-ърьвакс* тумась 'feleségül-feleségül menni' (Kulakova 2011: 44);
- társadalmi (szociális) (társadalmi fejlődés): K *йөз олөм-вылөм сөвмөм* 'emberek élet-létezés fejlődése' (Osztapov 2011b: 44);
- úrbér (természetben lerótt úrbér): U *сиён-юонэн выт* 'étel-ital adó' (Sztrelkova 2011b: 61).

Gazdaság:

- földművelés: E *сокамо-видема* 'szántás-vetés' (Moszin 2011: 78), K *видз-му* 'rét/kaszáló-föld' (Kolegova – Markova – Muszanov 2011: 36);
- gazdaság: E *нузэ-ашко* 'fészek-fészek' (Moszin 2011: 80);
- kereskedelem: E *микинема-рамсема* 'eladás-vásárlás' (Beszpalova – Klementyjeva 2011: 79);
- piac (közgazd.): Ма *ужалмаи-налмаи* '(el)adás-vétel' (Barceva 2011: 44) (hasznos a 'kereskedelem' jelentésű erza terminus).

Testrészek:

- érzék(szervek): К *кылан-аӊӊзан* органъяс 'hallás-látás szervek' (Rakin 2011: 36);
- ivarszervek: Е *раштамонь-касомань* пелькст 'szaporodás-növekedés részek' (Rjabov 2011: 43);
- (izzadás)mirigyek: Е *псилгадомань сэрят-лицевкст* (железат) 'izzadás mirigy-sarj/csíra' (Rjabov 2011: 44);
- nyúltagy: Е *кувалгавтозь-ускозь* удем 'hosszú-nyújtott (agy)velő' (Rjabov 2011: 44);
- végtag(ok): Е *кедть-пильгеть* 'kezek-lábak', *прат-пильгеть* 'fejek-lábak', *прат-полдат* 'fejek-bokák', *прат-серькат* 'fejek-lábszárak' (Rjabov 2011: 41); К *ки-кок* 'kéz-láb' (Rakin 2011: 34); Ма *кид-йол* 'kéz-láb' (Szergejev 2011: 41); U *ки-ныд* 'kéz-láb', *суй-ныд* 'kar-láb' (Sztrelkova 2011a: 34).

Elvont fogalmak:

- elemzés: U *сэрптон-пертчон* 'szétbontás-kibogozás' (Tronyina 2011: 39);
- élettan, fiziológia: Е *пунгодо-киськеде* наука 'test-test/bőr tudomány' (Rjabov 2011: 46);
- érzékelés, érzet: U *шӧдон-валан* 'érzés-érzés' (Tronyina 2011: 39);
- ismeretek: U *тодон-валанъӊс* 'tudás/ismeret-tudás/értés' (Tronyina 2011: 40);
- képzelet, képzelődés: М эсь мяльса *няемась-арьсемась* 'saját észben látás-gondolkodás' (Kulakova 2011: 44);
- megfigyelés: Е научной *ванномась-неемась* 'tudományos megnézés-meglátás' (Cipkajkina 2011: 42); U *тодослыко эскерон-чаклан* 'kutatás/ vizsgálat-megfigyelés' (Tronyina 2011: 42);
- tevékenység (rekreációs tevékenység): Е рекреационной *тевть-ва-жомедат* 'rekreációs dolog/munkálkodás' (Cipkajkina 2011: 43); U *ужан-вырон* 'munka-foglalkozás/dolgozás' (Tronyina 2011: 40).

Egyéb:

- forgó (mozgás): Е *чарамонь-велямонь* молема 'forgás-forgás/fordulat menése/járása' (vö. *чарамо-велямо* 'kavargás, forgolódás, sürgés-forgás') (Agafonova 2011: 45);
- genezis: К *артмӧм-чужӧм* 'kialakulás-születés' (Osztapova – Filipova 2011: 43);
- megfordítható (folyamatok): М меки *мърдай-шарфтови* (процессне) 'vissza forgató-forgató' (Kabajeva 2011: 45).

2. Szerkezeti elemzés

Alapos elemzést olvashatunk az erzában előforduló páros névszók funkciójáról, szemantikájáról és szerkezeti típusairól Dányi Zita 2016-os tanulmányában, de foglalkozott a kérdéssel Maticsák Sándor is.² Ezek szerint összefoglaló (kopulatív) mellérendelő összetételekről van szó, amelyek első sorban összetartozó tárgyak, testrésznevek jelölésére, ill. rokonsági viszonyok megnevezésére szolgálnak. A kutatók D. V. Cigankin és Rune Ingo alapján három típusát különböztetik meg ezeknek az összetételeknek (Dányi 2016: 17–18; Maticsák 2004: 271–274):

- a) összességet kifejező szerkezetek, pl. *авам-меӱтермь* 'anya a lányával', tkp. 'anya-lány', mindkét szó többes számban;
- b) tárgyak és jelenségek ugyanazon szemantikai körből, azonban ezek egymásnak nem szinonimái vagy antonimái, pl. *пенч-вакант* 'edények' < 'kanál + 'tál, tálka' (ez utóbbi többes számban);
- c) tárgyak és jelenségek összességét kifejező szerkezetek, amelyeknek tagjai legtöbbször egymás szinonimái, pl. *кумь-ямт* 'utak' < *ку* 'út' + *ян* 'út' (mindkét elem többes számban).

Az általam vizsgált korpuszban a b) és c) típus található meg (ld. a felsorolt címszavak példáit):

- b) 'csapadék', 'csírázás/növekedés', 'élettan', 'érzékszervek', 'fejlődés', 'földművelés', 'ivarszervek', '(izzadás)mirigyek', 'kereskedelem', 'képzelet/képzeltetés', 'kultúrnövények', 'piac', 'szaporodás', 'természet', 'úrbér', 'védőség', 'végtagok';
- c) 'állatok', 'elemzés', 'élet(színvonal)', 'élőhely', 'érzékelés/érzet', 'forgó (mozgás)', 'gazdaság', 'genezis', 'házasság', 'írónia', 'ismeretek', 'makaróni vers', 'megfigyelés', 'megfordítható (folyamatok)', 'nyúltagy', 'rovárrok', 'társadalmi fejlődés', 'természetföldrajzi térkép', 'tevékenység'.

3. A tantárgyi terminusok statisztikai vizsgálata

A terminológiai kishoztárakban előforduló páros névszók számát az alábbi táblázat foglalja össze (az első szám a lexémák számát, a második az összes előfordulást mutatja):

² A témát részlegesen érinti Kelemen Ivett is az északi lapp plurale tantumainak vizsgálata során (vö. Kelemen 2015: 87–96).

	erza	komi	mari	moksa	udmurt
nyelv	0	1/1	0	0	0
irodalom	0	3/3	0	0	4/4
történelem	3/6	5/8	0	0	1/1
társadalomismeret	8/9	1/3	5/5	2/2	5/6
földrajz	2/2	3/10	1/1	2/2	2/2
biológia	18/19	7/8	2/2	4/4	3/3
fizika	5/8	1/1	0	2/2	0
kémia	0	1/1	0	0	2/2
matematika	1/2	0	0	0	0
informatika	10/14	1/1	0	4/4	0
Összesen	47/60	23/36	8/8	14/14	17/18

Az iskolai terminológia megalkotásában a páros névszók eltérő mértékben vesznek részt. Az erzában igen sok új szót hoztak létre ilyen módon (60), míg az udmurtban (18), moksában (14) és mariban (8) csak keveset.

A következő táblázat azt mutatja meg, milyen arányban részesednek a páros névszók az egyes nyelvek anyanyelvű terminológia-alkotási módjai között:

nyelv	tantárgy	összes terminus száma	anyanyelvű terminus száma	anyanyelvű terminus aránya	páros terminus száma	páros terminus aránya az anyanyelvű csoporton belül
erza	nyelv	301	98	32,6%	0	–
	irodalom	334	38	11,4%	1	2,63%
	történelem	517	76	14,7%	6	7,89%
	társadalomism.	293	62	21,2%	9	14,51%
	földrajz	508	107	21,1%	2	1,86%
	biológia	478	342	71,5%	19	5,55%
	fizika	360	53	14,7%	8	15,09%
	kémia	309	24	7,8%	0	–
	matematika	365	33	9%	2	6,06%
	informatika	267	57	21,3%	14	24,56%
komi	nyelv	325	199	61,2%	1	0,50%
	irodalom	334	160	47,9%	3	1,87%
	történelem	447	233	52,1%	8	3,43%
	társadalomism.	288	216	75%	3	1,38%
	földrajz	452	246	54,4%	10	4,06%

komi	biológia	397	339	85%	8	2,16%
	fizika	297	109	36,7%	1	0,91%
	kémia	325	91	28%	1	1,09%
	matematika	349	100	28,7%	0	–
	informatika	263	82	31,2%	1	1,21%
mari	nyelv	355	190	53,5%	0	–
	irodalom	346	147	42,5%	0	–
	történelem	481	129	26,8%	0	–
	társadalomism.	304	118	38,8%	5	4,23%
	földrajz	537	285	53,1%	1	0,35%
	biológia	520	410	78,8%	2	0,35%
	fizika	306	71	23,2%	0	–
	kémia	312	47	15,1%	0	–
	matematika	337	60	17,8%	0	–
	informatika	281	47	16,7%	0	–
moksa	nyelv	288	91	31,6%	0	–
	irodalom	373	68	18,2%	0	–
	történelem	461	6	1,3%	0	–
	társadalomism.	294	28	9,5%	2	7,14%
	földrajz	554	146	26,4%	2	1,36%
	biológia	357	192	53,8%	4	2,08%
	fizika	316	32	10,1%	2	6,25%
	kémia	315	42	13,3%	0	–
	matematika	381	25	6,6%	0	–
	informatika	268	18	6,6%	4	22,22%
udmurt	nyelv	279	234	83,9%	0	–
	irodalom	324	193	59,6%	4	2,07%
	történelem	437	90	20,6%	1	1,11%
	társadalomism.	289	191	66,1%	6	3,14%
	földrajz	538	294	54,6%	2	0,68%
	biológia	390	296	75,9%	3	1,01%
	fizika	307	119	38,8%	0	–
	kémia	154	42	27,3%	2	4,76%
	matematika	349	105	30,1%	0	–
	informatika	284	63	22,2%	0	–

A számokból az látszik, hogy a) az abszolút számok alapján az erzában a biológia és az informatika, a komiban a földrajz, b) az anyanyelvű terminológiai módok között arányok szerint az erzában a társadalomismeret, a fizika

és az informatika, a moksában az informatika szakszókincsében mondható viszonylag jelentősnek a páros névszók alkalmazása.

Összességében azonban megállapítható, hogy ez az érdekes szóalkotási mód viszonylag kevés alkalommal fordul elő az iskolai terminológiában.

Irodalom

- Agafonova, Ny. A. [Агафонова, Н. А.] 2011: Словарь физических терминов на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ физикань терминтнэнь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Barceva, L. I. [Барцева, Л. И.] 2011: Словарь терминов по обществознанию на марийском языке для общеобразовательных школ. Марий йылме дене кыдалаш школан обществознаний дене термин-влак мутер. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Beszpalova, G. F. – Klementyjeva, Je. F. [Беспалова, Г. Ф. – Клементьева, Е. Ф.] 2011: Словарь терминов по географии на эрзянском языке для общеобразовательных школ – Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ географиянь терминтнэнь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Cirkajkina, V. P. [Цыпкайкина, В. П.] 2011: Словарь терминов по обществознанию на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнень туртов эрзянь кельсэ обществознаниянь терминтнэнь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Dányi Zita 2016: Páros névszók az erza-mordvinban. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 17–34.
- Fjodorova, L. Ny. [Федорова, Л. Н.] 2011: Словарь литературных терминов на удмуртском языке для общеобразовательных школ. Огъядышетсконъя шорьёзо школаослы удмурт кылын литература удыскыльтёсын кыллюкам. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Kabajeva, N. F. [Кабаева, Н. Ф.] 2011: Словарь физических терминов на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательной школатненди физикань терминовнь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Kelemen Ivett 2015: Pluratívák az északi számi (lapp) nyelvben. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Kolegova, N. V. – Markova, V. F. – Muszanov, A. G. [Колегова, Н. В. – Маркова, В. Ф. – Мусанов, А. Г.] 2011: Словарь географических терминов на коми языке для общеобразовательных школ. Шӧр велӧдчанінъяслы география терминъяслӧн кывкуд. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.

- Kulakova, N. A. [Кулакова, Н. А.] 2011: Словарь терминов по обществознанию на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатненди обществознаниянь терминовь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Malinyina, Sz. A. – Jakimova, E. Sz. [Малинина, С.А. – Якимова, Э. С.] 2011: Словарь терминов по географии на марийском языке для общеобразовательных школ. Марий йылме дене кыдалаш школан географий дене термин-влак мутер. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Maticsák Sándor 2004: A plurale tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), *Permiek, finnek, magyarok. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára*. Budapest. 264–276.
- Moisio, Arto – Sergejev, Oleg – Krasnova, Nadežda – Luutonen, Jorma 2020: *Marin kirjakielen termistön kehitys 1920- ja 1930-luvulla*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Moszin, M. V. 2011: Словарь терминов по истории на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнен туртов эрзянь кельсэ историянь терминтнэнь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Osztapov, Ny. V. [Остапов, Н. В.] 2011a: Словарь терминов по истории на коми языке для общеобразовательных школ. Шӧр велӧдчанінъяслы история терминъяслӧн кывкуд. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Osztapov, Ny. V. [Остапов, Н. В.] 2011b: Словарь терминов по обществознанию на коми языке для общеобразовательных школ. Шӧр велӧдчанінъяслы йӧзкотыр йылысь тӧдӧм терминъяслӧн кывкуд. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Osztapova, Je. V. – Filipova, V. V. [Остапова, Е. В. – Филиппова, В. В.] 2011: Словарь терминов по литературе на коми языке для общеобразовательных школ. Шӧр велӧдчанінъяслы литература терминъяслӧн кывкуд. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Pusztay János 2016: Terminológia és nyelvmegőrzés. *Magyar Nyelvőr* 140: 248–252.
- Rakin, A. Ny. [Ракин, А. Н.] 2011: Словарь терминов по биологии на коми языке для общеобразовательных школ. Шӧр велӧдчанінъяслы биология терминъяслӧн кывкуд. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Rjabov, I. Ny. [Рябов, И. Н.] 2011: Словарь терминов по биологии на эрзянском языке для общеобразовательных школ. Общеобразовательной школатнен туртов эрзянь кельсэ биологиянь терминтнэнь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Rogozsina, V. F. [Рогожина, В. Ф.] 2011: Словарь терминов по биологии на мокшанском языке для общеобразовательных школ. Мокшень кяльса общеобразовательнай школатненди биологиянь терминовь валкс. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.

- Szergejev, O. A. [Сергеев, О. А.] 2011: Словарь терминов по биологии на марийском языке для общеобразовательных школ. Кыдалаш школлан марий йылме дене биологий термин мутер. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Sztrelkova, O. B. [Стрелкова, О. Б.] 2011a: Словарь биологических терминов на удмуртском языке для общеобразовательных школ – Огъядышетсконъя шорьёзо школаослы удмурт кылын биологи удыскыльёсын кыллюкам. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Sztrelkova, O. B. [Стрелкова, О. Б.] 2011b: Словарь исторических терминов на удмуртском языке для общеобразовательных школ. Огъядышетсконъя шорьёзо школаослы удмурт кылын истори удыскыльёсын кылбугор. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Tronyina, O. A. [Тренина, О. А.] 2011: Словарь терминов по обществознанию на удмуртском языке для общеобразовательных школ. Огъядышетсконъя шорьёзо школаослы удмурт кылын обществознания удыскыльёсын кыллюкам. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.
- Tyimerhanova, N. Ny. [Тимерханова, Н. Н.] 2011: Словарь географических терминов на удмуртском языке для общеобразовательных школ. Огъядышетсконъя шорьёзо школаослы удмурт кылын географи удыскыльёсын кыллюкам. Сыктывкар – Ижевск – Йошкар-Ола – Саранск – Бадачоньтомай.

*

Paarige Nomina in der Schulterminologie der finnisch-ugrischen Sprachen

Im Rahmen des Projekts des Instituts NH – Collegium Fenno-Ugricum *Terminologia scholaris* / *Школьная терминология* wurden terminologische Wörterbüchlein von 10 Schulfächern in fünf finnisch-ugrischen Sprachen der Russischen Föderation (Ersa, Komi, Mari, Mokscha, Udmurtisch) fertiggestellt, mit dem Ziel, den vollständigen Schulunterricht in der jeweiligen Muttersprache zu ermöglichen, sowie dadurch der Aufbewahrung und Entwicklung der Muttersprache beizutragen. In dem vorliegenden Artikel wird einer eigenartigen Terminologiebildung – der Verwendung von paarigen Nomina – im Bereich der Schulterminologie in den genannten Sprachen nachgegangen. Diese Lösung ist vor allem im Ersanischen präsent, kommt aber – wenn auch lediglich in niedrigem Prozentsatz – auch in den anderen vier untersuchten Sprachen vor.

Schlüsselwörter: Terminologie, Terminologia scholaris, paarige Nomina, finnisch-ugrische Sprachen.

JÁNOS PUSZTAY

Castrén, Wiedemann und der schwankende Schwa-Vokal

Sirkka SAARINEN

Universität Turku
sirkka.saarinen@utu.fi

Die ersten Grammatiken des Mari erschienen in Russland 1775 (*Сочинения принадлежащая къ грамматикѣ черемискаго языка*) und 1837 (*Черемисская грамматика*). Sie waren in kyrillischer Schrift geschrieben, ohne Sonderzeichen für die Laute des Mari. Anstelle der für das Mari typischen Schwa-Vokale, die auch als reduzierte oder überkurze Vokale bezeichnet werden, wurden die Zeichen für Vollvokale verwendet. Allerdings wird in der Grammatik von 1775, die der allgemeinen Auffassung nach Übergangsdialekte der Wiesen- und Westdialekte darstellt, auch der russische Vokal *ы* häufig anstelle des reduzierten Vokals verwendet (zur Dialektgrundlage der Grammatik s. Sebeok – Raun 1956: 13–17; Ivanov 1975: 16–17). Die Grammatik von 1837 repräsentiert das Bergmari. Die ersten von frühen Finnougri-
sten, dem Finnen Matthias Alexander Castrén (*Elementa grammatices tscheremissae* 1845) und dem Esten Ferdinand Johann Wiedemann (*Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte* 1847) verfassten Grammatiken beruhen ebenfalls auf dem Bergdialekt, denn die meisten ihrer Quellen, der übersetzten kirchlichen Texte, waren auf Berg- oder Westmari erschienen.

Castréns in lateinischer Sprache verfasste Grammatik ist sehr knapp und skizzenhaft, mit einem Umfang von nur 75 kleinformatigen Seiten; er stellte sie zu Beginn seiner letzten Forschungsreise in Kasan fertig, bevor er seine Reise über den Ural nach Sibirien fortsetzte. Die *Elementa* deckt Lautlehre und Morphologie ab, beschreibt aber kaum die Funktionen oder die Verwendung der Formen. Ferner enthält sie einen kurzen Abschnitt über den Wortschatz. Wiedemanns 269 Seiten umfassender *Versuch* weist mehr Ähnlichkeit mit heutigen Grammatiken auf. Der größte Teil, 228 Seiten, behandelt die Morphologie und bietet neben den Paradigmen genaue Informationen über die Verwendung der Morpheme. Neben der Morphologie enthält die

Grammatik eine kurze Lautlehre, eine Darstellung der Wortbildung sowie einen komprimierten Abschnitt über die Syntax. Wiedemann und Castrén verwendeten als Material weitgehend dieselben Publikationen, doch Wiedemann hatte zusätzlich die Möglichkeit, mit marischen Informanten zu arbeiten, die sich in Tallinn und St. Petersburg aufhielten. Als Castrén 1844 in Helsinki mit der Abfassung seiner Grammatik begann, hatte er neben den schriftlichen Quellen nur einen marischen Informanten, mit dem er das Manuskript durchging. Zusätzlich ergänzte er seine Angaben in Kasan mit Unterstützung eines zweiten Muttersprachlers.

Ich untersuche in diesem Beitrag, wie Castrén und Wiedemann die Schwa-Vokale interpretierten und markierten, von denen es im Bergmari zwei gibt: das vorn gebildete *ä* und das hintere *a*. Das Vokalinventar des Bergmari steht im Vergleich zum Russischen – von den Schwa-Vokalen abgesehen – dem Vokalismus des Finnischen und Estnischen näher, denn die Sprache kennt die labialen Vordervokale *ü* und *ö* sowie *ä*, die im Russischen fehlen. Man könnte annehmen, dass die Deutung dieser Vokale Castrén und Wiedemann keine Schwierigkeiten bereitete. Eine Längenopposition gibt es bei den marischen Vokalen nicht, auch wenn der Vokal in betonten Silben ein wenig länger ausgesprochen wird.

Castrén gliedert im Vorwort der *Elementa* (op. cit. VII) die Vokale des Bergmari wie folgt: ”-- die Vokale sind in harte und weiche gegliedert. Vielleicht wäre es besser, sie in weite (*a, o, u*), enge (*ä, ö, y*)¹ und mittlere Vokale (*e* und *i*)² zu gliedern, wie in der finnischen Sprache. Denn bei genauerer Untersuchung der tscheremissischen Sprache stellte ich fest, dass die mittleren Vokale mit den weiten und den engen harmonieren. Aber die weiten und die engen harmonieren nicht gut miteinander. Sie treten nie in der Wurzel selbst auf, aber die abgeleiteten Wortformen enthalten mitunter weite oder enge Vokale.” Hier beschreibt Castrén also die im Bergmari herrschende velare Vokalharmonie und die in dieser Hinsicht neutralen Vokale *e* und *i*.

Im eigentlichen Kapitel über die Vokale (op. cit. 1–2) gliedert Castrén die Vokale weiter in zwei Gruppen: Schwa- oder Semivokale (er verwendet für die reduzierten Vokale systematisch den Terminus *schwa*) und emphatische Vokale. Die ersteren beschreibt er als schnell auszusprechend und fast unhörbar, während die letzteren voller und stärker seien. Die Schwa-Vokale begegnen ihm zufolge nur in kurzen, unbetonten Silben und besonders in der Mitte von Konsonantenverbindungen, wo sie die Aussprache erleichtern.

¹ Castrén markiert das *ü* mit dem Buchstaben *y*.

² Castrén verwendet hier die Termini *majores, minores, medias*.

Häufig treten sie auch in der letzten Wortsilbe auf, wo sie vor einem Suffix sogar entfallen können. Castrén vermutet, dass die Vokalwechsel von den ihnen folgenden Konsonanten, von der Betonung oder möglicherweise von anderen Faktoren abhängen. Er stellt fest, dass er nicht gewillt ist und nicht wagt, neue Zeichen für die Wiedergabe der Schwa-Vokale zu verwenden, zumal die Erfahrung erwiesen habe, dass man sich auf die Aussprache einer einzigen Person nicht uneingeschränkt verlassen kann.

Da Castrén keine neuen Zeichen für die Markierung der Schwa-Vokale entwickelte, schrieb er sie mit den Zeichen für die Vollvokale. Den vorderen *ä*-Vokal gibt er in der Regel mit *e* oder *i* wieder, stellenweise aber auch mit *ä*, den hinteren *ə*-Vokal wiederum mit den Buchstaben *o*, *u* und *a*. Die Interpretation gründet sich auf seine eigene akustische Wahrnehmung. Marischen Forschern zufolge passen sich die reduzierten Vokale den sie umgebenden Vollvokalen an, erhalten ihre Qualität also von ihnen. Wenn sie in einem Wort allein auftreten, werden sie als (halb)offene illabiale Vokale markiert (Gruzov 1964: 31–34; Vikström – Zorina 2007: 41–43, 45).

Castrén schreibt auch über einen anderen Vokalwechsel, den er nicht völlig vom Auftreten der reduzierten Vokale zu trennen weiß. Er wundert sich über den sogar im selben Wort auftretenden Wechsel *o* ~ *a*, *a* ~ *ä* und *e* ~ *ä*. Diese Wechsel existieren tatsächlich, haben jedoch nichts mit den reduzierten Vokalen zu tun, sondern spiegeln dialektale Unterschiede wider: Wiesenmari und Bergmari unterscheiden sich lautlich am stärksten im Hinblick auf diese Vokale, aber nur in einem Teil der Wörter. In den angeführten Paaren repräsentiert der erste Vokal das Wiesenmari und der zweite seine bergmarische Entsprechung, z.B. *ola* ~ *ala* 'Stadt'. Ein Teil der von Castrén verwendeten Quellen enthielt auch wiesenmarische Formen, die er nicht als solche erkennen konnte, weil es damals noch keine Untersuchungen über die Dialekte des Mari und ihre lautlichen Unterschiede gab.³ Sie blieben ihm also rätselhaft, aber im Vorwort seiner Grammatik (op. cit. VI–VII) vermutet er ganz richtig als möglichen Grund die dialektale Variation der Vollvokale.

Die Markierung der Schwa-Vokale mit den Zeichen für Vollvokale macht sehr viele der von Castrén angeführten Wortformen schwer erkennbar, da die Frequenz der reduzierten Vokale in der Sprache hoch ist. Das vordere *ä* ist mit einem Anteil von über 30 % der häufigste Vokal im Bergmari, und das hintere *ə* steht mit fast 13 % auf dem vierten Platz (Veenker 1980: 106–134; Vikström – Zorina 2007: 49–51).

³ Die erste vergleichende Untersuchung über die Dialekte des Mari veröffentlichte der Este Mihkel Veske 1889 während seiner Lehrtätigkeit an der Universität Kasan.

Im Rahmen des aktuellen, von der Finnisch-Ugrischen Gesellschaft durchgeführten Projekts *Manuscripta Castreniana* wird Castréns gesamtes Werk, einschließlich der von ihm zu seiner Zeit in Druck gegebenen Grammatiken des Mari, Komi und Chantischen, in neuen kritischen Editionen herausgegeben. Bei der von mir herausgegebenen Grammatik des Bergmari habe ich eine radikale Lösung gewählt: Ich ersetze die von Castrén verwendeten Vokalzeichen durch die Zeichen für reduzierte Vokale, damit die Wörter leichter als tatsächlich existierende Wörter des Mari zu erkennen sind.

Im Folgenden führe ich Beispiele für Castréns Markierung der Schwa-Vokale an (in Klammern die Form, die der tatsächlichen Lautgestalt des Wortes entspricht). Bei konsonantisch anlautenden Wörtern mit dem vorderen *ä* in der ersten Silbe ersetzt Castrén es meist entweder durch *e* oder *i*; mitunter führt er alternativ sowohl die Form mit *e* als auch die mit *i* an, z.B. *šeder* ~ *šidir* 'Stern' (*šädör*), *teterä* 'Nebel' (*tätörä*), *ter* ~ *tir* 'Grenze' (*tör*), *vir* 'Blut' (*vör*). Wie die beiden ersten Beispiele zeigen, steht in der zweiten Silbe oft derselbe Vokal wie in der ersten. Wenn das Wort mit einem vorderen Schwa-Vokal beginnt, schreibt Castrén ihn mit *e* oder *i* oder lässt ihn unmarkiert, z.B. *eder* ~ *idir* 'Mädchen' (*ädör*), *efelem* 'ich blase' (*äfälem*), *ištem* 'ich mache' (*äštem*), *injänem* 'ich glaube' (*änjänem*) und *zä* 'Bruder' (*özä*), *šträs* 'Wollstoff' (*äšträs*). Das zuletzt erwähnte Fehlen des Vokals begegnet im Allgemeinen nur vor einem Sibilanten. Die zweisilbigen Nomina enden im Bergmari meist auf einen Schwa-Vokal. Den vorderen Schwa im Wortauslaut markiert Castrén nahezu regelmäßig mit *e*, z.B. *piste* 'Linde' (*pistä*), *kize* 'Messer' (*közä*). Manchmal schreibt er in der letzten Silbe ein *ä*, vor allem in dreisilbigen Wörtern, z.B. *myländä* 'Land' (*myländä*), *pušängä* 'Baum' (*pušängä*), was seinen Grund offensichtlich im *ä* der vorhergehenden Silbe hat, und einmal sogar in einem zweisilbigen: *pygä* 'Bogen' (*pygä*). Die labialen Vordervokale *ö* und *ü* (*y*) begegnen in der Grammatik (mit einer weiter unten behandelten Ausnahme) nicht anstelle des Schwa.

Anstelle des hinteren Schwa-Vokals *ə* verwendet Castrén die Vokale *o*, *u* und *a*. Die beiden erstgenannten begegnen vor allem in der ersten Silbe, mitunter gibt er sie als alternative Formen an, z.B. *togor* ~ *tugor* 'Hemd' (*tögör*), *omala* ~ *omla* ~ *umla* 'Hopfen(pflanze)' (*ömälä*), *poš* 'Boot' (*pöš*), *jut* 'Nacht' (*jöt*), *porem* ~ *purem* 'ich gehe hinein' (*pörem*), aber auch das *a* ist in der ersten Silbe möglich, z.B. *mandara* 'Knäuel' (*mändära*). Der hintere Schwa kann auch am Wortanfang stehen, dann markiert Castrén ihn entweder mit *o* oder lässt ihn, besonders vor einem Sibilanten, unmarkiert, z.B. *oš* 'Verstand' (*öš*), *žga* 'Pelz' (*özga*), *škal* 'Kuh' (*öškal*). Den hinteren Schwa im Wortauslaut markiert er meist mit *a*, z.B. *šuka* 'viel' (*šukä*), *loda* 'Ente'

(*lädə*), *maara* 'Mari' (*marə*). Im Allgemeinen konnte Castrén die vorderen und hinteren Schwa auseinanderhalten, so dass dem *ä* immer Vordervokale und dem *ə* Hintervokale entsprechen. Die einzige Ausnahme in der *Elementa* ist das 'still' und 'ruhig' bedeutende, nur in den Westdialekten bekannte *tər*, für das Castrén schon in seinem Vorwort (op. cit. VI) zwei alternative Schreibweisen anführt: *tör* ~ *tr*.

Wiedemann gibt in seiner Grammatik der Erörterung der Qualität der Vokale des Mari nicht sehr viel Raum. Für die Behandlung der Konsonanten verwendet er fünf Seiten, für die Vokale nur eine. Er klagt darüber, wie schlecht die Laute des Mari und auch anderer finnisch-ugrischer Sprachen mit kyrillischen Sprachen wiedergegeben wurden (op. cit. 15). Wiedemann zufolge gibt es im Mari die Vokale *a, ä, e, i, o, u, ü, y*. In seinem Verzeichnis fehlt das *ö*, das der Vokal mit der niedrigsten Frequenz im Bergmari ist und für das es in der kyrillischen Orthographie kein eigenes Zeichen gab. Das *y* hat Wiedemann "zur Bezeichnung eines eigenthümlichen, undeutlichen Lautes, der zwischen einem dumpfen *i* und *ö* zu stehen scheint, und mit russischer Schrift durch das *ы* gegeben ist" gewählt. Er stellt fest, dass das *y* nie lang ist und selbst dann nicht länger wird, wenn der Hauptakzent auf ihm liegt, was selten vorkommt. Des Weiteren entfällt das *y* Wiedemann zufolge leicht aus Konsonantenverbindungen, wird andererseits aber oft als Hilfsvokal verwendet, wenn man Suffixe mit dem Wort verbindet. Er legt dar, dass es häufig auch im selben Wort mit anderen Vokalen wechselt, z.B. *mindyrtsyn* ~ *mindyrtsen* 'von weither' (*mändärtsän*), *schidyr* ~ *schidar* 'Stern' (*šädär*) (Wiedemann 1847: 19–20).

Wiedemann betrachtet also das *y* als einzigen unbestimmten und schwankenden Vokal. Er bezeichnet ihn nicht als Schwa wie Castrén, mit dessen Grammatik er sich jedoch genau vertraut gemacht hat. Wiedemann hat seine Beispiele aus den kyrillischen Quellen transliteriert und der deutschen Orthographie angepasst. Vielleicht ist er die Texte nicht systematisch mit seinen muttersprachlichen Informanten durchgegangen, um die richtige Lautgestalt abzuklären. Wiedemanns Darstellung der Vokalphonotaktik des Mari ist eigentümlich: Er verbindet mit ein und demselben Wort wahllos Vorder- und Hintervokale, ohne die velare Vokalharmonie des Bergmari zu berücksichtigen, die Castrén recht genau beachtet. Dies könnte man auf Wiedemanns zweite Familiensprache, das Estnische, zurückführen, in dem die Vokalharmonie fehlt. Da er jedoch als Polyglotter bekannt war, der unglaublich viele Sprachen beherrschte, erscheint diese Erklärung nicht glaubhaft (vgl. Alvre 1989: 10). Eher hat es den Anschein, dass Wiedemann die kyrillischen Buchstaben der Quellentexte mechanisch in die deutsche Schreibweise umgesetzt

hat, ohne ihren Lautwert zu bedenken. Ich führe beispielhaft einige Phrasen in Wiedemanns Schreibweise an und füge in Klammern die Schreibweise hinzu, die der tatsächlichen Lautstruktur der Sprache entspricht: *chuda päscha ischtasch* 'schlecht machen ('schlechte Arbeit')' (*χuda päšä äštāš*), *chalak sir'ashta schalgen* 'das Volk stand am Ufer' (*χalək siräštä šalgen*), *lit päl'äwlä ketschashta, tylzaschtat, schidarwläschtat* 'in der Sonne, im Mond und in den Sternen sind Zeichen zu sehen' (*lit pälāwlä kečäštä, tälzäštät, šädörwläštät*) (Wiedemann 1847: 25, 30).

Die Schwa-Vokale wurden in den kyrillischen Schriften erstmals erst in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts mit den auch heute gebräuchlichen Zeichen markiert, als Ergebnis der Tätigkeit eines Übersetzungskomitees unter Leitung von N. I. Il'minskij, Professor der Universität Kasan. Die systematische Übersetzungs- und Lehrtätigkeit wurde 1870 in Gang gesetzt, um die Mari effektiver zu christianisieren. Statt russische Texte zu verwenden, sollten religiöse Texte in die Mari-Sprachen übersetzt werden. Il'minskij forderte von den Übersetzungen Klarheit und echte Volkssprachlichkeit. In den folgenden zwei Jahrzehnten wurden Mari zu Übersetzern ausgebildet. Sowohl auf Berg- als auch auf Wiesenmari wurden mehrere Fibeln verfasst. Hierfür musste auch die Orthographie entwickelt werden; infolgedessen etablierte sich im kyrillischen Alphabet des Mari als Zeichen für die Schwa-Laute *ü* (vorderer) und *ы* (hinterer) sowie die Umlaute *ä*, *ö*, *յ*. Sie kamen schnell in Gebrauch. Dieser Zeitabschnitt gilt als Beginn der marischen Schriftsprache (Ivanov 1975: 25–29).

Die nächsten Finnougriken, die in den 1880er Jahren Feldforschung im Gebiet der Mari betrieben, waren in einer ganz anderen Situation als Castrén und Wiedemann: Sie konnten sich auf Texte stützen, in denen jeder Laut sein eigenes Zeichen hat. Da man die Anzahl und Qualität der Laute kannte, war es auch leichter, sie in der gesprochenen Sprache zu erkennen. Der Vokalbestand und die Phonotaktik der Vokale des Bergmari wurden ermittelt.

Literatur

- Alvre, Paul 1989: F. J. Wiedemann – silmapaistav soome-ugri keelte uurija. Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. *Castrenianumin toimitteita* 31: 10–14. Helsinki.
- Castrén, M. A. 1845: *Elementa grammatices tscheremissæ*. Kuopio.
- Gruzov, L. P. [Грузов, Л. П.] 1964: Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.
- Ivanov, I. G. [Иванов, И. Г.] 1975: История марийского литературного языка. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.

- Sebeok, Thomas A. – Raun, Alo 1956: The first Cheremis grammar (1775). The Newberry Library, Chicago.
- Veenker, Wolfgang 1980: Zur phonologischen Statistik der čeremissischen (marischen) Schriftsprachen. Советское финно-угроведение 16: 106–134.
- Veske, Mihkel 1889: Изслѣдованія о нарѣчійхъ черемисскаго языка I. Императорскій Казанскій Университетъ, Казань.
- Vikström, Oksana – Zorina, Zoja [Викстрём, Оксана – Зорина, Зоя] 2007: Звуковой строй современного горномарийского языка. Издательство Марийского государственного университета, Йошкар-Ола.
- Wiedemann, Ferdinand Joh. 1847: Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte. Verlag Franz Kluge, Reval.

*

Castrén, Wiedemann ja häilyvä schwa-vokaali

Ensimmäiset marin kielen kieliopit ilmestyivät Venäjällä 1775 ja 1837; maria oli niissä kirjoitettu kyrillisin kirjaimin ja kirjainyhdistelmin ilman kielen vaatimia erikoismerkkejä. Ensimmäisiä varhaisten fennougristien julkaisemia marin kielen kielioppeja olivat suomalaisen Matthias Alexander Castrénin (*Elementa grammatices tscheremissae* 1845) ja virolaisen Ferdinand Johann Wiedemannin (*Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte* 1847). Molemmat oli laadittu vuori- eli länsimarin pohjalta, ja niissä oli tukeuduttu aikaisempien kielioppien lisäksi Venäjällä julkaistuihin kirkollisiin teksteihin.

Vuorimarissa on kaksi redusoitunutta eli ylilyhyttä vokaalia, ns. švaa-vokaalia, joiden laatuun ympäröivät vokaalit vaikuttavat, etinen *ä* ja takainen *ə*. Näiden laadun määrittäminen ja erottaminen täysvokaaleista ja tuotti kieliopinkirjoittajille vaikeuksia. Castrén nimitti niitä švaa-vokaaleiksi mutta kirjoitti ne samoilla merkeillä kuin täysvokaalit. Hän pystyi kuitenkin erottamaan vokaalien etisyyden tai takaisuuden eli noudatti vuorimarin velaarista vokaalisointua. Wiedemann puolestaan totesi vain yhden, *y*:llä merkitsemänsä vokaalin eräänlaiseksi painottomaksi apuvokaaliksi, joka saattoi vaihdella sanassa muiden vokaalien kanssa. – Vasta Venäjän kirkon marin kielellä suorittamaa lähetystyötä varten kehittämän ortografian käyttöönotto 1870-luvulla osoitti etisen (*äi*) ja takaisen (*əi*) švaan aseman äännejärjestelmässä.

Avainsanat: Castrén, Wiedemann, vuorimari, schwa, vokaalit.

SIRKKA SAARINEN

***László* ja *Antal* suomeksi ja unkariksi: tutkimus kahdesta etunimestä muodostetuista appellatiiveista**

Maria SARHEMAA – TAKÁCS Judit

Helsinki Egyetem – maria.sarhema@helsinki.fi
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger – takacs.judit@uni-eszterhazy.hu

Etunimiä *László* ja *Antal* sekä niiden pohjalta muodostettuja appellatiiveja voi tutkia monista eri näkökulmista. Analysoida voi esimerkiksi nimien etymologiaa (*Lászlósta* ks. Kornýáné 2000), niihin kytkeytyviä perinteitä ja sanontoja tai appellatiivistuneiden muotojen tyypillisiä merkitysryhmiä. Tässä artikkelissa tarkastelemme näitä kahta unkarilaista nimeä ja niistä muodostettuja ilmauksia sekä kuten aiemmissa tutkimuksissamme (Takács 2001, 2010, Sarhema 2017, Sarhema–Takács 2018a) lähestymme aihetta myös kontrastiivisesta näkökulmasta. Pyrimme etsimään *Lászlólle* ja *Antalille* suomenkielisiä vastineita ottaen huomioon nimien alkuperän ja äänneasun sekä appellatiivistuneiden ilmausten merkityksen ja rakenteen. Aluksi käsittelemme näiden kahden nimen alkuperää sekä niiden käyttöä ja levinneisyyttä unkarilaisessa perinteessä ja nykykielessä. Tämän jälkeen esittelemme niiden pohjalta muodostettuja appellatiivistuneita ilmauksia ja lopuksi etsimme suomenkielisiä vastineita analysoimalla nimiä ja appellatiivistuneita muotoja semantiikan ja käytön näkökulmasta.

1. Etunimet *László* ja *Antal*

1.1. *László*

Miehennimellä *László* on pitkät perinteet unkarissa. Se on kehittynyt slaavilaisesta *Vladislav*-nimestä muotojen *Ladisló*, *Ladszló*, *Lacló* kautta. Alkuperäisen slaavilaisnimen leksikaalinen merkitys on 'valta ja kunnia' (Fercsik – Raátz 2017: 190). Nimestä tuli suosittu kuningas Pyhän Ladislauksen (*László*) myötä, joka sai nimensä todennäköisesti äitinsä slaavilaistaustan vuoksi (Fercsik – Raátz 1997: 219).

László päätyi 15 yleisimmän miehennimen joukkoon 1700-luvulla (Kálmán 1996: 50), mutta erityisen yleinen siitä tuli 1900-luvun puolivälissä. Vuonna 1967 *László* oli kaikkein yleisin vastasyntyneille annettu pojannimi, ja vielä vuosina 1983–87 nimen sai 17 000 poikaa – tällöin se oli viidenneksi yleisin pojannimi. Etunimi *László* on kuitenkin sittemmin jäänyt vähitellen pois muodista: vuonna 2003 nimi oli enää 15. yleisin, vuonna 2016 se oli 20. yleisin (Fercsik – Raátz 2009: 196) ja vuonna 2020 vasta 23. yleisin pojannimi. Vaikka nimi ei enää kuulu muotinimien joukkoon, aiemman suosion takia nimenkantajia on runsaasti. *László* onkin Unkarin yleisin miehennimi, ja vuoden 2020 lopussa se oli ensimmäisenä tai toisena etunimenä lähes 340 000 unkarilaisella miehellä (Statistikák 2021).

Nimen aiemman yleisyyden takia sekä myös vanhojen perinteiden vuoksi nimestä on muodostettu useita vakiintuneita lisänimiä (unkarilaisten henkilönnimien erityispiirteistä ks. Sarhema – Takács 2018b), esimerkiksi *Laci(ka)*, *Lackó(ka)*, *Packó*, *Lacó(ka)*, *Laca*, *Lacus(ka)*, *Ladiszló*, *Lackócska*, *Lacinkó*, *Lászlóka* ja myös monia yhdyslisänimiä ja niistä syntyneitä muotoja, kuten *Laca-Baca*, *Laci-Maci*, *Lackó-Packó*, *Paci-Maci*, *Lackó-Fickó*, *Maci*, *Fickó* (Fercsik – Raátz 2017: 221–222).

Patronymiperäinen *László* on myös yleinen sukunimi, ja sen pohjalta on muodostettu muitakin sukunimiä, kuten *Lac*, *Laca*, *Lacfi*, *Laci*, *Láci*, *Lack*, *Lacka*, *Lackfi*, *Lacki*, *Lackó*, *Lackos*, *Lacó*, *Lacók*, *Laslo*, *Laslov*, *Laslau*, *Lászlo*, *Laszlo*, *Laszlo*, *Lászlófi*, *Lászlófia* ja *Lászlópál* (RMCsnSz., Hajdú 2010). Tällä hetkellä *László* on Unkarissa sukunimenä lähes 20 000 henkilöllä (Statistikák 2021).

Kuningas Pyhään Ladislaukseen liittyy lukuisia legendoja, ja *Lászlón* nimipäivään¹ 27.6. kytkeytyy useita sanontoja. Sanonnat *Felül Laci a nyakába* (‘Laci istuu niskaan’) sekä *Laci ül a hátára* (‘Laci istuu selkään’) viittaavat *lászlónpäivän* tyypilliseen kuumuuteen, ja niitä käytetään kesän kuumuudessa hitaasti työskentelevästä ihmisestä. Myös runoilija János Arany käyttää ilmausta *Lackó istui renkien selkään* Toldin ensimmäisessä laulussa ja myös selittää sitä: ”Näin unkarilainen talonpoika leikillisesti ivaa peltotyöläistä, joka veltona väsyi työhönsä auringon ja askareiden uuvuttamana”.

Jos taas joku ”iloiilee kuin sokea Laci puolesta silmästään” (*örül, mint Vak Laci a fél szemének*), hän iloiilee kovasti merkityksettömistäkin asioista (Fercsik – Raátz 1997: 219). Edellä mainittuihin sanontoihin liittyvät myös ilmaukset *árulja a lacikörtét* (sananmukaisesti ’kaupittelee lacipäärynää’)

¹ Unkarissa samalla nimellä voi olla useita nimipäiviä. *Lászlólla* on viisi nimipäivää (27.2., 4.5., 27.6., 8.8. ja 28.8.) ja *Antalilla* kolme (17.1., 13.6. ja 5.7.).

sekä *nyakába ül a lacikörte* (sananmuk. 'lacipäärynä istuu niskaan'), jotka tarkoittavat sitä, kun kesän kuumuudessa kesken peltotöiden laiskuus vie voimat (SzegSz.).

Ilmaus *Szent László pénze* ('pikkukivi', sananmuk. 'Pyhän Ladislauksen raha') perustuu Pyhän Ladislauksen legendaan. Unkarilaiset jahtasivat kumaanikansaa (unk. *kun*) kuningas Pyhän Ladislauksen johdolla, mutta kumaanien johtaja Kapoles heitti maahan kultaa pyrkimyksenään hidastaa unkarilaisia ratsumiehiä. Ahneet sotilaat alkoivatkin kerätä kultarahoja, mutta kuningas rukoili apua Jumalalta ja kolikot muuttuivat pikkukiviksi. Myös ristikatkeron (*Gentiana cruciata*) kansanomainen nimitys *Szent László füve* ('Pyhän Ladislauksen ruoho') liittyy kuninkaaseen. Legendan mukaan sitä käytettiin ruton harventamien Unkarin sotajoukkojen lääkkeenä (Fercsik – Raátz 2009: 201).

1.2. Antal

Antal on latinalaisperäinen nimi, jonka taustalla on roomalainen nimi *Antonius*. Nimen alkuperäinen leksikaalinen merkitys ei ole selvä, mutta sen on arveltu olevan joko 'kukka' kreikan sanan *anthos* mukaan tai 'ruhtinas' (Fercsik – Raátz 2009: 52). Saareلمان (2007: 51) mukaan taas *Antonius*-nimen pohjana on roomalainen sukunimi *Antius*, joka tarkoittaa 'edessä seisovaa' tai 'esimiestä'.

Antal oli aiempina vuosisatoina yleinen etunimi, mutta 1900-luvun puolivälin jälkeen se on alkanut harvinaistua. Vuonna 2003 se oli 87. yleisin poikavauvoille annetuista nimistä, mutta vuodesta 2006 lähtien se ei ole enää kuulunut sadan yleisimmän nimen joukkoon (Fercsik – Raátz 2009: 52). Vuoden 2020 lopussa *Antal* oli elävien nimenkantajien joukossa 44. yleisin nimi, ja sillä oli 36 000 kantajaa (Statisztikák 2021). *Antalin* yleisimmät vakiintuneet lisänimet ovat *Anti(ka)*, *Anton*, *Tancsi*, *Tani*, *Toncsi*, *Tóni(ka)*, *Toni* ja *Tucsi*. Samakantaisia nimiä ovat myös vanhoista unkarilaisista vakiintuneista lisänimistä itsenäisen etunimen käyttöön levinneet *Antos*, *Andon* ja *Anton* (Fercsik – Raátz 1997: 134–135). Sukunimenä *Antal* on nykyään lähes 16 000 unkarilaisella ja se on 50. yleisin sukunimi Unkarissa (Statisztikák 2021). *Antal* oli alun perin isän nimeen viittaava sukunimi ('Antal-nimisen poika tai jälkeläinen'), ja käytössä ovat myös muodot *Antall*, *Antaly* ja *Antali*, joista kaksi jälkimmäistä saattavat olla peräisin palócilaiselta murrealueelta (Hajdú 2010).

Antalin nimipäivään 17. tammikuuta kytkeytyy useita uskomuksia ja kansanperinteitä. Tunnetuin niistä lienee se, että ”Pyhän Antalin tuleksi” (*Szent Antal tüze*) kutsutun ruusutaudin voi parantaa vain kahtena Antalin nimipäivänä, 17.1. tai 13.6. Jos taas jollakulla on ruusun, jonkin toisen ihosairauden

tai vaikka juoman takia punaiset kasvot, hänestä saatettiin sanoa, että ”Pyhän Antalin tuli kihosi hänen kasvoilleen” (*kiverte Szent Antal tüze*). *Antalia* käytetään sanonnoissa usein pejoratiivisessa merkityksessä. Tällaisia ovat esimerkiksi *megjött Antal Budáról* (’Antal tuli Budasta’), jota käytetään, kun joku puolustaa itseään naurettavilla vastaväitteillä, sekä *Antal harasztjára bocsát* (’lähettää joku Antalin lehtikasaan’), jota voidaan käyttää silloin, jos joku saattaa toisen epävarmaan tai vaaralliseen tilanteeseen. Jos taas joku tekee jotain näön vuoksi, hänestä voidaan sanoa *Tessék-lássék, hogy Antal is böjtöl* (’Näköjään Antalkin paastoa’), ja rähinöitsijästä puolestaan voidaan sanoa *Maszlajos, garázdás, mint Antal Budában* (’Hullu, rähinöivä kuin Antal Budassa’) (Fercsik – Raátz 2017: 134).

2. Appellatiivistuneet muodot

2.1. *László*

Etunimestä *László* appellatiivistuneet muodot on pääosin muodostettu *Lászlón* hypokorismeista. Kiskunságin alueella *laca* merkitsee ’pientä veden täyttämää aluetta’ (ÚMTSz.). Debrecenissä ’väsyneestä ihmisestä’ voi käyttää ilmausta *lackó* (Szendrey 1936: 255) ja Kemenesaljassa *lackós* (mp.). Adassa ja Makóssa taas ’laiskaa’ ja Hódmezővásárhelyissä ’ihmistä, joka kestää huonosti kuumuutta’ voidaan kutsua ilmauksella *lackós* (ÚMTSz.). Gyulassa *lackó* tai *lackószar* (sananomuk. *lackó* + ’paska’) tarkoittaa akaasian palkoa, joka muistuttaa johanneksenleipäpuun palkoa ja josta lapset pitävät. Ilmauksessa *Kell-e lackóköрте?* (sananomuk. ’Tarvitaanko lackópäärynää?’) sana *lackóköрте* (*lackó* + ’päärynä’) ei viittaa päärynälajikkeeseen vaan on leikkilinen tapa kysyä, onko joku väsynyt (ÚMTSz.).

Myös muodolla *laci* on ’väsyneen’ merkitys Kiskunságissa ja kansankielessä (ÚMTSz.), mutta tämä muotovariantti esiintyy useimmin koululaisslangissa ’laiskan’ merkityksessä (Matijevics). Viimeksi mainittuun yhdistyy myös verbi *laci sodik* ’herpaantua kesän kuumuudesta, laiskotella’ (SzegSz.). *Laci* on myös ’rankkurin’, ’kalastajan’ ja ’linnunmetsästäjän’ nimitys (ÚMTSz.). Szegedissä taas on soisilla alueilla elävästä ja työskentelevästä ihmisestä on käytetty ilmausta *nádlaci* (sananomuk. ’ruoko’ + *laci*) (SzegSz.). ’Silmäpuolta’ voidaan nimittää *Vak Laciksi* (sananomuk. ’sokea’ + *Laci*) (Szendrey 1936: 256, Tolnai 1899: 4). *Lacibetyár* (sananomuk. *laci* + ’hulttio’) taas voi Gyulassa tarkoittaa ’hyödytöntä, tarpeetonta ihmistä’ (ÚMTSz., MNy. 61: 100), ’torilla markkinaruokalan ympärillä vetelehtivää tyhjäntoimittajaa’ tai ’kuritonta lasta’ (ÚMTSz.). Sanasta on johdettu myös verbi *lelacibetyározik*, joka tarkoittaa ’hyödytöntä tyhjäntoimittamista’ (SzegSz.).

Yleiskielessä *lacibetyár* tarkoittaa 'lurjusta, tyhjäntoimittajaa' tai 'kuritonta, vallatonta, veitikkamaista (lasta)' (ÉrtSz.). Szegedissä 'huonon, kehnon pälinkan' leikillinen nimitys on *lacibetyárköpés* (sananomuk. 'tyhjäntoimittajansylkäisy') (SzegSz.).

Koululaisslangissa käytetään sanaleikin avulla muodostettua yhdyssanaa *smacilaci* ('poikaystävä'), joka lienee muodostettu sanojen *smaca* 'tyttöystävä' ja *smaci* 'suukko' avulla (Hajdú 1999: 59). Rikollisslangissa käytössä olevan verbin *latyizni* ('rakastella') äännerakenne on puolestaan todennäköisesti motivoitunut samamerkityksisen verbin *lacizni* (Jenő – Vető 1900). Niin ikään sanaleikin ja äännerakenteen muuntelun kautta lienee muodostunut sotilasslangin ilmaus *lászlós* 'vänrikki', joka on unkarin yleiskielessä *zászlós* (Kis 2008).

Laci on murteissa käytössä myös erilaisten esineiden nimityksenä, esimerkiksi juomanviilentimen tai vedenmittausastian (ÚMTSz.), aterinten (ÚMTSz.) sekä hopeaesineiden puhdistukseen käytettävän astian (Szendrey 1936: 257). Myös kalastusverkon päissä olevien tankojen nimitys on *laci* (ÚMTSz.) samoin kuin joillakin alueilla myös ulkona sijaitsevan ruoanlaittopaikan tai keittiön (MNY. 1: 372).

TESz:n mukaan (s.v. *laci*) yhdyssanoissa *Lászlón* appellatiivistuneita hypokorismeja käytetään leikillisesti vähättelevässä sävyssä. Tällainen sävy näkyy Ormánságin alueella käytettävässä yhdyssanassa *laciasztal* 'lastenpöytä' (sananomuk. *laci* + 'pöytä') (OrmSz.) sekä ilmauksessa *laciház* (sananomuk. *laci* + 'talo'), joka tarkoittaa maatilan rakennusta, johon kuuluu kesäkeittiö ja sen yhteydessä oleva huone ja jota on tyypillisesti käytetty nuoren parin nukkumapaikkana (SzegSz.). Ulos rakennettua uunia taas voidaan kutsua nimityksellä *lacikemence* (sananomuk. *laci* + 'uuni') (ÚMTSz.).

Laci ja *lacikonyha* (sananomuk. *laci* + 'keittiö') tarkoittavat myös tilapäisluontoista tyypillisesti ulkona sijaitsevaa ruoanlaittopaikkaa (ÚMTSz.). TESz:n mukaan se pystytetään ulos mahdollisesti lászlónpäivän tienoon helteen vuoksi. Sanalla voidaan toisinaan viitata myös erillisessä rakennuksessa sijaitsevaan kesäkeittiöön tai torikeittiöön (MNY. 3: 298).

Yleiskielessäkin käytetään ilmausta *lacikonyha* 'ruokakoju markkinoilla', ja siellä valmistettavaa lihaa taas kutsutaan nimityksellä *lacipecsenye* (sananomuk. *laci* + 'paisti') (Szendrey 1936: 257, Fercsik – Raátz 2009: 201, ÉrtSz.). Sanasta löytyy maininta jo vuodelta 1688 muodossa *Latzi konyha*, tosin silloin vielä merkityksessä 'niukka, halpa ravintola' (TESz.). Myöhemmin se sai merkityksen 'markkinoille pystytetty telta, koju' (1785) ja 'ruoanlaittoa ja leivontaa varten pystytetty pieni paikka' (1935). Yleiskielessä sana on tyyliältään vanhahtava ja kansanomainen (ÉrtSz.). Sanan *lacipecsenye* 'lacikony-

hassa valmistettu liha’ ensimmäinen maininta on vuodelta 1899 (TESz.). Nykyään sanalla tarkoitetaan runsaassa rasvassa nopeasti paistettua tyyppillisesti kahden leivänpalan välissä syötyä paistia (ÉrtSz.).

2.2. *Antal*

Alaluvussa 1.2. mainituissa sananparsissa hyödynnetään *Antalista* appellatiivistuneita muotoja. *Antalista* on muodostettu myös monia pejoratiivisia appellatiivistuneita ilmauksia. Sanonnoissa *antal* viittaa usein hulluun tai järjettömään ihmiseen, kuten leikillisessä ilmauksessa *Antal a fejed* (’olet hullu’, sananmuk. ’pääsi on Antal’). Zoltán Gombocz (1926/1997: 159) tutkii proprien merkitystä ja käsittelee lyhyesti appellatiivistumistakin. Yksi hänen esi-merkeistään proprilähtöisistä appellatiiveista on juuri *Antal* ’ajattelematon, järjetön’.² Zsigmond Szendrey (1936: 254) taas mainitsee ilmauksen *paprikajancsi* ’mielipuoli, kummallinen, mieletön, hullu’ (sananmuk. ’paprika’ + miehennimen *János* vakiintunut lisänimi) synonyymeina appellatiivistuneita etunimiä, muun muassa *antalin*. Muita hänen mainitsemiaan vastaavia appellatiivistuneita nimiä ovat *balázs*, *bandi*, *bódi*, *gazsi*, *jakab*, *bence* ja *istók*.

Kuten edellä kävi ilmi, *Antal* ei enää ole erityisen yleinen nimi eikä kuulu muotininimien joukkoon. Kuitenkin sekä sillä itsellään että lähes jokaisella siitä muodostetulla hypokorismilla on myös appellatiivisia merkityksiä: *antal* 1. ’hupsu, kummallinen, höperö’ (TESz., Szendrey 1936: 254), 2. ’kannu’ (Nyr. 10: 407); *antalka* 1. ’yksinkertainen ihminen’, 2. ’hautausmaa’ (ÚMTsz.); *antalkó* ’viiniastia, kannu’ (MNY. 1: 373); *tónika* ’puusuppilo’ (Veszprémin läänissä) (Szendrey 1936: 257).

Vanhin tunnetuista *antalin* appellatiivistuneista esiintymistä on edellä mainittu *antal a fejed* ’tyhmä’ Gáspár Heltain tekstistä vuodelta 1552. Siitä on johdettu substantiivi *antalkodás* (’typerä käytös’, vuodelta 1598) ja verbi-muoto *elantalodnak* (’he muuttuvat tyhmiksi’, vuodelta 1702) (TESz.). Pidämme näitä ilmauksia etunimestä appellatiivistumisen avulla muodostettuina, vaikka unkarin historiallinen etymologinen sanakirja TESz ei yksiselitteisesti kytke appellatiivia *antal* samahahmoiseen etunimeen, vaikka pitääkin sitä unkarilaisperäisenä ilmauksena. Myös joillakin latinankielisen etunimen *Antonius* pohjalta muodostetuilla romaanisten kielten ilmauksilla on vastaava merkitys. Tällaisia ovat esimerkiksi ranskan murteiden sanat *tonio* ’typerä nainen’ ja *toni* ’typerä ihminen’ (TESz. s.v. *antal*).

Antalin nimipäivän juhlintaan kytkeytyy verbi *antaloz* ’juhlia Antalin nimipäivää’ (SzegSz.). *Antalin* merkitys ’kummallinen, höperö’ käy ilmi ilmauksista *antalkodik* ’hassutella’, *el(neki)antalodik* ’yksinkertaistua, tyhmis-

² Noudatamme alkukirjaimissa alkuperäisten lähteiden kirjoitusasua.

tyä' (Tolnai 1899: 5), *antalul* 'tyhmästi, järjettömästi' (Nyr. 10: 406) sekä *antalkodás* 'ajattelemattomuus, järjettömyys' (Nyr. 10: 406). Verbillä (*el*)*andalodik* on myös muoto (*el*)*andalodik*, jonka ensimmäinen maininta on vuodelta 1660: *Neki andalodott s-tompult; elannyira hogy nem tudta eszénec hasznát venni* 'muuttua tyhmäksi' (sananomukaisesti 'tyhmistyi niin, ettei pysty käyttämään järkeään') (TESz.). Myöhemmin (*el*)*andalodik*-verbin merkitys muuttui yhä vähemmän pejoratiiviseksi: 'vaipua ajatuksiinsa' (1759), 'tuijottaa' (1785), 'vetelehtiä ulkona, kuljeskella' (1788) 'seisoa suu ammolleen' (1800) (TESz.). Verbi *andalít* 'vaipua haaveisiin, petkuttaa' (1792), 'rauhottaa' (1843) on oletettavasti samaa alkuperää kuin appellatiivi *antal* (TESz., EWUng.), kun taas verbipesyeen *andalodik*, *andalít*, *andalog* muotoja ei todennäköisesti ole muodostettu etunimestä *Antal* (TESz.).

Antal on yksi niistä unkarilaisista miehennimistä, jonka pohjalta on muodostettu eniten verbejä (ks. Takács 2007: 74), mutta se esiintyy niiden lisäksi paitsi itsenäisenä appellatiivistuneena ilmauksena myös yhdyssanojen määriteosana ilmauksessa *antalkörte* (sananomuk. 'antalpäärynä'), joka on erään elokuun lopussa ja syyskuun alussa (ei siis antalinpäivän aikoihin) kypsyvän päärynälajikkeen nimi (ÚMTSz.). Vajdaságin koululaisslangissa taas on käytetty oppiaineen nimityksenä ilmausta *anti* 'anatomia' (Matijevics), mutta sitä ei todennäköisesti ole muodostettu etunimen *Antal* hypokorismin pohjalta vaan niiden homonyymiys on sattumaa.

3. Lászlón ja Antalin suomenkieliset vastineet

3.1. Samoista kantanimistä johdetut ja äänneasultaan läheiset nimet

Jos tarkastellaan nimien alkuperää, suomessa ei ole vastinetta unkarin *László*-nimelle. Nimen voi kääntää *Ladislaukseksi*, mutta *Ladislaus* on annettu etunimeksi yhteensä alle 40 kertaa. Digi- ja väestötietovirasto ei kerro harvinaisten nimien tarkkoja lukumääriä yksityisyydensuojan turvaamiseksi, joten on mahdollista, että todellisuudessa nimenkantajia on jopa vain neljä. (DVV 2021.)

Äänneasun puolesta *Lászlón* suomalaisina vastineina voisi pitää pojannimiä *Lasse*, *Lassi* ja *Lauri*. Näiden nimien taustalla on kuitenkin roomalainen *Laurentius* (Saarelma 2007: 54), jonka unkarilainen vastine on *Lőrinc* (Fercsik – Raátz 2009: 443). Näistä *Lasse* on annettu nimeksi 13 834 pojalle, *Lassi* 6 685 pojalle ja *Lauri* 67 362 pojalle. *Lauri* on ollut vuosina 1900–09 viidenneksi yleisin pojannimi, ja silloin sen on saanut ensimmäiseksi tai toiseksi etunimeksi 6 651 poikaa. Tämän jälkeen nimi ei ole enää kuulunut kymmenen suosituimman etunimen joukkoon, mutta vuosina 1900–39 se an-

nettiin yhteensä 26 694 pojalle. Vielä vuosina 1980–99 sen sai 12 681 poikaa ja vuosina 2000–19 se annettiin 10 116 pojalle. (DVV.) Koska *Lauri* on yleinen etunimi ja saa edelleen uusia nimenkantajia, vaikka ei kuulukaan muotinimien joukkoon, sitä voi eri kantanimestä huolimatta pitää *Lászlón* lähimpänä suomalaisena vastineena.

Antonius-nimeen pohjaavia suomenkielisiä nimiä ovat *Anton*, *Antto*, *Anttoni* ja *Toni* (Saarelma 2007: 51), ja näitä voikin alkuperänsä perusteella pitää *Antalin* suomalaisina vastineina. Äännerakenteeltaan näitä lähellä oleva *Antti* sen sijaan pohjautuu apostoli Andreaksen nimeen, vaikka se voidaankin liittää myös *Antoniukseen* (Saarelma 2007: 29). *Anton* on annettu Suomessa etunimeksi 19 296 pojalle, *Antti* 83 609 pojalle, *Antto* 734 pojalle, *Anttoni* 2 279 pojalle ja *Toni* noin 18 540 pojalle. *Antti* on siis selvästi yleisin ja *Anttoni* ja *Antto* harvinaisimpia. *Antti* oli ennen vuotta 1899 seitsemänneksi yleisin pojannimi (5 723 nimenkantajaa). Sen suosio lisääntyi koko 1900-luvun, ja enimmillään sen sai vuosina 1980–99 nimekseen 23 317 poikaa. Sen jälkeen nimen yleisyys on laskenut. *Toni* oli hyvin harvinainen vielä 1950-luvulla mutta alkoi yleistyä 1960–70-luvuilla, joiden aikana syntyi 5 839 *Tonia*. Selvästi suurin osa *Toneista*, 11 040 nimenkantajaa, syntyi seuraavilla vuosikymmenillä, vuosina 1980–99. 2000-luvulla sen on toistaiseksi saanut nimekseen 1 576 poikaa. *Anton* oli jo vuoteen 1939 mennessä annettu etunimeksi 4 252 pojalle. Vuosina 1980–99 sen sai nimekseen 5273 poikaa ja 2000-luvulla se on annettu 8 396 pojalle. (DVV 2021.) Nimien suosionvaihtelu ei täysin vastaa *Antalin* suosionvaihtelua Unkarissa, mutta koska *Antti* ja *Anton* ovat etunimenä *Tonia* vanhempia, ne ovat luontevimmat *Antalin* suomalaiset vastineet.

3.2. Appellatiivistuneiden *lászlón* ja *antalin* vastineet

Kuten edellä kävi ilmi, *Antalista* ja *Lászlósta* on muodostettu erilaisia appellatiivistuneita ilmauksia ja niitä on käytetty monenlaisissa sananparsissa. Myös suomenkielisissä sananparsissa ja murreilmauksissa käytetään etunimiä, mutta vaikka murteista ja sananparsista on laajoja aineistoja, juuri etunimien käyttöä niissä ei ole ainakaan nimistöntutkimuksen viitekehyksessä tutkittu. Vaikka suomessakin siis on runsaasti sanontoja ja perinteitä, jotka yhdistyvät esimerkiksi tiettyihin nimipäiviin, niistä ei ole saatavilla koottua tietoa. Pyrimme kuitenkin etsimään *Lászlólle* ja *Antalille* suomalaisia vastineita, joita joko käytetään vastaavissa ilmauksissa tai jotka appellatiivisen merkityksensä puolesta ovat samankaltaisia.

*Lászlón*päivään kytkeytyy sähän liittyviä sanontoja. Yksi laajasti tunnettu suomalainen uskomus on se, että Jaakon nimipäivänä *Jaakko heittää kyl-*

män kiven veteen, minkä jälkeen uimavedet viilenevät. *Jaakolla* ja *Lászlolla* on muutakin yhteistä, sillä molempia on murteissa käytetty 'laiskan' merkityksessä (SMS s.v. *jaakko*; *lászlósta* ks. luku 2.2). *Jaakosta* on muodostettu myös yhdyssana *laiskajaakko* 'laiskuri', joka on yleiskielessäkin käytettävä leikillinen ilmaus (KS), ja Kittilässä on käytetty myös verbiä *jaakkoilla* 'laiskotella' (SMS). Niinpä appellatiivisen ja murrekäytön perusteella *Lászlón* suomalaisena vastineena voisi pitää *Jaakkoa*.

Antalin appellatiivistuneeseen käyttöön taas yhdistyvät usein erilaiset pejoratiiviset merkitykset. Niinpä sen semanttista vastinetta voikin etsiä 'tyhmää' merkitsevien appellatiivistuneiden etunimien joukosta. Tällaisia ovat esimerkiksi *erkki*, *tauno*, *urpo* ja *uuno* (Paunonen – Paunonen 2002: 15). Pejoratiivisessa merkityksessä tosin näitä on käytetty lähinnä Helsingin slangissa ja nykypuhekielessä. Murteissa ilmausta *vanha erkki* on käytetty paholaisesta (SMS). Suomen murteiden sana-arkiston sanalippujen perusteella *tauno* taas on ollut käytössä 'leppoisan' merkityksessä ja *urpoa* on käytetty säähän liittyvissä sananlaskuissa. Esimerkiksi Seiskarista kerätty sananlasku *Jos urpona turkki päällä, kesällä viitta päällä, jos urpona viitta päällä, kesällä turkki päällä* (Laukkanen – Hakamies) tarkoittaa sitä, että jos urponpäivänä 25. toukokuuta on viileä sää, kesästä tulee kuuma, mutta jos silloin on kuuma, kesästä tuleeekin kylmä. *Uuno* on ollut suomen murteissa käytössä 'tyhmän', 'hidasälyisen' ja 'hölmön' merkityksessä ainakin 1930-luvulta asti (Sarhemia 2021). *Uunosta* on johdettu myös verbejä, esimerkiksi *uunottaa* 'pitää jotakuta uunona', 'saattaa joku toimimaan uunosti eli uunoilemaan' (Hämäläinen 1956: 207), 'huiputtaa', 'petkuttaa', 'narrata' ja 'pilailla jonkun kustannuksella' (Paunonen 2000 s.v. *uuno*) sekä *uunoilla* 'käyttäytyä tai toimia uunon tavoin', 'tonttuilla', 'hoopoilla', 'möhlätä' (Hämäläinen 1956: 207; *uunosta* lisää Sarhemia 2021). Pejoratiivisen appellatiivisen merkityksensä ja verbin kantasanaa toimimisensa vuoksi *antalin* luontevin suomenkielinen vastine lieneekin *uuno*.

4. Lopuksi

Tässä artikkelissa olemme tarkastelleet etunimiä *Antal* ja *László* ja esitelleet niiden appellatiivista käyttöä unkarissa. Olemme myös pyrkineet etsimään niille suomenkielisiä vastineita niiden alkuperän ja äännerakenteen sekä niiden pohjalta muodostettujen appellatiivien merkityksen perusteella. Olemme todenneet, että ei ole sellaisia suomalaisia etunimiä, jotka vastaisivat näitä unkarilaisia etunimiä näistä kaikista näkökulmista. Tutkimalla kutaakin näkökulmaa erikseen vastineita voi kuitenkin löytää. Jos esimerkiksi havainnoidaan ensisijaisesti semantiikkaa, käytännössä appellatiivistuneiden il-

mausten merkitystä, on mahdollista nähdä yhdenmukaisuuksia unkarilaisten ja suomalaisten nimien välillä.

Kun tarkastellaan kansanperinnettä ja sanontoja, *Lászlón* vastineena voi pitää *Jaakkoa*. *Antalin* vastineiksi taas voi katsoa – ensisijaisesti suomalaisessa puhekielessä käytettyjen pejoratiivisten appellatiivien pohjalta – miehennimet *Erkki*, *Tauno*, *Urpo* ja *Uuno*. Nimien äänneasun ja yleisyyden perusteella taas nimien vastineiksi voisi nostaa *Laurin* ja *Antin*, mutta alkupe-
rältään nimet eivät vastaa *Lászlóta* ja *Antalia*.

Kirjallisuus

- DVV = Digi- ja väestötietovirasto. Nimipalvelu. <https://verkkopalvelu.vrk.fi/nimipalvelu/>
 EWUng. = Benkő, Loránd (Hrsg.) 1993–1995: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 ÉrtSz. = A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959–1961.
 Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 1997: Hogy hívnak? Könyv a keresztnevekről. Korona Kiadó, Budapest.
 Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2009: Keresztnemek enciklopédiája. A leggyakoribb női és férfinevek. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Fercsik Erzsébet – Raátz Judit 2017: Keresztnemek. A legfontosabb tudnivalók a leggyakoribb nevekről. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Gombocz Zoltán 1926/1997: Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok. Jelentéstan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Hajdú Mihály 2010: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
 Hajdú Zoltán 1999: Két iskola diákszókinsének vizsgálata. [Szakdolgozat.] Debrecen.
 Hämmäläinen, Simo 1956: Kynttilä otti uunon vihtorin. Erisnimien käytöstä yleisnimenä. Virittäjä 60: 202–227.
 Jenő Sándor – Vető Imre 1900: A Magyar Tolvajnyelv és Szótára. Budapest.
 Kálmán Béla 1996: A nevek világa. 4. kiadás. Debrecen.
 Kis Tamás 2008: A magyar katonai szleng szótára. 2., javított, bővített kiadás. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
 Kornyané Szoboszlai Ágnes 2000: László, laci, lacibetyár. Magyar Nyelvjárások 38: 271–275.
 KS = Kielitoimiston sanakirja 2020. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 35. Helsinki. <https://www.kielitoimistonsanakirja.fi/>. Päivitetty julkaisu.
 Laukkanen, Kari – Hakamies, Pekka (toim.) 2017: Sananlaskut. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 346. 4. painos. Helsinki.
 Matijevics Lajos 1972: A vajdasági magyar diáknyelv. Forum Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Újvidék.

- OrmSz. = Kiss Géza – Keresztes Kálmán 1952: Ormánsági szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Paunonen, Heikki 2000: Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suursanakirja. WSOY, Helsinki.
- Paunonen, Heikki – Paunonen, Marjatta 2002: Stadilaisen nimipäiväkirja. WSOY, Helsinki.
- RMCsnSz. = Kázmér Miklós 1993: Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVII. század. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Saarelma, Minna 2007: Nimi lapselle. Minerva, Helsinki – Jyväskylä.
- Sarhema, Maria 2017: Structures and meanings of Finnish and Hungarian appellativized slang compounds. *Onoma* 52: 87–106.
- Sarhema, Maria 2021: Tavan tauno uunoilee urpokaupungissa. Nimien Uuno, Tauno ja Urpo appellatiivistuminen ja appellatiivien käyttö Suomi24-keskustelupalstalla. *Sananjalka* 63: 103–129.
- Sarhema, Maria – Takács Judit 2018a: 'Ember' jelentésű köznevesült keresztnévek a finn és a magyar szlengben. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 211–225.
- Sarhema, Maria – Takács, Judit 2018b: Unkarilaisten henkilönnimien ja nimenvallinnan erityispiirteitä. *Sananjalka* 60: 274–285.
- SMS = Suomen murteiden sanakirja 2012. Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisu 30. Kotimaisten kielten keskus, Helsinki. <http://kaino.kotus.fi/sms>. Jatkuvasti päivitettävä julkaisu.
- SzegSz. = Bálint Sándor 1957: Szegedi szótár 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szendrey Zsigmond 1936: Személynevek mint köznevek. *Magyar Nyelv* 32: 248–259.
- Statisztikák 2021 = Belügyminisztérium Nyilvántartások Vezetéséért Felelős Helyettes Államtitkárság: Statisztikák. <https://www.nyilvantarto.hu/hu/statisztikak>
- Takács Judit 2001: Keresztnévi eredetű finn, észt és magyar köznevek összehasonlító vizsgálata. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 613–618.
- Takács Judit 2003: Istvánok, Istik, Pistik (egy keresztnév közzői származékainak vizsgálata). *Magyar Nyelvjárások* 41: 603–608.
- Takács Judit 2007: Keresztnévek jelentésváltozása. Egy tulajdonnévtípus közzővő válásának modellje. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 86. Debrecen.
- Takács, Judit 2010: Kontrastiivinen katsaus yleisnimitysmiseen suomen ja unkarin kielessä. *Folia Uralica Debreceniensia* 17: 159–165.
- TESz. = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolnai Vilmos 1899: Személynevek mint köznevek. *Magyar Nyelvőr* 28: 1–9.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva (főszerk.) 1979–2010: Új magyar tájszótár 1–5. Akadémiai Kiadó, Budapest.

***László* and *Antal* in Finnish and Hungarian:
a study of appellatives formed from two first names**

In this article, we examine Hungarian first names *Antal* and *László* and their usage as appellatives in Hungarian. We discuss the origin and the usage of the names, as well as their extent in Hungarian tradition and contemporary language. We also outline appellatives formed from *Antal* and *László*, and finally pursue to search for Finnish equivalents for them. Finnish equivalents are searched according to the origin and phonological structure of the names, as well as appellatives formed from them.

Our study indicates that it is not possible to find Finnish names which are equal to *Antal* and *László* in every respect. However, if the features are examined separately, it is possible to find some equivalents. When focusing on the semantics, i.e., the meaning of the appellativized expressions, it is possible to find various Finnish names as equivalents. These names are different than when concentrating on the phonological structures or the origin of the names.

Keywords: appellativization, appellativized first name, contrastive analysis.

MARIA SARHEMAA – JUDIT TAKÁCS

A 'fekszik' ige grammatikalizációja a szinjai hantiban

SIPOS Mária

Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
sipos.maria@nytud.hu

1. Bevezetés

Jelen írás a hanti testtartásigékből kialakult kvázikopulák vizsgálatához tartozik, és egy több nyelvre kiterjedő kutatássorozat része. Korábbi tanulmányok után a testtartásigék jelentőségére egy monográfia irányította rá a figyelmet (Newman 2002). A kvázikopulák tipológiája a Max Planck Intézetben nagyszámú európai és Európán kívüli nyelv vizsgálata alapján készült el (Ameka – Levinson 2007), amely a lokatív szerkezetek lekérdezésére szolgáló képgyűjteményen (Ameka – De Witte – Wilkins 1999) alapul. Uráli nyelvekre vonatkozó megfigyelések is vannak (pl. Viberg 2013; Sipos 2018, 2019; Németh 2021; Várnai 2021a, 2021b).

Kvázikopulák nem csak a testtartásigék köréből kerülnek ki. Számos nyelv alkalmaz például helyzeteket kifejező igéket is, ilyen a m. *függ* (Ameka 2007). Emellett vannak ilyen szerepben semleges igék és kopulák is (m. *elhe-lyezkedik, van*) (Stosic – Sarda 2009). Továbbá nyelvenként eltérő mértékben, de használatosak fiktív mozgást kifejező igék is (Stosic – Sarda 2009), pl. m. *a hegy alatt folyócska kanyargott*, illetve *Szent László-kori pincerendszer húzódik Pannonhalma alatt* mondatokban. Ugyancsak lehetnek ilyen szerepben több szóból álló szerkezetek is (*a cserépedény fel van rakva a szekrény tetejére*) (Berthele 2004). Így a lokatív és az egzisztenciális mondatokban szereplő igei elemek teljes repertoárjának és alkalmazási szabályaiknak leírása még semleges stílusú mondatokra nézve is igen összetett feladat.

A testtartásigék az elemi cselekvéseket kifejező igékhez tartoznak. Ennek az igecsoportnak a tagjai valamely testtartást anélkül jelölnek, hogy a cselekvés módját vagy körülményét is kódolnák egyben (Noonan – Grunow-Hårsta 2002: 81). Ide tartozik tehát a m. *ül* ige, de a *kuporog, guggol* nem. A magyarban az alapvető testtartásokat kifejező igékből egy-egy van minden je-

lentesre, más nyelvekből azonban ismerünk példát arra, hogy több szó is rendelkezésre áll (Várnai 2021a).

A testtartásigéknek az eredeti mellett számos további jelentése is kialakul. Ezek lehetnek metaforikusak (m. *magasan állt a tejszínhab a torta tetején*), metonimikusak (m. *trónon ül*), idiomatikus kifejezések (m. *könny ül a szemében*) is létrejöhetnek, valamint grammatikalizálódhatnak is a testtartásigék. Heine és Kuteva kutatásai (2004) szerint az 'áll' és az 'ül' igék gyakran szolgálnak forrásul folyamatosságot jelölő elem, illetve kopula létrejöttéhez. Az 'ül' igéből emellett habituálisjelölő is kialakulhat. A 'fekszik' igéből is jöhet létre folyamatosságot jelölő elem, más jellegzetes fejleményt azonban ennél az igénél nem említene a szerzők (Heine – Kuteva 2004: 322, 325).

Jelen tanulmány célja az északi hanti 'fekszik' jelentésű igéből létrejött kvázikopula bemutatása, a többi jelentésről csak érintőlegesen lesz szó.

Pustet (2005) a szakirodalmi előzmények alapján összefoglalja, hogy a grammatikalizáció során a nyelvtani funkciót hordozó elemek lexikális elemekből jönnek létre. A kvázikopulák és a kopulák legjellemzőbb forrásai az igék és a névmások – ez utóbbira a legismertebb példa a mandarin kínai *shi* (Pustet 2005: 55) –, azonban megfigyelések szerint létrejöhetnek prepozícióból is. A leggyakrabban helymegadást, helyzetet, létezést jelentő igékből alakulnak ki, továbbá a 'csinál', 'épít', 'történik', 'előfordul', 'megy', '(át)alakul', 'válk (valamivé)', 'viselkedik (valamiként)' jelentésű igékből is. Az indoeurópai nyelvekre például jellemző, hogy a kopula homonim a létezést jelentő igével, de más nyelvekben is vannak erre példák. Emellett – amint ezt szintén nagyszámú nyelv bizonyítja – a kopulák lehetnek azonos hangzásúak a testtartásigékkel is. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a testtartásigék gyakran válnak lokatív és egzisztenciális mondatokban használatos kvázikopulává, azaz olyan elemmé, amely betölti a kopulafunkciót, de szemantikailag nem üresedett ki, ezután pedig kopulává, amelynek használatakor már közömbösek a tárgy elhelyezkedésének fizikai körülményei.¹

1.1. Mi határozhatja meg a kvázikopula választását?

Az 'ül', 'áll' és 'fekszik' jelentésű igék elvileg ugyanolyan jelentést, aszociációs környezetet és metaforizációs lehetőségeket nyújtanak a beszélők számára minden nyelvben. Az alapvető dimenzionális benyomásokon kívül a

¹ A spanyol lokatív mondatokban szereplő *estar* kopula az 'áll' jelentésű igéből jött létre. Az 'áll' jelentésű ige kopulává válásáról az indoeurópai nyelvekben ld. Irslinger 2019. – A kavajaszu (ang. Kawaiisoo; uto-azték nyelvcsalád, Kalifornia) nyelvben mindhárom alapvető testtartásigének van kopulatív használata (Pustet 2005: 54).

fizikai aktivitás különböző mértéke is anyanyelvtől függetlenül egyformán érzékelhető: a legkisebb erőfeszítést a fekvő helyzet fenntartása igényli – a legnagyobbat az álló testhelyzet, az ülés mint tevékenység pedig e kettő között helyezhető el (Newman 2002).

Mindezek ellenére a nyelvek nem egyformán élnek a fenti lehetőségekkel, mert a szociokulturális, asszociációs környezet különböző lehet. Az eltéréseknek nyelven kívüli – tehát a nyelvet beszélő nép kultúrájával összefüggő –, valamint nyelvi – például a szavak hangtörténetében és jelentésváltozásaiban gyökerező – okai egyaránt vannak. Vélhetőleg az előbbire adnak példát a hanti 'ül', az utóbbira pedig az 'áll' igére visszavezethető kvázikopulák használatában megfigyelhető szabályok (Sipos 2018, 2019). Rokon nyelvek között is vannak eltérések a kvázikopulák használatában. Például a csantjal és a magar (tibeti-burmai nyelvek) erősen különbözik a testtartásigék számában: az előbbi viszonylag kevés primér testtartásigét használ, az utóbbi sokkal többet (Noonan – Grunow-Hårsta 2002).

Mivel a testtartásigék grammatikalizációjuk során valamennyit megőriznek az ige eredeti jelentéséből, választásuk nagy valószínűséggel összefügg a velük alanyként használható főnevek geometriai tulajdonságaival (Newman 2002; Ameka – Levinson 2007).

Azonban ettől eltérő esetek is vannak. A 'fekszik' ige esetében például azt várjuk, hogy a tárgy alakja elnyújtott, hosszúkas alakú, az alátámasztással párhuzamosan helyezkedik el, és nagy felületen rásimul az alátámasztó felületre. Használható lehet azonban szabálytalan vagy nem állandó formájú tárgyakkal is, illetve amelyeknek nincs kifejezetten elnyújtott alakja, kitüntetett dimenziója (pl. labda) vagy elkülönülő alapja, amely függőleges helyzetéhez támaszt biztosítana (Ameka – Levinson 2007; Atintono 2013: 188–190).

Meglepő módon a tárgy mérete is meghatározhatja az igei elem választását. Lemmens szerint a hollandban egy nagy méretű labda hollétének kifejezésére az 'áll' jelentésű ige használatos (Lemmens 2002: 122). A gurene (gur nyelvek, Ghána) nyelv beszélői számára viszont a tárgy nagysága nem bír jelentőséggel, ha nincs kitüntetett dimenziója, akkor holléte kifejezhető a 'fekszik' igére visszavezethető kvázikopula segítségével (Atintono 2013: 192). A ku waruban (Pápua Új-Guinea, csimbu nyelvek) a 'fekszik' ige olyan tárgyakkal használatos, amelyek nem feltűnő vagy kiemelt helyzetűek (Rumsey 2002: 265).

Lehetnek a Hátterre vonatkozó megkötések is. A gurenében például életelen alanyok mellett csak akkor használható a 'fekszik' jelentésű ige, ha

talaj- vagy padlószinthez kötődő hollétet ír le a mondat² (Atintono 2013: 193). A németben a *sitzen* és a *setzen* igékről állapították meg, hogy sokkal inkább a lokáció jellemzői határozzák meg a használatát, mint az Alak tulajdonságai: akkor használatosak, ha valamilyen megemelt, magasabban fekvő pozícióról van szó (Fagan 1991: 142–144).³

A goemai (csádi nyelvek, Nigéria) azt példázza, hogy nem feltétlenül a tárgy geometriai jegyei, sokkal inkább az alátámasztás jellege, vagyis az Alak és a Háttér közötti kapcsolat döntő az igei elem választásakor. A goemaiban a 'fekszik' ige olyan tárgyakkal használatos, amelyek nem függetlenednek a Háttértől. Lehetnek hajlékonyak (kötél, textília), hosszan húzódó dolgok (folyó, út), anyagok (víz, gabona, homok, fű). A Háttérnek nem is kell vízszintesnek lennie (a kéreg is fekszik a fán). Ha nincs olyan aljuk, talpuk, stabil alsó részük, amelyek megtartják a pozíciót, akkor hiába emelkednek ki a földből, a 'fekszik' ige használatos (Hellwig 2007: 901–902).

Nem utolsósorban a tárgy funkciója is befolyásolhatja az igei elem megválasztását. A németben például a *stehen* 'áll' ige választandó, ha a tárgynak van egy funkcionális része, és ez a megfelelő irányban áll – akkor is, ha a tárgy geometriai tulajdonságai ezt önmagukban nem indokolnák (pl. tálca, hamutartó) (Fagan 1991: 137–138).

Néhány jelenséget egyik fenti szemponttal sem lehet magyarázni. A gure-nében az úttestben lévő lyukak, gödrök is a 'fekszik' igét kívánják meg (Atintono 2013: 191).

Végül a változatossághoz az is hozzátartozik, hogy a koreai nyelvben a 'fekszik' ige nem használható metaforikus kiterjesztéssel [–élő] alanyokkal; tehát egy kidőlt fa nem *fekszik* a kertben, ezt a tartalmat más módon fogalmazazzák meg (Song 2002). A francia jellemzően nem él lokatív mondatokban

² Az ige használatát így definiálja (Atintono 2013: 193): „For any F21 and G, where F is Figure and G is Ground, F and G are in a *gā* 'be lying' relation if: (i) F is animate (human or animal), F is horizontally oriented on G, and G is at floor or earth level unless G is a canonical elevated place for lying (e.g. bed) and F is human, or (ii) F is inanimate with salient dimensions horizontally oriented or F has no salient dimension and G is earth or floor level.”

³ „For example, *sitzen* and *setzen* are used to express the fact that an object is located or placed on some elevated position, that it perches or is made to perch somewhere. (...) *Auf dem frisch geschorenen Kopf sitzt eine neue Ledermutze.* 'There's a new leather cap on his freshly cropped head.'; *Auf diesem gewaltigen Rumpf aber saß, fast ohne den Übergang eines Halses, ein verhältnismäßig kleiner Kopf.* 'On this immense trunk sat, almost without the transition of a neck, a relatively small head.'” (Fagan 1991: 142).

ilyen igékkel (Stosic – Sarda 2009; Lemmens – Perrez 2010). A jele⁴ nyelvben (pápua nyelvek) pedig nincs 'fekszik' jelentésű ige (Ameka 2007: 854).

Az univerzálisnak gondolható tapasztalat ellenére tehát a testtartásigéknek, így a 'fekszik' igének is, nagyon különböző használati szabályai lehetnek. A kutatás a hanti vonatkozásában a következőkre keresi a választ:

- (a) Van-e kvázikopula használata a 'fekszik' jelentésű igének?
- (b) Ez a szerep milyen szabályokkal írható le?
- (c) Mennyire üresedett ki az ige szemantikája?

1.2. A szinjai hantiról

A hanti az uráli nyelvcsalád ugor ágához tartozik, a manysival együtt alkotja az úgynevezett obi-ugor ágat. Nyugat-Szibériában, az Ob és mellékfolyói mentén beszélik. A vizsgált dialektus, amely nevét az Ob egyik nyugati mellékfolyójáról, a Szinjáról kapta, az északi csoportba, azon belül a suriskári nyelvjárásokhoz tartozik, amelyet karakteres hangtani eltérések választanak el a dél felől szomszédos kazimi nyelvjárástól, valamint főként szókészleti és morfológiai különbségek a legészakibb hanti dialektusoktól. A folyóvidék lakossága kb. 1800 fő volt a 2010-es népszámlálás szerint, amelyből kb. 1400 fő hanti nemzetiségű. A nyelvet ténylegesen beszélő hantik száma ennek kb. fele lehet (Ruttkay-Miklián 2014: 18–19).

1.3. A korpuszról

A korpuszt Schmidt Éva által kidolgozott módszertan alapján Ruttkay-Miklián Eszter által 1999-ben gyűjtött szinjai nyelvi anyag szolgáltatja.⁵ A szöveganyag egyetlen középkorú, balansz kétnyelvű szinjai hanti nyelvjárású beszélő idiolektusát tükrözi. A módszer lényege az, hogy a beszélő egy megadott szó jelentését a terepmunkás számára befolyásolás nélkül, szabadon magyarázza el, definíciószerű mondatokkal, példákkal, használati körök megadásával stb. A hanti nyelv nyelvjárási és etimológiai szótárának (Steinitz 1966–1993) lekérdezésével a gyűjtött anyag lefedi az ismert szótöveket, illetve szócsaládok összességét. A szómagyarázatok irányított, de szabad szövegközlésnek számító nyelvi anyagot eredményeztek. Nem epikus szövegekről van tehát szó, ami számos kis uráli nyelv esetében evidens a népmesék és történetek túlsúlya miatt (vö. például a nganaszan korpusz jellemzőivel; Várnai 201a), hanem alapjában véve deskriptív. A korpuszban a lokatív mon-

⁴ Az angol nyelvű szakirodalomban: Yeli Dnye.

⁵ Ez alkalommal is köszönetemet fejezem ki Ruttkay-Miklián Eszternek, hogy gyűjtésének lejegyzését fordításokkal ellátva rendelkezésemre bocsátotta.

adatokban való szóelőfordulások mellett a testtartásigékre vonatkozó magyarázatok is tartalmaznak releváns információkat. A gyűjtés ilyen kicsiny nyelvről lévén szó ritka értékes anyagnak minősül. Jelen téma szempontjából pedig nagy jelentőségű: leíró-magyarázó jellege miatt az epikus műfajokhoz képest sok lokatív és egzisztenciális mondatot tartalmazott.

2. A 'fekszik' ige a színjai hantiban

A hanti az Ameka – Levinson-féle tipológiai csoportosítás (Ameka 2007: 855–860) szerint a 3-5 kvázikopulát alkalmazó csoportba tartozik, ahol nagy a testtartásigék szerepe. Az 'ül' és 'áll' igékről korábban már készült leírás (Sipos 2018, 2019). Ezek feltárták az 'ül' igének az európai nyelvektől erősen különböző használatát, valamint az 'áll' esetében azt, hogy használatát vélhetőleg befolyásolják etimológiai összefüggések is.⁶

A 'fekszik' jelentésű *öl*-nak van 'alszik' jelentése is.⁷ A tankönyvekben és az újságnyelvben a két jelentésben vegyesen, de ritkán fordul elő, akkor is elsősorban [+élő] alanyokkal, kvázikopula jelentésnek nem volt nyoma. A színjai korpuszban azonban [–élő] alanyú mondatokban is megtalálható volt. A már említett informatív magyarázatokra példa a (1),⁸ amely spontán ad kontrasztív leírást a testtartásigéből létrejött kvázikopulák használatáról:

- (1) *nő mölti ləjt ət ki, jastl: tāta ši ləjl. mölt ləjt ət ki, nəχ, mölt χəlti ləstəmen, il'i mŭj. il'i ilən ki əl, šit jastl: ələl. tāmiš ət əməsl. ulasen χəlsə əməsl ki, saj tāχajən: a tāta ši, jastl, ulas əməsl!*

il'i ilən ki əl, šit jastl: ələl.⁹
 vagy lent ha van.PRS.3SG az mond.PRS.3SG fekszik.PRS.3SG

'Na, ha valami álló dolog, aszongya: itt áll hiszen! Ha valami álló dolog, fel, ha valamit valahova felállítottál, vagy mi. Vagy ha lent hever (fekszik, van), azt mondja: fekszik. Az ilyen dolog¹⁰ meg ül. A szék ha valahol áll,¹¹ félreeső helyen: á, itt, aszongya, van egy szék.' (Ruttkay-Miklós Mscr)

⁶ Eldönthetetlen, hogy az 'áll' és a 'függ' igék előzményeit konvergencia vagy szóhasadás köti össze etimológiailag, de a színjai adatnak szinkrón szempontból ez a két jelentése van. Más hangtani kondíciókkal bíró dialektusokban ez a helyzet nem alakult ki.

⁷ Etimológiai megfelelője a m. *alszik* ige *al-* tövének.

⁸ A példákban mind a magyar, mind a hanti szövegben aláhúzás jelöli ki a tágabb szövegkörnyezeten belül a glosszázással is ellátott részt.

⁹ Mivel morfológiai vonatkozásoknak nincs jelentősége a téma szempontjából, a hanti sorban a morfémákat nem választják el kötőjelek, a glosszázásban pedig pontok különítik el; ez azonban nem azt jelenti, hogy a morfémák elkülönítését ne lehetne jelezni.

¹⁰ A dektikus elemekről sokszor nem derül ki, hogy a helyszínen mire vonatkoztak.

2.1. A 'fekszik' ige jelentései

Az igenek a korpuszban mintegy 100 előfordulása volt. Pontosabban azért nehéz megadni, mert valójában ennél többször szerepel, de a változatlanul megismételt mondatokat nem vettem figyelembe. Az összes előfordulásnak majdnem felét teszik ki az alapjelentéses előfordulások (ember / állat fekszik / alszik), a többi 55 pedig metaforikus vagy metonimikus jelentésfejléményre vagy kvázikopula funkcióra ad példát.

A másik két hanti testtartásigéhez hasonlóan itt is megvannak a 'valami-lyen elrendeződést mutat' (2) és az inaktivitást¹² (3) kifejező fejlemények, az előbbire 17, az utóbbira 5 példa akadt:

- (2) *mōt_h pelək, unšək pelək mōlti ul, ulten pəχla ōləl, nō χət pelək il'i tōnti, nōχ lārpite, lārpaja pōne.*

<i>ulten</i>	<i>pəχla</i>	<i>ōləl</i>
általában	halom.LAT	fekszik.PRS.3SG

'Valami lap, nagyobb lap valami van, általában csomóban fekszik, na, fél sátor-lap, vagy nyírkéreg, terítsd ki, rakd szét.' (Ruttkay-Miklán Mscr)

- (3) *nak elti werla mŭj, mŭj isa kŭš werla lŭw, nō jām pa... χəta wert_i, jām pŭl' ay, jāl pŭl' ay wōlli nāχəslen mōχti, nō ješa sərəpl, i mōχti χəta pōnlen, sərəl. nō ōləl ki, šit atma jil, lij_l lŭw iši.*

<i>nō</i>	<i>ōləl</i>	<i>ki</i>
na	fekszik.PRS.3SG	COND

'A vörösfenyőből mit csinálnak, akár mindent lehet csinálni, na, jó ... házat építeni, amíg jó, amíg valóban jó, akkor rögtön leszeded a kergét, na, egy kicsit szárad, és rögtön rakod háznak. Na, ha hever, akkor elromlik, elrohad az is.' (Ruttkay-Miklán Mscr)

2.2. A 'fekszik' igéből létrejött kvázikopula

Hol? kérdésre felelő, illetve létezést állító vagy a diskurzusba bevezető mondatban kvázikopula szerepet tölt be. Az alábbi, szaggatottnak ható magyarázatban az adatközlő először megismétli a magyarázandó szót (*Lezúdultak...*), ezután belekezd a jelentést megvilágító jelenet leírásába (...*valami fák néha...*), de újrakezdi, hogy a farakás képét tegye topikká a terepmunkás számára is (...*a fa van valahol, fakupac, farakás, farakás, leesik...*) (4):

¹¹ Ebben a mondatban a székhez mint alanyhoz kapcsolódó, magyarra *áll* és *van* szavakkal fordított igeik mindegyike 'ül' jelentésű az eredetiben.

¹² A magyarban kb. *áll*, pl. *ha ez a folyadék sokáig áll, megzavarosodik*; vö. *a házi befőtt sokáig eláll*.

- (4) *il ārəksət... mölti jǔχət ultijən jǔχ ǝləl, jǔχ pəχəl, jǔχ paj, jǔχ paj, il rākənl pa jastl: jǔχlam il ārəksət.*

ultijən jǔχ ǝləl
olykor fa fekszik.PRS.3SG

'Lezúdultak... valami fák néha, a fa van valahol, fakupac, farakás, farakás, leesik és aszongya: a fák lezúdultak.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Amint a bevezetésben számos nyelv példája illusztrálta, mivel a kvázikopulák szemantikája nem üresedik ki teljesen (Pustet 2005: 3), fizikai szempontok határozhatják meg, milyen feltételek mellett szerepelhet a kvázikopula. Az első felmerülő lehetőség az Alak geometriai tulajdonságai szerinti választás, azonban az adatok alapján erről nem lehet egyértelmű képet alkotni. Azokból a mondatokból, amelyekben az alany fogalomszó, kevésbé rajzolódik ki az Alak domináns vertikális kiterjedése, ez csak a farönk esetében egyértelmű (5):

- (5) FA¹³, PRÉMCSIZMA, TOBOZ, MELLDÍSZ, TAKARÓ, PAPÍR, ZSÁK, HÓKUPAC, KUPAC, HÓGOLYÓ

A melldisz,¹⁴ a takaró és a papír esetében az Alak nagy felületen érintkezik a Háttérrel. A többi példa azzal függhet össze, hogy ha kitüntetett dimenzióval, állandó formával és tartással nem rendelkező tárgyról van szó, az gyakran a 'fekszik' kvázikopulával szerepel. A rendelkezésre álló példák alapján az Alany geometriai tulajdonságainak jelentősége nem írható le pontosan.

Nyolc magyarázatból arra lehet következtetni, hogy ha valami lent helyezkedik el, az is indokolhatja a 'fekszik' ige választását. Legtöbbször szerepel is a 'lent' szó (6); lehet földön, padlón vagy valami alatt az alanyként szereplő dolog, vagy következtetünk ilyen elhelyezkedésre (7):

- (6) *pǝχijiti, pǝχiti šit ulten nəχər χǝša jastilen, nəχren χən, wante, nar, ũlen i nar nəχər ilən ǝləl, pǝχijil, šit unχəl mǎnl šit.*

i nar nəχər ilən ǝləl
és nyers toboz lent fekszik.PRS.3SG

'Kifolyini, kifolyini a gyantának a tobozból, azt általában a cirbolyatoboznál mondod, amikor a toboz, nézd, nyers, fogod, és a nyers toboz lent hever, kifolyik a gyanta, a gyanta kimegy, az.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

¹³ Három példában fordul elő; ezekben kivágott fatörzsekről vagy ágakról van szó.

¹⁴ A hanti melldisz olyan gyöngyfüzér, amely széles sávokban simul a mellkasra.

- (7)
- nõ mõl õll pa nāṇ jastlən: šiten nõχ ũje! nõχ ũje!*

<i>nõ</i>	<i>mõl</i>	<i>õll</i>		<i>šiten</i>	<i>nõχ</i>	<i>ũje!</i>
na	valami	fekszik.PRS.3SG		az.2SG	fel	vesz.IMP.2SG.O

'Na, valami hever, és te azt mondd: vedd fel azt!' (Ruttkay-Miklán Mscr)

Húsz olyan példa van, amelyben az *õl-* ige mellett az alany vagy határozatlan névmás, vagy nincs alany a mondatban. Ilyenkor az Alak térbeli tulajdonságai, illetve az Alany és a Háttér közti kapcsolat jellege nem derül ki (8), vagy a beszélgetőtárs és az Alak viszonyát fejezi ki a mondat (9).

- (8)
- eləp šit elti, wan, nila, eləp. mõlti wante, nāṇ kāšlən, āt ujtlən, ilī mūj, jastl: eləpən šī ōləs!*

<i>eləpən</i>	<i>šī</i>	<i>ōləs!</i>
látható.hely.LOC	bizony	fekszik.PST.3SG

'Látható hely, az rajta, nézd, látszódik, látható hely. Valamit, nézd, keresel, nem találsz, vagy mi, aszongya: látható helyen volt (lit.: feküdt) hiszen!' (Ruttkay-Miklán Mscr)

- (9)
- pūṇəl pūṇəl, pūṇəl šit nāṇ pūṇlənən, χun mõlti ōləl, nāṇ pūṇlənən,*

<i>χun</i>	<i>mõlti</i>	<i>ōləl</i>
amikor	valami	fekszik.PRS.SG3

'Mellett, mellett, az melletted, amikor valami ott van (lit.: fekszik), melletted, ...' (Ruttkay-Miklán Mscr)

Az ilyen példák felvetik, hogy milyen megkötések vannak egyáltalán ennek a kvázikopulának a használatában, illetve utalhatnak-e arra, hogy a grammatikalizálódás folytatódott a kopulává válás irányában. A felvetést támogatja, hogy a létige (*ul-*) és a vizsgált *õl-* több részletben is úgy szerepel,¹⁵ hogy a beszélő különbség hozzárendelése nélkül, változtatva használja a két igét (10–11):

¹⁵ Nem minden északi hanti nyelvjárásban áll ilyen közel egymáshoz a két ige (pl. a kazimiban a létige *wɕʌ-*), de a suriskári dialektusokban hangzásuk hasonló (a magánhangzók nyílásfokban és hosszúságban különböznek). Eltérnek abban, hogy a létige 3SG alakjában nem hallható a PRS *-l-*je, ezzel szemben az *ol-* ugyanezen alakjában általában elkülönül a tő és az időjel. Hangalaki hasonlóságuk esetleg szerepet játszhat az *ol-* kopulafunkciójának alakulásában.

- (10) *jelŋ* *öləl* *il'i* *tűta* *öləl* *műj*,
távol fekszik. PST.3SG vagy ott fekszik. PST.3SG mi
ši *jasəŋ* *jelŋ* ***ul***.
az szó távol van. PST.3SG
'Távol van (lit.: fekszik). Vagy ott van (lit.: fekszik), micsoda, az a szó.
Távol van.' (Ruttkay-Miklián Mscr)
- (11) *mölti* *inśəslən* *χiren* *χōta* *öll?* *χirem* *śita*
valami kérdez.PRS.2SG zsák.2SG hol fekszik.PRS.3SG zsák.2SG ott
śūŋən *öləl* *öləl* *pa* *jastila*,
sarok-LOC fekszik.PRS.3SG fekszik.PRS.3SG szintén mond.PRS.PASS.3SG
ul *i* *aha* *nű* ***ul*** *śit*,
van.PRS.3SG és aha na van.PRS.3SG az
tăta ***ul*** *il'i* *öləl* *pa* *jastila*.
itt van.PRS.3SG vagy fekszik.PRS.3SG szintén mond.PRS.PASS.3SG
'Valamit kérdezel: a zsákod hol van (lit.: fekszik)? A zsákom ott van (lit.: fekszik)
a sarokban, van (lit.: fekszik). Azt is mondják, van, és, aha, na, azt, itt van, vagy
fekszik, azt is mondják.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Az északi hantiban a medvére utaló elnevezések egyike az 'erdőben lakó öreg', amelyben az 'él, van, lakik' jelentésű igéből képzett igenév szerepel (Steinitz 1966–1993: 1600; kazimi adat). A vizsgált anyagban ez az elnevezés 'erdőben fekvő/alvó öreg'-ként jelentik meg, ami szintén a két ige hangalaki hasonlóságát illusztrálja (12):

- (12) *utŋ* *ölti* *ikijen* *săχəl*.
erdő.LOC fekszik.PTCP.PRS öregember.DIM.2SG bunda.3SG

'A medve (lit.: erdőben alvó/fekvő öreg) bundája.' (Ruttkay-Miklián Mscr)

Nem világos, hogy a két ige használatában valóban felcserélhetőség figyelhető-e meg, de a példák a hangalaki és funkcióbeli közelségükre utalnak.

3. Összegzés

Jelen vizsgálat a színjai hanti *öl-* 'fekszik, alszik' igére irányult, és a következő eredményeket hozta.

(a) A korpusz alapján sikerült bizonyítani kvázikopula használatát, amire egyéb szövegek nem utaltak. Az ige metaforikus fejleményei lehetőséget adtak arra, hogy lokatív és egzisztenciális mondatokban kvázikopula funkciója is kialakulhasson, azaz *Hol?* kérdésre felelő, valaminek a létét állító és

diskurzusba bevezető mondatban igei szerepet is betöltsön. Az ige élettelen tárgyak térbeli elrendeződését leíró mondatokban is, és az inaktivitás kifejezésére is használatos.

(b) A példamondatok alapján a használati szabályokról az alábbiak állapíthatók meg. Az *ő/-* szerepelt prominens vertikális kiterjedéssel bíró Alakkal; a Háttérrel nagy felületen érintkező Alakkal, valamint szabálytalan alakú, stabil helyzetet biztosító alappal nem rendelkező tárgyak esetén is. Sok olyan mondatban is előfordult, amely földön, padlón lévő, illetve az ember aktivitási zónája alatt elhelyezkedő Alakról szólt.

(c) Emellett sok példában névmás szerepel alanyként, illetve olyan helyviszonyokat fejez ki a mondat, amelyekben nem az Alak és a Háttér viszonyára tevődik a hangsúly, vagy az Alak és a Háttér tulajdonságairól semmi nem derül ki – ami pedig a kvázikopula szereppel járna. Mindez erősen felveti, bár nem bizonyítja, hogy a 'fekszik' ige a grammatikalizációs folyamatban elindult a kopula stádium felé is – ezt célzott lekérdezésekkel lehet csak eldönteni. Emellett vannak a létegeből létrejött kopulával való vegyülésre utaló példák, amelyekben különbségtétel nélkül váltakozik a két ige.

(d) A kutatás olyan korpuszon alapult, amely egyetlen közlőtől származó, irányított, félspontán, értelmező-magyarázó céllal produkált megnyilatkozások gyűjteménye. E korpusznak komoly pozitívumai mutatkoztak meg: egyrészt a leíró jelleg sokkal több lokatív mondatot eredményez, mint az epikus műfajok. Másrészt a szavak használatáról szóló állásfoglalások, metanyelvi részletek is releváns információkat tartalmaznak. Ugyanakkor a gyűjtési szituáció gyakran nyomot hagy a nyelvi megformáláson: a deiktikus elemek számos esetben elfedték az Alak jellemzőit, így az adatok egy részét nem lehetett értelmezni a kutatás szempontjai szerint. Végül, mivel egyetlen közlő idiolektusát tükrözi az anyag, az eredmények elsősorban tájékoztató, orientáló jellegűek, a további vizsgálatok szempontjait határozzák meg.

A vizsgálat arra is figyelmeztet, hogy az 'áll' ige esetéhez hasonlóan a szintjai (illetve suriskári) nyelvjárásra jellemző hangtani összefüggések miatt a kapott eredményeket nem lehet szomszédos dialektusokra vagy az északi hanti nyelvjáráscsoporthoz, de különösen nem lehet az egész hanti nyelvre vonatkoztatni.

Rövidítések

2	második személy	IMP	felszólító mód	PRS	jelen idő
3	harmadik személy	LAT	latívusz	PST	múlt idő
COND	feltételes mód	LOC	lokatívusz	PTCP	participium
DIM	kicsinyítő képző	PASS	szenvető	O	tárgyas ragozás

Irodalom

- Ameka, Felix K. – De Witte, Carlien – Wilkins, David 1999: Picture series for positional verbs: Eliciting the verbal component in locative descriptions. In: Wilkins, D. (ed.), *Manual for the 1999 Field Season*. Max Planck Institute for Psycholinguistics, Nijmegen. 48–54.
- Ameka, Felix K. – Levinson, Stephen C. 2007: Introduction. The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals and other beasts. *Linguistics* 45/5–6: 847–872.
- Atintono, Samuel A. 2013: The semantics and grammar of Gurenɛ positional verbs: A typological perspective. PhD thesis.
https://www.research.manchester.ac.uk/portal/files/54536200/FULL_TEXT.PDF
- Berthele, Raphael 2004: The typology of motion and posture verbs: A variationist account. In: Kortmann, Bernd (ed.), *Dialectology meets typology. Dialect grammar from a cross-linguistic perspective*. (Trends in linguistics. Studies and monographs 153). Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 93–126.
- Fagan, Sarah M. B. 1991: The semantics of the positional predicates *liegen/legen*, *sitzen/setzen*, and *stehen/stellen*. *Die Unterrichtspraxis / Teaching German* 24/2: 136–145.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2004: *The world lexicon of grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hellwig, Birgit 2007: To sit face down – location and position in Goemai. *Linguistics* 45/5–6: 893–916.
- Irslinger, Britta 2019: More tales of two copulas – the copula systems of Western European languages from a typological and diachronic perspective. In: Bičovský, Jan (ed.), *Diachrony and suppletion*. Baar-Verlag, Hamburg. 1–47.
- Lemmens, Maarten 2002: The semantic network of Dutch posture verbs. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 103–140.
- Lemmens, Maarten – Perrez, Julien 2010: On the use of posture verbs by French-speaking learners of Dutch: A corpus-based study. *Cognitive Linguistics* 21/2: 315–347.
- Németh Szilvia 2021: Az északi manysi *ünli* 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkrón megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* 117. [Megjelenés előtt.]
- Newman, John 2002: A cross-linguistic overview of the posture verbs 'sit', 'stand', and 'lie'. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 1–24.
- Noonan, Michael – Grunow-Hårsta, Karen 2002: Posture verbs in two Tibeto-Burman languages of Nepal. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. *Typological Studies in Languages* 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 79–102.

- Perepis 2010: http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis010/croc/perepis_itogi1612.htm
- Pustet, Regina 2005: *Copulas. Universals in the categorization of the lexicon*. Oxford University Press, Oxford.
- Rumsey, Alan 2004: Aspects of Ku Waru ethnosyntax and social life. In: Enfield, Nick J. (ed.), *Ethnosyntax: Explorations in grammar and culture*. Oxford University Press, Oxford. 259–287.
- Ruttkay-Miklián, Eszter 2011: The dialect spoken by Roza Makarovna. Synya Khanty Dictionary. <http://hantisirn.nytud.hu/sites/default/files/Dialect%20of%20Roza%20Makarovna2.pdf>
- Ruttkay-Miklián Eszter 2014: *Amikor a láb elnehezül... A színjai hantik tisztaságkonceptiója*. L'Harmattan, Budapest.
- Ruttkay-Miklián Eszter Mscr = Színjai hanti értelmező szótár. (Kézirat.)
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopoláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 149–166.
- Sipos Mária 2019: 2 in 1 – a színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopolájáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 299–310.
- Song, Jae Jung 2002: The posture verbs in Korean: Basic and extended uses. In: Newman, John (ed.), *The linguistics of sitting, standing, and lying*. Typological Studies in Languages 51. John Benjamin, Amsterdam – Philadelphia. 359–386.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Akademie Verlag, Berlin.
- Stosic, Dejan – Sarda, Laure 2009: The many ways to be located in French and Serbian: the role of fictive motion in the expression of static location. In: Vukovic, M. Brala – Grmusa, L. Gruic (eds), *Space and time in language and literature*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle. 39–60.
- Várnai Zsuzsa 2021a: Az 'áll' ige grammatikalizációja a nganaszan nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*. [Megjelenés előtt.]
- Várnai Zsuzsa 2021b: Az 'ül' testtartásige a nganaszban. *Folia Uralica Debreceniensia* 28: 435–448.
- Viberg, Åke 2013: Posture verbs: A multilingual contrastive study. *Languages in contrast*. *International Journal for Contrastive Linguistics* 2: 139–169.

The grammaticalization of the Synja Khanty posture verb 'lie'

The present paper aims to describe the grammaticalization of the verb 'lie' into a quasi-copula used in locative and existential sentences, in the Synja dialect of Northern Khanty (Uralic, Ugric branch, agglutinative).

The corpus is made up of the texts collected by Eszter Ruttkay-Miklan on the basis of the theoretical and practical instructions of the late Eva Schmidt.

The investigations have proved the quasi-copula use of the verb, which function was hardly emphasized earlier. The background to this development was served by the secondary, metaphoric meanings of the verb. Besides describing the location of inanimate subjects, the quasi-copula in question is also used for expressing inactivity.

In locative sentences, the quasi-copula 'lie' is used with Figures having prominent horizontal extension; or with Figures that are in contact with the Ground on a considerable surface; as well as with objects having an irregular shape, or having no base giving stability. Furthermore, in many sentences, it cooccurs with objects situated below the human active zone (ground, floor, bed etc.). In addition, this quasi-copula is used in many sentences not containing information neither on the geometrical attributes of the Figure or the Ground, nor their relation. These examples might prove that the grammaticalization process continued and the quasi-copula 'lie' moved on towards becoming a copula. Considering the fact that, in this dialect, the sound forms of the BE-verb and the verb 'lie' are quite similar, it cannot be excluded that this resemblance positively influenced the process of grammaticalization. The mixed use of the two verbs is illustrated in several sentences.

The linguistic material used in the present investigation has proved to be excellent for the given purpose: contrary to the folklore or didactic texts, as well as the language of journalism, there can be found a lot of sentences in it describing the location and position of various objects. At the same time, the fieldwork situation left its mark on the formation of sentences, i.e. objects and spatial relations are often described with deictic elements, making these data meaningless from the viewpoint of the research.

A further lesson learned from the research is that in the case of a language dialectally strongly divided, the results do not necessarily hold in respect of any other dialect. Finally, as the text material reflects the idiolect of one single speaker, the results cannot be exhaustive.

Keywords: Northern Khanty, Kazym dialect, posture verb, quasi-copula.

MARIA SIPOS

AZ IDŐ FŐZÉS metafora a manysi nyelvben¹

SIPÓCZ Katalin

Szegedi Tudományegyetem
sipoczka@gmail.com

1. Az idő nyelvészeti vizsgálata

Az időt számos tudományág vizsgálja, reál- és humántudományok egyaránt (a fizika különféle területei, filozófia, pszichológia, nyelvészet, kultúrtörténet stb.), mindannyiunk életének meghatározó kerete, mindennapjaink állandó tényezője. Az idő tehát különféle tudományterületek tárgya, köztük a nyelvtudományé is. A nyelvészetben belül is sokféle aspektusból lehet foglalkozni az idővel, hisz a nyelvi idő kifejezés rendkívül sokrétű és változatos. Az idő nyelvi kifejeződésének a legkutatottabb területe kétségtelenül a grammatikai idő (Tense), mely az esetek többségében igei kategória, szorosan összefonódva más igei kategóriákkal: aspektus, mód (TAM; az újabb szakirodalmakban az evidencialitás is gyakran kapcsolódik vele (TAM(E))). Tipológiai szempontból rendkívül változatos a kép, vannak nyelvek, melyekből hiányzik a grammatikai idő, és ahol megtalálható, ott sem feltétlenül kötődik (csak) az igehez, hanem akár nominális inflexiók kategória is lehet. Időviszonyt kifejezhetnek esetragok és névutók is, többnyire helyjelölő jelentést is hordozva (*alatt, után* stb.). Valamint nem grammatikai elemek, szavak is rendelkezhetnek időhöz kapcsolódó jelentéssel: határozószavak (*most, aztán* stb.) és lexikális szavak (*nap, óra* stb.).

1.1. Az idő vizsgálata a kognitív metaforaelmélet keretében

Az idő kifejezésére irányuló nyelvészeti vizsgálódások az utóbbi időkben gyakran a kognitív metaforaelmélet keretében történtek. A Lakoff és Johnson (1980, 1999) nevéhez kapcsolható elmélet a metaforák újszerű felfogását és vizsgálatát indította el, melyekben a metaforák kognitív folyamatok, fogal-

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFIH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen.

mak közötti kapcsolatteremtések eredményei, s a hétköznapi nyelvhasználat szerves részei. A metaforák forrás- és céltartományaik által többnyire absztraktabb fogalmi területek nyelvi kifejezését és megértését teszik lehetővé (pl. az ÉLET UTAZÁS, AZ ELMÉLETEK ÉPÍTMÉNYEK stb.). Lakoff és Johnson elmélete az elmúlt négy évtizedben számos részletet illetően módosult és kiegészült, mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a kognitív felfogás a nyelvészetben ráirányította a figyelmet a nyelvhasználat alapvetően metaforikus természetére.

Lakoff és Johnson egyik legismertebb példája volt AZ IDŐ PÉNZ fogalmi metafora (Lakoff – Johnson 1980: 7–9), mely számos nyelvben sokféle metaforikus kifejezéssel jelentkezik (vö. angol *You are wasting my time.* ~ magyar *Csak elpocsékolod (elvesztegeted) az idődet.* ~ finn *Haaskaat kallista aikaasi.* 'Elpocsékolod a drága idődet.'; angol *I've invested a lot of time on it.* ~ magyar *Sok időt fektettem bele.* ~ finn *Käytin siihen paljon aikaa.* 'ua.' stb.). Maguk a szerzők is megjegyzik, hogy AZ IDŐ PÉNZ metafora nem lehet univerzális és nagyon régi, hiszen csak olyan kultúrákban alakulhatott ki, ahol a pénzhasználat is általánossá vált. Nem található meg ez a fogalmi metafora például az inari számi nyelvben (Idström 2010), és nincs nyoma a manysiban sem. A metaforák univerzalitása és kulturális kötöttsége számos kutatás témája lett. Kövecses szerint a különböző nyelvi közösségek környezete és mindennapi tapasztalatai a metaforák forrás- és céltartományainak különbözőségében is tükröződnek, gyakran az egyébként univerzálisnak tekinthető fogalmi metaforák metaforikus kifejezéseinek eltérései kulturális és környezeti tényezőkkel magyarázhatók (Kövecses 2005: 167–200).

A kognitív irányzathoz kapcsolódó kulturális nyelvészet (Baranyiné 2017, Sharifian 2017) a nyelv és a kulturális konceptualizáció kapcsolatát vizsgálva közelíti meg a metaforákat. A nyelvi rendszer és a nyelvhasználat számos aspektusa kapcsolódik kulturális konceptualizációhoz, melynek központi fogalmai a kulturális kategória, kulturális séma és kulturális metafora.

2. Az idő metaforái

A metaforikus kifejezések különösen gyakoriak a kézzel nem fogható, nem látható jelenségek, az absztrakt fogalmak nyelvi megjelenítésében. Ilyen terület az idő is, melyről alapvetően csak metaforikus módon lehet beszélni. A továbbiakban felsorolásszerűen mutatom be az időhöz kapcsolódó leggyakoribb fogalmi metaforákat (Sipőcz 2021). Ezek számos nyelvben sokféle metaforikus kifejezést eredményeznek, az alábbiakban magyar nyelvi példákkal illusztrálom a felsorolt fogalmi metaforákat.

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA

Az absztrakt fogalmak esetében gyakoriak az ún. ontológiai metaforák, melyekben az absztrakció valamiféle konkrét formában jelenik meg. A szubsztanciák lehetnek anyagok, tárgyak, természeti képződmények, jelenségek stb. Az *elfolyik az idő* esetében a folyóvízhez, a *lepereg az idő* esetében homokhoz, a *tengernyi idő* kifejezéssel pedig a tengerhez kapcsolja a nyelv az idő fogalmát, vagy az *eltelik a nyár* kifejezés a más fogalmi területeken is gyakori TARTÁLY fogalomhoz köti az IDŐT. De AZ IDŐ SZUBSZTANCIA kognitív metafora tükröződik abban is, ha *sok, kevés, hosszú, rövid idő*-ről beszélünk. Voltaképpen a továbbiakban felsorolandó fogalmi metaforák AZ IDŐ SZUBSZTANCIA fogalmi metafora altípusainak is tekinthetők.

AZ IDŐ MOZGÁS

AZ IDŐ MOZGÁS fogalmi metafora tehát kapcsolatban van az előzővel, gyakorlatilag egy strukturális és egy ontológiai metafora összefonódása (az idő anyagiasul, és a mozgó tárgy/élőlény tulajdonságait nyeri el). Ez talán a legtöbbet vizsgált időhöz kapcsolódó fogalmi metafora. A mozgás többféle módon történhet: mozoghat az idő (pl. *közeledik a születésnapja, a jövő hét*), és mozoghat a megfigyelő (pl. *túl van már a hatvanon*). Az idő mozgása az első esetben a jövőből visszafelé történik, a másik esetben pedig a múltból a jövő felé. Eltérés lehet a mozgás dimenzióját illetően is, vannak nyelvek, ahol horizontális, és vannak, amelyekben vertikális mozgást jelenítenek meg a beszélők (Boroditsky 2000, 2011; Evans 2005).

AZ IDŐ TÉR

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA és AZ IDŐ MOZGÁS metaforák az alapjai a nyelveket általánosan jellemző TÉR és IDŐ kategória összekapcsolódásnak is, hiszen a mozgás térben történik (vö. *rohan az idő, időben előrehaladva*). A téri fogalmak időre vonatkoztatása tükröződik például a lokális esetragok, adpozíciók időt jelölő használatában is (*egy nap alatt, ebben a pillanatban* stb.).

AZ IDŐ REPÜLŐ TÁRGY/ÉLŐLÉNY

Ez a fogalmi metafora is kapcsolódik az előzőkhöz: a mozgás történhet repülés formájában, a repülő dolog pedig változatos lehet, és a metaforákban nincs is feltétlenül megnevezve (*az idő elrepült, az idők szárnyán, szállnak a percek* stb.). Érthető módon ez a fogalmi metafora már erősebben kapcsolódhat a beszélő közösség környezetéhez. A manyisi folklórszövegekben például meglehetősen általános AZ IDŐ KILÓTT NYÍLVESSZŐ metafora: *kēren nāl pält it* 'vasnyíl hosszúságú éj' (azaz olyan rövid éjszaka, mint a kilótt vasnyíl röpte) (VNGY 4: 89).

AZ IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY

Az idő rendkívül változatos megszemélyesítése figyelhető meg a nyelvekben. A legáltalánosabb, mikor csupán egyszerű, élőlényekre jellemző tulajdonságok jellemzik az idő múlását, ezek gyakran AZ IDŐ MOZGÁS metaforával érintkeznek (*elrohant az idő, eljárt felette az idő, az idő nem jön vissza* stb.), de nem minden esetben (pl. *az idő nem vár*). A metaforákban szereplő élőlény/személy lehet pozitív szereplő, gyakran gyógyító (*az idő nekünk dolgozik, az idő majd megtanítja, az idő a legjobb orvosság, az idő minden sebet begyógyít* stb.), és lehet negatív is, többnyire valamiféle szörnyeteg vagy ellenség (*megrágta az idő vasfoga, nem kíméli az idő, az idő a legfőbb ellenségem* stb.).

AZ IDŐ ESZKÖZ

AZ IDŐ ESZKÖZ fogalmi metafora található az olyan kifejezésekben, mint például *idővel elmúlik, idővel megjavul* stb.

AZ IDŐ PÉNZ

Fentebb már szó volt AZ IDŐ PÉNZ metaforáról, mely a nyugati kultúrkör nyelveiben nagyon általános, de számos beszélőközösség nyelvéből hiányzik. Ahol hiányzik, ott is előfordulhatnak hasonló gondolkodáson alapuló időre vonatkozó kifejezések, melyek az idő értékességét tükrözik: AZ IDŐ ÉRTÉKES ÁRU, AZ IDŐ KORLÁTOZOTT FORRÁS (pl. *nem sajnálja az időt*).

A felsorolt idő-metaforák tekinthetők a legáltalánosabbaknak, közöttük vannak univerzálisak (pl. AZ IDŐ SZUBSZTANCIA, AZ IDŐ MOZGÁS), és vannak olyanok, melyek erősebben nyelv- és kultúrspecifikus jegyekkel jellemezhetők. Az univerzális fogalmi metaforákat is gyakran egy-egy nyelvhez/nyelvcsoporthoz köthető speciálisabb metaforikus kifejezések reprezentálják.

3. A manysi idő-metaforák

A manysi nyelvben is megtalálhatók az olyan univerzális idő-metaforák, mint AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ ÉLŐLÉNY (vö. *pil wātne porate xuñ joxti* 'mikor eljön a bogyszedés ideje' (LS 2020.19), és van, hogy az univerzális fogalmi metafora kultúrspecifikus változata használatos (ld. a fenti AZ IDŐ KILÓTT NYÍLVESSZŐ metaforát). Hiányoznak a manysiból AZ IDŐ PÉNZ, AZ IDŐ ESZKÖZ és AZ IDŐ GYÓGYÍTÓ/SEGÍTŐ SZEMÉLY, AZ IDŐ ELLENSÉG fogalmi metaforák. (Sipőcz 2021).

AZ IDŐ FŐZÉS

Található az obi-ugor – tehát a manyisi és hanti² - folklórszövegekben olyan idő-metaphora, mely meglehetősen speciális, az idő-metaphorákat tárgyaló szakirodalmakban nem szerepel, vö.:

- (1) *pōlēm* *xul* *pūt* *mañtəŋ*
 fagyott hal üst amíg
 'amíg a fagyott hal megfő' [tkp. „fagyott hal (hosszúságú) üst(idő)"] (VNGY 1: 111)
- (2) *tolne* *xul* *xosa* *pūt* *sis*
 olvadó hal hosszú üst idő.alatt
 'amíg az olvadó hal megfő' [tkp. „olvadó hal hosszúságú üst(idő) alatt"] (VNGY 1: 137)

E kifejezések alapja tehát AZ IDŐ FŐZÉS kognitív metafora, mely voltaképpen a meglehetősen általános ESEMÉNY AZ IDŐTARTAM HELYETT metonímián alapul. Világosan kulturális kötöttséget mutató metaforáról van szó, melynek segítségével a kulturális nyelvészet (ld. 1.1.) alaptényezői is jól megragadhatók. A főzés a legtöbb nép, így a manysik esetében is kulturálisan megszerkesztett fogalmi kategória, melyhez kulturális sémák kapcsolódnak, így a manysiknál is saját sémái vannak a főzésnek. E sémának fontos eleme például a hidegben az étel tárolása, főzéshez való felolvasztása, mely jellemzően hosszú folyamat. Ebben a kulturális közegben a manyisi nők nyilván tisztában voltak azzal, hogy mennyi ideig tart, amíg egy üstnyi fagyott hús felenged és főzésre alkalmassá válik. A kulturális metaforák a kulturális sémákon alapulnak, és ily módon ez a kulturális tapasztalat, ti. a fagyott hús felolvasztása a főzéshez, alkalmassá válik absztraktabb fogalmak megragadására, jelen esetben az idő hosszának kifejezésére. Megjegyzendő, hogy ilyen típusú, főzéshez kapcsolódó idő-metaphorák a régebbi folklórszövegekre jellemzők, az újabb nyelvhasználatnak nem részei. Ebből következően annak eldöntésére, hogy mennyire voltak ezek a kifejezések a mindennapi nyelvhasználat részei, azaz hétköznapi metaforák-e, nincs lehetőség. Három manyisi adatközlőtől nyert információim alapján a mai nyelvhasználók nem ismerik és nem értik ezeket a metaforikus kifejezéseket.

Megjegyzendő, hogy AZ IDŐ FŐZÉS metafora sem csak a manyisi nyelvben van adatolva. Varga (2015) egy írásában említi a Történet Magánéleti Kor-

² Hanti példa Reguly Antal feljegyzéséből: *pātəm χul χου put-sis χου oll, lol χuli χου put-sis χου oll* 'míg egy fagyos hal megfőhet, annyi ideig fekszik (tkp. van), míg egy nem fagyott hal megfőhet, annyi ideig fekszik'. (Osztják hőseink I., 60–62. lap, 512–513. sor.) (A példát köszönöm Csepregi Mártának.)

pusz egy idő kifejezését, a *tyúkmonysültig* ~ *tyúkmonysüttig* ~ *tikmonysüttig* elemet. A korpusz 16–18. századi leveleket, boszorkányperes szövegeket dolgozott fel, és sok olyan kifejezést tartalmaz, melyek a korábbi magyar nyelvemlékekben nem szerepelnek. Az említett példa hasonló idő kifejezés, mint a fentebb bemutatott manysi példa. Ugyanúgy egy hétköznapi tapasztalaton alapult, a tyúktojás megsültének rövidségén. A tapasztalatot tehát a középkori magyar nyelvhasználatban is időtartam megnevezésére használták.

4. Összegzés

Írásomban az idő fogalmi metaforáinak egy sajátos példáját vizsgáltam a manysi nyelvben. E fogalmat, más absztrakt fogalmi területekhez hasonlóan, a nyelvek fogalmi metaforákkal jelenítik meg, ezek vizsgálata a kognitív nyelvészeti kutatások kiemelt területe. Az idő metaforikus kifejezései különböző fogalmi metaforák reprezentációi. Egyes kifejezések univerzális alapúak (vö. AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ SZUBSZTANCIA, AZ IDŐ TÉR), mások pedig kapcsolódnak a beszélőközösség környezetéhez, életteréhez. AZ IDŐ FŐZÉS metafora is univerzális alapú (ESEMÉNY AZ IDŐTARTAM HELYETT), de maga a főzés, valamint a főzés jellemzői, annak folyamata, alapanyagai stb. érthető módon specifikus természetűek. A manysik az idő hosszúságát a fagyott hús főzéshez való felengedésének időtartamával nevezték meg. Az idekapcsolódó metaforikus kifejezéseik tehát sajátosságosan ötvözik a nyelv univerzális és egyedi jellegét, miképpen ezt a nyelvi rendszer számos más területén is láthatjuk.

Irodalom

- Baranyiné Kóczy Judit 2017: Mi a kulturális metafora? Magyar Nyelvőr 140: 404–425.
- Boroditsky, Lera 2000: Metaphoric structuring: Understanding time through spatial metaphors. Cognition 75/1: 1–28. [http://doi.org/10.1016/S0010-0277\(99\)00073-6](http://doi.org/10.1016/S0010-0277(99)00073-6)
- Boroditsky, Lera 2011: How languages construct time. In: Dehaene, S. – Brannon, E. M. (eds), Space, time and number in the brain. Academic Press, London. 333–341.
- Evans, Vyvyan 2005: The structure of time. Language, meaning and temporal cognition. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Idström Anna 2010: What Inari Saami idioms reveal about the time concept of the indigenous people of Inari. Yearbook of Phraseology. 159–178.
- Kálmán Béla 1976: Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kövecses Zoltán 2005: A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe. Typotex, Budapest.

- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors we live by*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999: *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. University of Chicago Press, Chicago.
- LS = Luimā Sēripos. Manyi nyelvű újság. Hanti-Manszijszk (<http://www.khanty-yasang.ru/>)
- Sharifian, Farzad 2017: *Cultural linguistics: cultural conceptualizations and language*, John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Sipőcz Katalin 2021: Endangered Mansi metaphors. Conceptualization of time in the Mansi language. Előadás a The Third Cultural Linguistics International Conference (CLIC-2021) 16–18. 06. 2021. konferencián, Budapesten.
- Varga Mónika 2015: Az időviszonyítás egy sajátos esetéről a Történeti Magánéleti Korpusz alapján: *tyúkmonysüttig*. Édes Anyanyelvünk 2015/3: 16–17.
- VNGY = Munkácsi Bernát 1892–1896: *Vogul Népköltési Gyűjtemény I–IV*. MTA, Budapest.
- Zsirai Miklós (közéteszi) 1944: *Osztják hőseinek*. Reguly A. és Pápai J. hagyatéka I. kötet. MTA, Budapest.

*

THE TIME IS COOKING metaphor in the Mansi language

The time is represented in languages in many ways (grammatically, lexically). In this paper the linguistic expression of time is investigated in the frame of the cognitive metaphor theory and cultural linguistics and focus on one culturally specific metaphor of time in the Mansi language. Time is conceptualized cross-linguistically by several conceptual metaphors, LIKE TIME IS A SUBSTANCE, TIME IS MOTION, TIME IS A PERSON / TIME IS A LIVING BEING, TIME IS A FLYING OBJECT etc. There is a special type of time metaphors in Ob-Ugric folklore texts: TIME IS COOKING. In the metaphorical expressions of it time is expressed by a cooking processe, namely by melting and cooking of frozen meat. The paper describes this time metaphor in Mansi.

Keywords: Mansi language, cognitive metaphor theory, cultural metaphor, time metaphors, time is cooking metaphor.

KATALIN SIPŐCZ

Vallási terminusok vizsgálata az északi számi Lukács evangéliumban

SZALÓCZY Bettina

Debreceni Egyetem, Nyelvtudományok Doktori Iskola
sz.bettina96@gmail.com

Az irodalmi nyelvek kialakulásának első lépéseit az északi számi nyelv esetében is a bibliafordítások jelentették. A reformációt követően, a 17–18. században megerősödött a Lappföldre irányuló missziós tevékenység, melynek következtében megindultak a vallásos tartalmú szövegek (az újtestamentum, káték, énekes könyvek, egyéb bibliai részek) fordításai is.

Az írásbeliség a „szent tudás” közvetítését, megőrzését szolgálta. A szent szövegek fordítása során felmerülő nyelvi problémák elsősorban kulturális és társadalmi különbségekre vezethetők vissza. Komoly problémát jelenthet egy-egy nyelvi forma átültetése, amennyiben annak denotátuma idegen a célnyelvet beszélők kultúrájától, hagyományaitól. Ez a jelenség különösen gazdag kutatási anyagot biztosít a vallásos szövegek nyelvészeti szempontú (lexiko-szemantikai, terminológiai, etimológiai stb.) vizsgálataihoz.¹

Ahhoz, hogy a keresztény vallás a számik számára is érthetővé, átadhatóvá váljon, elkerülhetetlen volt a számi nyelvű keresztény terminológia kialakítása. Írásomban néhány keresztény terminus elemzését mutatom be az Újszövetség Lukács evangéliumának északi számi fordításai alapján. Három különböző fordítást vizsgállok (1840, 1874, 2019). Ezeken keresztül bemutatom a szókincs diakrón változásait, ezek tendenciáit. A fő kérdés: az adott terminus jövevényelem-e a szomszédos nyelvek valamelyikéből, vagy pedig belső keletkezésű, egyfajta nyelvújítás eredménye-e. A kirajzolódó tendenciák alapján képet kaphatunk az északi számi vallási terminológia fejlődéséről.

¹ Ld. pl. Armutlieva 2004; Csepregi 2005; Fábián 2003; Kelemen 2012, 2019, 2020; Keresztes 2001, 2004, 2005, 2009; Maticsák 2005, 2012, 2017: 139–164; 2018; Peneva 2004; Widmer 2004.

1. Az északi számi Lukács evangélium

Északi számi nyelven nem jelent meg önálló Lukács evangélium-fordítás, csak a teljes északi számi Újszövetség-fordítás részeként publikálták. Az általam vizsgált három korpusz: a) Nils Vibe Stockfleth 1840-ben megjelent Újtestamentum-fordításában, b) Jens Andreas Friis 1874-ben kiadott északi számi Újtestamentum-fordításában, c) végül a legújabb, a 2019-ben kiadott teljes bibliafordításban található Lukács evangélium. Stockfleth és Friis fordítása meghatározó volt a számi irodalmi nyelv fejlődésében. A 2019-es munka nyelvezete modernebb, érthetőbb elődjeihez képest. Az alábbiakban részletesen bemutatom az egyes fordításokat.

1.1. A Stockfleth-féle Lukács evangélium [S]

Az első korszakot a norvég pap, misszionárius Nils Vibe Stockfleth [Nils Joachim Christian Vibe Stockfleth] (1787–1866) 1840-ben napvilágot látott számi Újtestamentuma² képviseli.

Stockfleth 1820-ban kezdett teológiát tanulni, majd ezt követően Finnmarkban folytatott missziós tevékenységet. Először 1838-ban Máté és Márk evangéliumának fordítását készítette el, majd ezt követően adta ki a teljes Újszövetséget, amelynek 1850-ben jelent meg a javított változata. Habár Stockfleth munkájában hiányosságokat lehetett felfedezni, mégis „megjelenése egyszerre adott okot a nemzeti és a nemzetközi büszkeségre” (Kjølaas 1996: 63; ld. még Hammer 1917: 1454–1455; Kelemen 2020). Stockfleth a későbbiekben sem hagyta abba fordítói munkáját, valószínűleg a teljes Biblia fordítását tervezte. 1854-ben a Zsoltárok könyvének fordítását sikerült kiadnia. Mindegyik munka megjelentetése során pénzügyi gondok merültek fel, mert a Bibliatársulat nem kapott elegendő állami támogatást (Kjølaas 1996: 65).

Stockfleth fordítását a modern írott számi nyelvhez vezető út egyik fontos mérföldköveként szokás definiálni. Fordítói tevékenységének jelentősége nemcsak az ortográfia és a nyelvtan egységesítése terén érzékelhető, hanem az elvont, illetve a jellegzetesen teológiai fogalmak megalkotásában is.

1.2. A Friis-féle Lukács evangélium [F]

A második korszak képviselője Jens Andreas Friis (1821–1896) norvég nyelvész, aki – a számi származású Lars Jacobsen Hætta (1834–1896) közreműködésével – 1874-ben fordította le az Újtestamentumot *Min Hærramek ja Bæstamek Jesus Kristus Ođđa Testamenta* [Urunk és Üdvözítőnk Jézus

² *Hærramek ja bæstamek Jesus Kristus áđđa testament* [Urunk és Megváltónk Jézus Krisztus Újszövetsége]. <https://saamilinguistics.files.wordpress.com/2016/05/aat1840.pdf>

Krisztus Újtestamentuma] címmel.³ Friis egyszerűsített ortográfiáját követően, illetve a korábbi nyelvi hibák javításával a szövegezés könnyedebbé, a nyelv természetesebbé vált (Kjølaas 1996: 75).

Haetta 1869-ben kezdte el fordítani az Ószövetséget, 1876-ra készült el vele. Az apokrif iratokat szintén ő fordította 1881–85 között. A teljes északi számi nyelvű biblia végül 1895-ben jelent meg. A Biblia viszonylag kései kiadásának oka egyrészt a nehéz pénzügyi helyzet, másrészt a norvégosítási, kisebbségellenes politika volt. A Biblia megjelenésével új északi számi ortográfiai norma jött létre (Henriksen 2020: 77–78).

1.3. Bibliatársaságok kooperációja [BT]

Az általam vizsgált harmadik fordítás a norvég, svéd és finn bibliatársaságok közös munkájából 2019-ben született új, teljes Biblia.⁴ A fordítás közel 20 évig készült, nyelvészeti vezetője Tuomas Magga, az Oului Egyetem emeritusprofesszora volt. A fordítás jelentősége abban is rejlik, hogy ez az első olyan számi nyelvű szöveggyűjtemény, amelyet mindhárom ország elfogad, amelyekben az északi számi nyelvet beszélnek.⁵

E fordítás közvetlen előzménye az 1998-ban megjelent északi számi nyelvű Újszövetség, de a fordításhoz felhasználták az 1978/85-ös norvég, az 1992-es finn, a 2000-es svéd, illetve a 2011-ben megjelent norvég Biblia anyagát is (Kelemen 2019: 59). Az új verzió készítésekor több nehézséggel is meg kellett küzdeniük a fordítóknak. Egyrészt a nyelvi tagoltság miatt a fordítóknak egy közös nyelvi formát kellett találniuk, másrészt igyekeztek kerülni a skandinávizmusokat; ehhez sok esetben számi szavakat kellett alkotni, ill. számi idiómákat kellett felhasználni (Henriksen 2020: 80–81).

2. Vallási terminusok vizsgálata

Az északi számi nyelv vallási terminusainak vizsgálata számos izgalmas lehetőséget rejt magában, mert a számik tradicionális hitével szemben megjelenő új vallás új elemeinek megnevezésére a misszionáriusoknak ki kellett dolgozniuk egy terminológiai rendszert, melynek használatával közvetíteni tudták a keresztény tanokat.

Az alábbiakban néhány egyházi, keresztény terminust vizsgállok. A főbb fogalmi kategóriák: egyházi fogalmak (*szent, hit, feltámadás, bűn, bűnös, kí-*

³ https://books.google.hu/books?id=LechMwEACAAJ&printsec=frontcover&source=gbgbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

⁴ <https://bibel.no/Nettbibelen?slang=nordsamisk19>

⁵ <https://yle.fi/uutiset/3-10939839>

sértés, gonosz), bibliai alakok (*Isten, szentlélek angyal, sátán, ördög*), szokások, cselekvések (*áldozat, böjt, imád/imádkozik, szentel, megkeresztel, magasztal*), absztrakt helyek (*menny, pokol*).

Az egyes szócikkekben a címszavak után a számi megfelelők nominativusi/infinitivusi alakjait adom meg, majd az egyes fogalmak kontextusokban szerepelnek. A számi bibliafordítások mellé, a könnyebb visszakereshetőség érdekében a magyar revideált, 2014-es, új fordítást⁶ is hozzárendelem. A példanyag bemutatása után rövid etimológiai információkat közlök. A vizsgált szavakat a magyar jelentés szerinti betűrendben adom meg.

(1)

Lk 01:11 | **angyal** (1840: *engel*, 1874: *engel*, 2019: *engel*)

S 1840	<i>Mutto hærra engel sunji almostuvai, ja suåivas altar ålggis gieda bæld čuožoi.</i>
F 1874	<i>Mutto hærra engel almostuvai sudnji ja čuožoi suovasaltar olgiš bæld.</i>
BT 2019	<i>Dalle Hearrá engel almmustuvai Sakariasii suovasáltára olgeš bealde.</i>
Magyar	<i>Ekkor megjelent neki az Úr angyala, és megállt az illatáldozati oltár mellett jobb felől.</i>

Skandináv jövevényszó, vö. no. *engel*, sv. *ängel* 'angyal' (Qvigstad 1893: 356).

(2)

Lk 2:24 | **áldozat** (1840: *oaffer*, 1874: *oaffar*, 2019: *oaffar*)

S 1840	<i>ja oafferušaid addet dam mield, mi hærra lagast celkkujuvvum læ</i>
F 1874	<i>ja addem varas oaffara dam mield, mi hærra lagast læ celkkujuvvum</i>
BT 2019	<i>soai galggaiga maiddái buktit oaffara maid Hearrá láhka gohčču</i>
Magyar	<i>és hogy áldozatot adjanak az Úr törvényében mondottak szerint</i>

Skandináv jövevényszó, vö. no., sv. *offer* 'áldozat' (Qvigstad 1893: 249). Az északi számiba közvetlenül került be. Finn megfelelője (*uhri*) svéd átvétel (SSA 3: 367).

(3)

Lk 18:12 | **böjt(öl)** (1840: *borakættaivuotta*, 1874: *borakættaivuotta*, 2019: *fástudit*)

S 1840	<i>Guoft gærde vakkost bårakættaivuoda mæn anam.</i>
F 1874	<i>Mon anam borakættaivuodaid guovte gærde vakkost.</i>
BT 2019	<i>Mun fástudan guktii vahkus.</i>
Magyar	<i>Böjtölök kétszer egy héten.</i>

⁶ <https://abibliamindenkie.hu/uj/LUK>

A régebbi fordítások egy belső keletkezésű formát használtak, melynek szó szerinti jelentése 'étlenséget tart/használ' (mai alak: *atnit borakeahhtáivuo-đaid*). A *borrat* 'eszik' igéből a verbal abessivumi⁷ *-keahhtá* képzővel létrejött formához a *-vuohta* főnévképző társult. Az újabb fordításban egy skandináv jövevényszó (*fástu* 'böjt', *fástudit* 'böjtöl') szerepel, amelyet a norvégból vagy svédből vehettek át, vö. óno., no., sv. *fasta* 'böjt' (Kylstra 3: 5; Qvigstad 1893: 146; SSA 2: 283).

(4)

Lk 01:77 **bűn** (1840: *suddo*, 1874: *suddo*, 2019: *suddu*)

S 1840	<i>audogasvuoda dieđo su olbmuidi addet, sin suddoidæsek andagassi addujume čađa</i>
F 1874	<i>addet su olbmuidi dieđo audogassandakkujume birra sin suddoidæsek andagassi addujume bokte</i>
BT 2019	<i>nu su álbmot beassá dovdat bestojumi, suttuid ándagassii addojumi</i>
Magyar	<i>hogyan megtanítsd népet az üdvösség ismeretére bűneik bocsánata által</i>

A *suttu* skandináv jövevényszó, vö. óno., no., sv. *synd* 'bűn', vö. óskand. **sundiō* (Qvigstad 1893: 327, SKES 1146, vö. SSA 3: 230). Ez a szó minden számi nyelvben megtalálható: déli *süddo*, lulei *suddo*, pitei *suddo*, umei *sun-de*, inari *suddo* (a szó elterjedéséről Bartens 1999: 22).

(5)

Lk 20:27 **feltámadás** (1840: *bajas čuožzelæbme*, 1874: *bajasčuöžzelæbme*, 2019: *bajásčuöžžileapmi*)

S 1840	<i>De muttomak Saddusæalažain, – guđek bajas čuožzelæme biættalek bätte su lusa, ja sust jerre; ja celkke...</i>
F 1874	<i>Mutto muttomak Saddusealažain, – guđek vuostehagolažat celkke, alte i læk bajasčuöžzelæbme, – manne su lusa, ja gače sust ja celkke...</i>
BT 2019	<i>Jesusa lusa bohte muhtun saddukealaččat, dat geat biehttalit bajásčuöžžileami. Sii jerre sus...</i>
Magyar	<i>Azután odamentek hozzá néhányan a szadduceusok közül, akik tagadják, hogy van feltámadás, és ezt kérdezték tőle...</i>

⁷ A verbal abessivum szuffixuma (*-keahhtá* 'nélkül') olyan cselekvések jelölésére használatos, amelyek nem történnek meg (vö. angol 'without ...ing'): pl. *Ollu sámegiela mánát álge skuvlii **humakeahhtá** dárogiela*. 'Sok számi nyelvű gyerek kezdte meg az iskolát a norvég nyelv beszélése/tudása nélkül' (Valijärvi – Kahn 2017: 165). (A *humakeahhtá* alapalakja *hupmat* 'beszél'.)

Mind a finn (*ylösousemus*), mind a skandináv nyelvek (no. *oppstandelse*) mintájára létrejöhetett: *bajás* (*bajá-*, *bajo-*) 'fel' (< PS **pejānʒen*) + *čuožžilit* 'feláll' (< PFU **šāŋši-*) + *-eapmi* főnévképző (Sammallahti 1998: 229, 235).

(6)

Lk 06:45 | **gonosz** (1840: *bahha*, 1874: *baha*, 2019: *bahá*)

S 1840	<i>Šiega olmuš áuddan bufta, mi buorre læ vaimos šiega davvarin, ja bahha olmuš áuddan bufta, mi bahha læ vaimos bahha davvarin, dastgo vaimo dievasvuodaid sardno njalbme.</i>
F 1874	<i>Buorre olmuš oudanbukta buore su vaimos burin vuorkkadavverin, ja bahas olmuš oudanbukta baha su vaimos hæjos vuorkkadavverin dastgo vaimo dievasvuodaid sardno su njalbme.</i>
BT 2019	<i>Buorre olmmoš buktá ovdan buriid iežas váimmu buorrevuoda vuorkkás, bahás olmmoš buktá ovdan baháid iežas bahávuoda vuorkkás. Mii váimmu deavdá, dan njálbmi sárdnu.</i>
Magyar	<i>A jó ember szíve jó kincséből hozza elő a jót, a gonosz ember pedig a gonosz-ból hozza elő a gonoszt. Mert amivel csordultig van a szív, azt szólja a száj.</i>

A finn *paha* 'rossz' átvétele. A finnben germán jövevényszó (**bāga-* 'kelle-metlen, nehéz') (Kylstra 3: 8; SSA 2: 259).

(7)

Lk 05:20 | **hit** (1840: *ossko*, 1874: *osko*, 2019: *osku*)

S 1840	<i>Ja go Jesus áini sin ásko, de buoccai sán celki: Olmučam! suddoidad dunji andagassi addujuvvum læk.</i>
F 1874	<i>Ja go son oini sin osko, de celki son sudnji: Olbmučam! du suddok læk dudnji andagassi addujuvvum.</i>
BT 2019	<i>Go Jesus oinnii sin oskku, de son celkkii: Ustiban, du suttut leat addojuvvon ándagassii.</i>
Magyar	<i>Ő pedig látva hitüket, így szólt: Ember, megbocsáttattak a te bűneid.</i>

Valószínűleg a finnből került a számiba (vö. fi. *uskoa*) (Kylstra 3: 340; SSA 3: 377).

(8)

Lk 01:01 | **imádkozik** (1840: *rokkadallat*, 1874: *rokkadallat*, 2019: *rohkadallat*)

S 1840	<i>Ja ábba almug ædnagvuotta álggo bæld råkkadallamen læi, dam gaskast go suáivasak (oafferussujuvvujegje).</i>
F 1874	<i>Ja buok olbmui ædnagvuotta læi rokkadallame olgobælde dam bodda, go suovvasak (oaffaruššujuvvujegje).</i>
BT 2019	<i>Olbmot ledje dan botta olggobealde rohkadallamin.</i>
Magyar	<i>Az egész nép pedig kint imádkozott az illatáldozat órájában.</i>

A finnből (vö. *rukoilla* 'imádkozik') került át az északi számiba (SSA 3: 102).

(9)

Lk 02:52 | **Isten** (1840: *Ibmel*, 1874: *Ibmel*, 2019: *Ipmil*)S 1840 | *Ja Jesus áuddani visesvutti ja akkai, ja arbmoi **Ibmel** ja olbmui lut.*F 1874 | *Ja Jesus ouddani visesvutti ja akkai ja arbmoi **Ibmel** ja olbmui oudast.*BT 2019 | *Jesus šattai boarráseabbon ja viisábun ja lei illun **Ipmilii** ja olbmuide.*Magyar | *Jézus pedig gyarapodott bölcsességben, testben, **Isten** és emberek előtt való kedvességben.*

Végső forrása a finn-volgai eredetű **juma*, vö. fi. *Jumala* 'isten', cser. *jumā* 'ég; isten', md. *jon-* (*jondol* 'villám' < *tol* 'tűz') (UEW 638). A finnből svéd közvetítéssel kerülhetett a számiba (SSA 1: 247). A tradicionális számi hitvilágban a legfőbb isten megnevezése volt *Ipmil* (lulei *Jubmel*, déli *Jupmele*), aki minden isten felett állt. Ezt a lexémát vették át a keresztény hittérítő misszionáriusok a keresztény Isten megnevezésére (Solbakk 2009: 31–32).

(10)

Lk 11:04 | **kísértés** (1840: *gæččalus*, 1874: *gæččalus*, 2019: *geahččalus*)S 1840 | *Ja adde migjidi suddoidæmek andagassi, dastgo maida migis juokkači andagassi addep, gutte migjidi vælgolaš læ, ja ale doalvo min **gæččalusa** sisa; mutto bæste min bahast erit.*F 1874 | *Ja adde migjidi min suddoidæmek andagassi, dastgo maidai migis addep juokkehažži andagassi, gutte læ migjidi veigolaš: ja ale doalvo min **gæččalusa** sisa; mutto bæste min bahast erit.*BT 2019 | *Atte midjiide min suttuid ándagassii, dasgo miige addit ándagassii juohkehažžii gii lea midjiide velggolaš. Ja ale doalvo min **geahččalussii**.*Magyar | *És bocsásd meg bűneinket, mert mi is megbocsátunk minden ellenünk vétkezőnek. És ne vígy minket **kísértésbe**!*

A *geahččalus* 'próbatétel, vizsga' a *geahččalit* 'próbál' igéből jött létre az -*us* deverbális nomenképző segítségével. A számi szó a finn *katsoa* szóval rokon. A szócsalád az UEW szerint finn-permi eredetű (640), más szótárak nem zárják ki a finn ige germán eredetét (Kylstra 2: 59; SSA 1: 342).

(11)

Lk 03:21 | **keresztel** (1840: *gastašet*, 1874: *gastašet*, 2019: *gásttašit*)**keresztelkedik** (1840: *gastašuvvat*, 1874: *gastašuvvat*, 2019: *gásttašuvvat*)S 1840 | *Mutto dappatuvai, go buok olbmuk **gastašuvvujegje**, ia Jesus maida **gastašuvui** ja rákkadalai, atte albme rappasi.*F 1874 | *Mutto de dappatuvai, go buok olbmuk **gastašatte** ječaidæsek, ja Jesus maidai **gastašuvvui** ja rokkadalai, atte albme rappasi.*

BT 2019	<i>Ollu olbmot gásttašahhte iežaset. Go maiddái Jesus lei gásttašuvvon, de albmí rahpasii go son lei rohkadallamin.</i>
Magyar	<i>Történt, hogy amikor az egész nép megkeresztelkedett, és Jézus is megkeresztelkedett és imádkozott, megnyílt az ég.</i>

Az északi számiba a finnől került át, vö. fi. *kastaa* 'keresztel' (SSA 1: 324). A *gásttašit* 'keresztel' reflexív alakja a *gásttašuvvat* 'keresztelkedik (tkp. keresztelődik)', alapjelentése pedig 'vízbe merül, vízbe merít'.

(12)

Lk 01:68 **megváltás** (1840: *lonestæbme*, 1874: *lonestæbme*, 2019: *lonástus*)

S 1840	<i>Gittujuvvum hærra, Israel Ibmel! go oappaladdam ja lānestam læ olbmuides.</i>
F 1874	<i>Maidnujuvum lekus hærra, Israel Ibmel, go son læ oappaladdam ja lonestam su olbmuides.</i>
BT 2019	<i>Máidnojuvvon lehkos Hearrá, Israela Ipmil! Son lea oahppaladdan álbmogis ja ráhkadan dasa lonástusa.</i>
Magyar	<i>Áldott az Úr, Izráel Istene, hogy meglátogatta és megváltotta az ő népét.</i>

A számiba valószínűleg a finnől került át (vö. fi. *lunnas*, *lunastaa*, SSA 2: 104), ahol germán jövevényszó (< **lunaz*; Kylstra 2: 226).

(13)

Lk 03:22 **menny** (1840: *albme*, 1874: *albme*, 2019: *albmí*)

S 1840	<i>Ja atte basse vuâiñ rumašlaš hamest vuolas bádi su bagjel, duva hamest, ja jedn gului almest, mi celki.</i>
F 1874	<i>Ja atte bassevuoiŋa bođi rumašlaš hamest vuolas su bagjeli, nuftigo duvva, ja atte jiedna dapativai almest, mi celki.</i>
BT 2019	<i>Ja Bassi Vuoigŋa bođi su badjelii duvvá hámis. Ja almmis gullui jietna.</i>
Magyar	<i>Leszállt rá a Szentlélek galambhoz hasonló testi alakban, és hang hallatszott a mennyből.</i>

Az északi számiban a szó jelentése 'ég; mennyország'. Finnugor eredetű szó (**ilma*), vö. fi. *ilma* 'levegő', vtj. *in-* 'ég' (vö. *Inmar* főisten), zsj. *jen* 'isten', vog. *jeləm*, osztj. *itəm* 'időjárás' (Sammallahti 1998: 226; SSA 1: 224).

(14)

Lk 04:03 **ördög** (1840: *bærgalak*, 1874: *bærgalak*, 2019: *beargalat*)

S 1840	<i>Ja bærgalak sunji celki...</i>
F 1874	<i>Ja bærgalak celki sudnji...</i>
BT 2019	<i>Dalle beargalat dajai sutnje...</i>
Magyar	<i>Az ördög pedig így szólt hozzá...</i>

A finn *perkele* 'ördög' (< PF **pērkele* 'gonosz lélek, ördög'; balti jövevényt-szó, Lehtiranta 1989: 100; SSA 2: 340) szó átvétele. A számi tradicionális hitvilág szerint a mennydörgés istenének (Horagallis), később pedig a keresztény Istennek az ellenfele (Frog 2016–17: 52).

(15)

Lk 16:23 | **pokol** (1840: *helvet*, 1874: *helvet*, 2019: *jábmiidáibmu*)

S 1840	<i>Ja go čalmides bajedi helvetest, go givsest læi, de åini sãn Abraham gukken, ja Lazarus su fatma sist.</i>
F 1874	<i>Ja go son čalmides bajas bajedi helvetest, go son læi givsest, de oini son Abraham gukken, ja Lasarusa su askest.</i>
BT 2019	<i>Go son jábmiidáimmus lei givssis ja bajidii geahčastaga, de son oinnii Abrahama guhkkín ja Lasarusa su bálddas.</i>
Magyar	<i>Amint ez a pokolban kínok között gyötrődve felemelte a tekintetét, látta távolról Ábrahámot és kebelén Lázárt.</i>

A *helvet* vagy skandináv, vagy finn jövevényt-szó, vö. óno. *helviti*, no. *helvite*, sv. *helvete*, fi. *helveti* (a finnben skand. jövevényelem) (Qvigstad 1893: 192; (SSA 1: 155). Az új fordítás egy belső keletkezésű összetett szót használ: *jábmi* 'halott' + *áibmu* 'világ'.⁸ Ez a szó a tradicionális számi hitvilágból került át, ahol a halál istenének (Rohttu) és istennőjének (Jábmiidáhkka) lakhelyét jelölte (Solbakk 2009: 34).

(16)

Lk 22:03 | **Sátán** (1840: *satan*, 1874: *satan*, 2019: *sáhtán*)

S 1840	<i>Mutto satan manai Judas sisa.</i>
F 1874	<i>Mutto satanas manai Judas sisa.</i>
BT 2019	<i>Dalle manai Sáhtán Judasii gii gohčoduvvui Iskariotin.</i>
Magyar	<i>A Sátán pedig bement Júdasba.</i>

Végső soron arab eredetű szó, az európai kultúrkörbe héber–görög–latin közvetítéssel került be. Az északi számiba vagy a skandináv nyelvekből vagy a finnől kölcsönözhető, vö. sv. *satan*, fi. *saatana* 'sátán' (SSA 3: 140).

⁸ *jábmiid* (PlGenAcc) + *áibmu* (Nom), jelentése: 'a halottak világa'.

(17)

Lk 01:49 **szent** (1840: *basse*, 1874: *basse*, 2019: *bassi*)

S 1840	<i>Dastgo stuorra dagoid sãn muo vuosstai dagai, sãn, gæn giedast fabmo læ, ia gæn namma læ basse.</i>
F 1874	<i>Dastgo son læ dakkam stuora dagoid munji, son, gutte læ famolaš, ja gæn namma læ basse.</i>
BT 2019	<i>Dasgo Veagalaš lea dahkan munnje stuorra daguid, bassi lea su namma.</i>
Magyar	<i>Mert nagy dolgokat tett velem a Hatalmas, és szent az ő neve.</i>

(18)

Lk 11:02 **szentel** (1840: *basotet*, 1874: *basotet*, 2019: *basuhit*)

S 1840	<i>De celki sãn sigjidi: go rákkadallabættet, de cælkket: ačačæmek, dãn gutte læk almin! Bassotuvvus du nammat.</i>
F 1874	<i>De celki son sigjidi Go di rokkadallabetet, de celkket: Ačče min, don gutte læk almin! Basotuvvus du namma.</i>
BT 2019	<i>Dalle Jesus celkkii sidjiide: “Go rokkadallabehtet, de dadjet ná: Áhčči, basuhuvvos du namma.</i>
Magyar	<i>Ő pedig ezt mondta nekik: Amikor imádkoztok, ezt mondjátok: Atyánk, szenteltesse meg a te neved!</i>

A számi *basse* 'szent' a finn *pyhä* 'szent' szó átvétele. Ennek az igei megfelelője *básotit* 'szentel'. Az SSA bizonytalannak jelöli eredetét, valószínűleg a germán **wīxa*- szóra megy vissza (vö. német *weißen* 'szentel'). Kevésbé valószínű a finn *piha* 'udvar' szóval való rokonítása (Kylstra 3: 89, SSA 2: 448).

(19)

Lk 01:41 **Szentlélek** (1840: *basse vuoiņa*, 1874: *bassevuoiņa*, 2019: *Basse Vuoigņa*)

S 1840	<i>Ja dapputuvai, go Elisabeth gulai Maria buorrestattem, de manna likkai su hæggast, ja Elisabeth devddujuvui basse vuâiņain.</i>
F 1874	<i>Ja de daptuvai, go Elisabet gulai Maria buorastattema, de njuikodi okke su hæggast, ja Elisabet devddujuvui bassevuoiņain.</i>
BT 2019	<i>Go Elisabet gulai Maria dearvvahusa, de mánná su goatus lihastii. Bassi Vuoigņa devddii su.</i>
Magyar	<i>Amikor Erzsébet meghallotta Mária köszöntését, megmozdult a magzat a méhében. Betelt Erzsébet Szentlélekkel.</i>

Összetett szó a *bassi* 'szent' és *vuoiņa* 'lélek' szavakból. Az előtagot ld. fentebb. Az utótag az uráli **wajne*- 'lélegzet, lélek' szóra megy vissza (UEW 552, szamojéd megfelelőekkel).

Összegzés

Az általam vizsgált vallási terminusok nagy része skandináv vagy finn jövevényszó, de ezek már régebben meggyökeresedtek a számiban: *bahá* 'gonosz', *bassi* 'szent', *beargalat* 'ördög', *engel* 'angyal', *fästudit* 'böjtöl', *gást-tašit* 'megkeresztel', *geahččalus* 'kísértés', *helvet* 'pokol', *Ipmit* 'Isten', *lonástus* 'megváltás', *oaffar* 'áldozat', *osku* 'hit', *rohkadallat* 'imádkozik', *sáhtán* 'sátán', *suttu* 'bűn' (15 szó). Lényegesen kevesebb a belső keletkezésű szavak száma: *atnit borakeahttaivuodaid* 'böjtöl'; *bajásčuožžileapmi* 'feltámadás'; *Bassi Vuogha* 'Szentlélek'; *jábmiidáibmu* 'pokol'.

A mai, 2019-es fordításban nem figyelhető meg jelentős nyelvújítási törekvés, javarészt megmaradtak a már a 19. században is használt terminusok. Mindössze két helyen szerepel új elem:

a) A korábban használt *atnit borakeahttaivuodaid* 'böjtöl' szószerkezet helyett a legújabb fordítás a skandináv *fästudit* igét használja.

b) A 'pokol' jelentésű szó esetén a korábbi fordítások skandináv jövevényszót (*helvet*) használtak, ezt a legújabb fordításban a belső keletkezésű *jábmiidáibmu* 'a halottak világa' szóra cserélték. Ez a fogalom eredetileg a számik tradicionális hitvilágához kapcsolódott (az alvilág istenének és istennőjének volt a lakhelye), manapság viszont keresztény terminusként a kárhozat, a túlvilági büntetés helyét hivatott jelölni.

Irodalom

- Armutlieva, Christina 2004: Az inari és a kildini lapp egyházi terminológia etimológiai elemzése néhány bibliafordítás alapján. *Folia Uralica Debreceniensia* 11: 17–26.
- Bartens, Raija 1999: Synti suomalais-ugrilaisissa kielissä. *Folia Uralica Debreceniensia* 6: 15–29.
- Csepregi Márta 2005: Bibliafordító Intézet Helsinkiben. *Finnugor Világ* 10/1: 23–27.
- Fábián Orsolya 2003: A mordvin bibliafordítás terminológiájáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 10: 91–102.
- Frog 2016–2017: Sámi religion formations and Proto-Sámi language spread: reassessing a fundamental assumption. *RMN Newsletter* 12–13: 36–69.
https://www.academia.edu/35400367/S%C3%A1mi_Religion_Formations_and_Prot_o_S%C3%A1mi_Language_Spread_Reassessing_a_Fundamental_Assumption
- Hammer, Karl Vilhelm 1917: Stockfleth, Nils Joachim Christian Vibe. In: *Nordisk familjebok* 26. Gernandts boktryckeri, Stockholm. 1454–1455.
- Henriksen, Marit Breie 2020: Bibelen på samisk. *Kirke og Kultur* 125/1: 68–84.
- Kelemen Ivett 2012: Pluratívák vizsgálata az északi lapp Máté evangéliumban. *Folia Uralica Debreceniensia* 19: 83–99.

- Kelemen Ivett 2019: A Biblia számi nyelv(ek)en. In: Pusztay János (szerk.), A Biblia finnugor nyelveken. Nemzetek Háza – Collegium Fenno-Ugricum, Budapest. 51–62.
- Kelemen Ivett 2020: A bibliafordítások szerepe a számi írott kultúrában. In: Domokos Johanna (szerk.), A számi kultúra múltja és jelene. L'Harmattan, Budapest. 81–92.
- Keresztes László 2001: Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban. *Nép-rajz és Nyelvtudomány* 41/1: 129–134.
- Keresztes László 2004: Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában. *Folia Uralica Debreceniensia* 11: 73–86.
- Keresztes, László 2005: Neological Aspirations in a Few Recent Finno-Ugric Bible Translations. *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 47–57.
- Keresztes László 2009: A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az újabb bibliafordítások tükrében. *Folia Uralica Debreceniensia* 16: 57–89.
- Kjølaas, Per Oskar 1996: Bibelen på samisk. En bok om samisk bibeloversettelse. Det Norske Bibelselskap, Oslo.
- Korhonen, Mikko: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1981.
- Kylstra, A. D. – Hahmo, Sirkka-Liisa – Hofstra, Tette – Nikkilä, Osmo: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. I: A–J. Amsterdam – Atlanta, GA, Rodopi, 1991. II: K–O. Amsterdam – Atlanta, GA, Rodopi, 1996. III: P–Ä. Amsterdam – New York, B. V. Rodopi, 2012.
- Lehtiranta, Juhani 1989: Yhteissaamelainen sanasto. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 200. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Maticsák Sándor 2005: A képzővé válás kora a mordvinban. In: *Folia Uralica Debreceniensia* 12: 69–86.
- Maticsák, Sándor 2012: The first Mordvin translation of the Lord's Prayer. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 36: 93–122.
- Maticsák, Sándor 2017: The beginnings of Mordvin literacy. Buske Verlag, Hamburg.
- Maticsák Sándor 2018: A mordvin nyelvújítás a bibliafordítások tükrében. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 153–176.
- Peneva, Dennica 2004: Nyelvújítási törekvések Karjalában a legújabb bibliafordításokban. *Folia Uralica Debreceniensia* 11: 101–112.
- Qvigstad, J. K. 1893: Nordische Lehnwörter im Lappischen. Grødahl & Søn, Christiania.
- Sammallahti, Pekka 1998: The Saami languages. An introduction. Davvi Girji, Kárášjohka.
- SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja. (Toim. Y. H. Toivonen.) *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XII. Helsinki. 1955–1978.
- Solbakk, Age 2009: What we believe in. Noaidevuohta – an introduction to religion of the Northern Saami. ČálliidLágádus, Vaasa.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä I–III. (Toim. Erkki Itkonen – Ulla Maija Kulonen.) SKS, Helsinki. 1992–2000.

UEW = Uralisches etymologisches Wörterbuch. (Red. Rédei Károly.) Akadémiai Kiadó, Budapest. 1988–1991.

Valijärvi, Riitta Liisa – Lily Kahn 2017: North Sámi. An essential grammar. Routledge, London.

Widmer Anna 2004: „Menjetek el az egész világra, és hirdessétek az evangéliumot minden teremtménynek!” Az új suriskári osztják bibliafordításról. *Folia Uralica Debrece-niensi* 11: 127–139.

*

Examination of the religious terminology in the Gospel of Luke in Northern Saami

The translation of the Bible was and still is a very complex and difficult process. The language problems encountered in the translation of sacred texts are mainly due to cultural and social differences. During translation, for example, the transposition of a language form can cause problems if its denotation is foreign or unknown to the culture and traditions of the speakers of the target language. To make the Christian religion understandable and transferable to the Saamis, the development of Christian terminology in the Saami language was also inevitable. From the diachronic examination of the translations, we can also observe the changes and the development of the religious language. In this article, I examine the Northern Saami translations of the Gospel of Luke, from three different ages (1840, 1874, 2019). The aim of the study is to present the Christian terms appearing in the gospel, to observe the directions of changes and tendencies, as well as the etymology of each word.

Keywords: Northern Saami, Gospel of Luke, Christian terminology, Bible translations.

BETTINA SZALÓCZY

Языковые особенности текста молитвы *Отче наш* на марийском языке, записанной Г. Ф. Миллером

Олег СЕРГЕЕВ

Марийский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории
им. В.М.Васильева, Йошкар-Ола
olsemar@rambler.ru

Молитва «Отче наш» в переводе на марийский язык участника Второй Камчатской экспедиции немецко-русского историка, археографа Петербургской Академии наук Г. Ф. Миллера записана в 1733 году. А впервые произведение религиозного содержания с переводом на марийский язык было напечатано ещё 28 лет раньше в книге амстердамского географа-путешественника Н. К. Витсена (см. Witsen 1705). Памятник начала XVIII столетия Г. Ф. Миллера является вторым марийским переводным текстом и первым текстом, который написан кириллицей. В настоящее время эта рукопись хранится в коллекциях Г. Ф. Миллера в Архиве Санкт-Петербургского отделения Российской Академии наук (ф. 21, оп. 5, ед. хр. 168, фонд Миллера). В данной единице хранения насчитывается 171 лист и на л. 26 об.–27 помещен марийский перевод молитвы «Отче наш». О том, как был сделан перевод, говорится в донесении путешественников в Санкт-Петербургскую Академию, посланном в декабре 1733 г.: «Пришли к нам четыре толмача татарского, черемисского, чувашского и вотского языка, которых помощью проф. Миллер, *за неимением случая к иным исследованиям* (курсив наш – О. С.), на сих 4 языках *знатнейшия слова написал и Отче наш на черемисский и чувашский языки перевел*, понеже в данных от академии инструкциях всех чужих языков пробы собирать велено» (МИИАН III: 407). Перевод осуществлен 29 ноября 1733 года, о чем свидетельствует запись самого Миллера: «29 ноября, способом двух толмачей черемисца и чуваша, которые больше других разумеют (понеже татары и вотяки весьма глупее себя быть оказали) переводы молитву Отче наш» (л. 26 об.). Об этом же он упоминает в своей книге: «...и помощью вышеупомянутых

толмачей Господню молитву отче наш на Черемисской и Чувашской языки перевел, которой переводы к тому же приобщены...» (Миллер 1791: 29). Р. Бушков в одной из своих работ сделал предположение, что инициатором перевода молитвы был В. Пуцек-Григорович. По замечанию Р. А. Бушкова, он «один из тех, кто вызвался перевести для ученого немца с помощью своих учеников молитвы «Отче наш» на чувашский и марийский языки (Бушков 2016: 143). Г. Ф. Миллер хорошо был осведомлен, что «...переводы Господней молитвы на различные языки по мнению некоторых ученых в нынешния времена також много к разсуждению о происхождении и о сходстве языков способствуют...» (Миллер 1791: 29), т.е., взявшись за перевод молитвы «Отче наш», он продолжил дело своего земляка Г. В. Лейбница.

В другой рукописной тетради Г. Ф. Миллера (ф. 21, оп. 5, ед. хр. 6, л. 128–128 об.) также находим «Переводъ молитвы отче нашъ: на Черемисскомъ языкѣ». Он выглядит следующим образом: *«Атьѣ мининъ кѹда кюшна – Юма вольгѹлтеишъ люмѣтъ тининъ тѹлешъ кѹкиша тининъ этлеишъ эрекъ тининъ кѹзе кюшне – юма тѹгокъ, мелѣнтеста, киндемъ мемнанъ чѹлла-кѣчинъ, пу маланна тѹча утѹра маланна парѹнгечъ мемнанъ кѹзе ми утѹрешна налиашикечъ мемнанъ, итѹ вѹде мемнанъ нѣтъ нѣтъ сирлѹга мемнанъ шайтангечъ. нѣтъ тининъ кѹкиша ви, чѹябъ чилле-годомъ».*

Сравним русский вариант молитвы: *«Отче нашъ, иже еси на небѣсахъ, да святится имя твое, да приидетъ царствіе твое, да будетъ воля твоя, яко на небеси, и на земли; хлѣбъ нашъ насущный даждь намъ унесъ, и остави намъ долги наша, якоже и мы оставляемъ должникомъ нашимъ, и не введи насъ во искушеніе но избави насъ отъ лукаваго. Яко твое есть царство, сила, слава во вѣки».*

В русскоязычном тексте Г. Ф. Миллера марийские слова записаны при помощи 26 букв: 8 гласных, 16 согласных и 2 безгласные; они следующие: **а, б, в, г, д, е, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ч, ш, ъ, ь, э, ю, я.**

Сравнивая перевод текста с русского на марийский язык, отметим, что они отличаются. Отличие наблюдается в предложении *хлѣбъ нашъ насущный даждь намъ унесъ*, которое переведено как *киндемъ мемнанъ чѹлла-кѣчинъ, пу маланна тѹча*. Если первое предложение дословно переводится как *мемнан киндым йѹр пытарен*, а второе – *дай нам хлеба каждый день*.

Из-за того, что толмач не учел особенностей синтаксиса марийского предложения, язык текста кажется трудным. Не случайно, за исключением нашей статьи (Сергеев 2004: 88–91), текст до сегодняшнего дня

еще никем не анализирован. Марийские исследователи отмечают только то, что перевод является дословным с русского языка без всяких соблюдения грамматических норм марийского языка; поэтому, по их мнению, он без оригинала совершенно не понятен (Эман 1939: 52; Васильев 1953: 257; Патрушев 1958: 12; Лаврентьев 2004: 214). Отдельные лингвисты оценивают его значение только как сохранившийся памятник письменности марийского языка (Иванов 2003: 53). Однако с таким мнением мы не согласны. При внимательном чтении, учитывая диалектные особенности того периода, его содержание вполне можно понять. Сравнивая марийский и русский тексты молитвы, можно констатировать, что толмач чувствовал определенные трудности в переводе таких лексических единиц русского языка, как *царствіе*, *(во) искушеніе*, *царство*. Это вполне понятно, так как в начальный период становления письменности марийский язык вообще не имел своей терминологии или к тому времени был слабо развит. Толмач, не находя эквивалент лексемам *царствіе* и *царство*, перевел их как *кукиша*. Под данным словом мы восстановим форму *кўкишō* досл. 'высокий', ср. *кўкишō* 'высокий; значительный, замечательный, большой; великий, почетный', семантика слов близка. В связи с неимением в русской графической системе марийских букв *ў* и *ō* они зафиксированы как *у* и *а* (вместо *о*). Что касается выражения *(во) искушеніе*, толмач произнес – *нет, нет*, т. е. в марийском языке для данного слова он не может найти пару. Г. Ф. Миллер его таким образом и зафиксировал. Такие же проблемы были в переводе этих единиц в тексте Н. К. Витсена. Определенную корректировку требуют лексические единицы *этлеешь* (*ерекъ*) и *паранъгечь*. Понять первое слово может помочь нам немецкое издание книги Г. Ф. Миллера «Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков...», где в качестве приложения напечатан на латинице марийский перевод «Отче наш». По сравнению с кириллицей, в латинском варианте перевода соблюдено расположение слов в предложении. Вместо рассмотренного сочетания в книге Г. Ф. Миллера мы находим форму *erek etleesch* (Müller 1759: 410), ср. *eraket leesch* 'будет воля твоя' (совр. мар. *эрыкет лиеш* 'тж'). Фиксированный материал констатирует, что неправильно определена граница слов. Притяжательный суффикс 2-го лица ед. числа прикреплен к глаголу. В свое время, не имея под рукой вариант на латинице, мы неправильно интерпретировали данное выражение (Сергеев 2004: 89). А в словоформе *паранъгечь* (*утара*) 'остави намъ долги' видим два слова: *парымъ* 'долг' и послелог *гечь* 'от', что дословно обозначает 'спаси от долгов'. На наш взгляд, из-

за небрежного почерка при переписывании перепутаны последние две буквы **ы, м** с графемами **а, н**.

Из других особенностей можно отметить на то, что послелог пишется слитно с предшествующим словом, ср., например: *паранъгечъ, налишашъкечъ, шайтангечъ*. Исключение составляет лишь послелог *годомъ* (лит. *годым*), выражающий временное отношение, который оформлен как сложное слово сочинительного типа, ср. *чилле-годомъ*. По традиции русской графики в ауслауте всех марийских слов после согласных пишется графема **ь**. За исключением некоторых слов (*кюшина, юма, эрекъ, туюокъ, ну, ми, налишашкечъ, вюде, шайтангечъ, ви, чъябъ*) в марийских лексемах проставлено ударение. Следует подчеркнуть, что в иных словах место ударения не совпадает с современной постановкой ударения. Это мы наблюдаем в таких лексических единицах, как *мининъ, волгалтеш, то́леш, кúзе, чíлла, пары́м* (совр. *мы́йын, волгалтéш, толéш, кузé, чылá, páрым*). Специфические марийские фонемы *j̥ [ü], ö [õ]*, отсутствующие в русской графической системе, Г. Ф. Миллером обозначены с графемами **ю, а, е**, ср., например: *кюшина, люметъ, кукиша, кюшине, (итъ) вюде*, ср. *кúшнö, лüмет, кúкишö, (ит) вüдö*. Иногда буква **ю** выступает там, где ее не должно быть, ср. *туюокъ* 'также' вм. совр. мар. *тугак, тугок*.

Что касается локальной принадлежности молитвы «Отче наш», то она по своим фонетическим особенностям приближается к малмыжскому говору восточного наречия. Об этом свидетельствует явление «икания», а также употребление переднеязычной **с** вместо целевой шумной фонемы **ш**, ср., например: *мининъ, тининъ, чилла, кечинъ, мелентеста*, ср. лит. *мыйын, тыйын, чыла, кечын, мландыште*. К тому же в «Собраниях речей» (они хранятся в данной коллекции, см. ф. 21, оп. 5, ед. хр. 168) имеются марийские лексемы, отражающие в большинстве случаев черты малмыжского говора восточного наречия (об этом подробно см. Сергеев 2002: 27).

Марийский перевод молитвы «Отче наш» впоследствии напечатан в качестве приложения к немецкой и русской версиям «Описания живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков...» (Müller 1759: 410–411; Миллер 1791: 100, см. также: Adamović 1981: 75).

Рукописный и печатный варианты марийской молитвы, написанные на кириллице, почти ничем не отличаются. Разница только в том, что в отдельных словах опубликованного текста проставлены ударения, которые отсутствуют в неопубликованном варианте, ср.: *ю́ма, э́рыкъ, вю́де*.

Они соответствуют современным нормам. Отметим, что Г. Ф. Миллером использована система постановки ударения русской скорописи, т. е. в тексте молитвы им применены надстрочные знаки акут (´) и гравис (`). Акутом, как и в других письменных памятниках марийского языка, обозначалось главное ударение, и он ставился всегда в инлауте слова, например: *кúда, тíнинъ, кúкша, утáрешна, сирлáга* и другие. Грависом отмечено конечное ударение, ср.: *атъè, люмèтъ, мемнàнъ* и некоторые другие. Из-за близости начертания отдельных графем при печатании допущены ошибки в двух словах: *игъ* 'не' вм. *итъ* 'тж'; *шай-тонгечъ* 'от лукавого' вм. *шайтан* *деч*, ср. *шайтан* 'дьявол, черт, шайтан', *деч* 'от'. В остальных случаях орфография и пунктуация полностью совпадают.

Марийская молитва, написанная латинской графикой Г. Ф. Миллером, отличается лучшим качеством. Это, в первую очередь, обнаруживается в графике и синтаксисе. Одно из достоинств текста состоит в том, что для обозначения специфической марийской фонемы *y̥* Г. Ф. Миллер использовал букву *ü*. К сожалению, она применяется непоследовательно. По сравнению с текстом Николааса Витсена, заимствованный из русского языка союз *и* встречается только один раз (подробнее об этом см. Сергеев 2005а: 189–192).

Сравните немецкий вариант молитвы. Он в современном написании приведен из книги Т. Микола (Mikola 1975: 8–9):

«Unser Vater, der Du bist im Hemmel, Dein Name werde geheiligt, Dein Reich [zu uns] komme, Dein Wille geschehe, so wie im Himmel, so auch auf Erden, Unser tägliches Brot, gib uns heute, und vergib uns unsere Schuld, wie [auch] wir vergeben unsern Schuldigern, und führe uns nicht in Versuchung, sondern erlöse uns Von dem Übel. Denn Dein ist das Reich und die Kraft, und die Herrlichkeit, in Ewigkeit, Amen».

Марийский текст, напечатанный в книге «Sammlung Russischer Geschichte», выглядит следующим образом:

«Minin (1) atjä (2) kuda (3) küschna (4) – júma (5), tínin (6) lümèt (7) wol-gáltesch (8), tínin (9) Kukscha (10) tólesch (11) tínin (12) érek (13) étleesch (14), kúse (15) küschne (16) – júma (17), túgok (18) i (19) meläntesta (20), memnàn (21) tschilla (22) – ketschin (23) Kindem (24) malánna (25) pu (26) tátscha (27), utára (28) memnàn (29) paràngetsch (30–31), kúse (32) mi (33) utáreschna (34) memnàn (35) nalscháschketsch (36–37), it (38) wüde (39) memnàn (40) (fehlet) (fehlet) Sirlága (41) memnàn (42) Schaitángetsch (43–44), (fehlet) tínin (45) kukscha (46), wi (47) tschjab (48) tschillä-godom (49–50)».

Охарактеризуем каждое слово под соответствующим номером:

- (1) **Minin** (*miñin*, *mäñän*) ‘мой’, лит. *мыйын* – притяжательная форма личного местоимения 1-го лица ед. числа. Форма полностью соответствует диалектному варианту. Следует отметить, что местоимение *наш* 1-го лица мн. числа переведено на марийский язык в форме 1-го лица ед. числа. Вместо этого слова должно было быть местоимение *тетнан* (мемнан). – Pron. Sg. 1.
- (2) **atjä** (*a'ta*, *a'tä*) ‘отец’, лит. *ача* – имя существительное ед. числа именительного падежа. Графема **j** (**i**) обозначает мягкость фонемы **t**. Она широко бытует во многих говорах марийского языка. – Заметим порядок слов в сочетании *отче наш*. Если в варианте, написанном на кириллице, это сочетание зафиксировано как *атъе минин*, то в тексте, напечатанном на латинице – *minin atjä*. Синтаксис последнего словосочетания соответствует норме. Притяжательная форма *мыйын* требует суффикс *-м* (*-ем*, *-эм*), ср. *мыйын ачам* ‘мой отец’. Словосочетание *отче наш* переводится как ‘мемнан ачана’. – Sub. Nom. Sg.
- (3) **kuda** (*kudo*) ‘который’, по тексту ‘иже еси’ – подчинительный союз. На наш взгляд, **a** на месте **o** явно случайная. – Conj.
- (4) **küşna** (*küşnō*) ‘наверху, вверх; на верхнем (небе) [находящийся]’. Конечное *-na* вместо *-nō* можно объяснить нечетким произнесением конечного гласного.
- (5) **juma** (*jumo*) ‘бог’ – имя существительное в номинативной форме. Что касается **a**, то это явная описка или ошибка чтения. В анализированном тексте данная лексема является ненужной. Толмач имел в виду, если в небесах, то это бог, и добавил лишнее слово, см.: № 4.
- (6) **tinin** (*tiñin*) ‘твой’ – форма генитива от личного местоимения 2-го лица ед. числа *тый* ‘ты’, ср. совр. мар. *тыньын*, *тиньын*, лит. *тыйын*. – Pron. Sg. 2.
- (7) **lümèt** (*lümét*) ‘имя твоё’. Имя существительное *лүм* ‘имя’ плюс притяжательный суффикс 2-го лица ед. числа *-et*, т.к. предшествующее слово (см.: № 6) требует притяжательный суффикс. Форма соответствует современной. – Sub. Nom. Sg. 2.
- (8) **wolgáltesch** (*volyaltés*) ‘светится, почитается’. Глагол 3-го лица ед. числа настоящего-будущего времени. Если не считать место ударения в слове, то форма полностью соответствует современной. – V. Pres. Sg. 3.
- (9) **tinin** (*tiñin*) ‘твой’ – см. № 6.

- (10) **Kukscha** (*küčkšö*) ‘высокий; значительный, замечательный, большой; великий, почетный’. Данная лексема служит эквивалентом для слова *царствие*, ср. также *царство* ‘1. (*царствование*) кугыжа лиймаш; 2. (*государство во главе с царём*) кугыжаныш (РМС 1966: 816). Она употреблена как имя существительное. Нам кажется, что в первой половине XVIII века в словарном составе марийского языка еще не было лексемы *кугыжаныш* ‘государство’ или толмачу данный термин был не знаком. Поэтому толмач перевел его как *күкшö*, т. е. сидящий или находящийся высоко, хотя в рукописных словарях марийского языка XIX века слово *кугыжаныш* в значении ‘государство’ встречается весьма часто. Интересно отметить, что до 90-х годов XX столетия оно также входило в состав редких и забытых слов марийского языка. В настоящее время лексема *кугыжаныш* активно употребляется в лексике языка. Запись **-a-** как **-ö-** так же, как в № 4. Написание данного термина с большой буквы, на наш взгляд, можно трактовать как привычную для Г. Ф. Миллера систему написания имен существительных в немецком языке. Аналогичным образом написано существительное *Kindem* (*kindəm*) ‘хлеба’ (см. № 24). – Adj.; Sub.
- (11) **tólesch** (*tolěš*) ‘идет, придет’. Глагол 3-го лица ед. числа настоящего-будущего времени. Если не считать место ударения в слове, то форма вполне соответствует современному написанию. Ударение падает на последний слог. – V. Pres. Sg. 3.
- (12) **tínin** (*tíñin*) ‘твой’ – см. № 6, 9.
- (13) **érek** (*érək*) ‘воля, свобода’ – имя существительное в номинативе ед. числа, **е** вместо ожидаемого **ы**. – Sub. Nom. Sg.
- (14) **étleesch** (*lieš*) ‘будет’. Первый слог не относится к данной словоформе. **-et (-em)** – это притяжательный суффикс 2-го лица ед. числа. Прав автор, когда над этим слогом поставил ударение, т. к. он всегда ударный. Тогда в лексеме *érekēt* гласный **е** безударный. Лексическая единица неправильно разделена с предшествующим словом *érek*, ср. *erəkét*. Допущена ошибка в членении слова между *erəkēt* и *lieš*. Наличие первого **е** вместо **і** можно объяснить неточным письмом. – Sub. Nom. Sg. 2; V. Pres. Sg. 3.
- (15) **kùse** (*kuzé*) ‘как’ – наречие. На месте **s** должна быть буква **z**. При печатании окончательное ударение (гравис) по ошибке переместилось на первый слог. – Adv.

- (16) *kúschne* (*kúšnō*) ‘наверху, вверх; на верхнем (небе) /находящийся/’. Конечное *-ne* вместо *-nō* можно объяснить нечетким произнесением ауслаутного гласного.
- (17) *júma* (*júmo*) ‘бог’ – см.: № 4.
- (18) *túgok* (*tuyák*, диал. *tuyók*) ‘также’ – наречие. Оно образовано от наречия *tuye* и плюс усилительная частица *-ak* (*-ok*). – Adv. Part.
- (19) *i* (*i*) ‘и’ – сочинительный союз, заимствованный из русского языка. По сравнению с текстом Н. Витсена, он встречается только один раз. Это в какой-то степени говорит о мастерстве толмача. Переводчик без нужды не увлекался заимствованным союзом. – Conj.
- (20) *melüntesta* (*mlandāšte*) ‘на земле’ – имя существительное в инессиве, ср.: *mlande* + *šte*. В данном слове можно предполагать опisku *t* вместо *d*, *a* вместо *e*. – Sub. Ine. Sg.
- (21) *memnàn* (*memnám*) ‘нас’ – личное местоимение в винительном падеже. По ошибке ауслаутная буква *m* напечатана как *n*. По контексту словоформа является лишней, т.к. в тексте имеется слово *malanna* ‘нам’ (о нем см.: № 25).
- (22) *tschilla* (*čēlá, čilá*) ‘каждый’. Ударным является конечный слог. Двойную *ll* можно объяснить неправильным произношением информанта. В современном литературном языке вместо лексемы *чыла* выступает ее синонимичный вариант *кажне* ‘каждый’. – Adj.
- (23) *ketschin* (*kečēn*) ‘каждый день, ежедневно, повседневно, с каждым днем’. Написание *i* вместо *ē* можно объяснить с непониманием природы марийского редуцированного звука *ы*. – Sub. Inst. Sg.
- (24) *Kindem* (*kindēm*) ‘хлеба’ – имя существительное в винительном падеже. Оно, как и в немецком языке, у автора написано с большой буквы. *e* вместо *ē*, см.: № 23.
- (25) *malánna* (*mālanná*) ‘нам’. Слово вполне соответствует диалектному варианту.
- (26) *pu* (*pu*) ‘дай’ – повелительная форма глагола II спряжения, 2-е лицо, ед. число. Лексема полностью соответствует современному написанию. – V. Imp. Sg. 2.
- (27) *tútscha* (*táče*) ‘сегодня’ – наречие времени. Ауслаутную графему *a* вместо *e* можно объяснить нечетким произношением. Отметим, что данная лексема в тексте является лишней, так как уже имеется сочетание *tschilla ketschin* ‘каждый день’ (см.: № 22, 23).
- (28) *utára* (*utáre*) ‘спаси’ – повелительная форма от глагола II спряжения *утараиш* ‘спасать’; 2-е лицо, ед. число. Буква *a* вместо *e*, см.: № 27. – V. Imp. Sg. 2.

- (29) *memnàn* (*memnám*) ‘нас’. Из-за неразборчивого почерка вместо **m** напечатана буква **n**, см. также: № 21.
- (30–31) *paràngetsch* (ср. русский вариант *паранъгечь*) (чит. *párēm yāč̣ / deč̣*). В современном марийском языке такой словоформы не существует. Восстановить ее нам может помочь глагол *утараиш* ‘спасать, спасти’ и, безусловно, русский вариант молитвы, где эквивалентом выступает лексема *долги*. Приняв во внимание сказанное, мы интерпретируем ее как существительное *парым* ‘долг’ и послелог *гыч* ‘от’, что дословно обозначает *спаси от долгов* (по тексту *остави намъ долги*). В литературном языке вместо послелога *гыч* употребляется послелог *деч*, ср. *парым деч* ‘от долгов’. На наш взгляд, из-за небрежного почерка при переписывании перепутаны последние две буквы **ы**, **м** с графемами **а**, **н**. А наличие **е** в слове *гыч* объясняется природой марийской редуцированной фонемы **ы** [*ə*]. Не исключено то, что вместо варианта *getsch* могло быть *getsch*. При наборе текста из-за схожести **g** и **g** вполне могли перепутать эти графемы. Если эта версия правильная, то мы восстановим форму *detsch* (*deč̣*). – Sub. + PoP.
- (32) *kúse* (*kuzé*) ‘как’, см. № 15. По сравнению с № 15 ударным является первый слог. – Adv.
- (33) *mi* (*me*) ‘мы’ – личное местоимение 1-го лица мн. числа. Что касается **i**, то это явная описка или ошибка чтения. – Pron. Pl. 1.
- (34) *utáreschna* (*utárəšna*) ‘спасли, спасали’ – глагол 1-го лица мн. числа I прошедшего времени. **е** вместо **ə** можно объяснить природой марийской фонемы **ы**. – V. Imp. Pl. 1.
- (35) *memnàn* (*memnán*) ‘наш’ – личное местоимение в генитиве; 1-е лицо, мн. число. – Pron. Pl. 1.
- (36–37) *nalscháschketsch* (*nalšáš yāč̣*). В словоформе не учтена граница слов. Она состоит из двух частей: причастие *nalschasch* в значении существительного ‘долг (за кем-либо)’ и послелог *ketsch* (орф. *гыч*) ‘от’. В последнем слове после шипящего **š** видим оглушение. Как и в № 30–31, послелог *гыч* написан слитно с предшествующим словом. Причастие образовано от глагола I спряжения *налаиш* ‘брать’. В литературном языке вместо послелога *гыч* употребляется *деч* ‘от’. – Pspl. + PoP.
- (38) *it* (*it*) ‘не’ – отрицательная частица повелительного наклонения; 2-е лицо, ед. число. – Part. Sg. 2.

- (39) **wüde** (*vüdü*) ‘веди’ – повелительная форма от глагола II спряжения *güdaui* ‘водить, вести, направлять движение’. Лабиальная фонема **ö** осталась незамеченной. – V. Imp. Sg. 2.
- (40) **memnàn** (*memnám*) ‘нас’, см.: № 21, 29.
Сочетание *во искушение* осталось без перевода. Толмач не смог найти ему эквивалент, и поэтому было зафиксировано в скобках два раза слово из немецкого языка *fehlet*, ср. нем. *Fehler* ‘1) ошибка, 2) недостаток, изъян’; *fühlen* ‘1) недоставать, не хватать, 2) отсутствовать, 3) ошибаться, провиниться’ [НРС 1967: 170]. Эту же проблему в переводе термина «*во искушение*» мы обнаружили в тексте Н. Витсена.
- (41) **sirlága** (*serláye*) ‘избави’, совр. мар. *серлаге* – повелительная форма от глагола II спряжения *серлагаи*. Он имеет следующие значения: ‘1. ограничиваться, ограничиться; довольствоваться, удовольствоваться; обходиться, обойтись; 2. удовлетворяться, удовлетвориться чем-л. достигнутым; успокоиться, мириться, примириться с чем-л.; 3. защитить от кого-л., заступиться; остеречься, предостеречься от чего-л.; помиловать, проявить милосердие’, ср. также: *юмо серлаге* ‘господи помилуй; храни боже’ [СМЯ 2001: 188–189]. Для данного слова более подходит третье значение. Вместо современного **e** зафиксированы буквы **i**, **a**. Интересно отметить, что в словах вместо конечной буквы **o**, **ö**, **e** везде стоит графема **a**, см.: № 3, 4, 5, 10, 16, 17, 20, 27, 28, 39.
- (42) **memnàn** (*memnám*) ‘нас’, см.: № 21, 29.
- (43–44) **Schaitángetsch** (*šajtán γǎč / deč*). В реальности здесь два слова: *Schaitán* ‘лукавый’, ср. совр. мар. *шайтан* ‘(в народной мифологии дьявол, черт, шайтан)’ и *getsch*, совр. *гыч* ‘от’, т. е. допущена ошибка в членении на слова. Как и в родном языке автора, существительное *шайтан* написано с прописной буквы. В литературном языке вместо слова *гыч* употребляется послелог *деч*, см. также № 30–31. В своём рукописном словнике (ф. 21, оп. 5, ед. хр. 168) и в книге Г. Ф. Миллер русскому слову *дьявол* приводит эквивалент ‘*шайтанъ*’ (Миллер 1791: 82). – Sub. Nom. Sg. + PoP.
- (45) **tínin** (*tínin*) ‘твой’, см.: № 6.
- (46) **kukscha** (*kükšö*), см. № 10. В данном контексте лексема *kukscha* употреблена в значении ‘царство’. По сравнению с № 10, слово написано с маленькой буквы. Отметим, что первоначально для русского слова *царство* толмач не мог найти пару и Г. Ф. Миллер

- вместо нее написал на родном языке слово *fehlet*, о нем см.: № 40. Однако после личного местоимения *tinin* добавлена лексема *kukscha*.
- (47) *wi* (*vij*) ‘сила’, орф. *вий* – нарицательное имя существительное в именительном падеже, в ед. числе. – Sub. Nom. Sg.
- (48) *tschjab* (*čap*) ‘слава’ – существительное в именительном падеже, в ед. числе. Ауслаутная глухая *p* выражена звонким вариантом *b*. *j* (*i*) может обозначать палатальность *č*, т. к. в марийском языке фонема *č* всегда мягкая. – Sub. Nom. Sg.
- (49–50) *tschillä-gódom* (*čělá’ / čilá’ yodēm*) ‘во веки’. Словоформа отражена как сложное слово сочинительного типа. Она состоит из двух компонентов: *tschillä* и *gódom*. В современном марийском языке слово *чыла* имеет шесть значений, в данном контексте оно приближается к первому значению, ср.: ‘все; то, что имеется, есть, будет, необходимо; наличное’ (СМЯ 2003: 480). Послелог *годым* выражает «1. временные отношения и передается а) предлогами во время, в бытность, будучи (кем-чем-л.), б) предлогами за (что-л.), в течение (чего-л., какого-л. срока), ср. также: *чыла годым* ‘всегда’» (СМЯ 1990: 366–367). Как уже было отмечено выше, послелог с предшествующим словом пишется раздельно, и он всегда безударный. В первом слове в конце наличествует *ä*, а в № 22 в этой же лексеме зафиксирована *a*, а в тексте, написанном русской графикой, стоит *e*. В лексической единице *yodom* *o* вместо *ä* можно объяснить с лабиальной гармонией, что особенно характерно для восточного наречия марийского языка, также см.: № 22.

В последнем предложении «*Яко твое есть царство, сила, слава во веки*» осталось без перевода слово *есть*, что в переводе на марийский язык должно было звучать, как *уло*, ср.: *tinin kukscha, wi, tschjab tschillä-yodom ulo*.

Лингвистический памятник XVIII века Г. Ф. Миллера на латинице в количестве 50 марийских лексем содержит следующие 22 буквы (7 гласных, 15 согласных: *a, ä, b, c, d, e, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, ü, w*) и буквосочетания *sch, tsch*, использованные для обозначения щелевого шумного двухфокусного *ш* (*š*) и среднеязычной смычной аффрикаты *ч* (*č*).

Нельзя не отметить, что Г. Ф. Миллер в конце марийских слов не ставил букву *h* (в русской транслитерации – *г*). В его же рукописном памятнике «Собраніе рѣчей» (ф. 21, оп. 5, ед. хр. 168) графема *г* используется довольно часто. Она ставилась в основном после гласного *a*. Гра-

фона *г* употреблена Миллером для передачи долготы ударных гласных, как это принято в немецкой орфографии. Итак, можно констатировать, что гласному *а* в марийском языке присуща наибольшая длительность (более подробно см. Сергеев 2002: 23; 2005: 72–75).

Из других способов графической передачи фонем и фонетических явлений можно отметить: 1) фонема *ч* [č] передана сочетанием четырех букв *tsch*, ср., например: *tschilla*, *ketschin*, *tatscha*, *tschjab*; 2) фонема *ш* [š] – буквосочетанием *sch*: *wolgaltesch*, *tolesch*, *leesch*, *utareschna*; 3) в середине слова *tschilla/tschillä* ‘каждый’ фонема *л* [l] передана двумя *ll*; 4) лабиальная фонема *й* [ü] передана с помощью как *ü*, так и *u*, ср.: *küschna*, *lümet*, *wüde*, *kuschne*, *kukscha*; 5) фонема *ö* – графемами *a* и *e*, ср.: *kukscha*, *kuschne*; 6) палатальность согласных иногда отмечена через *i* и *j*, ср., например: *minin*, *atjä*, *tinin*; 7) неправильная граница между некоторыми словами: см.: № 30–31, 36–37, 43–44, 49–50. Нельзя не сказать и том, что Г. Ф. Миллером подмечено наличие фонемы переднего ряда *ä*, что характерно малмыжскому говору восточного наречия. Неогубленная гласная *ä* фигурирует в трёх словах: *atjä*, *meläntesta*, *tschillä-godom*.

Проанализировав данный текст можно сделать следующий вывод: содержание молитвы вполне можно понять. Как и в тексте Николааса Витсена, толмач избегал заимствованных слов из русского языка.

Текст молитвы «Отче наш» Г. Ф. Миллера можно восстановить следующим образом:

«Miñin atä, kudo küšnö – júmo, tíñin lümét volyaltés, tíñin kükšö toleš, tíñin eräkét lieš, kuzé küšnö – júmo, tuyak i mländäšte, [memnám] čälá / čilá kečän kindäm mälanná pu [táče], utäre memnám pářäm γäč / deč, kuzé me utäräšna memnám nalšáš γäč, it vüdü memnám (fehlet) (fehlet), serláye memnám šajtán γäč/deč, (fehlet) tíñin kükšö, vij, čap čäla / čilá γodäm».

Сокращения

ед. хр. – единица хранения; лит. – литературный язык; л. – лист, листок; мар. – марийский язык; об. – оборот; оп. – опись; совр. – современный; см. – смотри; ср. – сравни; ф. – фонд, чит. – читай.

Adj. – Adjective; Adv. – Adverb; Conj. – Conjunction, conjugation; Imp. – Imperative; Ine. – Inessive; Inst. – Instructive; Nom. – Nominative; Part. – Particle, partial; Pcp. – Participle; Pl. – Plural; PoP. – Postposition; Pres. – Presence; Pron. – Pronoun; Sg. – Singular; Sub. – Substantive; V. – Verb.

Список использованных рукописных источников

Архив Санкт-Петербургского отделения Российской Академии наук

Научные материалы Камчатской экспедиции. Среди них: Г. Ф. Миллер «Житии Блаженного велико князя Михаила Ярославовича Тверского из церковной книги о празднестве его памяти в Твери, вниз по Волге. В Тексте приводятся различные словари, «Ведомости о Амуре», «Реестр присланных от профессоров Камчатской экспедиции вещей» и др. менее значительные заметки. – Ф. 21, оп. 5, ед. хр. 168, фонд Миллера.

Описание сибирских народов. Перевод. Приложение: краткий параллельный русско-татарско-черемисско-чуваши́йский словарь. – Ф. 21, оп. 5, ед. хр. 6, фонд Миллера.

Литература

Бушков, Р. 2016: Кто такие «шенгел мари»? Ончыко 10: 142–149.

Васильев, В. М. 1953: Письменные памятники на марийском языке конца XVIII и первой половины XIX в. Ученые записки V. Язык, литература и история. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола. 255–271.

Иванов, И. Г. 2003: Марий литератур йылме историй / Студент-влаклан тунемме книга. Издательство Марийского государственного университета, Йошкар-Ола.

Лаврентьев, Г. И. 2004: История марийского письма. Поправки и дополнения. *Linguistica Uralica* 40/3: 213–223.

МИИАН III = Материалы для истории Императорской академии наук. Т. 3 (1736–1738). Тип. Имп. АН, Санкт-Петербург, 1886.

Миллер, Г. Ф. 1791: Описание живущих в Казанской губернии языческих народов, яко то черемис, чуваш и вотяков... Санкт-Петербург.

НРС 1967 = Немецко–русский словарь. Издательство «Советская энциклопедия», Москва.

Патрушев, Г. С. 1958: Из истории изучения марийского языка. Учёные записки МГПИ. Т. 16. Йошкар-Ола. 3–28.

РМС 1966 = Русско–марийский словарь. Издательство «Советская энциклопедия», Москва.

Сергеев, О. А. 2002: Истоки марийской письменности: Историко-лингвистический анализ рукописных памятников марийского языка XVIII–XIX веков. Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.

Сергеев, О. А. 2004: Особенности перевода на марийский язык молитвы «Отче наш» Г. Ф. Миллером. Актуальные проблемы межкультурных и межъязыковых контактов: Материалы научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня рождения профессора Н. Т. Пенгитова. Издательство Марийского государственного педагогического института им. Н. К. Крупской, Йошкар-Ола. 88–91.

Сергеев, О. А. 2005: Марийские материалы Г. Ф. Миллера в Архиве Санкт-Петербургского отделения Российской Академии наук (ААН). Г. Ф. Миллер и изучение уральских народов (Материалы круглого стола). Hamburg. 67–77.

- Сергеев, О. А. 2005а: Язык перевода молитвы «Отче наш» на марийский язык. История и современное состояние, перспективы развития языков и культур финно-угорских народов: Материалы III Всероссийской научной конференции финно-угроведов, Сыктывкар. 189–192.
- СМЯ 1 = Словарь марийского языка. Т. I (А–З). Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола. 1990.
- СМЯ 6 = Словарь марийского языка. Т. VI (P–C). Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола. 2001.
- СМЯ 8 = Словарь марийского языка. Т. VIII (У, Ў, Ф, Х, Ц, Ч). Марийский научно-исследовательский институт, Йошкар-Ола. 2003.
- Эман, С. И. 1939: Дореволюционные письменные памятники на марийском языке. Труды МарНИИСК. Вып. I. Вопросы языка, литературы, фольклора и истории мари. Горномарийский филиал Марийского государственного издательства, Козьмодемьянск. 42–62.
- Adamović, Milan 1981: Das Tatarische des 18. Jahrhunderts. Journal de la Société Finno-ougrienne 77/5: 67–126.
- Mikola, Tibor 1975: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von Tibor Mikola. Szeged.
- Müller, Gerhard Friedrich 1759: Nachricht von dreyen in Gebiete der Stadt Casan vohnhaften heidnischen Völkern, den Tscheremissen, Tschuwaschen und Wotiacken. Sammlung Russischer Geschichte, Bd. III, 4. Stück. St. Petersburg.
- Witsen, Nicolaes 1705: Noord en Oost Tartaryen... Amsterdam.

*

Linguistic features of the text of the prayer *Our Father* in the Mari language, recorded by G. F. Müller

The first coherent text was published in 1705 in the book of the Dutch burgomaster N. Witsen. The prayer *Отче наш* ['Our Father'] translated by the Mari interpreter and included in Witsen's book, is a valuable source for the study of contemporary grammar. In this article the German-Russian historian G. F. Müller's prayer text, written in the 30s of 18th century is linguistically interpreted. The dialect basis of the monument has been determined. The graphic, phonetic, lexical and semantic characteristic of the 290-year-old text is considered. Subsequently, G. F. Müller included this text in his book.

Keywords: grammatical norm, lexical unit, Mari language, written monument, handwritten source, coherent text, interpreter.

OLEG SERGEEV

Az igeidőről etnoszintaktikai szempontból – a perfektív aorisztosz és a múlt idő¹

SZEVERÉNYI Sándor

Szegedi Tudományegyetem
szevers@hung.u-szeged.hu

1. Bevezetés

Dolgozatomban az igeidő rendszer etnoszintaktikai magyarázatának lehetőségét vetem fel nganaszan szövegek elemzése és újabb enyec szakirodalom alapján. Következtetésem természetesen hipotetikus lesz, itt annyi a célom, hogy rámutassak olyan, összehasonlító történeti nyelvészeti keretben született kutatási eredményekre, amelyek esetében bizony külső hatás magyarázata is felmerülhet. Azt nem kell magyarázni, hogy az igeidőrendszerek alakulása kevésbé kultúrafüggő jelenség,² mint pl. az evidenciális rendszereké (vö. Bernárdez 2017, Szeverényi 2020). Az idő és időviszonyok érzékelése és kifejezése nyelvtani eszközökkel talán még absztraktabb manifesztálódása a környezeti hatásnak,³ ugyanakkor összetettebb jelenség is, hiszen az idő kifejezésének számtalan módja lehet, amelyek nem vizsgálhatók egymástól függetlenül.

Jelen vizsgálat szövegközeli (azaz nem szigorúan textológiai) vizsgálat, olyan értelemben, hogy nem kontextus nélküli mondatokat elemzek, hanem teljes szövegek időstruktúráját. A szöveg időszerkezete is többféle szempontból vizsgálható (ld. pl. Kiefer 1992). A nyelvészetben nagy hagyománya van az igeidők szövegszintű vizsgálatának, kis uráli nyelvek esetében ilyen vizs-

¹ A kutatás a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaxisa c. NKFIH pályázat (K129186, 2018–2021) keretében készült.

² Kultúrán itt a legtagabb értelemben vett külső hatásokat értem, amelyek az életmódra, az életszemléletre is hatással lehetnek, és ebbe beletartozhatnak a környezeti hatások is.

³ Természetesen az idő mérése, számontartása az antropológiában, az etnológiában óriási hagyományokkal rendelkezik (pl. Fejős 2000), sőt a nyelvi relativizmus, a Sapir–Whorf hipotézis is az idő kifejezések vizsgálatából született meg.

gálat nem nagyon létezik (a kevés kivételek egyike a következőkben tárgyalt Plungian – Urmancsijeva 2015 tanulmány). Írásom egy speciális esetre koncentrálok, az aorisztosz és a múlt idő viszonyát tárgyalja két északi szamojéd nyelv, az enyec és a nganaszan összevetésével. A témaválasztás közvetlen előzménye, hogy korábbi írásomban (Szeverényi 2021a) hasonló kérdésfeltevésig jutottam a nganaszan kapcsán, mint Plungian és Urmancsijeva az enyecben (2015), de első saját vizsgálataim a nganaszan nyelvben függetlenek voltak Urmancsijeváék eredményeitől. Ugyanakkor az így felfedett jelenségek közötti különbségek és hasonlóságok összevetése még jobban rávilágíthat olyan tényezőkre, amelyek alapján közelebb juthatunk az északi népek időérzékelésének, az idő „megélésének” megértéséhez.

2. A szamojéd igeidőrendszer sajátosságai: aorisztosz és múlt idő

A szamojéd igeidőrendszer jól rekonstruálható, többek között azért, mert a leánynyelvek többnyire jól és egyértelműen tükröznék ősi vonásokat. Az is világos régóta, hogy ez a rendszer számos elemet megőrzött az uráli alapszavakból, ugyanakkor jelentősen el is tér a finnugor nyelvektől, ez pedig az aspektus dominánsabb szerepét jelenti. A szamojéd nyelvekben ismert az ún. aorisztosz (vagy „határozatlan idő”), melynek időértéke az ige aspektuális értékétől függ: az aorisztoszban álló imperfektív igéket jelen idejűnek tekintik, a perfektív igéket pedig olyan múlt idejűnek, melynek hatása van a jelenre.⁴ Ez a magyarázat ugyanakkor számos kérdést nyitva hagy. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a szamojéd nyelvekben megtalálható, *-s-ként rekonstruálható múlt idő milyen viszonyban, disztribúcióban áll a perfektív aorisztosszal. Erre a szakirodalom egyik szamojéd nyelv esetében sem kínál magyarázatot (a szakirodalmat ld. részletesebben Plungian – Urmancsijeva 2015).

3. Az enyec aorisztosz és múlt idő viszonya

Van egy további fontos különbség a nganaszan és a másik két északi szamojéd nyelv között: az enyecben és a nyenyecben a múlt időnek sajátos formája van – tipológiai szempontból nyugodtan nevezhetjük extrémnek: a múlt idő jele (az enyecben -S'I) sajátos helyen jelenik az igei alakokban, mégpedig

⁴ Az enyechhez hasonló a nyenyec és a szelkup rendszer, a nganaszanban az aorisztosz saját jelölőt kap (egy a perfektív, egy másik az imperfektív igéknek), de az időértéket hasonló értékűnek definiálják. A nganaszan markerek teljesen függetlenek az aorisztosz PS *-ŋā formájától, a proto-szamojéd alak a nganaszanban a kérdő mód jeleként őrződött meg.

a személy- és számjelölők után. Ezt a formát nevezik általános múlt időnek (pl. Siegl 2013: 262), és a nyenyec nyelvtenok is hasonlóképpen járnak el. Ugyanakkor Plungian és Urmancsijeva azt írja,⁵ hogy a szövegekben ez a toldalék túl „ritka” ahhoz, hogy a múlt idő „standard” jelölőjének tekintsük – de nem közölnek pontosabb adatot arról, hogy a „ritka” ebben az esetben mit jelent. Minden bizonnyal az aorisztoszhoz képest alacsonyabb az aránya a szövegekben. Plungian és Urmancsijeva nem időjelnek tekinti az általuk *kontrasztív múlt*-nak nevezett morfémát, hanem „másodlagos operátorként” elemzik, azaz a nyelvtani rendszerben már meglévő igealakokhoz adódnak, és módosítják jelentésüket. Emögött az a feltételezés áll, hogy a kontrasztív múlt idő az aorisztoszi alakot teszi jelöltebbé, tehát a múlttal jelölt finit igealakok szerkezete minden esetben: *tő-Tx-Vx-S'I* (a Tx lehet jelölt és jelöletlen aorisztosz, de lehet más igeidő is, pl. jövő, tehát a -S'I jel nemcsak az aorisztosz alakhoz, hanem igei finit és nem-finit alakhoz, sőt névszókhoz is kapcsolódhat; ez erősíti az operátor magyarázatot). Azért nevezik kontrasztív múltnak, mert legalapvetőbb jellemzője a megszakított múlt („discontinuous past”) jelölése. Ez jelenti a legfőbb oppozíciót az aorisztosszal, de ennél összetettebb a szemantikája. Hat igei alakhoz kapcsolódva két csoportra oszthatók: a valós helyzeteket jelölő formák (aorisztosz, következtető és habituális) és a lehetséges helyzeteket jelölő formák (jövő idő, konjunktív és debitív). A valós helyzeteket jelölő formákat kiegészítve jelzi a távolságot a jelen síkja és a leírt helyzet között, illetve a nem megvalósult cselekvéseket jelző formák esetében a leírt helyzetet a lehetségesről az irreális síkra helyezi át.

Urmancsijeváék felteszik (2015: 439) ugyanazt a kérdést, ami a nganaszan esetében is indokolt: mikor kell kifejezni a múltat a perfektív igeik esetében az aorisztosz alakokkal és mikor a múlt idő -S'I toldalékkal? Milyen nyelvtani jelentést hordoz a múlt idejű alak? Urmancsijeváék a különbséget abban látják, hogy szerintük a múlt idő használata jelzi a jelenre való hatás relevanciájának hiányát, és ez a jellegzetesség az aspektus, a temporális és a pragmatikai szférában nyilvánul meg. Az aspektus szférában a múlt idő magában foglalja a múltbeli helyzet és a jelenlegi pillanat összehasonlítását. A kontrasztív múltnak számos szemantikai változata lehet, pl. antirezultatív, a sikertelen kísérlet, vagy ha a múltbeli helyzettel ellentétes a jelenlegi helyzet. A temporális szférában a múlt idő az időben távoli eseményekkel társítható, de az időbeli távolság nem játszik meghatározó szerepet a múlt idő formájának

⁵ Urmancsijeváék példái főként dialógusokból származnak. Ami a narratív szövegeket illeti, véleményük szerint ezekben az aorisztoszt használják a fő narratív formának, mivel az érzéketlen a perfektív/imperfektív szembenállásra.

használatában: a múlt idő használatához elegendő, ha a helyzet egyértelműen lokalizálódik a múlt egy bizonyos pillanatában. A pragmatikai szférában az aktuális relevancia hiánya nyilvánul meg abban, hogy a múlt időt használják olyan események jelölésére, amelyek üzenete valamilyen oknál fogva a beszélőnek nem kommunikációs célja. Például a múlt időt gyakran használják kérdésre adott válaszokban, abban az esetben, amikor a válaszadó ingerkérés nélkül nem adott volna információt a kért eseményről. Az aorisztoz és a múlt idő viszonya mindazonáltal nem tűnik szimmetrikusnak, mert a perfektív igék esetében a múlt idejű formának meglehetősen speciális jelentései vannak, illetve imperfektív igék esetében a múlt idő az egyetlen módja annak, hogy jelezze, hogy a helyzet a múltba vonatkozik. Ugyanakkor az imperfektív igékből létrehozott múlt idejű alakok általában ugyanolyan jelentésűek, mint a perfektív igék.

A narratív szövegekben, így folklór-elbeszélésekben a múlt idejű formát a „pluperfect”-hez hasonló értelemben használják: amikor az események bemutatásának természetes rendje megbomlik, és az elbeszélő visszatér egy megelőző helyzethez, amelyet addig nem említett vagy emlékezteti a hallgatókat a korábban már leírt helyzetre. A kontrasztív múlt idejű alakok a személyes elbeszélések bevezető részeiben is előfordulnak – hasonlóképpen a nganaszanban, mint azt majd látjuk. Ebben az esetben a múlt idő arra szolgál, hogy összekapcsolja a személyes narratívában leírt helyzeteket a múlt egy bizonyos pillanatával. Tehát a hagyományosan általános múlt időnek nevezett igeidőt az enyecben olyan múltbeli helyzet jelölésére használják, amely ellentétes a dolgok jelenlegi állásával. Ez az ún. „megszakított múlt” tipológiailag meglehetősen ritka jelenségéhez állhat közel (ld. Plungian – van der Auwera 2006): a jelölt esemény a beszéd ideje előtt megtörtént, és ezzel egyidejűleg a beszélő jelzi, hogy a beszéd pillanatában a helyzet már nem történik meg, és annak reprodukálása a jövőben valószínűtlen vagy lehetetlen. Az enyec múlt idejű alakok jelentése azonban nem korlátozódik a megszakított múlt jelentésére: a jelentések nagyrészt pragmatikaiak, nem pedig a helyzet belső szerkezetét írják le, vagy például nem annak külső időbeli vonatkozása a releváns. A beszélő ugyanazt a helyzetet írhatja le mind az aorisztoz, mind a múlt idő segítségével, és ezt a választást elsősorban a beszélő kommunikációs szándékai szabályozzák. A beszélő tehát a múlt időt választja, ha a múltbeli helyzetet csak azért említi, hogy pragmatikailag árnyalja a jelen helyzetet.

4. Nganaszan elbeszélő szövegek elemzésének tanulsága

A kontrasztív múlt értelmezése formai szempontból a nganaszan esetében nem működik, más utat járt be. Nem elemezhető az általános múlt az enyeczhez hasonlóan – tehát, hogy a múlt idő egy igeidőt már magában foglaló alakot módosítana. Az enyeczhez hasonlóan itt is állítható, hogy a perfektív aorisztosz a közeli múltra utal, az imperfektív aorisztosz a jelenre, de ez itt is egy erős deiktikusigeidő-központú magyarázat. Ugyanakkor az enyecz és nganaszan szövegekben felfedezhetők hasonló vonások az általános múlt és az aorisztosz használatában. Elemzésemnek más a kiindulópontja, de az alapvető kérdés a nganaszan esetében is az, hogy meg lehet-e pontosan határozni az aorisztosz és a múlt idő közötti funkcionális különbséget. A nganaszan igeidőrendszer némileg eltér az enyectől, elsősorban az aorisztosz jelölése sajátos: az imperfektív és a perfektív is saját jelölőt kap, és mindegyik az személyragok előtt helyezkedik el:

konjugáció típusa	aorisztosz		múlt		jövő		
	perf.	imperf.	ált.	plusperf.	általános	közeli	jövő a múltban
alanyi ragozás	-ʔa/-ʔə	-NTU	-SUə	-SUədʔə	-ʔsUTə	-ʔkə	-ʔsUTədʔə

A nganaszan igeidők rendszere
(Wagner-Nagy 2018: 234 alapján)

A korábban említett tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy a narratív szövegek mely szövegrészeiben fordul elő nagyobb arányban az aorisztosz és melyekben a múlt idő (Szeverényi 2021a). Dialógusokat kevésbé elemeztem, elsősorban azért, mert korlátozottabb a forrásanyag. Két csoportot vizsgáltam, amelyek a nganaszan korpusz anyagának felosztását követik. Vizsgálatom során a perspektivizáció szempontja volt az elsődleges, elsősorban az elbeszélő viszonya az elbeszélte történethez. Ezért jobban koncentráltam a nem-folklór jellegű szövegekre, kisebb mértékben a folklórszövegekre. Kutatásom tehát korpusz alapú, a szövegek a *Nganasan Spoken Language Corpus*-ban annotálva megtalálhatók⁶ (Brykina et al. 2018). Fontos jellemzői ezeknek a szövegeknek, hogy spontán, beszélt, monologikus szövegek (bár néhány esetben van interakció, minthogy a történetmondásnak csak közönség előtt van értelme). Témájukat tekintve négy csoportba soroltam őket: (1) a beszélő saját élménye, tapasztalata (pl. gyerekkori emlékek, utazási élmény, családi

⁶ Az egyes szöveghelyekre való hivatkozás: szöveg kódja – adatközlő_felvétele.ideje_cím_műfaj. Az idézeteknél a mondatok sorszáma követi a korpusz mondat számozását.

történet stb.); (2) másokkal (ismerős, rokon) megtörtént valós események, (3) tipikus, rendszeres események elbeszélése (pl. sátorépítés), (4) a régmúlt eseményei. Elemzésemben az (1) csoportra koncentráltam, melyet kiegészítettem egy bizonyos folklórtípus vizsgálatával, ezek pedig a Gyajkuról szóló trickster történetek (nyolc szöveg; Szeverényi 2021b).

Az elemzés során narratológiai és perspektivizációs szempontokat is figyelembe vettem. Arra voltam kíváncsi, hogy kimutatható-e valamiféle mintázat az igeidők használata során, milyen szövegeket, ill. szövegrészeket mely igeidők, szerkezetek jellemzik. Az általános megállapításaim szerint a narratívumokban az eseményvázban előforduló jellemző igeidők a következők:

	SZEMÉLYES	FOLKLÓR (Gyajku)
perfektív aorisztosz	+	+
általános múlt idő	+	–
narratív evidenciális	+	–
imperpektív aorisztosz	–	+
perfektív aorisztosz + narratív evidenciális	+	–
általános múlt idő + narratív evidenciális	+	–
iteratív képző + imperpektív aorisztosz	+	–
egyeses idéző szerkezet	+	+

Mint látható, a nganaszan narratívumok igeidő használata nem vizsgálható a másik három igei inflexiók kategóriától függetlenül (mód, evidenciálisok, aspektus). A beszélő szerepe és viszonya a történethez bizonyos korlátokat szab: lényeges, hogy a beszélő a saját, vagy egy másik szereplő szemszögéből idézi, láttatja az eseményeket, vagy nem jelöli meg kapcsolatát az eseményekkel. A narratívumokban az eredeti beszélő nézőpontja az alapértelmezett: a történetet mindig az aktuális tényleges (vagy eredeti) beszélő szemszögéből meséli el. Az eredeti beszélő nézőpontja tükröződik az egyeses idéző szerkezetekben is: a nganaszan nyelvben nincsenek eltolódások az idéző szerkezetekben.

Itt most a személyes történetek bevezető részeinek és a fő történetváz (main storyline) igeidő választását vetem össze. Az elbeszélő szövegek egyik fő jellemzője a tagmondatok sorrendjének megfelelő időbeli viszonyok megjelenítése (Lee 2020: 7). Az igeidő deiktikus funkciója elvész a narratív műfajokban, tipikusan anaforikus szerepe van (Lee 2020: 63). Az elbeszélésekben az igeidő egy olyan időre utal, amelyet megelőző diskurzusból nyernek ki. A nem-elbeszélésekben (pl. beszélgetés) a beszéd és a tényleges világ kapcsolata közvetlenebb, mint az elbeszélések esetében. A nem elbeszélése-

ket a beszélő és a hallgató által megosztott közvetlen beszédkontextusra tekintettel szervezik, és tájékoztatják a hallgatót a közelmúlt eseményeiről.

A személyes elbeszélések esetében az elbeszélőnek különleges kapcsolata van a történet eseményeivel: a beszélő saját vagy a beszélő barátai és rokonai tapasztalatairól szól, vagy az elbeszélő egyik közeli hozzátartozója, jellemzően szülei vagy nagyszülei mesélik el. Ezekkel a megszorításokkal kizárhatjuk egyrészt a lehetséges folklór narratívákat, másrészt a „történet nélküli” narratívákat (pl. hogyan kell valamit csinálni, pl. sátrat építeni, ruhát varrni stb.). Ez a megkülönböztetés két okból is fontos: közelebb kerülhetünk a személyes történetek időrendi és szerkezeti felépítésének megértéséhez, és a narratív-reportatív evidenciális segíthet meghatározni az események és a beszélő kapcsolatát az igeidő jelölésének fényében.

Sokféle megközelítésben lehet beszélni a narratívumok szerkezetéről, én Labovot követem (1972), aki a szóbeli elbeszélés összetevőjeként azonosította az absztrakt, az orientáció, a bonyodalom (complicating action), az értékelés, az eredmény és a lezárás részeket. Az absztrakt és az orientáció opcionális elemek, a bonyodalom az elbeszélés epizódokból álló magja – a továbbiakban ezek szakaszok tipikus időjelöléseit mutatom be, ugyanis az igeidők használata sok esetben követi az elbeszélés szerkezetét. A bevezető elemekben alkalmazott igeidő eltérhet a történet jellemző igeidejétől, mert a bevezető olyan metaadatokat is tartalmazhat, amelyek nem a fő „sztori” részei, és ezek a részek deiktikusabb jellegűek (pl. a történetmondó hol és mikor hallotta a történetet stb.). A különbség a perfektív aorisztosz és a múlt idő között nem minden esetben egyértelmű, de bizonyos tendenciák megállapíthatók. Néhány példával szemléltetem a szövegkezdeteket és a bonyodalomra való áttérést.

A következő szövegben a beszélő saját életéről mesél. A születése kapcsán az édesanyjára hivatkozik mint forrásra (ilyenkor ez kiegészül a narratív-reportatív evidenciálissal, amelynek itt kvotatív értelmezése is működik, mivel az első mondatban idéző szerkezetet alkalmaz beszélő). A saját, megélt emlékeit (9) **általános múlt időben** mondja el:

ASS_161024_Life_nar (a mondatszámozás a korpuszt követi)

(4) *ɣətumhiʔəmə ɳeʔəmə munuŋkə-suə, mənə ɣətum-siə-m martə mešacətanu.*

‘Az anyám azt mondta, hogy márciusban születtem.’

(5) *Təti tahariāa ɣətum-siə-m i-bahu ɣanuə maðanʔku kuŋd’i.* ‘Egy kis sátorban születtem, azt mondta.’

(6) *ɣanuə maðanʔku mel’i-d’ii-ðə i-bahu.* ‘Egy kis sátor épült, azt mondta.’

- (7) *Təti tahariāa ŋanuə matənu mənə ŋətum-siə-m. Təru'la ki'təðəətənu.* 'Ebben a sátorban születtem, márciusban.'
- (8) *Təni tahariāa ŋemigəiŋə büü-d'üi-ti i-bahu Volot'ankə nii d'a.* 'Aztán a szüleim Volocsankába mentek.'
- (9) *Volot'ankətənu mənə školətənu hoðəta-sua-m.* 'Volocsankában, az iskolában tanultam.'

A következő elbeszélésben nincs különbség a bevezető rész és a bonyodalom igeideje között (**általános múlt idő**). Az első elem nagyon rövid, csak egy mondat (1), a második mondat a téma leírása, és a harmadik mondatban az elbeszélő egyértelművé teszi a történet forrását: az apját (3). E mondatok igei predikátumai múlt időben vannak. A negyedik predikátum aorisztoszban van: bevezeti a történetet – az idézést bevezető ige aorisztoszban áll, ebben a funkcióban ez a jellemző. Majd amikor az apa elkezd magát a történetet, az elbeszélő általános múlt időt használ. A különbség a (3) és a (4) között az, hogy az első a történet része, mint konkrét beszédesemény (múlt idő), míg a (4)-ben az elbeszélő csak az apára utal mint a forrásra. A logikus folytatás (5) az aorisztosz lenne, amely gyakrabban jelenik meg hasonló szerkezetekben, ugyanakkor itt egy aorisztosszal bevezetett egyenes idézettel folytatódik a történet, a deiktikus center teljesen áthelyeződik az idézett személyhez:

KECh_080224_Idol_nar

(I) Absztrakt és Orientáció

- (1) *Miŋ təi-süə kojəmu?* 'Volt egy házi bálványunk.'
- (2) *Kojəmu? i-süə hualə, d'üjhuaka?a hualə.* 'A bálványunk kő volt, egy kerek kő.'
- (3) *Mənə id'a?anə d'a munu-d'üə-m:* 'Mondtam az apámnak:
Maagəta..., kuni ŋəta-d'üəd'əə-rə təti hualə, ...kojəmu? 'Hol találtad ezt a követ, a bálványunkat?'

(II) Bonyodalom

- (4) *Id'a?amə munu-ntu:* 'Az apám mondta:
 (5) *Manüi? hüətiŋi mənə d'ügu-sua-m.* 'Egy nap eltévedtem...'

Statisztikailag a **perfektív aorisztosz** a gyakoribb stratégia a múlt időhöz képest a korpuszban, de sok esetben az absztrakt és orientációs elemek múlt időben szerepelnek (hasonlóan az enyechhez). Az első mondatban a beszélő meghatározza az eseményekkel való kapcsolatát: az információ (a történet) forrása egy közeli rokona: az apja mesélte el, majd néhány alapvető információt tartalmaz (KI, HOL és MI). A 2. részben kezdődik maga a cselekmény. Ebben a szövegben az aorisztosz jelzi ennek a kezdetét. A perfektív aorisztosz tartja a történet kohézióját, ami azért is fontos, mert ebben a narratívá-

ban megjelenik a nganaszan történetmesélés másik jellemzője: az egyenes idézések magas aránya.

SEN_061025_Moose_nar

(I) Absztrakt és Orientáció

- (1) *D'esimə d'ebtu-d'üə tərəd'i kərsu.* 'Ezt a történetet az apám mesélte.'
- (2) *Manu numan̄ku ihü?ətu, ɲad'atu nanu d'oðür-šüə-gəj ɲüül'amuj, huāaədi'ti huursi*
'Mikor fiatal volt, elment a fivérével, hogy sátorrúdhhoz fát keressen.'
- (3) *Təə fuhənī n̄li-t-d'ia-gəj Kotuj bikaa nanu.* 'Akkoriban a Kotuj folyónál laktak.'

(II) Bonyodalom

- (4) *Təti kona-?a-gəj mun̄ku? d'a ɲüt'i'ti ləti'tə?hiās̄i.* 'Elmentek az erdőbe, hogy sátorrudat csináljanak.'
- (5) *Kuə hirəgüəj ɲüt'i'ti ləti'd'i, hursə?ki-?ə-gəj maðuti d'a.* 'Csináltak néhányat, majd hazamentek.'
- (6) *Təgətə lakariarīai? maagüə saü d'indi-?ə-gəj.* 'Hirtelen zajt hallottak.'

A **múlt idő + narratív evidenciális** alkalmazása során a beszélő végig elbeszélő evidenciálist alkalmaz múlt időben. Az első mondatban már meghatározza a forrását (hallomás), és kijelöli a történet helyét, a másodikban a történet főszereplőjét nevezi meg, majd a körülményeket. Ezek tipikus bevezető információk, ezek után gyakran áttér az aorisztosz használatára. Például:

ChND_061105_Nenets_nar

- (1) *Əmt̄i i-šüə i-bahu d'üraki? niini.* 'Ez a nyenyecék területén történt, azt mondják.'
- (2) *Voroncovo koruðu? t̄erə, t̄erə i-šüə i-bahu.* 'Voroncovo falu lakosa volt, azt mondják.'
- (3) *Təni?īəjhü? s̄it̄ij taatini i'üə i-šüə-gəj i-bahu, nisəd'əgəj.* 'Rénszarvasai voltak, a feleségével együtt, azt mondják.'
- (4) *Bəjka?atu nanu tu-šüə-əj i-bahu koruðu? d'a, tamtu?kənağəndi.* '(A nő) a férjével a faluba járt vásárolni, azt mondják.'
- (5) *Əl̄iga?ku nüəði t̄ai-šüə i-bahu, lab̄sü?ta?ku.* 'Volt egy gyerekük, azt mondják, bölcsős.'
- (6) *Əə, ɲabubta?a nüəði hoðətə-sua i-bahu, təbtə əl̄iga?ku.* 'Az idősebb gyerekük (lányuk) tanuló volt, azt mondják, ő is kicsi volt.'
- (7) *Pervij kalasə i-šüə əku.* 'Talán első osztályos volt.'

(II) Bonyodalom

- (8) *Tə, koruti? tuu-?ə-gəj, tamtu?ki-?ə-gəj.* 'Megérkeztek a faluba, vásároltak.'

Összességében elmondható, hogy a nganaszanban az általános múlt idő használata narratív szövegekben általában a bevezető szakaszban, személyes információk esetében fordul elő, a „sztori” igeideje jellemzően aorisztosz. A választást alapvetően befolyásolja a történetmondó viszonya az információhoz és a történethez, mindez pedig összhangban van Plungian és Urmancsijeva enyecre vonatkozó megállapításaival.

5. Az etnoszintaktikai magyarázat felé

A északi szamojédok időérzékeléséről, az idő „megéléséről” keveset tudunk, a szakirodalom nem említ semmit (leszámítva persze az antropológiai, etnológiai irodalmat, ami viszont inkább az évszakokra és hónapnevekre korlátozódik). Úgy tűnik mind az enyec, mind a nganaszan alapján, hogy az aorisztosz hagyományos deiktikus, múlt és jelen felosztása nem működik, ugyanakkor nagyon nehéz közel kerülni a pontos leíráshoz. A magyarázat kulcsa a jelennek a megélése, annak elsődlegessége lehet. Ehhez egyelőre csak közvetett „bizonyítékokkal” tudok szolgálni, mégpedig:

- a) Az enyecben elemzett kontrasztív múlt, melynek elsődleges szerepe a múlt megszakítottságának a jelölése.
- b) A nganaszan szövegek történetvezetése, a történetmondó személyes kapcsolatának megjelenítése az elbeszélte eseményekhez és magához a történethez. Ez összefügg az evidencialitással is.
- c) A hagyományos életmódból fakadó folyamatos mozgásban levés, ennél fogva az utazás jelentősége (vö. Dyekiss 2018).
- d) Nem bizonyító erejű, de releváns Várnai Zsuzsa személyes közlése, aki Dugyinkában készített életút interjúkat oroszul a városi kisebbség tagjaival és több olyan élményről számolt be, amely beleillik a megélt jelen szalienciájának magyarázatába.
- e) Egy szintén nem bizonyító erejű, de továbbgondolásra érdemes élmény. Sántha István hozzászólása egyik, időről szóló előadásunkhoz, amelyben hasonló gondolatokat fogalmazott meg az evenkik kapcsán: a jelen megélése és fontossága szemben áll egyrészt a kevésbé fontos és kevésbé tervezhető jövővel és a múlt nem lényeges eseményeivel.

Mind az öt pont további megerősítést kíván (főleg a d. és e.).

6. Befejezés

Az enyec és a nganaszan aorisztosz és múlt idő összevetése az újabb elemzések tükrében több kérdést is felvet. Az egyértelmű, hogy a két nyelv igeidő- és aspektusrendszere elsősorban ugyanazokat a kategóriákat használja múltban történt események kifejezésére: főleg a perfektív aorisztoszt és az általános múlt időt. Plungian és Urmancsijeva elmélete a múlt idő jelének morfológiai operátorként értelmezéséről további, elsősorban formai vizsgálatot igényel, ugyanakkor ettől függetlenül a két igeidő közötti különbség magyarázata meggyőzőnek tűnik. Jól megrajzolható az a vonal, hogy egy közös rendszerből a két nyelv igeidőrendszere milyen fejlődési utat járt be. A kontrasztív múlt enyec-típusú, „operátor” elemzése a nganaszan esetében véleményem szerint nem áll fenn, elsősorban az aorisztosz jelöltsége miatt, ám azok a szemantikai jellemzők, amelyeket Plungian és Urmancsijeva leírt, nagyjából a nganaszanra is igazak lehetnek (ez további vizsgálatot igényel), és funkcionális szempontból a kontrasztivitás (az erősebb deiktikus jelleg mellett) is fontos szerepet játszhat. A múlt idő fenti elemzése lehetőséget kínál pontosabb etnoszintaktikai elemzésre, de ez további kutatásokat igényel.

Irodalom

- Bernárdez, Enrique 2017: Evidentiality – a cultural interpretation. In: Sharifian, Farzad (ed.), *Advances in cultural linguistics*. Springer, Singapore. 433–460.
- Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta 2018: Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC). Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2. <http://hdl.handle.net/11022/0000-0007-C6F2-8>.
- Dyekiss Virág 2018: Vándorol a hang: a nganaszan hagyományos világkép a folklórszövegek tükrében. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Fejős Zoltán (szerk.) 2000: *Idő és antropológia*. Osiris, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1992: A szöveg időszerkezetéről. In: Petőfi S. János – Békési Imre (szerk.), *Szemiotikai szövegten 4. A verbális szövegek szemiotikai megközelítésének aspektusaihoz*. JGYTF, Szeged. 40–55.
- Labov, William 1972: *Language in the Inner City*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Labov, William – Joshua Waletzky 1967: Narrative analysis: Oral versions of personal experience. In: Helm, June (ed.), *Essays on the verbal and visual arts*. University of Washington Press, Seattle. 12–44. [Reprinted in 1997: *Journal of Narrative and Life History* 7: 1–38.]
- Lee, EunHee 2020: *The logic of narratives*. Brill, Rodopi.
- Plungian, Vladimir A. – van der Auwera, Johan 2006: Towards a typology of discontinuous past marking. *Sprachtypologie und Universalienforschung (STUF)* 59/4: 317–334.

- Plungian, V. A. – Urmancsieva, A. Ju. [Плунгян, В. А. – Урманчиева, А. Ю.] 2015: Контрастивное прошедшее в энецком языке: уникальный ”плюсквамперфект” и его экспансия в глагольной системе. In: Н. Н. Казанский (отв. ред.), Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН. 11/2. Языковое разнообразие в Российской Федерации (ред. Е. В. Головкин – М. З. Муслимов – С. А. Оскольская – А. М. Певнов). Наука, Санкт-Петербург. 431–468.
- Siegl, Florian 2013: Materials on Forest Enets, an indigenous language of Northern. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 267.
- Szeverényi, Sándor 2020: Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben. Folia Uralica Debreceniensia 27: 283–306.
- Szeverényi, Sándor 2021a: Tense in Nganasan narratives. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 45. [Megjelenés előtt.]
- Szeverényi, Sándor 2021b: The Nganasan narrative style: the case of the stories on Dyaiku. IX Mikael Agricola päeva konverents, 9–10. 04. 2021. Narva.
- Wagner-Nagy, Beáta 2018: A grammar of Nganasan. Brill, Leiden.

*

On the tense from an ethnosyntactic point of view – the perfective aorist and the past tense

The aim of this study is to discover the ethnosyntactic features behind the evolution of Samoyed tense system, first of all, the relation of the so-called aorist and the general past tense. The paper has two main parts, in the first, it In the first part, the author presents a new interpretation of the general past tense in Enets, based on a study by Plungian – Urmanchieva (2015). The second part investigates the tense strategies in Nganasan narratives. There is no description about the time perception of the northern Samoyed peoples (with the exception of the anthropological and ethnological literature, which deal with mostly the names of seasons and month). Based on Enets and Nganasan, it seems that the traditional deictic past and present explanation of the aoristos is not exhaustive, but at the same time it is very difficult to get close to an accurate description. The key to the explanation may be the experience of the present, its salience, and the priority of the present events that mirror in the tense strategies of Enets and Nganasan texts.

Keywords: etnosyntax, Nganasan, Enets, tense, narratives.

SÁNDOR SZEVERÉNYI

D. V. Bubrih életrajzának, munkáinak magyar vonatkozásairól

SZÍJ ENIKŐ

ELTE, Budapest
szij.eniko@gmail.com

Munkámban kísérletet teszek összegyűjteni D. V. Bubrihnak az életében, a műveiben fellelhető magyar vonatkozásokat. Ilyen, eddig nem számon tartott tény a magyar nyelvről, a magyar nyelv történetéről írt szócikke a Kommunista Akadémia Irodalmi Enciklopédiájába (1929), két levelét őrzi a MTA Kézirattára (1926 Leningrádból, 1927 Berlinből), őt tartják számon az 1947-es orosz–magyar kisszótár grammatikai függelékének szerzőjeként, az Orosz Tudományos Akadémia főtítkárához hasonlóan ő is tudományszervezési mintának tartotta a berlini Collegium Hungaricumot, és megkezdte a magyar nyelv egyetemi oktatásának bevezetését. Nem tudható, hogy volt-e tudomása a váratlan halálát (1949) megelőző időkben tőle és róla magyarul megjelent írásokról.

1. Bevezető

Könyvtárnyi irodalom szól – okkal, joggal – Dmitrij Vlagyimirovics Bubrihről (1890–1949), a szovjet finnugrisztika megteremtőjéről, az iskolateremtő egyetemi tanárról, a máig élő hagyományt elindító konferencia-szervezőről, a kutatóról, a marxizmus és a sztálini terror áldozatáról.¹ Hosszan lehetne sorolni, mi mindenben volt első és/vagy példamutató, vagy csak egyszerű „szenvető alany” (Moksin 1990). Ezekben az írásokban mindenütt az áll, hogy az összes finnugor nyelvvel foglalkozott, de különösen közel állt hozzá, mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben a mordvin és a karjalai, nem is említve bizonyos népnévtani kérdéseket és az általános – mondhatnám

¹ Bubrihről lásd Dubrovina 1962, Erdődi 1963, Gerd 1929, Kert 1975, 1990, Kolpakova 2015, 2016, Maticsák 2015, Moksin 1990, Nagurnaja 2015, Popov, A. I. 1953, Popov, V. A. 2015, Szenkevics-Gudkova 1950–1951, Tomelleri – Gorgyijenko 2020.

szokásos – finnugor problémákat, amelyek szintén kutatásainak tárgyai voltak. Az „összes finnugor”-ban hol vannak a magyarok, hol van a magyar nyelv? És ha van, hol, honnan van, hogyan tett szert ilyen ismeretekre?

A vizsgálódásunk forrásait illetően eleve két szemszögből is kétfelé kell osztani a Bubrih személyére és a forrásaira vonatkozó anyagot, folyton lebegtetve a „honnan vette, honnan tudta?” kérdést: mi az, amit ő maga írt, mondott és mi az, ami róla írtak, mondtak, illetve mi az a magyar vonatkozású „bármi”, amit ő maga írt, mondott és amit róla magyarok vagy magyarul írtak – mindezt még élteben avagy holta után. Ezek a szempontok időnként szükségszerűen összekuszálódnak, mert nem tudhatjuk, hogy ő, illetve a külföld miről szerezhetett vagy nem szerezhetett tudomást, miként tevékenységének ismertté válása is a körülményektől függött.

Bubrih életrajzi adatai között vannak közismert, kevésbé ismert és új adalékok (ld. Kolpakova 2015) és vannak „felmelegített” témák, ilyen pl. a Bubrihot a finnugrista pálya felé elindító egyik ok, a teuton/csud-kérdés ismételt tárgyalása (Tomelleri – Gorgyijenko 2020). Közismert a halála: rosszul lesz és meghal a professzor, szó szerint halálra üldözték, a marrizmus áldozata. Kevésbé ismert viszont emlegetése az ún. Szofin-ügyben (Kuznyecov 1994, Zagrebin – Kulikov 2009–2011: 154), és szinte ismeretlen a hetven nap története a halálraítéltek cellájában, majd váratlan szabadulása a magánzárkában töltött idők után (1938–1940).

Az új adalék a nyelvismeretre is vonatkozik: a finn nyelv megismerése hol kezdődött? A finnországi gyerekkorban, ugyanis – miként ez kiderült (Kolpakova 2015) – a „jó családból” származó Bubrih élete első hét évét Finnországban élte le, és a jó iskolák és a nyelvileg változatos környezet (a soknyelvű Péterváron túl pl. Rigában is hosszasan tartózkodott) segítette a nyelvtanulást. Sajnos, még nem tudjuk, hogy a 20-as évek közepétől a cári idők terepmunkáit felújítani, folytatni szándékozó finn tudósokkal milyen nyelven levelezett (Paavo Ravilával pl. 16 levelet váltott; ld. Salminen 2008, 2009). Az 1941 októberéből származó sajátkezű „káderlapján” nyelvismertéről ez olvasható: jól tud németül, franciául, mordvinul, gyengén angolul, olaszul, finnül, karjalaiul és „más nyelveken”. Komiföldre történt evakuálása idején az egyetemi/főiskolai előadások és szabad beszélgetés szintjén meglepően gyorsan elsajátította a komi nyelvet (Popov 2015).

A Bubrih-életrajzok még ma is jelentős hiányait, kihagyásait ugyan nem ártana pótolni, de jelenlegi ismereteink szerint közvetlen magyar vonatkozásai nincsenek, csak a finn kapcsolatainak léte egyértelmű. Ezt az említett személyes adatain kívül a cári Oroszországnak és az autonóm finn nagyhercegségnek „összenőtt” tudományos együttlétezése is magyarázta. A 20-as, 30-as

évek (tudomány)politikai jelenségeit valósággal napi szinten lehetne követni, de mégis hiányok vannak Bubrih életrajzában is, pedig „benne élt a korban”. Hiányzik az 1920-as évek második felének történetéből a cári idők finn–orosz terepkutatásainak újrakezdéséért folytatott levelezés teljes anyaga (a küzdelem némi sikerrel járt, ld. Kettunen és társai 1934-es utazásáról Kettunen 1941–1942). A Szovjetunió finn, magyar és bármiféle más tudományos kapcsolataival foglalkozó történészek, tudománytörténészek, párttörténészek stb. szintén ilyen egyenetlen forrástömegből dolgoznak. Hogy ez komoly probléma, azt jól mutatja például Zsirai Miklósnak a Финноугорский сборник² 1928. évfolyamáról írt ismertetése, ennek a Bubrihra vonatkozó része, amely a hétköznapi létet illető tájékoztatlanságnak, félreértéseknek köszönhetően néhány meglepő megállapítást tartalmaz (ld. alább).

Mikor, miért és hogyan lett a szlavista-indogermanista Bubrihból finnugrista? A Pétervárról nézve keletkutatásnak számító és Kazany központú finnugor kutatások önálló tudományággá tételéért (Gyepman 1929), a szovjet időkben az akadémiai-egyetemi oktatási-kutatási lehetőségek megteremtéséért folytatott küzdelemben fontos volt Bubrih professzorának, A. A. Sahmatovnak az emberi és tudósi útmutatása. 1925-ben a pétervári egyetemen létrehozták a finnugor tanszéket, amelynek vezetője – számos egyéb megbízatása és megpróbáltatása előtt és mellett – éppen D. V. Bubrih lett, miként említettük: „mindhalálig”.

2. Bubrih a német- és finnországi finnugrisztikáról

A jelentése 1928-ban jelent meg (a közlő újság, a *Научный работник просвещения* 5–6. számában, tehát feltehetően az év első felében). Ebben figyelmet keltő megállapítások olvashatók a német és a finn finnugrisztikáról – némi magyar összehasonlítással.

² А Финноугорский сборник összeállításáról 1927 márciusában hoztak határozatot. 1928-ban jelent meg, 1500 példányban. Az előszót Szergej Fjodorovics Oldenburg akadémikus írta. A kötet szerzőgárdájáról előbb-utóbb kiderült, hogy mind a nép ellen-sége, a fasiszta Finnország barátja és így tovább ... (többüket ld. Percsionkov 1991, 1995). A finnugor nyelvészetről szóló cikk szerzője Bubrih volt. A kötetről Zsirai (1928–30: 152) a következőket írta: „A Finnougorszkij Szbornik (Finnugor Gyűjtemény) az Orosz Tudományos Akadémia KIPS nevű bizottságának (Komisszija po izucseniju plemennogo szosztava naszelenija SSSR i szopredeljnelyi sztran) kiadványa, afféle zárszámadás az eddigi korszakok munkásságáról, de azzal, hogy számonveszi Oroszországnak az egyes finnugor tudományágakban végzett eddigi munkáját, voltaképpen a küszöbön álló új korszak számára óhajt kiindulási alapot, tanulságokat, útmutatásokat, célokat találni.”

Szerinte Germaniában tudományos diszciplinaként a finnugrisztika két oknál fogva egészen új: érdeklődést váltott ki, mert a finnugor nyelvű magyarok a németek szövetségesei voltak a háborúban, és mert voltak finnugor anyanyelvű oroszországi hadifoglyok. Csakhogy a háborús idők elmúltával kérdéses, hogyan tovább. Elsősorban Berlin jöhetett szóba, itt már működött a Magyar Intézet, benne „a nagyszerű tudós” Ernst Lewyvel (ahogy Bubrih jellemezte), volt könyvtár, az önálló kiadványok figyelemre méltóak, születek hangfelvételek, fordításokkal, latin betűs átiratokkal.

„Finnországban pont fordítva van” – írja Bubrih. Finnország Magyarországgal osztozik abban a megtiszteltetésben, hogy megteremtse a finnugor nyelvtudományt, a helyzet nem rosszabb, mint Magyarországon. Finnországban vannak intézmények, társaságok, egyetem, sőt ott van az új turkui egyetem (1920), viszont válságot okoz, hogy többen meghaltak (pl. Paasonen), többen egyéb elfoglaltság miatt mással foglalkoznak (pl. Setälä), új szakemberek csak a finnugor népek körében dolgozva tudnának formálódni, de ilyen finn terepmunka a Szovjetunió finnugor népeinél sok éve nincs. Bubrih kezdettől fogva tudta, már tanára, Sahmatov professzor példáján is látta, hogy a nyelvvel a nyelvet beszélők körében kell és lehet megismerni, gyűjteni kell, és ennek a friss, élő anyagnak az alapján kell művelni a tudományt. Amikor a szovjet finnugrisztika megteremtőjeként Bubrih neve hangzik el, akkor jogos azokra az expedíciókra gondolni, amelyeket ő maga vitt véghez vagy amelyeket mások az ő utasításai, illetve példája szerint szerveztek – ameddig lehetett, mert a finnugor „vidék” lokálpatrióta értelmisége hamarosan „a nép ellensége” lett. Például szolgálhat erre a komiföldi néprajzkutató, aspiráns, a korábban Bubrih által is támogatott G. Sztarcev.

3. Bubrih levele Berlinből (1927)

Bubrih útijelentésének magyar vonatkozásain túl van még egy dokumentuma Berlinből: a berlini Collegium Hungaricum levélpapírján 1927. szept. 22. keltezéssel Budapestre küldött levele, amelyet az általa is pártolt, fentebb említett komi-zürjén G. Sztarcev aspiráns érdekében írt – a név nélküli címezést, a megszólítás nélküliséget valószínűleg az magyarázza, hogy a Collegium Hungaricum igazgatójának, Gragger Róbertnek a váratlan halála miatti interregnum idején egy külföldi nem látta tisztán a helyzetet. Bubrih a berlini Magyar Intézet levélpapírján kollégiumi elhelyezést és szakmai támogatást kért a magyaroktól, felsorolva az aspiráns addigi munkáit. (Sztarcevről ma már terjedelmes szakirodalom olvasható, lásd pl. Terjukov komi néprajztörténetében).

Az MTA kéziratárának levéltári helyéből ítélve Szinnyei József akadémikus kezébe kerülhetett a levél. A magyar közbenjárás bizonyítéka, hogy Sztarcevnak a „korszerű”, vagyis gyenge papíron, egyszerű módon megjelentetett szovjet kiadású munkái közül több a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában, a könyvtárnak dedikálva megvan. „Hétköznapi” bizonyíték is akad a berlini tartózkodásra: Sztarcev Berlinből tudatta pétervári néprajzos professzorával, hogy sétált Bubrihhallal, és hogy kalapot vett magának...

4. Magyar szócikk az enciklopédiában

A Nagy Péter cár által 1725-ben alapított, 1726-tól működő orosz tudományos akadémia hosszú ideig egyszerre volt kutatóintézet és (felső)oktatási intézmény, expedíció-szervező, könyvkiadó, vagyis egy hatalmas, sokszínű birodalom tudományos életének központja. Jó fél évszázadba telt, mire „kinevelődtek” első saját akadémikusaik, de a külföldiek jelenléte és hathatós működése évszázadokon át meghatározó maradt.

1917-ben eljött az „újratervezés” ideje. A cári Akadémia mellé létrejött a Kommunista Akadémia (Коммунистическая Академия), amely kiadói tevékenységet is folytatott. Az enciklopédia- és lexikon-kiadás nehezen követhető nyomon, ugyanis a „szovjet” jelző használatba vételével megjelent a kiadványjegyzékekben a Nagy Szovjet Enciklopédia (Большая Советская Энциклопедия), amelynek voltak irodalmi szócikkei, de ugyanekkor a Kommunista Akadémia Nyelvi, irodalmi és művészeti szekciója is kiadta a saját irodalmi lexikonát Irodalmi Enciklopédia (Литературная Энциклопедия) főcímmel. Hogy bizonyos ideig párhuzamosan létezett a kétféle enciklopédia, arra találunk adatokat a Botka-bibliográfiában (1973): sokszor ugyanazon az oldalon mindkét enciklopédia szerepel. Nem tudható, hogy a Kommunista Akadémia és Irodalmi enciklopédiája mikor mennyire volt, mennyire lehetett közismert, ma is sokan csodálkozva értesülnek róla.

Az Irodalmi Enciklopédiában vannak olyan finnugor vonatkozású, a finnugor nyelvekről, finnugor nyelvű irodalmakról szóló, változatos terjedelmű szócikkek, amelyek oroszországi finnugor szerzői az illetékes kötetek megjelenésének idején már nem voltak szabadlábon. A szerkesztőbizottság tagjaként és magyar vonatkozású szócikkek szerzőjeként számos baloldali magyar emigráns is szerepel benne. (A Kommunista Akadémiát egyébiránt a 30-as évek közepén felszámolták.)

Bubrih szerzőként szerepel az enciklopédiának a magyar nyelvről szóló szócikke végén: KommAkLitEnc 2. kötet: венгерский или мадьярский язык (feltűnő e kettős névhasználat); a kötet megjelenésének évszáma bizonytalan: 1929 vagy 1930.

Nem tudjuk, hogyan került be Bubrih a szerzőgárdába. Magyar kapcsolatai aligha lehettek, bár jelentős számban éltek baloldali magyar értelmiségiek Petrográdban/Leningrádban, a nyelvtanulásra, nyelvgyakorlásra, megismerkedésre lett volna mód. Bubrihkal kapcsolatosan vannak olyan megjegyzések, miszerint „az obi-ugor nyelvek kivételével minden finnugor nyelvvel foglalkozott” – következik-e ebből az, hogy a nem obi-ugor magyarral igen? Az általános finnugor kérdések tárgyalása során az obi-ugor, illetve az ugor nyelvekre is „szokott” hivatkozni, igaz, hogy nem akkora horderővel, mint az ún. európai Oroszország finnugor nyelveire.

Az enciklopédiában forrásként megadott, német nyelven elérhető, és a leginkább a nagyközönségnek szóló nyelvismertető vagy a szigorúan tudományos művek alapján enciklopédia-szócikket írni – elvben – nem példátlan, csak hogy például a szócikkbeli hangzó táblázatokat nem találjuk meg a megadott forrásmunkákban; továbbá hivatkozik Deskó András 1856-ban megjelent magyar nyelvtanára (csuvas és cseremiszi párhuzamokkal és némi östörténeti kitekintéssel) (Deskó 1856, ld. Szíj 2013: 310–314). A források között első helyen szerepel Simonyi 1907-es nyelvtana.

5. Bubrih levele Szinnyei Józsefnek

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában két Bubrih-féle dokumentumot őriznek. Az egyik a már említett berlini levél Sztarcev komi aspiráns ügyében (Berlin, 1927. szept. 22.), a másik viszont korábbi: 1926. nov. 24-én Leningrádban keltezett, kézzel írt levél Szinnyei Józsefnek.

Tartalmilag főleg három része figyelemre méltó: kiderül belőle, hogy Bubrih „megkeresésére” Szinnyei megadta neki a könyvének³ az elérhetőségét, és Bubrih köszönettel jelezte, hogy a kiadótól megkapta a kért könyvet. A másik rész a Budapestre tervezett 1927-es, végül a finnországi országgyűlési választások miatt finn kérésre 1928-ra halasztott III. Finnugor Kultúrkongresszusról szól, abban a reményben, hogy kellő időben az oroszországiak értesülni fognak a rendezvényről. Hogy végül miért nem voltak jelen az 1928-as kongresszuson az oroszországi finnugor népek? Ezt a 2028-ra tervezett finnugor világgongresszusi jubileumra talán sikerül dokumentumokkal tisztázni. A harmadik részlet: a levél néhány mondata okulásul szolgál: Bubrih említi a *Finnougrovedcseszkij* [!] szbornyikot, tehát már 1926 novemberében szó volt a könyvről.

³ *Finnish-ugrische Sprachwissenschaft*. Sammlung Göschel. Walter de Gruyter, Berlin – Leipzig, 1922 [második, javított kiadás].

6. Zsirai Bubrihról

Zsirai a Nyelvtudományi Közlemények 47. számában publikált egy cikket: *Oroszország szerepe a finnugor tudománytörténetben* (Zsirai 1928–30: 151–154). Ebben az írásban vannak méltánytalanságok, meglepő megállapítások. Az egyik alig érthető vád „a merész tolláról nálunk ismert” Bubrih ellen a következő (154): „Nehezen hagyható azonban komoly megrovás nélkül Bubrihnak természetellenes sovinizmusból fakadó elfogultsága, amely oroszra üti az eddigelé nem-orosznak tartott finnugor nyelvészek jó részét. [...] Nem tudom, mit szólnak a finnek Castrén elvesztéséhez, az észtek Wiedemann, Weske, Anderson minden kétségen felüli orosz voltához!” Egy másik kritika ugyanott: „Azt hiszem, Bubrih szemmértékének csálékonyasága legfőképp [sic] a finn és a magyar nyelvű szakirodalomban való tájékozatlanság következménye. Sajnálhatja ezt a hiányt Bubrih is, de sajnálhatják részben a Szbornik többi fejezetének kidolgozói is.” – Itt bizony ezzel a kíváncsisággal Zsirai tévesztett mértéket és arányt. Erre pedig nagy szüksége lett volna, ha nem akart az elfogultság bűnébe esni: „Biztosra veszem, hogy a finnül és magyarul megjelent munkák tanulmányozása után sokkal kisebb elfogultsággal találkozánk, s az egész kötetet jellemezné a tárgyilagosságnak az a szelleme, amely most csak Oldenburg előszavára szorítkozik: »El kell ismernünk, hogy az orosz tudomány rendkívül keveset tett a finnológia terén ahhoz képest, amit kellett volna és kell majd tennie»”. Az nem derül ki, hogy kinek a javára volt elfogult Bubrih. Zsirainak tudnia kellett volna azt is, hogy jelen esetben a *finszkij* jelenthet *finnougorszkij*-t is, tehát nem finnológiáról, hanem oroszországi és nem „egyetemes finnugor nyelvészettörténetről” volt szó. – Nem tudjuk, értesült-e Bubrih a Zsirai-féle ismertetésről, és hogy a benne megnyilvánuló „kritikai elmeélhez” mit szolt.

Zsirai a Nyelvtudományi Közlemények következő számában is foglalkozott az oroszországi/szovjet finnugrisztika helyzetével, *A finnugor kutatások újabb alakulása* címmel (Zsirai 1931–1934: 106–114), most már realisabb friss hírek ismeretében, legalábbis az írás elején egy bekezdés erejéig. „Hogy a hátrányos változásokon kezdjük. Oroszországot manapság kínai fal zárja körül, csak elvétve juthat be kutató az orosz földön élő nyelvrokonainkhoz, holott a finnugor nyelv- és néptudomány kifejlődésében, európai színvonalra emelkedésében döntő jelentőségük volt azoknak a tanulmányutaknak, helyszíni anyaggyűjtéseknek, amelyeket főleg finn és magyar nyelvészek, etnográfusok és archeológusok annak idején akadálytalanul, sőt az orosz hatóságok és az orosz társadalom támogatása mellett végezhettek”. Zsirai itt egyértelműen közvetlen finn forrásokra épített. A „nyereség” kategóriába az első

világháborús hadifoglyoktól finnugor anyanyelvi anyag gyűjtésének lehetőségét sorolta.

7. A magyar nyelv oktatása a Bubrih-tanszéken

N. Ny. Kolpakova jelenlegi pétervári tanszékvezető szerint (2016) a magyar nyelv oktatása 1946-ban kezdődött a tanszéken azzal, hogy Bubrih meghívta tanítani Vera Szergejevna Ljubinszkáját. Kolpakova megfogalmazása szerint a tanításhoz nem állt rendelkezésre semmilyen segédeszköz, és nem volt oktatási tapasztalatuk sem. Elsősorban kétnyelvű szótárakra volt szükség.

Mindez igaz is, meg nem is. Voltak korábbi próbálkozások, elsősorban a korábban már említett Deskó András 1856-os magyar nyelvtanáról kell szólni. Ami pedig a magyar–orosz szótárügyeket és a magyar nyelv tanítását illeti, ehhez váratlan helyről szerezhetünk információkat. A cári hadsereg a birodalom nyugati határszélein állomásozva gondoskodott arról, hogy legyenek a határon túli területek nyelvein értő és beszélő (és persze katonai adatokkal is bánni tudó) emberei. A magyar nyelv tanításáról a varsói katonai körzet gondoskodott. Hogy ez mi módon történt, ha nem is volt katonai titok, a gyakorlati részletezése „civiliek” előtt tudománytörténeti tényként sem ismeretes, csak nagy vonalakban olvashatunk róla (Batyusin 2001, 2016).

A Bubrih-tanszéken többek között dolgozott egy sok nyelvet ismerő, nagy műveltségű, tudású munkatárs, Arkagyij Ivanovics Jemeljanov (1879–1942). Beszélt, kutatott nyelveinek felsorolásából rendszerint kimarad a magyar (de köztük van a votják, a cseremis és az obi-ugor, így, egyes számban, Финно-угорский сборник 1928: 127), holott magyartudására vonatkozó bizonyítékok akadnak. A csuvas népköltészet, néprajz jeles kutatója, Mészáros Gyula csuvas monográfiájáról írt ismertetése (Jemeljanov 1913) nagyon alapos nyelvismeretről tanúskodik. A másik adat egy V. A. Iljinszkij nevű gyakornoktól, későbbi aspiránstól származik, aki az egyik hivatalos jelentésében azt írta, hogy az 1926–27-es tanévben Bubrihtól finnt, az 1927–28-as tanévben Jemeljanovtól magyart tanult (Anfertyjeva 2013).

Ugyancsak Kolpakova említi, hogy Bubrihnak vannak érdemei a magyar nyelvvel kapcsolatos orosz szakszókincs megteremtésében. Itt jegyzem meg, hogy ennek a szakszókincsnek a teljességére törekvő kutatása még várat magára. Nemcsak a szavak mint szótári egységek lennének érdekesek, hanem a bennük megtestesülő nyelvi világ is. Mindenesetre Bubrih már a Kommunista Akadémia irodalmi enciklopédiájának magyar szócikkével szerzett erre vonatkozó tapasztalatokat.

8. A szótárak, szerzőtársak, munkatársak

Bubrihot 1941-ben Komiföldre evakuálták. Az adatok a börtönből való szabadulását, Pétervárról Sziktivkarba kitelepítésének pontos idejét illetően mintha ellentmondásosak lennének, de egyvalami bizonyos: létezik egy olyan orosz–magyar szótár, amelyben szerepel a neve. Vjacseszlav Popov, aki Komiföldön megismerkedett Bubrihhal, ezt a munkát katonai szótárként említette. Az oroszországi hivatalos könyvtári címleírásokat idézve erről a munkáról van szó:

Русско-венгерский словарь [Текст]: около 25 000 слов / сост. Э. С. Хаас. Москва, Гос. издательство иностр. и нац. словарей, 1947. 443 с. Прил.: краткий граммат. Справочник венгер. яз./ Сост.: Бубрих Д.В., Хаас Э.С.: с. 416–443. 10 000 экз., 10.50 р.

Ennek a szovjet kiadásnak a magyarországi másolata:

Haasz, E. Sz.: Russzko-vengerszkij szlovar'. Bp. 1949 [1950]. Új Magyar Könyvkiadó. 443 l. (Az 1947-es moszkvai kiadás kliséje után készült.) (Kisszótár.)

A „fordítottja”, vagyis a magyar–orosz szótár:

Káhana, M. G.:⁴ Vengerszko-russzkij szlovar'. Pod redakcij V. V. Rudasa. Bp., 1949 [1950]. Új Magyar Könyvkiadó. 383 l. (Az 1946-os moszkvai kiad. új lenyomata.) (Kisszótár.)⁵

Az orosz–magyar kisszótárban szerző/szerkesztő/összeállító Эмма Сигисмундовна Хаас neve az 50-es évek hazai szótárjegyzékeiben már mint egyedüli szerző és Haász Árpádné néven szerepel. Emma Szigiszmundovna (?1894–1967) Haász Árpád (1896–1967) közgazdász pártpolitikusként a felesége volt. A magyar nyelv ismerete révén sokféle munkája volt emigrációja idején. A katonai hírszerzés nyelvismeretét igényelt, és a jó tanárra szüksége volt a Biasi-féle katonai hírszerző- és elhárítóképzőnek és a moszkvai rádió magyar adásának is, és mint látható – különféle minőségekben – a kétnyelvű szótárak készítésében is részt vett. Emma Szigiszmundovna Moszkvából hazatérve az Orvostudományi Egyetem orosz tanszékének vezető oktatója lett. A Párttörténeti Intézet adattárában levő bejegyzés szerint (No. 757/8) 1948. 05. 29-én „Haász Árpádné tanári rehabilitálása megtörtént”. A szótárkészítéssel itthon is, továbbra is foglalkozott, pl. szerzőként szerepel a neve az 1952-es *Orosz–magyar kéziszótár* címlapján is.

⁴ A név helyesen: Káhana.

⁵ Ismerteti: Trócsányi 1950: 46–47.

Az 50-es évek elején megjelent szótárakban hol munkatársként, hol szerkesztőként felbukkan Klara Majtyinszkaja neve. Klara Jevgenyevnát, vagyis „Klára nénit” (1907–1991) a moszkvai akadémiai Nyelvtudományi Intézet Finnugor részlegéből számosan ismerhettük. A részleg V. I. Litkin vezetése idején csak finnugor anyanyelvű kutatókat foglalkoztatott, és köztük a magyar nyelvet képviselő Klára néni nélkülözhetetlennek bizonyult, széleskörű tárgyi tudása, sokoldalúsága és hallatlan munkabírása közismert volt (Fegyűnyova 2008). Bizonyára jól ismerte az imént említett Emma Szigiszmundovnát, munkatársak is lehettek több vonatkozásban, pl. a moszkvai rádióban, a katonai és civil felsőfokú nyelvtanításban, a szótárkészítésben. Majtyinszkaja eredetileg a budapesti Zeneakadémián tanult, majd 1931-től Moszkvában élt. Germanistának készült. A háborús körülmények következtében lett finnugrista. Hogy ebben Bubrihnak volt-e szerepe, még nem tudjuk. A két név többször is egyszerre említődik, pl. a szótár grammatikai függelékét a többedik kiadás során ő fordította magyarról oroszra; a Magyar Nyelvőrben az ő fordításában jelent meg Bubrihnak az alapos, hiányt pótló és ma is tanulságos cikke: *Finnugor nyelvtudomány a Szovjetunióban* (1948). (Nem tudni, értesült-e erről a magyar közlésről Bubrih, a munkásságjegyzékében nem tüntetik fel.) A Bubrih – Haas-féle 1947-es szótár legeslegutolsó oldalán találunk egy figyelemre méltó „pozíciót”: ’tudományos ellenőr-szerkesztő’, aki jelen esetben nem más, mint Klara Jevgenyevna Majtyinszkaja.

Az orosz–magyar szótár végén található „melléklet” a magyar nyelvet úgy mutatja be, hogy még a magyar anyanyelvű is érdeklődéssel nézegetheti a különféle megállapításokat, táblázatokat (I–IX, 423–431), a ragozási szempontból összeállított szójegyzékeket.

A magyar nyelvtan egyik „sarokköve” az eset (or. *падеж*). A problémát az okozza, hogy az orosz előjáróknak miféle végződések felelnek meg értelmileg, és van-e velük formai gond. Az 1947-es moszkvai szótárban ezt olvashatjuk: „Sok eset van. Három alapeset van, alany, részes és tárgyeset. Az alapeseteken kívül van még egy sor helyhatározó, amelyek ebben az útmutatóban abban különböznek egymástól, hogy milyen kérdésre felelnek”⁶ (417) – ha példák nem lennének, bizony bajban lennénk...

Kérdések motoszkálnak az ember fejében a szótári nyelvtant látván: mennyi ebben Bubrih munkája? Ennyire tudott magyarul? Ennyire átlátta a magyar grammatika szerkezetét? Minden példaszót értett és tudott használni?

⁶ Падежей много. Основных падежей три. Именительный, дательный и винительный. Кроме основных падежей есть ряд обстоятельственных, отличающихся в данном справочнике вопросами, на котором отвечают.

Ha ez a grammatika közös munka eredménye, kinek milyen része volt benne? Ha csak a nevét adta, ugyan miért tette volna?

*

Bubrih tevékenységének fő vonalai ismertek, neve a magyar és a nemzetközi szakirodalomban általában magától értetődően szerepel. A szakterületenkénti idézettsége mindmáig magas. A róla szóló, illetve az őt is érintő tudománytörténeti írások közül természetesen a különféle évfordulók alkalmából megjelent cikkgyűjtemények álltak és állnak elő újdonságokkal. Ezekről mi, magyarok is értesülünk, ha másként nem, ismertetésként. A világháló korában ez könnyebbnek tűnik, de régen ilyen hiánypótlás volt pl. Erdődi Józsefnek több oroszországi, a bubrihi kezdemény életképességét bizonyító finnugor konferenciáról szóló tájékoztatása (Erdődi 1960, 1962) és a *Három Bubrihnak szentelt emlékkönyv* című ismertetése (Erdődi 1963). Az utóbbi időben a szentpétervári egyetem, Bubrih egykori tanszéke és Bubrih tevékenységének további fő színterei – Petrozavodszk, Szaranszk, Sziktivkar – igyekeznek kisebb-nagyobb tudománytörténeti újdonságokkal előállni (például Jermakova 2011; Kolpakova 2015, 2016; Popov 2015; Tomelleri – Gorgijenko 2020 és hosszan sorolhatnánk) – ezeket köszönettel vesszük.

Irodalom

- Anfertyjeva, A. Ny. [Анфертьева, А. Н.] (ред). 2013: Материалы к истории ИЛИ РАН (1921–1934) IX/1. Материалы к истории Института лингвистических исследований РАН 1921–1934 гг. (от Института яфетидологических изысканий до Института языка и мышления им. Н. Я. Марра). Наука, Санкт-Петербург.
- Batyusin, Ny. Sz. [Батюшин, Н. С.] 2001: Тайная военная разведка и борьба с ней. X-History, Москва.
- Batyusin, Ny. Sz. [Батюшин Н. С.] 2016: У истоков русской контрразведки. Сборник документов и материалов. <https://books.google.ru/books?isbn=5457979687>
- Botka Ferenc 1973: Magyar szocialista irodalom oroszul. 1921–1945. Bibliográfia. Budapest.
- Bubrih, D. V. [Бубрих Д. В.] 1928: Финно-угорское языкознание в Германии и Финляндии. Научный работник просвещения 1928/5–6: 109–111.
- Bubrih, D. V. [Бубрих Д. В.] 1948: Finnugor nyelvtudomány a Szovjetunióban. Magyar Nyelvőr 72: 1–7.
- Deskó András 1856: Венгерская грамматика с русским текстом и в сравнении с чувашским и черемисским языками. Санкт-Петербург.

- Dubrovina, Z. M. [Дубровина, З. М.] 1962: Дмитрий Владимирович Бубрих как исследователь финно-угрских языков. In: Дубровина, З. М. (отв. ред), Финно-угорская филология. Издательство Ленинградского университета, Ленинград. 5–18.
- Erdődi József 1960: A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 3. konferenciájáról. [Ismeretetés.] Nyelvtudományi Közlemények 62: 158–161.
- Erdődi József 1962: A Szovjetunió finnugor nyelvészeinek 4. konferenciájáról. [Ismeretetés.] Nyelvtudományi Közlemények 64: 379–383.
- Erdődi József 1963: Három Bubishi szentelt emlékkönyv. [Ismeretetés.] Nyelvtudományi Közlemények 65: 478–480.
- Fegyonyova, G. A. [Федюнева, Г. В.] 2008: К 100-летию Клары Евгеньевны Майтинской. *Linguistica Uralica* 44/2: 136–139.
- Gerd Kuzebaj [Герд, Кузедбай] 1929: Письмо Бубриху Д. В. In: Кузнецов 1994: 430–431.
- Gyerman, I. Ja. [Депман, И. Я. 1929]: К истории финноугроведения в России 1928. Сборник ЛОИКФУН–1: 130–146.
- Jemeljanov, A. I. [Емельянов А. И.] 1913: Д-р Дюла Месарош, Памятники старой чувашской веры. Будапешт, 1909 [Рецензия]. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете 28/6: 566–584.
- Jermakova, T. V. [Ермакова, Т. В.] 2011: Институт буддийской культуры АН СССР (1928–1930 гг.). Четвертые востоковедные чтения памяти О. О. Розенберга. 251–260. http://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/b_rosenberg_conference_4_2011_21_ermakova.pdf
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] 1975: Бубрих Д. В. – очерк жизни и деятельности. Ленинград.
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] 1990: Д. В. Бубрих – основатель советского финно-угроведения. *Linguistica Uralica* 26: 62–67.
- Kettunen, Lauri 1941–1942: Mitä näimme Venäjällä Vepsän matkalla 1934. *Heimotyö* 5: 105–133.
- Kolpakova, N. Ny. [Колпакова, Н. Н.] 2015: Д. В. Бубрих: открывая заново (к 125-летию со дня рождения). Материалы научной конференции «Бубриховские чтения: гуманитарные науки на Европейском Севере». Петрозаводск 1-2 ноября 2015. 5–9.
- Kolpakova, N. Ny. [Колпакова, Н. Н.] 2016: Д. В. Бубрих и первые русско-венгерский и венгерско-русский словари. XLV Международная филологическая конференция Санкт-Петербург.
- Kuznecov, Ny. Sz. [Кузнецов, Н. С.] 1994: Из мрака... Изд. Удмуртского университета, Ижевск.

- Maticsák Sándor 2015: 125 éve született D. V. Bubrih (1890–1949). *Folia Uralica Debreceniensia* 22: 408–411.
- Moksin, Ny. F. [Мокшин, Н. Ф.] 1990: Величие и трагедия таланта. К 100-летию со дня рождения Д.В. Бубриха. *Север* 1990/7: 143–153.
- Nagurnaja, Sz. V. [Нагурная, С. В.] 2015: Роль Д. В. Бубриха в создании единого карельского языка. Материалы научной конференции «Бубриховские чтения: гуманитарные науки на Европейском Севере» Петрозаводск 1-2 октября 2015 г. Петрозаводск 2015. 259–266.
- Percsionok, F. F. [Перчёнок, Ф. Ф.] 1991: Академия наук на «великом переломе» Вып. 1. Москва. 163–235.
- Percsionok, F. F. [Перчёнок, Ф. Ф.] 1995: К истории Академии наук: снова имена и судьбы... Список репрессированных членов Академии наук. 141–210.
- Роров, А. И. [Попов, А. И.] 1953: Памяти Д. В. Бубриха (к третьей годовщине со дня смерти). *Ученые записки ЛГУ* 1953/157: 237–245.
- Роров, V. A. [Попов, В. А.] 2015: Деятельность Д. В. Бубриха в Коми пединституте (к 125-летию со дня рождения чл.-кор. АН СССР Д. В. Бубриха). *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2015/9: 51–55.
<https://e-koncept.ru/2015/15309.htm>
- Salminen, Timo 2008: *Aatteen tiede. Suomalais-Ugrilainen Seura 1883–2008*. SKS, Helsinki.
- Salminen, Timo 2009: In between research, the ideology of ethnic affinity and foreign policy: The Finno-Ugrian Society and Russia from the 1880s to the 1940s. *The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 258. Helsinki. 225–262.
https://www.sgr.fi/sust/sust258/sust258_salminen.pdf
- Szenkevics-Gudkova V. V. 1950–1951: D. V. Bubrih, a finnugor nyelvek kutatója. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 302–420.
- Tomelleri V. Sz. – Gorgyijenko F. V. [Томеллери, В. С. – Гордиенко, Ф. В.] 2020: Д. В. Бубрих и догерманский субстрат: статья «о языковых следах финских тевтонов-чуди» (1926) и ее неопубликованные варианты. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием «Бубриховские чтения: задокументированное народное слово». 27-28 октября 2020 г. Петрозаводск.
- Trócsányi Zoltán 1950: A moszkvai orosz–magyar, magyar–orosz szótár. *Magyar Nyelvőr* 74: 46–47.
- Zagrebin, A. Je. – Kulikov, K. I. [Загребин, А. Е. – Куликов, К. И.] 2009–2011: Приникновеник и применение лискупса национальности в России и СССР в конце XIX – первой половине XX вв. *Тарту ЭНМ* 2009/2011: 149–163.
- Zsirai Miklós 1928–1930: Oroszország szerepe a finnugor tudománytörténetben. *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 151–154.

Zsirai Miklós 1931–1934: A finnugor kutatások újabb alakulása [ismertetések és bírálatok]. Nyelvtudományi Közlemények 48: 106–114.

Финноугорский сборник 1928. Труды Комиссии по изучению племенного состава населения СССР и сопредельных стран № 15. Под ред. академика С. Ф. Ольденбурга и И. А. Андреева. С этнографической картой. Ленинград Издательство Академии наук СССР.

*

On the Hungarian-related aspects of Bubrikh's life and work

In this paper, I attempt to collect the Hungarian-related aspects from the life and work of D. V. Bubrikh, the father of Soviet Finno-Ugric studies. Some examples from his work for such lesser known texts on the Hungarian language are as follows: an entry about the history of the Hungarian language in the Literary Encyclopedia of the Communist Academy (1929); two letters of his as preserved by the Library of the Hungarian Academy of Sciences (1926 from Leningrad, 1927 from Berlin); the grammar appendix of the 1947 Russian–Hungarian pocket dictionary. He considered the Collegium Hungaricum in Berlin exemplary from the point of scientific management; he started the introduction of Hungarian language at university level. It is unclear whether he was aware of the Hungarian-language publications from and about him in the years preceding his unexpected death in 1949.

Keywords: Soviet Finno-Ugric studies, D. V. Bubrikh, history of science, Russian–Hungarian connections.

ENIKŐ SZÍJ

Online számi

TAMÁS Ildikó

ELKH BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest
tamas.ildiko@abtk.hu

Tanulmányomban egy kiválasztott téma (a számi identitás megjelenésének) elemzéséhez két számi Instagram profil vizsgálatára vállalkozom. Mindkét közösségi oldal mémekre specializálódott, kizárólag a számikat érintő tematikával, üzeneteikkel azonban tágabb közönséget is megcéloznak. Ez utóbbi megnyilvánul a minimum két, de sokszor három nyelv párhuzamos használatában, és a képek alatt megjelenő magyarázatokban is. Mielőtt a vizsgált tartalmak részletesebb bemutatásába kezdenék, röviden ismertetem a kutatás diszciplináris keretét. Azt a kérdést vizsgálom, hogy a számi identitás egyik emblemikus eleme hogyan transzformálódik az offline diskurzusokból az online folklórra.

Online folklorisztika

Napjainkra az internet a hétköznapi tevékenységek részévé vált, és a folklorisztikában is egyre nagyobb teret kapnak a digitális regiszterekre vonatkozó kutatások.¹ Ez utóbbiak (pl. Blank 2013; Howard 2009) arra is felhívják a figyelmet, hogy nem érdemes mereven elkülöníteni az online és az offline folklórt, hiszen egyrészt jelentős átjárás van a kettő között, másrészt a populáris kultúrát vagy „modern folklórt” közösen alkotják. A jelen vizsgálat elsősorban a mémekre szorítkozik, de olyan értelmezési keretben, amelyben az

¹ Az, hogy a kutatók mit tekintenek a folklór tárgyának, időről időre változik, de földrajzilag, illetve tudományos műhelyenként is nagy eltéréseket mutat. Az európai folklórkutatás a kezdetekben egy kiragadott társadalmi rétegre (a parasztságra) és a szóbeliségben élő tudásra koncentrált, ez később bővült a szélesebb társadalom, illetve az írásbeli regiszter, újabban pedig az online tér bevonásával. Az irodalmi műfajok mintájára alkotott tipológia (népdal, mese, monda, ballada stb.) azonban lassabban változott, amely időnként néhány folklórjelenség gyűjtését és vizsgálatát is a háttérbe szorította.

offline – online színterek kezdetekben nagyon éles dichotómiája kevésbé érvényesül. A kiválasztott bejegyzéseket, mémeket tágabb online kontextusba helyezem, a szóbeliségből ismert folklóralkotásokkal és a sajtóban vagy online orgánumban megjelenő narratívákkal is összevetem. A terjedelmi korlátok miatt arra nincs lehetőség, hogy részletesen ismertessem az online folklór kutatásának módszereit és perspektíváit, így csak néhány lényeges szempontot emelek ki.

A folklóralkotások gyorsan megtalálják a kommunikáció újabb és újabb csatornáit, és ezzel párhuzamosan az adott közeg által kínált eszköztárat is kiaknázzák, sőt, az is előfordul, hogy egyes műfajok (pl. az alkalmi köszöntők) fellelevenítése, újabb térnyerése kifejezetten a modern közlésformáknak (pl. sms, chat) köszönhető (utóbbira ld. pl. Kriston Vizi 2006). Ebből is következik, hogy nem teljesen új jelenségekkel állunk szemben, mint ahogy az is nyilvánvaló, hogy nem csak a hagyományos folklórműfajok jelennek meg az interneten.

A folklorisztika korábbi módszerei, mint a variánsok gyűjtése, a motívumok, formulák vagy a nagyobb tartalmi egységek (pl. szűzsék) vizsgálata, jól alkalmazhatók az online alkotások esetében is. Ez utóbbiakra is sok szempontból érvényesek a folklór alapvető kritériumai: 1. (általában) nem ismerjük az alkotó személyét; 2. az alkotásra jellemző a formulaszerűség (közösségi használatban lévő elemekből épül fel); 3. variánsokban hagyományozódik (az alkotások nem egyetlen formában léteznek, a megosztók, felhasználók némelyike saját változatot hoz létre); 4. tartalmában pedig az adott közösség számára érthető, gyakran közérdekű vagy aktuális témák jelennek meg.

A hazai folklorisztikában a mémek feldolgozásával kapcsolatban egyelőre kevés tanulmány említhető (ld. pl. Domokos – Vargha 2015; Tamás 2021). Mivel a jelen írás a mémek vizsgálatán alapul, az általam javasolt definíció után ismertetem a felhasznált elméleti és módszertani keretet.

A mém tartalmilag és/vagy formailag közös jellegzetességekkel bíró, aktuális és közérdekű üzenetet közvetítő digitális alkotások csoportmegnevezése. A mém létrehozója általában ismeretlen, maga is a közösségi médiában tárolt tartalmak és sémák alapján alkot, tehát a szabadon hozzáférhető (informális) közösségi tudás- és eszközkészletből merít. A mémeket az internetfelhasználók nemcsak terjesztik, időnként módosítják is, tehát variánsok sorát hozzák létre. A mémek közös ismérve az aktualitásokra reflektáló üzenet, amelyben megjelenhet társadalomkritika, irónia, a központi/hatalmi diskurzussal szembeni vélemény (*vernacular authority*, Howard 2009, 2011), vagy éppen egy, a közösséget (illetve azon belül többeket) érintő probléma, trauma feldolgozására irányuló javaslat. Mindez ritkán fogalmazódik meg nyíltan és egyenesen, sokkal jellemzőbb a humoros, parodikus, kétértelmű és számos

egyéb – nyelvi és képi – eszközt mozgósító megoldás. A mém kifejezés Richard Dawkinstól ered (Shifman 2014), de gyorsan émikus megnevezéssé is vált a világ legkülönbözőbb nyelveiben (szakszóból köznyelvi szóvá vált).

A verbális és vizuális nyelv kreatív használata az a terület, ahol a legtöbb tennivaló van a kortárs folklórkutatásban, hiszen a téma a hazai és külföldi szakirodalomban is nagyon alulreprezentált (Voigt 1983: 487). A kreativitás a folklór központi fogalmaként az utóbbi évtizedben a külföldi szakirodalomban is felmerült. Trevor Blank szerint sokkal hangsúlyosabb helyet kelle-ne, hogy kapjon a folklórértelmezésben, mint a korábban túlértékelt szerepű szóbeliség és hagyomány (Blank 2009: 6), ezért az anyag bemutatásában és elemzésében ezt a szempontot is figyelembe veszem.

Az elemzett forrásanyag

A nyelvészeti és folklorisztikai vizsgálat tárgyául a *@samiskmeme*; *@saamiresiliencememes* Instagram profilokat választottam. Ezek nevükben is utalnak a számi tematikára, valamint a tartalmak feldolgozásának, közre-adásának módjára. A 2036 követővel rendelkező *samiskmeme* 76, a 1770 követőt számláló *saamiresiliencememes* pedig 68 bejegyzést tartalmaz.² Az előbbi szélesebb tematikát ölel fel, az utóbbi a közvetíteni kívánt üzenet szempontjából egységesebb, főként politikai tartalmú, az őshonos számik jogait védő, vállaltan aktivista irányultságú platform. Ennek ellenére a felhasznált sémák szempontjából jelentősek az átfedések a két profil anyagában. Az oldalak aktív látogatóinak száma (a kedvelések alapján) mindkét esetben 200 fő körül lehet, de vannak 400 fölötti lájkkal rendelkező bejegyzések is, ami alapján mintegy ezres nézettséget feltételezhetünk; ez az északi számit beszélők csekély százaléka. A véleménynyilvánítók („kommentelők”) aktivitása jóval alacsonyabb, a hozzászólások száma ritkán haladja meg a tízet, és ezek nagy része is inkább csak emotikonokat tartalmaz vagy más profilokat jelöl meg.

Mindkét profilt bő négy hónapja követem, a publikált tartalmakat külön mappákban archiválom, tematikusan és formai szempontból pedig almappákat is létrehozok a közös jellemzőkkel rendelkező alkotások számára. A jól elkülöníthető típusokat és az összetartozó variánsokat tehát szisztematikusan tárolom, a jelen tanulmányban azonban a kutatói kérdés szempontjából másodlagos a tipológia, elsősorban kontextuális elemzést végzek. Saját archívumomban a mentések teljes képernyős fotók formájában történnek, ezek tartalmazzák a publikálás dátumát, a mentés időpontjában aktuális kedvelések számát, a képaláírásokat, és a hashtageket (részben vagy egészében, a meny-

² A hivatkozott adatok a tanulmány lezárásának idején érvényesek (2021. 11. 07.)

nyiségtől függően). Ha nem látható egyben az összes hashtag (#), arról külön képernyőfotót készítek, miként a hozzászólásokról is.

Külön figyelek a két profil közötti tartalmi és formai átfedésekre, amelyek egy külön mappában is helyet kapnak. Az ilyen alkotások egymás variánsainak tekinthetők, amit a következő két példa szemléltet:

1.

2.

Az 1. és 2. kép nemzetközileg kedvelt mém típus, és számos magyar változata is ismert (ugyanahhoz a fényképhez, mintegy kerettörténethez más-más szöveges tartalmat illesztve változtatják meg a lényegi mondanivalót). Az első esetben a séma politikai üzenetet hordoz: a számik és a „telepesek” (gyarmatosítók) közötti ellentétre utal. A kívülálló felszínes, homogenizáló szemlélete kerül szembe a helyi kulturális sokszínűséggel. Az *egy szemben a sokkal*, az *idegen szemben a sajáttal* oppozíciók a névhasználatban fejeződnek ki. A pejoratív jelentésárnyalatú *lapp* szót tartalmazó, általánosító és idegen *Lapland* földrajzi név áll szemben a számik által lakott térség különböző számi nyelvváltozatokban felsorolt megnevezéseivel. A 2. képen az északi-számi létige (*leat*) Du. 1. (*letne*) és Pl. 1. (*leat*) alakjainak megkülönböztetése a párkapcsolati hűség kifejezőjévé válik. Elgondolkodtató, hogy a nyelvtanilag helytelen *mii letnet* forma (a helyes *moai letne* helyett) pusztán tévesztés-e az alkotó részéről, vagy utalás a számi–idegen oppozícióra.³ Az utóbbi jelentés-sík érvényét támasztja alá az Instagram profil számos egyéb olyan tartalma,

³ Az internetes bejegyzésekben általában jellemző a nyelvi standard elhagyása, illetve hanyagolása. Ez nem csak a számik esetében igaz, a nemzetközi anyag nagyon hasonló ebben a vonatkozásban. Az online verbális tartalmak sokkal közelebb állnak a hétköznapi, szóbeli kommunikációhoz, a nyelvi hiba, az eltérő írásmód, a szegmentálás megváltoztatása pedig bizonyos esetekben a szójáték eszköze, ami többlet jelentésekkel gazdagíthatja az üzenetet.

amely arról szól, hogy egy külföldi képtelen tökéletesen elsajátítani a számit. Mindemellett a számik elégtelen anyanyelvi ismerete, és a számi nyelv jelenlegi változása is sokszor panaszként fogalmazódik meg a bejegyzésekben.

Mindkét vizsgált oldalon találhatók nemzetközi elterjedésű mémes alapklisék és speciális számi sémák is, amelyek lehetnek kiragadott kulturális jelenségek (kézműves tárgyak, viseletdarabok stb.) vagy kortárs számi filmek, esetleg közszereplők fotói vagy róluk készült rajzok, animációk stb. Mindkét típushoz álljon itt két-két példa szemléltetésül. A 3. kép az őslakosok elemi problémáit ábrázolja, egyben illusztrálja a számi mémek egyik alapvető szerepét. Ezek ugyanis újabb eszközök a közös sors megjelenítéséhez, az összefogásra való buzdításhoz és egyben a jogokért való együttes kiálláshoz és a tiltakozáshoz. Mindennek vannak előképei és párhuzamai. Említhetők például a vizuális művészet eszközeit politikai üzenetek megfogalmazására használó aktivista csoport, a *Suohpanterror*⁴ plakátkampányai, amelyek offline és online formában is megjelennek újra és újra. A gyarmatosítás továbbra is az egyik leggyakoribb és sokféle megfogalmazásban megjelenő téma az internetes számi profilokon. A 4. kép *A muzsika hangja* című film (1965) egyik ikonikus, mémekben is gyakran felhasznált képkockája, kreatívan, számi tartalommal formálva. A számi felirat fordítása: „végre a nyári szállásra érek”. Természetesen az üzenet csak azok számára érthető, akik ismerik a számik réntartással együtt járó kétlakiságát, a téli és nyári szálláshelyek közötti periodikus költözés hagyományát. A 5. és 6. számú példaim egyike a Nils Gaup által rendezett, a magyar közönség számára *Nyomkereső* címmel vetített számi film (*Ofelaš*, 1987) egyik jelenete a főszereplővel (egy teljesen más kontextusba helyezve), a másik pedig egy számi sámán (egészen pontosan az egyik legismertebb sámánábrázolás a történeti forrásokból).⁵ A sámándob mint autentikus és emblematisztikus számi tárgy összekapcsolása a formájában ugyan hasonló, de idegen, egyben a globalizációt is szemléltető motívummal jól illusztrálja, hogyan érik el a mémek a humoros hatást a szokatlan és váratlan asszociációk megidézésével. A számi felirat fordítása: „amikor egy másik világba/dimenzióba kellene látnod [szakrális értelemben], de nagyon éhes vagy”.⁶

⁴ A *Suohpanterror* ('lasszóterror') egy számi művészekből álló, 2012-től fennálló aktivista csoport. Részletesebben ld.: <https://www.facebook.com/suohpanterror>.

⁵ Leem 1767.

⁶ Megjegyzés: az első szövegben szereplő *geasseorohat* 'nyári szállás' illativusi alakja helyesen: *geasseorohahkii* lenne.

A második két mém a nemzetközileg elterjedt „Amikor...” szövegformulát alkalmazza.⁷

3.

4.

5.

6.

⁷ Ez utóbbi típusra jellemző, hogy tipikusnak tekinthető, képeken keresztül jól bemutat-
ható jelenségekre (pl. jellegzetes arckifejezés, testtartás, helyszín), és az általuk közve-
tített érzelmekre épülnek. A mimika által közvetített attitűdhöz rendelnek hozzá egy-
egy állítást vagy „tipikus” szituációt. A verbális tartalom állandó formuláris eleme a
„mikor/amikor” bevezetés.

Az ábrázolásmódban megmutatkozó kreativitás, az így létrejövő csattanó vagy humor az az elem, ami az üzenet közvetítését elősegíti, kiemeli a mémet az egyszerű véleményalkotás online tartalmi közül. A mémek esetében ugyanis mindig az üzenet van a középpontban, aminek a „megfogalmazását”, „előadásmódját” jelentik a visszatérően megjelenő képek és a szövegek. Az üzenet, miként a mozgósított motívumok, formulák és klisék is egy tágabb, az online regiszter kereteit is átlépő intertextuális diskurzus részei. Éppen ezért csak azok képesek az üzenet dekódolására, akik „kontextusban” vannak. Ismerik a nyelvezetet, legyen szó az online közösségi kommunikáció rövidítéseiről és egyéb kódjairól, a felhasznált képek forrásáról (pl. filmből származó kép alkalmazása esetében az adott jelenet, sőt a teljes film mint értelmező környezet nagyon fontos a többletjelentések megértéséhez). A formailag hasonló típusba tartozó mémek ismerete szintén releváns lehet, valamint tudni kell, melyek azok a társadalmi és kulturális események, amelyekre ezek a tartalmak reflektálnak. Természetesen az értelmezésnek különböző szintjei vannak, de az áttételes jelentések csak a beavatottak, illetve azonos diskurzusokban otthonos megtekintők, felhasználók számára adóttak. A mémek (legtöbb esetben) azonban nem szűk közönségnek készülnek, vagyis nemcsak egy-egy kisközösség speciális tudására alapoznak. Éppen ezért talá-lunk angol nyelvű mémeket is az általam vizsgált online platformokon is.

A tanulmányomban bemutatott mémek esetében a szándék, hogy minél szélesebb számi közönség – és a velük kapcsolatban élő más nemzetiségűek, vagy a még tágabb környezet – felé is kommunikáljanak, sokszor tetten érhető. A feliratok kölcsönös (angol, norvég, számi) fordításai megtalálhatók a képek alatt (néha ugyanazt a mémet eleve több nyelven is közlik), és a kommentek is segítik a megértést. Ugyanakkor, mint ahogy vannak csak egy-egy etnikum, vagy más alapon szerveződő (pl. valamilyen rajongói) közösség számára feltáruló jelentéssíkok, az általam követett oldalakon is található olyanok, amelyek kizárólag a belső diskurzusokban otthonosan mozgó felhasználók számára hozzáférhetőek. Ebből a szempontból nemcsak a számik és nem számik, hanem a különböző számi közösségek között is vannak jelentős cezúrák, ezt szemlélteti a következő példa, amelyben valószínűleg két norvég dalra történik utalás, és ezen keresztül pedig az egymás megértésének nehézségeire, sőt, a kommunikáció teljes feladására.⁸ (A kevert nyelvű, számi és számi toldalékokkal ellátott norvég szavakat tartalmazó felirat megértését az angol képaláírás segíti):

⁸ A mém norvég nyelvű részleteinek értelmezésében Tillinger Gábor volt segítségemre, ezúton is köszönöm!

7.

A vizsgálatom tárgyát képező mémek esetében azok közül választottam példákat, amelyek a tágabb számi kultúra kontextusában is elhelyezhetők. Tanulmányban a terjedelmi korlátok miatt egyetlen tematikus csoportot mutatok be, a számi identitás egyik fontos elemét: a hidegtűrést, amely a mi – ők oppozíció egyik meghatározó, gyakran tematizált szegmense.

A sarkvidéki hideg bírása mint etnikus specifikum

A számik specializálódott kultúrájának egyik sarokkövét jelenti a kreatív alkalmazkodás az extrém hideghez. A hőszigetelést (legyen szó a lakóházakról, -sátrakról vagy az öltözetről) a helyben elérhető, saját természeti környezet nyújtotta eszközökkel tudták megoldani a múltban, és sokan továbbra is erre törekednek (Magga 2015). Mindez a hétköznapi kommunikációban, a médiában és hagyományos folklóranyagban is visszatérően megjelenik, sokszor olyan szövegkörnyezetben, amelyben a hiteles, hidegtűrő északit a számik, a zord éghajlattel szemben tehetetlen „déli” népességet pedig a norvégok, svédek, finnek stb. testesítik meg. A kipellengérezés tárgyát alkotja pl. az alkalmatlan ruházat, főként a vékony, „hitvány” lábbelik, amiket a nem számik viselnek, vagy épp fordítva, hogy a „déliel” még a csúcstechnológiával készült felszereléseikben is fáznak, míg a számik az egyszerű, hagyományos viseleteikben nem. Ez a motívum a számi mese- és hiedelemanyagból is ismert, és az ostoba ördög típussal (ATU 1000–1169) rokon sztálló történetekben is megjelenik. A sztálló a számi folklór egyik központi szereplője, alakját számos hiedelem övezi. Legtöbbször férfi alakban, egyedül vagy ku-

tyájával tűnik fel, bár egyes területeken ismernek egész sztálló családokat, tehát nőnemű és gyermek sztállók is megjelennek (Tamás 2004). A gyerekek általában nincsenek megnevezve, a sztálló feleségnek azonban egységes neve is van: *Njannja*. A 20. század első felében gyűjtött folklórszövegek egyes adatközlői még állították, hogy ismernek olyan családokat, akik sztállókkal álltak rokonságban (Turi 1983: 219). A természetfeletti szférából származó lényekkel kötött házasságok természetesen tükrözik a vegyesházasságokhoz való hozzáállást is. A sztálló mint hiedelemlény és a valódi emberek (kivülállók, idegenek, telepések stb.) összekapcsolását segíti az a sztereotípa is, hogy a számik békés emberek, míg mások erőszakos természetűek (Koskimies – Itkonen 2019: 87–88). Az erőszakosság, kegyetlenség a sztálló egyik kiemelt tulajdonsága.

8.

9.

10.

A mesékben és hiedelemmondákban a sztálló életének leggyakrabban a fagyhalál vet véget, pl. miközben üldözi a számi mesei/mondai hőst, megfelelő ruházat hiányában megfagy. A fentebbi mémek a hideggel szembeni tolerancia hiányát figurázzák ki (pl. a norvégok, vagy általában a „nyugatiak” esetében), míg a hidegtűrést mint különleges számi adottságot magasztalják, persze a mémekre jellemzően, humoros megfogalmazásban. A mémek és képaláírások számi feliratai: Nyugati/norvég: Miért nem fáznak a számik? Számik: Az titok. (8); Ó, uram! Bikiniidő van! (9); Nyugatiak/norvégok, amikor a hőmérséklet 15° alá esik. (10).

A hideggel szembeni felkészültség vagy annak hiánya megjelenik a politikai és kulturális események tolmácsolásában is, legyen szó a hivatalos média beszámolóiról, vagy a szóban elmesélt történetekről. Ennek egyik legismertebb példája Haakon norvég koronaherceg és felesége, Mette-Marit nagy sajtónylvánosságot kapott látogatása Kautokeinóban 2009 februárjában. Északi tartózkodásuk idején felmerült a számi a sátorban alvás, amelyet a mínusz 30–35°C-os hidegre hivatkozva Mette-Marit nem mert vállalni. Bár a sajtóhírekben (összességében) pozitívan számoltak be az eseménysorozatról, néhány számi fórum kritikaként megfogalmazta, hogy a számiktól ajándékba kapott téli viselet alatt az uralkodói pár overállt viselt. A sátorszállás elutasítása és az overáll viselése újra életre hívta azt a korai néprajzi gyűjtésekből is jól ismert szüzsét, miszerint csak a számik bírják a hideget.

11.

12.

13.

A vizsgált mémek esetében természetesen nemcsak ez a régmúltban keletkezett, és a szóbeliségből az online regiszterbe is átkerült motívum jelenik meg a hidegtűréssel kapcsolatban. A következő példák egy nemzetközileg elterjedt, a túlöltözöttségre (irreálisan és nevetségesen sok ruha felvételére) utaló, az etnikai tartalmaktól teljesen elválasztható sztereotípiát jelenítenek meg, miszerint az édesanyák, nagymamák túlságosan óvják a hidegtől a gyermekeiket, unokáikat. Ebben az esetben önirónia is megfogalmazódik, hiszen a hagyományos téli viselet túlzásként kerül kipellengérezésre (11. kép). A felirat fordítása: „Mikor hideg van kint, és anyukád öltöztet”. A számi mém

mellett két magyar nyelvű felirattal is terjedő példát mutatok be a téma nemzetközi elterjedtségének illusztrálásaként.

Bár az eddigi példákban elsősorban az öltözet volt az üzenetet közvetítő képi összetevő, ettől eltérő megfogalmazásokkal is találkozunk. A már fentebb bemutatott „bikiniidő” feliratú mém (9. kép) átmenetet képez, hiszen csak a szöveg utal egy öltözet típusra, a képi világ már máshová helyezi a hangsúlyt. Az alábbi példa viszont teljesen szakít az öltözködés tematikával, és a mások számára veszélyes és bosszantó hófúvásban történő vezetést mutatja be a nem számik (felső kép) és a számik (alsó kép) szemszögéből. Mindehhez egy szintén nagyon elterjedt alapsémát alkalmaz, a rengeteg mémekben megjelenő, ikonikus *Star Wars* mozifilmek világát (jelen esetben a fénysebességre kapcsolás jelenetét).

14.

A mesék és mozifilmek dimenzióját megidéző kommunikációban általában fontos szerepet kap a veszély vagy a probléma diszlokációja a fantázia világába. A kreatív megformáláson vagy a pusztán humoron jóval túlmutató funkciója ezeknek a mémeknek az is, hogy formálják a közösségi reakciókat, értékrendet, és bizonyos témákat „becsatornáznak” a kommunikációba. A vizsgált közösségi tartalmak létrehozói, megosztói, de a hozzászólók is irányítják és árnyalják a diskurzust, és ennek tudatában is vannak. Aktív részvételük a „központi (hatalmi) szereplők” szándékát ellensúlyozza és kiegyenlíti. A hozzászólásokban gyakran görbe tükröt tartanak, vagy fanyar társadalomkritikát fogalmaznak meg. Ami a formai jellemzőket illeti, általában az új és a hagyományos elemek egymással kombinálva jelennek meg (pl. egy régebbi sémát töltenek meg aktuális tartalommal, egy ismert motívumot ruház-

nak fel újabb jelentéstartománnyal, vagy éppen egy új motívum kerül be egy közismert kontextusba), így kötve össze az ismerőst a szokatlannal. Ennek pedig leggyakoribb módja egy-egy mese vagy film jeleneteinek, hőseinek át-helyezése egy éppen aktuális, az embereket foglalkoztató helyzetbe, jelentésmezőbe. Az ismerős forma és az újszerű, aktuális tartalom összekapcsolása hozza létre a csattanó, a humor vagy épp a fanyar kritika alapszituációját.

Az üzenet megértését és a jelentések orientálását megvalósító eszközök között a fenti példák alapján kiemelhető a többnyelvűség, azaz a fordítások vagy épp a direkt többnyelvűség alkalmazása (ld. 1. kép).⁹ Az északi számi a legtöbb bejegyzésben jelen van, vagy a mém szöveges összetevőjeként, vagy képaláírásként (amennyiben a mémben az angol vagy más nyelv jelenik meg), a számot nem ismerők számára pedig angol és norvég fordítások segítik az üzenet dekódolását. A nemzetközileg elterjedt mémklisék, pl. közismert színészek, filmjelenetek vagy közszereplők felhasználása a vizuális tartalom részeként alkalmas a szélesebb közönség megszólítására, de szép számmal megjelennek a specifikus, etnikus motívumok is, mint a hagyományos számi tárgyak és szimbólumok.

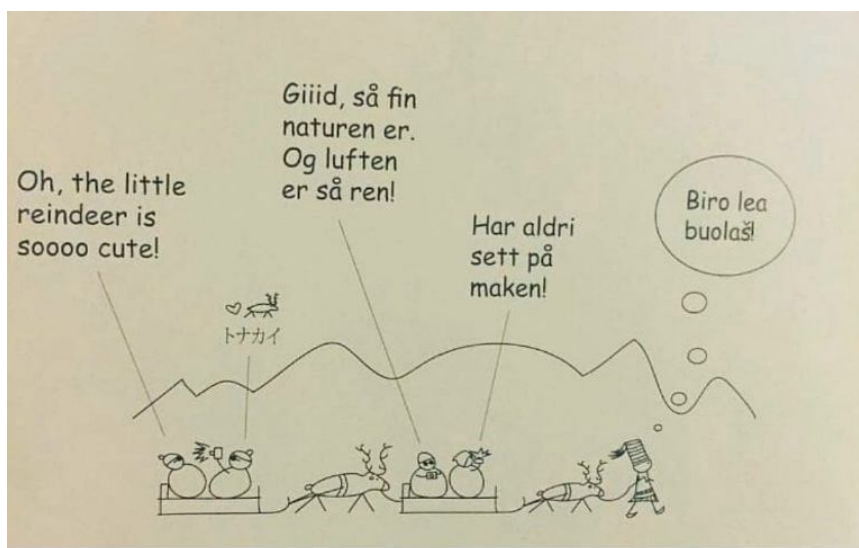
A széles körben elterjedt, online kommunikáció egyik fontos stíuselemeként meg kell még említeni a humort. Az általam elemzett mémek esetében a humor egyben értékítéletet is hordoz: a mi – ők ellentétpárt összefűzi a jó/rátermett – rossz/alkalmatlan oppozícióval. A humoros tartalmak egyfajta szerepként működnek, kimondhatóvá teszik, dramatizálják az egyébként kimondhatatlant (a kortárs PC-elvárások szerint csak kódolva megfogalmazhatót) – másfajta diszkurzív dimenzióba terelve (ezáltal legalizálva) azokat a témákat, amelyek egyébként megszokott kontextusukban sértők, megbotrántoztatók vagy bármilyen más szempontból elfogadhatatlanok lennének.

A következő példa egy kifordított jelenet, amelyben (legalábbis részben) felcserélődnek a szerepek. A számik sematikusán és homogenizálva (kvázi egyforma hóemberekként) ábrázolják a külföldi turistákat, holott az ilyen látásmódot legtöbbször pont ők kifogásolják. A paródia része, hogy a számi férfi az egyedüli, aki átkozza (magában) a hideg időt („az ördögbe, de hideg van!”), míg a többiek a látvány szépségét hangoztatják és a tiszta levegőt, vagy az „aranyos” rénszarvast dicsérik. A szöveges üzenettel mégis kontrasztban van a képi megjelenítés: a hóemberekké fagyott (vagy főka kinézetűvé öltözött) turistákat szállító szánok előtt hetykén menetel saját, könnyed viseletében¹⁰ a számi férfi, akiről nem gondolnánk, hogy éppen a hideg

⁹ „Lapland” szemben a nyelvileg sokszínű elnevezésekkel.

¹⁰ A számi viselet jelentőségével kapcsolatban ld. még: Magga 2015.

bosszantja. Természetesen ebben a jelenetben áttételesen megfogalmazódik az is, hogy a számi szereplő nem kedvére való tevékenységet végez, ezt azonban csak a hidegre történő (ki sem mondott) utalás jelzi...

15.

Végezetül érdemes elemezni a vizsgált tartalmakat a nemzeti identitásépítés tükrében. A több ország területén élő, kulturálisan is nagy különbségekkel bíró számi csoportok érdekképviselése, politikai összefogása a 20. század első felében történt, elszigeteltebb kezdeményezéseket nem számítva, néhány évtizedre tekint vissza. A múlt század utolsó két évtizedében megalakult számi parlamentek jelzik a 60-as évek második felében fellendült revitalizációs folyamat sikerességét, azonban továbbra is sok problémával néznek szembe a saját államisággal nem rendelkező őshonos nemzeti kisebbségek. A 19. század végétől a skandináv országokban egyre erősebben érvényesülő asszimilációs politika (Eidheim 1969) egyik pozitív hozadéka a számik számára az volt, hogy elsajátították azokat a hatalmi diskurzusokat és készségeket, amelyek a saját jogaik érvényesítéséhez a későbbiekben elengedhetetlenek voltak (Minde 2005). Annak ellenére, hogy ragaszkodnak a „számiság” hagyományos attribútumaihoz, a számik nyitottak a modernizációval járó változások elfogadására is, amennyiben az saját identitásukat, és nemzetiségi érdekeiket nem veszélyezteti. A rádió, a televízió majd az internet mint modern kommunikációs csatornák előnyeit a kezdetektől hasznosították, és a jelenlegi közösségi médiában való aktivitásukat is figyelemmel kísérve, továbbra is igénybe

veszik és saját érdekeik szolgálatába állítják a technika vívmányait. A hatalmas földrajzi távolságok, az őket szétválasztó országhatárok és az alacsony lélekszám miatt a kommunikációs csatornák számukra különösen fontosak. Az identitás megőrzéséhez pedig továbbra is középpontba állítják azokat a motívumokat, szimbólumokat, amelyeket a múlt század második felében a revitalizációt megálmódó és elindító értelmiség a hagyományos számi kultúrából (többek között a folklórból) kiválasztott (bővebben ld. Bjørklund 2000; Broderstad 2011; Tamás 2015) Ezek a számi népköltészetben és identitásdiskurzusban gyökerező tartalmak könnyen utat találtak a mémek világába, ugyanakkor továbbra is részei maradtak az offline folklórnak is.

A tanulmányban bemutatott mémeken keresztül illusztráltam, hogy a sokáig csak a szóbeliségben létezett folklór könnyedén meghódítja az újabb regisztereket, és még a legmodernebb közlésformákban, megváltozott társadalmi környezetben is tovább élnek a számi kultúrát esszenciálisan megtestesítő motívumok és jelentések, mint például a zord, sarkvidéki tájhoz és időjáráshoz idomult kulturális és technikai specializáció, amely a kívülállókban egyfajta csodálatot ébreszt, a számikban pedig táplálja a büszkeséget (Mahtisen 2004). Az adaptációs képesség a szélsőséges természeti viszonyok között élő népek számára a túlélés záloga. Ez nemcsak az új technikai vívmányok alkalmazásában jelenik meg, hanem a folyamatosság megőrzésében, a régi és az új sikeres összekapcsolásában, amit jól példáz a számi folklór új, online közegben történő sikeres terjeszkedése is.

Irodalom

- ATU = Uther, Hans-Jörg 2004: The types of international folktales. A classification and bibliography. Part II: Tales of the stupid ogre, anecdotes and jokes, and formula tales. FF Communications, 285, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- Blank, Trevor J. 2009: Toward a conceptual framework for the study of folklore and the Internet. In: Blank, Trevor J. (ed.), *Folklore and the Internet. Vernacular Expression in a digital world*. Utah State University Press, Logan. 1–20.
- Blank, Trevor J. 2013: The last laugh. Folk humor, celebrity culture, and mass-mediated disasters in the digital age. University of Wisconsin Press, Madison.
- Bjørklund, Ivar 2000: Sápmi – nášuvdna rieggáda. Tromssa Musea, Tromssa Universiteahta, Tromsø.
- Broderstad, Else Grete 2011: The promises and challenges of indigenous self-determination. *International Journal* 66/4: 893–907.

- Domokos Mariann – Vargha Katalin 2015: Elektronikus választási folklór 2014. Replika 90–91: 141–169. http://real.mtak.hu/31160/1/Domokos_Vargha_Replika_90_91_u.
- Eidheim, Harald 1969: When Ethnic Identity is a Social Stigma. In: Barth, Fredrik (ed.), *Ethnic groups and boundaries. The social organization of cultural difference*. Universitetsforlaget, Bergen. 39–57.
- Howard, Robert Glenn 2009: Crusading on the vernacular web: The folk beliefs and practices of online spiritual warfare. In: Blank, Trevor J. (ed.), *Folklore and the Internet. Vernacular expression in a digital world*. Utah State University Press, Logan. 159–174.
- Howard, Robert Glenn 2011: *Digital Jesus. The Making of a New Christian Fundamentalist Community on the Internet*. New York University Press, New York.
- Koskimies, August V. – Itkonen, Toivo I. 2019: *Inari Sámi Folklore. Stories from Aanaar*. The University of Wisconsin Press, Wisconsin.
- Kriston Vizi József 2006: Újesztendő, vígságszerző, sms-ben elküldendő. *Agria* 42: 379–388.
- Leem, Knud 1767: *Beskrivelse over Finnmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige afgudsdyrkelse*. Copenhagen.
- Mahtisen, Stein R. 2004: Hegemonic representations of Sámi culture. From narratives of noble savages to discourses on ecological Sámi. In: Siikala, AnnaLeena – Klein, Barbo – Mahtisen, Stein R. (eds), *Creating diversities. Folklore, religion and the politics of heritage*. Finnish Literature Society, Helsinki. 53–72.
- Magga, Sigga-Marja 2015: The Process of creating Sámi handicraft Duodji – From national symbol to norm and resistance. In: Mantila, Harri – Sivonen, Jari – Brunni, Sisko – Leinonen, Kaisa – Palviainen, Santeri (eds), *Congressus Duodecimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. University of Oulu, Oulu. 448–449.
- Minde, Henry 2005: Assimilation of the Sami. Implementation and Consequences. *Gáldu čála. Journal of Indigenous Peoples Rights* 3, Kautokeino.
- Pennanen, Jukka – Näkkäläjärvi, Klemetti (eds) 2003: *Siidastallan. From Lapp communities to modern Sámi life*. Sámi Siida Museum 21, Inari.
- Shifman, Limor 2014: Defining Internet memes. In: Shifman, Limor (ed.), *Memes in digital culture*. MIT Press, Cambridge, MA. 37–54.
- Tamás Ildikó 2004: Szajvók, sztálok és társaik. *Napút* 8: 13–20.
- Tamás Ildikó 2015: A sarki fény színei. Szimbólumok a számi nemzeti identitáskonstrukció folyamatában. *Ethno-Lore* 32: 415–446.
- Tamás Ildikó 2021: Az „első hullám”. A koronavírus folklórja a közösségi médiában a mémek példáján. *Ethnographia* 132/1: 67–88.
- Turi, Johan 1983: *A lappok élete*. Gondolat, Budapest.
- Voigt Vilmos 1983: A mai budapesti gyermekfolklór kutatása. *Ethnographia* 94/3: 487–492.

Internetes források:

<https://www.instagram.com/saamiresiliencememes/>

<https://www.instagram.com/samiskmeme/>

<https://www.facebook.com/suohpanterror>

*

Online Saami

This paper gives an analysis of the process, how folklore phenomena find their way to the online sphere. The author bases her study on an exact time frame of some Sami web-domains and gives an online ethnographical discussion of the Sami ethnic discourse. She chose a topic for this in-depth analysis – the emblematic relation between indigenous people who get used to the frozen arctic winter and the outlanders who did not. This opposition gives ground for many jokes, argumentations, and statements that sometimes cross the border of the politically correct style. This study also proves that the border between online and offline folklore is far from being a strict one, and we must consider both as parts of the folklore of Sami ethnic identity.

Keywords: Sámi, folklore, offline – online, Instagram, meme, ethnic identity, revitalization.

ILDIKÓ TAMÁS

150 vuotta ensimmäisestä unkarinkielisestä Itämeren seutujen matkakirjasta

Tutkimushistoriallisia poimintoja fennougristiikan uranuurtaja
Pál Hunfalvyn (1810–1891) matkakertomuksesta vuonna 1869

Judit VARGA

Turun yliopisto
judvar@utu.fi

Suomalais-ugrilaisten kielten sukulaisuudesta oli kirjoitettu jo 1500-luvulla erinäisiä huomioita, mutta tieteellisiä tutkimuksia julkaistiin vasta 1700-luvun lopussa ja 1800-luvulla. Kiinnostus sukukieliin kasvoi merkittävästi Unkarissa Antal Regulyn vuosina 1843–46 tehdyn Siperian matkan myötä. Yksittäisten tutkijoiden väliset kirjeenvaihdot ja tieteellisen yhteistyön ajatus antoivat sysäyksen myöskin tutkijavierailuille. Pidempiaikainen ja yleensä raskas kenttätutkimus oli harvojen kielentutkijoiden tähtäimessä, sen sijaan virallinen tai puolivirallinen vierailu oli infrastruktuurin kehittyttyä yleistymässä. Tutkimusmatkoista kenttätutkimus tuotti paljon etnografista ja kieli-materiaalia, lyhyet vierailut sukukansojen parissa puolestaan olivat matkakirjojen alullepanijoita. Hunfalvyn matkakirjan suurin ansio on dokumentaarinen kuvaus 1860-luvun Itämeren maiden, etupäässä Suomen ja Viron yhteiskuntaoloista, jotka olivat murroksessa. Matkakirjaa ei kuitenkaan ole vielä tutkittu, siihen on vain viittauksia. Syynä tähän voi olla, että saksan- ja vironkieliset käännökset tehtiin vain ensimmäisestä, Viroa käsittelevästä osasta. Suomesta kertovasta osasta on vain unkarinkielinen laitos.

1. Tutkimusmatkat ja matkakirjallisuus

1800-luku oli tutkimusmatkojen ja matkakirjojen kulta-aikaa. Ensimmäinen unkarinkielinen Suomi-matkakirja julkaistiin vuonna 1871. Ennen Pál Hunfalvyn matkaa unkarilaisia matkustajia oli käynyt melko vähän Suomen alueella. Skandinavia oli ylipäätään vain harvojen unkarilaisten tutkimusmatkailijoiden kohteena. Saamen ja unkarin kielten sukulaisuudesta ensimmäisenä tieteellisesti kirjoittanut tutkimusmatkailija, jesuiittamunkki János Sajno-

vics kävi Norjassa vuosina 1768–69. Suomalais-ugrilaisten kielten kieliaineistoja Castrénin tavoin Siperiassa kerännyt unkarilainen itseoppinut kielitieteilijä Antal Reguly puolestaan vietti lähes kaksi vuotta Suomessa vuosina 1839–41 tutustuen suomen kieleen. Helsingistä Lappiin ulottuvilla matkoillaan hän tapasi Suomen merkittävimpiä tiedemiehiä. Regulyn kirjoittamat etupäässä saksankieliset matkamuistiinpanot ovat jääneet julkaisematta ja ovat näin ollen olleet vain asiantuntijoiden käytettävissä.¹

Vasta vuonna 1869 tehdyn matkan jälkeen syntyi seikkaperäinen matkakirja Unkarin Tiedeakatemian kirjastonhoitaja Pál Hunfalvyn ansiosta. Hunfalvy oli oikeustieteen lehtorista kielentutkijaksi siirtynyt polyglotti, joka oli opetellut suomea jo ennen Suomen matkaa. Vuonna 1871 julkaistun laajan ja monipuolisen matkakertomuksen *Utazás a Balt-tenger vidékein I–II* (Matka Itämeren seuduilla I–II) ensimmäinen osa käännettiin vuonna 1874 saksaksi ja vuonna 2007 viroksi.²

Matkakirjan ilmestymisestä on kulunut 150 vuotta ja tässä katsauksessa on tarkoitus tutkia, mikä oli matkakirjan merkitys aikansa oloissa erityisesti sukukielten tutkimuksen näkökulmasta ja mikä on sen tieteellinen anti fenougristiikassa nykypäivänä. Matkakirjallisuustutkimuksessa 1700-luvun ja 1800-luvun matkakirjoja on jaettu kahteen pääryhmään, joista toinen keskittyy tutkimukseen ja toinen turismiin (Thompson 2011: 45). Käsillä olevassa matkakirjassa *Utazás a Balt-tenger vidékein* on molempien ryhmien piirteitä.

2. Matkakohteiden ja tutkittujen aiheiden valinta

Hunfalvyn matkan keskeiset kohteet olivat unkarin sukukieliä puhuvien virolaisten ja suomalaisten asuinalueet, sillä matkailijan elämäntyön yhtenä päätehtävänä oli unkarin kielen sukulaisuussuhteiden perusteellinen selvittäminen. Kuten 1800-luvun tieteessä oli yleistä, sukukielitutkimuksissa kiinni-

¹ Unkarilaisen tutkimusmatkailija Antal Regulyn vuosina 1840–41 kirjoittama matkamuistio Suomesta *Finnlandi uti jegyzetek* on käsikirjoituksena Unkarin Tiedeakatemian arkistossa. Samaisen käsikirjoituksen kopio on säilynyt myös SKS:n arkistossa (Csúcs 2019: 19, 93, 220). – Tässä kohtaa kiitän artikkelini nimettämiä lektoreita filologisten seikkojen tarkennuksista.

² Paul Hunfalvy: *Reise in den Ostseeprowinzen Russlands*. Leipzig, 1874 (<https://dspace.ut.ee/handle/10062/36162>) sekä Pál Hunfalvy: *Reis Läänemere provintsides*. Tõlkinud Piret Toomet. Eesti Keele Sihtasutus 2007. Tallinn. s. 309. Vapaa saksannos – niin kuin kirjan sisäkannessa lukee – käsittää vain 260 sivua alkuperäisestä n. 430 sivuisesta osasta. Viroksi matkakirjan ensimmäinen osa on käännetty unkarista. Suomea käsittelevää osaa toistaiseksi ei ole käännetty.

tettiin huomiota kattavasti kielen ja kulttuurin lisäksi myös antropologiaan. Aikakauden keskeisiä aiheita kansakunnan muodostumisen (yhteinen kieli, itsenäinen hallinto) ja sen muodostaman valtion toimintojen mallien (koulu-laitos, lehdistö, talous, vähemmistöt) selvittäminen oppimistarkoituksessa ovat Hunfalvyn matkakirjan keskiössä:

”Kansallisuuskysymys on sekä Virossa että Suomessa, vaikka entisten ja nykyisten olosuhteiden eroavaisuuksien takia joka paikassa se on erilainen. Jos jonkun, meidän on takuulla opettavaista tutkia, kuinka muualla kansallisuusaate kehittyy ja kuinka se pyrkii saamaan yhteiskunnan tarpeet – jotka ovat vahvempia kuin laki – ohjattua itseään päin (I, VI).”³

Hunfalvyn asema Unkarin Tiedeakatemiassa tarjosi hänelle mahdollisuuden tutustua aikansa suomalaisiin tutkijoihin kirjeitse tai henkilökohtaisesti Unkarissa jo paljon ennen matkaa. Hänen vilkkaan seuralämänsä ja laajan kirjeenvaihtonsa⁴ ansiosta matkan reitti ja sen keskeiset kohteet määräytyivät osittain sen mukaan, missä hänen tuttavansa ja ystävänsä asuivat. Matkallaan Virossa, Suomessa ja Pietarissa Hunfalvya odotti yleensä yhteyshenkilö, jonka opastuksella hän pääsi vaivatta matkallaan eteenpäin. Suomessa suomen- ja ruotsinkielinen lehdistö tiedotti Hunfalvyn matkasta jo alkuvuodesta 1869 ja seurasi sitä loppuun asti.⁵ Helsingissä hän tapasi monia Suomen merkittävimmistä valtiomiehistä ja tutkijoista,⁶ mm. Snellmanin ja Lönnrotin.

³ Matkakirjasta lainattujen tekstien käännöksestä vastaan itse ja kiitän artikkelin kieliasun tarkastuksesta FM Markku Nikulinia.

⁴ Hunfalvyn suomalaisten yhteyshenkilöiden nimilista on pitkä, sillä hän oli hyvin aktiivinen kirjeenvaihtotoimissaan myöskin. Ensimmäinen vuoden kestänyt, mutta merkittävin kirjeenvaihto sijoittuu vuoteen 1853 Elias Lönnrotin kanssa. Saksan-, ranskan-, suomen- tai unkarinkielisiä kirjeitä vaihdettiin myös D. E. D. Europaeuksen, August Ahlqvistin, Yrjö-Sakari Yrjö-Koskisen, Otto Donnerin, Antti Jalavan, E. N. Setälän sekä Ruotsissa asuvien suomalaisten/suomalaisyntyisten tutkijoiden kanssa. Osa heistä oli tavannut Hunfalvya Unkarissa (Korhonen 1984: 17; Tervonen 2003: 318).

⁵ Suomen lehdissä ehdittiin julkaista tietoa Hunfalvyn matkasta Vaasaan, jonne hänet oli kutsunut aiemmin 1869 toukokuun lopussa unkarin kielihistoriasta väitellyt O. Blomstedt. O. Blomstedt toivoi Hunfalvyn pääsevän Suomeen hänen väitöstilaisuuteensa, johon Hunfalvy olisikin päässyt, mikäli matkan reitti olisi muutettu päinvastaiseen järjestykseen. Tieto väitöksestä tuli kuitenkin vasta toukokuussa siinä vaiheessa, kun matka oli jo pitkälle suunniteltu. 9.7.1859 lehti Ilmarinen korjasi Vaasan lehden julkaisemat tiedot (Tervonen 1987: 357).

⁶ Helsingin Kaivopuistossa Hunfalvyn kunniaksi järjestetyssä tilaisuudessa oli läsnä mm. kaupungin pormestari Zilliacus, O. Donner ja A. Ahlqvist (Hunfalvy 1869: 68; Tervonen 1987: 358; 2003: 318).

Suurimman osan matkastaan Hunfalvy vietti ystävien ja tuttavien seurassa, mutta saatuaan omaa aikaa laivamatkoilla ja hevosvaunuilla ajaessaan hän tutustui kanssamatkustajiin, vaunujen ajureihin ja esim. Turussa oppaaksi tarjoutuneeseen kirjanpainajaan.

Kaksiosaisen kirjan otsikosta *Utazás a Balt-tenger vidékein* eli Matka Itämeren seuduilla saadaan summittainen kuva reitistä. Matka toteutui vuoden 1869 kesä- ja syyskuun välisenä aikana pääsääntöisesti junalla Itävalta-Unkarin Budapestista Saksan, Puolan sekä Preussin ja Liettuun kautta keisarilliseen Venäjään kuuluvaan Suomen suurruhtinaskuntaan, josta siirryttiin Ruotsiin ja sieltä Saksaan ja takaisin Itävalta-Unkariin. Välillä juna vaihtui höyrylaivaan ja hevosvaunuihin ajan infrastuktuurin mukaisesti.⁷ Pál Hunfalvyn tarkkaan suunnitteleman matkan tärkeimmät osiot olivat Viron ensimmäiset laulujuhlat⁸ (I 136) sekä loppupäässä muinaistutkijoiden kongressi⁹ Tanskan pääkaupungissa 27.8.–3.9. 1869 (II 389–398).

Tiedemiehenä Hunfalvy turvautuu matkakirjassaan positivismiin hengessä ennen kaikkea tilastollisiin faktoihin.¹⁰ Seikkaperäiset tilastolliset tiedot antavat kuvan monialaisesta matkailijasta. Hunfalvyn lakimies- ja oikeustieteen tutkijan tausta sekä etnografian tutkimukset ovat vaikuttaneet kielentutkijan monipuoliseen kiinnostukseen (Domokos – Paládi-Kovács 1986). Matkakirjan valtava tietomäärä¹¹ hämmästytti jo aikalaisiakin (Tervonen 2003: 314).

⁷ Hunfalvyn käyttämät paikannimet ovat sulkeissa. Junalla: Budapest (Pest) – Wien (Bécs) – Berlin – Gdansk (Danzig / Danczka), josta höyrylaivalla: Riika (Riga) – Tallinna (Reval), sieltä hevosvaunuilla: Tartu (Dorpat) – Viljandi (Fellin) – Tallinn (Reval) – Virbalis (Wirballen) – Pietari (Pétervár), josta höyrylaivalla: Viipuri (Viborg) – Imatra – Viipuri (Viborg) – Helsinki (Helsingfors) – hevosvaunuilla Hämeenlinna (Tavasztehusz) – Tampere (Tammerforsz) – Hämeenkyrö (Kyrö) – Tampere (Tammerforsz) – Tyrvää (Tyrväs) – Turku (Åbo) – Tukholma (Stockholm) – Uppsala – Göteborg – Kööpenhamina (Koppenhága) – Malmö, Lund, Helsingör – Lyypekki (Lübeka).

⁸ Ne olivat alunperin virolaisten vapauden viisikymmentävuotisjuhlat [Johann Volde-mar Jannsen] Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo-Laulud. Tartu Wanemuine seltsit väljaantud, Laakmann, Tartu, 1869. – <https://archive.org/details/Eestirahwa50aastase1869c/page/n43/mode/2up>

⁹ Kongressin nimi on käännetty muualla arkeologikongressina (Tervonen 2003: 318). Alkuperäisessä tekstissä „az öskor vizsgálójinak gyűlése” (II 389).

¹⁰ Hunfalvyn matkakirjassaan nimeämä tilastojulkaisu: *Renseignements sur la Population de Finlande*. Par C. E. F. Ignatius, chef par int. du Bureau de Statistique de Finlande. Helsingfors. (Publiés aux frais de l'État.) 1869.

¹¹ Hunfalvy tiedot Suomen taluudesta ovat suoraan J. V. Snellmanilta (II: 160).

3. Matkakirjan tieteellinen anti fennougristiikan näkökulmasta

Kansan omien juurien tuntemukseen liittyi olennaisesti myös kansan kielen juurien selvittäminen, jota varten 1700- ja 1800-luvuilla oli kerätty tieteellistä todistusaineistoa historiallis-vertailevan kielentutkimuksen avulla suomen, viron, saamen ja unkarin lisäksi kielisukulaisten parista Venäjältä (Saarinen 2007; Grünthal 2010). 1800-luvun aikana suomalais-ugrilaisten kielten sukulaisuus saatiin tieteellisesti todistettua. Kielisukulaisuus koettiin alkujaan myös kansoja yhdistävänä tekijänä, jonka avulla pyrittiin luomaan suhteita, sekä vaihtamaan mielipiteitä kansojen sivistyneistöä askarruttavista kysymyksistä mm. kielen asemasta, koulutuksesta sekä kansallisuuksien asemasta (Korhonen 1984; Tervonen 1987: 2).

Fennougristiikasta sanan nykyisessä merkityksessä ei 1860-luvulla voinut puhua. Suomensukuisten kielten tieteellinen vertailu sen sijaan alkoi ottaa ratkaisevia askeleita kaikkien suomalais-ugrilaisten kielten keskinäisten sukulaisuussuhteiden määrittämisessä juuri 1800-luvun puolivälin jälkeen. Vaikka fennougristiikaa ei vielä ollut olemassa käsitteenä, samassa merkityksessä käytetty suomensukuisten kansojen ja kielten tutkimus sai toimia kattokäsitteenä fennougristikan kielentutkimuksen ja suomalais-ugrilaisten kansojen etnografian tutkimukselle. Koska tiedemaailma ja unkarilainen yleisö olivat kiinnostuneita näistä aiheista (II: 394), matkakirja *Utazás a Balt-tenger vidékein* oli oiva foorumi kielisukulaisuuskysymyksen popularisointiin (I: 327–354). Asialla oli painoarvoa myös kansainvälisesti, sillä juuri matkakirjan ensimmäinen osa julkaistiin myös saksaksi vuonna 1874.

A magyar nyelv rokonsága eli Unkarin kielen sukulaisuus -niminen luku (I: 327–371) huomattiin myös Suomessa. Morgonbladet-lehti julkaisi osia Hunfalvyn matkakertomuksesta ja kielisukulaisuutta käsittelevästä luvusta kolmiosaisessa artikkelisarjassaan (Tervonen 2003: 319).

1800-luvun lopun Unkarin kielentutkimuksen kuuma aihe eli pitkään vallassa ollut ajatus unkarin väitetyistä sukulaisuudesta turkkilaisten kielten kanssa sai myöskin tilaa tässä luvussa.

Hunfalvy katsoo kysymyksen loppuun käsitellyksi tieteellisten todisteiden valossa,¹² joiden mukaan unkarin kielen sukulaisuus ns. suomensukuisiin kieliin oli kiistatonta, mutta sukulaisuutta turkkilaisiin kieliin historiallis-vertaileva kielentutkimus ei vahvistanut. Unkarin lukuisat turkkilaisperäiset sa-

¹² Asiassa ratkaisevana tekijänä oli Antal Regulyn tuoreet (1843–46) obin-ugrilaisten kansojen parista keräämät aineistot, jotka olivat vakuuttaneet Hunfalvyä unkarin kielen sukulaisuudesta ns. suomensukuisiin, eikä turkkilaisiin kieliin.

nat, joihin sukulaisuusteoria oli perustunut, todistavat vain turkkilaisten sanojen lainautumisesta unkariin (I: 370–371).

Noin viidenkymmenen sivun kielitiedettä käsittelevä luku on Hunfalvyn laajin kielisukulaisuusaiheeseen liittyvä, ei-asiantuntijayleisölle suunnattu julkaisu. Matkakirjassa esitetyt etymologiat ovat 1800-luvun parhaita historiallis-vertailevan kielitieteen soveltamisen tuloksia ja vakuuttavat lukijan matkailijan tieteellisestä pätevyydestä.

4. Suomen ja Viron kieliolojen arviointi

Katsauksen tässä luvussa nostetaan esiin matkakirjan kolme tärkeää aihetta, jotka olivat unkarilaisen matkailijan, kielentutkijan, tiedemiehen ja poliitikon näkökulmasta keskeisiä kansallisvaltion tekijöitä: a) kansalliskieli ja sen asema b) kielen käyttöalueista koululaitos ja lukutaito sekä c) kansallisvaltioiden syntyyn vaikuttaneen lehdistön asema.

Matkailija kieliolojen arvioijana. Pál Hunfalvyn tausta oli monessa mielessä samankaltainen kuin Suomen fennomaaniliikkeen kannattajien ja Viron itsenäisyyttä ja viron kielen asemaa ajavien kulttuurihenkilöiden. Hunfalvy oli polyglotti,¹³ monialainen tiedemies, akateemikko ja kansanedustaja. Hän oli vapautettujen saksankielisten maaorjien jälkeläinen ja kotoisin slovakki-enemmistöisestä kylästä. Syntymänimeltään hän oli Paul Hunsdorfer. Hän pääsi luterilais-evangelisen kirkon tuella opiskelemaan lukioon ja sittemmin oikeustiedettä yliopistoon. Kustantaakseen opintojaan hän oli ryhtynyt aatelisperheen lasten kotiopettajaksi ja päässyt sitä kautta sisään aatelispiireihin. 1840-luvun alussa hän opetti oikeustiedettä ja toimi Késmárkin¹⁴ lyseon rehtorina. Vuosien 1848–49 vallankumouksen ja vapaussodan myötä hänestä tuli poliitikko ja kansanedustaja. Unkarin ensimmäisen tasavallan kukistuttua, saatuaan armahduksen Hunfalvy omistautui tieteelle ja kielitieteen ohessa etnografian tutkimukselle. 1850-luvun jälkeen hän oli yksi Unkarin vaikutusvaltaisimpia tutkijoita.

Hunfalvy keräsi kaikki mahdolliset tiedot matkansa varrella olevista maista ja niiden asukkaista luonnontieteellisen tiedekäsityksensä (II: 396) ohjaamana. Kansan ja valtion keskinäisiä suhteita Hunfalvy pohdiskeli matkan aikana useasti. Monikielisyyttä hän piti luonnollisena, ainoastaan joidenkin

¹³ Hän puhui saksaa äidinkielenä, kotikylän kieli oli slovakki, koulussa hän opiskeli unkaria, latinaa, kreikkaa, ranskaa. Suomea ja viroa hän alkoi opiskella 1840-luvulla.

¹⁴ Kežmarok nyk. Slovakiassa.

kielten ja kansojen valta-aseman hän käsitti eriarvoistavana ilmiönä samoin kuin ihmisten väliset sosiaaliset erot (I: 70–71, 188, 231).

”Miksi toinen kansa on kehittynyt monipäiseksi, suureksi, vallanpitäjäksi ja toinen ei: vaikka molemmat olivat alunperin tasavertaisia? Mutta olivatko tai saivatko ne olla oikeasti tasavertaisia? Koska kaikkien kansojen perusta, alkulähde on syntynyt siitä, että niille kehittyi oma kieli ja siinä kansallisessa alkulähteessä, johon köyhä Viron kansa kuuluu, on niinikään oma kielensä kuin saksalaisilla omansa: siis minun on uskottava, että kansojen alkuaikoina kaikki olivat tasavertaisia. Sillä ei pysty löytämään eroa niiden henkisten lahjojen välillä, jotka ovat luoneet viron kielellisen lähtökohdan ja niiden välillä, jotka ovat luoneet saksan ja kehittäivät siitä itsenäisen kielen. Vai olivatko kansojen lähtökohdat myös ulkopuolisista syistä johtuen erilaisia, kuin ihmistenkin lähtökohdat? (I: 70–71).”

Niin Hunfalvy kuin Suomen fennomaanit ja Viron kansallisen liikkeen toimijatkin olivat sekä tiedemiehiä, että politiikkoja tai kulttuuritoimijoita, joilla oli suuria vaikutusmahdollisuuksia aikansa yhteiskunnan kulttuuri- ja tiede-elämässä (Saarinen 2007; Grünthal 2010: 19; Romsics 2014: 526–540). Heitä askarruttavista asioista tärkeimpiä olivat kansallisvaltio, kansalliset itsemääräämisoikeudet sekä kansallisvaltion oikeudelliset, taloudelliset ja kulttuuriset kysymykset. Nämä asiat vaikuttivat myös yksilön vapauteen.

Suomessa kansallinen liike ja yksilön vapaus kulkevat miltei käsi kädessä: Virossa ja Liivinmaalla se on ahdattu yhteiskuntaluokkien rajojen sisälle, jotka antavat vähemmän tilaa yksilön vapaudelle (II: 31–32).

Unkari, Suomi ja Viro olivat käytännössä monikielisiä, ja asukkaista melko suuri osa oli joko kaksikielisiä tai polyglotteja. Tätä kautta Suomen ja Viron tilanne ja kielellinen maailma muistuttivat Unkarin oloja. Suomen, Viron ja Unkarin älymystö kohtasi samanlaisia haasteita sekä kulttuurin että kieli-politiikan saralla. Hunfalvyn matkan tarkoitus oli solmia kontakteja kulttuurihenkilöihin ja tutustua Suomen ja Viron tilanteeseen, jotta voitaisiin soveltaa hyviä käytäntöjä Unkarin politiikassa (II: 31).

Kieli, koululaitos ja lehdistö. Kieli, koulutus ja lehdistö ovat olleet kansakuntien kehityksessä perustavanlaatuisia tekijöitä. 1800-luvun puolivälissä kansalliskielten asemaa oltiin määrittämässä tai suorastaan nostamassa (Mäntynen 2012: 329) ja koulutusta pidettiin prosessin juridisena takaajana, lisäksi myös talousintresseihin kytkeytyneellä lehdistöllä oli suuri rooli luotaessa kansakunnan näkymätöntä yhteisöä (Pakkasvirta 2019: 49–52).

Hunfalvy seuraa matkakirjassaan tarkkaan Viron¹⁵ ja Suomen kielikysymyksiä sekä koulutuksen ja lehdistön tilannetta. Teemat nousivat esiin myös juhlapuheissa Viron ensimmäisissä laulujuhliissa, jotka järjestettiin maaorjuuden lopettamisen 50-vuotispäivänä. J. Hurtin puheessa nousi esiin koulutuksen tärkeys.

”Puhujista on mainittava vielä Hurt,¹⁶ joka toivoi virolaisille kolmea asiaa: yleistä sivistyneisyyttä, jota voidaan saavuttaa koulujen, lehtien, hyvien kirjojen ja lukupiirien avulla; toiseksi hän toivoi sitä, että se joka nousee maanviljelijän statuksesta, ei heittäisi vanhan tavan mukaan virolaisuutensa meneään ja lopulta sitä, että virolailaisia varten olisi kansakoulujen lisäksi myös korkeakouluja (I: 148).”

Matkakirjan eri osissa kirjoittaja tulee pohdiskelleeksi oman kielen ja oman asuinalueen sekä oman kulttuurin tärkeyttä kansakunnan statuksen kannalta (I: 70–71). ”Meille, jotka saamme riittävästi osaamme kansallisuuksien liikkeistä, jotka tunnemme niiden väittelyjen luonnetta ja tiedämme senkin, ettei yhteiskunnallinen muutos välitä poliittisista vaatimuksista tai käskivistä laeista, vaan se tapahtuu vaistojen varassa, siksi meille muiden maiden kansallisuusliikkeet ovat myöskin kiinnostavia (II: 31).”

Valtioiden monikansallisuuden haasteet olivat puhuttaneet Hunfalvyn aikalaisia (I: Esipuhe VI). Matkakohteista löytyy harvoin puhtaasti yksikielisiä paikkoja. Unkarin, Suomen ja Viron kaupunkien asukkaat olivat kaksikielisiä tai monikielisiä. Monikielisestä Suomesta ja Virosta matkailija sai runsaasti kokemusta (I: 157–8, II: 27, 32–33, 142–146, 281). Hän ehti käydä mm. Viipurissa, Helsingissä, sekä Viron Tallinnassa (Reval) ja Tartossa (Dorpat) vaikka jälkimmäinen näyttikin olevan enemmän vironkielinen.

Maaseudun kielioloista Hunfalvylla oli se käsitys, että maaseudun asukkaat saattoivat puhua Suomessa joko ruotsia, suomea tai jonkin verran venäjää ja Virossa viroa, saksaa tai venäjää (I: 157; II: 102, 104).

Hunfalvyn matka ajoittui suomen kielen virallisen statuksen kannalta merkittävään ajankohtaan. Suomen kieliasetus allekirjoitettiin vuonna 1863 ja Hunfalvyn matka Itämeren seuduille toteutui kesällä 1869. Pyrkimystä

¹⁵ Hunfalvy mainitsee myös liiviä, josta hän puhuu viron murteena (I: 58–59) Ahlqvistin Suomalainen murteiskirjan (1869) perusteella. Samoin viroa luokitellaan muiden itämerensuomalaisten kielten (karjalan, vatjan, vepsän ja liivin) kanssa suomen murteiksi. Hunfalvy vertaa itämerensuomalaisten kielten eroja saksan murteiden eroihin (I: 219).

¹⁶ Jakob Hurt (1839–1907), johon Hunfalvy otti yhteyttä Wiedemannin suosituksesta (I: 134).

suomen kielen viralliseen käyttöön näytti olevan jo aiemminkin. Unkarilainen matkailija siteeraa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran aloitetta vuodelta 1856. Sen mukaan Seuran pöytäkirjat oli kirjoitettava ruotsin sijaan suomeksi ja pitkällä tähtäimellä aloitteen tarkoitus oli tehdä suomesta puhuttu kieli myös virallisissa tilanteissa.¹⁷

”Kielestämme täytyy tulla keskustelun kieli ruotsin sijaan, niin kuin oikeus ja kohtuus sitä vaativatkin. Tätä toivovat ja haluavat suomalaisuuden aidot ystävät koko maassa. Näyttäköön sitten esimerkkiä Seura, muuttakoon suomen kieli keskustelun kieleksi, jne. (II: 166; 94–95).”

1860-luvun koululaitoksessa kaikki eivät voineet opiskella vielä omalla äidinkielellään. Virossa koko koululaitos oli saksankielinen (I: 73–74). Suomessa puolestaan alkoi vuonna 1858 suomenkielinen lukiokoulutus (II: 301–302), mutta suomea oli opetettu kieliaineena ennenkin. Sukukielten asemaa koululaitoksessa vertailtiin matkakirjassa aina Unkarin vastaaviin oloihin.¹⁸ Suomen koululaitoksen murroksesta saadaan paljon tietoa kanssamatkustajina olleiden opettajien kertomuksista (II: 64–66), sekä Helsingin yliopiston (II: 81–82) ja Turun akatemian kieliolojen selonteon yhteydessä (II: 302–303, 309).¹⁹

Kirjan ensimmäisessä osassa viron kielen asemaa pohditaan runsaasti, sillä Virossa vain harvat kyseenalaistivat saksan asemaa opetuskielenä. Perheenäidit pitivät silti velvollisuutenaan opettaa lapsiaan lukemaan viron kielellä. Sivistyksen mittarina pidetyn lukutaidon yleisyys Virossa ja Suomessa hämmästyttää matkailijaa (I: 141–142, 149, 158, 164, 186–187, 195, 259, 273–274). Hunfalvy tarkkaili myös lehdistöä, jonka rooli kielen statuksen vahvistajana ja sen kautta kansakunnan muodostumisen välineenä²⁰ oli jo tuolloin tiedotettu (II: 290–291). Virossa julkaistujen lehtien lukumäärän matkailija tun-

¹⁷ Seuran kokousten kieleksi suomi pääsi vasta vuosia myöhemmin (II: 166).

¹⁸ Vuoden 1868 koululain mukaan Unkarin kansakouluissa maan kaikilla asukkailla oli mahdollisuus äidinkieliseen perusopetukseen. Vuoden 1868 kansakoululain mukaan „jokaisen oppilaan on saatava opetus omalla äidinkielellään”. Kansallisuuslaki täydensi tämän sillä, että myös valtio oli velvollinen järjestämään perus- ja keskitason kouluja, joissa opetuksen kieli on kansallisten vähemmistöjen kieli. Valtiokielenä käytettyä unkaria ei tarvinnut opettaa vieraana kielenäkään ei-unkarinkielisissä kansakouluissa ennen 1880-lukua (Katus 2015).

¹⁹ Lukioiden oppilaista (yhteensä 151) suomenkielisen, vasta vuonna 1859 aloittaneen Jyväskylän lukion oppilasmäärä oli kaikista pienin, 5 (II: 64, 301–302).

²⁰ „Tämä andersonilainen anonyymi yhteisöllisyys alkoi elää ja sai riittävän pohjansa 1800-luvulla tapahtuneen painokapitalismin kasvun ja koulutus-järjestelmien uudistuksen ansiosta” (Pakkasvirta 2019: 51).

nustaa vaikuttavaksi²¹ (I: 136, 194, 197). Matkakirjasta saadaan tarkkoja tietoja myös Hämeenlinnan (II: 247) ja Jyväskylän²² (II: 66) sekä Turun Seurahuoneen lehtitarjonnasta ja niiden kielivalikoimasta²³ (II: 299).

Vakuuttavimpana esimerkkinä lukutaidon, kirjojen ja lehtien roolista Hunfalvy mainitsi varsinais-suomalaisen Punolan isännän. Hän oli lehtien tilaajana ja lukijana sekä kirjaharrastajana saanut tietoa jopa suomen ja unkarin kielisukulaisuudesta:

“– Pestistä vai? Hän toisti ilolla ja ihmetellen, siis olemme sukulaisia! hän huudahti. – Mistä tiedätte sen? kysyin minä. – Kirjoista, kuului vastaus. (...) Hän mainitsi kuvallista aikauslehteä Maiden ja merten takaa, jota olen siteerannut jo useamman kerran ja josta on ilmestynyt kolme vuosikertaa. (...) Hän on kahden lehden tilaaja, jotka ovat sanomalehtiä ja halpoja (II: 290–291).”

Kieliolojen havainnointi yhdistyi sujuvasti etnografisten ja folkloraaineistojen esittelyyn. Hunfalvyn kiinnostus kohdistui ennen kaikkea suomen ja viron kansankieleen. Matkan aikana kootut ja unkariksi käännettyt sekä kommentoidut suomen- ja vironkieliset sanonnat, sananlaskut matkailijan arviossa heijastelevat näiden kansojen eetosta, josta kuvastuu rehellisen ja viisaan kansan ajatusmaailma.

5. Yhteenveto

Hunfalvyn matkakirja *Utazás a Balt-tenger vidékein* sai jo ilmestymisensä jälkeen kiitosta suomalaisilta fennomaaneilta, mm. Yrjö-Koskiselta. Hunfalvya kiitettiin muun muassa siitä, että hän teki matkakirjallaan Suomea tunnetuksi Unkarissa.²⁴

Lähes tuhatsivuisen matkakirjan kääntäminen suomeen oli pohdinnassa heti sen julkaisemisen jälkeen, mutta unkarintaitoista kääntäjää ei silloisesta

²¹ Vuonna 1869 oli olemassa viisi vironkielistä lehteä. Neljää julkaistiin Tartossa ja yhtä Pärnussa (Hunfalvyn tekstissä Dorpat ja Perno). Tartossa julkaistujen lehtien toimittajana oli Johann Voldemar Jannsen.

²² Jyväskylästä löytyi seitsemän suomenkielistä lehteä.

²³ Turun Seurahuoneen valikoimasta löytyi 14 eri lehteä, joista 11 oli ruotsinkielistä (6 Suomessa julkaistua), oli kaksi saksankielistä ja yksi suomenkielinen lehti.

²⁴ „Teille kannan sulimmat kiitokset – siitä ystävällisestä tavasta, jolla olette tehneet meidät tutuiksi Unkarin yleisölle. Erään tuttavan kautta [Selin], joka sanakirjan avulla saapi Magyarin kielestä selkoa, olen jo läpi käynyt suuren osan kirjan sisällyksestä ja aion siitä antaa Kklehdessä [eli Yrjö-Koskisen perustama Kirjallinen Kuukauslehti v. 1866–1880, J. V.], jonkunlasen exposée’n, jähka saan tarpeeksi aikaa” (Tervonen 1987: 254; Karila 2006: 23).

Suomesta löytynyt. Vuonna 1874 matkakirjan ensimmäinen osa julkaistiin saksaksi ja vuonna 2007 viron kielellä.

Hunfalvyn matkakirja vuodelta 1871 on monella tapaa merkittävä ja mielenkiintoinen teos myös nykytutkimuksen näkökulmasta. Se on ensimmäinen unkarinkielinen matkakirja Suomesta ja Virosta. Se kuvailee ensimmäistä kertaa Suomen ja Viron 1800-luvun oloja niin maantieteen, yhteiskunnan kuin kielitieteenkin osalta unkarilaisesta näkökulmasta. Kirja dokumentoi ainutlaatuisella tavalla sekä aikakautta ja oloja että unkarilaista näkökulmaa sukukansoihin. Fennougristiikan ja tutkimushistorian näkökulmasta se kertoo aikakautensa suomalais-ugrilaisista kulttuuri- ja tiedesuhteista ja valottaa kielisukulaisuudesta tuolloin vallinneita käsityksiä. Matkakirjana se on luonnollisesti myös genrensä edustaja, jota voidaan tutkia niin eurooppalaisen 1800-luvun matkakirjallisuuden kuin tutkimusmatkakirjallisuudenkin edustajana.

Lähteet

- I = Hunfalvy, Pál 1871: Utazás a Balti-tenger vidékein. Első kötet. Kiadja Ráth Mór. Pest. https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/101230/Utaza_s_a_balt-tenger_vide_kein-Elso_kotet.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- II = Hunfalvy, Pál 1871: Utazás a Balti-tenger vidékein. Második kötet. Kiadja Ráth Mór. Pest. https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/101599/Utaza_s_a_balt-tenger_vide_kei.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Kirjallisuus

- Csúcs Sándor 2019: Reguly Antal élete és műve. Reguly Társaság, Budapest.
- Domokos Péter – Paládi-Kovács, Attila 1986: Hunfalvy Pál. A múlt magyar tudósai. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Grünthal, Riho 2010: Matkueita tai yksityisiä tutkijoita: Suomalais-Ugrilaisen Seuran keruuretkien tausta ja tavoitteet. In: Kokkonen, Paula – Kurvinen, Anna (toim.), Kenttäretkistä tutkimustiedoksi. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 17–52. <https://www.sgr.fi/uudetsivut/items/show/161>.
- Karila, Kaisa Kaarina 2006: Kulttuuriyhteistyötä, politiikkaa ja kansansivistämistä: fennomaanien suhde Unkariin. Suomen historian Pro gradu -tutkielma. Joensuun yliopiston historian laitos. <https://erepo.uef.fi/handle/123456789/8469>
- Katus László 2015: A Lex-Apponyi. Rubicon. Történelmi magazin. 2015/2. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_lex_apponyi/
- Korhonen, Mikko 1984: Suomalais-ugrilaisen kielitieteen alkuvaiheet. In: Karig, Sára – Heikkilä, Päivi (toim.), Ystävät, sukulaiset: Suomen ja Unkarin kulttuurisuhteet 1840–1984. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Mäntynen, Anne – Halonen, Mia – Pietikäinen, Sari – Solin, Anna 2012: Kieli-ideologioiden teoriaa ja käytäntöä. Virittäjä 116/3: 325–348.

- Pakkasvirta, Jussi 2019: Mitä Anderson tarkoittikaan „kuvitellulla yhteisöllä”? Tieteessä tapahtuu 6: 49–52. https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/308953/87248_Artikkelin_teksti_133947_1_10_20191111.pdf?sequence=1
- Romsics Ignác 2014: A magyarok őstörténetéről. A magyarok eredete – bizonyosságok, hipotézisek, hiedelmek. Magyar Tudomány 2014/5: 514–561.
- Saari, Sirkka 2007: Fennougristinen kenttätö. https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmat/artikkelit/fennougristinen_kenttatyo
- Thompson, Carl 2011: Travel Writing. London.
- Teperi, Jouko 1965: Vanha Suomen suomalaisuusliike I. Kehityspiirteitä ja edustajia 1830-luvulta 1850-luvun alkuun. Historiallisia tutkimuksia julkaissut Suomen Historiallinen Seura LXIX. Helsinki. <https://core.ac.uk/download/pdf/186507884.pdf>.
- Tervonen, Viljo (toim.) 1987: Pál Hunfalvy ja suomalaiset. Kirjeitä vuosilta 1853–1891. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.
- Tervonen, Viljo 2003: Hunfalvy Pál Ruotsissa. Nyelvtudományi Közlemények 100: 314–320.

*

150 years since the publication of the first Hungarian-language travel book on the Baltic Sea region (Research-historical excerpts from the travelogue of Fenno-Ugric pioneer Pál Hunfalvy (1810–1891) in 1869)

In the summer of 1869, Pál Hunfalvy paid a visit to Russia in the Baltics and the Grand Duchy of Finland. The purpose of his trip was to introduce the linguistically related Estonians and Finns to the Hungarian readers. Hunfalvy's two-volume travel report was published in Hungarian 150 years ago, in 1871, and in 1874 a shorter version of the two volumes was published in German. The Estonian translation of the first volume was published in 2007, but only short details and references have been published in Finnish so far.

This presentation aims at giving the Finnish readers an idea of the image Hunfalvy wanted to convey of the Finnish society, which found itself in the process of building a new identity based on the Finnish language – a process the evolution of which Hunfalvy compared with the Estonian national awakening.

Keywords: travel literature, national awakening, national language, language policy, language identity.

JUDIT VARGA

Grammatikai eszközök kopula-funkcióban

H. VARGA Márta

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
hvargamarta@gmail.com

1. Bevezetés

Az ige és az állítmány grammatikai kategóriáinak (idő, mód, szám, személy) egyezéséből adódóan az ige állítmányi szerepre specializálódott szófaj, az állítmány igei természetű mondatrész. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az állítmány kizárólag ige lehet: nomenek, azaz főnevek és melléknévek, illetve főnévi és melléknévi névmások is alkalmasak predikátum-funkció betöltésére, ilyenkor azonban a nem igei (ún. nonverbális vagy nominális) állítmány gyakran kopulával egészül ki.

A kopula grammatikai (szintaktikai) terminus a latin *copula* 'szalag, kötél, kötelék' főnév és származéka, a *copulare* 'összekapcsol, összeesket' ige nyomán jött létre (ld. még *kupleráj*, *kuplung*),¹ hiszen az a feladata, hogy a nem igei állítmánnyal szókapcsolatot alkotva megteremtse az alany és a nem igei predikátum közötti kapcsolatot oly módon, hogy tulajdonképpen igésíti a névszót. A predikatívizáló elemek morfológiailag ugyan lényegesen különbözhetnek egymástól (ld. 3.), de szintaktikai funkciójukat tekintve mindegyik képzőértékű elem: a nem igével kifejezett állítmánynak az állítmányi státusát hivatottak jelölni, egészen pontosan az a feladatuk, hogy képesek legyenek egy nominális kifejezést predikátummá tenni (igésítsék a nominális állítmányt), és összekapcsolják azt egy alannyal.² A mondat nem igével kifejezett

¹ A *kupleráj* 'bordélyház' a német *Kuppler* 'házasságközvetítő, kerítő' főnév származéka. A német *kuppeln* 'házasságkötés céljából összeismertet, kerít' igére, végső soron pedig a latin *copulare* 'összeköt' igére vezethető vissza. A 'bordélyház' jelentés jelentésváltozással jött létre a magyarban (vö. Zaicz 2006: 460). A magyarban használatos *kuplung* 'tengelykapcsoló' a német *Kupplung* szóból származik, amely a német *kuppeln* 'összeköt, összekapcsol' szó származéka (vö. Zaicz 2006: 460).

² A kopula igei toldalékhordozó funkcióját a szakirodalom „statiszta-hipotézis”-ként ismeri (*dummy-hypothesis*). Ez közkeletű elképzelés ugyan, valójában azonban számos ellenpéldát lehet találni, ld. pl. Gugán – Csepregi – Hegedűs 2019.

állítmánya minden esetben olyan grammatikai eszközöket (morfológiai elemeket) vesz maga mellé, amelyek annak állítmányi mivoltát hivatottak jelölni (több nyelvben egyébként valódi toldalékmorféma, ún. verbalizáló affixum vesz részt kopulaként a nominális állítmány igésítésében, ld. 3.4.).

A tanulmány elsődleges célja, hogy áttekintést adjon a nominális mondatok állítmányi szerkezeteinek kopuláiról a világ különböző nyelveiben (elsősorban a WALS 2005 adatai alapján), bemutassa a kopula funkciót betöltő grammatikai kifejezőeszközöket, azok szófaji forrásait (igék, névmási elemek, partikulák, verbalizáló affixumok stb.) és a grammatikalizációs folyamatok morfológiai következményeit.

2. A nyelvek kopulahasználatáról

A nominális mondatok állítmányi szerkezeteinek kopuláit bemutató világtérkép (WALS 2005: 486–489) adatai alapján a nyelveket alapvetően két csoportba lehet sorolni: a skála egyik végpontján a zéró-kopulát egyáltalán nem ismerő nyelvek állnak (pl. angol, német, olasz, finn, észt), a skála másik végpontján pedig a nominális szerkezetekben zéró-kopulát használó nyelvek³ szerepelnek, amelyek ezt a mondattípust (hangzó) igei elem nélkül szerkesztik: ilyenkor az alany és a névszói predikátum csak egymás mellé van állítva (ilyen nyelvek főként a Csendes-óceán térségében: Ausztráliában, Új-Guineában, valamint Dél-Amerikában és Afrika nyugati partvidékén találhatók nagy számban, vö. WALS 2005: 487). Stassen tipológiai munkáiban (pl. 1997) rámutat arra is, hogy amennyiben egy nyelvben lehetséges a zéró kopula használata, akkor az jelen időben és leginkább egyes szám harmadik személyben várható.

A zéró-kopula használata egy-egy nyelvcsaládon belül megjósolhatatlan. Nemcsak a genealógiailag, hanem a földrajzilag egymáshoz közel álló nyelvek között is nagy különbség lehet a zéró-kopula használatának mikéntjében és mértékében.

2.1. A zéró-kopulát nem ismerő nyelvek csoportja, pl.

angol:	<i>My friend</i>	<i>is</i>	<i>a doctor.</i>
német:	<i>Mein Freund</i>	<i>ist</i>	<i>ein Arzt.</i>
olasz:	<i>Il mio amico</i>	<i>è</i>	<i>medico.</i>
finn:	<i>Ystäväni</i>	<i>on</i>	<i>lääkäri.</i>
	'A barátom	COP/3.SG.PRES	orvos.'

³ A zéró-kopula terminus azokra a mondat szerkezetekre utal, amelyekben az alany és a nem igei (nominális) predikátum közötti kapcsolatot nem biztosítja hangzó (testes) lexikális elem (ige).

2.2. A zéró-kopulát használó nyelvek csoportja, pl.

pitjantjatjara (Észak-Ausztrália):

<i>wait</i>	<i>ngalyayala</i>
man	doctor

'The man is / was a doctor' (vö. WALS 2005: 486).

asmat (Új-Guinea, Pápua, Indonézia):

<i>no</i>	<i>ów</i>	<i>akát</i>
1.SG	man	handsome

'I am / was a handsome man' (vö. WALS 2005: 486).

A WALS által vizsgált 386 nyelv nagyobb része, 55%-a (211 nyelv) nem ismeri a zéró-kopula fogalmát, 45%-a (175 nyelv) azonban használ zéró-kopulát (WALS 2005: 486).

2.3. A két végpont között számtalan közbülső variáció létezik: vannak nyelvek, amelyekben csak bizonyos módra, időre, számra, személyre korlátozódik a zéró-kopula használata. Az orosz nyelv sajátossága például az, hogy már nincsenek meg benne a létige (*есть*) alakjai kijelentő mód jelen időben, kivéve az egyes számú harmadik személyű alakot (*есть*), de ezt sem használják kopulaként. A létige összes többi (múlt és jövő idejű) alakja azonban megvan és kopulaként kötelező a használata múlt és jövő időben. A jelen idejű mondatokban tehát kötelező a kopulaelhagyás minden számban és személyben.

jelen idő:	<i>я врач Ø</i>	'én orvos vagyok'
	<i>ты врач Ø</i>	'te orvos vagy'
	<i>он / Иван врач Ø</i>	'ő / Ivan orvos'
	<i>мы врачи Ø</i>	'mi orvosok vagyunk'
	<i>вы врачи Ø</i>	'ti orvosok vagytok'
	<i>они врачи Ø</i>	'ők orvosok'
múlt idő:	<i>Иван был</i>	<i>врачом</i>
	Ivan COP/3.SG.M.PAST	orvos (INSTR)
	'Ivan orvos volt.'	
jövő idő:	<i>Иван будет</i>	<i>врачом.</i>
	Ivan COP/3.SG.FUT	doctor (INSTR)
	'Ivan orvos lesz'	

Az Európában beszélt nyelvek között a magyar talán azért számít különlegesnek a zéró-kopula használatában, mert a nominális mondatok múlt és jövő időben (minden módban) minden számban és személyben hangzó kopulát tartalmaznak, kijelentő módban, jelen időben, egyes vagy többes számú 3.

személyű alanyt tartalmazó mondatokban azonban egy mondattípusban sem találunk hangzó kopulát.

Személyes névmások	NÉVSZÓ főnév ~ melléknév ~ névmás	van (segédige)
(én)	orvos(ok) fiatal(ok) ez(ek) ilyen(ek)	vagyok/voltam/leszek lennék/lettem volna/legyek
(te)		vagy/voltál/leszel lennél/lettél volna/legyél
(ön, maga)		Ø /volt/lesz lenne/lett volna/legyen
(ő)		vagyunk/voltunk/leszünk lennénk/lettünk volna/legyünk
(mi)		vagytok/voltatok/lesztek lennétek/lettetek volna/legyetek
(ti)		Ø /voltak/lesznek lennének/lettek volna/legyenek
(önök, maguk)		
(ők)		

A helyzet ennél persze bonyolultabb, előfordul ugyanis, hogy a kopula – a kizáró körülmények (kijelentő mód, jelen idő, 3. személy) ellenére is – megjelenik a mondat struktúrájában. Ez a – Varga által „a kopula különleges fennmaradása”-nak nevezett jelenség (Varga 1981: 83) – akkor következik be, ha (1) a predikatív funkcióban lévő névszó mennyiséget, minőségi fokot vagy összehasonlítást fejez ki, és modális jelentéstöbbletet is hordoz (vö. Varga 1981: 84; Keszler 2000: 396), illetve (2) „a mondat nyomatékos állítást vagy tagadást tartalmaz” (Kádár 2011: 76), pl.

Pista bácsi megvan 90 éves ('Pista bácsi legalább 90 éves').

Ő van olyan okos, hogy megoldja ezt a nehéz feladatot ↔ Ő nincs olyan okos, hogy megoldja ezt a nehéz feladatot.

A kopulás és a nominális változat között sokszor jelentésbeli eltérés is tapasztalható, pl.

Ő van olyan mérnök, mint te ('olyan kvalitású') ~

Ő olyan mérnök, mint te ('olyan fajtájú vagy olyan kvalitású').

(vö. Varga 1981: 86–87).

A különlegesen fennmaradó kopulájú nominális állítmányok abban is különböznek a törlődő kopulájú nominális állítmányoktól, hogy a mennyiséget vagy minőséget szubjektív véleményként állítják be, pl. *Ő van olyan mérnök, mint te* (ti. az én megítélésem szerint), szemben a törlődő kopulájú nominális állítmányokkal, amelyek objektív tényként kezelik a mennyiséget vagy a mi-

nőségi fokot, pl. *Ő olyan mérnök, mint te* (vö. Varga 1981: 85). A különlegesen fennmaradó kopulának jellegzetessége még, hogy igekötőt is kaphat: *Megvan ez a hátizsák 30 kiló!* (ahogyan ez a fenti példamondatokban is megfigyelhető).

3. A kopulaként szolgáló elemek típusai

A különféle nyelvek nominális mondataiban szereplő kopulák grammatikai (morfoszintaktikai) státusa meglehetősen tarka képet mutat:

3.1. Vannak igei természetű kopulák, amelyek az igeik morfoszintaktikai sajátosságaival rendelkeznek, tehát társulhatnak mindazokkal az affixumokkal, amelyeket főigék predikátumok is felvesznek. A legfőbb kopulatív ige a létige (pl. ang. *be*, német. *sein*, sp. *ser*, ol. *essere*, or. *быть*, m. *van*), nem meglepő módon, a létigék ugyanis a leggyakrabban használt lexémák közé tartoznak minden nyelvben, ebből pedig az következik, hogy meglehetősen sokféle (fő- és segédigei) funkciót képesek betölteni (m. *van* funkciót tárgyaló írások pl. Kádár 2004, H. Varga 2010). Kopulatív ige a létigén kívül más is lehet, a magyarban pl. a *marad* (*Életem végéig tanár maradok*) és a *múlik* (*Már el-múltam 20 éves*), ezeket azonban félkopulatívnak tekinthetők, mivel részben vagy teljesen megtartják lexikai jelentésüket, szemben a *van*-nal, amely szemantikailag „üres”, deskriptív tartalom nélküli elem (vö. Kádár 2011: 10).

3.2. Létezik morfológiailag testesen nem jelölt, szemmel nem látható, nem hangzó, ún. zéró-kopula is (vö. fentebb). Az indoeurópai nyelveket anyanyelvként vagy idegen nyelvként használók számára az igei természetű kopulák, illetőleg a zéró kopula ismertnek, megszokottnak számít, számukra azok a nyelvek tűnhetnek különlegesnek, amelyekben nem efféle grammatikai eszközök biztosítják az alany és a nominális állítmány közötti kapcsolatot. A továbbiakban lássunk ezekre a (számunkra) szokatlan(abb) megoldásokra is néhány példát!

3.3. Vannak nyelvek, amelyekben nem igei természetű kopulák biztosítják az alany és a nominális állítmány közötti kapcsolatot: ezek az ún. pro-kopulák (személyes vagy mutató névmások) amelyekkel elsősorban az Észak- és Közép-Ázsiában, Észak-Afrikában, Közel-Keleten, Kelet-Indonéziában és Melanéziában beszélt nyelvekben találkozni, például a héberben vagy a motuban (Pápua-Új-Guinea).

héber:

A létige kijelentő mód jelen időben hiányzik, helyette egy névmási elem (PRON) állhat: élőlényt jelentő főnévi állítmány esetén a kopula az alanynak megfelelő személyes névmás (PERS) lehet, pl.

<i>Moše</i>	hu	<i>student</i>
Moshe	COP/PRON.3SG.M	diák
'Moshe	ő (hímnem)	diák' (vö. WALS 2005: 487).

Élettelen jelentő főnévi állítmány esetén a kopula mutató névmás (DEM) is lehet (ha az alany határozatlan), pl.

<i>iton</i>	<i>ehad</i>	zeh	<i>meat</i>	<i>meod</i>	<i>dapim</i> ⁴
Newspaper	a	COP/PRON	INDEF.NUM	INDEF.NUM	pages
Newspaper	a	this	few	very	pages

'Egy újság annyi, mint nagyon kevés lap' (vö. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Kopula>).

'Egy újság kevés, de sok lapból áll' (Fröhlich Róbert fordítása).

'Egy újság nagyon kevés lap(ból áll)' (Gilda Gur fordítása).

motu (Pápua-Új-Guinea):

<i>Lau</i>	na	<i>tau</i>	<i>ia</i>	<i>be</i>	<i>hahine</i>
I	COP/DEM	man	she	COP/DEM	woman
'I am a man, she is a woman' (vö. WALS 2005: 487).					

3.4. Egyéb predikativizáló elemek (pl. partikula és/vagy numerusjel, verbalizáló affixum) is részt vehetnek a nominális állítmány igésítésében. A mondat nem igével kifejezett állítmánya minden esetben olyan morfológiai elemeket vesz maga mellé, amelyek annak állítmányi mivoltát hivatottak jelölni.

3.4.1. Az egyéb predikativizáló elemek közül predikatív partikula pl. a japánban⁵ fordul elő. A japán nyelv egzotikumaként szokás említeni az udvariasság különféle megnyilvánulásait: az udvariasság foka szerint – az informális-tól a formális írott nyelvig – általában négy stílust különböztetnek meg, melyek kifejezésére változatos nyelvi eszközök állnak rendelkezésre (prefixumok, külön ragozási paradigmák, alternatív szavak, különféle tőalakok stb.).

Nominális mondatokban, szokásos regiszterben a semleges mondatok végére a *da* szócska kerül, amelyet a nyelvészek általában kopulaként értelmeznek, pl.

jelen idő:	<i>Hangarijin</i>	da	'Magyar (ember) vagyok' (jelen).
	Hungarian	COP	
múlt idő:	<i>Hangarijin</i>	datta	'Magyar (ember) voltam' (múlt).
	Hungarian	COP.PAST	

⁴ Ennek a héber nyelvű adatnak az értelmezéséért Fröhlich Róbertnek és Gilda Gurnak tartozom köszönettel.

⁵ A japán nyelvű adatokért, példákért tanítványomnak, Szűts Krisztának, a KRE japán MA-szakos hallgatójának tartozom köszönettel.

Ha a beszélő egyben az udvariasságát is kifejezi, a *da* szócskát a *desu* szócskával (kopula-alternánssal) helyettesíti, pl.

jelen idő: *Hangarijin* ***desu*** 'Magyar (ember) vagyok/vagy....' (jelen).
Hungarian COP

3.4.2. Az osztjákban és a permi nyelvekben (zürjén, votják) kopula-funkcióban (a legkeletibb osztják nyelvjárásokban) gyakran az esetragos névszóhoz és/vagy az utána álló predikatív partikulához csatlakozó számjel figyelhető meg, pl.

osztják

<i>tem</i>	<i>ämpət</i>	<i>jëm-</i>	<i>-əkəj-</i>	<i>-ät</i>	<i>-ət</i>
This	dog-PL	good	PREDPART	PL.NOM	PL.NOM

'Ez(ek) a kutyák jók' (vö. Honti 1993: 137).

3.4.3. Toldalék-formájú kopulára pl. a törökben, a mordvinban vagy a szamojéd nyelvekben találunk példát. Ez a kopula morfológiailag egy szót alkot a névszói elemmel.

A **török** nyelvben⁶ a kopula a régi *imek* 'van' ige csonka tövéből grammatikálizálódott, amelynek szám és személy szerint különböző alakjai vannak. Megváltozott grammatikai státusát (toldalék-morfémává válását) mutatja, hogy léteznek alakváltozatai (minden számban és személyben négy), amelyek képesek palatoveláris, illetőleg labiális-illabiális illeszkedésre is, pl. egyes szám első személy: *-(i)m*, *-(ü)m* (magas hangrendű változat) / *-(i)m*, *-(u)m* (mély hangrendű változat), pl. *hurvat-ım* 'horvát vagyok' / *arnavut-ım* 'albán vagyok' / *ingiliz-ım* 'angol vagyok' / *türk-üm* 'török vagyok'. Egyes és többes szám 3. személyben a kopula el is maradhat (zéró is lehet):

<i>(Ben) Türk-üm</i>	'(Én) török vagyok'.
<i>(Sen) Türk-sün</i>	'(Te) török vagy'.
<i>(O) Türk-(tür)</i>	'(Ő) török'.
<i>(Biz) Türk-üz</i>	'(Mi) törökök vagyunk'.
<i>(Siz) Türk-sünüz</i>	'(Ti) törökök vagytok'.
<i>(Onlar) Türk-(tür)</i>	'(Ők) törökök'.

A névszói állítmány múlt ideje a *-D* toldalékkal és a kopulával jön létre, pl. *türk-t-üm* 'török voltam', *hurvat-t-ım* 'horvát voltam', *ingiliz-d-ım* 'angol voltam' stb.

⁶ A török nyelvű adatokért, példákért a Zágrábi Egyetem hungarológia–török szakán végzett egykori tanítványomnak, Martin Sukaličnak tartozom köszönettel.

<i>Necla</i>	<i>öğretmen-</i>	-di-	-Ø
Necla	tanár-	PAST	COP/3SG
'Necla tanár volt.'			

<i>Biraz</i>	<i>yorgun-</i>	-d-	-um
meglehetősen	fárad-	PAST	COP/1SG
'Meglehetősen fáradt voltam.'			

A jövő idő jele a *-cak* toldalék (amely *k* magánhangzó előtt *ğ*-vé válik), ezt követi a kopula, pl.

<i>Türk-</i>	<i>cağ-</i>	<i>üm</i>
Török	FUT	COP/1SG
'Török voltam.'		

Az uráli nyelvek jelen időben eredetileg alig használhattak kopulát. „Hogy ilyesmire igény volt talán már az uráli alapnyelvben is, mutatja a mordvin és a szamojéd névszók és adverbiumok predikatív ragozása” (vö. Hajdú 1966, 1987; Radics 1984: 272–273; Honti 2013: 17), pl.

mordvin:

<i>lomañ-an</i>	'ember vagyok'	<i>lomañ-t'ano</i>	'emberek vagyunk'
<i>lomañ-at</i>	'ember vagy'	<i>lomañ-t'ado</i>	'emberek vagytok'
<i>lomañ-Ø</i>	'(ő) ember'	<i>lomañ-t'</i>	'(ők) emberek'

(Keresztes 1990: 60)

Az állítmányi funkcióban szereplő névszók olyan személyre utaló morfé-mákat kapnak (az egyes szám 3. személy kivételével), amelyek megegyeznek az igei személyragokkal (vö. Honti 1993: 135). A névszói állítmány – akár igei személyragot, akár időjelet vesz fel – nem igei természetű szóként funk-cionál ezekben a nyelvekben, tehát szófaji státusa érintetlen marad, éppen erre utal a „predikatív ragozás” terminus. A mordvin predikatív szuffixumok kialakulásáról, feltételezett koráról ld. Keresztes 2011.

4. A magyar nominális mondatok kialakulásáról

A nominális és a verbo-nominális mondatok kialakulásának körülményei-vel kapcsolatban két nézőpont ütközése követhető nyomon a szakirodalom-ban: (1) Simonyi és követői szerint a nominális mondatok a verbo-nomináli-sokból alakultak ki, tehát ősből és általánosabb lehetett a létige a névszói ál-lítmány mellett, és csak idővel maradt el (Simonyi 1877, 1879, 1888–1890, 1895, 1918), (2) mások szerint épp ellenkezőleg: a nominális mondatok az eredetibbek, ősből. Már a századfordulóra kialakult az az általános véle-mény, hogy „jelentő jelen idejű (egyes és többes) 3. személyű mondatokban

állítmányképes minden (ragozatlan) *név* (főnév, melléknév, névmás, számnév” (Veress 1890: 123). Klemm is azt állítja, hogy a nominális mondatok „ős-régi sajátságai a magyar nyelvnek, sőt közös finnugor sajátságnak bizonyulnak” (Klemm 1917: 266), és mind az igei, mind a névszói-igei állítmányok ebből (ti. a névszói állítmányból) fejlődtek ki a finnugor nyelvek külön életében (vö. Klemm 1956: 224). Az utóbbi időben megjelent történeti nyelvtanok megfelelő fejezetei (Benkő 1991; Kiss – Pusztai 2018) is ez utóbbi nézet mellett foglalnak állást: az uráli alapnyelvi mondat eredetileg tiszta típusú névszói állítmányt tartalmazó mondat lehetett (minden kiegészítő elem nélkül).

Az állítmányi szerepben lévő névszónak – amely minősítő vagy azonosító viszonyban állhatott az alannyal – az alaki jellemzője mindvégig a ragtalan (-Ø-ragos) alanyeset lehetett⁷ (akárcsak az alannak). Klemm feltételezése szerint (vö. 1956: 226) kijelentő mód jelen időben eredetileg nem használtak kopulát, állítmányi pozícióban csak névszó állt, pl. **én jó, *te jó, *ő jó* stb. Először kijelentő mód múlt időben, valamint feltételes és felszólító módban hatoltak be a névszói állítmány mellé a létige múlt idejű, feltételes és felszólító módú alakjai egyes és többes szám mindhárom személyében. Az uráli nyelvekben ugyanis – kevés kivételtől eltekintve (a mordvin és a szamojéd nyelvek) – nem volt szokás idő- és módjelet illeszteni névszóhoz. Helyette a létige múlt idejű, illetve feltételes és felszólító módú alakjait használták igésítésre. Ezek analógiás hatására aztán idővel kijelentő módban, jelen időben is megjelentek a létige megfelelő alakjai. A fejlődés menete tehát a következő lehetett:

<i>Én halász</i>	→	<i>halász valék / voltam</i>	→	<i>halász vagyok</i>
<i>Te halász</i>	→	<i>halász valál / voltál</i>	→	<i>halász vagy</i>
<i>Mi halászok</i>	→	<i>halászok valánk / voltunk</i>	→	<i>halászok vagyunk</i>
<i>Ti halászok</i>	→	<i>halászok valátok / voltatok</i>	→	<i>halászok vagytok</i>

Kijelentő mód jelen időben a létige – elveszítve ’létezés’-t kifejező fogalmi tartalmát – a személy-jelölésre szorítkozott, kopulává „fokozódott le”.

Mivel kijelentő mód jelen időben, egyes és többes szám 3. személyben eredetileg sem időjel, sem módjel, sem személyrag⁸ nem volt, így nem volt

⁷ Simonyi a névszói-igei állítmány névszói részét „állítmánykiegészítő alanyeset”-nek (később állítmányi névszónak [nomen praedicativum], állítmányi nominativusnak) nevezte, megkülönböztetésül az alanyi pozícióban lévő alanyesettől, és hatodik mondatrészként tárgyalta nyelvtanában (Simonyi 1877, 1879).

⁸ Az igék 3. személyében az időt, a módot zéró morféma jelöli. A személy jelölésére hivatott 3. személyű személyes névmás azért nem tudott agglutinálódni sem az egyes, sem a többes számban, mert ilyen esetben nemcsak 3. személyű névmás lehetett alany,

szükséges az állítmányi funkcióban lévő névszó mellé a létigének egyes és többes alakját kitenni az idő, mód és a személy jelölésére.

A névszói-igei állítmány (módot, időt, személyt jelölő) segédigei részeként az ősmagyarban sokáig feltehetőleg csak a létige alakjai fordultak elő, elsősorban ezeket használták az ómagyarban (és később is). A *lesz* 'válík valamivé' alakjai még az ősmagyarban kezdtek behatolni a létige ragozási sorába, majd – már mint a létigéhez tartozó formákból – a névszói-igei állítmányban segédige lehetett belőlük. A *marad* az ómagyarban vett fel segédigei funkciót: részint a *lesz* hatására, részint latin mintára. Az *(el)múlt* pedig az újmagyarban lépett a segédigék sorába ilyenféle szerkezetvegyülés eredményeképpen: *ötéves volt x öt évet múlt* → *ötéves múlt* (Kiss – Pusztai 2018: 168–170).

Rövidítések

1	első személy	NUM	számnév
3	harmadik személy	PAST	múlt idő
COP	kopula	PERS	személyes névmás
DEM	mutató névmás	PL	pluralis
FUT	futurum	PREDPART	predikatív partikula
INDEF	határozatlan	PRES	presens
INSTR	eszközhatározós eset	PRON	névmási elem
M	hímnem	SG	singularis
NOM	nominativus		

Irodalom

- Benkő Loránd (főszerk.) 1991: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Elekfi László 1966: A predikatív viszony. Magyar Nyelvőr 90: 62–75.
- Farkas Vilmos 1991: A mondatot felépítő szerkezetek. In: Benkő 1991: 632–648.
- Gallasy Magdolna – Haader Lea – Horváth László 2018: Mondattörténet. In: Kiss – Pusztai 2018: 168–225.

hanem bármely más főnév is. Mindemellett a 3. személyű igealakok eredendően névszói természetűek, igenévi eredetűek, vö. pl. finn *menee* 'megy' < **menevā* 'menő' < **menepā* 'menő', ráadásul több finnugor nyelvben (pl. mordvin, cseremis) olyan 3. személyű alakjai vannak a létigének, amelyek valójában deverbális nomenek, és nem is feltétlenül az illető létige származékai. A magyarban is olyan kettősség van, mint a mordvinban és a cseremisben: *vagyon* > *van* (vö. Honti 2013: 9).

- Gugán Katalin – Csepregi Márta – Hegedűs Veronika 1999: Nem igei állítmányú mondatok a szurguti hantiban. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXX: 133–155.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1987: Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter, Die uralischen Sprachen und Literaturen. Akadémiai Kiadó – Helmut Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Hegedűs Rita 2000: A nominális mondatok funkcionális szempontból. Hungarológia 2/1–2: 215–222.
- Honti László 1993: A névszói állítmány alaktana az osztjában. In: Sz. Bakró Marianne – Szij Enikő (szerk.), Hajdú Péter 70 éves. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 135–142.
- Honti László 2013: „Vanni vagy nem vanni” ’to be or not to be’, avagy létige és kopula az uráli nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 109: 7–32.
- Kádár Edit 2004: Hány *van* van? In: Büky László (szerk.), A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 53–62.
- Kádár Edit 2011: A kopula és a nominális mondatok. Nyelvtudományi Értekezések 161. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kádár Edit 2019: A kopula és a nominális mondatok a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések 161. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keresztes László 1990: Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Keresztes László 2003: A mordvin névszó predikatív ragozása: ősi vonás vagy külön nyelvi fejlemény? In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 234–242.
- Keresztes László 2011: Bevezetés a mordvin nyelvészetbe. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000: Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2018: A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Klemm Imre Antal 1917: A *van* és a *vannak* úgynevezett kihagyása. Magyar Nyelv 13: 265–270.
- Klemm Imre 1956: A létige mondatbeli szerepe. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd (szerk.), Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Akadémiai Kiadó, Budapest. 224–230.
- Radics Katalin 1984: Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominális mondatokról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15: 257–279.
- Simonyi Zsigmond 1877: Magyar nyelvtan mondattani alapon I. Az egyszerű mondat és a szóképzés. A középiskolák I. oszt. számára. Pest.
- Simonyi Zsigmond 1879: Rendszeres magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak és magánhasználatra. Pest.

- Simonyi Zsigmond 1888–1890: A magyar határozók. Első kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1892–1895: A magyar határozók. Második kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Simonyi Zsigmond 1895: Mondattani vázlatok. Nyelvtudományi Közlemények 25: 1–18.
- Simonyi Zsigmond 1918: Igeállítmány és névszói állítmány. Magyar Nyelvőr 47: 49–52.
- Stassen, Leon 1997: Intransitive predication. Oxford University Press, Oxford.
- Varga László 1981: A magyar névszói állítmány kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények 83: 79–95.
- H. Varga Márta 2010: Hány *van* van? (a *van* funkciói). THL 2 – A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata 1–2: 186–193.
- Veress Ignác 1890: „Van” alak- és mondattana. Philológiai Közlemények, 2. pótkötet. 122–220.
- WALS = Haspelmath, Martin – Dryer, S. Matthew – Gil, David – Comrie, Bernard 2005: The world atlas of language structures. Oxford University Press, Oxford.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

*

Morphological markers expressing the copula function

This paper studies non-verbal sentences in various languages, focusing on the copulas (also known as morphological markers, e.g. verbal elements, pronouns, verbal affixes, predicative suffixes, particulae) of the non-verbal sentences; on the presentation of the morphological features of the verbal elements; and on the licensing of their omission. Languages can be divided into two groups from the point of copula use: (1) languages using zero copula and (2) languages not using zero copula. According to the so-called Dummy Hypothesis (Stassen 1997), the copula can only be dropped in present tense, and mainly in third person singular. The use of zero copula is not a predictable feature of languages: it does not depend on language families, typological classes, or geographical closeness. Two hypotheses about the formation of the nominal predicate in Hungarian are also discussed.

The study is based on data collected from WALS 2005 and other papers.

Keywords: non-verbal sentence, nominal predicate, copula, dummy-hypotheses.

MÁRTA H. VARGA

Az 'ül' testtartásige a nganaszanban

VÁRNAI Zsuzsa

Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
varnai.zsuzsa@nytud.hu

1. Bevezetés

A tanulmányban az 'ül' testtartásigét vizsgálom meg a nganaszanban. Az olyan emberi testtartással kapcsolatos igék, mint az 'ül', 'áll' és 'fekszik' érdekes összetettséget mutatnak a hozzájuk társítható jelentések tekintetében. A nyelvekben való viselkedésük tanulmányozása arról tanúskodik, hogy grammatikálizációjuk során különböző figuratív jelentések széles hálózatát alakították ki, más nyelvekben nyelvtani funkciókat is átvettek, pl. progresszív vagy habituális aspektust jelölnek, vagy kopulaként viselkednek (Heine – Kuteva 2002; Kuteva 1999; Lemmens 2002; Newman 2002a, 2002b; Newman – Rice 2004; Newman – Yamaguchi 2002). Több nyelvben az 'ül' például a folyamatos és progresszív aspektus, valamint a habituális akcióminőséget jelöli (Heine – Kuteva 2002: 276–279; Newman 2004: 12–17).

A testtartásigék alapvető szerepei lehetnek a következők (Lemmens 2002, Gamerschlag et al. 2014):

- az emberi testtartás leírása pl. *a fal mellett állnak és beszélgetnek*;
- a tárgyak helyének meghatározása (tárgyakra kiterjesztett használat). Ilyenkor lokatív mondatokban kvázikopulaként jelennek meg, pl. *az útca két oldalán házak állnak*;
- figuratív jelentés kialakulása, jelentésátvitel: egyrészt metonimikus (a jelentések fogalmi kereten belüli megfelelése), pl. *bizottságban ül, börtönben ül*; másrészt metaforikus (a jelentések fogalmi keretek közötti megfelelése), pl. *ki nem állhatom a csokit, áll az ajánlat, kiáll a barátja mellett*.

A testtartásigék egyik jellegzetes grammatikálizációs iránya a kvázikopulává válás (ld. Heine – Kuteva 2002: 278). A kvázikopula olyan lexéma, amely kopulaként funkcionál, de szemantikailag nem teljesen üresedett ki,

mint a kopulák, hanem hozzátesz az állítmány jelentéséhez (Pustet 2005). A testtartásigék kvázikopulaként a Hol? kérdésre felelő, azaz lokatív mondatokban, valamint a nyelvek többségében egzisztenciális szerkezetekben is megjelennek. Ezekben a szerkezetekben a testtartásigék alapvető egzisztenciális predikátumokként írhatók le, amelyek jelentése abban különbözik a 'lenni' igétől, hogy expliciten hivatkoznak egy háromdimenziós térbeli rácsra azáltal, hogy alanyaikhoz geometriai tengelyeket rendelnek, és jellemzik a térben elfoglalt helyzetüket egy bizonyos referenciaponthoz viszonyítva (Kravchenko 2001). Ha egy nyelvben megjelennek élettelen alanyokkal, akkor általában az alany geometriai tulajdonságai határozzák meg, hogy mely ige szerepeljen (Ameka – Levinson 2007: 855–860).

Az ilyen típusú igék viselkedését ez idáig számos nyelvben kutatták, köztük pápua, afrikai és ausztráliai, indián (Newman 2002a) nyelvekben írták le, de az európai nyelvek többségét is vizsgálták: megjelent már több tanulmány a hollandról (Lemmens 2002), a németről, az angolról, a horvátból (Vidaković-Erdelić 2013) és az oroszról is. Az uráli / finnugor nyelvek vonatkozásban csekély kutatást végeztek (Sipos 2018, 2019), a manysiban és a magyarban most kezdődnek ilyen jellegű vizsgálatok (Németh 2021). A testtartást kifejező igék viselkedését a szamojéd nyelvekben eddig még nem kutatták kimerítően, az 'áll' igét vizsgáltam meg egy tanulmányban (Várnai 2021).

A testtartásigéknek sokféle metonimikus és metaforikus kiterjesztése lehet, amelyek jelentése néha messze elrugaszkodik eredeti emberi testtartásbeli értelmétől, kiterjeszthetők élettelen tárgyak létezésének és helyének konceptualizálására, segítenek valamilyen entitás helyzetének megfogalmazásában. A nyelvek különböznek abban, hogy a testtartásigék milyen mértékben terjeszthetők ki nem emberi referensekre. Amíg a francia például úgy tűnik, hogy a fent említett testtartáskifejezéseket csak élőlényekre korlátozza, addig az angol használhatja nem emberekre való hivatkozásra is, de ilyen kifejezésekben használatuk meghatározott.

A testtartásigék olyan kategóriákat képviselnek, amelyek általánosak az emberi tapasztalatokban a kulturális határokon átívelően. A térbeli viszonyok konceptualizációja különböző formákat ölt a különböző nyelvekben, és bizonyos kognitív térbeli struktúrák számos nyelvi kifejezés jelentése mögött ott állnak, mind lexikai, mind nyelvtani értelemben (Kravcsenko 1996). A kutatások azt mutatják, hogy bár a testtartásigék jelentései egyetemes és testi tapasztalatokon alapulnak, a nyelvek mégis különböznek a fogalmi tartalmak kifejezésében. A jelentés tapasztalati jellegű, és szerkezete tükrözi a világgal való interakció során szerzett emberi kognitív tapasztalatokat. Az 'áll', 'ül', 'fekszik' igék jelentései bizonyos kognitív struktúrákat tükröznek, amelyek

beépülnek a lexikai elemekhez kapcsolódó fogalmakba. Ezek a struktúrák a különböző tárgyak kognitívan kategorizált tapasztalatainak eredményei, amelyek a három térbeli orientáció valamelyikére vezethetők vissza. A kategorizálás módja attól függ, hogy az emberek hogyan érzékelik a különböző tárgyakat. A térbeli viszonyok konceptualizálása és későbbi grammatikálizálása tehát tapasztalati alapokon nyugszik, térbeli fogalmaink struktúrája a fizikai környezettel való interakciónkból ered (Heine 1997; Svorou 1988). Úgy tapasztaljuk meg a világunkat, hogy a kultúránk már magában a tapasztalatban is jelen van (Lakoff – Johnson 1980: 56–57). A térnek ez a tulajdonsága, amelyet a hagyományos tudományban objektív jelenségnek véltek, nem más, mint bizonyos kognitív mechanizmusok visszatükröződése, amelyek az emberi észlelés és megismerés alapját képezik: „A kategóriák, amelyekre a természetet felosztjuk, nem a természetben vannak, hanem kizárólag a természet és köztünk lévő kölcsönhatás révén jönnek létre” (Bickerton 1990: 53).

Első pillantásra ezeknek az igéknek a triviális jelentése meglehetősen átlátszónak tűnik legalábbis használatuk antropomorfikus területén (vö. tapasztalati prototípus-klaszterek, Newman 2002b):

- ÁLL: 'függőleges helyzetben levés, maximális függőleges felemelkedés; lábon állás'
 FEKSZIK: 'vízszintes helyzetben levés, maximális vízszintes kinyúlás'
 ÜL: 'olyan helyzet, mely nem vízszintes, nem függőleges, amikor a test alsó része valamin, általában a lábakon nyugszik, mely hajlítva vagy kinyújtva van'.

Newman a következő alapvető tapasztalati tulajdonságok alapján határozta meg az angol *sit*, *stand* és *lie* igék jelentéseinek összetevőit és a mögöttük álló tapasztalati valóságokat: a) tér-időbeli tartomány, b) erődinamikai tartomány, c) az aktív zóna és a szociokulturális tartomány. Megállapította, hogy mindhárom testtartásnál erősen érzékelhető az állapot időbeli kiterjedése, és erős kontraszt van az érintett térbeli konfigurációk között: az üléshez egy kompakt forma társul; az állásnál egy felegyenesedett, függőleges megnyúlás; a fekvésnél egy vízszintes megnyúlás. Az erődinamika területe arra utal, hogy az entitások milyen módon gyakorolnak erőt, vagy milyen erőhatásoknak vannak kitéve. Mindhárom állapot fenntartható az érintett személy fizikai mozgása nélkül is, de egyértelmű különbségek vannak az állapotok között a helyzet fenntartásához szükséges szenzomotoros irányítás tekintetében. Állás esetén a felső és az alsó törzsnek egyaránt egyenesnek kell lennie és függőlegesen kell tartania; ülés esetén a felső törzsnek kell függőlegesen tartania a testet, míg az alsó törzs egészen laza, sőt bénult is lehet; fekvés esetén

pedig a test egyetlen részének sem kell kontrollt gyakorolnia. A három helyzet közül az álló helyzet az, amelyet az ember minden további támasz nélkül a legkevésbé képes hosszú ideig fenntartani az ember (Newman 2002b: 2–3, Sipos 2018).

2. Az 'ül' jelentésű testtartásige a nyelvekben

A három alapvető testtartásige közül vegyük közelebbről szemügyre az 'ül'-t! Nem feltétlenül egyformán indulnak el az egyes testtartásigék a grammatikalizációs ösvényeken akár egy nyelven belül sem. Az azonos méretű és alakú tárgyak térbeli tájolása leírható ezen igék bármelyikével, de használatuknak mégis vannak bizonyos korlátai. A másik két kardinális testtartásigével, az 'áll' és a 'fekszik' igékkel összehasonlítva úgy tűnik, az 'ül' rendelkezik a legkevésbé fejlett képi jelentéshálózattal. Ez annak lehet köszönhető, hogy az 'ül' nem rendelkezik kiemelkedő orientációval a fizikai térben. Kifejezetten antropomorf, mivel közvetlenül az emberi test egy szerkezeti elemére utal (és tágabb értelemben minden lábbal rendelkező élőlényre). Az emberek, valamint sok állat általában tudnak állni, ülni vagy feküdni is, míg az élettelen tárgyak a nyelvekben gyakran állnak vagy fekszenek, de nem ülnek. A természetes nyelvekben a kép nem egyöntetű, a nyelvek nagyban különböznek a testtartásigék használatában. Egyrészt bizonyos önálló mozgásra képtelen tárgyak (beleértve a növényeket) annak ellenére tudnak ülni, hogy nincsenek hajlítható vagy kinyújtott lábaik. Így pl. az oroszban a kisebb állatok, a rovarok, és a madarak (egerek, mókusok, sünök, galambok, verebek stb.) nem tudnak állni, hanem mindig ülnek, valamint a gomba a tisztáson, a tető a kunyhón, és a pirog a sütőben is ül (Kravchenko 2001: 2019).

Vidaković-Erdeljić tanulmányában az 'ül' korpuszalapú kutatásának eredményeit mutatja be az angol, a horvát és a német nyelvben. Nagy különbségeket tapasztal a három nyelv között az 'ül' igéből kiinduló metaforizációk, és metonimikus használatok között (Vidaković-Erdeljić 2013). A három nyelv közül a horvát rendelkezik a legkevésbé fejlett figuratív jelentéshálózattal, mivel a metonímián alapuló jelentéseken kívül más figuratív jelentés nem található benne.

Az 'ül'-t használja az angol egyes tárgyak és épületek helyzetének jelölésére. Úgy tűnik az adatok alapján, hogy sokszor nem feltétlen a tárgyak helyét közvetíti, hanem azt, hogy ezek a tárgyak valamilyen módon inaktívak, tétlenséget vagy pihenést, esetleg a halogatást fejeznek ki. Az ilyen típusú példák gyakrabban fordulnak elő a szépirodalmi, utazási vagy szakácskönyvekben, és bizonyos fokú költői stílust hordoznak (vö. Newman – Rice 2004: 386, Vidaković-Erdeljić 2013: 268).

- (1) *Allow to sit for at least 30 minutes before serving.*

'Tálalás előtt legalább 30 percig hagyjuk állni (ülni).' (Vidaković-Erdeljić 2013: 269)

Az 'ül' testtartásigével kapcsolatban több, különböző nyelvekben megfigyelhető hasonló jelentésbővülés, amikor az ige egyfajta inaktivitásra utaló jelentést vesz fel. A színjai hanti is például az 'ül' jelentésű igével fejezi ki, amikor a csapda felállított, kifeszített állapotban van (Sipos 2018: 222–223). A magyarban is találkozhatunk hasonlóval: *Kislány koromban folyton csak otthon ültem, nem mentem sehová.* Az 'ül' igének több nyelvben is kialakult 'él, marad' jelentése is (Newman 2002b: 12).

A németben a tárgyak helyének a *sitzen* igével történő kódolásakor nem a tárgyak térbeli orientációja számít, az ige kiválasztását inkább a tárgy elhelyezkedése, mint fizikai jellemzői határozzák meg. A *sitzen* / *setzen* azt fejezi ki, hogy egy tárgy valamilyen magaslaton helyezkedik el vagy van elhelyezve, hogy valahol ül vagy ülni készül (Fagan 1999: 142; Vidaković-Erdeljić 2013: 273).

- (2) ... *ich setze mir einen alten Hut auf den Kopf...*

'Egy öreg kalapot tettem (ültettem) a fejemre.' (Fagan 1999: 142)

Több nyelvben is megfigyelhető metonimikus jelentésbővülése az 'ül'-nek: pl. az angolban és a németben az *in* prepozícióval együtt való előfordulásából következik, hogy a háttér értelmezhető egyfajta tartályként (CONTAINMENT), amelyben az adott tárgy elhelyezkedik:

- (3a) *The keg sat perfectly in the gap between the kitchen cabinets.*

'A hordó tökéletesen illeszkedett (ül) a konyhaszekrény közötti részbe.'

(Vidaković-Erdeljić 2013: 269)

- (3b) *In seinem Quadratschädel sitzt ein Gehirn von der Größe eines Atomkerns.*

'Négyzet alakú koponyájában egy atomnyi méretű agy található (ül).'

(Vidaković-Erdeljić 2013: 273)

Ez a jelentés tovább bővíthet a ruhák jól illeszkedése felé az emberek testen (GOOD-FIT):

- (4a) *The jacket sits perfectly on you.*

'A kabát tökéletesen áll (ül) rajtad.' (Vidaković-Erdeljić 2013: 269)

- (4b) *Oberhemd ist faltenlos – und glatt wie meins, es sitzt famos...*

'Az inge nem karcsúsított – és sima, akárcsak az enyém, tökéletesen illeszkedik (ül)...' (Vidaković-Erdeljić 2013: 274)

Az 'ül' igének sok nyelvben tapasztalható egyik legjellemzőbb metonimikus kiterjesztése, ahol azt jelentheti, hogy „ülésezik” vagy „hivatalos testület tagja”, például parlament, bírói testület, tanácsok vagy bizottságok (PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO). Ezekben a helyzetekben közös, hogy az emberek az asztal mögött ülnek, és valamilyen más tevékenységet végeznek, amely általában fontos döntések meghozatalával jár:

- (5a) *She teaches, consults, sits on committees, and participates in seminars.*
'Tanít, tanácsokat ad, bizottságokban vesz részt (ül), és szemináriumokon vesz részt.' (Vidaković-Erdeljić 2013: 274)
- (5b) *Einer der Senate des Bundesgerichtshofs sitzt in Berlin.*
'A szövetségi bíróság egyik szenátusa Berlinben ülésezik.'
(Vidaković-Erdeljić 2013: 276)

Egy szervezet, vagy személy székhelyét is kódolhatja a németben a *sitzen*:

- (6) *Auf Burg Dinklage, wo das westfälische Uradelsgeschlecht der Galens seit über 300 Jahren saß, war Clemens August Joseph Joseph Pius Emanuel 1878 geboren.'*
A Dinklage kastélyban, ahol több mint 300 éven át a nyugat-alföldi nemesség uralkodott (ült), született 1878-ban Clemens August Joseph Joseph Pius Emanuel.' (Vidaković-Erdeljić 2013: 275)

A PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO metonímiának egyik esete, a börtönbüntetést kifejezése, ahol ismét a tétlenség, semmittevés képezi a jelentés alapját. Ilyet tapasztalhatunk a németben és a horvátban is (7a, b). Egy másik esete is megjelenik a horvát sportterminológiában: *sjediti na klupi* 'ül a padon' (c).

- (7a) *Da ist der alte Mann Mustapha, dessen 24jähriger Sohn verwundet im Gefängnis sitzt.* 'Ott van az öreg Musztafa, akinek 24 éves fia börtönben ül, sérülten.' (Vidaković- Erdeljić 2013: 279)
- (7b) *U njemačkim zatvorima sjedi više od trideset posto stranaca zbog kriminalnih delikata.* 'A külföldiek több mint 30%-a ül német börtönökben bűncselekmények miatt.' (Vidaković- Erdeljić 2013: 273)
- (7c) *Ništa ne dobivam od toga ako ću biti među 16 igračica i onda sjediti na klupi.*
'Semmit sem nyerek azzal, hogy az első 16 játékos között vagyok, csak azért, hogy a kispadon üljek. (Vidaković- Erdeljić 2013: 273)

A németben előfordulhatnak olyan példák is, amelyekben a *sitzen*-t arra használják, hogy az érzelmeket, főleg a negatív érzelmeket – mint például félelem, sokk – fejezzék ki:

- (8) *Zu tief saß außerdem das gegenseitige Mißtrauen.*
'Kölcsönös bizalmatlanságuk mélyen ült...' (Vidaković- Erdeljić 2013: 273)

3. A vizsgálat

3.1. Az 'ül' jelentésű testtartásige a nganaszanban

Nézzük meg, hogyan viselkedik az 'ül' ige a nganaszanban! Egy korábbi tanulmányban megvizsgáltam az 'áll' jelentésű testtartásigét (Várnai 2021). Az ott tett megállapítások alapján a kérdés az, hogy az 'áll'-hoz hasonlóan az 'ül' használatában is felfedezhető-e az élettelen alanyokkal való előfordulás, a kvázikopulai szerepben való megjelenés, valamint az, hogy milyen jelentésátviteleket figyelhetünk meg az 'ül' kapcsán.

3.2. A vizsgált nyelv és korpusz

A nganaszan az uráli nyelvcsalád szamojéd ágába tartozó, erősen veszélyeztetett, kihalófélben lévő nyelv, melynek beszélői Észak-Szibériában, a Tajmir-félszigeten élnek. Beszélőközösségük apró, alig több mint 100 fő, akik többnyire az idősebb generációkhoz tartoznak. A kutatáshoz felhasznált adatokat a Hamburgi Egyetem nganaszan korpuszából (Nghanasan Spoken Language Corpus) gyűjtöttem (Brykina et al. 2018). A korpusz 176 annotált szöveget tartalmaz (Wagner-Nagy – Szeverényi 2015).

3.3. A *ηomtə-d'a* / *ηomtü-ša* ige pár

A korpuszban összesen 453 találat volt az 'ül' (ang. 'sit') jelentésben előforduló igékre. Ebből két ige 'lovat/rént megülni' jelentésben, egy ige 'dolgot végezni leül' jelentésben szerepelt összesen 17 példában. Ezeket kizártam a vizsgálatból, mert nem lokatív mondatokban szerepeltek. 436 találat volt a *ηomtə-d'a* / *ηomtü-ša* ige párra. A nganaszanban az igék többsége perfektív aspektusú (Wagner-Nagy 2002: 101), melyeknek imperfektív párját statikus képző segítségével alkotják meg, amely mozgásváltoztatást leíró igékhez járul és segítségével állapotige képződik (Wagner-Nagy 2002: 132). Ilyenek a testtartást jelentő igék is. Az 'áll'-hoz hasonlóan az 'ül' esetében is ige párt találunk:

- (9a) *Kobtūa-tənu-ʔ* *ηomtə-ði*.
 lány-LAT.SG-1PL ül.IMP-2SG.R
 'A mi lányunkhoz ülj (le)!' (PKK_71_Djajku_flkd.025)
- (9b) *Təni* *ηomtü-kətu-gəj*.
 ott ül.STAT-ITER.PRS-3DU.S
 'Ott üldögéltek.' (ChND-KES_061107_Berizenaa_flkd.124)

A nganaszan korpuszban a 436 adatból kb. fele-fele arányban találtam perfektív (215 db) és imperfektív igéket (211 db). A folyamatos igék között 176 statív képzős alakra volt találat.

A nyelvek vizsgálata során felmerült a kérdés, hogy a testtartásigék használata úgy értendő-e, mint amelyek inchoatív cselekvésekre vagy folyamatos állapotokra utalnak. Az egyenes, álló helyzetből az ülő helyzetbe, például egy székre való átmenet az üléshez kapcsolódó inchoatív cselekvés lenne. Az ülés inchoatív fázisa szembeállítható az ülés folyamatos állapotával, például a széken üléssel. Nem feltételezhető, hogy ezt a két fázist az ige két különböző alfajához kellene rendelni, amelyek a cselekvés és az állapot fázisát tükrözik, még akkor sem, ha fogalmilag lehetséges lenne az ilyen értelmezés. Az inchoatív cselekvés és az abból következő állapot között szoros és sajátos fajta kapcsolat van, amelyet Newman és Yamaguchi (2002: 44–46) ír le részletesen. Egyrészt az ülés állapotába jellemzően tudatos, kontrollált, szándékos (bár rövid ideig tartó) ülőcselekvés révén lépünk be, másrészt, amikor ülő helyzetben vagyunk, egy ideig megtartjuk ezt a pozíciót. Tehát az ülés cselekvése jellemzően az ülés folyamatos állapotát feltételezi, amely a cselekvésből következik. A fordított implikáció közel sem tűnik ilyen erősnek, mivel könnyű elképzelni egy ülő személyt anélkül, hogy ezt az állapotot az ülés cselekvéséhez is társítanunk kellene, vagyis az ülés cselekvése erősebben implikálja a keletkező állapotot, mint ahogy az állapot implikálja a beforduló cselekvést (Newman – Yamaguchi 2002: 44–46).

A nyelvek tükrözhetik az ülés élményének mindkét perspektíváját azáltal, hogy más-más eszközöket alkalmaznak. Gyakori minta, hogy külön morféma vagy tagmondati elemek szolgálnak a két fázis megkülönböztetésére, mint például a németben az intranszitiv *sitzen* 'ül' (állapot) és a reflexív *sich (hin)setzen* 'leül (cselekvés) áll szemben'. A tsova-tus vagy más néven batsz, észak-kaukázusi nyelvben a *cu / dipšar* 'feküdni, lefeküdni' ige két fázisának jelölésére különböző esetet alkalmaz az alanyon: ergatív jelölést a cselekvés fázisára és abszolút esetjelölést az állapotra (Holisky 1987: 126).

A japán *suwaru* 'leül' ige alapvetően az ülésre, nem pedig az állapotra utal. Így hasonlóságot mutat a japán nyelv intranszitiv inchoatív igeivel, mint pl. a *shimaru* 'zár, bezár'. A statív jelentést a *te iru* szerkezet fejezi ki, amely a *te* utótagból és az *i-ru* 'lenni-PRS' igéből áll. A *suwaru*-val együtt használva az ülő cselekvésből ülő állapotra vált, azaz a rezultatív aspektusra (10a, b) Hasonlóan viselkedik a japánban a többi testtartásige és helyváltoztatás ige.

- (10a) *Toshi ga suwat-ta.*
 Toshi NOM ül-PAST
 'Toshi leült.' (Newman – Yamaguchi 2002: 47)

- (10b) *Toshi ga suwat-te i-ru.*
 Toshi NOM ül-te van-PRS
 'Toshi üldögél.' (Newman – Yamaguchi 2002: 47)

3.3. Az 'ül' testtartásige jelentései, a jelentéseltolódások irányai a nganaszanban

A vizsgált ige testtartásra utaló használata a leggyakoribb a korpusz példái között. Ezen előfordulások nagyon nagy többsége csupán testtartást fejezett ki többnyire sátorban (30 találat) (vö. 11a mondat) vagy szánon (24 találat) (vö. 11b mondat).

- (11a) *tahariāa* *kaŋgü-t'ə-küə-tənu* *ma-tənu*
 most mikor-EMPH-EMPH-LOC.SG sátor-LOC.SG
i-t'ü-tə-tu *kobtūa* *ŋomtū-tü-gəj*
 van-NMLZIPF-LAT.SG-OBL.3SG lány.GEN.SG ül-PRS-3DU.S
 'Valamennyit ülték a sátorban a lánnyal.' (JSM_080217_FourBrothers_flkd.128)

- (11b) *ñüə-ʔkü-mə* *əmə-ə-ni-ə*
 gyerek-DIM-NOM.SG.1SG ez-ADJZ-LOCPRON-ADJZ.NOM.SG
kəntə-nə *ñi-ni* *ŋomtū-tü*
 szán-GEN.SG.1SG -on-LOCADV ül.STAT-PRS.3SG.S
 'A gyerekek a szánon ül.' (KES_080721_Disease_flkd.262)

A testtartást jelentő ige alanyai többnyire emberek, csupán öt helyen találtam állatot, azokban minden esetben madarakat (12a–e).

- (12a) *ŋojbuə-tu* *ñi* *ŋuəiʔ* *kula* *ŋomtū-ʔə.*
 fej-GEN.SG.3SG -on egy varjú ül-PF.3SG.S
 'A fejére egy varjú ült.' (PKK_71_OneTent_flkd.044)
- (12b) *təti* *ŋə ərū* *məna-tu* *ñini* *ŋomtū-tü.*
 az sas tojás-GEN.PL.3SG -on ül.STAT-PRS.3SG.S
 'A sas a tojásain ül.' (ASS_161023_Fox_flkd.005)
- (12c) *oʔel* *ŋomtū-tü* *hūaa* *ñini.*
 sas ül-PRS.3SG.S fa.GEN -on.LOC.ADV
 'A sas a fán ül' (MVL_080225_Fox_flkd.001)
- (12d) *muŋku* *ñini* *ŋə ərū* *ŋomtū-tü.*
 erdő.GEN -on sas ül.STAT-PRS.3SG.S
 'Az erdőben sas ül.' (ASS_161023_Fox_flkd.004)
- (12e) *tə* *kəhə-gümü-ʔ* *kaɖ'a-ni-ndi* *ŋomtū-ŋüöü-tü-ʔ*
 hát fáj-EMPH-NOM.PL mellett-LOCPRON-OBL.3DU ül.STAT-DEF-PRS-3PL.S
 A fajok mellettük ülnek. (JDH_00_TwoDolganBrothers_flk.112)

A korpuszadatok alapján úgy tűnik, hogy az 'áll' igével ellentétben (Várnai 2021) a nganaszan az 'ül'-t nem használja nem emberekre való hivatkozásra, hanem csak élőlényekre korlátozza. A korpuszban egyetlen példát találtam, ahol az 'ül' ige alanya élettelen, itt sem az ige statív, hanem a perfekatív alakjával (13).

- (13) *tə ńenat'a-ɤku tahariāa təiriā-gümü-rə ɲomtū-ɤi-ðə.*
 na nagy-DIM most repül.PTCP.PRS-EMPH.SG-2SG ül-PF-3SG.R
 'Na, az óriás repülő leszállt.' (KES_031115_Paris_nar.040)

Az *ɲomtū-* ige második legtöbbet adatolt jelentése az alany valamilyen szempontból inaktív, passzív voltát fejezi ki. Az 'otthon maradni' jelentést a korpuszban öt esetben azonosítottam (14a–c).

- (14a) *təni ɲomtū-tū-tə-nə ma-nə kunsɪ ni i-šüə-m ɲonə-nə.*
 itt ül-IPF-LAT.SG-1SG sátor.GEN-1SG bent van-PST-1SG.S maga.OBL-1SG
 'Itt ülök, teljesen egyedül otthon.' (ChNS_080302_Wife_nar.006)

- (14b) *ou, tə-tə makətə-tə ɲuəɤ, makətətu*
 na, sátor.ABL.SG.OBL.2SG van.IMP.2SG.S sátor.ABL.SG.OBL.3SG
ɲomtū-ɤ, mi-l'ia-ni koni-gu-mi.
 ül.STAT-IMP.2SG.S mi.DU-LIM.OBL-1DU megy.IMP-1DU.S/O
 'Na, te maradj otthon, mi megyünk.' (MVL_080226_TwoHorses_flks.621)

- (14c) *nakürə d'aŋ ɲomtū-kə-ŋ*
 három.ACC nap.ACC ül-ITER.PRS-3SG.S
 'Három napot üldögél.' (PKK_71_OneTent_flkd.053)

Ennek az igének a nyelvekben 'él, lakik, létezik' értelmezése is lehetséges. Egyetlen ehhez hasonló esetet találtam a korpuszban (15).

- (15) *tahariabə mintiagəni əðəə-ɤ maagiə-ɤ*
 most valószínű valami.EMPH.NOM-PL korábban.GEN-PL
hüə-güə-tini d'aɲurə ńiini d'ür ni rə sojbu-kə-tu
 év-EMPH-LOC-PL tundra.GEN irányában történet.2SG hangzik.STAT-ITER.
 PRS-3SG.S
baaguði-ɤ ńiini, taa-gali ɲomtū-ša
 nem fagyott víz.GEN.PL irányában házi rén-CAR ül.STATINF
 'Korábban hallottam rólad, hogy a tengernél laktál, rén nélkül ültél.'
 (TKF_990819_SomatuShaman_flkd.177)

Ahogy fentebb is láttuk, az 'ül' igének sok nyelvben tapasztalható egyik legjellemzőbb metonimikus kiterjesztése (PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO) a 'börtönben ül'. Itt is az inaktivitás a jelentés hangsúlyos eleme. Erre a jelentésre a korpuszban összesen 20 adatot találtam (16).

- (16) *əə, biiðə hüə-tə ŋomtū-šüə*
 igen tíz.GEN év-LAT ül.STAT-PST.3SG.S
 'Igen, tíz évet ült.' (JSM_090809_ParentsAndUncles_nar.028)

A metonimikus kiterjesztések másik esete a 'bizottságban ül' jelentés. Erre egy példát találtam a korpuszban (17).

- (17) *...tahariaā təti pʁezid'ium-tənu ŋomtū-tū-ʔ šetəgəə-ʔ*
 most az elnökség-LOC.SG ül.STAT-PRS-3PL.S főnök-NOM.PL
 '... az elnökségben ülnek a főnökök' (PED_080731_Competition_nar.248)

Az utóbbi két esetben feltételezhetjük, hogy a PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO metonimikus jelentésátvitelek a nganaszanba az oroszról kerülhettek át.

4. Összefoglalás

Összegezve a nganaszan 'ül' igéről tapasztaltakat elmondhatjuk, hogy az 'áll' igéhez képest más viselkedést tapasztaltunk. Amíg a korpusz alapján elkülöníthettünk több 'áll' jelentésű igepárt, addig az 'ül'-re csak egy találat volt. Az 'áll'-lal ellentétben az 'ül' nem szerepelt élettelen alanyokkal, így a kvázikopula szerepben való használata nem tapasztaltuk, nem várható. Az 'ül' igének a legalapvetőbb antropomorf használata a legáltalánosabb. Más élőlények közül a korpuszban csak madarak álltak alanyként mellette (keves példa volt ezekre is). A jelentéseltolódások közül a metonimikus PART OF THE SCENARIO FOR THE WHOLE SCENARIO a legjellemzőbb, az inaktivitást, télenlést kifejező jelentés és a 'börtönben ül' jelentésárnyalatok. A korpuszban találtak alapján igen változatos és eltérő viselkedést tapasztaltunk:

	'ül'	'áll'
az emberi testtartás leírása	+	+
nem emberi tárgyakra kiterjesztett használat	–	+
kvázikopula szerep lokatív mondatokban	–	–
figuratív jelentések, metonimikus jelentésátvitel	+	+
figuratív jelentések, metaforikus jelentésátvitel	–	–

Az 'ül' és 'áll' testtartásigék használata a nganaszanban

A két ige ('áll' és 'ül') vizsgálata után a harmadik kardinális testtartásige, a 'fekszik' vizsgálata árnyalhatja majd tovább az alapvető cselekvésigékről

alkotott képet a ngaszanaban. A fentebb tett megállapítások pedig a későbbiekben adatközlők bevonásával folytatott terepkutatáskor jól felhasználható kiindulópontként, hipotézisként szolgálhatnak majd.

Rövidítések

ACC	akkuzatívusz	INF	főnévi igenév	PL	többes szám
ABL	ablatívusz	IPF	imperpektív képző	PROL	prolatívusz
ATT	attenuatív képző	ITER	iteratív	PRS	jelen idő
CAR	fosztóképző	LAT	latívusz	PST	múlt idő
DIM	kicsinyítő képző	LIM	korlátozó képző	PTCP	participium
DUR	duratív képző	LOC	lokatívusz	R	reflexív
EMPH	emfatikus elem	NOM	alanyeset	S	alanyi
FRQ	frekventatív képző	O	tárgyas	SG	egyes szám
FUT	jövő idő	OBL	oblique eset	STAT	statív képző
GEN	genitívusz	PF	perfektív	TR	tárgyas
IMP	felszólító mód				

Irodalom

- Ameka, Felix – Levinson, Stephen 2007: Introduction. The typology and semantics of locative predicates: posturals, positionals, and other beasts. *Linguistics* 45/5–6: 847–871.
- Bickerton, Dereck 1990: *Language & species*. The University of Chicago Press, Chicago – London.
- Brykina, Maria – Gusev, Valentin – Szeverényi, Sándor – Wagner-Nagy, Beáta 2018: Nganasan Spoken Language Corpus (NSLC). Archived in Hamburger Zentrum für Sprachkorpora. Version 0.2.
- Fagan, Sarah 1991: The semantics of the positional predicates *liegen/legen*, *sitzen/setzen*, and *stehen/stellen*. *Die Unterrichtspraxis* 24: 136–145.
- Gamerschlag, Thomas – Petersen, Wiebke – Ströbel, Liane 2014: I’m still standing: a frame account of the polysemous meanings of posture verbs referring to standing. *Logic, Language, and Computation 9th International Tbilisi Symposium on Logic, Language, and Computation* (Kutaisi, Georgia, September 26–30, 2011). Revised Selected Papers. 73–93.
- Heine, Bernd 1997: *Cognitive foundations of grammar*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002: *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge.
- Holisky, D. A. 1987: The case of the intransitive subject in Tsova-Tush (Batsbi). In: Dixon, R. M. W. (ed.), *Studies in ergativity*. Elsevier Science Publishers, Amsterdam. 103–132.

- Kravcsenko, Alekszandr [Кравченко, Александр] 1996: Когнитивные структуры пространства и времени в естественном языке. Известия Российской академии наук. Серия литературы и языка 55: 3.
- Kravchenko, Alex 2001: Russian verbs of spatial orientation stand, sit, lie, In: Németh, T. Enikő (ed.), *Cognition in language use. Selected papers from the 7th international pragmatics conference 1*. International Pragmatics Association, Antwerp. 216–225.
- Kuteva, Tania 1999: On 'sit'/'stand'/'lie' auxiliation. *Linguistics* 37/2: 191–213.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980: *Metaphors we live by*. Chicago University Press, Chicago.
- Lemmens, Maarten 2002: The semantic network of Dutch zitten, staan, and liggen. In: Newman 2002a: 103–139.
- Németh Szilvia 2021: Az északi manyisi *ünli* 'ül' testtartásige jelentésszerkezete és szinkron megfigyelhető grammatikalizációs irányai. *Nyelvtudományi Közlemények* [megjelenés alatt].
- Newman, John (ed.) 2002a: *The linguistics of sitting, standing and lying*. John Benjamins, Amsterdam.
- Newman, John 2002b: A cross-linguistic overview of sitting, standing and lying. In: Newman 2002a: 1–24.
- Newman, John 2009: English posture verbs: an experientially grounded approach. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 7/1: 30–57.
- Newman, John – Rice, Sally 2004: English SIT, STAND, and LIE in small and large corpora. *ICAME Journal* 25: 109–133.
- Newman, John – Yamaguchi, Toshiko 2002: Action and state interpretations of 'sit' in Japanese and English. In: Newman 2002a: 43–59.
- Pustet, Regina (2005), *Copulas. Universals in the categorization of the lexicon*. Oxford University Press, Oxford.
- Sipos Mária 2018: „A padok előtt tanári asztal ül.” A hanti 'ül' szóból létrejött kvázikopuláról. *Folia Uralica Debreceniensia* 25: 215–232.
- Sipos, Mária 2019: 2 in 1 – a színjai hanti lokatív mondatok egyik kvázikopulájáról. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* 10. Szeged. 299–310.
- Svorou, Soteria 1988: *The experiential basis of the grammar of space: evidence from the languages of the world*. Ph.D. diss., State University of New York, Buffalo.
- Svorou, Soteria 1994: *The grammar of space*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Várnai Zsuzsa 2002: Hangtan. In: Wagner-Nagy Beáta (ed.), *Chrestomathia Nganasanica*. *Studia Uralo-Altaica Supplementum* 10. Budapest – Szeged.
- Várnai Zsuzsa 2021: Az 'áll' ige grammatikalizációja a nganaszanban. *Nyelvtudományi Közlemények* [megjelenés alatt].
- Vidaković-Erdeljić, Dubravka 2013: The polysemy of verbs expressing the concept SIT in English, Croatian and German. *Jezikoslovlje* 14/2–3: 263–279.

- Wagner-Nagy, Beáta 2002: Alaktan. In: Wagner-Nagy Beáta (ed.), Chrestomathia Nganasanica. Studia Uralo-Altaica Supplementum 10. Budapest – Szeged.
- Wagner-Nagy, Beáta – Szeverényi, Sándor 2015: Linguistically annotated spoken Nganasan corpus. Tomsk Journal of Linguistics and Anthropology 8/2: 25–34.

*

The posture verb 'sit' in Nganasan

Posture verbs form a special group in the world's languages,. Verbs such as 'sit', 'stand' and 'lie' show a particular diversity in the meanings that can be attached to them. The studies show that they have developed a wide network of different figurative meanings during their grammaticalisation, and in other languages they have even developed grammatical functions, e.g. to denote a progressive or habitual aspect, or to act as copula. The basic roles of posture verbs can be: 1) to describe human posture; 2) to indicate the position of objects. In this case, their basic signification is extended to objects. In locative sentences they appear as quasi-copula. They play the role of the verbal element, without their meaning being entirely empty; 3) figurative meaning formation, meaning transfer: metonymic (correspondence of meanings within a conceptual framework) on the one hand, and metaphoric (correspondence of meanings between conceptual frameworks) on the other.

In this paper, I examine the posture verb 'sit' in Nganasan. The behaviour of this verb has been studied in many languages so far. In the Uralic/Finnougric languages, little research has been done in Hanti, and in Manysi and Hungarian, only recently have such studies been started. Among the verbs expressing posture in Samoyed languages, the verb 'to stand' has been studied so far. The research questions are: what figurative meanings can be distinguished between the meanings of 'sit'; in comparison to the verb 'stand', what grammaticalization direction will the posture verb 'sit' show? Does 'sit' fulfil the role of a quasi-copula in locative sentences?

My research is carried out on the annotated Nganasan Spoken Language Corpus of the University of Hamburg. I collected and organised the data from this Corpus.

Keywords: Posture verbs, grammaticalization, quasi-copula, figurative meaning.

ZSUZSA VÁRNAI

Észak- és Kelet-Európa késő pleisztocén – kora holocén természeti környezetének rekonstrukciója és a finnugor nyelvű népek őstörténete

VIGH József

ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola
jozsef.vigh86@gmail.com

Bevezetés

Az alábbi tanulmányban a paleoökológia újabb eredményeit szeretném bevonni az uráli/finnugor nyelvű népek őshazájának kutatásába.¹ Teszem mindezt azért, mert az elmúlt bő harminc évben egy-két kivételtől eltekintve (Veres 1987) nem történt erre kísérlet. Érdemes kiemelni, hogy nemcsak a rendelkezésünkre álló adatok sokasodtak meg, hanem a módszertan is jócskán átalakult, ezeknek pedig helyet kell biztosítanunk az őshazák kutatásában.

Mivel az egyes nyelvcsaládok őshazájának kutatásában eltérő mértékben használták a nyelvészeti paleontológia eredményeit, sőt, negatív példával is találkozhatunk az alkalmazhatóságot illetően, ezért a kérdést korábban finnugor őstörténeti szempontból is áttekintettem, és arra az eredményre jutottam, hogy esetünkben kizáró okokról nem beszélhetünk, a nyelvészeti paleontológia eredményesen alkalmazható a szamojéd és finnugor nyelvű népek őshazájának kutatásában, eredményeinek összehasonlítása a paleoökológia által szolgáltatott adatokkal tehát helyénvaló (Vigh 2019).

Kutatástörténeti áttekintés

Már Zsirai Miklós is felvetette, hogy módszertani hiba lenne napjaink növénytakaróját visszavetíteni az alapnyelvi időszakokra, ugyanakkor a korabeli növénytakaró rekonstrukciója még váratott magára (Zsirai 1937/1994: 118–119). A palynológia eredményeit először László Gyula vonta be az ősh-

¹ Szeretném felhívni rá a figyelmet, hogy csupán az egyszerűség kedvéért használom a „finnugor őstörténet”, „finnugor őshaza” stb. kifejezéseket, nem áll szándékomban öszszemosni a nyelv- és néprokonság kérdését.

hazakutatásba (László 1961). Elméletének két pillére a palynológiai vizsgálat, illetve az az elképzelés volt, hogy nem számolhatunk a közös eredetű szókincsnek a teljes nyelvcsaládra történő kiterjedésével (László 1961: 65–66). Életföldrajzi vizsgálatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy az uráli őshaza lokalizációjában a nyírnek (*Betula*), a fenyőnek (*Pinus*), és esetleg az égernek (*Alnus*) lehet szerepe. Ezek a fák pedig Európában csak a Riga városától az Oka folyóig terjedő vidéken fordultak elő a feltételezett uráli együttélés korában. A közép-európai vegyes lomberdő fainak elnevezései csak a nyugati finnugor nyelvekben fordulnak elő, míg a nyelvcsalád keleti ágában (obi-ugor és szamojéd nyelvek) csak a tajga fainak nevei találhatók meg. Az őshazát tehát nem kereshetjük azon a területen, ahol a nyelvészek is keresték, vagyis a közép-európai vegyes lomberdő, illetve a tajga övezetének érintkezési határán (lényegében a Volga-vidéken) (László 1961: 64–68). A pollenvizsgálatok megerősítették László Gyula ezen elképzelését, ugyanis kimutatták, hogy a vegyes erdő Kr. e. 2000 körül érte el nyugatról az Urált, de visszahúzódott a Volgáig, míg a vörös- és cirbolyafenyő csak Kr. e. 1700 és 1000 táján jelent meg ezen a vidéken. Ekkor azonban már szó sincs uráli, illetve finnugor együttéléstről, így nem volt olyan terület, ahol az uráliak vagy a finnugorok egyszerre ismerhették volna a kétféle erdőtípust (László 1961: 63–64). Látható tehát, hogy László Gyula ugyan alkalmazta a nyelvészek által előnyben részesített módszert, ugyanakkor másképp nyúlt a vizsgálati anyagot szolgáltató rekonstrukciókhoz, így eltérő véleményre is jutott, amit a palynológiai adatok is megerősíteni látszottak.

László Gyula palynológiai és nyelvészeti eredményeit régészeti adatokkal is alátámasztotta, mivel azonban ez eltér a tárgyunktól, így erről nem kívánok most szót ejteni. Munkájának egyik fontos érdeme, hogy a nyomában kibontakozó tudományos vita hatalmasat lendített az őshaza kutatásán. Hajdú Péter alapos kritikában részesítette László Gyula elméletét, főleg annak rokonsági szemléletét, fanév-csoportosítását, valamint az alapnyelvről vallott elképzeléseit. Hajdú Péter megerősítette, hogy nemcsak azok a fanevek uráli koriak, amelyek minden uráli nyelvben megvannak, hanem azok is, amelyek két távolabbi rokon nyelvben megvannak. Így más fanevekkel számolt az őshaza lokalizációjában, mint László Gyula. Rámutatott, hogy a nyelvi adatok nem támogatják a lapp–szamojéd ősrakonságot, és e népek embertanilag sem származtathatók közös forrásból (Hajdú 1964: 118–122). A recenzió megírásakor Hajdú Péter is tanulmányozta Nejstadt palynológiai művét, és arra az eredményre jutott, hogy László Gyula összekeverte az ősholocén és óholocén kort, ennek megfelelően a két korszak növénytakarójának jellemzőiből levont következtetései is tévesek (Hajdú 1964: 120). Nejstadt művéből kiolvas-

ható, hogy a tajga már Kr. e. 10 000 és 7500 között elterjedt Európában. Az a megállapítás is téves, miszerint az Urál vidéke ekkoriban lakatlan volt. Ezeket az információkat a palynológus Zólyomi Bálint is megerősítette bírálatában (Zólyomi 1963: 477). Hajdú Péter önálló vizsgálatai után arra az eredményre jutott, hogy revideálni kell a finnugor őshazáról alkotott nézeteket, mégpedig úgy, hogy a területét ki kell bővíteni Nyugat-Szibéria irányába is (Hajdú 1964: 123).

Nagy figyelem kísérte Zólyomi Bálint palynológus bírálatát is. A szerző megállapította, hogy László Gyula nemcsak Nejtadt térképeit keverte össze, hanem Obrucsevnek az utolsó és utolsó előtti eljegesedésre (Würm és Riss) vonatkozó térképeit is. Mindezekből az következik, hogy az utolsó eljegesedés korszakában sem a Volga–Káma–Urál vidéke, sem Nyugat-Szibéria nem volt eljegesedve, sőt, a beerdősődés sem kezdődött olyan későn, mint ahogy azt László Gyula gondolta (Zólyomi 1963: 476–477).

László Gyula őstörténeti munkája több szempontból is újszerű volt, de hibái miatt eredményei nem váltak a kánon részévé. Bármennyire is törekedett rá, a finnugor őstörténet eddig nem tisztázott kérdéseit (a lappok és a szamojédok eredete) ő sem tudta megoldani. Ugyanakkor – ahogy Hajdú Péter is rámutatott – új korszakot nyitott a magyarországi finnugor őstörténeti kutatásokban, melyben a palynológia játszotta a kulcsszerepet.

A fenti vita után Hajdú Péter az önálló finnugor őstörténeti kutatásai során megkerülhetetlennek tartotta a pollenelemzések felhasználását, ennek megfelelően újragondolta és tovább finomította a nyelvészeti paleontológia módszerét, a palynológia eredményeit figyelembe véve. Az uráli korra továbbra is a luc-, a cirbolya- és a jegenyefenyő bizonyító ereje mellett állt ki, kibővítvé a vörösfenyő (*Larix sibirica*) és a szilfa (*Ulmus*) finnugor kori rekonstrukciójával is. A fentiek közül a szilfa tartozik egyedül a közép-európai lombos erdők fái közé, a többiek a szibériai fajokat képviselik. Az erdőtörténeti adatok és az etimológiák alapján a korábbi elképzeléséhez képest úgy vélte, hogy az uráli és a finnugor őshaza a középholocén kezdetén és derekán a Közép-Uráltól északra, az Ob alsó és középső folyásánál, valamint a Pecsora forrásvidékén volt. A szilfa finnugor kori megjelenése és etimológiája arra utal, hogy ebben a korban kezdte a finnugorság kibővíteni az őshaza területét nyugati irányba (Hajdú 1975: 32–35; 1978: 54–57; 1987: 291–294; 1988: 8–9).

Mellékesen megjegyzem, hogy az új koncepcióval együtt járó kritikus szemléletnek megfelelően Hajdú Péter úgy vélte, hogy az állatnevek vizsgálatát ki lehet zárni, ugyanis sok esetben nagyobb a jelentésváltozás lehetősége, az elnevezések egy része tabura utal, valamint a madarak esetében gyakran hangutánzó szavakkal számolhatunk (Hajdú 1978: 57; 1987: 294).

A hetvenes évek elején Fodor Istvánnal párhuzamosan Veres Péter is jelentkezett finnugor őstörténeti tanulmányokkal. Ő is maximálisan támaszkodott a szovjet régészet eredményeire, ugyanakkor az idő előrehaladtával egyre határozottabban kezdett kialakulni különleges őstörténeti koncepciója, amelyben a szakirodalom eredményeit a saját kutatásaival ötvözte. Veres Péter koncepciójának sajátosságát az ökológiai, gazdasági és történeti tényezők egymásra hatásának vizsgálata adta, jelentősége pedig, hogy azon kevés kutatók közé tartozik, akik érdemben tudták formálni a finnugor őshaza lokalizálását. Koncepciójában fontos szerepet töltöttek be a palynológiai adatok. Eredményei azt erősítették meg, hogy a finnugor őshaza lokalizálásában kiemelt fontosságú szilfa a középholocén korától megjelent az Urál déli részén, valamint a Közép-Ob medencéjében is. A szil ezen a területen több ezer éven keresztül jelen volt, és csak a szubboreális és szubatlantikus klímaperiódus idején vonult vissza a Dél-Urál keleti lejtőire. Az újabb palynológiai adatok azt is megerősítették, hogy ezen a vidéken a szil mellett a hárs, a tölgy és a mogyoró is jelen volt, ami pedig maga után vonta azt is, hogy velük együtt a mézelő méh is megjelent Nyugat-Szibériában. Így véglegesen sikerült cáfolni Köppen elméletét a méh kései szibériai megjelenéséről. Ennek megfelelően a finnugor ősnépesség ismerhette mind a tajga, mind a vegyes lombos erdő fáit is. Az újabb palynológiai adatoknak köszönhetően megerősítést nyert, hogy a finnugor őshaza területét déli és keleti irányba is szükséges kiterjeszteni (Veres 1987: 50–55).

Mint fentebb látható volt, az elmúlt évtizedekben nem kerültek újabb palynológiai/paleoökológiai adatok felhasználásra, pedig e területen is hatalmas változások következtek be. Nem csupán a rendelkezésre álló adatok sokszorozódtak meg, hanem a kutatás módszertana is megváltozott.

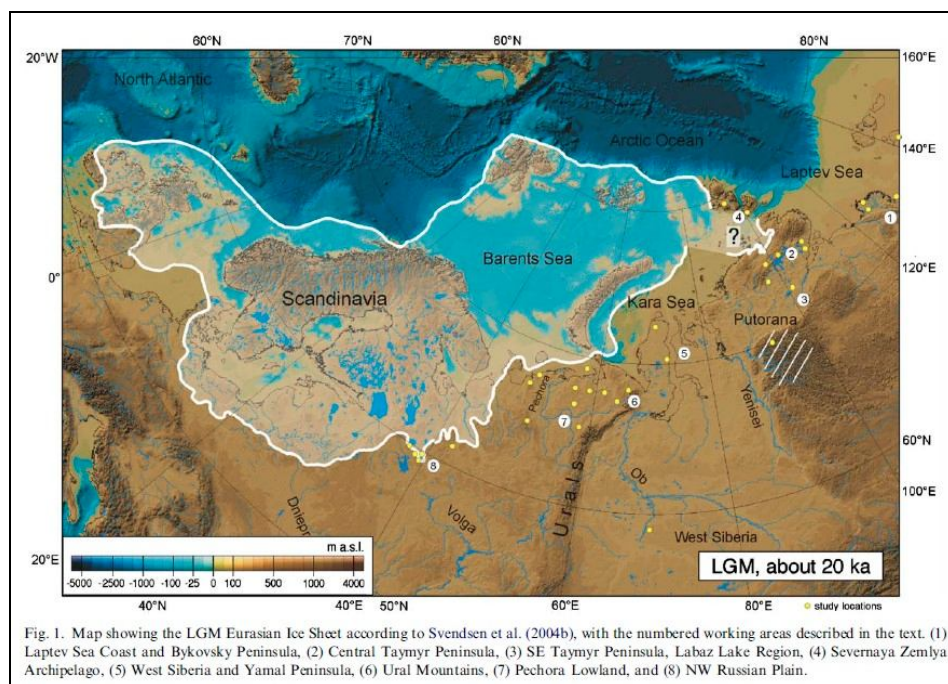
Módszertani kitérő

Korábban neves nyelvész és régész őstörténészeink kizárólag olyan paleobotanikai rekonstrukciókat használtak fel, melyek a pollenvizsgálatokra alapozva vázolták fel az egykor volt természeti környezetet. Ha megnézzük az elmúlt bő tizenöt évben íródott természettudományos szakkikket, akkor látni fogjuk, hogy a csak és kizárólag a pollenekre alapozott kutatást ma már a kutatók többsége elveti, mivel számos módszertani probléma van vele kapcsolatban. Ha lehetőségünk van rá, akkor a palynológiai adatokat célszerű a makromaradványokkal² összevetni, így kaphatunk realisabb képet. További

² Növényi makrofossziliának nevezzük a földből különböző módokon kinyerhető, olykor akár – de nem kizárólagosan – szabad szemmel is látható növénymaradványokat, me-

probléma, hogy a pollen és a spóra nagyobb eséllyel őrződik meg a maradványtalajokban, mint a löszben. A megmaradási ráta eltérő lehet az arktikus és szubarktikus régióban is, ezt azért is illik kiemelni, mivel a Kelet-európai-síkság periglaciális sztyeppe volt a jégkorszak végén. Tovább fokozza a nehézségeket, hogy a klímaváltozások során az egyes fajok elterjedési sebessége eltérő lehet, így nem mindegyik növény mutatja megbízhatóan a klímában bekövetkezett változást (Soffer 1985: 147; Binney et al. 2009: 2461).

Tanulmányom megírása során sokszor problémába ütköztem az egyes növények angol nevének lefordításában, ugyanis a szerzők jelentős része nem tünteti fel a latin neveket, ezzel komoly fejtörést okozva az egykor volt növénytakaró rekonstrukcióján fáradozó kutatónak. Itt csak az angol 'pine' és a 'fir' neveket említem, melyeknél mindkét esetben a 'fenyő'-nél pontosabb azonosítást a szöveggörnyezet miatt sem lehetett tenni.

1. ábra: Az eurázsiai jégtaakaró kiterjedése az LGM idején
(Hubberten et al. 2004: 1335, Fig. 1 nyomán)

lyek lehetnek magvak, gyümölcsök, növény- és famaradványok (pl. faszén). Erre vonatkozóan ld. Renfrew – Bahn 1999: 229–231.

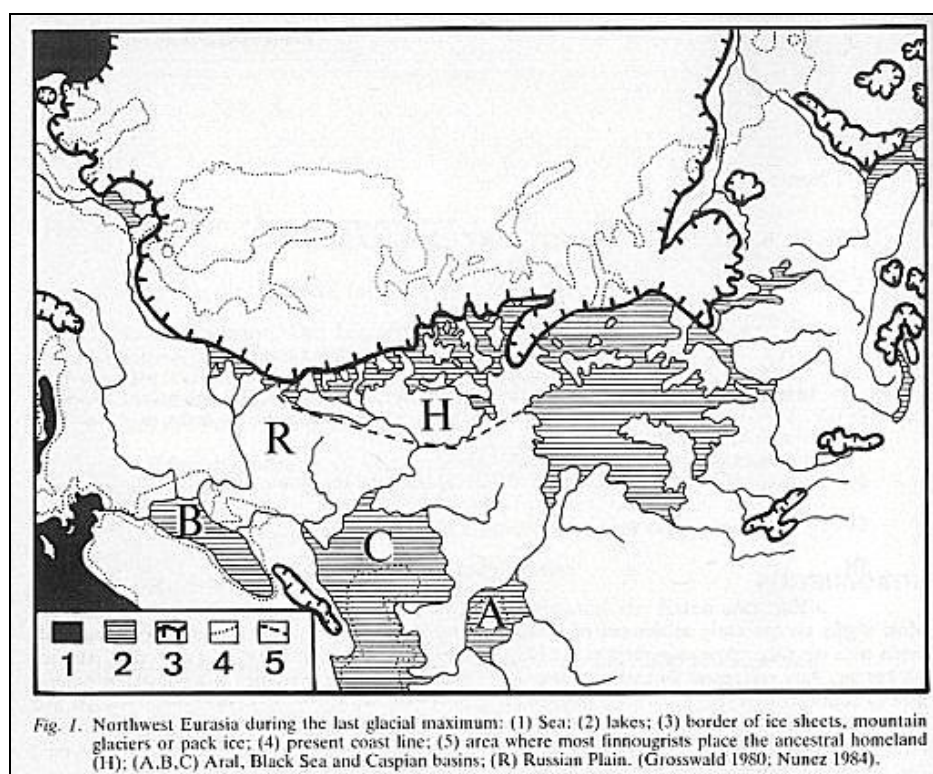
A kései felső paleolitikum³ természeti környezete Kelet-Európában

Ami a pleisztocén jelképét, a jégtakarót illeti, a kiterjedése többször vitára sarkallta a kutatókat. Ezzel kapcsolatban két elmélet volt forgalomban. A „Maximum Glacial Ice” a pánarktikus jégtakaró elméletét képviselte, amely úgy szólt, hogy egységes jég alatt volt az egész Északi-sark, valamint Közép-Szibéria is. Ennek riválisa, a „Minimum Glacial Ice” azt állította szerves üledékek radiokarbon datálására hivatkozva, hogy a mai Oroszország sarkvidéki részei jégmentesek és részben beerdősültek voltak, főleg a Kola-félszigettől keletre, egészen Szibériáig, beleértve a Jamal- és a Tajmír-félszigetet is. Maga a jég vastagsága sem volt egységes, Kelet-Európában átlagosan 2,5 km vastag volt, de a Kara-tengernél az ettől eltérő 1200 méteres vastagsággal számolnak. Az idő és a kutatás előrehaladtával az utóbbi elmélet nyert teret (1. ábra) (Payette – Eronen – Jasinski 2002: 16; Hubberten et al. 2004: 1334; Svendsen et al. 2004: 1230).

Egy viszonylag enyhe párezer éves periódus után a klíma újra hidegebbre fordult a kései felső paleolitikum elején, melynek következtében a jégtakaró ismét hatalmas területeket hódított el Európától. Ami a növénytakarót illeti, mozaikossággal, ritka, napjainkban elő sem forduló növénytársulások létezésével számolhatunk. Korábban az volt az elképzelés, hogy a késő glaciális maximum (Late Glacial Maximum = LGM) természeti környezetére a teljes kopárság volt a jellemző. Napjainkban azonban már differenciáltabban gondolkodnak. A Kelet-európai-síkságon, a hatalmas nyílt területek mellett erdőségek foltjai is jellemzők voltak. A régió északi részén a jégtakaró közelében meglehetősen zord időjárás volt, amely egy proglaciális tavakkal tarkított területen uralkodott, melyekből a ma is ismert folyók eredtek. Milton Nuñez ezt a területet marginális zónának nevezte el, amely bizonyos időszakokban magába foglalta a periglaciális zóna egyes részeit is, bár alapvetően rajta kívül helyezkedett el. A régiónak számos elnevezése létezik, egyes kutatók a

³ A felső paleolitikumot alapvetően három fő periódusra osztja a kutatás: 1. a korai felső paleolitikum (Early Upper Palaeolithic, EUP) kb. i. e. 40 000–30 000, 2. a középső felső paleolitikum (Middle Upper Palaeolithic, MUP) kb. i. e. 30 000–20 000, 3. kései felső paleolitikum (Late Upper Palaeolithic, LUP) kb. i. e. 20 000–10/9 000. A felső paleolitikum kronológiája kapcsán a fenti dátumok hozzávetőlegesek, mivel az egyes területeken pár ezer éves eltérések lehetnek, de ezen határok körül mozognak. Bár kevésbé tanulmányozott, de a Baltikum délnyugati és Oroszország európai részének kései felső paleolitikumának végén kb. i. e. 13 000-től kezdődően elkülönítenek egy „végső” paleolitikum (Final Palaeolithic) elnevezésű horizontot is, mely során a megkezdődött a jégtakaró alól felszabadult területek benépesülése. E folyamatokra ld. pl. Sorokin 2006: 120–135, valamint Ivanovaité – Riede 2018: 1–12.

tundrai jellegét, mások pedig sztyeppe-szerűségét hangsúlyozzák ki. Ez félrevezető lehet, ezért véleményem szerint szükséges megkülönböztetni a vegetációs típusokat. A jégtakaró közvetlen szomszédságában tundra/tundrasztyepp uralkodott, tőle délre pedig erdős sztyepp és sztyepp helyezkedett el. Az erdős sztyepp elnevezés szintén csalóka, hiszen a név hatalmas erdőségeket enged sejtetni, amelyekkel azonban nem számolhatunk. Voltak olyan kutatók, akik szerint periglaciális sztyepp vagy periglaciális tundra uralta a régiót. Abban viszont egyetértenek, hogy a jégtakarótól délre olyan növénytakasulások fordultak elő, amelyek a mai természeti körülmények között nem ismeretesek. A kontinens keleti fele emiatt teljesen más képet mutatott: az Azovi-tenger nem is létezett, a Fekete-tenger vízszintje pedig 87-90 méterrel volt alacsonyabb, mint napjainkban, viszont a Kaszpi-tengerben több volt a víz az Iráni-fennsíkról érkező folyók miatt. De ez csupán egy ritka kivétel volt, ugyanis a világtengerek szintje átlagosan 120-140 méterrel volt alacsonyabb (2. ábra) (Soffer 1985: 30, 149; Nuñez 1987: 3–5).

2. ábra: Északnyugat-Eurázsia az LGM idején (Nuñez 1987: 4, Fig. 1 nyomán)

A régió alapvetően famentes volt, fák csupán a folyó menti galériaerdőkben fordultak elő. A szakirodalom említi a fenyőt (*Pinus*), a nyírfát (*Betula*) és a vörösfenyőt (*Larix*). Szórványosan a lombhullató tölgyfa (*Quercus*) is előfordult. Mivel a felső paleolitikus lelőhelyek elsősorban a folyóvölgyekben helyezkedtek el, ezért talán kijelenthetjük, hogy az itt élő emberi közösségek nevükön is nevezhették ezeket a fajokat. Érdekes azonban észben tartanunk, hogy ezen a hatalmas területen akkoriban egy nagyon unikális természeti környezet alakult ki, a mai ökológiai zónák és a szokásos növénytakaságok nem voltak meg, az akkori formációk ma már elő sem fordulnak (Soffer 1985: 150–151).

A késő glaciális maximum idején (kb. i. e. 18–16 000) meglehetősen gyorsan lakott volt a Kelet-európai-síkság, ezt valószínűsíti a lelőhelyek alacsony száma. Ez egy extrém száraz hideg periódus volt, északon a periglaciális sztyeppe a fenyővel, nyírfával és a vörösfenyővel, délen a periglaciális erdősztyeppe a lombhullató fajokkal. Erdőségek csak a folyóvölgyekben fordultak elő (Soffer 1985: 173–174).

A késő glaciális maximum után (kb. i. e. 16–10 000) a lelőhelyek száma is megszorodott. A jégtakaró lökésszerűen húzódott vissza, nem egyenletesen, a glaciálisok és interglaciálisok gyorsan váltották egymást, melyek mennyiségéről és időtartamáról nincs egységes álláspont a kutatók között. Északon a már fentebb említett fenyő, lucfenyő (*Picea*), a nyírfa és az éger (*Alnus*) volt az uralkodó, míg délen a lombhullatók mellett a cserjés fajok is jelen voltak, mint például az üröm (*Artemisia*) is. A késő glaciális klímajavulás következtében terjedt el a nyírfa, a tölgy, a hársfa (*Tilia*), a szilfa, és a bükk (*Fagus*) is. A folyók mentén a fenyő, a lucfenyő és a nyírfa volt a domináns (Soffer 1985: 176–179).

I. e. 13 000 táján elindult a felmelegedés, amely a jégtakaró lassú visszahúzódását váltotta ki. A védett helyeken meghúzódó növények rendkívül gyorsan elfoglalták a jég alól felszabaduló területeket, míg a hidegtűrő és -kedvelő növények, illetve az állatok követni kezdték a visszahúzódó jégtakarót. Természetesen ez a folyamat sem volt egysíkú, hűvösebb és enyhébb periódusok váltakozva jelentek meg. A pomerániai glaciális után köszöntött be az enyhébb Alleröd-fázis (i. e. 10 000–8 800), majd ezt váltotta a végső hidegebb fázis, a Dryas III (i. e. 8 800–8 000) (Sulimirski 1970: 25; Nuñez 1987: 5), de ezen klimatikus események már átvezetnek minket a mezolitikumba.

A mezolitikum természeti környezete Észak- és Kelet-Európában⁴

A jégkorszak után teljesen új természeti környezet jelent meg Kelet-Európában, Észak-Európa pedig felszabadult a jég uralma alól. Utóbbi hosszú évezredek folyamatos változásai során alakította ki a ma ismert növénytakaróját.

A Baltikumban kialakult a hideg hőmérsékletű Yoldia-tenger, majd a meleg és száraz boreális periódusban átvette a helyét az Ancyclus-tó. Ekkortájt jelentek meg a vegyes erdők is, melyek meglehetősen sűrűn borították be a tájat. A fenyő és a nyír dominanciája mellett jelen volt a jegenyefenyő (*Abies*), a lucfenyő és a fűzfa (*Salix*) is. A következő meleg, ám párás és nyirkos atlanti-periódusban már a Litorina-tengert találjuk itt. Ami a növénytakarót illeti, a lucfenyő markánsan elterjedt, és a lombhullató fák közül megjelent a tölgy, a szil és az éger (Sulimirski 1970: 27, 48, 51).

Kelet-Európa déli részén a hatalmas füves területeket a boreális periódusnak köszönhetően felváltották a félsivatagok. Kezdetben az erdőségek számottevően nem alakultak ki, csupán a korai posztglaciális időszakban, akkor is csak a völgyekben és a nagyméretű folyók partjain. Egészen az atlanti periódusig kellett várni, hogy megjelenjenek az erdőségek a sztyepp északabbi részén (Sulimirski 1970: 28).

A nyelvészeti paleontológia újragondolva

Fentebb már felvázoltam, hogyan alakult a hidegtől sújtott növénytakaró sorsa, most pedig ennek tudatában azokra a fajokra kívánok fókuszálni, amelyek korábban szóba kerültek az uráli, illetve a finnugor nyelvű népek őshazájának lokalizációjában. A kettő között egyébként nagy átfedés van.

Mivel Hajdú Péter munkássága mutatja az utat, az általa kiemelt fajokkal kezdem a téma kibontását. Eredményei szerint három faj, a lucfenyő, a cirbo-lyafenyő és a jegenyefenyő előfordulási helyén kell keresnünk az uráli alapnyelvet beszélő közösség lakhelyét. A lucfenyő az LGM előtt a Nyugat-szibériai-alföld déli peremén, valamint a Kelet-európai-síkságon volt ismert, a glaciális maximum idején pedig meglehetősen közel helyezkedett el a jég-

⁴ A mezolitikumot Oroszországban, a Baltikumban és Észak-Európában korai és kései szakaszra osztotta a kutatás. A jégtakaró visszahúzódása miatt a mezolitikum esetében sincs szó egységes kronológiáról. Orosz területeken a mezolitikum kezdete hozzávetőlegesen az i. e. 10 400–9200 közötti, míg a vége az i. e. 6900–5300 közötti időszakra tehető. A Baltikumban és Észak-Európában az i. e. 8300–7200 közötti periódusra tehető a korai mezolitikum kezdete, míg a vége hozzávetőlegesen i. e. 5500/5300-ra datálható. Részletesebben ld. Dolukhanov 2008: 280–301; Zvelebil 2008: 18–59.

takaróhoz, glaciális refúgiumát Közép- és Kelet-Európában feltételezik, de mint látható, egy széles körben elterjedt fajjal állunk szemben. A korai holocén idején érte el az északi és a keleti elterjedési határát, korabeli makrofossziliája Skandináviából is ismert. A jegenyefenyő helyzete meglehetősen problémás, ugyanis kevés a makrofosszília, hogy megállapításokat tegyünk. Azt azonban tudjuk, hogy egy darab lelet ismert az LGM idejéről, utána i. e. 16 000-től gyér előfordulással számolhatunk, akkor is a délebbi régiókban (Binney et al. 2009: 2454).⁵ A cirbolyafenyő számára a magasan fekvő hegyvidékek nyújtanak ideális körülményeket, kései felső paleolitikus előfordulására nem találtam adatot, így lehet, hogy akkoriban is csupán a hegyvidékeken fordult elő; az uráli/finnugor nyelvcsalád esetében az Urál-hegység lehetett, ahol megismerkedtek vele. Érdemes kiemelni, hogy a cirbolyát jelölő szó uráli korú rekonstrukcióval rendelkezik, a mari, az udmurt, a komi, a hanti, a manysi, nyenyec, enyec és a szölkup segítségével rekonstruálták (a rekonstrukcióra ld. UEW 445). A szó 'cirbolyafenyő' jelentéssel fordul elő a komiban, a manysiban, a hantiban és a fent említett szamojéd nyelvekben. Mindez az jelenti, hogy azok a népek, amely az Urál-hegység közelében élnek, pontosan ismerik, a szó nem ment át jelentésváltozáson. Az udmurtban azonban a közönséges borókára (*Juniperus communis*) és egy olyan növényre utal, amely a harangvirágúak rendjébe tartozik. A mari nyelvben pedig egy juharfélék rendjébe tartozó fának a bogójára utal. Utóbbi két nyelv esetében látható, hogy beszélői távolabb helyezkednek el az Uráltól, az eredetileg cirbolyafenyőt jelölő szót már más növényre használják (a jelentésre ld. UEW 445).

Jelen esetben kétféle interpretáció lehetséges. Az egyik a hagyományos nézetből ered, miszerint értelemszerűen csak azokban a nyelvekben maradt meg, amelyeket az Urál környékén beszélnek, a többi esetben az elvándorlás miatt kikopott a nyelvből. Ha viszont Klima László meglátását tartjuk helyesnek, akkor csak azokban a nyelvekben van meg, amelyek elődei már az uráli alapnyelv idején is az uráli régióban éltek (Klima 1996). Mivel az utóbbi elgondolás dinamizmusa és kellő történelemszemlélete miatt jobban le tudja modellezni az egykor volt valóságot, ezért e „forgatókönyvnek” nagyobb valószínűségét látom. Hajdú Péter a finnugor korra nézve a fenti három túlelű fajt kiegészíti a vörösfenyővel és a szilfával. Ami a vörösfenyőt illeti, igazi keleti fajról beszélhetünk, a késő glaciális maximum idején csak a Tajmir-félszigetről ismerjük, makromaradványai a későbbiekben Eurázsia északi partvonalának mentéről kerültek elő. A korai holocén idején széleskörben

⁵ Az elterjedési térképeket ld. Binney et al. 2009: 2448–2452, Fig. 2–8.

elterjedt, de az elmúlt 5000 évben északi határa visszahúzódott. A szilfáról fentebb is volt már szó, a késő glaciális melegebb periódusaiban szélesebb körben elterjedt, a Baltikum mezolitikumában is számolhatunk már vele (Sulimirski 1970: 27, 48, 51; Soffer 1985: 176–178, 179; Binney et al. 2009: 2454, 2460).

László Gyula merőben más fajoknak tulajdonított meghatározó szerepet. Mivel nyelvészeti érvei voltak a nyírfa, a fenyő és az éger kiemelésére, az a tény, hogy felcserélte a szovjet tudósok palynológiai térképeit, nem kell, hogy befolyásolja elméletének ezt a sarokpontját. A nyírfa legkorábbi előfordulása i. e. 31 000 táján Nyugat-Szibériában, később az LGM alatt a jégpáncél közelében is előfordult. Fentebb láthattuk már, hogy jelen volt a Kelet-európai-síkság késő paleolitikumában, annak ellenére, hogy i. e. 15–13 000 körül a makrofossziliák hiányoznak. A kora-holocénben még a mai elterjedési határvonal mögé is eljutott, meglehetősen gyorsan, ezért egyes kutatók feltételezik, hogy lehetett egy jégpáncélhoz közeli refúgiuma is. A fenyő az LGM előtt jelent meg Nyugat-Szibéria déli részén, a mai Ukrajna és Fehéroroszország területén, és a későbbiekben is számolhatunk jelenlétével. Bár LGM alatti makrofossziliái nem ismertek, a pollenvizsgálatok megerősítik a jelenlétét, sőt előfordulása megközelítette a skandináviai jégtakarót is. Meglehetősen gyorsan terjedt el, a kora-holocén elején már Észak-Finnországban is megjelent. Az éger i. e. 23 000 táján jelent meg Fehéroroszország területén, és végig számolhatunk a jelenlétével, a késő paleolitikum végén makrofosszilis leletei szintén ebből a régióból ismertek. A korai holocén idején széles körben elterjedt Észak-Eurázsia partvonalá mentén (Binney et al. 2009: 2454–2456, 2460).

Ami az egyes fajok elterjedését illeti, az meglehetősen dinamikus folyamat volt. A kora-holocénben mind a nyírfa, mind a vörös- és lucfenyő, ha rövid időszakra is, de átlépte a jelenlegi elterjedési határát. De a fenyőfélék például a jelenlegi határtól csak délre és nyugatra fordultak elő (Binney et al. 2009: 2454–2455).

A fentiekből látható, hogy a glaciális zord időjárási körülményei között is előfordultak Kelet-Európában olyan fajok, mint a vörösfenyő és egyéb fenyőfélék, a nyírfa és az éger is. Korábban a kutatás azon az állásponton volt, hogy csupán Közép- és Kelet-Európa refúgiumaiban éltek túl a korszakot, ám napjainkban már népszerű vélemény a tudósok körében, hogy a fentebb említett fajok a skandináviai jégtakaróhoz meglehetősen közel is előfordulhattak és egészen benyúlhattak Kelet-Szibériáig is. Mindezek mellett a mig-

rációs rátájukat is alábecsülték.⁶ Érdemes azt is szem előtt tartani, hogy az egyes klimatikus zónák sem váltak el élesen egymástól. Ez igaz a tundra-tajga, vagy az erdős tundra határterületeire is, ahol többszáz kilométeres átmeneti régiókkal számolhatunk (Payette – Eronen – Jasinski 2002: 15; Binney et al. 2009: 2458).

Összefoglalás

A fenti rövid áttekintésből arra lehet következtetni, hogy az uráli, illetve a finnugor alapnyelvre rekonstruált fafajok jelen voltak a késő glaciális Európa keleti régiójában is. Mivel a fák a folyók mentén fordultak elő, ahol a lelőhelyek is sűrűsödtek, úgy megengedhető az a következtetés, hogy az itt élő emberi közösségek névvel is illethették ezeket. Bár a cirbolyafenyőre nem sikerült adatokat találni, de annyi tudható róla, hogy a hűvös hegyvidéki területeken fordult elő, többezer méter magasan, így valószínűleg az Urál-hegységben is jelen volt. Ezt erősíti meg az, hogy Hajdú Péter a komi, udmurt, manyisi, hanti és szamojéd nyelvek alapján rekonstruálta az uráli korúnak vélt etimológiáját. Ezt számos nézőpontból lehet értelmezni. Először is, azok a népcsoportok ismerik, amelyek az Urál valamelyik oldalán vagy a közelében élnek, így arra is lehet gondolni, hogy még a jégkorszak során e népek elődei is a területen, vagy annak a közelében éltek. Egy másik lehetséges forgatókönyv szerint a jégkorszak végén észak felé vándorló, az uráli alapnyelv már differenciálódó változatát beszélő helyi csoportok nyelvében honosodott csak meg a cirbolyafenyő elnevezése. Harmadikként természetesen szó lehet arról is, hogy a Nyugat-Szibériából elvándorló balti finnek és volgai finnugorok látómezejéből elkerült a cirbolyafenyő, így a nyelvükből is kikopott az szó, és még jelentésátvitel sem történt. Ami Veres Péter elméletét illeti, fentebb láthattuk, hogy a tölgy már a késő paleolitikumban is feltűnt Kelet-Európában, bár sem ez, sem a hárs nem rendelkezik biztos finnugor kori etimológiával, amint arra még korábban Hajdú Péter rámutatott (Hajdú 1964: 122).

Arra, hogy mikor ismerkedhettek meg az uráli alapnyelvet beszélő csoportok a fenti fajokkal, az alapnyelv kialakulása és fennállása időtartamának nem tudása fényében biztos választ nem lehet adni. Viszont most már tudományos érvek szólnak amellett, hogy a kései felső paleolitikumot, még ha annak az utolsó periódusát is, de be kell vonni az őstörténeti kutatásokba. Ezzel csak még tovább bonyolítjuk a már most is elég összetett képet. Ha már felmerült a lehetősége, hogy az uráli alapnyelv beszélői a kései felső pa-

⁶ Migrációs ráta alatt a környezetváltozással kapcsolatba hozható fajvándorlást, és annak elterjedési sebességét értem.

leolitikumban is ismerhették e fákat, akkor célszerű további nyelvészeti adatokat keresni, melyek további információkkal szolgálhatnak a kérdéssel kapcsolatban. Erre a legalkalmasabb az alapnyelvi rekonstrukciók régészetiileg értékelhető részének vizsgálata lehet annak érdekében, hogy megtudjuk, milyen művelődéstörténeti szinten álltak az uráli, illetve a finnugor alapnyelv beszélői, megerősítve vagy elutasítva a fenti fafajok felső paleolitikumi ismeretére vonatkozó koncepciót. Erre a vizsgálatra azonban a későbbiekben teszünk kísérletet.

Irodalom

- Binney, Heather A. – Willis, Katherine J. – Edwards, Mary E. – Bhagwat, Shonil A. – Anderson, Patricia M. – Andreev, Andrei A. – Blaauw, Marten – Damblon, Freddy – Haesaerts, Paul – Kienast, Frank – Kremenetski, Konstantin V. – Krivonogov, Sergey K. – Lozhkin, Anatoly V. – Macdonald, Glen M. – Novenko, Elena Y. – Oksanen, Pirita – Sapelko, Tatiana V. – Väliranta, Minna – Vazhenina, Ludmila 2009: The distribution of late-Quaternary woody taxa in northern Eurasia: evidence from a new macrofossil database. *Quaternary Science Reviews* 28: 2445–2464.
- Dolukhanov, Pavel 2008: The Mesolithic of European Russia, Belarus and the Ukraine. In: Bailey, Geoff – Spikins, Penny (eds.), *Mesolithic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge. 280–301.
- Hajdú Péter 1964: Észrevételek László Gyula „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet emlékei Szovjetföldön” c. könyvéhez. *Archaeologiai Értesítő* 91: 118–123.
- Hajdú Péter 1975: A rokonság nyelvi háttere. In: Hajdú Péter (szerk.), *Uráli népek*. Corvina Kiadó, Budapest. 11–43.
- Hajdú Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú, Péter 1987: Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter, *Die uralischen Sprachen und Literaturen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1988: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. 4. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hubberten, Hans W. – Andreev, Andrei – Astakhov, Valery I. – Demidov, Igor – Dowdeswell, Julian A. – Henriksen, Mona – Hjort, Christian – Houmark-Nielsen, Michael – Jakobsson, Martin – Kuzmina, Svetlana – Larsen, Eiliv – Lunkka, Juha Pekka – Lyså, Astrid – Mangerud, Jan – Möller, Per – Saarnisto, Matti – Schirmermeister, Lutz – Sher, Andrei V. – Siegert, Christina – Siegert, Martin J. – Svendsen, John Inge 2004: The periglacial climate and environment in northern Eurasia during the Last Glaciation. *Quaternary Science Review* 23: 1333–1357.
- Ivanovaitė, Livija – Riede, Felix 2018: The final Palaeolithic hunter-gatherer colonisation of Lithuania in light of recent palaeoenvironmental research. *Open Quaternary* 4: 1–12.

- Klima, László 1996: On the uralian homeland – in general and in particular. *Historia Fenno-Ugrica* I:1. *Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae*, Oulu. 489–496.
- László Gyula 1961: Östörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet emlékei Szovjetföldön. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Núñez, Milton G, 1987: A model for the early settlement of Finland. *Fennoscandia Archaeologica* 4: 3–18.
- Payette, Serge – Eronen, Matti – Jasinkski, Paul 2002: The circumboreal tundra-taiga interface: Late Pleistocene and Holocene changes. *Ambio Special Report* 12. *Tundra-Taiga Treeline Research*. 15–22.
- Renfrew, Colin – Bahn, Paul 1999: Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Osiris, Budapest.
- Soffer, Olga 1985: The Upper Paleolithic of the Central Russian plain. Academic Press. Orlando.
- Sorokin, Alexey N. 2006: The final Palaeolithic in Central Russia. *Archaeologica Baltica* 7: 120–135.
- Sulimirski, Tadeusz 1970: Prehistoric Russia. Humanities Press, London.
- Svendsen, John Inge – Alexanderson, Helena – Astakhov, Valery I. – Demidov, Igor – Dowdeswell, Julian A. – Funder, Svend – Gataullin, Valery – Henriksen, Mona – Hjort, Christian – Houmark-Nielsen, Michael – Hubberten, Hans W. – Ingólfsson, Ólafur – Jakobsson, Martin – Kjær, Kurt H. – Larsen, Eiliv – Lokrantz, Hanna – Lunkka, Juha Pekka – Lyså, Astrid – Mangerud, Jan – Matiouchkov, Alexei – Murray, Andrew – Möller, Per – Niessen, Frank – Nikolskaya, Olga – Polyak, Leonid – Saarnisto, Matti – Siegert, Christine – Siegert, Martin J. – Spielhagen, Robert, F. – Stein, Ruediger 2004: Late Quaternary ice sheet history of Northern Eurasia. *Quaternary Science Review* 23: 1229–1271.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Band I. Budapest, 1988.
- Veres Péter 1987: A magyar nép kialakulása és korai etnikus története. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* 14. Budapest. 49–95.
- Vigh József 2019: A nyelvészeti paleontológia és a nyelvi őshazák lokalizációja. *Finnugor Világ* 24/2: 26–36.
- Zólyomi Bálint 1963: László Gyula, Östörténetünk legkorábbi szakaszai. *Nyelvtudományi Közlemények* 65: 475–477.
- Zvelebil, Marek 2008: Innovating hunter-gatherers: The Mesolithic in the Baltic. In: Bailey, Geoff – Spikins, Penny (eds.), *Mesolithic Europe*. Cambridge University Press, Cambridge. 18–59.
- Zsirai Miklós 1937/1994: Finnugor rokonságunk. Az uráli nyelvrokonainkkal kapcsolatos legújabb ismeret- és forrásanyag rövid összegzésével közreadja Zaicz Gábor. 2. kiadás. Trezor Kiadó, Budapest. [1. kiadás: MTA, Budapest.]

**Reconstruction of the Late-Pleistocene-Early Holocene
natural environment of Northern and Eastern Europe
and the prehistory of the Fenno-Ugric speaking people**

The linguistic palaeontology became a part of the research of the Fenno-Ugric speaking people in second half of the 19th century. In the beginning, the historical point of view was missing from the research as it has been stated by Miklós Zsirai. Gyula László was the first researcher who applied the results of the soviet/Russian palynological researches in the question of the ancient homeland of the Fenno-Ugric speaking people. His theory has been strongly criticized by Péter Hajdú, but the palynology and necessity of the palaeoenvironmental reconstruction have been widely accepted. According to the new results the ancient homeland of the Proto-Uralic has been located in Western Siberia. At that time archaeology became a part of the research, so the complex method was developed. This theory was modified by Péter Veres, but during the last more than thirty years a new palaeoenvironmental reconstruction has not been made. During this time its methodology has changed and the available information increased as well, which would have been applied in the research of the prehistory of the Fenno-Ugric speaking people. According to the new palaeoenvironmental data the trees which names was reconstructed for the Proto-Uralic and Proto-Fenno-Ugric period have been spread in the Late Upper Palaeolithic in Eastern Europe and later in the Mesolithic in Eastern and Northern Europe. These results let us assume that the development and life of these protolanguages could be earlier and longer than we previously thought, so we may reconsider the chronology of the Proto-Uralic and Proto-Fenno-Ugric as well. The future examination of the reconstructed cultural vocabulary could help us to clarify this question.

Keywords: Proto-Uralic (PU), Proto-Fenno-Ugric (PFU), ancient homeland, palynology, paleoecology, palaeoenvironmental reconstruction.

JÓZSEF VIGH

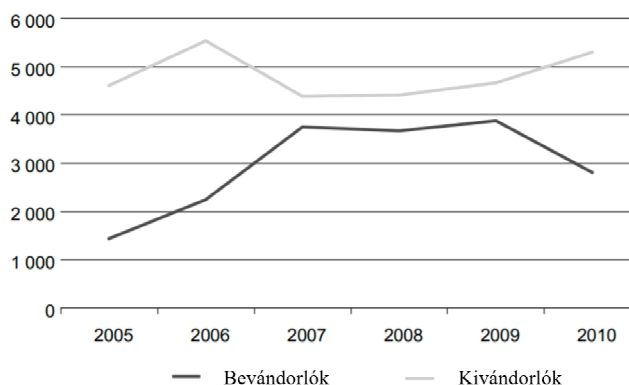
Nyelvek és nyelvváltozatok Észtországban

VÍGH-SZABÓ Melinda

Pannon Egyetem, Veszprém
vigh.szabo@gmail.com

1. Bevezető

A Folia Uralica Debreceniensia 24. számában a szerző összegzését adta az identitás és egyben a nyelvi identitás alakító tényezőinek, illetve konkrét példákat hozott a finnugor nyelveket beszélő népcsoportok identitásmintázataira. A tanulmányban sokszor megjelennek az észtek: összefüggésbe kerül az észti nemzeti identitás a területi, a kulturális meghatározottsággal és a vallási hovatartozással (vö. Vígh-Szabó 2017). Mindegyik elem fontos alakító tényezője az észti nyelvi ideológiának és az országban tapasztalható nyelvi sokszínűség, a nyelv belső variabilitása állapotának.

1. ábra

Észtország be- és kivándorlási mutatói 2005 és 2010 között (Rannala 2012: 69)

Az identitást formáló faktorokon túl a nyelvi változatosságot a ki- és bevándorlások is befolyásolják (1. ábra) (vö. Tiit 2014: 16); az észti statisztikai adatok szerint az egyik legintenzívebb migrációs útvonal Észtország és Finn-

ország között alakult ki, amelynek eredményeként Finnország a világ legnagyobb észti közösségével rendelkező országa lett. 1990 és 2010 között 38 000 ember vándorolt Finnországba (Tiit 2014: 113), 2009-ben több mint négyezer észti hagyta el az országot, de Észtországba is érkezett több mint ötszáz finn nemzetiségű (Tammaru et al. 2012: 53.). Észtországba 2000 és 2011 között külföldről több mint 27 000 fő érkezett: a legtöbben Közép- és Kelet-Európából (Tiit 2014: 16). 2020-ban Finnországból 2116 fő, Nagy-Britanniából 437 fő, Oroszországból 322 fő, Németországból 127 fő, Norvégiából 126 fő észti állampolgár tért vissza hazájába (URL1).

Jelen tanulmány nemcsak az észti, hanem az Észt Köztársaság területén élő, más nyelveket beszélő közösségek nyelvi helyzetét is bemutatja.

2. Az Észtországban beszélt nyelvek

A mai napig érvényes Észtországban az a felfogás, hogy a nemzetet a nyelv határozza meg. Az állítást megerősíti az észti nyelvnek a jogalkotásban való kezelése: az észti nyelv az észti identitás egyik legerősebb hordozója és Észtország egyetlen hivatalos nyelve (Észt Köztársaság alkotmánya 1992; Nyelvtörvény 1995, 2011) (Koreinik – Tender 2013: 77).

1991 augusztusában kikiáltották Észtország függetlenségét, amely a nyelv életében is új fejezet kezdetét jelentette. Az Észt Köztársaság alkotmánya 1992. július 3-án lépett hatályba, amelynek hatodik szakasza kimondja: „Észtország állami nyelve az észti” (Raag 2008: 272).

Az észti terület első népszámlálására 1782-ben került sor, amikor az Orosz Birodalomban az adófizetőket vették számba (Koreinik – Tender 2013: 82). A 18. század végén a német kisebbség nagyobb arányban képviseltette magát (47 989 fő), mint az oroszajkú kisebbség (31 979 fő) (2. ábra). A más nyelveket beszélők létszáma meghaladta a 16 ezer főt.

nemzet	Vidék		Város		Összes
	fő	%	fő	%	
észte	274 529	95,9	12 218	4,1	286 747
németek	4 400	23,5	14 300	76,5	18 700
oroszok	4 200	40,8	6 100	59,2	10 300
svédek	5200	89,3	625	10,7	5825
zsidók	17	6,8	229	93,2	246
mások	10	2,5	376	97,5	386

2. ábra

Az 1782-es népszámlálás eredménye (Raag 2008: 78)

A 19. században a cári Oroszországban statisztikákat készítettek a balti államok népességéről. Az 1881-es „kísérleti” népszámlálás azt mutatta, hogy Észtországban összesen 893 558 ember élt (kivéve Narvát, amely ekkoriban Szentpétervár tartomány része volt, így ott a lakosságot nem számolták) (Raag 2008: 78). 1881-ben lakosság 90%-a vallotta magát észt nyelvűnek, 5%-a német anyanyelvűnek és 3%-a oroszajkúnak (Koreinik – Tender 2013: 82).

Észtország a lakosság nemzeti összetételét tekintve Európa egyik legegységesebb országa volt a 20. század elején (Raag 2008). A független Észtországban 1922-ben és 1934-ben volt népszámlálás (3. ábra). Az észtek száma 1922-ben 969 976 fő (87,7%), az oroszok száma 91 109 fő (8,2%); németnek 18 319 fő vallotta magát (1,7%); a svédek száma 7850 fő (0,7%); és egyéb nemzetiségű a lakosság 1,3%-a (Koreinik – Tender 2013: 83).

nemzet	1922		1934	
	fő	%	fő	%
észtek	969 976	87,7	992 520	88,2
oroszok	91 109	8,2	92 656	8,2
németek	18 319	1,7	16 346	1,5
svédek	7 850	0,7	7 641	0,7
lettek	–	–	5 435	0,5
zsidók	4 566	0,4	4 434	0,4
lengyelek	–	–	1 608	0,1
finnek	–	–	1 088	0,1
mások	14 508	1,3	4 685	0,4
ismeretlen	731	0,0	–	–
Összes	1 107 059		1 126 413	

3. ábra

Az 1922-es és 1934-es népszámlálás eredményei (Raag 2008: 164)

A 2000. évi népszámlálás szerint Észtországban anyanyelvként 109 nyelvet beszéltek, a lakosság többsége észtül (67,3%) vagy oroszul (29,7%) kommunikált (Koreinik – Tender 2013: 84).

A 2000-ben végzett észt népszámlálás szerint 1 370 052 lakos élt az országban, akik közül 921 817 észt anyanyelvi beszélő (4. ábra). 167 804 lakos második nyelvként beszélt az észtet. Rajtuk kívül összesen kb. 160 000 fő használta a nyelvet Oroszországban, az USA-ban, Svédországban, Kanadában, Finnországban és néhány más országban (Liin et al. 2012: 9).

nemzet	fő	anyanyelv	fő
észték	930 219	észt nyelv	921 817
oroszok	351 178	orosz nyelv	406 755
ukránok	29 012	ukrán nyelv	12 299
fehéroroszkok	17 241	fehérorosz nyelv	5 197
finnek	11 837	finn nyelv	4 932
tatórok	2 582	tatár nyelv	1 251
lettek	2 330	lett nyelv	1 389
lengyelek	2 193	lengyel nyelv	..
zsidók	2 145	jiddis és héber nyelv	..
litvánok	2 116	litván nyelv	1 198
németek	1 870	német nyelv	..
svédek	300	svéd nyelv	..
mások	9 110	más nyelv	6 025
ismeretlen	7 919	ismeretlen	9 189
Összes	1 370 052		

4. ábra

A 2000-es népszámlálás adatai (Raag 2008: 272)

2011-ben Észtországban 1 294 455 ember élt, közülük 902 547 fő észt (69,7%), 326 235 fő orosz (25,2%) és 64 038 fő más nemzetiséghez tartozó (5%). A beszélt nyelvek a felmérés szerint az észt, az orosz, az ukrán, a finn, az angol és más nyelvek (Koreinik – Tender 2013: 84). Anyanyelvként 157 nyelvet tartottak számon az országban (Haridus- ja Teadusministeerium 2017: 3).

Az Észtországban használt anyanyelvek száma 2018-ban 211-re nőtt (URL2), 2020-ban 231-re emelkedett (URL3). A legtöbb beszélőt számláló nyelvek az ukrán, a belorusz, a finn, az angol, a lett, a német és a litván (URL4), és csupán a lakosság 1%-a az, aki más anyanyelvet beszélt; a legtöbb nyelv esetében 5 fő alatti volt az anyanyelvi beszélők száma.

2019-ben az észt statisztika szerint 893 400 észt, 381 600 orosz, (kerekítve) 8700 ukrán, 3200 finn, 1900 angol, 1600 lett, 1400 fehérorosz, 1300 német és 1000 litván anyanyelvi beszélő volt az országban (URL5). 2020 elején az észt nyelv 894 336 beszélővel képviseltette magát, ez a lakosság 68 százalékát jelentette. A legtöbb (több mint 98%) észt ajkú ember Hiiumaa, Saare és Viljandi megyében élt, a legkevesebb (14%) Ida-Virumaa megyében. A második leggyakrabban beszélt anyanyelv az orosz, amelyet 2020 elején 382 155 fő beszélt (URL3).

A statisztikák szerint (ld. lejjebb) egy adott nemzethez tartozónak jóval többen vallják magukat, mint ahányan a nemzeti nyelvet beszélik. Emellett

az integrációs helyzetet két évente feltérképező integrációs monitoring vizsgálat, amely az egyén társadalmi-politikai életét és az észti nyelvtudását elemzi, öt kategóriát állít fel e szempontok összekapcsolására: 1. aktív társadalmi élet – jó nyelvtudás; 2. aktív társadalmi élet – mérsékelt nyelvtudás; 3. beszél a nyelvet, de kritikusan szemléli az észti történeteket; 4. kicsi társadalmi érdeklődés – minimális nyelvtudás; 5. kicsi társadalmi érdeklődés – nincs nyelvtudás. Az oroszajkúak esetében az utóbbi két kategória kapta a legmagasabb százalékpontokat a vizsgálatban (4. 28%, 5. 22%) (Lavrentjev 2013: 12). Az orosz diaszpóra nem mutatja a nyelvkopás jeleit (vö. Bátyi 2020), hiszen a nyelvi kérdésekben sokat vitatott orosz iskolarendszer és az orosz nyelvű média lehetővé teszi az orosz nyelven való tanulást és információszerzést. Ezzel szemben az ukrán és fehérorosz kisebbség tagjai legtöbbször oroszul kommunikálnak, még észti honfitársaikkal is. Náluk az anyanyelv használata egyre inkább visszaszorulóban van (ld. lejjebb a statisztikai adatoknál).

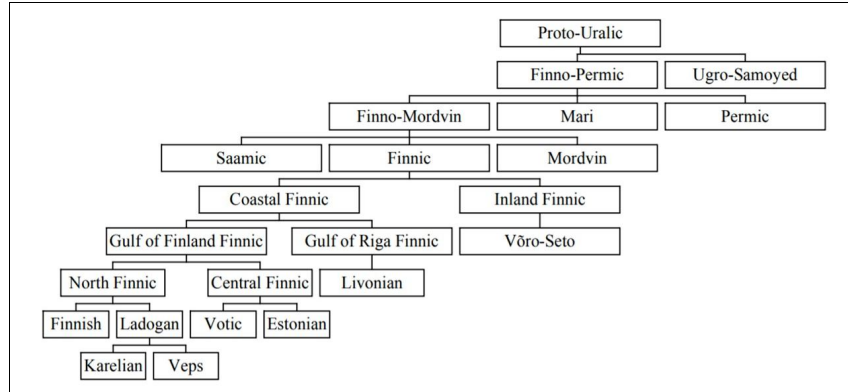
Az észti nyelv az Észti Köztársaság egyetlen hivatalos nyelve, Észtország 1918-as függetlenségével az ország államnyelve. Az ideiglenes kormány 1918. november 19-én elfogadott néhány közigazgatási törvényt, amelyek közül az egyik a nyelvre vonatkozott: törvénybe foglalták, hogy az észti nyelvet minden hivatalban hivatalos nyelvként kell használni. Az Alkotmányozó Közgűlés 1919. június 4-én fogadta el az ország első, ideiglenes alkotmányának tekinthető dokumentumát, amelyben a harmadik bekezdés így szól: „Az Észti Köztársaság hivatalos nyelve az észti. Azokon a helyeken, ahol a lakosság többsége nem észti, a helyi kisebbség, az önkormányzati intézmények igazgatási nyelve lehet az adott kisebbségnek, nemzetiségnek a nyelve, de ezekben az intézményekben mindenkinek joga van használni az államnyelvet is.” Az észti nyelv hivatalos státuszát biztosította az 1920. június 15-én elfogadott és december 21-én hatályba lépett első alkotmány, amelynek 5. paragrafusa egyetlen mondatból állt: „Az Észti Köztársaság hivatalos nyelve az észti” (Raag 2008: 162–163).

A hivatalos nyelv védelmére tett törekvések az észti nyelv változataira is irányulnak. Az észti nyelvváltozatok közé tartoznak az észti regionális változatok (nyelvjárások és ezek írott változatai, a külföldön beszélt változatok) és a társadalmi nyelvváltozatok (szociolektusok, a speciális nyelvi igényű személyek nyelvváltozatai, pl. jelnyelv, amelynek 2011-ben mintegy 1500 használója volt, vö. Haridus- ja Teadusministeerium 2017: 4).

2.1. Az észti nyelv nyelvjárásai

Az észti írott nyelv közvetlen történelmi alapja a közép-észti nyelvjárás, amely a 2. évezred első felében alakult ki a korábbi északi észti törzsi nyelv-

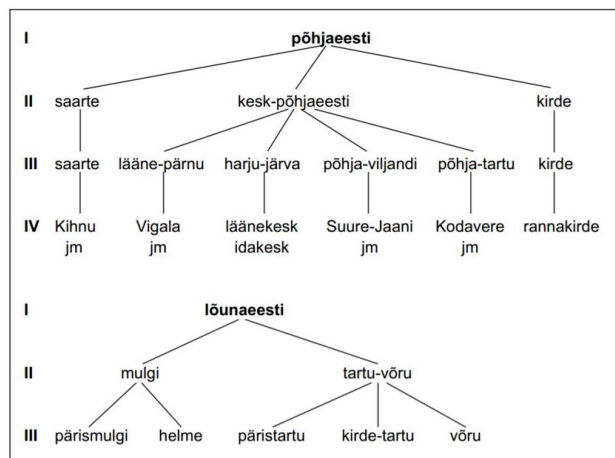
ből. Észak-Észtország törzsi nyelve az első évezred végére függetlenné vált a balti finn nyelv egységétől, és történelmileg a vót nyelv áll hozzá legközelebb (5. ábra) (Pajusalu 2019: 13). Az észti nyelv önálló nyelvként való megjelenésével leginkább a 13. és 15. század közötti időszakban számolhatunk, ekkoriban leginkább a közép-almémet nyelv volt rá a legnagyobb hatással (Pajusalu 2013: 2).

5. ábra

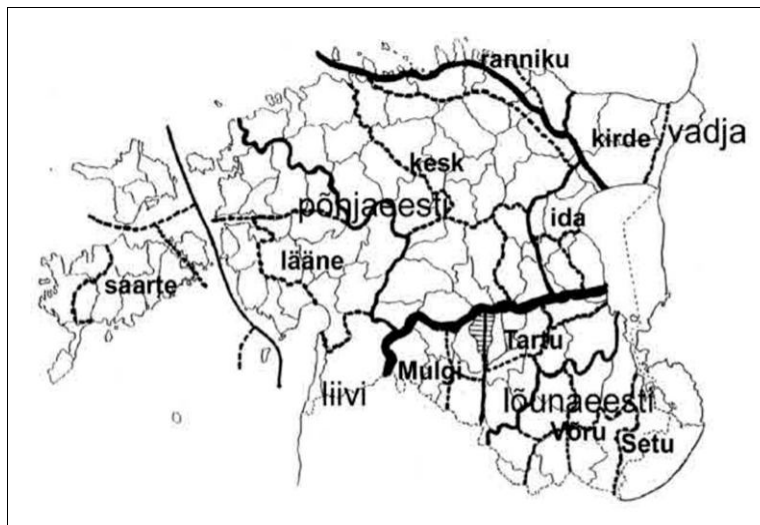
Az észti helye az uráli nyelvcsaládban (Kallio 2012: 226)

A mai sztenderd észti kialakulásában a nyelvjárásoknak fontos szerepe volt. Két nagyobb észti nyelvjárási területet tartanak számon: az északi (põhjaeesti) és a déli (lõunaesti) nyelvjárásokat. Mindkét fő nyelvjárás több kisebb nyelvjárási régiót fed le (6. ábra).

6. ábra: Az észti nyelvjárások területi megoszlása (Pajusalu et al. 2020: 51)

Pajusalu szerint (2013: 3) az észt nyelvjárások hagyományos osztályozása és területi felosztása a fonetikai és nyelvtani jellemzők alapján történik, és nem veszik figyelembe a szókincs változékonyságát (7. ábra).

7. ábra

Az észt nyelvjárás régiók elhelyezkedése (Pajusalu 2019: 15)

Az északi nyelvjárások közé tartoznak a szigetnyelvjárások (*saarte*), amelyeket Saaremaa, Hiiumaa, Muhu és Kihnu szigetein beszélnek (utóbbit a legősibb északi változatnak tartják) (Pajusalu 2019: 15). Az északi tömbhöz sorolt nyugati nyelvjárások (*lääne*) az ország nyugati, tengerparti területein jelennek meg, amelyek négy kisebb régióra tagolódnak: az északi, a délnyugati, a déli és a középső csoport jelentik a nyugati dialektusok kisebb övezeteit. Az északi nyelvjárásokhoz tartoznak az ország közepén beszélt nyelvi változatok, amelyekből az észt írott nyelv kialakult (*kesk*). Ebbe a tömbbe sorolható az északnyugati, a délnyugati, a délkeleti, az északkeleti csoport és Tallinn megye középső régiójának nyelvváltozatai. A keleti nyelvjárások (*ida*) átmeneti területeihez tartoznak az északi és a nyugati variánsok. Az északkeleti partvidék (*ranniku*) három régióra tagolódik: nyugati, középső és keleti csoportra.

A déli nyelvjárások közé tartozik a *mulgi*, a *võru* és a *tartui*, utóbbi a tartui írott nyelv alapja. A mulgi tömb nyugati és keleti csoportra oszlik. A võru régiót nyugati és keleti dialektusok alkotják. A tartui tömb északi, nyugati, keleti és déli területekre tagolódik.

A délést nyelvjárásokhoz sorolt *szetui* dialektusról a 19. századtól beszélnek. Az elmúlt évszázadokban Szetuföld vegyes, észt–orosz lakosságú terület volt. A szláv szomszédok erős befolyása és a többi déli területtől való elszigeteltség hatással volt a szetu szokások, identitás és nyelv fejlődésére. A szetuk kiejtését és szókincsét erősen befolyásolják a helyi orosz nyelvjárások, miközben népi kultúrájukban és nyelvükben sok archaizmust megőriztek. A võrui és a szetui mint irodalmi nyelvek (vö. Sulkala 2003: 184; Maticsák 2020: 198) kapcsolata összetett kérdés az észt dialektológiában (a szetui önálló nyelvi változatnak tekinthető vagy a võrui nyelvjárásból eredeztethető). A 2011-es észt népszámlálás szerint 12 500 fő szetunak, 87 000 fő võrui-nak vallotta magát (Tiit 2011: 79; Maticsák 2020: 195, 198).

A võrui és a szetui nyelvek között a legfontosabb nyelvjárási különbségek a kiejtésben és egyes szóalakokban találhatók, amelyek szociolingvisztikai markerekké (azaz identitást jelző formákká) váltak, és amelyek élesen megkülönböztetik a két dialektust egymástól. A nyelvjárási különbségek teljes számát figyelembe véve azonban a võrui és a szetui között húzható határ egyértelműen gyengébb, mint például a tartui és a võrui közötti különbség. Pajusalu a két változatot külön nyelvjárásként kezeli, amelyek a délést dialektuscsoport részei (Pajusalu et al. 2020: 195).

A võrui nyelv (nyelvjárás) fejlesztésére az 1980-as évektől láttunk határozott lépéseket: könyveket, dalszövegeket, meséket, gyermekverseket és színdarabokat írtak, tévésorozatokot készítettek, számítógépes szoftverek és weboldalak jöttek létre. A gyerekeknek íróversenyeket rendeztek võrui nyelven (Iva 2006: 81). Iva szerint (2006: 85) azonban a nyelvaktivisták tevékenysége sem tudta lassítani a Võrumaa régióban tapasztalható nyelvcsere; vannak olyan területek a mindennapokban, ahová nem terjesztették ki a võrui nyelv használatát (pl. igazságszolgáltatás, egyház).

Az irodalmi nyelv ápolásának hagyománya nem volt mindig töretlen, de a 2004–2010-es észt nyelvfejlesztési stratégia (Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010) előkészítése ismét lendületet vitt a nyelvi változatok kutatásába: számos tanulmány készült az észt regionális nyelvek állapotáról az Észt Nyelvi Tanács (Eesti keelenõukogu) égisze alatt. Az 1995-ben létrejött Võru Intézet a Kulturális Minisztérium megbízásából két régióban (Saaremaa és a történelmi Mulgimaa régiókban) tanulmányozta a regionális nyelvi sokféleséget. A kutatási eredmények hozzájárulnak a nyelv- és kultúrpolitika fejlesztéséhez, a helyi nyelvi formák státuszának növekedéséhez, az észt nyelvi sokszínűség megőrzéséhez (Laitinen 2020: 18).

Észtországon kívül három észti nyelvszigetet tart számon a szakirodalom: a Lettorszáiban beszélt leivu és lutsi nyelvjárásokat, valamint az oroszországi kraasna dialektust (Pajusalu et al. 2020: 199–200).

A nyelvjárások tanítása, tanulása az észti nyelvstratégia egyik fontos pontja. A nyelvjárások tanulását különféle programok támogatják: Régi-Võruföld Kulturális Programja 2014–2017, Mulgiföld Kulturális Programja 2014–2017, Kihnu Kulturális Programja 2015–2018, Setoföld Kulturális Programja 2014–2018 (Lukk et al. 2017: 73).

Habár a nyelvjárásoknak nincs hivatalos státusza az országban, a helyi önkormányzatokban mind formális, mind informális helyzetekben használják őket (Lukk et al. 2017: 75).

3. Az Észtországban élő kisebbségek

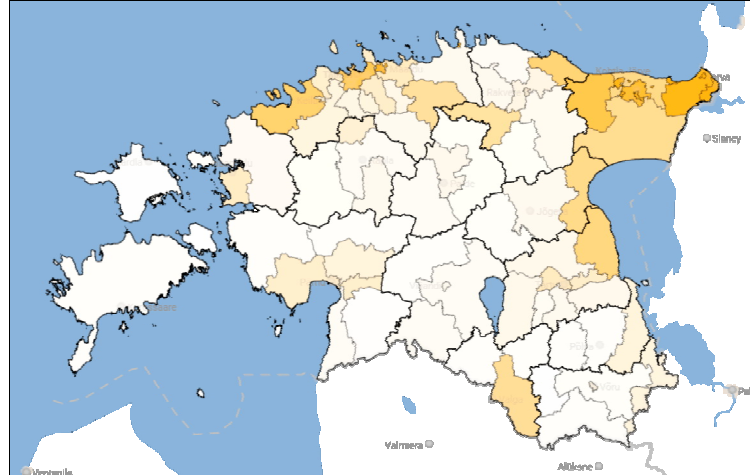
3.1. Az észtországi oroszok

Korábban láthattuk, hogy a 18. század végén a német kisebbség több főt számlált az országban, mint az orosz nemzeti kisebbség. Az oroszok már a 11. században megjelentek a baltikumi régióban, amikor a Novgorodi Fejedelemség katonai hadjáratokat indított új kereskedelmi útvonalak megnyitására és nyersanyagok megszerzésére (Klima 2016). Az első orosz kereskedők a 12. században érkeztek a Baltikum területére.

A következő nagyobb hullámban, a 17. században orosz vallási menekültek jöttek a térségbe, akiket a cári időszakban tanárok, tisztviselők követtek (Lagzi 2008). A 18. században a balti államok az Orosz Birodalom uralma alá kerültek. Az első világháborút követően újabb migránshullám jelent meg, az oroszok a bolsevik forradalom elől menekültek. Észtország 1918-ban függetlenné vált, de az 1939-es német–szovjet megnemtámadási szerződés (Molotov–Ribbentrop paktum) szerint Észtország területét a többi balti állammal együtt a szovjet érdekszférához csatolták. Az 1940-től 1990-ig tartó szovjet időszakban nagymértékű iparosítás kezdődött, emellett katonai bázisokat hoztak létre, és ezek nyomán nagyszámú orosz lakosság költözött a területre. Ebben az időszakban az észtek csupán 61 százalékos többséget képviseltek (Lagzi 2008).

A Szovjetunió 1991-ben ismerte el Észtország függetlenségét. A rendszerváltás ismét átmozgatta az ország összetételét, elsősorban a nagyobb számú hazatelepülő orosz és az ipar leépítése játszottak döntő szerepet e folyamatban.

Az orosz kisebbségek elhelyezkedése területileg jól behatárolható (8. ábra): 80 százalékuk két megyében koncentrálódik, Harju-megyében, ahol a főváros, Tallinn is található, illetve Ida-Viru-megyében, ahol a 2013-as adatok szerint az oroszok aránya elérte a 75%-t. Narva, a megye székhelye a cári időkben az orosz hadiflotta állomáshelyéül szolgált, és szinte kizárólag oroszok által lakott határváros napjainkban is (URL6).

8. ábra: Oroszok lakta területek Észtországban
(<https://www.citypopulation.de/de/estonia/admin/>)

Az oroszajkúak lélekszámára a 2. fejezetben már láttunk adatokat. 2000-ben 351 178 fő, a 2011-es népszámlálási adatok szerint pedig 326 235 fő vallotta magát oroszoknak.

Az oroszok észt nyelvi tudása az észt nyelvpolitikában hozott döntések egyik fontos alakító tényezője. 2015-ben az Emberi Jogok Intézete „Nyelvi emberi jogok” (Keelelised inimõigused) címen végzett kutatást, amely többek között az orosz tannyelvű iskolákban tanuló diákok esélyeit mérte fel (URL7). Az eredmény azt mutatta, hogy az orosz iskolákból viszonylag kevesebb hallgató kerül be a felsőoktatási intézményekbe, és nagyobb a lemorzsolódás aránya közöttük. Az orosz alapiskolai tantervek legnagyobb hiányossága a minimális számú észt nyelvű tananyag beemelése az oktatásba. Az orosz középiskolák 60%-ának átadása az észt közoktatásba fontos politikai kérdéssé vált 2010 őszén, mivel mindössze 4500 tanuló jutott 61 gimnáziumra. Emellett a PISA felmérések eredményei is az orosz nyelvű iskolák gyengébb teljesítményét mutatták (Rannut 2011).

A kutatás eredményeiből kiderül, hogy az észtországi oroszok több mint 60%-a egyetért azzal a kezdeményezéssel, hogy minden diák észt tananyelvű iskolában tanuljon, ahol az orosz nyelvű oktatás választható lehetőség volna. A vizsgálat feltárta, hogy az oroszok integrációjának egyik legnagyobb gátló tényezője éppen az észt nyelv ismeretének hiánya (Kooli 2015). A kutatás arra is rámutatott, hogy minden ötödik oroszajkú lakos gondolja úgy, hogy igazságtalanul bántak velük a származásuk vagy az anyanyelvük miatt (URL8).

3.2. Az észtországi németek

Az Észtországban élő balti németek történetével, nyelvi állapotával és kulturális életével a szerző már több német és magyar nyelvű tanulmányban foglalkozott (vö. Vígh-Szabó 2011, 2013).

A német nyelv több mint nyolcszáz éve jelen van a Baltikumban, és egyes századokban fontos szerepet töltött be a térségben; a 12. században alnémet kereskedők és misszionáriusok érkeztek Észtország területére, és a 13. században a területszerzési céllal érkező lovagrendek megkezdték a lakosság krisztianizációját. Még ugyanebben az időben Reval (Tallinn) és Dorpat (Tartu) a Hansa Szövetség tagjává vált (Mühlen 1991: 24). A reformáció terjedésével megerősödött az evangélikus egyház, a német jog, a közigazgatás és a nyelv (Garleff 1991: 48). Az 1918-as függetlenség kivívásával a német nyelvű lakosság Észtországban kulturális autonómiát élvezhetett (Mühlen 1991: 39). A baltikumi német nyelvű kisebbség az anyaországtól számos segítséget kap: különböző szövetségek nyújtanak számukra anyagi, erkölcsi támogatást (Deutsch-Baltische Gesellschaft, Verband der Baltischen Ritterschaften), illetve németországi fiatalok kapnak lehetőséget baltikumi cserekapcsolatokra, kirándulásokra (Deutschbaltischer Jugend- und Studentenring).

A 2004-es népszámlálást követően Észtországban 1870 német anyanyelvűt regisztráltak (Jahrbuch des baltischen Deutschtums 2005). 2011-ben 1544 fő vallotta magát német nemzetiségűnek, de csupán 522 tartotta a németet anyanyelvének (Tiit 2014: 177–178).

3.3. Az Észtországban élő egyéb kisebbségek nyelvei

Bár az alkotmány az észt államnyelv státusát írja elő, az észt törvények teret engednek a kisebbségek nyelveinek is, és számon tartják az országban beszélt valamennyi kisebbségi nyelvet (9. ábra).

nemzet	fő	nemzet	fő
észttek	902 547	örmények	1 428
oroszkok	326 235	azeriek	940
ukránok	22 573	moldávok	511
fehéroroszkok	12 579	grúzok	490
finnek	7 589	cigányok	482
tatárok	1 993	mordvinok	436
zsidók	1 973	svédek	380
lettek	1 764	csuvasok	373
litvánok	1 727	inkeri finnek	369
lengyelek	1 664	karjalaiaiak	363
németek	1 544		

9. ábra

Az Észtországban élő, 300 főt meghaladó népcsoportok 2011-ben (Tiit 2014: 177)

Észtország demográfiai helyzete kivételes Európában: a lakosság csaknem egyharmadának anyanyelve az orosz. A több százezres oroszajkú populációt a 20 ezer feletti ukrán nyelvi közösség követi. A népességnyelvtartásokban az orosz kisebbség után az ukrán nemzetiségűek mellett a finn és fehérorosz etnikumokkal számolnak leginkább (vö. Haridus- ja Teadusministeerium 2017: 3). Őket az alig 1000 fő feletti és a pár 100 főt számláló nemzetiségi csoportok követik. A kisebbségek száma az 1980-as években volt a legmagasabb. Az 1989-es népszámlálás egyértelműen megmutatta a volt szovjet országok bevándorlási tendenciáit – sem az előző három összeírásban, sem a későbbiekben nem élt Észtországban olyan sok, több mint 1000 képviselővel rendelkező etnikai csoport, mint akkor (pl. örmények, azeriek, moldávok és csuvasok). Észtország függetlenségével ezeknek az etnikai csoportoknak a lélekszáma jelentősen csökkent (Eesti statistika 2013: 44).

3.3.1. Az észtországi ukránok

Az ukránok csak a második világháborút követően jelentek meg az országban. A függetlenség után számuk több mint egyharmadával csökkent, de így is Észtország harmadik legnagyobb etnikai csoportját képezik. 2000-ben 29 012 ukrán élt az országban. A 2011-es népszámlálás 22 573 főt regisztrált, ez a népességszám azonban 2,1%-ról 1,8%-ra való csökkenést jelent az összlakossághoz képest; ezen kívül csupán 8016 fő vallotta az ukrán nyelvet anyanyelvének (Tiit 2014: 178). Az ukránok körülbelül fele Tallinnban él.

Az észtországi Ukrán Szervezetek Szövetségét 2000. február 7-én alapították meg Tallinnban, és 2000 májusában kezdte meg a tevékenységét. Célja a hagyományörzés, az ukrán nyelv és a kulturális örökség ápolása, a tevékenységek összehangolása és fejlesztése. A szövetség miatt megnőtt az ukrán diaszpóra szerepe Észtországban (URL9).

3.3.2. Az észtországi fehéroroszkok

A fehéroroszkok bevándorlása az ukránokhoz hasonlóan szintén a második világháború után kezdődött. 2000-ben, a 17 241 főből (Tiit 2011: 156) az észtországi fehéroroszkok csupán 27%-a tartotta a beloruszt anyanyelvének. 2011-ben számuk az összlakossághoz mérten 1,3%-ról 1%-ra csökkent, és 12 579 főt regisztráltak. Közülük 1664 fő vallotta a beloruszt anyanyelvének (Tiit 2014: 178).

Az ukránok és a fehéroroszkok az észtekkel leggyakrabban oroszul kommunikálnak (Tiit 2011: 58).

3.3.3. Az észtországi finnek

A 2011-es népszámláláskor 11 837 finn jelentette a nyelvrokon kisebbséget, amely az összlakosság 0,6%-a; közülük 2 621 fő tartotta a finnt anyanyelvének (Tiit 2014: 178).

Az észtországi ukránok, fehéroroszkok és finnek születési rátája nagyon alacsony. Magas az idős emberek aránya, a fiatalok az észti társadalomba integrálódnak (Eesti statistika 2013: 47) – ez hatással van a nyelvvesztés folyamataira is.

3.3.4. A legújabb migráció

Az Észtországban élő nigériai és indiai állampolgárok száma is jelentősen megnőtt néhány év alatt. 2018-ban 435, 2019-ben 600, majd 2020-ban 713 nigériai állampolgár élt Észtországban. Az indiaiak száma 532-ről (2018) 849-re nőtt 2020-ra (URL10). 2018-ban ideiglenes tartózkodási engedélyt kaptak szír, török, grúz, pakisztáni, kínai és bangladesi állampolgárok is (URL11).

4. Az Észtországban tanult idegen nyelvek

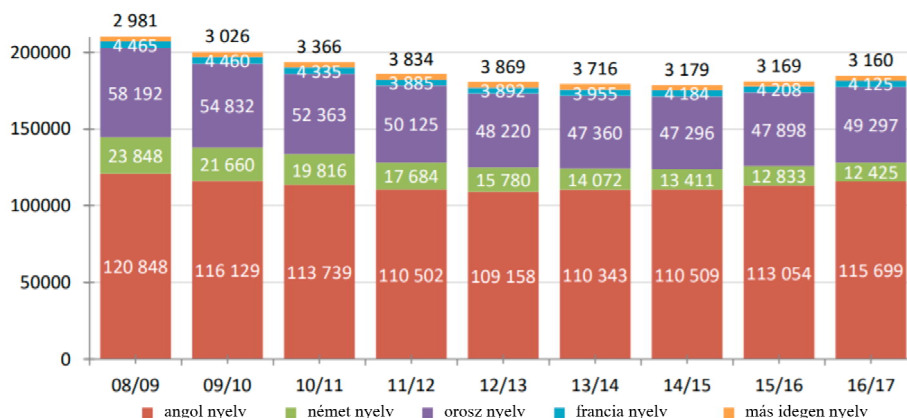
Egy nyelv belső fejlődésében és egy állam nyelvpolitikai lépései között fontos szerepet töltenek be az idegen nyelvek. Az anyanyelvi és idegen nyelvi nevelés a nyelvstratégia fontos elemei.

Észtországban idegen nyelvi stratégiát hoztak létre 2009 és 2017 között, amely az idegen nyelvek tanulásának irányelveit tartalmazta. A stratégia fő

célja az volt, hogy hozzájáruljon a többnyelvűség fejlődéséhez egyéni és társadalmi szinten egyaránt (Lukk et al. 2017: 36).

Természetesen az oktatás kulcsfontosságú az idegen nyelvek tanulásában. Észtországban legalább két idegen nyelvet tanulnia kell a diákoknak a közoktatásban. A nemzeti tanterv szerint „A” idegen nyelv lehet az angol, a francia, a német vagy az orosz nyelv. Az általános iskolákban – figyelembe véve az iskola lehetőségeit és a tanulók összetételét – az alaptanterv lehetővé teszi bármely idegen nyelv második idegen nyelvként történő tanítását: „B” idegen nyelv lehet az angol, az orosz, a német, a francia vagy más idegen nyelv. Az új tanterv alapján számos iskola megkezdte például a finn, a héber, a spanyol vagy a svéd mint második idegen nyelv tanítását.

A középfokú oktatásban felhagytak a hagyományos „A”, „B” típusú osztályozással, és átálltak a nyelvi szint alapú tanulásra. Ez azt jelenti, hogy a tanulók a középiskola befejeztével B1–2-es szinten tudnak legalább két idegen nyelven kommunikálni, és lehetőségük van angoltól állami vizsgát (*riigieksam*) és/vagy azzal egyenértékű angol, német, francia vagy orosz nyelvvizsgát (*võõrkeeeksam*) tenniük (10. ábra). A szakképzésben leginkább szakmai idegen nyelvet tanítanak (URL12).

10. ábra

Idegen nyelveket tanulók száma az észt közoktatásban 2008–2017 között
(Balti Uuringute Instituut 2017: 39)

Az észt anyanyelvűek idegennyelvtudása jobb, mint az orosz anyanyelvűeké. Az észtek körében az idegennyelvtudást az életkor és az otthon használt nyelv befolyásolja. Míg az észt fiatalok (40 év alattiak) kétharmada, addig az idősebb generáció csupán 5%-a beszél angolul. Oroszul a 40 év feletti észtek 65%-a beszél, míg a negyven év alattiak csupán 23%-a. Az orosz ajkú

lakosok körében szinte minden második fiatal beszél észtil. Az észtek az angol mellett főleg finnül beszélnek. A finn nyelvi kompetenciában nincs nagy szórás a korkülönbséget tekintve (Valk et al. 2019).

5. Az észtil nyelvi identitás kutatása

2020-ban a szerző egy észtil nyelvi identitást vizsgáló kutatást készített elő. A vizsgálat online kérdőív segítségével történik. A kérdőív két nagyobb kérdésrészegből áll: egyrészt egy személyesháttér-kérdőívből, másrészt egy nyelvhasználatot vizsgáló kérdőívből. Kitöltésük 2021 tavaszán elkezdődött, kiértékelésük 2021 őszén várható. A kérdőív elsősorban a nyelvi identitásra fókuszál, de a nyelvi identitás mellett a vizsgálat figyelmet fordít az identitást alakító további tényezőkre is, így a területi, vallási, kulturális faktorokra és a médiafogyasztási szokásokra.

A kérdőív önértékelés részében külön nyitott kérdést kapott az észtil nyelvhez való viszonyulás leírása. Az eddig kapott válaszok alapján a következő tematikus egységek, jelentések körvonalazódnak: *az észtil nyelv* 1. anyanyelv; 2. a haza államnyelve; 3. az identitás legfontosabb része, az egyén gyökere, „my super power”; 4. az észtil gondolkodás, kommunikáció alapja; 5. „titkos nyelv”, amelyet kevesen értenek; 6. maga a kultúra.

Összegzésképpen elmondható, hogy az észtil nyelv és kutatása az elmúlt száz év alatt bonyolult fejlődésen ment keresztül. A 20. században a tudatos nyelvfejlesztés az európai kultúrnyelvek sorába emelte az észtilt. Manapság az észtil az egyik legkisebb nyelv, amely a teljes államiság funkcióit hordozza. Számos példa mutatja, hogy egy kis nyelv csak tudatos nyelvpolitika és nyelvművelés eredményeképpen tartható fenn. Ennek a nyelvpolitikának fontos része az észtil nyelv erősítése mellett az Észtilországban élő nemzeti kisebbségek nyelvi identitásának és az észtil nyelv területi változatainak megőrzése, ápolása.

Irodalom

- Balti Uuringute Instituut 2017: Eesti Keeleseisund. Tartu Ülikool, Tartu. https://www.hm.ee/sites/default/files/uuringud/keelseisundi_uuringuaruanne_loplik.pdf
- Bátyi Szilvia 2020: A nyelvkopás vizsgálata: elméleti és módszertani megfontolások. In: Fazekas Andrea – Kosztur András – Turányi Tatjana (szerk.), *Kutatás a Föld körül: Kárpátaljai fiatal magyar kutatók a nagyvilágban*. Momentum Doctorandus, Beregszász. 55–80.
- Eesti statistika 2013: *Pilte rahvaloendusest*. Kirjastanud Statistikaamet, Tallinn.

- Garleff, Michael 1991: Die Deutschen im Baltikum – Leistung und Schicksal. In: Kühnel, Horst (Hrsg.), Die Deutschen im Baltikum. Geschichte und Kultur. Haus des Deutschen Ostens, München.
- Haridus- ja Teadusministeerium 2017: Eesti keelevaldkonna arengukava 2018–2027. Keel loob väärtust. https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_keelevaalkonna_arengukava_2018-2027_eisi_20.12.2017_0.pdf
- Jahrbuch des baltischen Deutschtums. Fortlaufende Jahrsbände 2005. Hrsg. von der Carl-Schirren-Gesellschaft e.V. im Auftrag der Deutsch-Baltischen Gesellschaft e.V., Lüneburg.
- Iva, Sulev 2006: Võron kielen domeeneista. In: Haurinen, Olga – Sulkala, Helena (toim.), Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä liivirantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti. Acta Universitatis Ouluensis, B Humaniora 69. Oulun yliopisto, Oulu 81–85.
- Kallio, Petri 2012: The prehistoric Germanic loanword strata in Finnic. A linguistic map of prehistoric Northern Europe. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 266. Helsinki. 225–238.
- Klima László 2016: Orosz nyomulás a Baltikumban. <https://www.nyest.hu/renhirek/orosz-nyomulas-a-baltikumban>
- Kooli, Rain 2015: Uuring: Eestis elavad venelased eelistaksid eestikeelset haridust, eesti keele kasutamist piirab venekeelne mugavusruum. <https://www.err.ee/550791/uuring-eestis-elavad-venelased-eelistaksid-eestikeelset-haridust-eesti-keele-kasutamist-piirab-venekeelne-mugavusruum>
- Koreinik, Kadri – Tender, Tõnu 2013: Eesti keeltest rahvaloendustel. Emakeele Seltsi aastaraamat 59: 77–102.
- Lagzi Gábor 2008: Kisebbségi kérdés, nemzeti kisebbségek Észtországbán, Lettországbán és Litvániában a rendszerváltást követő időszakban. <https://www.academia.edu/>
- Laitinen, Saarni 2020: Mis Kihnu see ilma kihnu keeleta oleks? Kielelliset asenteet, identiteetit ja paikallisen kielimuodon elinvoimaisuus Kihnun saarella. Helsingin yliopisto. https://helda.helsinki.fi/bitstream/handle/10138/322926/Laitinen_Saarni_Pro_gradu_2020.pdf?sequence=2&isAllowed=y 18
- Lavrentjev, Ivan 2013: Kaasaks ka venelased? Hea Kodanik 57/2: 12–18.
- Liin, Krista – Muischnek, Kadri – Müürisep, Kaili – Vider, Kadri 2012: The Estonian language in the digital age. Eesti keel digiajastul. Springer-Verlag, Berlin – Heidelberg.
- Lukk, Maarika – Koreinik, Kadri – Kaldur, Kristjan – Vihman, Virve-Anneli – Villenthal, Anneli – Kivistik, Kats – Jaigma, Martin – Pertšjonok, Anastasia 2017: Eesti keelseisund. Tartu ülikool ja Balti Uuringute Instituut, Tartu.
- Maticsák Sándor 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest.

- Mühlen, Heinrich von zur 1991: Das Baltikum in der deutschen und europäischen Geschichte. In: Kühnel, Horst (Hrsg.), Die Deutschen im Baltikum. Geschichte und Kultur. Haus des Deutschen Ostens, München.
- Pajusalu, Karl 2013: Eesti keeleala piirid. Keel ja Kirjandus 3: 210–213.
- Pajusalu, Karl 2019: Eesti põliskeeled ja murdekeeled. Rahvakultuuri aastaraamat 2019. Eesti Rahvakultuuri Keskus, Viljandi. 12–17.
- Pajusalu, Karl – Viikberg, Jüri – Päll, Peeter – Niit, Ellen – Hennoste, Tiit 2020: Eesti murded ja kohanimed. Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn.
- Raag, Raimo 2008: Talurahva keelest riigikeeleks. Atlex, Tartu.
- Rannala, Helerin 2012: Registreeritud ränne aastail 2000–2009. Kas haritud inimesed tulevad tagasi? Eestist pärit väljarändajad Soomes. Kas eesti rahvas jääb püsima? Eesti Statistikaamet, Tallinn. 67–73.
- Rannut, Mart 2011: Kas keelelised inimõigused ja keeleline julgeolek on Eestis tagatud? <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/varia/kas-keelelised-inimoigused-ja-keeleline-julgeolek-on-eestis-tagatud/>
- Sulkala, Helena 2003: Itämerensuomalaiset vähemmistökielet kirjakieliksi. Folia Uralica Debreceniensia 10: 177–194.
- Tammaru, Tiit – Pungas, Enel – Anniste, Kristi – Toomet, Ott 2012: Kas haritud inimesed tulevad tagasi? Eestist pärit väljarändajad Soomes. Kas eesti rahvas jääb püsima? Eesti Statistikaamet, Tallinn. 37–58.
- Tiit, Ene-Margit 2011: Eesti rahvastik. Viis põlvkonda ja kümme loendust. Statistikaamet, Tallinn.
- Tiit, Ene-Margit 2014: Eesti rahvastik. Hinnatud ja loendatud. Statistikaamet, Tallinn.
- Valk, Aune – Simmul, Liis 2019: Milliseid keeli on tööturul vaja? <https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/milliseid-keeli-on-tooturul-vaja/>
- Vígh-Szabó Melinda 2011: Lexikalisch-semantischer Vergleich des Baltendeutschen mit dem Standarddeutschen. Zielsprache Deutsch. Eine internationale Zeitschrift für Deutsch als Fremdsprache/Deutsch als Zweitsprache, Heft 3. Stauffenbuch Verlag, Tübingen. 19–39.
- Vígh-Szabó Melinda 2013: Die deutsche Sprache im Baltikum. Nyelvtudományi Közlemények 109: 355–373.
- Vígh-Szabó Melinda 2017: A finnugor nyelvi identitás (1. rész). Folia Uralica Debreceniensia 24: 295–308.
- URL1 = Rändestatistika ülevaade 2016–2020. https://issuu.com/settleinestonia/docs/r_ndestatistika-issue
- URL2 = Eesti Statistika. <https://www.stat.ee/et/uudised/2019/03/14/eestis-on-kasvanud-emale-keelte-mitmekesisus>
- URL3 = Eesti Statistika. <https://www.stat.ee/et/uudised/eesti-elanikud-raagivad-231-eri-emale-keelt>

- URL4 = Estonica. http://www.estonica.org/et/%C3%9Chiskond/Eesti_keel/Teised_keeled_Eestis/
- URL5 = Eesti Statistika. <https://www.stat.ee/et/uudised/2019/10/16/regrel-eesti-registrites-on-info-rahvuse-ja-emakeele-kohta-olemas>
- URL6 = Észország hontalan oroszai. https://pangea.blog.hu/2014/05/04/oroszok_itt_is
- URL7 = Inimõiguste Instituut. <https://aastakonverents.humanrightsestonia.ee/2015-uuring>
- URL8 = Inimõiguste Instituudi uuring 2015: „Keelelised Inimõigused”. https://aastakonverents.humanrightsestonia.ee/wp/wp-content/uploads/2015/12/Keelelised-inimoigused_0112-kokkuvote.pdf
- URL9 = Ukraina infoportaal Eestis. <https://www.ukraine.ee/>
- URL10 = Eestis elavate Ukraina kodanike arv kerkis üle 10 000 piiri. <https://www.err.ee/1021965/eestis-elavate-ukraina-kodanike-arv-kerkis-ule-10-000-piiri>
- URL11 = Rändestatistika ülevaade 2014–2018. <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:393179/337890/page/5>
- URL12 = Haridus- ja Teadusministeerium. <https://www.hm.ee/et/tegevused/keeled/voorkeelte-ope-eestis>

*

Languages and language varieties in Estonia

The paper focuses on the languages and language varieties spoken in Estonia. It shares information about the census data regarding the number and mother tongue users of Estonians, Russians and other national minorities in the country. The study describes the regional varieties of Estonian, the only official language of the country and it also highlights the status of speakers of other languages. Besides foreign language teaching, mother tongue education is a crucial element of the Estonian language strategy. The study details the role of foreign languages in education and reports on a research which started in 2021 and investigates the Estonian language identity with the help of an online questionnaire. In the questionnaire, a separate open question focuses on the attitudes towards the Estonian language. The preliminary results of the questionnaire are expected in autumn 2021.

Keywords: language varieties, national minorities, regional varieties, language strategy in Estonia.

MELINDA VÍGH-SZABÓ

Pohjoismansin uudistuvaa sanastoa: omakielisten uudissanojen muodostustavoista

Susanna VIRTANEN

Helsingin yliopisto
susanna.s.virtanen@helsinki.fi

1. Johdanto

Tämä artikkeli on jatkoa kahdelle aiemmalle julkaisulleni (Virtanen 2020, Virtanen 2021), joissa käsittelen mansin kielen uudissanoja eli neologismeja. Artikkeleista varhempi (Virtanen 2020) käsittelee uudissanastoa kokonaisuudessaan sananmuodostuksellis-semanttisesta näkökulmasta, kun taas vuotta myöhemmin ilmestynyt (Virtanen 2021) keskittyy yhteen sananmuodostustyyppiin: kaksikielisiin yhdyssanoihin. Tässä artikkelissa käsittelen toista alatyyppeä, puhtaasti mansinkielisiä uudissanoja. Kuvaan sekä mansinkielisten neologismien muodostustapoja hienosäätötasolla että niiden jakautumista eri temaattisten ryhmien kesken.

Mansi kuuluu suomalais-ugrilaisen kielikunnan ugrilaiseen haaraan yhdessä hantin ja unkarin kanssa ja muodostaa yhdessä hantin kanssa obinugrilaisen alahaaran. Mansia puhutaan Länsi-Siperiassa Venäjän federaation Hantien ja mansien autonomisessa piirikunnassa. Kyseessä on vähemmistökieli, jolla on varovaisen arvion mukaan noin 1000 puhujaa: luku perustuu Venäjän federaation vuoden 2010 väestönlaskennan tuloksiin. Vielä 1900-luvun alussa mansilla oli neljä päämurretta: pohjoinen, itäinen, eteläinen ja läntinen. Tällä hetkellä vain pohjoista päämurretta puhutaan. Myös tämän artikkelin aineisto edustaa pohjoista Sosvan murretta, jolle on ainoana murrevarianttina luotu vakaaseen käyttöön levinnyt kirjakieli.

Mansia on perinteisesti puhuttu luonnonläheisessä metsästys- ja kalastusvoittoisessa elinpiirissä, mikä heijastuu myös kielen sanastoon. Mansien sivistys- ja asioimiskieli on jo pitkään ollut venäjä, eikä mansia käytetä tällä hetkellä opetuskielenä edes alemmilla kouluasteilla. Mansin kielen tulevaisuuden ennuste on heikko, koska kielen käyttöalue on rajallinen. Mansiksikin

kuitenkin tuotetaan mediatekstejä, tv-uutisia ja kaunokirjallisuutta ajankoh-
taisista urbaaneistakin aiheista. Näin kieleen on syntynyt modernin maailman
toimintoihin liittyvä uudissanojen kategoria, ja sen kehittämislle on aito tar-
ve. Myös tietoista kielenkehittämistä tehdään suppeassa piirissä.

Tässä artikkelissani tarkastelen lyhyesti mansin kieleen viimeisen noin sa-
dan vuoden aikana tulleet uudissanoja eli neologismeja keskittyen mansin-
kielisiin uudissanoihin: yhdyssanoihin, johdoksiin, metaforiin, käännöslai-
noin ja uuden merkityksen saaneisiin vanhoihin sanoihin. Olen sisällyttänyt
aineistooni sanomalehtiteksteissä esiintyviä uudissanoja, jotka liittyvät mo-
derniin elämään: teknologiaan ja tietotekniikkaan, yhteiskuntaan ja hallin-
toon, lääketieteeseen ja terveydenhuoltoon sekä ammatteihin, kulttuurielä-
mään, koulutukseen ja tieteeseen. Tavoitteeni on kartoittaa puhtaasti mansin-
kielisten uudissanojen muodostuskeinot ja niiden mahdollinen korrelaatio eri
temaattisten ryhmien kanssa. Tutkimukseni on siis ensi sijassa kvalitatiivi-
nen: vaikka analyysissä esitetään myös kvantitatiivista tietoa, tulosten ja pää-
telmien fokus ei ole tarkoissa numeerisissa arvoissa.

Artikkeli etenee seuraavasti: Luvussa 2 kuvailen lyhyesti uudissan-
an käsitteen ja siihen liittyviä lähestymistapoja. Luvussa 3 esittelen tutkimus-
aineistoni, ja varsinainen analyysi käydään läpi luvussa 4. Tärkeimmät tulok-
set ja päätelmät on koottu lukuun 5.

2. Uudissanoista ja niiden tutkimuksesta

Uudissanat ovat osa etymologista tutkimusta. Kuten esim. Häkkinen
(1997: 85–87) on todennut, kieleen tulee uusia sanoja ennen kaikkea yhdys-
sanoja ja johdoksia muodostamalla, toisten kielten sanoja lainaamalla sekä
joskus myös kokonaan uusia perussanoja keksimällä. Esim. Bolganbaev (1988:
112) määrittelee neologismeja sanoiksi, jotka ovat tulleet kieleen uusien käsit-
teiden ja ilmiöiden myötä, mutta jotka eivät ole vielä vakiintuneet natiivipu-
hujen käytössä aktiivisen sanaston osiksi. Samoin Fischer (1998: 3–6) kuvaa
neologismien olevan sanoja, jotka eivät enää ole puhujille täysin outoja, mut-
ta joita suurin osa puheyhteisön jäsenistä pitää edelleen uusina.

Neologismit ovat siis sidoksissa uusiin kulttuurikäsitteisiin ja ilmiöihin,
eivätkä ne ole vielä kieleen vakiintuneita. Olen kerännyt tätä tutkimusta var-
ten sanastoa, joka keskittyy 1900- ja 2000-lukujen moderniin yhteiskuntaan
ja kulttuuriin. Kaikki aineistoni sanat eivät välttämättä enää tässä vaiheessa
(2021) täytä yllä esitettyjä määritelmiä, mutta niihin liittyvien käsitteiden pe-
rusteella tiedämme, että kyseisessä merkityksessä sana on ollut uudissana vii-
meisen noin sadan vuoden kuluessa. Aineistoni siis koskee 1900-luvun alusta
alkaen kulttuuriin tullessiin uusiin käsitteisiin liittyvää sanastoa: osa aineis-

tosta on ollut kielessä pitempään ja sopeutunut syvemmin, osa omaksuttu kieleen vasta viime vuosina. Aineiston rajaaminen ei ole tässä tapauksessa yksioikoisen helppoa, koska sanan ikää ei aina pysty vähemmän dokumentoidussa kielessä määrittelemään tarkasti. Siksi lähtökohtana onkin kerätä sellaiseen temaattisiin ryhmiin kuuluvia sanoja, jotka ovat käsitteinä syntyneet vasta viimeisen noin sadan vuoden aikana.

Udissanastoa voi kaiken sanaston tapaan lähestyä esim. sanojen funktioiden, muodon, alkuperän tai rakenteen kannalta. Mansin uudissanoja ovat aiemmin tutkineet mm. Keresztes (2004, 2011) ja Sárosi (2006, 2007) raamatunkäännöksestä (Ivanova – Afanaseva 2000) kerätyn aineiston avulla: molempien kuvaukset perustuvat eri sananmuodostustyyppien (eli muodon) kuvailuun.

Oma tutkimukseni keskittyy uudissanojen muotoon ja alkuperään. Muotoon ja alkuperään perustuvan tutkimuksen piiriin kuuluvat yhdyssanat, johdokset, semanttiset neologismit eli metaforat ja metonymit sekä kokonaan uudet sanat. Smyk-Bhattacharjee (2009: 36), viitaten Helfrichiin (1993), toteaa, että neologismit voi jakaa ainakin neljään ryhmään: (1) morfologiset neologismit, (2) semanttiset neologismit, (3) lainasananeologismit ja (4) uudet keksityt sanat.

Oma tutkimukseni noudattelee samaa jakoa, mutta terminologiassa olen päättänyt pieniin eroavuuksiin. Käytän seuraavia termejä:

1. Johdokset (morfologinen neologismi)
2. Yhdyssanat ja sanaliitot (morfologinen neologismi)
2. Metaforat (semanttinen neologismi)
3. Lainasanat (lainasananeologismit)

Sovellan siis aineistooni osittain suppeampia ja tarkempia termejä kuin Smyk-Bhattacharjee. Mainitut sananmuodostusryhmät myös voivat olla myös päällekkäisiä: metaforat usein sisältävät johdoksia ja yhdyssanoja, yhdyssanan toinen osa voi olla lainasana jne. Tässä yhteydessä en käsittele uusia keksittyjä sanoja (*coinage*) enkä lainasananeologismeihin lukeutuvia käännöslainoja, koska kumpiakaan ei esiinny aineistossani. Tämän artikkelin luvussa 4 ja sen alaluvuissa esittelen mansinkielisiä uudissanoja sisältävän aineistoni temaattisiin ryhmiin jaettuna. Samalla analysoin kyseisestä aineistosta löytyviä sananmuodostustapoja sekä niiden kytköksiä temaattisiin konteksteihin. Tutkimuksen punaisena lankana on tarkastella mahdollista korrelaatiota näiden jaottelujen välillä.

3. Tutkimusaineisto

Tutkimusaineistoni on kerätty maailman ainoasta mansinkielisestä sanomalehdestä: *Лүимä сэ́рпос* [Lūimä Sēripōs] (LS) ilmestyy Hanti-Mansijskissa kahdesti kuussa ja on luettavissa myös verkossa.¹ Aineisto on kerätty lehden vuosikerroista 2014, 2018, 2019 ja 2020, ja se kattaa yhteensä noin 500 sana-artikkelia. Aineistonkeruussa olen keskittynyt mahdollisimman laajan sanaston keräämiseen: en esim. erittele sitä, kuinka usein tai kuinka monta kertaa jokin yksittäinen sana esiintyy aineistolähteessä. Tällainen tarkastelu on kuitenkin ehdottomasti tulevien tutkimusten aihe.

Aineistonkeruuni perustuu tiettyihin teemoihin liittyvän sanaston valintaan. Aineisto sisältää seuraaviin temaattisiin ryhmiin kuuluvia sanoja: ammatit (16,5 %), teknologia, tietotekniikka ja Internet (11,5 %), yhteiskunta ja hallinto (43 %), koulutus, kulttuuri ja tiede (22 %) sekä terveydenhuolto ja lääketiede (7 %). Lisäksi sanat on jaoteltu muodostustavan mukaan kolmeen pääryhmään: venäläisiin lainoihin (39 %), mansilaisperäisiin sanoihin (22 %) ja kaksikielisiin yhdyssanoihin (39 %). Jako perustuu omiin havaintoihini aineiston luonteesta. Kaikki tässä esitellyt sanastoesimerkit edustavat nimiä: aineistossa oli myös jotain verbejä, mutta vähäisen määrän vuoksi olen rajannut ne tarkastelun ulkopuolelle.

Tässä yhteydessä on hyvä pitää mielessä, että aineisto on vain satunnainen ja verrattain suppea otos yhden ajanjakson sanomalehtiteksteistä. Edellä mainittuja ja luvussa 4 esitettyjä prosenttilukuja voi pitää suuntaa-antavina, mutta jossain muussa aineistossa tai vaikka samasta lähteestä eri ajanjaksolta kerätyssä aineistossa prosentuaaliset suhteet hyvin luultavasti varioisivat lievästi. Kvantitatiivisella analyysillä on tässä yhteydessä lähinnä kvalitatiivista tarkastelua tukeva ja kokonaiskuvaa täydentävä rooli.

Edelleen sanamuodostuksellisen pääryhmät jakaantuvat omassa aineistossani oman luokitteluni mukaan alaryhmiin seuraavasti:

1. Venäläiset lainat
 - Puhtaasti venäläiset
 - Venäjän kautta muista kielistä tulleet (*Second hand loan words*)
2. Mansinkieliset sanat
 - Metaforat
 - Yhdyssanat
 - Johdokset
3. Kaksikieliset yhdyssanat
 - Mansinkielinen perusosa, venäjänkielinen määriteosa

¹ <http://www.khanty-yasang.ru/luima-seripos/>

Venäjänkielinen perusosa, mansinkielinen määriteosa
Muut

Tässä artikkelissa keskitytään kohdan 2. sanastoon eli puhtaasti mansinkielisiin yhdyssanoihin, johdoksiin, metaforiin ja uuden merkityksen saaneisiin sanoihin. Muita ryhmiä kuten venäläisiä lainoja ja kaksikielisiä yhdyssanoja/johdoksia on käsitelty aiemmissa julkaisuissani (ks. Virtanen 2020; 2021).

4. Mansinkieliset uudissanat

Seuraavissa alaluvuissa esittelen edellisessä luvussa kuvattua aineistossani esiintyneitä mansinkielisiä uudissanonoja ja kyseiseen aineistoon liittyviä numeerisia tietoja. Sanat esitellään temaattisiin ryhmiin jaoteltuina. Sananmuodostustavat ja niiden yleisyys kussakin ryhmässä käsitellään jokaisen temaattisen ryhmän kohdalla erikseen.

4.1. Ammattinimet

Koko aineistossani esiintyvistä ammattinimistä 28 % edustaa vanhoja mansin kielen sanoja. Lisäksi 33 % on suoraan venäjältä lainattuja ja 29 % on kaksikielisiä yhdyssanoja. Mansinkieliset uudissanat ovat siis niukassa vähemmistössä, mutta muodostavat kuitenkin noin kolmanneksen koko temaattisen ryhmän uudissanoista.

Puhtaasti mansilaisperäiset ammattinimet ovat ennen kaikkea ammatin luonnetta konkreettisesti kuvailevia yhdyssanoja tai sanaliittoja. Myös Keresztes (2004: 76) on tehnyt tekijännimien suhteen samankaltaisia havaintoja: hänen aineistossaan uudissanat liittyvät Raamatun aikakauteen eivätkä nyky-yhteiskuntaan.

Omassa aineistossani sanaliitot koostuvat tyypillisesti tekemisen kohteesta, verbin partisiippimuodosta ja tekijään viittavasta sanasta: *нэпак хаснэ хум* 'kirjailija' tarkoittaa sanan mukaisesti kirjaa kirjoittavaa miestä, *лэххал тотнэ хотна* 'toimittaja' taas uutisia tuovaa henkilöä ja *нэй харыгтан мэхум* 'palomiehet; palokunta' tulta sammuttavia ihmisiä. Kaikissa mainituissa ammattinimissä on ensimmäisenä osana tekemisen kohdetta tarkoittava sana: *нэпак* 'kirja', *лэххал* 'uutinen' ja *нэй* 'tuli'. Sitä seuraa verbin partisiippimuoto: *хаснэ* on kirjoittaa-verbin preesenspartisiippi, *тотнэ* tuoda-verbin ja *харыгтан* sammuttaa-verbin vastaava muoto. Kolmantena osana kaikissa esiintyy tekijään eli ihmiseen viittaava sana: *хум* 'mies', *хотна* 'henkilö' ja *мэхум* 'ihmiset; väki'.

Edelleen aineistossa esiintyy esim. *вõр үргалан хõтна* 'metsänhoitaja' [metsää suojeleva henkilö], *нйврам хаництан хõтна* 'luokanopettaja' [lapsia opettava henkilö], *тәнум нййтнэ нэ* 'kokki' [ruokaa keittävä nainen] ja *үйхул нусмалтан мāхум* 'eläintenhoitajat' [eläimiä hoitava väki]. Kaikissa mainituissa muodostustapa noudattaa edellä esitettyä kolmiosaista mallia. Kolmen mainitun osan lisäksi ammattinimi voi sisältää täydentäviä osia: *кā-тыл хурит нõслан хум* 'kuvataiteilija' on sanatarkasti "käsien kuvia tuottava mies" ja *хул янмалтан күйцай хум* 'kalankasvatusjohtaja' sanatarkasti "kaloja kasvattava johtajamies".

Ammattinimikkeistä löytyy kuitenkin myös lähinnä johtaviin toimiin viitattavia nimikkeitä, joita ei ole muodostettu verbipartisiipilla. Jo edellisessä kappaleessa esiintyi kalankasvatusjohtajaa tarkoittava nimike, johon sisältyy sana *күйцай* 'johtaja'. Kyseenalaista tietysti on, voiko kyseistä sanaa itsessään pitää tässä käsiteltyy ryhmään kuuluvana uudissanana, koska ensinnäkin kyseessä on venäjän välityksellä saatu jo hieman vanhempi komilaisperäinen lainasana, ja toiseksi sitä on käytetty heimon tai yhteisön johtajaa merkitsemässä jo ennen nykykulttuuria. Koska sana kuitenkin esiintyy osana moderneja ammattinimiä ja esim. kuvernaattorin merkityksessä, se ansaitsee tulla mainituksi tässäkin yhteydessä. Aineistossa esiintyvät eri konteksteissa *күйцай нэ* ja *күйцай хум*, joilla viitataan nais- ja miespuolisiin johtajiin, sekä *вāуын хõтна* 'varahenkilö; varajohtaja' ja *күйцай вāуын* 'varapuheenjohtaja, varapresidentti'. Kahden viimeksi mainitun loppuosaan sisältyy hartiaa tai olkapäätä tarkoittava sana *вāу*.

4.2. Yhteiskunta, lainsäädäntö ja hallinto

Yhteiskunnallisiin asioihin, lakiin ja hallintoon liittyvässä sanastossa mansilaisperäisten sanojen osuus aineistosta on 19 %. Venäläisten lainojen osuus on 37 %, ja kaksikielisiä yhdyssanoja on 44 %. Venäläisiä lainsäädännön tai byrokratian termejä käytetään siis paljon joko itsenäisinä sanoina tai yhdyssanojen osina, mutta noin viidennes tämän alan sanastoaineistosta on vanhemmista mansinkielisistä sanoista luotuja.

Kuten ammattinimien kohdalla, myös yhteiskunnan ja hallinnon termejä esiintyy ennen kaikkea yhdyssanoina tai sanaliittoina, joilla tässä yhteydessä kuvataan instituution tai yhteisön toimintaa. Tällaisia ovat esim. *мāк эрнэ нэнак* 'lakiasiakirja; asetus' [todella tärkeä kirjelmä], *мир нусмалтан кол* 'terveyskeskus' [kansan parantamisen talo], *мā-вит үргалан вāрмаль* 'ympäristönsuojeluasiat' [maata-vettä suojelevat toimet], *мā-вит үргалан кол* 'ympäristönsuojelukeskus' [maata-vettä suojeleva talo] ja *нйврам үргалан кол* 'lastensuojelulaitos' [lapsia suojeleva talo].

Kaikki mainitut noudattavat jo ammattinimikkeistä tuttua kaavaa, jossa uudissana koostuu kolmesta osasta: tekemisen kohde, verbipartisiippi ja perusosana toimiva esim. asiakirjaa tai laitosta tarkoittava sana. Tässä yhteydessä kuitenkin kolmanneksi osaksi eli sanaliiton perusosaksi valikoituu usein rakennukseen tai instituutioon viittaava sana *кол* 'talo' tai asiakirjaan viittaava sana *нэпак* 'kirja'. Kyseisiä perusosia käytetään systemaattisesti myös kaksikielisissä yhdyssanoissa (ks. Virtanen 2021).

4.3. Koulutus, kulttuuri ja tiede

Koulutus, kulttuuri ja tiede on tässä aineistossa luokiteltu samaan temaatiseen ryhmään. Koulutukseen katsotaan kuuluvaksi myös päiväkodit. Sen sijaan sosiaalihuollon piiriin kuuluvat instituutiot kuten lastensuojelulaitos on luokiteltu yhteiskunnallisen sanasto piiriin (ks. 4.2.). Aineiston tästä osasta mansinkielisiä sanoja on vain 10 %. Venäläisiä lainoja on 44 % ja kaksikielisiä yhdyssanoja 46 %. Puhtaasti mansinkieliset sanat ovat siis tässä ryhmässä selvänä vähemmistönä.

Tässäkin temaatteisessa ryhmässä mansilaisperäiset sanat ovat ensi sijassa yhdyssanoja, joilla konkreettisin ilmauksin kuvaillaan tarkoitteen funktiota: *мāнь няврамыт кол* 'päiväkoti' [pienen lasten talo], *эргын-ййквнэ кол* 'kulttuuritalo' [laulun ja tanssin talo], *няврамыц пāвыл* 'lasten kesäleiri' [lapsikylä], *нэпак ловиньтан кол* 'kirjasto' [kirjojenlukutalo]. Tällä kertaa vain pieni osa sanaliitoista edustaa aiemmista luvuista tuttua kolmiosaista ja partisiipillista muotoa. Siitä huolimatta monesta esimerkistä löytyy viimeisenä osana esiintyä yhdyssana perusosa *кол* 'talo', joka kantaa jo kieliopillistuneen johtimen aineksia, ja jolla voidaan hyvin produktiivisesti viitata laitokseen, konkreettiseen rakennukseen tai yhteisöön (ks. myös Virtanen 2021). Saman sanan ympärille muodostettuja sanaliittoja löytyy myös alaluvussa 4.3 esiteltujen yhteiskunnallisten sanojen joukosta.

Osa tämänkin ryhmän mansinkielisistä neologismeista on tietoisesti kielikehitysmielessä luotuja, ja eri alkuperää edustavien termien välillä esiintyy paljon variaatiota. Kirjastoon voidaan viitata sekä mansinkielisellä sanalla *нэпак ловиньтан кол*, venäjänkielisellä *библиотека*-termillä että kaksikielisellä yhdyssanalla *библиотека-кол*. Mansinkielisen termin *мāнь няврамыт кол* 'päiväkoti' rinnalla esiintyvät myös venäjänkielinen sana *садик* ja kaksikielinen muoto *садик-кол*. (Kaksikielisistä yhdyssanoista tarkemmin: ks. Virtanen 2021.) Tulevissa tutkimuksissa olisikin kiintoisaa selvittää, kuinka eri alkuperää edustavat termit jakaantuvat esim. eri kontekstien kesken. Tässä esitetyn sanomalehtikielen rinnalla olisi hyödyllistä tarkastella myös puhuttua aineistoa.

4.4. Teknologia ja tietotekniikka

Teknologia on temaattisesti laaja kategoria, johon on tässä tutkimuksessa sisällytetty kaikki tekniikkaan, tietotekniikkaan ja Internetiin liittyvä sanasto. Ryhmä kattaa sanastoa aina laajakaistoista öljynporaukseen, mutta tässä yhteydessä hienosäätöisempi jako ei ole tarpeellinen.

Teknologiaan ja tietotekniikkaan liittyvästä sanastosta 36 % edustaa mansilaisperäisiä sanoja. Jopa 44 % on suoraan venäjistä lainattuja, ja vain 20 % on kaksikielisiä yhdyssanoja. Teknologian alan sanastossa siis suorastaan suositaan venäläisiä lainoja. Uusille käsitteille on kuitenkin keksitty mansinkielisiäkin vastineita, ja kokonaan mansinkielisten sanojen määrä on tässä temaattisessa ryhmässä kaksikielisiä yhdyssanoja suurempi. Mansinkieliset uudissanat edustavat tässä temaattisessa ryhmässä lähinnä metaforia, metonymia tai yhdyssanoja: aiemmista ryhmistä tuttuja yhdyssanoja/sanaliittoja ei käytännössä löydy.

Tyypillisintä tässä ryhmässä on kohteen kuvaaminen metaforan tai metonymian avulla. Internetiin viittaava substantiivi *интернет* tarkoittaa adjektiivina jotain maagista ja ihmeellistä. Metaforisesti Internet on nykypäivän maaginen ihmelaatikko. Yhdyssana *интернет* *ут* 'internetyhteys' [internet-asia] taas sisältää perusosan *ут*, joka tarkoittaa asiaa tai esinettä. Metaforiseksi voidaan katsoa myös sähköä tarkoittava *напряжение*, kirjaimellisesti 'tulen valo'. Metonymisia ilmauksia taas edustavat esim. öljyä tarkoittava *ма-вдоль*, joka on sananmukaisesti 'maarasva', ja *топливо* 'lentokone', joka tarkoittaa sanatarkasti siivekästä venettä.

Edelleen mansinkieliset uudissanat voivat toimia laajempien yksi- tai kaksikielisten sanaliittojen osina: *напряжение в нашей станции* 'sähkölaitos', *Skype интернет* *ут* 'Skype-yhteys' [Skype ihmeellinen juttu], *интернет камера* 'webkamera', *ма-вдоль ндх-вин* 'öljynporaus' [öljyn ylös ottaminen] jne. Sanasta *интернет* on luotu myös mansinkielisiä yhdyssanoja: *интернет ма* 'verkkoosoite' sisältää perusosan *ма*, joka vastaa suomen sanaa 'maa'.

Aineistossa on lisäksi yksittäisiä mansinkielisiä yhdyssanoja, jotka kuvaavat tarkoitetaan konkreettisesti: esim. laajakaistaa tarkoittava yhdyssana *кёрквал* koostuu rautaa tarkoittavasta sanasta *кёр* ja käyttöä tarkoittavasti sanasta *вал*. Tällaisia esimerkkejä on kuitenkin hyvin vähän.

Uudissanoina on syytä tarkastella myös huomioida myös aineiston luonne: aineistoni edustaa sanomalehtikieltä, joka voi poiketa puhutusta arkikielstä paljonkin. Sanomalehteen päättyy myös toimittajien tietoisesti kielenkehitysmielessä luomia sanoja, jotka eivät välttämättä ole lukijoille tuttuja. Tämän(kin) temaattisen ryhmän osalta aineistossa esiintyykin paljon sanamuodostusryhmien keskinäistä variaatiota: esim. Internetiin voidaan viitata

sekä mansinkielisellä uudella termillä *ицхӕны* että kansainvälisellä termillä *интернет*. Sähkövirtaan viitataan sekä mansilaisella sanalla *нӕйнос* että venäjän sanalla *электроэнергия*. Joskus uudissanan merkitystä myös selvennetään lukijalle kääntämällä se heti seuraavassa lauseessa venäjäksi. Esim. uutisartikkelin (LS 24/2020) ingressissä todetaan: *Россия янытыл рӕнхитан Финно-угорский культурный центр ицхӕны ут хосыт китыглахтын лӕтын цӕнхитас, руц цырыл лӕвӕвӕ – онлайн-тест*. 'Venäjän federaation suomalais-ugrilainen kulttuurikeskus tekee Internetissä kyselytutkimuksen [toisesta maailmansodasta] – venäjäksi sanottuna kyseessä on online-tutkimus.' Näin siis varmistetaan, että lukija on ymmärtänyt lukemansa hienon mansinkielisen sanan.

4.5. Terveystieteiden ja lääketieteen terminologia

Terveystieteiden ja lääketieteen terminologiaan liittyvä koulutus ja kirjallinen materiaali on mansien osalta valtaosin venäjäksi, joten on ymmärrettävää, että venäjänkielisiä termejä käytetään kielellä paljon. Toisaalta vanha ruumiinosaan viittaava sanasto kelpaa sellaisenaan anatomian sanastoksi. Tämän temaattisen ryhmän osalta mansinkielisiä sanoja on 22 % koko aineistostani, kun venäjänkielisten lainojen osuus on 49 % ja kaksikielisten lainojen 39 %.

Mansin kielelle ei ole kehitetty varsinaista tieteellistä terveysalan sanastoa. Arkipäivän käyttöön on kuitenkin myös omakielisiä sanoja, ja jonkin verran sairaalaterminologiaa on käännetty mansiksi. Aineistosta löytyvät mm. muodot *якытлахтын нак* 'leikkaustauha' (> *якытлахты* 'leikata'), *пувласы-ӕгым* 'kasvainsairaus', *сым ос кӕлтӕрс ӕгм* 'sydän- ja verisuonitauti'. Kiintoisina ajankohtaisina uudissanoina mainittakoon *кӕт сартнӕ вит* 'käsi' [käsi] [käsi] sekä koronaosastoon viittaava venäläisperäinen käännöslaina *вӕгыр мӕ* 'punainen alue' < ven. *красная зона* 'punainen vyöhyke'.

Myös tässä yhteydessä variaatiota lainojen ja omaperäisten sanojen välillä esiintyy jopa samassa virkkeessä. Osasy tällaisen varioivan sanaston käyttöön voi olla myös tarve selittää uusia sanoja lukijoille, joille venäjänkieliset termit ovat tutumpia. Mansiksikin kuitenkin voidaan ilmaista jopa moderniin kirurgiaan liittyviä asioita ilman vierassanoja. Esim. onnistuneesta maksansiirrosta uutisoidaan näin (LS 6/2019): *Ӕлмхӕлас йильни мӕйтыл вӕрвес*. 'Ihmiselle laitettiin uusi maksa.' Itse tapahtumaa kuvaillaan artikkelissa näin: [...] *54 тӕл яныт нӕ ӕгмын мӕйтӕ хот-яктысаныл, ос тув нус мӕйт ӕнтсыт*. '[...] he leikkasivat 54-vuotiaan naisen sairaan maksan pois ja ompelivat tilalle terveen maksan.' Virkkeeseen ei sisälly yhtään nuorta lainasanaa, ja uudissanatkin rajoittuvat leikata- ja ommella-verbien moderniin käyttöön.

5. Lopuksi

Vaikka mansinkielisiä uudissanoja tarkastellaankin tässä itsenäisenä kokonaisuutena, on hyvä muistaa, että ne ovat osa laajempaa aineistoa. Koko uudissana-aineistossa puhtaasti mansilaisperäisten sanojen osuus on vain 22 %, eivätkä mansilaisperäiset sanat edusta enemmistöä missään temaattisessa ryhmässä. Yleisessä etymologisessa kontekstissa tämä ei ole mitenkään poikkeavaa: uusien sanojen lainautuminen uusien käsitteiden myötä on hyvin arkinen ilmiö, ellei sitä rajoiteta tietoisella kielenkehityksellä.

Nimenomaan omakieliset uudissanat ovat kuitenkin se ryhmä, jossa tietoisien kielenkehityksen puitteissa tuotettuja uudissanoja esiintyy eniten. Tietoisesti keksittyjä sanoja esittelevät raamatunkäännökseen pohjautuvissa tutkimuksissaan myös Keresztes (2004, 2011) ja Sárosi (2006, 2007), joiden aineistoista löytyykin osin samantyyppisiä sananmuodostustapojen esiintymiä kuin omastani.

Mansilaisperäiset sanat myös noudattavat monen temaattisen ryhmän kohdalla samoja muodostamisperiaatteita. Tyypillisin muodostustapa on useammasta osasta koostuva yhdyssana tai sanaliitto, jolla kuvaillaan tarkoitteen funktiota tai toimintaa verbipartisiipin avulla. Tyypillisimmillään tällainen uudissana koostuu kolmesta osasta: 1) tekemisen kohdetta tai kohderyhmää ilmaiseva nomini, 2) verbin preesenspartisiippi, 3) tekijään, tapahtumapaikkaan tai muuhun muotoon viittaava substantiivi, joka toimii yhdyssanan tai sanaliiton perusosana. Tällaisia esimerkkejä löytyy etenkin ammattinimikkeiden sekä yhteiskunnallisen ja koulutukseen tai kulttuuriin liittyvän sanaston piiristä. Kuten jo edellä on todettu, samaa muodostustapaa suositetaan myös kaksikielisissä yhdyssanoissa. Tämä ei ole mitenkään yllättävä tulos ottaen huomioon, että mansin kielessä ei perinteisempien tarkoitteidenkaan kohdalla tunneta esim. suomelle tyypillisiä tekijää tai paikkaa ilmaisevia johtimia.

Jonkin verran on myös metaforisia ja metonymisia yhdyssanoja, joilla kuvataan esim. tekniikan alan keksintöjä. Tällaiset esiintymät ovat kuitenkin aineistossa verrattain vähäisiä ja rajoittuvat yhteen temaattiseen ryhmään. Kaikki ovat luultavasti myös tietoisien kielenkehityksen tulosta. Hieman enemmän esiintyy vanhoja omaperäisiä tai jo kielen aiemmissa vaiheissa lainattuja sanoja, joiden merkitystä on laajennettu moderniin kontekstiin. Myös käännöslainoina syntyneitä yhdyssanoja on jonkin verran.

Kuten aiemmassa julkaisussani (Virtanen 2020) olen todennut, venäjänkielisten lainojen osuus on suurimmillaan silloin, kun kyse on konkreettisista asioista kuten teknologiasta ja lääketieteestä. Yhteiskuntaan ja kulttuuriin liittyvissä aiheissa mansinkielisten tai ainakin kaksikielisten uudissanojen määrä on heti suurempi. Toisin sanoen, mitä ihmiskeskeisempiin teemoihin

(kuten kulttuuri, koulutus ja hallinto) mennään, sitä enemmän käytetään myös mansilaisperäisiä sanoja. Suullisen tietolähteen mukaan nämä kuitenkin ovat myös yhteiskunnan aloja, joiden parissa mansit eniten työskentelevsät,² mikä on voinut osaltaan vaikuttaa omakielisen sanaston kehittymiseen ja kehittämiseen.

Ehdottomia jatkotutkimusten aiheita ovat samaan tarkoitteeseen viittaavat eri alkuperää edustavat termit ja niiden välinen variaatio. Mansinkielisen termin, venäjänkielisen lainan tai kaksikielisen yhdyssanan valinta puheessa tai tekstissä voi olla hyvin sattumanvaraistakin, mutta termien käyttö voi vaihdella myös kontekstin ja puhujan mukaan. Mahdollisten variaatioon vaikuttavien tekijöiden selvittämiseksi olisikin kerättävä aineistoa eri kielenkäyttötilanteista sekä puhutun että kirjoitetun kielen osalta.

Lähteet

- Bolganbaev, Aset 1988: *Lexicology Kazakh language*. Mektep, Almaty.
- Fischer, Roswitha 1998: *Lexical change in present-day English: A corpus-based study of the motivation, institutionalization, and productivity of creative neologisms*. Narr, Tübingen.
- Helfrich, Uta 1993: *Neologismen auf dem Prüfstand. Ein Modell zur Ermittlung der Akzeptanz französischer Neologismen*. Gottfried Egert, Wilhelmsfeld.
- Häkkinen, Kaisa 1997: *Mistä sanat tulevat?* Tietolipas 117. Toinen painos. SKS, Helsinki.
- Ivanova, V. S. – Afanaseva, K. V. 2000: *Марк хум хансум Ёмас Ляххал*. Markin evankeliumi mansiksi. Kääntänyt V. S. Ivanova ja K. V. Afanaseva. Raamatunkäännösinstituutti, Helsinki – Tukholma.
- Kálmán, Béla 1961: *Die russischen Lehnwörter im Wogulischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Keresztes, László 2004: *Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában*. *Folia Uralica Debreceniensia* 11: 73–86.
- Keresztes, László 2011: *A körülírás és grammatikalizáció a vogul és osztják bibliafordításokban*. *Magyar Terminológia* 4/1. Akadémiai Kiadó, Budapest. 28–35.
- LS = Луимā сэрипос [Luimā Sēripos]. Mansinkielinen sanomalehti. Hanti-Mansijsk. Luettavissa myös verkossa: <https://khanty-yasang.ru/luima-seripos>
- Sárosi, Andrea 2006: *A Márk evangélium vogul fordításának terminológiai újításai*. *Folia Uralica Debreceniensia* 13: 95–102.
- Sárosi, Andrea 2007: *Az egyházi terminológia elemzése Márk evangéliumának vogul fordításában*. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 119–131.

² Csilla Horváth suullisesti, Leeuwarden, 5/2019.

- Smyk-Bhattacharjee, Dorota 2009: Lexical innovation on the Internet: Neologismus in blogs. Doctoral Thesis. Faculty of Arts, University of Zurich.
- Virtanen, Susanna 2020: Sananmuodostuksellinen katsaus pohjoismansin neologismeihin. In: Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna (toim.), Ёмас сымыц нёкве вёртур ётпост самын патум – scripta miscellanea ad honorem Ulla-Maija Forsberg. Memoires de la Société Finno-Ougrienne 275. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki. 387–397.
- Virtanen, Susanna 2021: A word-formational approach to neologisms in modern Northern Mansi: Bilingual compound names of professions, documents and institutions. *Studia Uralo-altaica* 54: 119–129.

*

Word-formational approach to Mansi-based neologisms in modern Northern Mansi

Neologisms are new words recently adapted to the language. Usually neologisms are created by borrowing from other languages or by deriving and compounding already existing words, or by bringing up wholly new coinages. This article is one part of a more extensive study on Northern Mansi neologism: the overview of the whole data, and bilingual compounds are discussed in author's previous publications. In this article, one group of neologisms in modern Northern Mansi is outlined: Mansi-origin neologisms, by creating a word-formational analysis. The data include vocabulary on especially the following thematic groups: names of professions; terminology on society, law and administration; education and culture; technology; and medical vocabulary. Mansi-origin words are not in majority in any of the thematic groups of neologisms, but they still represent one third of the whole data.

*Keywords: Mansi language, Northern Mansi, neologisms,
minority languages, word-formation.*

SUSANNA VIRTANEN

A csúdok a lapp szövegekben

VOIGT Vilmos

ELTE, Budapest
voigt.vilmos@btk.elte.hu

dološ áigge muitalus 'régmúlt elbeszélés'

A *csúd* megnevezés régebben általános volt, és egy, az Európa északi peremén élő lakosságra vonatkozott. Gyakran egész népcsoportot neveztek így, ilyen értelemben használja a 18. század közepén az orosz történetírás kialakítója, V. Ny. Tatyiscsev, és őt követő kutatók nemzedékei is.

Magyarországon tudós körökben terjedt el ez a népmegnevezés. A nyelvek terén hihetetlenül tájékozott Kalmár György 1756-ban Szentpétervárott találkozott Lomonoszovval, akit érdekeltek a csúdok. 1770-ben jelent meg Kalmártól a számtalan nyelvet említő *Prodromus idiomatis scythico-mogorico-chuno-avarici* [A szkíta–magyar–hun–avar nyelv története], amelyben a kornak megfelelően a finnugor nyelveket is az ősi szkíta, hun és avar nyelvekből származtatja (Papp 1980: 1–10).

Az oroszországi tudományosság gigantikus adattárában, Peter Simon Pallas kétkötetes *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa* [Minden nyelv és nyelvjárás összehasonlító szótárai, 1786–87] c. művében is szerepelnek a csúdok. A nagyhírű göttingeni Szibéria-kutatás keretében tevékenykedő Johann Eberhard Fischer a *Sibirische Geschichte* [Szibéria történelme] című nagy munkájában a pontosabban meg nem határozott népekre az oroszok körében elterjedt „csúd” elnevezést használja. Fischer egyébként a magyarokat is a finnugor népek közé sorolja (1768/I: 19).

A *csúd* (orosz *чюд*) népnév eredetére sokféle magyarázat született. Ezek jó része fantasztikus, elképzelhetetlen. Mivel a szónak nincs elfogadható saját belső etimológiája, többféle régi néppel kapcsolták össze. Már Jordanes *Getica*-ja is említi a gót *Piudos*, voltaképpen 'nép' jelentésű etnonimát; e szó megfelelői megvannak a germán és a balti nyelvekben. Adam Bremensis feljegyezte a *schyti*, *scuti* szavakat, amelyeket később, a 18. században tetszetős

megoldásként összevetettek a szkítákkal. Elvileg nincs akadálya a *csúd* név germán egyeztetésének, ám azt nem tudjuk, miért éppen azt a szót használták az északi oroszok körében. A *чуд* és *чужой* 'idegen' szavak, minden hasonlóságuk ellenére sem adnak elfogadható nyelvtörténeti magyarázatot.

A történeti forrásokban a *csúd* szó mindig népnévként szerepel, igen gyakori a helynevekben. Már a legrégebb orosz évkönyvekben (ilyen pl. a *Лаврентийская летопись*) egyértelműen így szerepel: egy már korábban is ismert nép. A. H. Lerberg 1819-ben így szerepelteti a csúdot a korai orosz történelemben. Tanulságos a nevezetes angol utazó megjegyzése: *Chiudi ye people abought Colmogorod ware anciently so called, which spoke a divers languadge from ye Samoites and Laps, now they are not found there*. Vagyis a csúdot különböztetik a szamojédoktól és a lappoktól.

A 19. század közepére kibontakozó finnugrisztika ezt a nézetet (miszerint a csúdot több csoportra oszthatók, és kapcsolatban vannak a finnugorokkal) ismerik, és az úttörő kutatók ezt fejlesztik tovább, vö. F. J. Wiedemann *Über die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens* (1838); A. J. Sjögren *Über die ältesten Wohnsitze der Jemen. Ein Beitrag zur Geschichte der Tschudischen Völker in Russland* (1832); M. A. Castrén *Bemerkungen über die Zavolodčeskaja Čud'* (1862).

Ami a lappokat illeti, ezeknek a nyelvét a finnugristák írták le, papok, nyelvészek munkáiban a 19. század végére halmozódott fel ez a tudás. Nem számítva a történeti és társadalmi áttekintéseket, a ma folklórnak nevezett lapp szövegekben három műfajcsoportot szokás kiemelni: a „mitológiai” szövegeket, a személyes rögtönzött énekeket (ma ezt nálunk *jojka* néven szokás említeni) és az elbeszélő történeteket. Már a 19. század végétől a magyar kutatók (pl. Budenz József, Halász Ignác) is gyűjtöttek ilyen szövegeket. A közelmúlt és a jelen kutatói közül Lakó György, Keresztes László, Szomjas-Schiffert György és Tamás Ildikó említhető, akik a közléseken túl elemezték is ezeket a szövegeket.

A lapp prózaepikus folklórban találunk csúdokról szóló szövegeket is. A magam kis népszerű antológiája (1966) nemcsak meséket tartalmaz, hanem történeti mondának nevezhető (csúd) történeteket is. A német finnugrista, Hans-Hermann Bartens 1997-es tanulmánya magyarul ad tájékoztatást – nem csak a mesékről. Bartens antológiája (2003) az egész lapp nyelvterületre kiterjed.

Az utóbbi évszázadban az oroszországi finnugor etnográfia széles távlatban foglalkozott a csúd-történetekkel. A „csúd”-toponimika leginkább a vep-

sze területeken ismert, ezért külön is sokszor tárgyalták a témát. V. V. Pimenov áttekintésnek szánt munkája (1965) történeti, régészeti és nyelvi adatokat összegezett. A mű teljes második fejezetét (117–169) a „csúd-hagyományoknak” szenteli. Nem szövegelemzést, hanem a csúdokra vonatkozó néptörténetet ad, felhasználva finn és észt kutatók munkáit is. A petrozavodszki akadémiai intézet kutatásai szerint a csúdok területe a 13–15. században Karjalától az Urálig terjedt, de a történeti területekre való hivatkozások különbözőek (pl. Belozero, Olonyec). Olykor még régi oroszokat is illetnek „csúd” megnevezéssel. Megemlíti, hogy a csúdokról nemcsak írásos hivatkozásokat ismerünk, hanem szóbeli, folklór jellegű történeteket is. Pimenov is a népnév gót eredetét vallja.

Az 1960-as éveket a vepsze hagyományok kutatása aranykorának nevezhetjük. Főként a régészeti kutatások fejlődtek, szépen megmunkált tárgyakat találtak. Sz. I. Kocskurkina könyve (1990) olyan díszített fém tárgyakat mutat be, amelyeket a „lappok kincse”-motívumhoz kapcsolhatunk. Észak-Európában az ilyen dísz tárgyak már a vikingek révén is közismertek voltak, mind az oroszok, mind a nem-oroszok között, akár a távolsági kereskedelemben is. A vepsze toponimikáról készült áttekintésben (Mullonen 1994: 56) a szerző külön is foglalkozik a *čuhak*, *čuhuk* szavakkal, illetve az ezt a szót is tartalmazó helynév-összetételekkel, anélkül azonban hogy a helynevek magyarázatát, vagy a hozzájuk fűződő történeteket bemutatná.

Külön kutatási tematika a szóbeli hagyományok (*предания*) kutatása. Például a komi, a mordvin és a mari folklór sokkötetes antológiáiban külön közlik a meséket és mondákat. Azonban a régi és más népekre (mint amilyenek a csúdok) vonatkozó szövegeket külön nem vizsgálják. Vannak azonban olyan kiadványok, amelyek „rég” történeteket közölnek. N. A. Krinyicsnaja kötete (1978) a Beloje ozero és Olonyec területének szövegeit tartalmazza. A mindenféle történeti mondaanyagban külön fejezet (a 48–55. lapokon) foglalkozik a csúdokkal. A kötetben néhány lapos motívummutató is található. Igen hasznos, hogy külön fejezetekben olvashatunk a finnekről, *kaladokról*,¹ ellenségekről, és még a *raszkol*² követőiről is.

Krinyicsnaja több tanulmányban foglalkozott a történeti hagyományokkal, és könyvének kibővített változatában erről tüzetes áttekintést is adott (1991). Ez alapvető fontosságú áttekintés, bizonyos mértékig el is tér az előző rend-

¹ Az észak-európai történeti hagyományokban említett nép, amelynek nem tudjuk pontos azonosítását adni.

² Az orosz egyházban 1654-ben Nikon pátriárka által bevezetett liturgikus újítás miatt kivált „szakadárok” mozgalma.

szerezéstől. A 279–315. lapokon részletes mutatókat tett közzé, 21 fő csoportot alakított ki, és ezeken belül több száz történetet különített el, mindegyiknél pontosan utalva az egyes szövegekre. A területenkénti beosztásban a karjalai, arhangelszki, vologdai, murmanszki területeket különíti el. A történeti feljegyzések közül hét szöveg a 18. századból való, a többi a 19. és 20. századból. Az egyes szövegekhez magyarázatokat is mellékel. Ez a gazdag gyűjtemény voltaképpen típuskatalógus. Kár, hogy a szerző nem foglalkozik a történeti mondák nemzetközi kutatásával – azok pedig nem tudtak Kriyicsnaja munkáiról.

Ami a lapp folklórt illeti, régi történetek több kiadványban is megtalálhatók. Mivel a közlések dialektusonként különböznek, ez a csúd-történetekre is vonatkozik. Eltérnek egymástól a Norvégiában vagy a Kola-félszigeten élő lappok csúd-történetei. Ezeket részletesen nem is vetették össze egymással, noha a különböző kiadványok megemlítik ezeket. Itt a történetek hitelességével kapcsolatos információk mellett személyes (fejlődéslélektani) jellemzéseket is találunk (ld. Lagercrantz 1963: 126–129, a motívumok és szövegváltozatok jegyzéke a kutató által gyűjtött és közölt szövegek alapján). Lagercrantz összesen 30 szöveget közöl. Gyűjtésében az ellenséget gyakran „orosz” névvel említik.

Több évtizedes munka eredményeként Hans-Hermann Bartens 2017-es monográfiájában áttekintette a csúdokra vonatkozó lapp nyelvű szövegeket. A komoly precizitással készült mű sorra veszi a csúdokra és egyéb ellenségekre vonatkozó megnevezéseket, ezek történeti azonosítását, a szöveganyag jellemzését. Gondos tematikus mutatót és teljes bibliográfiát ad. A rövid 3. fejezet a kutatástörténeti előzményeket sorolja fel (J. Qvigstad és E. Lagercrantz adott rendszerezést). Bartens katalógusa a teljes lapp nyelvterületet képviseli, a 605 szöveget a dialektusoknak megfelelő 17 csoportba sorolja be. A leggyakoribb történetek: a vezető az ellenséget pusztulásba viszi – a lappok mágikus eszközökkel győzik le az ellenséget – természetfeletti megmenekülés – láthatatlanná válás – vihar létrehozása – cseles menekvés – fegyverrel győzik le az ellenséget – az ellenséget férfi(ak), asszony(ok), fiatal(ok) győzi(k) le – nagyerejű vagy névről ismert hős – a rossz idő elpusztítja az ellenséget – löpor okozta pusztulás – futással menekülés – a lappok a föld alá bújnak – a földalatti búvóhely felfedezése – az ellenség kegyetlensége – egyházi épületek elpusztítása – a parasztok megölik a lappokat – a lappok „királyai”. Az ilyen történetek elején egy általános összefoglalást kapunk, majd a szerző az egyes álváltozatokat sorolja fel a nyelvjárások sorrendjében, olykor további magyarázatokkal. Néhány más műfaji példát is említ, amelyekben a lappok hasonló módon szerepelnek.

Már a 20. század elején megfigyelhető volt, hogy a hagyományok megváltoztak. A legelső lapp film éppen ilyen témájú volt, és készült ilyen szín-darab is. Az egyház és a vallás szerepe is megváltozott. Ami a ránk maradt szövegeket illeti, legrégebből 1730-ban lejátszódott eseményekre történik utalás. Az ellenséget félrevezető hős (legtöbbször *Lavrukáš* névvel) feltűnően gyakori. Több kutató is azon a véleményen volt, hogy az ellenség/idegen történetek a nemzetközi folklórból származnak. Bartens mutatói alapján több ilyen motívumot sorolhatunk fel, mint például a mesterlövész története (vö. Tell Vilmos), amely az óizlandi hagyományban is ismert. Az ezüst pus-kagolyó közismert a svéd folklórban, a hatalmas testű ellenség az északi orosz folklórban is jelen van. Az ellenség vezérének vagy a lappok vezető-jének nevét nem szokás említeni. A föld alatti lakás igen népszerű a lapp hie-delem-mondákban. Templomok nevét is megemlíti. Néhány elnevezés oly-kor magyarázatot érdemel, például a nyaranként Halász-félszigetre jövő „oroszok” megnevezése „fehérfej-testvérek” (*vilges-oaive-vieljažat*) (G5 szö-veg). A nagyerejű óriásokat a skandináv és az orosz folklór is ismeri.

Bartens irodalomjegyzékében megtaláljuk a nemzetközi mesetípus-jegy-zéket (ATU) és Bengt af Klintberg svéd mondakatalógusát. De ezek teljes felhasználása nem történt meg. Nem használta Lauri Simonsuuri és mások finn mondakatalógusait sem, és észet katalógusokra sem utal. Az idézett ész-ki orosz motívumjegyzéket Bartens nem ismeri, pedig ez a lapp mondák szem-pontjából is döntő fontosságú forrásmű.

Bartens típuscsoportjai saját rendszert tükröznek. Nem részletezi, milyen alapon csoportosította ezeket. Maga a rendszerezés praktikus. Az egyes cso-portok változatos módon különböznek egymástól. A részletes motívum-mutatók használata fontos, ám csak olyan kutató igazodik el bennük, aki már ismeri a lapp folklórt. Phebe Fjellström (1986) azt hangsúlyozza, hogy a svéd-és norvéglapp történeti események összekapcsolhatók egymással. Noha más társadalmi közegben, de a többi csúd területéről is ezt vélhetjük. Az egyes te-rületeken a szövegek gyakorisága leginkább a gyűjtés és közlés sajátosságát tükrözi. A kolai és kolta alapszövegek száma is a gyűjtés miatt jelentős, ám a pontos adatolás itt is további vizsgálatokat kíván. Magam egy megjelenőben levő írásomban azzal foglalkozom, van-e kapcsolat a keleti (orosz és pravo-szláv) és nyugati (viking, norvég, svéd, katolikus, majd protestáns) történetek között.

Jellemző, hogy különböző neve van az „idegen” támadóknak, és köztük a „csúd” nem is a leggyakoribb. Ám a támadók viselkedése különböző meg-nevezésük ellenére is azonos. A *ruoššat* ’oroszok’ és *gárjilat* ’karjalaiak’, sőt

svedy 'svédek' mellett összetett megnevezéseket is használtak, mint például *speadjár|čuhti* 'rablócsúdok'. Mindez közismertségükre utal.

Két fontos eredményt említhetek lapp–csúd viszonylatban. Az orosz közlések bizonyítják, hogy ez az epikus hagyomány általában is jellemző az északi területek folklórjára. A 600 lapp szöveg pedig azt bizonyítja, hogy ez a hagyomány a lappok körében is ismert. Vizsgálata egyaránt lényeges az összehasonlító folklórisztika és a finnugor folklór kutatása szempontjából.

Egyedülállóan fontos ez a lapp szöveganyag. Sajátos vonása, hogy nagy távolságban élő, szétszórt csoportok hagyománya, akiknek nincs írásbelisége, és mind a topográfiai, mind a történeti szövegek egyszerűek, nincs bennük „irodalmi” igény. Eltér ettől például a 8–12. század között jellemző óír *dindshenchas* műfaja, amely szintúgy topográfiai és történeti szövegeket tartalmaz, ezek azonban terjedelmesebbek és irodalmibb jellegűek – és írásos formában maradtak ránk. Felmerül a kérdés: az elbeszélt események vagy a szövegek alakították-e ki a motivikai hasonlóságot a csúd-történetekben? És vajon mikorra tehetjük e hagyomány megszilárdulását? Az Európa mostoha peremén élő lappok kezdetleges történeteket beszéltek el, és az északi orosz szövegek is ilyen jellegűek. A valódi történeti monda kevés köztük, és maguk a szövegek is csak a legutóbbi évszázadokból ismertek. És nincs is ezeknél fejlettebb szöveghagyomány a lapp folklórban.

Legutóbb Frog (2021: 41–42) a csúdoknak az orosz őskronikában való szereplését tárgyalta – ez is egy tovább kutatandó téma.

A fentiekből kiderülhet: az európai történeti folklór mennyire tanulságos műfaja a lapp csúd-történet. Végezetül azt is megemlítem: noha nincs közvetlen kapcsolat közöttük, a magyarban ilyen jellegű a „kutyafejű tatárok” mondakincse.

Irodalom

- Bartens, Hans-Hermann 1997: A lapp meseanyagokról. *Folia Uralica Debreceniensia* 4: 9–36.
- Bartens, Hans-Hermann 2003: *Märchen aus Lappland*. München.
- Bartens, Hans-Hermann 2017: Tschuden und andere Feinde in der saamischen Erzähltradition. *FF Communications* 312. Helsinki
- Fjellström, Phebe 1986: *Samernas samhälle i tradition och nutid*. Norstedt, Stockholm.
- Frog 2021: Medieval Christians' knowledge of shamanism in the North. An oral tradition in the *Historia Norwegie* and the Russian *Primary Chronicle*. *Shaman* 29/1–2: 21–64.

- Kocskurkina, Sz. I. [Кочкуркина, С. И.] 1990: Сокровища древних вепсов. Карелия, Петрозаводск.
- Krinyicsnaja, N. A. [Криничкая, Н. А.] 1978: Северные предания. Ленинград.
- Krinyicsnaja, N. A. [Криничкая, Н. А.] 1991: Предания Русского Севера. Санкт-Петербург.
- Lagercrantz, Eliel 1963: Lappische Volksdichtung VI. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 126. Helsinki.
- Mullonen, I. I. [Муллонен, И. И.] 1994: Очерки вепской топонимии. Наука, Санкт-Петербург.
- Papp Ferenc 1980: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. Magyar Nyelv 76: 1–10.
- Pimenov, V. V. [Пименов, В. В.] 1965: Вепсы. Очерк этнической истории и генезиса культуры. Москва – Ленинград.
- Voigt Vilmos 1966: A varázsdob és a látó asszonyok. Lapp mesék és mondák. Európa, Budapest.

*

The Chud people in Saami (Lapp) texts

The ethnonyme "Chud(e)" is well known in historical traditions in North Europe. It refers to an unspecified people, robbers and enemies of several people (Saami, Finn. even Russians) From 18th century Russian historians used the term in very wide sense. Hungarian scholars did not pay much attention to Chudes. In 1960s linguists and ethnographers understood the Vepse texts and folklore with references to the Chuds. Eliel Lagercrantz and Hans-Hermann Bartens classified the Chud stories according to narrative motifs. Still the comparative study of Chuds and other enemies needs further study.

Keywords: Chud(e) people, Lapp (Saami) folklore, historical traditions in North-East Europe.

VILMOS VOIGT

Ismertetések – Reviews – Rezensionen – Katsauksia – Рецензии

Gugán Katalin (főszerk.) – Kerecsi Ágnes – Kubínyi Kata (szerk.)
Hanti hadak, manysi mesék: kalauz legközelebbi nyelvrokonainkhoz.
Rendhagyó emlékkönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára
Budapest, 2021. 344 l.

A kötet egyelőre interneten érhető el a Nyelvtudományi Kutatóközpont honlapján,¹ az eddig elkészült egyetlen nyomtatott példányát az ünnepelt kapta meg a 2021. június 11-én rendezett ünnepségen. A főszerkesztő, Gugán Katalin azt a magyarázatot adta a rendhagyó jelzőre, hogy szeretnék, ha a kézirat kiegészülhetne Csepregi Márta visszaemlékezéseivel az 1990-es években kezdődő terepmunkáiról. Másrészt rendhagyó az is, hogy nemcsak a szűkebb szakmának, hanem a szélesebb közönség számára készült a mű. A cím is elárulja, hogy a kötet az obi-ugor népekkel foglalkozik, hiszen Csepregi Márta kutatómunkájának ez a legfontosabb területe. A címben szereplő *kalauz* szó tudatosan utal a jubiláns népszerűsítő könyvére, a *Finnugor kalauz-ra*. Mindkét kötet a nyelvrokonság szélesebb körben való megismertetését tűzte ki célul.

A könyv az ünnepelthez szóló üdvözlő szavakkal kezdődik (*Köszöntjük Csepregi Mártát!* 7–9) Honti László tollából, aki kiemelte Csepregi Márta tudományos tevékenységén túl igényes oktató munkáját, bel- és külföldi kutatóhelyekkel kiépített kapcsolatait, az érdeklődő közönségnek szóló ismeretterjesztő, tudománynépszerűsítő előadásait és írásait.

A *Szerkesztői előszó* (10–12) röviden felvázolja az emlékkönyv szerkezetét. Négy nagyobb egységre tagolódik a kötet. Az elsőben az ugor nyelvek rokonságáról esik szó. A második egységben az obi-ugor népeket mutatják be olyan kutatók, akik személyesen is számos tapasztalatra tettek szert nyugat-szibériai terepmunkájuk során. A harmadik részben hanti és manysi kutatók, írók, szakemberek vallanak az anyanyelvhez való viszonyukról, életük-

¹ http://www.nytud.hu/publ/hanti_hadak_manysi_mesek.pdf

ről, munkájukról. A negyedik egységben Simoncsics Péter és Agrafena Peszikova írásai olvashatók Csepregi Mártáról.

A négy nagyobb egységet azonban megelőzi *A nulladik fejezet: hogyan hasonlítunk?* (13–20), amelyben a nyelvek hasonlóságának okait tárja fel közérthető módon a szerzőpáros (Gugán Katalin és F. Gulyás Nikolett). Szó esik a nyelvtípusokról, a nyelvek érintkezéséről és rokonságáról. Arra is választ kapunk, hogy mi az oka annak, hogy a nyelvrokonság ellenére nem értjük egymás beszédét. Már itt is találunk szokatlan illusztrációkat és további olvasásra ajánlott linkeket, amelyek jellemzőek az egész kötetre.

A *Mi fán terem a nyelvrokon?* (21–164) címet viselő egység tíz kisebb alfejezetből áll. Az *1. Az ősök nyelve, a nyelvek őse* c. részben (22–30) a nyelvek sokféleségének eredetéről esik szó; ez a téma már régóta foglalkoztatja az embereket, erre példa a szerző, Gugán Katalin által idézett dél- ausztráliai népnek, a raminjeri törzsnek a mítosza. Szó esik itt makrofamiliákról, rokontalan nyelvekről, kis és nagy, holt és élő, illetve veszélyeztetett nyelvekről is. A szerző arra a kérdésre irányítja a figyelmet, amely régóta foglalkoztatja az embereket: „Miért nem lehet a ma ismert nyelvek, illetve a valaha ismert nyelvek alapján legalább azt megállapítani, hogy azok közös őstre vezethetők-e vissza? A probléma gyökere épp a nyelv maga, pontosabban annak egy alapvető tulajdonsága: az, hogy folyamatosan változik” (25).

A *2. A nyelv változása: mi, hol, és főleg: miért változik?* (31–38) címmel jelölt fejezetben a változások típusairól esik szó. A szókészlet gyors változását hivatott igazolni egy találó példa: a *Piért* szóalak. A mozaikszó néhány évtizede még ismert volt. Ez is bizonyítja, hogy a nyelv elemei közül a szókészlet, a szavak változása a leggyorsabb. A hangok változása (például a *ly* hang módosulása és eltűnése) helyesírási gondot is okozhat. A szerző a Kolompós Együttes dalával szemlélteti a toldalékok változását. „...a nyelvi változásoknak is sok, különféle természetű, egymással is kölcsönhatásban álló okai lehetnek – ezért is olyan izgalmas a nyelvtörténet tanulmányozása” (38) – zárja le gondolatait Gugán Katalin.

A következő, reklámszöveget idéző cím: *3. A legkisebb is számít, sőt! Dióhéjban a hangváltozásokról* (39–60). A fejezet egy fontos megállapítással kezdődik: „a történeti nyelvészet alapja a hangváltozás” (39). A szabályos hangmegfelelés, a hangváltozás és a fonéma fogalma mindenki számára érthetővé válhat a világos magyarázat és a megfelelő nyelvi példák segítségével. Ötletes, humoros illusztrációk egészítik ki a szöveget a hangváltozások fiziológiai okairól. A szerzők, Sampsa Holopainen és Sipos Mária bemutatják a feltételes és feltétlen hangváltozást, a hangváltozás eredményét (a hasadást és egybeesést). Beszélnek a gyengülésről, a hasonulásról, továbbá

a kivetésről; a szabályos és szabálytalan hangváltozásokról, a szóvégi hanglekopásokról.

A 4. *Szavak vándorlása* (61–74) fejezet elején a szerző, Gugán Katalin az iskolai kötelező olvasmányokkal kapcsolatos véleményekkel kelti fel az olvasók érdeklődését. Egy Jókai-regényből vett idézettel szemlélteti a szókészlet bővülésének egyik lehetséges forrását, a más nyelvekből való átvételt. Rámutat arra, hogy egyes iskolai kötelező olvasmányokban sok az idegen eredetű szó, amelyek nagy része már ismeretlen a mai olvasó számára, megnehezíti a megértést, ez elriasztja az olvasástól a mai tizenéveseket. Majd a szerző a belső keletkezésű szavakra, a szóalkotás egyéb módjaira is kitér: a szóképzésre, összetételek alkotására. A kötet egyik erénye, hogy a nyelvtörténetet össze tudja kapcsolni a nyelv mai változásaival. Itt kerül elő egy mai átvétel, a *home office* kifejezés, továbbá új igekötős alakulatokra is találunk példákat (63): *besminkel, beájul, besír, berévül, beszomorkodik* stb.

A kötet él az internetes elérhetőség előnyeivel: gyakran utal érdekességeket tartalmazó linkekre, ezek közé tartozik a Fehérlófia egyik szereplőjének, *Hétszűnyű Kapanyányimonyók*-nak a nevéhez tartozó magyarázat. Az alfejezet írója az olvasó érdeklődését fenntartva magyarázza el a nem szakavatott olvasónak egyes szavak eredetét, eltűnését, egy-egy jól kiválasztott és humoros aláírással ellátott képpel vonzza oda olvasóját. A hangok változását összekapcsolja a szókészlet témakörrel, és rámutat arra, hogy „A *k* + mély hangrendű magánhangzós szókezdetű szavak tehát jó eséllyel átvételek: ilyennek bizonyult például a *kar, karám, komondor, kuvasz, komló, kapu, kalóz, koporsó* (török eredetűek), a *kakas, kalács, kalász, karácsony, kanca, kapor, kovász, kulcs* (szláv eredetűek), vagy éppen a *kályha, kastély, kappan, kalmár, kalucsni, kaszni, kuglóf, kaptár* (német eredetűek)” (65–66).

Az 5. *Alapnyelvi örökségünk* (75–88) rész írói (Sipos Mária és Sipőcz Katalin) ismertetik az alapnyelvi szókészlet fogalmát, magyarázatot adnak a jelentésmező fogalmára, a jelentésmező szavaihoz tartozó kölcsönös összefüggésekre, a fogalomköri felosztásokra. Az alapnyelvi szókészlet három tematikus csoportját mutatják be részletesebben a szerzők: az életjelenségeket és elemi cselekvéseket megnevező igéket, a testrészneveket, továbbá a számokat.

Szemléletes magyarázatot kap az olvasó a grammatikalizáció fogalmának megértéséhez a testrésznevekből (pl. *mell, szem, hát*) keletkezett határozószók, névutók (*mellett, szemben, hátul*) segítségével. A világ nyelveiben megfigyelhető általános jelenség, hogy grammatikalizációs folyamatok egy részében a kiinduló szó elemi cselekvést vagy történést kifejező ige. Például az angolban a *go* 'megy' jelentésű igéből keletkezett a jövő idő kifejezésének

egyik módja. A magyarban ez a *fog* igéből létrejött segédigével történik, a hantiban pedig az 'esik' jelentésű *pit*- igéből alakult hasonló szerepű segédige.

A magyar *megy*, *men*- szó megfelelőinek több uráli nyelvben szintén ugyanaz a jelentése, az uráli nyelvek más részében további jelentések társulnak a hangalakhoz: a 'megy' mellett az 'utazik, kirándul, jön, elmegy, elhalad stb.' jelentések valamelyike is fellelhető. Ez az azonosság azt jelenti, hogy a szó már az uráli alapnyelvben megvolt, és ez érthetővé teszi, mennyire fontosak az elemi cselekvéseket kifejező szavak a nyelvrokonság bizonyításában.

Húsz számnevünk is finnugor eredetű, és egyes feltételezések szerint összefüggésben van az ősi, alapnyelvi **koje* 'ember, férfi' alakkal. Eredeti jelentése 'az ember (akinek húsz ujjá van)'. Viszont a nyelvekben (így a magyarban is) többféle számrendszer is keveredhet. A *húsz* számnevünk a húszas számrendszerre utal, mivel a tízes számrendszerben a 10 többszöröseként nevezik meg ezt a számot (vö. finn *kaksikymmentä* 'húsz': „két-tíz”).

A 6. *A grammatikai morfémak és a nyelvrokonság* (89–93) címet viselő alfejezet szerzője Sipőcz Katalin. Azzal a fontos megállapítással kezdi a szerző, hogy „...a grammatikai morfémak ... a nyelv egyik legstabilabb egységei” (93). A szókészlet változékonyságával szemben a morfémakat az állandóság jellemzi, változásuk sokkal lassabban megy végbe, mint a szavaké. A nyelvi kölcsönzés nem jellemző a morfémak körében, épp ezért a nyelvrokonság bizonyításában a toldalékok összehasonlítása és rekonstruálása nagyon fontos szerepet játszik.

A továbbiakban példákat láthatunk arra, hogyan válnak önálló jelentésű szavakból névutók, majd viszonyragok.

A 7. *Grammatikalizáció* (94–102) részben Bíró Bernadett előbb angol nyelvi példán mutatja be a grammatikalizáció lépéseit. Majd egy manysi kicsinyítő képző (*-riš ~ -rəs*) létrejöttét vázolja fel, továbbá a *mā* 'hely, vidék' jelentésű főnév képzővé válását illusztrálja (*l'uśnə mā* 'sírás' < *l'uśnə* 'síró'). A szerző rámutat arra, hogy a hanti nyelvben végbemenő grammatikalizációs folyamat logikája ugyanaz, vagyis „a 'hely' jelentésű szó melléknévi igenevekhez kapcsolódva elveszíti lexikális jelentését, és grammatikai funkcióra tesz szert, nevezetesen főnévképző elemmé válik, és elvont főneveket, cselekvésneveket hoz létre” (101), például: *nām pōntə tayi* 'névadás' (< *nām pōntə* 'név tevő'). Ezt az elemet a különböző nyelvjárási alakváltozatok közös megnevezéseként a TAHI szóval szokták jelölni. A harmadik ugor nyelvből, a magyarból is van erre példa, a 'halom, domb' jelentésű ősi eredetű főnévből vált képző, a *-ság/-ség* névszóképző, amely kapcsolódhat főnévhez,

igéhez, melléknévhez és határozószóhoz is (*főnökség, bátorság, imádság, távolság*), ez is bizonyítja, hogy a képzővé válás már nagyon korán (valószínűleg az ősmagyar korban) elkezdődött.

A következő alfejezetben (8. *Ősi mondatok nyomában*, 103–109) a szerző (F. Gulyás Nikolett) leszögezi, hogy a szavak és nyelvtani elemek változásának tempója között helyezkedik el a mondat szerkesztése: lassabban megy végbe a szavak változásánál, de gyorsabb nyelvtani elemekénél (morfémakénál). Az obi-ugor nyelvek mondat szerkesztése hasonló szabályok szerint történik, vagyis az obi-ugor nyelvekben ez eredetileg alany–tárgy–ige (subject–object–verb, azaz SOV) volt. Példa erre a következő szurguti hanti mondat: *Ankem järnas jäntaqsäl* 'Anyám ruhát varr'. A magyarban már a SVO szórend vált általánossá: *Anyám (meg)varrja a ruhát* (104).

A SOV alapszórend nemcsak az ugor nyelvek sajátossága, hanem az uráli nyelveknek is. A SOV alapszórendű nyelvekre jellemző, hogy a birtokos jelző megelőzi a birtokszót, valamint a jelzöt nem toldalékolják, csak a jelzett szót. Szintén uráli sajátosság, hogy a jelzöt nem egyeztetjük a jelzett szóval sem számban, sem esetben (ld. északi manyisi *χus χül* 'hús hal'). A szerző számos mondattani sajátosságot sorol fel, amely az uráli alapnyelvre vezethető vissza, pl. a névszói állítmány (a kopula hiánya): *amp pirš* 'a kutya öreg' (szinjai hanti). Az ugor nyelvek közös tulajdonsága még, hogy a névszói állítmány kiegészítéseként első és második személyben megjelenhet egy igésítő elem (a kopula): *ma karkam ne wösäm* 'én szorgos nő vagyok' (szurguti hanti). A tárgyas ragozás megléte szintén jellemzően több uráli nyelv (szamojéd, ugor nyelvek, mordvin) sajátja.

Az ugor nyelvek további közös jellemzője, hogy toldalékot használnak az úgynevezett asszociatív többesség jelölésére, amikor valakinek a rokonaira, barátaira, hozzátartozóira, ismerőseire hivatkozunk (*apák* vs. *apákék*; *szomszédok* vs. *szomszédék*).

A 9. *Mennyire uráli a magyar?* (110–128) alfejezetben olvashatjuk, hogy „A jó melléknevünk ugor kori örökség, alapszava **jama* alakú lehet” (111), ennek a szónak mutatja be érdekesen hangtani és jelentésbeli változásait és származékait a szerzőpáros (Gugán Katalin és Kubínyi Kata), bizonyítva ezzel, hogy az alapnyelvi szókészlet rendkívül népes szócsaládokkal növeli ezeknek az elemeknek az előfordulási gyakoriságát. Meggyőzően igazolják azon szavak ősi rokonsági kapcsolatát, amire a laikus nem is gondol, például a *jó* és a *banya*, *jobbágy*, *javak*, *javasol*, *jóság*, *jog* és más szavak közös eredetét.

A 10. *Manysi és hanti* (129–164) címet viselő részben három obi-ugor nyelvváltozatot mutatnak be a szerzők (Németh Szilvia, Sipos Mária és Gugán Katalin), ezek az északi hanti, az északi manysi és a keleti hanti szurguti változata. Mivel a nagy nyelvjárási eltérések nehezítik a megértést, ezért logikusabb több hanti és manysi nyelvről beszélni. A nyelvek rövid történeti áttekintése után helyzetképet kapunk a jelenlegi nyelvállapotról, a beszélők fogyatkozó számáról, valamint az írásbeliségről. Átvezető linkek segítségével könnyedén elérhetővé válnak napjaink obi-ugor nyelvű újságjai, és máris életközelségbe kerülünk nyelvrokonaink mindennapi eseményeivel. Majd a manysi és magyar nyelv hangzásának, beszédhangjainak viszonylag részletes összehasonlítása következik. A nyelvtani összevetésben a hasonlóságokra (alanyi és tárgyaz igeragozás, a toldalékok irányhármassága stb.), valamint egyéb érdekességekre (kettes szám, a passzív szerkezetek gyakori előfordulása) irányítják a fejezetirók a figyelmet. Az északi hanti nyelvváltozat bemutatásában az igeneves szerkezetek gyakori használatát emeli ki Sipos Mária. Az alfejezetet a humoros hangvételű Szurguti mini nyelvlecke (157–164) zárja le.

Az *Élet Szibéria nyugati végein* (165–271) című nagyobb egységben az alfejezetek szerzői olyan kutatók, akik többször is jártak az obi-ugorok lakta területen, és jól ismerik a két rokon nép múltját és jelenét.

11. *A hantik és manysik lakta Szibéria* (166–177) című alfejezetben Németh Szilvia tájékoztat az obi-ugorok lakhelyének a földrajzi adottságairól, az éghajlatáról, élővilágáról, az őslakosok életmódjáról. Megállapítja, hogy a két rokon nép közül a hantik vannak jobb helyzetben, nagyobb arányban beszélik az anyanyelvüket is, és „míg a manysik már szinte kivétel nélkül felhagytak a hagyományos, félig letelepült életformával, és többnyire vegyes falvakban élnek, addig a hantik közt találni olyan családokat, akik még a hagyományos életformát folytatják” (176).

Stephan Dudeck a következő rész (12. *A hantik története és kapcsolatuk a környezetükkel*, 178–205) szerzője. A keleti hantik állítja tanulmányának középpontjába, részletesen mutatja be történelmüket, különös tekintettel a 20. századi eseményekre: a kollektivizációra és letelepítésre, majd az államosításra, az iparosodásra és a köolajkitermelésre. Gazdag forrásanyagot használt fel a tanulmányíró, számszerű adatokkal támasztja alá állításait. Vélekedése szerint kivételessé teszi a szurguti járást, és azon belül különösen a tromagani hantik szálláshelyeit, hogy itt nem, vagy legalábbis nem úgy érvényesült a szovjethatalom hatása, mint más szibériai őslakos népeknél. Egyrészt kudarcba fulladt az a törekvés, hogy a hantik központi falvakba telepítsék. Például 1958-ban Pim település lakosainak kényszerű áttelepítése si-

kertelenül zárult. Bár az őslakosok hivatalosan beköltöztek az új településekre, de nem sokkal azután vissza is települtek korábbi lakhelyükre. Ezenkívül megőrződött a hagyományos (réntartó, halászó és vadászó életmód), egyúttal a családok egysége is. Az erdei, hagyományos szálláshelyeken élő népesség száma az elmúlt évszázadokban nem csökkent. A tromagani hantik körében egyre nagyobb a réntartás jelentősége. Az őslakosság fele napjainkban is erdőben él, ez az arány a Szovjetunió megszűnése óta állandó maradt. Az őslakos aktivisták már az 1980-as évek végétől kezdve küzdenek a rénszarvastevésztés fenntartásáért és támogatásáért.

A szerző tapasztalatai szerint az határozza meg a hanti réntartó család presztízsét, hogy hány és milyen épületet húznak fel a szálláshelyeiken. A lakóházakon kívül számít a melléképületek száma, a fürdőház, a lábasházak és a garázsok is. A hanti rénszarvastartóknak a csum (vagyis a sátor) csak az épületek kiegészítését jelenti, ha a körülmények ezt kívánják. Csumban éltek, mikor az ellenforradalmi felkelés megtorlása elől menekültek az 1930-as években, vagy az olajmezők feltárása elől az 1980-as években.

Viszont a szomszédos erdei nyenyecéknél főként a rénszarvasnyáj jelenti a presztízst. Más az értékrendjük tehát az erdei nyenyecéknek, és más a hantiknak. A nyenyec rénszarvastartók lenézik a kis nyájjal rendelkező hantikát, ez utóbbiak pedig a nyenyecéket nézik le, mert hanyagabbnak tartják őket az építkezésben és a berendezésben.

A réntartók életét gyakran megnehezítik az olajkitermelők és a városalakók, akik nem ismerik és nem tartják tiszteletben az őslakosok életterét. „A városalakók nem ismerik azt a rendet, amit minden őslakos tisztel, így azt a városban is elfogadott módon mutatják meg nekik. A határt táblák, kerítések, sorompók és árkok jelölik” (201).

Nagy Zoltán tanulmányában (13. *A kőolaj esete a hantikkal és a manysikkal*, 206–222) lehangoló képet fest a kőolaj- és földgázbányászatnak az obi-ugorok életére tett hatásáról. Azután, hogy Nyugat-Szibéria lett Oroszország legfontosabb kőolaj- és földgázlelőhelye, teljesen megváltoztak a terület népességi és települési viszonyai. Az 1960-as évektől kezdve fokozatosan nőtt a városi lakosság száma. Az őslakosok egy részét erőszakkal telepítették ki. Példaként hozza a szerző azt az 1976-os esetet, amikor az Agan folyó mentén élőket beköltöztették Agan faluba, ennek következtében negyven szálláshely szűnt meg. A faluban faanyagot vagy házat kaptak, egyéb kompenzációra nem számíthattak. A helyi értelmiség a tiltakozó mozgalmak élére állt. 1988-ban Jeremej Ajpin és Roman Rugin írók levélben fordultak Gorbacsovhoz, 13 problémát soroltak fel, ezek közül az egyik az iparosított területekért elvárható kompenzáció volt. A következő években egymást érték

az ellenállási akciók: 1989-ben Jeremej Ajpin kiáltványa, 1990-ben a Konda folyó, majd a Varjogan menti útlezáró tiltakozások. Ez utóbbit retorziók követték. A tiltakozások újabb formája jött létre: csumokat állítottak, 1992-ben Nyizsnyevartovszkban és Varjoganban tartottak sátoros demonstrációt, 1993-ban a ljantori ellenállók az ENSZ-hez is küldtek tiltakozó beadványt. 1995 áprilisában a hanti-manszijszki parlament épülete elé állítottak csumot. 1996-ban a Numto mellett szerveződött demonstráció Jurij Vella író szervezésében, ahol rénszarvasáldozatot is tartottak. Az akció nem érte el a célját, mert az autonóm körzet vezetői a szertartást és a rénszarvasáldozatot az alattvalók behízelt ajándékának tekintették.

Összegezve a szerző megállapítja, hogy az obi-ugorok mai életének megkerülhetetlen eleme az olajbányászat. Az őslakosok érdekei „láthatatlanok”, bár viszonylag nagy nyilvánosságot vívtak ki megmozdulásaikkal. „Ellenállni, az érdekeiket hatékonyan képviselni a jelen helyzetben gyakorlatilag már nincsen lehetőségük, és vagy beolvadnak, alkalmazkodnak a helyzethez, vagy pedig úgynevezett »gyenge« ellenállási stratégiákat választanak” – zárja gondolatait a szerző (222).

Kerezsi Ágnes 14. *A tajgán innen és túl: hagyományok és változások a hanti emberek életében napjainkban* (223–251) című írásában kifejti, hogy a 20. század második felében fellendülő kőolaj- és gázkitermelés mennyire kedvezőtlenül hatott az obi-ugorok hagyományos alaptevékenységeire (halászatra, vadászatra, erdőgazdálkodásra). A Hanti-Manysi Autonóm Körzetben a földterületnek csupán 5-10%-a kielégítő állapotú ökológiai szempontból. A lakosságot három nagy csoportra lehet osztani életmódjuk szerint: a szállásterületen élő csoport hagyományos gazdálkodást folytat. A falvakban élők nagy része továbbra is halászatból és vadászatból él. A harmadik csoportba tartozók nagyobb településeken vagy városban élnek, és felhagytak hagyományos életmódjukkal. Kerezsi Ágnes a három csoport megváltozott életkörülményeit mutatja részletesen. Hangsúlyozza, hogy leginkább természetválsukat s az ehhez kapcsolódó rítusokat őrizték meg, megtartották az élőlények tiszteletét, legyen az növény vagy állat. „Hagyományos természetvédeknek” nevezi őket a szerző (232). 2006-ban végzett megfigyelései szerint a városba költöző családok is ragaszkodnak egyéni-családi segítőszelemeikhez. Összegzésében megállapítja, hogy a hantik kultúrájuk alapvonásait megőrizték.

Ruttkay-Miklián Eszter a 15. *Kis nép – nagy rokonság* (252–263) című alfejezetben ő a színjai hantik körében végzett kutatásait ismerteti. Ha két hanti találkozik, beszélgetésük a rokonsági viszonyok tisztázásával kezdődik, hogy tudják egymást rokonsági terminussal szólítani. A rokonsági rendszere-

ket rengeteg szabály határozza meg, az elnevezések függnek a kortól, a nemtől, attól, hogy anyai vagy apai rokonról van-e szó. Az egy nemzetségbe tartozók rokonnak tartják egymást, akkor is, ha nem feltétlenül vérrokonok. A reinkarnációba vetett hit tovább bonyolítja a helyzetet. Az elhunyt lelkét visszavárják, a csecsemő születésekor megállapítják, melyik rokon lelke „tért vissza”, és ennek megfelelően több neve is lehet egy gyermeknek, például egy idősebb férfi szólíthatja úgy unokáját, hogy ’anyósom-asszony’. A vérrokonyságon kívül létezik ún. műrokonosság is, és ennek megfelelő elnevezések: ’köldökanya’ az, aki segédkezett a gyermek születésekor. Érdekességgént azt is megemlíti a szerző, hogy a kollégiumban lakó gyerekek a reinkarnáción alapuló megszólításokat titkos nyelvként alkalmazták.

Lázár Katalin népzenekutató (16. *Éneklési alkalmak és éneklési mód a hantiknál az 1990-es években*, 264–271) írásában emlékezik vissza szibériai kutatóútjaira. Az 1990-es években több alkalommal megfordult a hantik földjén. 1991-ben Schmidt Évával együtt vett részt egy északi hanti medvéünnepen, ennek lefolyását ismerteti. A hantik hite szerint a mindennapi beszédet az istenségek, bálványszellemek nem értik, ezért kell énekelni nekik, a medve is bálványféle, egy nemzetség őse, ezért neki se elég csak mesélni. Az éneklésnek különböznie kell a beszédétől, de az is elég, ha csupán néhány hangon mozog a dallam. A jó énekest nem a tiszta dallaméneklés határozta meg, hanem a sok szöveg ismerete. Minél több szöveget ismert valaki, annál jobb énekesnek tartották. További gyűjtőútjain vált világossá a szerző számára, hogy a dalok improvizálásának szigorú szabályai vannak a szövegalkotásban és a dallamban egyaránt. Lázár Katalin a keleti hantiknál egy sámánszertartáson vehetett részt, majd a későbbiekben vendégfogadó éneket és egyéni énekeket is volt alkalma meghallgatni, illetve tanulmányozni.

A *Történetek az Urálon túlról* (272–308) című rész a könyv harmadik nagyobb egysége, itt nyolc manysi és hanti író, kutató vallomásait olvashatjuk. Önéletrajzi jellegű Oleszja Szopocsina írása (17. *Magamról* 273–274), aki egy évet Magyarországon töltött diákként. Szofja Onyina nyelvész (18. *Az anyanyelvről, a hantiról*, 275–279) megható sorokban emlékezik vissza gyermekkorára, majd tudományos pályáját vázolja fel. Több éven át dolgozott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ahol anyanyelvét taníthatta. Gyiana Geraszimova *A manysi nyelv az életben* című írásában (280–284) arról vall, hogy középiskolásként találkozott először a manysi nyelvvel, bár tudta, hogy nagyapja vogul volt, de a környezetében már senki sem beszélte ezt a nyelvet. Geraszimova később anyanyelvének a kutatója lett. Szintén önéletrajzi ihletésű a manysi Galina Kongyina (20. *Gyerekkorom két emléke-*

zetes hazautja, 285–289, valamint Anyiszja Volkova (21. *Három emlék*, 290–292) írása.

A nagy tekintélynek örvendő hanti írónak, Jeremej Ajpinnak (22. *Régi történetek*, 293–300), a visszaemlékezései alapján megismerkedhetünk a háziszellemek kiűzésének módjával, a háztisztító szertartással. Egyik írásában a hagyományok megőrzésének fontosságára figyelmeztet, mert „Az ősök szellemei mindig segítenek” (297).

Marija Vagatova ismert hanti írónő (23. *A Tűz Asszonyának két szeme volt...*, 301–304) írásaiban összefonódnak az ősi hiedelmek és a gyermekkor emlékei, a természet iránt érzett tisztelet és szeretet.

Vitalij Szigiljetov (24. *Megtalálni önmagunkat* 305–308) hírt ad a hantik mai életéről, kultúrájuk és nyelvük megőrzésének lehetőségeiről: „Különösen fontos tekintettel lenni a természeti környezetre és a végbement átalakulások emberekre gyakorolt hatására az ember-természet rendszerben, mivel a 21. században bekövetkezett változások arra kényszerítenek minket, hogy reagáljunk az ilyen átalakulásokra, és alkalmazkodjunk az új életkörülményekhez – hiszen elődeink is képesek voltak legyőzni az arktikus észak zord éghajlatát, életben maradtak a mély és áthatolhatatlan tajgaerdőkben, és meg tudták őrizni mindazt, ami a legfontosabb: a jószágot, a tiszteletet és a kölcsönös segítségnyújtást mindenki számára, aki nehéz élethelyzetbe került” (307–308).

A negyedik egység, a *Termést hozó idők formálója* (309–325) című rész az ünnepelt, Csepregi Márta méltatását tartalmazza. Simoncsics Péter írásában (*Pályakép Csepregi Mártáról*, 310–320) olvashatjuk: „időben és térben milyen tágas, élményekben és ismeretekben mennyire gazdag pályát futott be Csepregi Márta, amit áttekinteni is öröm” (320). Simoncsics és Csepregi Márta is Hajdú Péter tanítványai voltak a szegedi József Attila Tudományegyetemen, majd a továbbiakban többször is összekapcsolódott munkájuk. Az összegzés Csepregi Márta szakmai és emberi kiválóságait is hangsúlyozza oly módon, hogy közben ismereteket közöl a kutatott területek eredményeiről, korrajzot fest az 1950-es, 1960-as évekről, végigkísérve az ünnepelt életét, gyermekkorának meghatározó eseményeit.

Agrafenja Peszikova keleti hanti nyelvész, tanár, Csepregi Márta szerzőtársa. Gondolatait *Dr. Csepregi Márta és a hanti nyelv szurguti dialektusának kutatási problémái* (321–325) címmel közli. A szurguti nyelvjárás legszakavatottabb oroszországi kutatója teret kapott arra, hogy megfogalmazza anyanyelve mostohának érzett sorsát, a nyelv újjáélesztésével kapcsolatos gondolatait, élményeit; valamint a nyelvi változások társadalmi, szociális háttereit is bemutassa a hanti nyelv kutatásában. Megidézi a keleti hanti nyelvjárás mostoha helyzetét: a kutatók figyelme először a közép-obi, majd a

kazimi nyelvjárásra irányult, amikor a hanti irodalmi nyelv megalakítása került szóba, a keleti nyelvjárásokat (szurguti, vahi, vaszjugani) figyelmen kívül hagyta a „hivatalos nyelvtudomány”.

Elismerő szavakkal méltatja a szerző Csepregi Márta tevékenységét, akinek elévülhetetlen érdemei vannak a szurguti irodalmi nyelv életre hívásában. „Csodálom Márta szervezői tehetségét, eltökéltségét és azon vágyát, hogy ne csak tanulmányozza a hanti nyelv szurguti dialektusát, hanem az ebben a témában felhalmozott tudását más embereknek is átadja” (323). Az ő munkásságára támaszkodva lehetővé vált tankönyvek, szótárak, kézikönyvek, szépirodalmi művek írása a szurguti nyelvjáráson.

A kötetet a *Tabula gratulatoria* (326–332), illetve a hivatkozásokat tartalmazó oldalak (*Hivatkozások a kötet Mi fán terem a nyelvrokon? c. egységéhez*, 333–336 és *Hivatkozások a kötet Élet Szibéria nyugati végein c. egységéhez*, 337–344) zárják le.

Összességében igényes, sokszínű, sokszerzős, változatos tematikájú és stílusú kötettel ismerkedhet meg az olvasó. A digitalizáció nagy előnye, hogy azonnal újabb és újabb ismeretforrásokhoz juthatunk a továbbvezető irodalmi jegyzékek és linkek segítségével. Figyelemfelkeltő, időnként humoros címek és illusztrációk tartják fogva az olvasó érdeklődését. A könyv egyik fontos sajátossága a jelenhez való tudatos kapcsolódás igénye nyelvi példákban, képekben, hivatkozásokban. A fotók az utóbbi két évtized termései, amelyek hitelesen mutatják be az obi-ugorok mai életét, a terepmunka pillanatait. A szélesebb közönségnek szánt művet ajánljuk minden érdeklődőnek, de nagyon hasznos segédanyag lehet az oktatásban is, hiszen számos ötlettel, forrással szolgál ahhoz, hogy a nyelvrokonság témája ne csak száraz adatok halma legyen a tanórákon.

RUSVAI JULIANNA

Arto Moisio – Oleg Sergejev – Nadežda Krasnova – Jorma Luutonen:
Marin kirjakielen termistön kehitys 1920- ja 1930-luvulla
 Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 2020. 445 oldal.
 ISBN 978-952-7262-23-8

A Turkui Egyetem Finnugor Tanszéke régóta a Volga-vidéki finnugor kutatások fontos központja, mordvin-, cseremisz-, votják–finn szótárak mellett nyelvészeti monográfiák jelennek meg itt folyamatosan. A legújabb kötet a cseremisz irodalmi nyelvek terminológiájának fejlődését követi nyomon az 1920-as–30-as években. A kötet szerzői közül ketten, Arto Moisio és Jorma Luutonen a Turkui Egyetem kutatói, a Volga-vidéki nyelvek szótárainak szerkesztői. Oleg Sergejev, a Mari Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet munkatársa, a korai cseremisz irodalmi nyelv szakértője. Nadežda Krasnova, hegyei cseremisz születésű kutató a Joskar-Ola-i Állami Egyetem Kultúráközi Kommunikáció Tanszékének vezetője.

A szerzők a kötet első két fejezetében (*Johdanto* 9–13, *Marit ja heidän kirjakielensä*, 14–37) áttekintik a cseremisz irodalmi nyelv és a szaknyelvek megteremtésének kezdeteit. Az 1920-as évek szabadabb légkörében a cseremisz irodalmi nyelvek – a mezei (keleti) és a hegyi (nyugati) nyelvváltozatok – gyors fejlődésnek indultak. Szépirodalmi művek jelentek meg, megnyitotta kapuit a cseremisz színház, az iskolákban anyanyelven lehetett tanulni, s a hivatalokban is megjelent a cseremisz nyelv. Nagymértékben elterjedt az írni-olvasni tudás.²

Ebben a helyzetben, az új társadalom, az új életmód új fogalmainak megnevezésére nagy szükség volt a saját, cseremisz szókincs fejlesztésére (saját szóalkotási módokkal), az orosz szókincs mellőzése érdekében komoly nyelvújító tevékenységbe kezdett a helyi értelmiség. A mozgalom vezéralakjai Valerian Vasziljev, Szergej Csavajn és M. Sketan³ voltak. Megszületni látszottak a szaknyelvek, az iskolai tankönyvekben sorra cserélték le az orosz kifejezéseket cseremisz terminusokra. Fontos lépés volt, hogy 1924-ben a

² 1897-ben a cseremiszek 8,9% tudott írni-olvasni (a nőknek csak 1,3%-a). 1926-ra ez az arány 87,5%-ra, 1959-re 98,7%-ra emelkedett (15. oldal).

³ V. Vasziljev (1883–1961) nyelvész, költő, a *Mari kalendárium* szerkesztője, a cseremisz–orosz szótár összeállítója (1928), számos nyelvészeti és néprajzi szakcikk szerzője, az első cseremisz tudós, aki doktori fokozatot szerzett. Költői álneve Üpö-Marij. Csavajn (Szergej Grigorjev, 1888–1937) cseremisz író, költő. *A berek* (1905) és *A tudás erősebb az istennél* (1908) című verseit tartják az első cseremisz szépirodalmi alkotásoknak. Sketan (eredeti nevén Jakov Pavlovics Majorov, 1898–1937) a szocialista irodalom képviselője.

cseremisiz is hivatalos nyelv lett az orosz mellett. Nyelvi bizottságot hoztak létre, amelynek célja az anyanyelv nyilvános használatának elősegítése és a szaknyelvek fejlesztése volt, de sok új szó született a fordítások révén is. A munkának nagy lendületet adott az 1930-ban létrehozott Mari Tudományos Központ, melynek egyik fő feladata a terminológia fejlesztése volt.

A munka során sok új szó született, kezdtek létrejönni a szaknyelvek, de a nagy fordulat, a sztálini terror 1937-től mindent tönkretett (ez persze nem csak a cseremiszeket sújtotta, a Szovjetunió összes kisebbsége nyomorúságos helyzetbe került). Az anyanyelv használata visszaszorult, az orosz lett az egyedüli közvetítő nyelv. A helyi nyelvek terminológiája helyébe az orosz szókincs lépett, orosz helyesírással. Ez a fordulat a tankönyvekben is azonnal tükröződött, innen is számúzták a nem orosz kifejezéseket.

Ez történt a cseremiszeknél is. A nyelv fejlesztéséért (is) küzdőket nacionalistáknak bélyegezték, az értelmiség a nép ellensége lett, nagyon sokukat ki is végezték. A szakszókincs fejlődése (is) megállt. A harmincas évek végén a cseremisiz értelmiséget gyakorlatilag kivégezték, hosszú évtizedekig esély sem mutatkozott saját szókincs megteremtésére (sem).

A korabeli viszonyokat jól tükrözte a káderpolitika. Ahogy jelen kötetből (19. oldal) megtudhatjuk, a Mari Kutatóintézet élére egy négy elemít végzett parasztembert ültettek, helyettese öt elemít járt. A nyelvészeti részleg vezetője két kurzust végzett a főiskolán, a művészeti osztály főnöke egy egykori pásztor lett, hét elemivel, a folklór részlegé pedig egy kétéves pártiskolát végzett káder. Persze, ez a korabeli viszonyok között előnyt jelentett. Az intézet munkatársai 1937-es listájának végén így értékelték őket: „közülük egy sem olvasott tudományos munkákat, így a polgári kultúra szellemisége semmilyen mértékben nem érintette meg őket”.⁴

A turkui kutatók a finn és oroszországi könyvtárakból, valamint a Finn Nemzeti Könyvtár Fenno-Ugrica állományából 246 cseremisiz könyvet és több mint 500, Turkuban beszakennelt újságcikket vontak be a szaknyelvek vizsgálatába. Hamar kiderült, hogy a kutatásuk tárgyát korlátozni kell, s végül „csak” az élő természettudomány, a biológia, az anatómia, valamint az állat- és növénytan szóanyagát vizsgálták (ezt tükrözi a kötet alcíme is: *Elo- lista luontoa tutkivat tietet* [Az élő természetet kutató tudományok]). A kutatók végül 17 mezei és 29 hegyi cseremisiz kiadványt és néhány hegyi csere-

⁴ „...heidän joukostaan yksikään ei ole koskaan elämässään lukenut titeellistä tutkimusta, minkä vuoksi porvarillisen kulttuurin henki ei ole voinut vaikuttaa heihin millään lailla”.

misz újságcikket vizsgáltak meg, a végeredmény így is egy közel félezer oldalas kötet lett.

A könyv szerzői igyekeztek pontos képet felvázolni a 19. század végének–20. század elejének cseremisiz könyvkiadásáról (*Marilainen julkaisutoiminta*, 31–37), elsősorban O. A. Szergejev és I. G. Ivanov kutatásai alapján. Az ortodox fordítói bizottság számításai szerint 1862 és 1910 között 112 tétel jelent meg cseremisizül, javarészt vallási tárgyú anyagok, kisebb mértékben tankönyvek. Egy másik adatsor alapján 1906 és 1914 között 52 mű látott napvilágot. Egy újabb statisztika 1750 és 1971 között 140 különböző könyvet vesz számba, Ivanov viszont a jelzett időszakra 255 tétellel számol, melyből mindössze 17 volt hegyei cseremisiz. A szovjet idők elején több folyóirat is elindult, de ezek egy része csak néhány évig élt.

1926 és 1934 között négy cseremisiz nyelvtan jelent meg. Ami az iskolák különböző osztályainak írt tankönyveket illeti, a számadatok a következők: matematikából 23 (10 mezei +13 hegyi) látott napvilágot, természettudományos könyv 14 (8+6) jelent meg, földrajztankönyvből 13 (7 mezei, 6 hegyi), biológiából 12 (9+3) készült. A technikatankönyvek száma 11 (8+3). Kémiából 6 (4+2), fizikából kissé meglepő módon csak 4 (1+3) került ki a nyomdából. Az orvostudományi szakkönyvek száma szintén négy, mindegyik mezei cseremisizül.

1917 előtt javarészt Kazanyban és Vjatka városában nyomtatták a cseremisiz kiadványokat. 1921-ben Krasznokoksajszkban⁵ nyomdát alapítottak, itt nyomták a folyóiratokat, míg a tankönyvek Moszkvában készültek.

A kötet harmadik fejezetében a szerzők a szakszavak létrejöttének elméleti kérdéseit járják körül (*Termien kartuttamistavat*, 38–90). Az új terminológia alkotása részint morfológiai (szóképzés és szóösszetétel), részint szemantikai eszközökkel történik. Utóbbi esetében a szó szerkezete nem változik meg, de az eredeti jelentés új árnyalatokkal bővül. Ezen kívül az új terminológiák kis része rövidüléssel jön létre, és természetesen az orosz jövevényszavak is jelentős csoportot alkotnak. Ritkábban archaikus és nyelvjárási alakokat építenek be a szókészletbe.

A vizsgált időszak cseremisiz terminológia-alkotásának legfőbb eszköze a szóképzés volt. A szerzők ebben a részben 13 mezei és 20 hegyi cseremisiz névszóképzőt, 12 mezei és három hegyi cseremisiz igeképzőt sorolnak fel (pl. *мym* 'szó' > *мym-эp* 'szótár', *чom* 'szám, mennyiség' > *чom-ык* 'egyes szám'; *ӱӧн-ӧдӧр-ауу* 'összehasonlít', *сmpoӱ-аӱм-ауу* 'épít'. Gyakori eszköz az

⁵ 1928-tól Joskar-Ola.

összetétel is, pl. *ошкол* 'fehér lazac, nyelma-lazac (szó szerint: fehér hal)', *йошкар-ушмен* 'cékla (szó szerint vörös retek)', *мӱкшав* 'méhkirálynő (szó szerint: méh-anya)', *ӱӧдвел* 'észak (szó szerint: éj-oldal/irány)'. (A példákat itt is és később is csak a mezei nyelvváltozatból hozom.)

A jelzett időszak tankönyveiben olvashatók az első cseremisiz nyelvű rövidítések, pl. *ССРУ = Совет Социалист Рэспублік Ушем* 'Szovjet Szocialista Köztársaság Szövetség' (már amennyiben ez cseremisiz kifejezésnek tekinthető...), *ӱӧдвел Амэрик Ушем Штат-влак* 'Észak-Amerikai Szövetségi Államok'.

Nagyon produktív volt a tükörfordítás is (oroszról), pl. *имнье вий* 'lóerő' (< or. *лошадная сила*), *кӱ-саман* 'kőkor' (< or. *каменный век*). Gyakori volt a részleges tükörfordítás is (amikor az egyik elem jövevényszó): *польар ош маска* 'jegesmedve (szó szerint: sarkkőri fehér medve)' (< or. *полярный белый медведь*), *кӱртньӧ руда* 'vasérc' (< or. *железная руда*).

A szakszókincs minden területét – a nyelvújítók erőfeszítései ellenére – rengeteg orosz jövevényszó lepte el. Néhány példa a szerzők által felsorolt sok száz szóból, kifejezésből: *антэк* 'gyógyszertár', *буква* 'betű', *врач* 'orvos', *граница* 'határ', *йазычник* 'pogány', *лавка* 'bolt', *партия* 'párt', *сэрньӧ кислота* 'kénsav', *холодильник* 'hűtőszekrény', *энергий* 'energia'.

Ritkábban történtek szemantikai változások, pl. *кушкыл кочшо* 'növényevő', *туныктышо* 'tanító' (a jelentés kiszélesedése), *шайтанишӱвӱл* 'kagyló' (szó szerint: az ördög nyála, köpése) (a jelentés megváltozása).

A kötet negyedik, legterjedelmesebb egységében (*Elollista luontoa kuvaavat niittymarin ilmaukset* [Az élő természetet bemutató mezei cseremisiz kifejezések], 91–248) a tág értelemben vett biológiai szakszókincs részletes leírása történik, onomasziológiai szempontok alapján, így az azonos jelentésű szavakat a szerzők egy egységben tárgyalják, több mint kétezer szót elemezve, felsorolva. A főbb tudományterületek a következők:

- általános természettudomány, pl. *нӱптӱс тунэммаш* 'természet-tan' (< *тунэммаш* 'tanulás' < *тунэмаш* 'tanul'), *илыдымэ нӱптӱс* 'élettelen természet' (< *илаш* 'él', *илыш* 'élet');
- evolúciótan: *кайык-шамычын лиймышт* 'a madarak fejlődése' (< *кайык* 'madár', *шамыч-ын* 'plur-Gen', *лиймыш* 'esemény'); *ваш-ваш сэнгаш толашаш верч кучэдалаш* 'harc az életben maradásért' (< *ваш-ваш* 'egymás', *сэнгаш* 'győz', *толашаш* 'igyekszik', *верч* 'miatt, érdekében', *кучэдалаш* 'harcol');
- sejtbológia: *илпарчак* 'sejt' (< *илыше парчак* 'élő részecske');

- biológiai osztályozás: *клас, йэш, кашак, тӱс* 'osztály, törzs, rokonság, faj' (< or. *класс* 'osztály', *йеш/еш* 'család', *кашак* 'csapat, csoport', *тӱс* 'megjelenés');
- állatnevek: *иккеткан ылыше-влак* 'egysejtűek' (< *ик* 'egy', or. *клетка* 'sejt', *ылыше* 'élőlény; élő', *-влак* többesjel), *йыжынгла йолан* 'ízeltlábú' (< *йыжынгла* 'tagolt', *йолан* 'lábú') – itt a szerzők több száz állatnevet elemeznek;
- az anatómia szókinccse: *шӱвылты* 'hasnyálmirigy' (< *шӱвыль* 'nyál', *ты* 'mirigy');
- a vér szókinccse: *вӱр коштмаш* 'vérkeringés' (< *вӱр* 'vér', *коштмаш* 'járás' < *кошташ* 'jár, közlekedik'), *вӱркорно систем* 'érrendszer' (< *корно* 'út; járás', or. *систем* 'rendszer'), *йошкар вӱр корно* 'ütőér' (< *йошкар* 'piros, vörös'), *шӱм пагар* 'szívkamra' (< *шӱм* 'szív', *пагар* 'gyomor');
- idegrendszer: *тунвэм* 'selkäydin' (< *тун* 'hát', *вем* 'velő');
- izomzat: *коквуэн шыл* 'bicepsz, kétfejű vállizom' (< *кок* 'két', *вуен* 'fejű', *шыл* 'hús');
- csontváz: *онглу йишӧ* 'mellkas' (< *онг* 'mell', *лу* 'csont', *йишӧ* 'öv'), *вуй-корка лу* 'koponyacsont' (< *вуй* 'agy', *корка* 'ház', *лу* 'csont'), *шӧр нӱӱ* 'tejfog' (< *шӧр* 'tej', *нӱӱ* 'fog');
- a növényzet szókinccse: *вӱд кушкыл* 'vízinövény' (< *вӱд* 'víz', *кушкыл* 'növény'), *кокийашан кушкыл* 'kétnyári növény' (*кок* 'két', *ийаш* 'éves') – itt rengeteg növényféle nevét adják meg a szerzők.

Az ötödik fejezet (*Elollista luontoa kuvaavien itä- ja länsimarin ilmausten vertailua* [Az élő természetet leíró keleti és nyugati cseremiszi kifejezések összehasonlítása], 249–384) egy igen terjedelmes, 2600 (!) szócikket tartalmazó szótár a vizsgált időszak biológiai témájú tankönyveiből és más kiadványokból gyűjtött szóanyaggal. Ebben a cseremiszi mellett a 20. század elejének orosz jövevényszavai is helyet kaptak. A címszavak egységesen a cseremiszi kifejezések, még akkor is, ha ezek az orosz kifejezések mögé szorulva csak ritkán, sporadikusan fordulnak elő a tankönyvekben.

A szótárban címszóként a keleti, majd mögötte – ha van megfelelője – a nyugati cseremiszi alak szerepel (ha más jelentésben, az fel van tüntetve). A források év szerint megmutatják, mikori az adott szó. A szó orosz eredetét egy ötletes megoldással, a szó első betűjének aláhúzásával jelzik. A szóanyag a korabeli helyesírással van megadva.

A szócikkekből szépen kirajzolódik egy-egy szó, kifejezés sorsa, az orosz nyelv térhódítása. Például a 'biológia' jelentésű szó a tankönyvekben kezdet-

ben cseremiszüi szerepelt: *илыш-шанчэ* 'élet-tudomány' (1928), *илыш нэргэн науко* 'tudomány az életről' (1933), *илыш организм нэргэн науко* 'tudomány az élő organizmusról' (1933), majd ezeket kiszorította a *билогий* (1931, 1933). Egy másik példa: *тунэмийэ* 'tudós (szó szerint: tanult)' (1925, 1931, 1933), *тунэмийэ йэнг* 'tanult ember' (1924, 1925), s végül ezek helyére lépett az orosz *учоный* (1932, 1933), *учений* (1938, 1939, 1941).

A kötetet rövid összefoglalás (385–388), forrás- és irodalomjegyzék (389–394), finn, mezei és hegyi cseremisiz, valamint orosz és angol nyelvű rezümé (395–403), s végül egy nagyon hasznos szómutató (404–445) zárja.

Az 1917-es bolsevik hatalomátvétel után az oroszországi kisebbségek nyelvi helyzete javulni látszott. A finnugor nyelvek – legalábbis papíron – egyenrangúvá váltak az oroszsal, kibontakozott a szépirodalom, színházakat alapítottak, számos folyóirat kezdte meg működését. Ezzel együtt elkezdték kialakítani a szaknyelveket is. Ez az „idilli” állapot a harmincas évek közepéig tartott, amikor a sztálini terror minden (nyelvi) kezdeményezést letört, az értelmiséget börtönbe zárták vagy kivégezték, a kisebbségi nyelveket hátterbe szorították, és az élet minden területén az oroszoknak biztosítottak elsőbbséget.

A turkui kutatás a cseremisiz szaknyelv kialakulásának időszakát vizsgálja. Nagy anyagon, rendkívül alapos filológiai precizitással elemzik a java-részt tankönyvekből gyűjtött szókincset (csak a biológia tudományterületének anyagát vizsgálják, így is igen vaskos kötet született) és bemutatják a szavak keletkezésének módjait (szóképzés, szóösszetétel, szemantikai szóalkotás). A szóanyag vizsgálata során világosan kirajzolódik az eloroszosítási tendencia, melynek következtében a cseremisiz szakszókincs javarésze kihullott az idő rostáján. De ez a kötet reményt ad arra, hogy ha a cseremisiz nyelvújítás új lendületet kap, akkor az itt közölt szókincs számos elemét fel lehet majd éleszteni tetszhalott állapotából.

MATICSÁK SÁNDOR

Híradás szetu szótárakról

A Délkelet-Észtországban, valamint a határ orosz oldalán élő, mintegy 11–12 ezer főt számláló szetu népcsoport nyelvét és kultúráját tekintve is el különül az észtektől. A kulturális különbség leginkább a szetuk ortodox hite miatt következett be. A szetu népcsoportot Magyarországon valószínűleg kevesen ismerik, a szakirodalom is keveset szól róluk.⁶

Rövid írásomban a szetu szótárakról szólok. Időrendi sorrendben hét szótárt, szójegyzéket mutatok be. Ezek közül kettő csak nyomtatásban jelent meg, három csak a világhálón böngészhető, kettő pedig mindkét formában elérhető. A magyar felhasználók számára nehézséget okozhat, hogy egy kivételével az észti a közvetítő nyelv.

1. A *Setu verbi grammatika ja sõnasstikud* [A szetu ige nyelvtana és szótárai] című munka 1995-ben Tallinnban jelent meg. Szerzője Ülo Toom-salu. A könyv a szetu nyelv igerendszerének a bemutatása mellett egy szetu igékből álló egynyelvű szójegyzéket, valamint egy kis észti–szetu igeszótárt tartalmaz. A szerző munkájához az Eesti Keele Instituut [Észti Nyelvi Intézet] és az Emakeele Selts [Anyanyelvi Társaság] archívumát használta fel.

A szetu egynyelvű igejegyzék 56 oldalon összesen 1954 szócikket tartalmaz. A szerző 42-féle igitípus különböztet meg sajátosságai alapján, jelöli a fokváltakozást és a kivételes ragozási alakokat. A kétnyelvű észti–szetu jegyzék némileg csekélyebb terjedelmű, 34 oldalon összesen 1661 szócikk található. A félkövérrel szedett észti szót követi annak szetu megfelelője és az igitípus száma. Szükség esetén rövidítések is fel vannak tüntetve. Néhány példa: **jõnksatama** janksahama 33 *refl* janksahuma 36 'megrándul', **suitse-ma** 'savvama 26 'savvuma 29 'füstöl', **vilksatama** mom pilgahtuma 35 pilg-sahtama 32 'cikázik'. A szócikkek *-ma* infinitivusi alakban szerepelnek.

2. *Seto sõnastik* [Szetu szótár]. A Võru Instituut [Võru Intézet] *Võro Instituudi toimõndusõ* publikációs sorozat 19. köteteként nyomtatásban jelent meg 2007-ben.⁷ A szótár Julius Mägiste⁸ nyelvész gyűjtőmunkáján alapul,

⁶ A szetukról ld. Jacsev Nikolai: *Európa felelőssége kisebbségei identitásának megőrzésében (a szetuk múltja, jelene és jövője)*. Kisebbségkutatás 11/2 [2002]: 570–584; Maticsák Sándor: *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest, 2020. 195–197; Saarinen, Tuija – Suhonen, Seppo (toim.): *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla*. Kuopio, 1995. 168–219.

⁷ Internetes elérhetősége: https://wi.ee/wp-content/uploads/2016/02/toim_19_sisu_trykki.pdf

anyagát Mariko Faster rendezte sajtó alá. A kötet előszavából fény derül a szóanyag történetére. Mägisté gyűjtését 1940-ben lemásolták az Észt Nyelvi Archívum [Eesti Keele Arhiivi] számára, jelenleg az Észt Nyelvi Intézetben őrzik. Mägisté szetu anyagának jelentős része a háború során Németországban megsemmisült. Viszont épségben fennmaradt az értékes hangtörténeti gyűjteménye, s az utolsó, az 1939-es meremäe-i gyűjtőútjának átiratai. Ez utóbbi jelent meg a *Setukaistekstejä*⁹ című kiadványban, amelyből kimaradt egy több mint 800 szavas szetu szójegyzék. Ezt tartalmazza ez a kötet.

A szótár elsősorban nyelvészek számára készült. A szócikkek háromnyelvűek. A szócikk élén a szetu alapalak (az igéknél a *-ma* infinitívus, a főneveknél a nominatívus) szerepel. Ezt követik a Mägisté gyűjtéséből származó, sok esetben ragozott alakok finn jelentéssel, majd kapcsos zárójelben az irodalmi észt megfelelők. A szetu szavak lejegyzése a századelő hangtani iskolájának megfelelően rendkívül precíz, sok mellékjellel. A szerkesztő jelzi az orosz jövevényszavak eredetét, pl. *karman* < ven. *карман* karman [tasku] (magyarul: 'zseb').

3. Észtország digitális fejlődése nem kerülte el a szótárakat sem. Az Észt Nyelvi Intézet honlapján számos egy- és kétnyelvű szótár is elérhető, ezekkel könnyedén tudnak széles célközönséget megcélózni.¹⁰ (Itt jegyzem meg, a magyarul tanuló észtek vagy észtül tanuló magyarok számára ugyancsak elérhető interneten a nagy magyar–észt szótár.¹¹

Az internetes szótárak sorába illeszkedik a *Seto sõnastik* [Szetu szótár], amely 2016-ban került fel a világhálóra.¹² Ez a több mint 6000 címszót tartalmazó szótár a 2011-ben megjelent *Vanapärase võru murde sõnaraamat* [A régies võru nyelvjárás szótára]¹³ című munkában szereplő szetu szókincs, va-

⁸ Julius Mägisté (1900–1978) 1932–44 között a Tartui Egyetem balti finn professzoraként dolgozott. Az 1930-as években gyűjtött és kutatott a szetuk között. Nevéhez fűződik a 12 kötetes *Estnisches etymologisches Wörterbuch* [Észt etimológiai szótár], 1982–83. Mägisté 1944-től emigrációban élt.

⁹ Mägisté, Julius: *Setukaistekstejä*. SUST 159, Suomalais-Ugrilainen Seura, 1977.

¹⁰ Ezeket bővebben ld. Tóth Anikó Nikolett: *Észt–magyar, magyar–észt szótárak*. In: Maticsák Sándor – Tóth Anikó Nikolett – Laihonon, Petteri: *Rokon nyelveink szótárjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2014. 191–192.

¹¹ Ez a Tõnu Seilenthal és Anu Nurk főszerkesztésében 2010-ben megjelent *Ungari–eesti sõnaraamat* (a szótárról ld. i. m. 186–189) internetes változata. Elérhetősége: <http://www.eki.ee/dict/ues/>

¹² <http://www.eki.ee/dict/setosonastik/>

¹³ http://www.eki.ee/dict/Voru_murde_sonaraamat.pdf

lamint Hella Keem¹⁴ kéziratos nyelvjárási anyaga alapján készült el. A szótár szerkesztője az Észt Nyelvi Intézet lexikográfusa, Inge Käsi.

A szótár az egyszerűsített átírást¹⁵ alkalmazza, amely nagyvonalakban megegyezik az *Észt nyelvjárások szótára*-ban alkalmazottakkal.

A szótár könnyen, egyszerűen használható. A kezelése elérhető angolul, finnül, észtül, oroszul, németül, udmurtul (magyarul nem). A kereső négyzet melletti kis billentyűzetszimbólum megnyomásával érhetjük el a mellékjeles karaktereket és a gégezárlhang jelét (utóbbit a *q* billentyűvel előhívhatjuk).

A szócikkben fel van tüntetve az alakváltozat is, pl. *ala ~ ala²* 'alatt'. Összetett szavak esetében /-jel választja el az előtagot hozzátoldott utótagtól vagy utótagoktól, pl. *edesi/poolõ* ettepoole, edasi 'előre'.

A homonim címszavakat arab számok jelölik. A szó eleji *hV- ~ V-* alakváltozatokat egyaránt figyelembe vették (pl. *haar* és *aar* 'szélmalomlapát, lapát'). Az észt irodalmi nyelv írásban *b, d, g* hangjaival kezdődő szavakat, a kiejtésnek megfelelően *p, t, k* hangok jelölik (*kraám* 'gramm', *puús* 'buss'). A közepesen hosszú magánhangzós szavakat mindig a nyelvjárási alak után, megfelelő hosszúságú magánhangzóval találhatók (*tuul* tuulõ 'tűz'). A lágy mássalhangzós szóalakok a kemény mássalhangzósak után állnak, pl. *hall* : *halla*, *hall* : *halli* 'szürke'. A címszót annak nyelvtani sajátossága követi: névszók esetében azok genitivuszi és partitivusi alakjai, az igék *-da* infinitivusi és singularis 3. személyű alakja, valamint gyengülő fokváltakozás esetén a singularis 1. személyű alak van feltüntetve. Az egyes szócikkekben változó hosszúságú példaanyagot találunk.

A szótárhoz tartozik egy – kizárólag észtül olvasható – útmutató, amelyben további leírással, ábrákkal találkozhatunk. Itt találhatjuk meg többek között a jelmagyarázatot és a rövidítések jegyzékét is, pl. *vrd* võrle 'vő.', *rvl* rahvalaul 'népdal'. Ugyancsak itt található a szetu falvak felsorolása is, ahonnan a gyűjtött szavak származnak.

¹⁴ Hella (Ella) Keem (1915–1997) észt etnográfus és nyelvész volt. Főként a tartui és a võrui dialektusokat kutatta. Észtország egyik legtermékenyebb gyűjtője, aki kb. 223 000 cédulányi szóanyagot, 4000 oldalnyi szöveget és 690 órányi hangfelvételt gyűjtött, ld. http://entsyklopeedia.ee/artikkel/keem_hella

¹⁵ Erre azért van szükség, mert a nyelvjárási anyagokat gyakran ceruzával jegyezték föl, s így elfordulhatnak bizonyos szabálytalanságok, amelyeket egyértelműsíteni kellett a szótárban. Ld. <http://www.eki.ee/dict/setosonastik/setosonastik.html>

4. Pusztay János: *Szetu–magyar (Vabarna) szótár*. 2017-ben a Nap Kiadó gondozásában, a négykötetes szetu sorozat¹⁶ második részeként jelent meg, magyar célközönség számára. Mivel ezt a munkát már több ízben ismertették,¹⁷ itt csak röviden szólok róla.

Anne Vabarna¹⁸ (1877–1964) a leghíresebb szetu népdalénekes, aki a szetuföldi Vöporsova faluból származott, majd 18 éves korától haláláig Tonja faluban élt. Ő maga írástudatlan volt. A finn folklorista, Armas Otto Väisänen¹⁹ fedezte fel, aki eredetileg a születési szokásokról gyűjtött nála, mivel Vabarna bába is volt. Vabarnától összességében több mint 142 000 sort jegyeztek le.

A Pusztay-féle sorozatban három epikus ének kapott helyet: *Pekó*, a szetu eposz és kettő, az emberélet fordulójához köthető ének, *A nagy nász* és *A leány haláldala*. A szójegyzék e három epikus ének teljes szóanyagát tartalmazza, összesen 4075 szót. Ennek elkészítése során a szerző felhasználta a művek angol fordítását,²⁰ Sullöv Jüvä võru-észt szótárát,²¹ a *Pekó* finn fordítását,²² valamint a fentebb bemutatott internetes szetu szótárt.

A szótár erénye a logikus felépítés és a rengeteg példa. A névszóknál egyes és többes számú alakokat és különböző nyelvtani esetekben felsorolt példákat ad meg Pusztay János. Az igei címszavak infinitívusban állnak, amit

¹⁶ A sorozat további kötetei: 1. kötet: *Szetu nyelvtan*, 3. kötet: *Pekó*, a szetuk nemzeti eposza, amelyet Anne Vabarna mondott tollba, 4. kötet: *A leány haláldala és a nagy nász*.

¹⁷ Csúcs Sándor: *Szetu ajándék*. Finnugor Világ 23/1 [2018]: 16–21; Gál József: *Pusztay János kis szetu enciklopédiája*. Vasi Szemle 61/6 [2017]: 734–740; Lőrincz Katalin: *Pusztay János: Seto*. Folia Uralica Debreceniensia 24 [2017]: 376–378.

¹⁸ Vabarnáról: Nirk, E. – Sögel, E. (szerk.), *Vabarne, Anne*. Eesti kirjanduse biograafiline leksikon [1975]: 428–429; Pusztay János: *Pekó. Szetu eposz*. Budapest, 2020. 8–9.

¹⁹ Armas Otto Väisänen (1890–1969) finn népzene gyűjtő és kutató. Emellett a rokon népek (pl. mordvin, vepsze) népzeneit is kutatta. Így került kapcsolatba Vabarnával is, akitől mintegy 8800 sort gyűjtött. A 20. század első évtizedeiben, gyűjtőútjai során, több mint 6000 dallamot gyűjtött, és több mint 200 tanulmányt publikált. Ld. https://etno.net/henkilo/armas_otto_vaisanen

²⁰ Honko, Lauri: *The maiden's Death song and The great wedding. Anne Vabarna's Oral Twin Epic written down by A. O. Väisänen*. Helsinki, 2003.

²¹ Iva, Sulev [Jüvä, Sullöv]: *Võro-eesti synaraamat*. Võro Instituut, Võro, 2002. Több, mint 15 000 címszót tartalmaz. Áttekintést ad a szótípusokról, az idegen szavak használatának alapjairól. Internetes elérhetősége: <https://synaq.org>; <http://www.folklore.ee/Synaraamat/>.

²² Hagu, Paul – Suhonen, Seppo (toim.): *Peko*. Snellman-Instituutti, A-sarja. Kuopio, 1995.

a példák után az egyes szám első személyű alak követ jelen és múlt időben, különböző módokban és személyragos formákban. A példasorokat a gerundiumok, az infinitivus ragozott formái és a participiumok zárják. Az olvasót segitendő a szerző feltünteti, hogy az adott szócikk melyik műben szerepel.

Pusztay János a szótár előszavában szól a magyar jelentésének megadásának, megtalálásának nehézségeiről: Vabarna szabadon bánt a szavakkal, így a szavakhoz új jelentéseket kapcsolt.

5. 2020 novemberében látta meg a napvilágot az Észt Nyelvi Intézet, a Tartui Egyetem Észt és Általános Nyelvészeti Intézete és a Szetu Intézet közös munkájának eredményeképp a *Seto eripäraste sõnade sõnaraamat* [Különleges szetu szavak szótára]. A kötet létrehozásában Eva Saar, Paul Hagu, Inge Käsi, Maeve Leivo, Hanna Pook és Karl Pajusalu vállalt szerepet. A kötet az Észt Nyelvi Intézet által megjelentetett *Eesti Keele Instituudi piirkondlike murdesõnastike*²³ [Az Észt Nyelvi Intézet regionális nyelvjárási szótárai] sorozat hetedik része.

A kiadvány elsődlegesen a szetuknak szól, nyelvük és hagyományos kultúrájuk ápolásának és továbbadásának támogatására. Ezenkívül hasznos lehet a szetu nyelv iránt érdeklődőknek és a kutatóknak egyaránt. A korábban említett digitalizációnak köszönhetően ez a szótár is megtalálható az interneten: <http://www.eki.ee/dict/setoeri/>. Az internetes verzió használata nem igényel külön magyarázatot, megegyezik a korábban leírt sémával. Ehhez is tartozik egy ún. használati útmutató, amely megkönnyíti a szótárhasználatot. Azonban ez is kizárólag észtil áll rendelkezésünkre.

A szócikkek az észti ábécé szerinti betűrendben állnak. Minden egyes szó önálló címszóként jelenik meg. Jelölik, ha a szó csupán Szetuföld bizonyos részein fordul elő, pl. I – *idaseto* 'keleti szetu', L – *lõuna-seto* 'déli szetu', P – *põhjaseto* 'északi szetu'. Ha egy adott szónak több jelentése van, akkor a jelentéseket számozott jelentéscsoportokkal jelölik. Az összetett szavak egyes elemeit | jellel választják el.

A félkövérrel szedett címszót annak szófaji jelölése követi. A különféle alakváltozatok < > jelek között állnak. A szó alapalakja után a névszóknál a genitivusi és partitivusi alak, az igéknél az irodalmi észti *-da* infinitivusi alakja és Sg1 formája követi (amennyiben ez nem lehetséges, akkor az Sg3 alakot találjuk meg). Ha ugyanazon címszónak van másik változata, azt /-jellel tüntetik fel. Ezután a szó jelentésének magyarázata következik, majd a dõlt

²³ A sorozatban megjelent Kuusalu, Kihnu, Idamurde, Hiiu, Mulgi és Võru helyek nyelvjárási szótárai, amelyek szintén elérhetőek az Észt Nyelvi Intézet honlapján.

betűs példamondatok, amelyeket azok észt fordításai követnek. Némely szócikknél fényképformában találhatunk ún. cédulát²⁴ is. A szavak egy része stílusminősítést kapott (pl. *iroon* 'ironikus', *folk* 'folklór').

Néhány példa: *kumaskõlõma* v <kumaskõlla?, kumaskõlõ> komistama 'megbotlik', *rehähütmä* v <rehähüttä?, rehähüdä ~ rehähütä> korraks vehkima, rehama 'legyint', *pittukõnõ* dem adj <pittukõsõ, pittukõst>, *pittukanõ* <pittukasõ, pittukast>, *pitukõnõ* <pitukõsõ, pitukõst> pikkune 'hosszúságú, magasságú'.

A mintegy négyszáz oldalas szótár több mint 3600 címszót tartalmaz, amely magában foglalja Szetuföld és annak közvetlen szomszédságának, valamint a délést nyelvi sziget specifikus szóanyagát. de szerepelnek benne orosz kölcsönzések is, amelyek a szetu ortodox kultúra részévé váltak, pl. *aaspuuk* <aaspuuka, aaspuuka> vö. or. *азбука* 'ábécéskönyv', *korron* s <korona, koronat> paastu ajal keelatud toit 'bőjt ideje alatt tiltott étel', vö. orosz *скоромный* 'böjtőidőben tilos'.

A szótárban emellett helyet kapott a gazdag népköltészet és a kultúra szókincese is, pl. *kitasnik* s <kitasnika, kitasnikka> / <kitasniku, kitasnikku>, *kitasnik* P <kitasniki, kitasnikke> seto naiste pihtseelik 'női kötényes ruha', *vanahutma* v <vanahutta?, vanahuda ~ vanahuta> F O L K vanaks, kõrge eani elama 'hosszú életet élni'.

6. Seto koolisõnastik tähestikuline [Szetu iskolai szójegyzék betűrendben]. A Szetu Intézet honlapján számos oktatási anyag²⁵ található a szetu nyelv iránt érdeklődők számára. A szóban forgó dokumentum közülük csupán egy rövid, mindösszesen 19 oldalas észt–szetu szójegyzék,²⁶ amely 780 alapszót tartalmaz alfabetikus sorrendben. Az anyagot Nele Reimann, Ilme Hoidmets, Evi Kambrimäe és Piret Ziugand állították össze 2020-ban. Elsődleges céljuk az volt, hogy korszerű szóanyagot adjanak közre. Összességében ez egy rövid, ámde jól használható jegyzék.

Érdekesség, hogy az *F* betűnél csupán a *Facebook* és annak szetu verziója, a *mo'oraamat*, *mo'oraamadu*, *mo'oraamatu*²⁷ szerepel. Néhány további

²⁴ Ld. pl. <http://www.eki.ee/dict/setoeri/index.cgi?Q=nabun%C3%B5ma&F=M&C06=en>

²⁵ Többek között szetu nyelvtan és ábécéskönyv, valamint innen is elérhetők a szójegyzékek. Ld. <http://www.setoinstituut.ee/mis-on-tehtud/seto-keel/>

²⁶ <http://www.setoinstituut.ee/download/vaike-eesti-seto-koolisonastik-tahestikuline/>. Emellett nyomtatásban is napvilágot látott: Hagu, Paul – Pajusalu, Karl: *Seto keele teejuht*. Seto Instituut, Värska, 2021. 57–79.

²⁷ Ezt a szóösszetételt máshol nem találtam meg, a szójegyzék alkotóinak leleménye lehet. Jelentése kb. „időpazarló könyv”. A *mo'lo* elemet csupán ezen iskolai szójegy-

példa: *puutri, puutri, puutrit* 'számítógép', *karmanipuutri* 'zsebszámítógép', *vedosnik, vedosnigu, vedosnikku* 'frontember'. A városi élethez köthető például a 'leparkol' ige szetu megfelelője: *massinat paika pandma, massinat paika panda, panõ massina paika*, szó szerint 'az autót helyre tenni'. Ugyancsak körülírással fejezik ki a reklámot: *kauba vállä pakminõ vai kitmine* 'bol-ti ajánlat, akció'.

7. Seto koolisõnastik teemade kaupa [Szetu iskolai szójegyzék témakörönként]. A fent említett anyagból készült egy másik, 31 oldalas variáns is,²⁸ tematikus elrendezésben. 25 témakör került be az anyagba. A témák között megtalálható például az iskola, testrészek, természet, vásárlás, család, idő,²⁹ városi élet, ruházat, szabadidő, utazás, foglalkozások, valamint a természet, amelyet számos további altémakörre osztottak (erdő, madarak, erdei állatok, halak, házi állatok).

A szójegyzék nem bővelkedik új szavakban. Az infokommunikáció témakörében csak a Facebook és a számítógép szetu megfelelőjét találtam meg. A mobiltelefon, televízió, és egyéb számítástechnikai eszköz, esetleg az úrkutatás, netán a politika vagy akár a környezetszennyezés szókinccse nem található meg benne. A fellelhető szóanyag a mindennapi szókinccsből ad valógatást.

Írásomban arra törekedtem, hogy röviden bemutassam a szetu nyelv újabb szótárait, szójegyzégeit a rendelkezésemre álló anyagok alapján. Őszintén remélem, hogy a jövőben ezek listája bővülni fog, segítve ezzel is a szetuk nyelvi helyzetének előremozdítását. Az internetes kiadások révén ezek az anyagok immáron Magyarországon is hozzáférhetők az érdeklődők, a kutatók számára.

KORMOS ERIK

zékben találtam meg, *mo'otama, mo'ota, mo'oda* igeiként. Észt megfelelője *aega rais-kama* 'időt pazarol'.

²⁸ <http://www.setoinstituut.ee/download/vaike-eesti-seto-koolisonastik-teemavaldkondade-kaupa/>

²⁹ Az irodalmi észttel ellentétben, a szetu nem a latin hónapneveket használja, hanem a finnhez és a vöruhoz hasonlóan egyedi elnevezéseket: *vahtsõaaš tagakuu* 'újdonsült év hava', *radokuu* 'tavasz hava', *paastukuu* 'böjt hava', *mahlakuu* 'a nyírfá nedvének a hava', *lehekuu* 'levél hava', *piimäkuu* 'tej hava', *hainakuu* 'széna hava', *põimukuu* 'aratás hava', *sükiškuu* 'ősz hava', *rehekuu* 'cséplés hava', *märdikuu* 'Márton hava', *jõulukuu* 'karácsony hava'.

Say István: A keleti balti finn nyelvek és népek

Kaposvár, 2021. 120 l.

ISBN 978-615-81646-2-7

Say István elkötelezetten foglalkozik a kis balti nyelvekkel. Munkájának eredménye egy hétkötetes sorozat, melynek minden tagja egy-egy nyelv rövid monográfiája, a hozzákapcsolódó kétnyelvű miniszótárakkal. A sorozatról – a hetedik kivételével – lásd korábbi ismertetésemet: FUD 27 [2020]: 326–333. Az alábbiakban fejezetenként ismertetem a nyolcadik, összefoglaló jellegű kiadványt.

0. Bevezetés (8–10). A szerző világosan leszögezi, hogy ebben az esetben nem egy újabb nyelvi monográfiát tarthat kezében az olvasó, hanem egy túlzott részletezéstől mentes összefoglaló munkát, amely az első hét kötet ismeretanyagát foglalja össze. Say István ezzel a munkájával befejezte a keleti balti finn nyelvcsoporthoz teljes körű bemutatását. Amíg a finnugor nyelvészetben uralkodó hagyomány szerint a balti finn nyelvek északi és déli csoportra oszthatók fel, addig Say kiáll amellett, hogy célszerű lenne egy keleti csoportot is elkülöníteni. Ezt több érveléssel is alátámasztja. Például ezekben a nyelvekben sokkal erősebb orosz hatás mutatható ki, mint a finnben és az észtenben, valamint ezek a népek kivétel nélkül az Orosz Föderáció területén élnek, évszázadok alatt erős orosz kulturális hatás alá kerültek. A korábbi kötetekben ugyanakkor ő maga is a déli csoporthoz sorolja ezeket a nyelveket.

1. Keleti balti finn népek (21–42). A fejezetet a szerző a népcsoportok rövid bemutatásával kezdi. A keleti balti finnek közül legnehezebben a karjalaiak identitását lehet behatárolni. Míg egyesek csupán a finn egy dialektusának tekintik, addig a helyzetet az is nehezíti, hogy nem beszélhetünk egy-egy karjalai nyelvről. Manapság négy karjalai irodalmi nyelv létezik, s ezek további nyelvjárásokra tagolódnak.

A voltaképpeni (viena-)karjalai nevét Arhangelszk városáról kapta, amely karjalaiul és finnül Viena. Beszélői ezt az elnevezését használják, nem az orosz 'észak-karjalai' nevet, ugyanis a viena-karjalainak van északi és déli dialektusa is. A finnugor nyelvészek a viena-karjalai egy dialektusának kezelik a tverit, de az UNESCO Vörös Könyve önállónak tekinti. Nevüket Tver városáról kapták, noha ettől északabbra lakik a négy évszázada idevándorolt, akkoriban jelentős, de ma már csak nyolcezeres népcsoport. A livvi (olonyeci) karjalai önállósága vitatott. A lüddel olyan szubetnoszt alkot, amelyek nyelvváltozatai közel állnak az önálló nyelvi léthez. A livvik nyelvterülete a Lado-gató északkeleti része. Központjának az Olonyeci Nemzeti Járás tekinthető.

A lúd egyfajta átmenet a karjalai és a vepsze között. A közel ötezer főt számoló lúdok egy tömbben élnek, központjuk Mihajlovskoje.

A vepszék az Onyega, Ladoga és a Fehér-tó közötti területen laknak. Lélekszámuk hatezer körül mozog. A vepszéknek három csoportját különböztetjük meg: északi, középső és déli.

A vótok önelnevezése: *vad'd'a*, *vad'd'alain*. Ez a legelfogadottabb elmélet szerint az 'ék' jelentésű szóból származik. A magyarba az orosz névalak került be. Egy újabb elképzelés szerint nevük balti eredetű. Nyelvük a kihálás szélén áll. Jelenleg a Leningrádi terület Kingiszeppi járásában, diaszpórában élnek.

Már több évszázada kihalt nyelvként tartják számon a merja nyelvet. Az újabb nézetek szerint közelebb állt a balti finnhez, mint a korábban közelebbi rokonnak vélt cseremiszhhez. Eloroszosodásuk a 13–16. század közé tehető.

A keleti balti finn népek története igen szerteágazó, Karjalától Ingermanlandon keresztül a Volga mentéig. Ezen népcsoportok történelmének közös pontja, hogy az elmúlt évezred során soha nem adatott meg nekik az önálló nemzeti és állami lét kialakulása. És sajnos, ilyen a jövőben sem várható, habár az elmúlt évtizedek során némi remény csillant fel, ugyanis a lehetőségeikhez mérten (sajtó, internet, himnusz, zászló) feltörekvőben van a nyelvi revitalizáció és a kultúra, a hagyományvilág ápolása is.

2. *A keleti balti finn nyelvek (43–82).* A szerző ebben a fejezetben dióhéjban összefoglalja a keleti balti finn nyelvek legfőbb hangtani és morfológiai jellegzetességeit. Az ismertetést a nyelvrokonság kérdésének felgöngyölítésével kezdi: ezen nyelvek rokonságát alátámasztja az alapszókinccs nagyszámú egyezése. Ezután 30 pontban vázolja fel a közös jellemzőket.

Ezt követi a nyelvjárások kérdése. Annak ellenére, hogy ezen nyelvek beszélői – az izsor és a vót kivételével – viszonylag nagy területen élnek, számottevő a dialektusok megléte. Ezt tovább bonyolíthatja a nyelvjárásszigetekre való tagolódás, főként Karjalában. Azonban egy-egy nyelvjárásnak sokszor alig van már beszélője.

A viena-karjalai nyelvnek két fő dialektusa van, amely kb. másfél tucat nyelvjárásszigetre oszlik. A tveri nyelvváltozaton belül nincsenek jelentős különbségek. A lúd- és livvi-karjalai három-három dialektussal büszkélkedhet, ezeket a lakóhelyek szerint különböztetik meg. Az izsor és a vót dialektusainak már csak nyelvtörténeti jelentősége van. Előbbinek négy-öt, utóbbinak két dialektusa volt. Say szól ezeknek a nyelveknek a jövőjéről is. Több szempontot figyelembe véve a livvinek van legtöbb, míg a vótnak a legkevesebb esélye a fennmaradásra.

A következő alfejezetben a hangtani jelenségeket veti össze. A keleti balti finn nyelvek magánhangzókészlete nyolc vokálisból (*a, ä, o, ö, e, u, ü/y, i*) épül fel. Emellett a vótban és a tveriben orosz hatásra alkalmanként bővülés is megfigyelhető. A magánhangzóknak a hosszú variánsai is ismertek, ezeknek egyes nyelvekben (pl. a vótban) megkülönböztető szerepe van. Valamennyi nyelvben használatosak a diftongusok, van, ahol számuk meghaladja a harmincat. Kizárólag alaktani fejlemények következtében, de előfordulnak triftongusok is. Orosz hatásra a tveri nyelvben ún. félhangokról is beszélhetünk.

A keleti balti finn nyelvek mindegyike ugyanazt a tizenkilenc konszónánst (*m, n, p, t, k, b, d, g, f, s, š, h, v, z, ž, j, l, r, č/tš*) használja. Ismerik ezek hosszú variánsát is, ezeket írásban a betű megkettőzésével jelölik. A zöngés zárhangok (*b, d, g*), a zöngés szibilánsok (*z, ž*), valamint a *c* és *f* hangok az oroszból kerültek be. Az *n* hangnak van palatoveláris nazális allofónja (*ŋ*). Ezekben a nyelvekben különböző mértékben él a magánhangzó-harmónia, de a vepszében és a lüdben csak ezek maradványai figyelhetők meg. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szerző táblázatba szedte az illeszkedés rendszerszerűségét. A finnben a fokváltakozás csak a *p, t, k* hangokat érinti, a keleti balti finn nyelvek körében ez sokkal kiterjedtebb jelenség. A szerző ezt részletekbe menően összegzi. Ezután szól a szóhangsúlyról, a kiejtésről és a helyesírásról.

Alaktani áttekintés. A keleti balti finn nyelvekben egységesen négy szintaktikai eset található, Say kiáll az accusativus önállósága mellett. Ezek mellett hat helyhatározói viszonyt kifejező esetet tartanak számon. A vienai- és tveri-karjalaiban az adessivus és az allativus egybeesik. A livviben, lüdben a rendszer kiegészül az approximativusszal. Az egyéb határozós viszonyok száma nyelvenként nagyon változó, de mindegyikben megtalálható a translativus és az essivus. Say az esetragokat táblázatos formában tekinti át.

A (keleti) balti finn nyelvek a magyartól eltérően, több főnévnek csak singularisi alakját ismerik, sőt számos főnév kizárólag többes számban használatos, pl. izsor *hautajaizet*, vö. finn *hautajaiset* 'temetés', vepsze *sormikod*, vö. észt *sõrmikud* 'kesztyű'. Emellett elfordul, hogy bizonyos keleti balti finn főneveknek a singularis és a pluralis alakjai között kisebb-nagyobb jelentésszerű különbség van. Erre a szerző példának az óra szót adja meg: vepsze *čas* 'óra (időegység)' és *časud* 'óra (időmérő)'.

A livvi, a vena- és a tveri-karjalai még őrzi a birtokos személyjelek toldalékos formáit (*-ni, -s, -š, -h*). Ezek a nyelvek ugyancsak toldalékolással oldják meg a melléknevek fokozását is. Felsőfokban az izsor, a vót, a vepsze és a lüd az észthez hasonlóan, előtagzó + középfok szerkezetet használ. Say az

’ifjú, fiatal’ jelentésű szón keresztül mutatja be a hét nyelven a comparativusi és a superlativusi alakokat.

Ezek után a szerző a számnevekkel foglalkozik. Összegezi a tőszámneveket és a sorszámneveket 1-től tízig, majd felvázolja a tőszámnevek szerkezetét 11 és 19 között, a tizesekét, a százaskét és az ezreseket is. Ortográfiai különbség, hogy amíg a finnben mindent egybeírnak, addig ezen nyelvekben orosz hatásra, az ezreseket kettőtől felfelé különírják.

A számneveket a névmások követik. A balti finn nyelvekben a személyes névmás mindkét szám három-három személyében létezik, s vannak ragozott alakjaik is. Magázásra a keleti balti finnek, az oroszhoz és a többi finnugor nyelvhez hasonlóan a pluralis 2. személyű alakját használják. Birtokos névmásuk nincs, helyette a személyes névmás genitivusát használják. A kölcsönös névmások orosz mintára a ’más’ jelentésű szavak megkettőzései. A mutató névmás a magyarhoz képest eggyel több esetben használatos. A kérdő-, tagadó- és vonatkozó névmások azonos alakúak, csupán a szövegkörnyezetből lehet rájuk következtetni. A helyhatározók körében – más finnugor nyelvekhez hasonlóan – ismert az irányhármasság.

A keleti balti finn nyelvekben három igemóddal (kijelentő, feltételes, felszólító) találkozhatunk, emellett a viena-karjalaiban megvan a lehetőségi mód is (vö. finn potentialis). A vepszében van jövő idő, a többiben csak jelen és múlt (ebből három) használatos. Say bemutatja az igemódok és igeidők jeleit, valamint az igei személyragok rendszerét, közreadja a létige ragozását is. Ezt követi az összetett igealakok felvázolása, ahol a szerző a befejezett múlt idő ragozását közli, minden nyelv esetében egy-egy példával. Ezek a nyelvek a közeli rokon nyelvekkel azonos módon külön segédigékkel oldják meg a tagadást és a tiltást.

Az igéknek ismeretese a főnévi és melléknévi igenevei. A keleti balti finn nyelvekben két – esetenként három – infinitivus fordul elő. A participiumokból van folyamatos és befejezett, és ezeknek létezik aktív és szenvedő változata is.

Az igéket a szókinszbővítés követi. A szóképzésről egy nagyon rövid ízelítőt tár elénk mind a négy szóképzési módból. Ezekben a nyelvekben a szóösszetételek forrásanyaga jóval szegényebb. Ennek az az oka, hogy a keleti balti finn nyelvek esetében alig zajlott le számottevő nyelvújítás, amelynek során a modern élet fogalmainak kifejezéseit elsősorban szóösszetételek segítségével alkották volna meg. Természetesen – orosz közvetítéssel – ezen nyelvek mindegyikében megtalálhatóak a nemzetközi vándorszavak. A szókinszbővítés sajátos formája ezekben a nyelvekben az ún. sajátos jelentéssel állandósult szókapcsolatok, pl. izsor *karvat noistii pörhille* ’égnek állt a haja’.

A keleti balti finn nyelvek rövid összefoglalóját a szerző a mondattannal zárja. Ezen nyelvek szórendje többé-kevésbé hasonlóan követlen, mint a magyaré. Csak kétféle állítmány ismeretes: egyszerű igei és összetett igei-névszói. A balti finn nyelvekben sem idegen az alanytalan mondattípus. Ezek mellett Say szól még az egyeztetésről és a habeo-szerkezetről is.

3. *Összehasonlító szöveg minta (83–88)* gyanánt a Miatyánk fordításokat olvashatjuk, soronként, mind a hét nyelven, ezzel is bizonyítva ezen nyelvek közelségét.

4. *Összehasonlító szójegyzék (89–104)*. Ez a szójegyzék 540 magyar címszót tartalmaz. Ezek közül kimaradtak a nyelvtani fejezetben könnyen elérhető számnevek és névmások. A szerző legfőbb szempontja az összeállítás során az volt, hogy az adott szó mind a hét nyelvben meglegyen. A jelentéstani egyezés ugyancsak mérvadó szempont volt. A szójegyzék ebben a formában lehetőséget nyújt a leíró nyelvi összevetésre is.

Összességében, a kötettel sikerült a szerző célkitűzése. A jól áttekinthető táblázatok nagyban megkönnyítik az eligazodást a nyelvtan rejtelmeiben. Jó segítséget nyújtanak a kötet végén (105–120) található térképek, ábrák is. A mű jó kiindulási alapnak számíthat azoknak, akik ezen nyelvek valamelyikével kívánnak foglalkozni. Ehhez mindenképpen ajánlom a szerzőnek az egyes nyelvekről szóló, tankönyvként is jól használható köteteit. Őszintén remélem, hogy a szerző lelkesedése nem hagy alább, s folytatja tevékenységét, és remélem, sokan lesznek, akik tüzetesebben foglalkozni szeretnének ezekkel a nyelvekkel.

KORMOS ERIK

Klima László: Válogatott rénhíreim
Tudásmorzsák a finnugor kultúra és történelem világából
 Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, 2020.
 363 l. ISBN 978-936-89280-9-2

2008-ban Fejes László indította el a *Rénhírek* című blogot, ami 2010 őszétől a Nyelv és Tudomány honlap rovataként él tovább. Az itt megjelent szövegek célja a finnugor és szamojéd nyelvekkel és népekkel kapcsolatos hiteles tájékoztatás nyelvészeti, történelmi és kulturális szempontból. Jelen kötet ezen írásokból készült válogatás, amely a Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezetének gondozásában jelent meg 2020-ban. A kötetben megjelent tanulmányokat – Zoltán István Károly és zegernyei írói álnéven – Klima László, az ELTE Finnugor Tanszékének korábbi vezetője, jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója jegyzi, aki a blog egyik alapítója, s a mai napig annak rendszeresen publikáló szerzője. A mű összesen 47 írást tartalmaz, melyek hat nagyobb témakört (tudósok és utazók, régészet, történelem, finnugor városok, kultúrtörténet, kutatástörténet) ölelnek fel.

1. Az első fejezet, a *Tudósok és utazók a finnugor és szamojéd népeknél* (11–69) tíz tanulmányt tartalmaz. Ezek betekintést adnak a finnugor és szamojéd népek különböző írásos feljegyzésekben való megjelenéséről, az izlandi sagáktól kezdve az arab útinaplókon át angol, holland és orosz kutatók és utazók feljegyzéseiig. A következőkben röviden áttekintem a tanulmányokban bemutatott utazókat, említéseket.

A vikingek a 8. század közepén indultak a finnugorok által lakott területek felé, majd a 9–12. században már élénk kereskedelmet folytattak a Baltikumtól a Dnyeperen hajózva a Fekete-tengerig, valamint a Volgán a Kaszpi-tengerig. Sagáikban számos finnugor vonatkozású helynevet találhatunk.

A 9. századtól jöttek létre a délről érkező, elsősorban prémekkel üzletelő muszlim kereskedők útvonalai is. A finnugor őslakókat vagy a volgai vízi úton, vagy a Volgától keletre vezető szárazföldi úton érték el, a kereskedelem a volgai bolgárok közvetítésével zajlott. A kor muszlim földrajzi irodalmában említést tettek többek között a vepszékről és az erza-mordvinokról is (víszu és al-artánija néven).

Az angolok a 16. század közepén kezdték el expedíciókat indítani Oroszország felé. Hugh Willoughby és Richard Chancellor az elsők között kezdték el felderíteni a Jeges-tengeren és az Ob torkolatáig vezető északi útvonalat. 1556-ban Stephen Burrough kapitány is csatlakozott a felderítőkhöz (korábban Chancellor fedélzetmestere volt), utazásaiból pedig egyrészt szamojéd

szertartások leírásai, másrészt egy 95 szót tartalmazó lapp szójegyzék maradt ránk.

A 16. század második felétől kiépült a kereskedelmi kapcsolat az oroszokkal, így az angol kereskedők, diplomaták és utazók feljegyzéseiben is megjelennek finnugor vonatkozások. Elsőként Anthony Jenkinson utazó-felfedező említi beszámolóiban a mordvinokat, az erdőkben és pusztaságokban lakó pogányokat. Giles Fletcher diplomata néhány évvel később már bőségebb információkkal szolgál nem csupán a mordvinokról és a cseremiszekekről (akiket a tatárok közé sorol), hanem a zürjénekekről és a szamojédekekről is.

A 17. századból maradt ránk Evert Isbrand Ides holland származású kereskedő beszámolója a zürjénekekről és obi-ugor népekekről. Az is feltételezhető, hogy felismerte a zürjén és a liv nyelv hasonlóságát. A 17–18. század fordulóján a szintén holland Cornelis de Bruijn festőművész készített tanulságos feljegyzéseket és rajzokat a szamojédekekkel (nyenyeckekkel) való találkozásáról.

A 18. században az oroszok több expedíciót is szerveztek abból a célból, hogy megismerjék a frissen meghódított tájakat és népeket. A második szibériai expedíció tagja volt Gerhard Friedrich Müller is, műve bepillantást ad a cseremiszeke, votjákok és csuvasok mindennapi életébe és hitvilágába (valamint egy sámánnal való összetűzésébe). Még a 19. század során is számos felfedező indult Szibériába, közéjük tartozott Alexander Theodor von Middendorff és Alexander Gustav von Schrenk is. Middendorff viszontagságos expedíciója során osztjákokkal és szamojédekekkel is találkozott, természettudósként elsősorban antropológiai feljegyzéseket készített róluk. Schrenk ugyanakkor – habár szintén természettudós volt – szójegyzéket állított össze, továbbá meséket és népdalokat gyűjtött.

A 20. század elején (példaképe, Körösi Csoma Sándor mintájára) Baráthosi-Balogh Benedek székely világutazó őstörténeti expedícióra indult. Utazását Japánból kezdte, keletről nyugat felé haladva próbált az ősmagyarok nyomára bukkanni. Munkáiban mind finnországi útjairól, mind a finnek életmódjáról, szokásairól, történelméről is olvashatunk, ezenkívül ír az észtek által lakott területek földrajzáról, gazdaságáról és a finn–észti nyelvrokonságról is. Mindemellett említést tesz a votjákokekről, cseremiszekekről, zürjénekekről, szamojédekekről is.

2. A második fejezet az *Egy kis régészet* címet kapta, hat tanulmányt tartalmaz a finnugor régészeti kultúrákról (73–123). Elsőként a gyjakovói kultúráról esik szó, amely a Volga-Oka köz nyugati-délnyugati vidékére terjedt ki. A legkorábbi leletek az i. e. 1. évezred elejéről származnak. A területen élő népesség a leletek alapján már ismerte a vasat, bár elsősorban csontokat

használtak eszközkészítésre. A kultúra sajátossága, hogy a kerámiákat textilbenyomat díszítette, valamint agyagból égetett díszes tárgyakat, szövőszék-, vagy hálonehezékeket is használtak. A kultúra népességéről keveset tudunk, feltehetőleg a merják vagy a vepszék elődei lehettek.

A második tanulmány a László Gyula által vizsgált Kunda–sigiri kultúráról szól. Klima László megcáfolja ezen közös kultúra létét. A kundai kultúra nevét az első lelőhelyéről, az észtországi Kunda városáról kapta, a leletek az i. e. 7400–6000 közötti időből valók. A sigiri lelőhely ezzel szemben Oroszországban, a Csigiri-tó környékén, Jekatyerinburg közelében található, a leletek pedig a kundainál korábbiak, i. e. 8800–8700 közé datálhatók.

Ezután az imenykovói régészeti kultúráról tájékozódhat az olvasó, melynek képviselői a Volga és a Káma találkozásának vidékén éltek az i. sz. 3–8. században. A leletek alapján képet kaphatunk a mezőgazdaságukról, állattartásukról, fegyvereikről, épületeikről. Ugyanakkor az 1950-es évek óta találgatás tárgyát képezi, hogy milyen nyelvet beszéltek, továbbá kérdéses, hogy honnan származott és hová tűnt az itt élő népesség.

A negyedik tanulmány kiindulópontját a Nature természettudományi folyóiratban 2015-ben megjelent archeogenetikai kutatás képezi. Ebben a zsinegdiszes és a gödörsíros kultúrához tartozók genetikai állományát – és ezen keresztül az indoeurópai nyelvek elterjedését – vizsgálták. Habár a régészeti leletek a genetikai vizsgálatok és a szénizotópos kormeghatározás révén minden korábbinál pontosabb információkkal szolgálhatnak, az archeogenetikai adatok nem bizonyító eredetűek a nyelvtörténeti kutatásokban.

Ezt követően a szintasai régészeti kultúra bemutatása következik. Ennek népessége Nyugat-Szibériában élt a bronzkorban, ugyanakkor ezeket a leleteket sokáig az andronovói kultúrába sorolták. Az 1980-as években a szintastai lelőhely feltárása helyezte új megvilágításba az andronovói kultúra szerepét, továbbá más szenzációkkal is szolgált mind a fennmaradt leletek gazdagsága, mind a településszerkezet miatt. A szintastai emberek találták fel a harci szerkezet, erődített településeiken egy nagy közösségi tér körül koncentrikus körökben helyezkedtek el a házak.

A fejezet utolsó tanulmányának tárgya az Uszty-Poluj-i lelőhely. 1932-ben kezdték el építeni Szalehard városának repülőterét, ám az alapozáskor régészeti leletekre bukkantak. Elsőként Vaszilij Adrianov kezdte el feltárni a lelőhelyet. A kiváló kutató a sztálini terror áldozata lett. Később Valerij Csernyecov és felesége, Sztanyislava-Vanda Mosinszkaja folytatták az ásatásokat. 1993-tól Natalja Fjodorova vezette a feltárásokat, melynek során áldozati szertartásokra és kultikus tevékenységekre utaló nyomokat találtak.

3. A harmadik fejezet, a *Történelmi apróságok* (127–174) nyolc tanulmányt tartalmaz finnugor vonatkozású történelmi érdekességekről. Az első írás a Télapóról szól, az ő finnugor eredetét vizsgálja. A Télapó eredetileg nem a ma ismert, kedves és jóságos Miklós püspök figurájához kapcsolódó alak volt, hanem egy félelmetes, kormos képű rém, akinek megjelenése a téli napfordulóhoz kötődött. Lappföldi lakóhelyével csak a 20. században kapcsolódott össze, miután 1927-ben a finn rádió bejelentette, hogy a Télapó lakóhelye Korvatunturi, a finn posta pedig elkezdte megválaszolni az ide érkező leveleket.

A következő tanulmány a kalandozó magyarok és a hakkapeliták harcmodora közti hasonlóságokat, valamint harctéri eredményességük okait veszi számba. A hakkapeliták az 1500-as évek végén jelentek meg először az európai csatamezőkön, legjelentősebb ütközeteik azonban már a harmincéves háborúhoz köthetők; a magyarokhoz hasonlóan a könnyűlovas harcmodor volt rájuk jellemző.

A harmadik tanulmányban az izsevszki és votkinszki kommunistaellenes munkásfelkelésről tájékozódhat az olvasó. A bolsevik túlkapások miatt elégedetlenkedő munkásság 1918. augusztus 9-én foglalta el Izsevszket, ám november 8-án – nehéz küzdelmek árán – a bolsevikok visszafoglalták a várost. Ezt követően, a megtorlástól tartva, a munkások tömegesen menekültek a Káma túlsó partjára.

A következő cikkben a Livóniai Lovagrendet ismerhetjük meg. Ez a lovagrend a Kardtestvérek Rendjének a Német Lovagrendbe való 1236-os beolvasztásával jött létre. A lovagrend egészen az 1550-es évekig létezett, és habár a livóniai háborúban Livóniát nem sikerült megszereznie Rettegett Ivánnak, a lovagrend megszűnt.

Az ötödik tanulmány főszereplői szintén a lovagrendek: a cikk arra keresi a választ, hogyan építettek államot a lovagok a Baltikum területén, és az miképpen tudott hét évszázadon át fennmaradni. A lovagrendek 1241-ben rendezkedtek be a Baltikum területén, majd a svéd és orosz uralom átvészelése után végül az I., majd a II. világháború készítette távozásra a velük és utánuk itt letelepedett németeket.

Ezután az ugrai szembenállás furcsa történetét ismerhetjük meg: 1480 októberében az Ugra folyónál találkozott össze az orosz és a tatár sereg. 20 napig álltak egymással szemben valós összecsapás nélkül, míg végül az oroszok visszavonultak. Az éhező, vérhastól szenvedő tatár sereg nem vállalkozott az üldözésükre, hanem hazatértek, hogy megvédjék a fővárosukat a portyázó orosz–krími tatár csapatoktól.

A következő tanulmány Jermak Tyimofejevics kozák rablóvezéréről szól, aki megszerezte az oroszoknak Szibériát. A kozákok életének gazdasági alap-

ját a szabad rablás képezte, ezt kivédendő a környező államok elkezdtek igénybe venni fegyveres szolgálataikat (a 18. századra végérvényesen beolvadtak az orosz állam fegyveres erejébe). 1582-ben a kozákok az oroszok mellett harcoltak a Szibéria birtokbavételét célzó hadjáratban is. Jermak kozákjai és a később erősítésként érkező moszkvai csapatok a következő évek során megerősítették az oroszok hatalmát.

A fejezet utolsó tanulmánya Konstantin Päts észt államférfi munkásságát mutatja be. Päts 1934-ben, rendkívüli hadiállapot kihirdetésével lett Észtország teljes hatalommal felruházott vezetője: betiltott minden politikai tevékenységet, feloszlatta az országgyűlést, korlátozta a sajtó- és szólásszabadságot. Ugyanakkor az állami gazdaságirányítás fellendítette a gazdaságot, új iparágak honosodtak meg, emelkedett az export, fejlődött a mezőgazdaság. 1938-ban meghirdették a vezérelvű demokráciát, a politikai foglyok amnesztiát kaptak és új alkotmányt fogadtak el. A demokratikus rend teljes visszaállítását az 1939-es Molotov–Ribbentrop paktum hiúsította meg. A Szovjetunió bekebelezte Észtországot. Az ország megszállása után a szovjetek Pätset elhurcolták, börtönbe, majd pszichiátria intézetbe zárták, ott is hunyt el.

4. A *Finnugor tájak és városok* (177–207) című negyedik fejezet finnugor vonatkozású városokat és azok történetét mutatja be hat tanulmányban. Elsőként Koporje városáról olvashatunk, mely az egykori Inkeri (Ingermanland) területén található. Az évszázadok során előbb a német lovagok és a novgorodiak, majd a finnek, svédek és oroszok háborúskodása miatt a terület finnugor őslakosai, a vótok és izsórok fokozatosan eltűntek, azonban Koporje vára még ma is áll, népszerű turisztikai látványosság.

Ezután Novgorod történetét ismerheti meg az olvasó: az óorosz állam egyik hatalmi központjának létrejöttében a finnugor népeknek is jelentős szerepük volt. A város alapításában szerepet játszó csúdok feltehetően a mai észtek, inkerik és vótok, a veszek pedig a karélok és vepszék elődei lehettek. A 13. század közepéről származó egyik nyírfakéregre írt karjalai szöveg bizonyíték az egykor itt élt finnugor nyelvű népességre (ez a nyelvemlék a karjalait a második legrégebbi írásbeliséggel rendelkező finnugor nyelvű teszi).

Novgorod után a „legősibb orosz város” címért versengő másik települést, Ladogát mutatja be Klima László. Habár Novgorod ma is jelentős város, Ladoga helyén mindössze egy kis falu, Sztaraja Ladoga [Régi Ladoga] áll. A város állammá szervezésében keleti szlávok, vikingek és finnugorok működtek együtt, az ásatásokon viking és balti finn őslakók tárgyainak és ékszereinek is nyomára bukkantak.

A következő tanulmány Tobolszk városáról szól, mely egykor Szibéria fővárosa volt, a tatár kánok előtt pedig ugor népesség lakta a területet. Az előző fejezetben megismert Jermak kozákjainak köszönhetően az oroszok elkezdtek meghódítani Szibériát, ők építették fel Tobolszket is támaszpontként és kereskedelmi csomópontként a meghódított területeken. Az évszázadok során számos kutató járt itt ismereteket gyűjteni a finnugor és szamojéd népekről, köztük Philipp Johann von Strahlenberg, Daniel Gottlieb Messerschmidt, Reguly Antal és Mathias Aleksanteri Castrén, Zsirai Miklós pedig itt töltötte hadifogságának idejét.

Az ötödik tanulmány a Szalehard–Igarka vasútvonal építésének történetébe nyújt betekintést. A vonalat 1947-ben kezdték el építeni az elsősorban a Baltikum területéről az itteni munkatáborokba hurcolt (zömében) politikai foglyok. Sztálin halála után az építkezést leállították, arra hivatkozva, hogy az amnesztia miatt elfogyott a munkaerő. Ugyanakkor az ok nem csupán ez volt: a korabeli vasútépítési technika nem tette lehetővé a zord időjárási körülmények között az építkezést. A félkész szakaszokat lezárták, az épületeket elbontották, az elhagyatott vasút nyomai azonban napjainkban is látható.

A fejezet utolsó tanulmányának témája ugyancsak a vasút: a Szentpétervár–Helsinki vasútvonal történetét és az 1917-es bolsevik forradalomban betöltött szerepét ismerheti meg az olvasó. A vasútvonal 1867 és 1870 között épült meg, létrejött egyrészt gazdasági szempontból volt jelentős, másrészt lehetővé tette a Szentpétervár körüli nyaralótelepek kiépítését. 1917 áprilisában a nyugat-európai száműzetéséből visszatérő Lenin a vasútvonal szentpétervári végén, a Finnlandi pályaudvaron mondott beszédet, majd három hónappal később a Szentpétervár–Helsinki vasútvonal Ugyelnaja állomásán vonatra szállva menekült el Oroszországból, október 7-én pedig ugyanezen az úton tért vissza, hogy kirobbantsa a bolsevik forradalmat.

5. Az ötödik fejezet, a *Kultúrtörténeti érdekességek* (211–330) címet viselő rész 15 tanulmányt tartalmaz. Az első írásban a Picasso kalandjai című 1978-as svéd film finn vonatkozásairól és a *kalakukko* nevű finn halas cipőről olvashatunk, majd a következőben a Tímár György nevéhez kötődő Nemető Lexikon finnugor vonatkozású szócikkeit ismerhetjük meg.

A harmadik tanulmány a magyar gyártmányú, észti neveket viselő tengerjáró hajókról szól. A Duna-tengerjárókat az 1930-as években kezdték el gyártani Angyalföldön. Ezt a hajótípust a II. világháború után először jóvátételként ingyen gyártották a Szovjetunió részére, később viszont pénzbevételt hozó fontos exportcikké vált. 1956-ban alakult meg az észti tengerhajózási vállalat, ettől az évtől kezdve jelentek meg az észti neveket viselő hajók, az

1960-as években pedig már annyi Angyalföldön gyártott hajó került az észtekhez, hogy két hajószorozat is észti neveket kapott. Egészen az 1970-es évek első feléig készítettek észti neveket viselő hajókat. Ezeket a hajókat az 1980-as évek végén kezdték kivonni a forgalomból. Mára a legtöbbet szétbontották, néhány példányuk pedig elsüllyedt.

Ezután a lappok és szamojédek budapesti állatkerti bemutatásáról esik szó. Az első említések a Budapesten járt lappokról és szamojédokról 1873-ból valók, 1882-ben pedig részletes sajtóbeszámoló jelent meg az állatkertben mutogatott szamojédokról. 1888-ban lappok is érkeztek, akiket az Akadémia tudósai, köztük nyelvészek is meglátogattak. Az utolsó lapp csoportot 1913-ban hozták az állatkertbe.

A következő tanulmány a Graf Zeppelin léghajó világkörüli útját mutatja be. Az 1928-ban elkészült, LZ 127 jelű Graf Zeppelin 1929 augusztusában indult világkörüli útjára. 1930-ban elrepült Tallinn és Helsinki felett, egy évvel később pedig leszállt Budapesten. A léghajó északi-sarki felderítő útra is indult 1931-ben, ezen Ludwig Kohl-Larsen lappokat (is) kutató német etnográfus, valamint a magyar származású, később világhírű íróvá vált Arthur Koestler is részt vett.

Az ezt követő tanulmányban Tiko Vilka életével ismerkedhetünk meg. Vilka nyenyec családból származott, feltehetően 1886-ban született Novaja Zemlja szigetén. Alekszandr Boriszov festő látogatása után kezdett el érdeklődni a képzőművészet iránt, majd miután Vlagyimir Ruszanov geológus expedíciójában dolgozott, Arhangelszkben állították ki alkotásait. Moszkvai tanulmányútja után 1911-ben tért vissza Novaja Zemljára, ahol hamarosan hatalmas tisztelet övezte, a helyi tanács (önkormányzat) elnökeként étizedekig irányította a sziget életét. 1956-ban atomkísérleti telepet építettek Novaja Zemlján, az ott élőket pedig Arhangelszkbe telepítették. Tiko Vilka is itt hunyt el 1960-ban.

A hatodik tanulmány témája a Nagy Sándor makedón uralkodó tetteit megörökítő irodalmi alkotás és a finnugor eredetű mitológiai hagyományok esetleges kapcsolata. Az i. sz. 2–3. században legendák és hiteles életrajzok összefűzésével létrejött Sándor-regény említést tesz arról, hogy Nagy Sándor fal mögé záratta Góg és Magóg népét, az orosz őskronika pedig a szamojédokkal azonosította ezt a népet. Góg és Magóg népét a 10. századi muszlim útleírók egy északi néppel kapcsolták össze, ezek alapján pedig A. P. Kovalevszkij finnugor eredetet feltételezett a falba zárt emberek legendája mögé. Elmélete – habár elképzelhető – nem bizonyítható.

Ezután A 13. harcos című film ihletőjének, Ibn Fadlán arab diplomatának a filmből kimaradt, ám az eredeti úti beszámolójában szereplő finnugor vo-

natkozású szövegrészleteiről tájékozódhatunk. Ibn Fadlán 921-ben indult el Bagdadból a volgai bolgárokhoz. Útleírásában szerepelnek az ogúzok, besenyők, baskírok, kazárok, volgai bolgárok és vikingek is. Ibn Fadlánnál olvashatunk a wíszú népről (a vepsze népnév a wíszúból ered), valamint az egy-szarvú állatról is, amelynek legendája Kovalevszkij szerint finnugor eredetű.

A hetedik tanulmány a szibériai szánhúzó kutyákkal és a szánhúzás hagyományával foglalkozik. A nyenyec lajka feltehetően a szamojéd spiccek őse. A szalehardi lelőhelyről előkerült kutyahámok alapján a nyenyecék ősei 2000 évvel ezelőtt szánhúzásra is használták kutyáikat. Habár a réntenyésztő, halászó-vadászó uráli népek a régmúltban elsősorban vadászat és terelés céljából tartottak kutyákat, a muszlim utazók feljegyzései alapján azonban az Urál európai oldalán élt finnugor népek kutyaszánnal is közlekedtek.

Ezt a tanulmányt a Barszova Gorából származó szárnyasmedve-ábrázolás szimbolikájának elemzése követi. A kiterjesztett szárnyú, ragadozómadártestű, medvefejű állatot ábrázoló tárgy a permi állatstílushoz tartozik, mely szoros kapcsolatban áll az obi-ugor és szamojéd állatábrázolásokkal, továbbá párhuzamba állítható a nagyszentmiklósi kincs egyik korsójának ábrázolásával. Feltehetően egy duális világmagyarázó mítosz részlete, mely az őszi napfordulóhoz kapcsolódó hiedelmeket ábrázolja.

A következő írás két finnugor Szent Istvánt mutat be. Az egyik az augusztus 20-án ünnepelt államalapító első királyunk, a másik pedig Permi Szent István, a pravoszláv egyház egyik kiemelkedő, a zürjéneknek pedig a legfontosabb szentje. Permi Szent István 1340 körül született, a rosztovi szerzetesi iskolában tanult, hittérítő küldetésére készülve megalkotta a permi (zürijén) ábécét, valamint egyházi szövegeket fordított permi nyelvre. Küldetése sikerrel járt, megtérítette a Vicsegda és a Vim folyó mellett élő finnugor őslakókat.

A kilencedik tanulmányban az Arany Asszonyról, azaz a Zolotaja Babának nevezett obi-ugor bálványról olvashatunk. Neve először az orosz évkönyvekben olvasható, és bár a következő évszázadokból több említése is fellelhető, mivel híre elsősorban szájhagyomány útján terjedt, sem kinézete, sem pontos helye nem ismeretes. Története a filmipart is megihlette.

Ezt követően az obi-ugoroknál fellelhető, a perzsa Szászánida-dinasztia idejéből származó ezer-ezerötszáz éves tálakról és edényekről kaphatunk információkat, melyek lakóházak szentélyeiből vagy az udvaron álló hombárokból kerültek elő. Az edényábrázolásokon a hantik és a manysik felismerni vélték valamely istenüket vagy mitológiájuk epizódjait, így elkezdték használni a szertartásaikon; az ábrázolt jelenetek ugyanakkor újabb történeteket is inspiráltak. Azonban nem ezek az egyetlen idegen eredetű tárgyak az obi-ugoroknál: az évszázadok során volgai bolgár edények, közép-ázsiai ele-

fántszobrok, apró lovacsák és porcelán táncoslányfigurák is zökkenőmentesen épültek be a hitvilágukba.

A következő tanulmány a karácsonyfaállítás szokásának finnugor vonatkozásait vizsgálja. Ez a szokás Európában a 15–16. században jelent meg, a fenyőfa a Baltikumban vált elsőként karácsonyfává. A finnugorok a tajga őslakói, meghatározó számukra az erdők és a fák, így a tajga növényvilágát túlnyomó többségben alkotó fenyőfák is. Tárgyi és szellemi kultúrájuk elválaszthatatlan a fenyőfáktól.

A fejezet utolsó tanulmánya a magyar *ezüst* szó permi kapcsolatával foglalkozik. Az egykori másodlagos permi–magyar érintkezést régészeti és részben történeti adatok igazolják. Az *ezüst* (valamint a szó zürjén és votják megfelelőinek) eredeti jelentése ’ezüstedény’ lehetett, a korábban említett szászánida, illetve bizánci eredetű edények közös neve lehetett.

6. Az utolsó – az előzőknél jelentősen rövidebb – fejezet, mely az *Egy kis kutatástörténet* címet kapta (333–349), mindössze két tanulmányból áll. Az első Friedrich Theodor Köppen apjáról, a fiánál kevésbé ismert Peter Köppenről szól. Peter Köppen első műve a Jugriával foglalkozó írott forrásokat vizsgálta. Ő Magyarországon is járt, élénk érdeklődést mutatott a hazánkkal és a magyar történelemmel kapcsolatos információk iránt. Oroszországba visszatérve írt az orosz népszámlálások történetéről, ez a finnugor népek lélekszámát is tartalmazta. Fia, Friedrich Theodor Köppen a nyelvészeti paleontológia segítségével kereste a finnugor őshazát, valamint egyes finnugor és indoeurópai szavak lehetséges közös eredetét vizsgálta.

A fejezet második – és egyben a kötet utolsó – tanulmányában egy kutatástörténeti félreértést ismertet a szerző. Egy 15. századi veronai szerzetesre hivatkozva Zsirai Miklós (és az ő nyomán Hajdú Péter és Domokos Péter is) azt állította, hogy a Don felső folyásánál obi-ugorok éltek. Ugyanakkor a szerzetes nem nevezi meg az ott élő népet. Zsirait valószínűleg a helymeghatározás, valamint Mathias de Miechów 1517-ben írt műve vezethette félre (ebben Miechów az orosz krónikák nyomán a jugorokat a magyarokkal azonosítja).

A kötetet a felhasznált képek jegyzéke zárja.

Ezen ismertetésből is kitűnik, hogy mennyire sokszínű és információgazdag műről van szó. Könnyed nyelvezete, részletes magyarázatai és izgalmas témái miatt hasznos, élvezetes és tanulságos olvasmány lehet nem csupán a finnugrisztika iránt elkötelezetten érdeklődők, hanem a laikus olvasók számára is.

PUKÁNSZKY ALEXANDRA

In honorem

A Debreceni Egyetemet 1914-ben alapították, ekkor jött létre az egységes Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék is, melynek keretében megindult a finnugor nyelvek oktatása és kutatása. A két tanszék 1952-ben vált ketté, ekkor jött létre Papp István (1901–1972) vezetésével a Magyar Nyelvtudományi Tanszék és Kálmán Béla (1913–1997) irányításával a Finnugor Nyelvtudományi Tanszék. A finnugrisztika képzésben mérőföldkőnek számított, hogy 1963-ban elindulhatott – harmadik vagy C-szakként – a finnugor szak. Ennek felvételét csak a legkiválóbb hallgatóknak engedélyezték, eleinte kétévenként vettek föl három-három hallgatót, később pedig évente egy-két új hallgatót.

Az induláskor, 1963-ban felvett három hallgató Keresztes László, Kiss Antal és A. Molnár Ferenc volt. Közülük ketten 2021-ben töltötték be 80. életévüket (A. Molnár Ferenc 2022-ben fog ünnepelni).

Keresztes László 80 éves

Keresztes László 1941. november 11-én született Kisvárdán, ahol általános és középiskolai tanulmányait is folytatta, majd 1959-ben felvételt nyert az akkor még Kossuth Lajosról elnevezett debreceni egyetem magyar–latin szakára. A szakválasztás nem volt véletlen, hiszen tudós, tankönyvíró édesapja gimnáziumi latintanárként már fiatalkorában beleplántálta a nyelvek, a nyelvészet szeretetét. Ő volt az első debreceni egyetemi hallgató, aki egy tanévre eljutott Finnországba, az itt megszerzett finntudás kitűnő alapnak bizonyult egész pályafutásán. A helsinki egyetem nagy nyelvészei (mindenekelőtt Erkki Itkonen és Aulis J. Joki) előadásai pedig végérvényesen a finnugor stúdiumok felé terelték.

Keresztes László a magyar nyelv és irodalom szakos diploma megszerzése után, 1964-ben lett a finnugor tanszék gyakornoka, majd egy év múlva tanársegéde (Kálmán Béla és Andrásyné Kövesi Magda mellett ő lett a tanszék harmadik állandó munkatársa). 1972-től adjunktus, 1986-tól docens, 1999-től professzor a debreceni egyetemen. 2005-ben vonult nyugdíjba, 2013-ban professzor emeritusi címet kapott. Közben 1969 és 1975 között Helsinkiben, majd 1981 és 1984 között Jyväskyläben magyar lektorként dolgozott.

1994-ben nemzetközi pályázat nyerteseként kinevezték az Oslói Egyetem finnugor professzorává, onnan véglegesen 2000-ben tért haza.

A debreceni finnugor tanszék vezetésére először 1988-ban kapott megbírást, és 1994-ig, Oslóba távozásáig vezette a tanszéket. Az ő működése idején lett ún. B szak a finnugor, sőt 1990-ben – nem utolsósorban a kitűnően megszervezett VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus „hozádékaként” – a finn B-szakot is sikerült elindítania. 1992-ben – az 1971 óta meglévő finn lektori állás mellé – észt lektort is sikerült Debrecenbe hoznia. Másodjára 1998-ban nevezték ki tanszékvezetőnek, s egészen 2005-ös nyugdíjba vonulásáig töltötte be ezt a tisztséget. Vezetőként már nem neki kellett elindítania a kis szakokra rendkívül kedvezőtlen új képzést, a „bolognai rendszert”. 2002 és 2009 között a Debreceni Egyetem Nyelvészeti Doktori Iskolája finnugor nyelvészeti alprogramjának volt a vezetője. Az új rendszerben három hallgatója szerzett PhD-címet.

Egy kis tanszék munkatársaként Keresztes László nagyon sokféle tárgyat tanított. Generációk hallgatták összehasonlító finnugor hang- és alaktani előadásait, az egyes finnugor nyelvek nyelvtörténeti stúdiumait, finn, vogul, mordvin és lapp nyelvóráit. Több mint fél évszázados kutatói pályafutása során kétszáznál is több szakcikket és 21 könyvet írt. Kutatómunkája alapvetően öt nagyobb területre koncentrálódik: mordvin nyelvészet, vogul nyelvészet, lapp nyelvészet és irodalom, finn mint idegen nyelv, magyar mint idegen nyelv.

Kezdetben a vogul nyelvvel foglalkozott. A hatvanas években részt vett Munkácsi vogul szótára cédulázási munkálataiban (a szótárt 1986-ban jelentette meg Kálmán Béla). Bölcsészdoktori disszertációját 1964-ben védte meg: ennek témája: *A beszélést és gondolkodást jelentő szavak az obi-ugor nyelvekben*. Ennek rövidített változata a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg 1967-ben. Több tanulmányt írt a vogul jukondai dialektusának hangrendszeréről. Ő készítette az Abondolo-féle kézikönyv vogul fejezetét.

Máig alapvető munkája a kitűnő műfordítóval, Bede Annával közösen készített könyve, az *Aranylile mondja tavasszal* (1983). A lapp költészet antológiájában számos olyan kortárs költő is helyet kapott, akiknek a verseit magyarul először ebben a munkában lehetett olvasni.

Keresztes László tudományos munkásságának központi helyét a mordvin nyelvészet foglalja el, ő a mordvin nyelv, a mordvin nyelvtörténet egyik legjelentősebb kutatója. E szakterületen hat monográfiát írt. A mordvin hangtörténet megkerülhetetlen alapműve a *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus I–II*. (Szeged, 1986, 1987). A második rész egy 557 szócikket tartalmazó etimológiai szótár. *Development of Mordvin Definite Conjugation*

című munkája (Helsinki, 1999) a mordvin nyelv egyik igen fontos jelenségének, a tárgyas igeragozásnak a máig legalaposabb leírása. Finnugor szakos hallgatók mordvin stúdiumainak egyik legfőbb kézikönyve a *Chrestomathia Morduinica* (Budapest, 1990). Nyugalomba vonulása után szerkesztette egybe mordvinisztikai kutatómunkájának eredményeit *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe* címmel (Debrecen, 2011), s ennek kiadta orosz nyelvű változatát is (*Основы мордовского языкознания*, Debrecen, 2017).

Mindezek mellett több mint félszáz mordvin nyelvészeti cikk szerzője. A fentebbi témákon kívül foglalkozott a mordvin névszóragozással és birtokos személyragozással, a nyelvjárások osztályozásával, az irodalmi nyelv(ek) kérdésével, a mordvin nyelvújítással, a bibliafordításokkal (a finnugor nyelvek bibliafordítási kérdéseiből plenáris előadást tartott a piliscsabai finnugor kongresszuson).

Keresztes László finn szerzőtársaival, Outi Karanko-Pappal és Irmeli Kniivilävel jegyzi a Tankönyvkiadó Tanuljunk nyelveket! sorozatának finn anyagát. A *Finn nyelvkönyv* első része három kiadást ért meg (1985, 1987, 1995), a második, haladóknak szóló rész 1990-ben jelent meg. Ezek előzménye – Karanko-Pappal és Maria Vilkunával – egy öt kiadást megért egyetemi jegyzet volt, amely minden debreceni magyar szakos hallgató kötelező olvasmánya volt, s meglett emberek még több évtized távlatából is hibátlanul tudják idézni az első lecke kezdő párbeszédét (Kuka tuo poika on? Hän on Matti Koski, suomalainen opiskelija) – nem csekély meglepetést okozva baráti társaságok gyanútlan tagjainak.

Mint korábban említettük, Keresztes László két ízben (1969–1975, 1981–1984) magyar lektorként dolgozott Finnországban. Itt a finn szakos egyetemi hallgatóknak magyar nyelvet, nyelvészetet, irodalmat, kultúrtörténetet tanított. Hamar észrevette, hogy nagy szükség lenne egy finn nyelvű magyar grammatikára, s 1974-ben el is készítette e hiánypótló művet (*Unkarin kieli*), amely Helsinkiben jelent meg. A Debreceni Nyári Egyetem az 1990-es években élte egyik fénykorát, a rendszerváltás után nagyon sok országból érkeztek hazánkba a magyartanulók. A Nyári Egyetem által indított Hungarolingua magyarnyelv-oktató tananyagsorozat nyelvtankönyveinek megírására Keresztes László kapott felkérést. 1992-ben jelent meg *Gyakorlati magyar nyelvtan*-a (ez még két kiadást ért meg, 1995, 2002). Abban az évtizedben a grammatikakönyv napvilágot látott angolul (1992, 1995, 1999), németül (1992, 1999), olaszul (1997), észtül (1997), franciául (1998), majd 2006-ban kuriózumként – japánul is.

Finnországba évekig, évtizedekig szinte hazajárt. Magam is sokszor láttam, milyen örömmel, milyen szeretettel fogadták egykori kollégái, barátai, a

finn–magyar társaság tagjai. Tevékeny szerepet vállalt a jyvaskyläi egyetem hungarológiai képzésének felépítésében (magántanári címet is szerzett Debrecen testvérvárosában), oszlopos tagja az Európa több országából „verbuvált” hungarológiai közösségnek.

Még egy munkájáról kell megemlékeznünk, ami jól rávilágít hatékonyságára. Amikor Oslóba került professzornak, meglepődve látta, hogy nincs használható magyar–norvég szótár. Mi sem volt természetesebb, minthogy írt egyet, Ove Lunddal együtt (*Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. Norvég–magyar–norvég zsebszótár*. Oslo 2002, 2005)!

Keresztes László több folyóirat szerkesztőbizottsági tagja vagy tagja volt: Nyelvtudományi Közlemények (Budapest), Linguistica Uralica (Tallinn), Finnisch-ugrische Forschungen (Helsinki), Hungarologische Beiträge (Jyväskylä). A Folia Uralica Debreceniensia alapító főszerkesztője és a mai napig aktív szerkesztője, ill. a beérkezett írások lektora.

Számos tudományos testület tagja, korábban aktív résztvevőként, ma javarészt tiszteleti tagként. A legfőbbek: az ICFUC (International Committee of Fenno-Ugric Congresses) nemzetközi bizottságának tagja; az ICFUC magyar nemzeti bizottságának elnöke (2004–2010); a Magyar Uralisztika Bizottság tagja; a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság Választmányának tagja; a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának tagja, a Reguláris Társaság tagja. A Finnugor Társaság, a Finn Irodalmi Társaság és a Kalevala Társaság (mind Helsinki) és a Mordvin Nyelvtudományi Társaság (Vajgel) tiszteleti tagja. Az 1990-ben Debrecenben rendezett VII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus főtitkára volt.

Keresztes László több évtizedes munkásságát mind a magyar, mind a finn állam elismerte. 1995-ben a finn nyelv és kultúra érdekében végzett tevékenységéért megkapta a Fehér Rózsa-rendet. Itthon 2013-ban tüntették ki a Magyar Érdemrend Tisztikeresztjével.

1998-ban az Uppsalai Egyetem díszdoktorai közé fogadta.

E rövid köszöntő szerzőpárosának idősebbik tagja 1985 óta ismeri az ünnepeket. Sokszor kérdezik tőlem, hogyan, miért lettem finnugrista. Ebben elvülhetetlen szerepe volt Keresztes Lászlónak: magyar szakos előadásainak kristálytiszta logikája, finn nyelvóráinak hangulata egyértelművé tette számomra, hogy a finnugrisztika felé kell fordulnom. Mellette lettem tanársegéd, a segítségével, mentorálásával jártam végig a számlátrát, hogy aztán én váltsam őt a tanszék élén. Több mint három évtizedes baráti és munkakapcsolatunk töretlen. Habár Keresztes professzor úr nyugdíjas, hetente többször (még a pandémia idején is legalább heti egyszer) bejár az egyetemre, részt

vesz a tanszék tudományos és szabadidős életében, hivatalos és kevésbé hivatalos rendezvényein, hal- és csülökvacsorákon. Nélküle elképzelhetetlenek a síkfőkúti szemináriumok.

És semmiképpen ne feledkezzünk meg a feleségéről, Várhelyi Ilonáról (Babáról), aki sok évtizede ott van mellette, aki mindig is segítette és segíti őt.

E köszöntő fiatalabbik szerzője már a nyugdíjazás előtti években ismerte meg Tanár Urat, így az utolsó volt azok sorában, akiknek finnugrisztikai tanulmányait oktatóként, majd tudományos munkásságát a doktori iskola vezetőjeként, végül pedig kollegaként egyengette, és – közvetve – egyengeti a mai napig.

Tanár Úr! Így, csupa nagybetűvel! Ha végignézzük munkásságát s az itt bemutatott igen impozáns publikációsjegyzékét, úgy érzem, nem szorulna magyarázatra e nagybetűs írásmód, én mégis pár szóval részletezném azt. Amikor e nagybetűket használom, egyrészt fejet hajtok a fenti tudományos pálya és az elért eredményei előtt. Másrészt tiszteletem jele is az előtt a hatalmas tudás előtt, amelyet hallgatójaként, már az első néhány óra után megtapasztaltam (ld. Finnugor alaktan, péntek 8.00-tól), s amelyre mai napig újra és újra rácsodálkozom. Nemcsak a finnugrisztika területéhez szűkebben kapcsolódó (nyelvészeti) témákkal, de általános irodalmi, művészeti, történelmi stb. témakörökkel sem lehet zavarba hozni! Nem véletlen tehát, hogy a síkfőkúti szemináriumokon a Legyen Ön is milliomos játék során csakis a 40 milliós kérdéseket olvastuk fel neki. Igencsak megdöbbenő volt, hogy sokszor még csak nem is kellett gondolkodnia a válaszokon! Csodálattal figyelem még most is precizitását, tökéletességre való törekvését. Munkamorálját a fiatal, kezdő tudósok is megirigyelhetnék! Sasszemmel szűrja ki a helyesírási hibákat, elütéseket a cikkekben, és talán nincs is olyan téma, amelyhez ne tudna építő jellegű megjegyzéseket tenni. Külön jóérzéssel tölt el, hogy szakmai előrehaladásom mellett személyes életem eseményeit is számon tartja, s remélem, hogy fogja is nagyon sokáig!

Kedves Laci! Kedves Tanár Úr! Sokféle betegségből felépülve jó erőben, szellemi képességeid teljében érted meg a 80. életévedet. Kívánjuk, hogy szakmai érdeklődésed a jövőben is maradjon töretlen, és még sok-sok évig utazhassatok Baba asszonnyal szerte a világon, és még sok-sok tanszéki rendezvényt érzünk meg együtt!

MATICSÁK SÁNDOR – KELEMEN IVETT

Keresztes László
tudományos és publicisztikai munkássága 2001–2020

Keresztes László 1964 és 2000 közötti publikációinak jegyzékét ld. Folia Uralica Debreceniensia 8: 9–22.

2001

- **Grammaire pratique du hongrois.** (Réédition.) Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 178 l.
- On the suffix-free forms and the most problematic suffixes in the Mordvin definite conjugation. CUFU–9/V: 75–82.
- Comments on the plenary presentation "Reconstructing Pre-Proto-Uralic typology spanning the millennia of linguistic evolution" by Juha Janhunen. CUFU–9/VI: 448–451.
- Questions of the person and number in Mordvin definite conjugation. In: Pusztay, János (Hrsg.), Zur (morpho-) syntax der uralischen Sprachen. Specimina Sibirica 16. Szombathely. 17–26.
- Laza morfológiai szerkezetek a mordvinban. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 93–97.
- Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban. Mikola-émlékkönyv. Néprajz és Nyelvtudomány 41/1: 129–132.
- Nyelvújítási törekvések az új mordvin bibliafordításokban. Finnugor Világ 6/4: 11–14.
- Wo sind die ungarische Verwandten geblieben? Paul Fogelberg (Hrsg.), Pohjan poluilla. (Ismertetés.) Finnisch-Ugrische Forschungen 56: 448–456.
- Kálmán Béla. Magyar Katolikus Lexikon VI. Szent István Társulat, Budapest. 61.

2002

- **Gyakorlati magyar nyelvtan.** 3., javított kiadás. Debreceni Nyári Egyetem. 136 l.
- **Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. Norvég–magyar–norvég zsebszótár.** Norsk Ungarsk Forening, Oslo. 672 l. [– Ove Lund]
- Norvég nyelvtani vázlat. In: Keresztes László – Ove Lund, Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. Norvég–magyar–norvég zsebszótár. Oslo. 644–651.
- Kortfattet ungarsk grammatikk. In: Keresztes László – Ove Lund, Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. Norvég–magyar–norvég zsebszótár. Oslo. 656–672.

- Efforts aiming at language reform in the new Mordvin Bible translations. In: Blokland, Rogier – Hasselblatt, Cornelius (eds), *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts. Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22-24, 2001*. *Studia Fenno-Ugrica Groningana* 2. Maastricht. 192–196.
- The Research and Development of Hungarian as a Foreign or Second Language. In: *A magyar nyelv idegenben. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä 2001. augusztus 6–10.) Debrecen – Jyväskylä 2002*. 121–126.
- A finn igetövek összefüggései alapalakjukkal. In: Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária (szerk.), *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére. A Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke*, Miskolc. 96–100.
- Finnugor kontrasztív nyelvészeti elemzések. *FUD* 9: 81–89.
- Előszó. In: *A magyar nyelv idegenben. Előadások a jyväskylai V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen – Jyväskylä. 3–4.
- Bevezető gondolatok. In: *A magyar nyelv idegenben. Előadások a jyväskylai V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*. Debrecen – Jyväskylä. 7–8.
- A debreceni finnugrisztikai kutatások története és eredményei. *A Finnugor Nyelvtudományi Tanszék 50 éve (1952–2002)*. *FUD* 9: 3–44.
- 50 éves a debreceni finnugor tanszék. *Finnugor Világ* 7/4: 49–51.
- Rédei Károly 70 éves. *Magyar Nyelv* 98: 396–398.
- In memoriam Schmidt Éva (1948–2002). *FUD* 9: 209–210.
- In memoriam M. P. Balangyina-Vahruseva (1918–2000). *FUD* 9: 211–212.
- In memoriam Nils-Aslak Valkeapää (1943–2001). *FUD* 9: 213–215.
- Kresznerics Ferenc. *Magyar Katolikus Lexikon* VII. Szent István Társulat, Bp. 469.
- Új zsebszótár. *MBK Híradó* 11/2: 3. Oslo.
- Tanszéki beszámoló a 2000–2001. és a 2001–2002. tanévről. *FUD* 9: 217–220.
- *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen – Jyväskylä 2002. Előadások a jyväskylai V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä 2001. augusztus 6–10.) Debrecen – Jyväskylä. Szerk. Keresztes László – Maticsák Sándor.

2003

- A finn névszótövek összefüggése alapalakjukkal. In: Molnár Zoltán – Zaicz Gábor (szerk.), *Permistica et Uralica. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Fenno-Ugrica Pázmániensia* I. Piliscsaba. 105–115.

- A mordvin névszó predikatív ragozása: ősi vonás vagy külön nyelvi fejlemény? In: Bakró-Nagy Marianne – Rédei Károly (szerk.), Ünnepi kötet Honti László tiszteletére. Budapest. 234–242.
- A magyar nyelv eredetkérdései (eredmények és kihívások a finnugrisztikában). FUD 10: 107–126.
- The History and Research Findings of Finno-Ugric Studies in Debrecen. The fifty years of the Finno-Ugric Department (1952–2002). FUD 10: 3–32.
- Csúcs Sándor 60 éves. In: Molnár Zoltán – Zaicz Gábor (szerk.), *Permistica et Uralica*. Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Fenno-Ugrica Pázmániensia I. Piliscsaba. 9–13.
- Andrásyné Kövesi Magda. Pedagógusok arcképcsarnoka. Karácsony Sándor Neveléstörténeti Egyesület, Debrecen. 19–21.
- Eugen Helinski – Anna Widmer (eds): *Wűša wűša – Sei gegrüßt! Beiträge zur Finnougristik zu Ehren von Gert Sauer dargebracht zu seinem siebzigsten Geburtstag*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 57. (Ismertetés.) *Acta Linguistica Hungarica* 50: 245–247.
- Finn őstörténeti kérdések. Riho Grünthal (toim.): Ennen, muinoin. Miten menneisyyttämme tutkitaan. (Ismertetés.) FUD 10: 223–228.
- A svédországi finn és lapp helynevekről. Ulla Svedell: *Finska ock samiska ortnamn i Sverige*. (Ismertetés.) FUD 10: 245–247.
- Finnugor konferencia Hamburgban. Finnugor Világ 8/3: 48–49.
- Tanszéki beszámoló a 2002–2003. tanévről. FUD 10: 263–265.

2004

- Lapp (számi) etimológiai szótár céljai és szerkesztési szempontjai. In: In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.), *Permieks, finnek, magyarok*. Írások Szíj Enikő 60. születésnapjára. *Urálistikai Tanulmányok* 14. ELTE Finnugor Tanszék, Budapest. 118–124. [– Lars-Gunnar Larsson]
- Nyelvújítási törekvések és módszerek a Márk evangélium új vogul fordításában. FUD 11: 73–86.
- Hartmut Katz: *Studien zu den älteren indoiranischen Lehnwörtern in den uralischen Sprachen*. (Ismertetés.) FUD 11: 155–157.
- In memoriam A. P. Feoktyiszto (1928–2004). FUD 11: 171–172.
- Tanszéki beszámoló a 2003–2004. tanévről. FUD 11: 179–180.

2005

- **Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. Norvég–magyar–norvég zsebszótár.** 2. kiadás. Norsk Ungarsk Forening, Oslo. 672 l. [– Ove Lund]

- Norvég nyelvtani vázlat. In: Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. 2. opplag. Norvég–magyar–norvég zsebszótár. 2. kiadás. Oslo. 644–651.
- Kortfattet ungarsk grammatikk. In: Norsk–ungarsk–norsk lommeordbok. 2. opplag. Norvég–magyar–norvég zsebszótár. 2. kiadás. Oslo. 656–672.
- Finno-Ugric cross-language analyses: Hungarian compared with Mordvin. In: Fernandez-Vest, Jocelyne (red.), *Les langues ouraliennes aujourd’ hui – The Uralic languages today*. Paris, Editions Honoré Champion. 369–379.
- Neological Aspirations in a Few Recent Finno-Ugric Bible Translations. FUD 12: 47–58.
- Auli Hakulinen et al.: Iso suomen kielioppi. (Ismertetés.) FUD 12: 143.
- Ilse Lehist et al.: Erzya prosody. (Ismertetés.) FUD 12: 161–162.
- Dennis Estill: Diachronic change in Erzya word stress. (Ismertetés.) FUD 12: 163–167.
- Efforts Aiming at Language Reform in Finno-Ugric Languages in the New Bible Translations. (Abstract.) *Summaria acroasium in sectionibus Linguistica*. CIFU-10/2: 202–203. Joškar-Ola.

2006

- **Jitsujo hangariigo bunpo.** Debreceni Nyári Egyetem, Debrecen. 188 l.
- A magyar nyelv eredete. FUD 13: 139–148. [– Csúcs Sándor]
- A magyar nyelv eredete. *Távlatok* 74/4: 208–217. [– Csúcs Sándor]
- Minna Jaakola: Suomen genetiivi. (Ismertetés.) FUD 13: 207–209.
- H. Varga Márta: A magyar fosztó- és tagadóképző. (Ismertetés.) FUD 13: 246–248.
- „A magyar nyelv eredete” című szimpózium vitaindítója. (Abstract) VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Az előadások összefoglalói. Debrecen 2006. 154–156. [– Csúcs Sándor]
- Riedl Szende. *Magyar Katolikus Lexikon* XI. Szent István Társulat, Bp. 617–618.
- VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. FUD 13: 251–253. [– Maticsák Sándor]
- VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus. Debrecen, 2006. augusztus 22–26. *Finnugor Világ* 9/4: 27–30.

2007

- A magyar nyelv eredete. In: Maticsák Sándor et al. (szerk.), *Nemzet, nyelv, identitás II. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest*. 151–160. [– Csúcs Sándor]
- Az északi népek, nyelvek és országok megnevezései a lappban. FUD 14: 45–60.

- Viljo Tervonen 90 éves. FUD 14: 195–197.
- Rédei Károly 75 éves. FUD 14: 197–199.
- Lars-Gunnar Larsson 60 éves. FUD 14: 199–201.
- Pekka Sammallahti 60 éves. FUD 14: 201–204.

2008

- Neological aspirations in a few recent Finno-Ugric Bible translations. CIFU–10/4: 65–71. Joškar-Ola.
- A lapp mutatónévmás-rendszer egy szegmense kognitív szempontból. In: Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László (szerk.), Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Urálistikai Tanulmányok 19. ELTE, Budapest. 303–307. (<http://mnyfi.elte.hu/finnugor>, megjelent CD-n).
- A vepsze irodalmi nyelv az evangéliumfordítások tükrében. FUD 15: 49–64.
- Jyväskylä – régi álmokból mai valóság. Debreceni Disputa 2008/9: 28–30.
- Tapani Lehtinen: Kielen vuosituhannet. (Ismertetés.) FUD 15: 185–187.
- Sirkka Paikkala (päätoim.), Suomalainen paikannimikirja (Ismertetés.) FUD 15: 188–201.
- Arja Hamari: The negation of stative relation clauses in the Mordvin languages. (Ismertetés.) FUD 15: 212–216.
- In memoriam Rédei Károly (1932–2008). FUD 15: 237–238.

2009

- A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az új bibliafordítások tükrében. FUD 16: 57–89.
- Bővülő nyelvcsaládom – utam a nyelvi gazdagsághoz. In: Kontra Miklós – Bakró-Nagy Marianne (szerk.), A nyelvészetről – egyes szám, első személyben II. Szegedi Tudományegyetem BTK, Szeged. 91–98.
- A szó elszáll – az Írás megmarad. In: Megtört kenyér. Ünnepi könyv Bosák Nándor püspök 70. születésnapjára. A Debrecen–Nyíregyházi Egyházmegye kiadványa, Debrecen. 68–71.
- Tveite, Tor: The case of the object in Livonian. A corpus based study. (Ismertetés.) FUD 16: 176–179.
- Jomppanen, Marjatta: Pohjoissaamen ja suomen perusinfinitiivi vertailussa *leat* ja *olla* -verbien yhteydessä. (Ismertetés.) FUD 16: 181–185.
- Wiik, Kalevi: Az európai népek eredete. (Ismertetés.) FUD 16: 212–217.
- Marcantonio, Angela: Az uráli nyelvcsalád. Tények, mítoszok és statisztika. (Ismertetés.) FUD 16: 217–229.
- Kalevi Wiik: Az európai népek eredete. (Ismertetés.) Finnugor Világ 14/2: 36–39.

- Rokon népek napja, finnugor konferencia Tartuban. Finnugor Világ 14/4: 28–29.

2010

- The questions of Finno-Ugric literary languages in the light of the latest Bible translations. In: Csúcs, Sándor et al. (red.), Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. Piliscsaba. Pars I. Oriationes plenariae. CIFU–11/I: 127–168.
- Вопросы литературных языков финно-угорских народов в плане новейших переводов Библии. In: Csúcs, Sándor et al. (red.), Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum. Piliscsaba. Pars I. Oriationes plenariae. CIFU–11/I: 169–192.
- Ein Aspekt des Systems der Demonstrativpronomina im Saamischen (Lappischen). Gedenkschrift für Eugen A. Helimski. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 32/33: 291–296.
- Tendenzen der Entwicklung des literarischen Wortschatzes in den finno-ugrischen Sprachen. Sanoista kirjakieliin. Juhlakirja Kaisa Häkkiselle 17. marraskuuta 2010. MSFOu 259. Helsinki. 301–312.
- Образование объектного спряжения в мордовских языках. (Újraközlés.) In: Zaicz, Gábor (ed.), Uralistics from Hungary – Уралистика из Венгрии. CIFU–11/CD. Piliscsaba. 88–97.
- A magyar nyelv eredete. In: Honti László (főszerk.), A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 277–292. – Második, bővített kiadás. Budapest. 303–318.
- Adalék az uráli fosztóképző eredetéhez. In: Hári Gy. (szerk.), „Végetlen a tér, mely munkára hív”. Köszöntő kötet Révay Valéria 60. születésnapjára. A Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai II. Veszprém. 116–120.
- A finnugor népek irodalmi nyelvének kérdései az újabb bibliafordítások tükrében. Finnugor Világ 15/3: 29–38.
- Jomppanen, Marjatta: Pohjoissaamen ja suomen perusinfinitiivi vertailussa *leat* ja *olla* verbien yhteydessä. (Ismertetés.) Linguistica Uralica 46/3: 215–218.
- 100 éve született A. Kövesi Magda (1910–1992). FUD 17: 261–256.
- In memoriam Seppo Suhonen (1938–2010). FUD 17: 265–268.
- A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Budapest. Honti László (főszerk.) – Csúcs Sándor (szerk.) – Keresztes László (szerk.). A 2. javított kiadás ugyanebben az évben jelent meg.

2011

- **Bevezetés a mordvin nyelvészetbe.** Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 147 l.
- The Standardization of Minor Fennic Languages (Karelian, Veps). In: Nagy, László Kálmán et al. (eds), Languages and cultures in research and education. Jubilee volume presented to professor Ralf-Peter Ritter on his seventieth birthday. Jagellonian University Press, Cracow. 133–145.
- A körülírás és grammatikalizáció a vogul és osztják bibliafordításokban. Magyar Terminológia 4/1: 28–35.
- Morféma-alternációk a moksa-mordvin határozatlan névragozásban I. FUD 18: 99–116.
- Mészáros Edit (szerk.): Magyar–erza-mordvin szótár / Венгрань–эрзянь валкс. (Ismertetés.) NyK 107: 341–346.
- Eberhard Winkler – Karl Pajusalu (Hrsg.): Salis-livisches Wörterbuch. (Ismertetés.) Nyelvtudományi Közlemények 107: 346–348.
- Jack Rueter: Adnominal Person in the Morphological System of Erzya. (Ismertetés.) FUD 18: 192–195.
- В. П. Цыпкайкина: Темпоральность в мордовских языках и принципы её описания. (Ismertetés.) FUD 18: 195–196.

2012

- A mordvin réshangok keletkezésének tanulságai. In: Winkler, Eberhard et al. (Hrsg.), Lapponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 82: 93–98.
- Morféma-alternációk a moksa-mordvin határozatlan névragozásban II. FUD 19: 101–122.
- М. Д. Имайкина: Неень шкань эрзянь келесь. Фонетика (Учебник). (Ismertetés.) FUD 19: 228–230.
- Н. С. Алямкин – О. Е. Поляков: Мокшень кяль. Синтаксис (Учебник). (Ismertetés.) FUD 19: 231–234.

2013

- Morféma-alternációk a moksa-mordvin határozott és birtokos személyragozásban. FUD 20: 109–152.
- A. D. Kylstra – Sirkka-Liisa Hahmo – Tette Hofstra – Osmo Nikkilä: Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen I–III. (Ismertetés.) Nyelvtudományi Közlemények 109: 473–479.
- Lars-Gunnar Larsson: Grenzen und Gruppierungen im Umesamischen. (Ismertetés.) Nyelvtudományi Közlemények 109: 492–494.

- Maticsák Sándor. A mordvin írásbeliség kezdetei (XVII–XVIII. század). (Ismertetés.) *Linguistica Uralica* 49/3: 228–230.
- Csúcs Sándor 70 éves. *FUD* 20: 365–366.
- Honti László 70 éves. *FUD* 20: 367–368.
- Tuomo Lahdelma 60 éves. *FUD* 20: 371–373.
- In memoriam Kálmán Béla (1913–1997). *FUD* 20: 375–376.
- Professzorom, Kálmán Béla. *FUD* 20: 385–390.
- Kálmán Béla, a tanár. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 400–406.
- In memoriam Erkki Itkonen (1913–1992). *FUD* 20: 390–392.
- In memoriam Aulis J. Joki (1913–1989). *FUD* 20: 393–395.
- Tuomo Lahdelma 60 éves. In: Fenyvesi Kristóf – Tuomo Lahdelma (szerk.), *Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban. A Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi programjának első húsz éve. Spectrum Hungarologicum* 7. Jyväskylä – Pécs. 218–221.

2014

- A moksa-mordvin birtokos személyragozás átalakulása. In: Nobufumi Inaba – Jorma Luutonen – Arja Hamari – Elina Ahola (toim.), *Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi. MSFOu* 270. Helsinki. 140–147.
- Beáta Wagner-Nagy: On the Typology of Negation in Ob-Ugric and Samoyedic Languages. (Ismertetés.) *FUD* 21: 235–238.
- Artturi Kannisto – Vuokko Eiras – Arto Moisio (red.): *Wogulisches Wörterbuch. (Ismertetés.) FUD* 21: 238–241.
- Zaicz Gábor 70 éves. *FUD* 21: 284–286.

2015

- Смешение структур в личных окончаниях притяжательного склонения мокша-мордовских диалектов. *FUD* 22: 111–122.
- Kálmán Béla. In: Takács József (szerk.), *Katolikusok Debrecenben 1715–2015. Debrecen–Nyíregyházi Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár. Debrecen.* 453–455.
- Száz éves a finn- és finnugoroktatás a Debreceni Egyetemen. *Debreceni Szemle* 22/1: 34–45. [– Maticsák Sándor]
- Száz éves a finn- és finnugoroktatás a Debreceni Egyetemen. *FUD* 22: 3–16. [– Maticsák Sándor]
- Nobufumi Inaba: Suomen datiivigenetiivin juuret vertailevan menetelmän valossa. (Ismertetés.) *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 456–460.
- Taarna Valtonen: Mielen laaksot / Miela vuomit. (Ismertetés.) *FUD* 22: 354–362.

- Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin (szerk.): Nyelvelmélet és kontaktológia 2. Piliscsaba 2013. (Ismertetés.) Nyelvtudományi Közlemények 111: 460–463.
- 150 éve született Heikki Paasonen (1865–1919). FUD 22: 401–408.

2016

- Santeri Junttila: Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislajinojen tutkimushistoria. (Ismertetés.) FUD 23: 315–319.
- Ago Künnap 75 éves. FUD 23: 353–319.

2017

- **Основы мордовского языкознания.** Debrecen University Press, Debrecen. 186 l.
- A mordvin birtokos személyragozás anomáliái (nyelvtörténeti elemzés). In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.), A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 9. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 165–172.
- Маргарита Кузнецова: Названия диких и домашних животных в марийском языке. (Ismertetés.) FUD 24: 359–364.
- Száz éve született Bo Wickman (1917–2007). FUD 24: 391–392.
- Lars-Gunnar Larsson 70 éves. FUD 24: 403–406. [– Maticsák Sándor]
- Tõnu Seilenthal 70 éves. FUD 24: 406–409. [– Maticsák Sándor]

2018

- Folia Uralica Debreceniensia 1–25. (1989–2018). Mutató – Index. 67 l. [– Maticsák Sándor]
- 30 év – 25 szám: Folia Uralica Debreceniensia 1–25. FUD 25: 361–367.
- Lars-Gunnar Larsson: Per Holmberger och sockenlapparnas språk. (Ismertetés.) FUD 25: 323–329.

2020

- Aranylile szólt 1983 tavaszán. Az első áttekintő számi költészeti antológiáról. In: Domokos Johanna (szerk.), Alkotni csodára vágyva – kortárs számi művészeti fejlemények. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 255–261.
- Maticsák Sándor: A magyar nyelv eredete és rokonsága. (Ismertetés.) Debreceni Szemle 28/4: 479–484.
- Paul Kokla 1929–2020. FUD 27: 345–348.

Kiss Antal 80 éves

Kiss Antal Debrecenben született 1941. március 23-án. Középiskolai tanulmányait Hajdúszoboszlón végezte. 1959-ben felvételt nyert a Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar–latin szakára. 1964-ben szerzett középiskolai tanári diplomát. 1963-ban elkezdte az akkor induló finnugor szakot is. Itt 1966-ban végzett, Keresztes Lászlóval és A. Molnár Ferencsel együtt.

Végzés után 1964-ben az egyetem magyar nyelvészeti tanszékére került nyelvtanárnak, majd tanársegéd lett. Tanszékvezetője Papp István volt, aki – maga is részben fennológus révén – mindig is bátorította munkatársai finnugrisztikai munkásságát. Az ő javaslatára jutott el az 1965–66-os tanévben Kiss Antal Finnországba ösztöndíjasként. Helsinkiben elsősorban Pertti Virtaranta finn dialektológiai, Aulis J. Joki uralisztikai és Väinö Kaukonen finn népköltészeti (Kalevala) óráit látogatta.

Kiss Antal 1972-ben átkerült a Finnugor Nyelvtudományi Tanszékre adjunktusnak, majd 2000-ben docens lett. Az 1994–95-ös tanévben a finnugor tanszék megbízott vezetője volt. 2003 végén vonult nyugdíjba. Közben két ízben dolgozott magyar lektorként a finnországi Jyväskylä egyetemén, 1975 és 1981 között, majd az 1984–85-ös tanévben. Itt a magyar nyelvórákon kívül tanított magyar nyelvtörténetet, dialektológiát, magyar irodalmat, vogul és votják nyelvet

1992 és 1998 között másodállásban a Miskolci Egyetemen tanított finnugrisztikát és magyar nyelvtörténetet, 1999-től pedig a Károli Gáspár Református Egyetem oktatója volt.

Több mint negyven éves tanári pályafutása során számos tárgyat tanított. Generációk emlékeznek „szekrénytan” óráira, ahol megismertette a hallgatókat a finnugor nyelvtörténet kézikönyveivel, szótáraival. Tanított magyar szakosoknak finnt, finn szakosoknak finnugor hangtörténetet, vogult, votjákat, finn irodalmat, finn művelődéstörténetet, sőt észt irodalmat is.

Kiss Antal hallgatóként Kálmán Béla irányításával részt vett Munkácsi vogul szótárának cédulázásában és Papp István magyar–finn szótárának anyaggyűjtésében is. Szakdolgozatát finnugor témából írta (*Figura etimologica a vogul népköltészetben*), de aztán a Magyar Nyelvtudományi Tanszékre kerülve kutatási területét időlegesen a magyar nyelvtörténet felé fordította. Egyetemi doktori értekezését, *A határozós szerkezet a Példák Könyvében* címmel 1972-ben védte meg. (Ezt 1996-ban minősítették át PhD-vá.) Ebben az időszakban stilisztikai és nyelvtörténeti témájú cikkeket jelentetett meg.

Jakab Lászlóval közösen indították útjára a Számítógépes Nyelvtörténeti Adattárat. Ebben öt régi magyar kódex (Jókai-kódex, Birk-kódex, Guary-kó-

dex, Apor-kódex, Festetics-kódex, 1978–2001) anyagát kódolták. Ez az úttörő jellegű vállalkozás egy idő után nem folytatódott.

Finnugrisztikai kutatásai három területre koncentrálnak: votják nyelv, finn mint idegen nyelv, finn–magyar kontrasztív nyelvészet. Andrásyné Kövesi Magda irányításával permi nyelvészettel foglalkozott. Tanulmányai jelentek meg a votják határozókról, az első szótagi hangok történetéről, a magyar és a votják közös szókincséről, a votják személynevekről, s foglalkozott tudománytörténeti kérdésekkel is. Votják műfordításai az Alföld c. irodalmi folyóiratban láttak napvilágot.

1986-ban jelent meg egy rövid, 70 oldalas füzete (Finn I. évf. magyar szakosoknak). Az oktatásban jól használható könyvecske mindenképpen megérdemelt volna legalább egy jegyzet formátumú kiadást.

Kiss Antal több kontrasztív nyelvészeti tanulmányt írt, elsősorban a fordítások elméleti és gyakorlati kérdéseiről. Ő maga is készített szépirodalmi fordításokat Toivo Pekkanen, Veikko Huovinen és Ilmari Kianto műveiből.

Rendszeres előadója volt a finnugor kongresszusoknak, nemzetközi konferenciáknak és szimpóziumoknak. Szorgalmasan munkálkodott tudományágának népszerűsítésén is.

Tagja a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a helsinki Finnugor Társaságnak és levelező tagja a Finn Irodalmi Társaságnak. A *Folia Uralica Debreceniensis* első négy számának társszerkesztője volt.

Kiss Antalt – a tanszékünk másik ünnepeltjéhez hasonlóan – 35 éve ismerem. Előbb tanárom, majd kollégám volt. Tanári munkássága magas szintű volt, generációk nyilatkoznak róla elismeréssel, szeretettel. Sajátosan fanyar humora mindig is közel állt hozzám. Finnes szűkszavúsága messze földön ismert. Habár az utóbbi időben kissé elszakadt a tanszék mindennapi életétől, a síkfőkúti szemináriumok és intézeti előadások elmaradhatatlan résztvevője a mai napig.

Kedves Tóni! Jó egészséget, csendes, békés életet kívánunk lányaid, unokáid körében!

MATICSÁK SÁNDOR

In memoriam

Heikki Leskinen (1930–2021)

Lapzárta után érkezett szerkesztőségünkbe a hír: 2021. december 7-én 91 éves korában elhunyt Heikki Leskinen, a Jyväskyläi Egyetem nyugalmazott finn nyelvészprofesszora.

Heikki Olavi Leskinen 1930. október 10-én született Kurkijokiban (ma Karjalai Köztársaság/Oroszország). A karjalai lakosság evakuálásakor családja is több százezer karjalai között az új finn határ mögé, Parikkalába kényszerült átköltözni, így Heikki Leskinen itt érettségizett 1949-ben. Karjalai gyökerei predesztinálták anyanyelvének tanulmányozására. 1956-ban szerzett finn nyelv és irodalom szakos diplomát a Helsinki Egyetemen. 1959-ben licenciátus lett, majd 1963-ban doktorált az északnyugat-ladogai nyelvjárások konszonantizmusának történetéből (*Luoteis-Laatokan äännehistoria I. Konsonantit*). Ugyanitt volt kutató (többek között a karjalai nyelvjárási szótár munkatársa), lektor, majd 1966-ban egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1967-ben pályázat útján nyerte el a Jyväskyläi Egyetem Finn Nyelvtudományi Intézetének professzori állását, amelyet 1993-ban történt nyugdíjba vonulásáig látott el.

Tudományos munkássága középpontjában a finn és karjalai nyelvjáráskutatás állt. Kutatta a II. világháború után Finnországba áttelepített karjalai lakosság nyelvhasználatát, nyelvi asszimilációjukat. Kezdeményezte a karjalai nyelvatlasz és karjalai szövegek kiadását. Ő indította útjára a finn nyelvjárások történetét feldolgozó oktatási segédanyagot (*Suomen murteiden historiaa I–III. 1975–1981*). Foglalkozott finn nyelvtörténeti kérdésekkel, alaktannal, tudománypolitikával, nyelvműveléssel. Széleskörű érdeklődését mutatja, hogy még egy orvosi szlengszótár szerkesztésében is részt vett.¹

¹ Tudományos és oktatói munkásságának részletesebb ismertetésére a 70. születésnapjára megjelent köszöntésben került sor (Folia Uralica Debreceniensia 7 [2000]: 203–205).

Aarni Penttilä tanszékének örököséként kezdettől fogva szívügyének tekintette az egyetemi állandó magyaroktatás megszervezését. Jyväskylä komoly „magyaros” múlttal büszkélkedhet. Már a II. világháború előtt és után több magyar nyelvész (Lakó György, Papp István, Kálmán Béla) tanított az itt rendezett nyári egyetemi kurzusokon. Az egyetem elődintézményében, a főiskolán 1966-ig magyar tanfolyamokat tartottak, majd 1968-tól – immáron egyetemi keretek között – folyt rendszeres magyaroktatás. Eleinte Sente Imre gondoskodott a magyartanításról óraadóként, majd 1975-től már a magyar–finn kulturális csereegyezmény értelmében került állandó magyar lektor a Jyväskyläbe. Papp István „örökségként” Leskinen professzor előnyben részesítette a debreceni pályázókat, és mindig bátorította lektorai nyelvészeti kutatásait, akik mindannyian optimális munkakörülményeket találtak a vezetése alatt álló intézetben. A debreceni lektorok sorrendben: Kiss Antal (1975–81, 1984–95), Keresztes László (1981–84), Kornyané Szoboszlay Ágnes (1985–89), S. Varga Pál (1989–92) és Maticsák Sándor (1992–96). Heikki Leskinen után sem szűnt meg a magyaroktatás, Matti Leiwo professzor is igényelte a magyar lektor munkáját. Szerepét rövidesen Tuomo Lahdelma professzor vette át, és ő dolgozta ki a hungarológia szélesebb oktatási és kutatási programját. A hungarológia 1990-ben mellékszak, s 1994-ben főszak lett, ahol a nyelvoktatás és a nyelvészeti stúdiumok mellett a többi humán tudományterület (történelem, művészettörténet, etnológia, zenetudomány és irodalom) is egyenrangú szerephez jutott.

Még egy fontos mozzanatot meg kell említenünk Heikki Leskinen habitusáról. 1993-ban azért vonult vissza az oktatás mindennapos rutinjától és a bürokrácia rabságából, hogy erejét teljes egészében az 1995-ös jyväskyläi finnugor kongresszus (CIFU-8) megszervezésére fordíthassa. Ebben az akkori magyar és észti lektorok (Maticsák Sándor és Tõnu Seilenthal) hatékony segítségét nyújtottak neki.

Heikki Leskinen életének két utolsó évtizedét visszavonultan töltötte. Ám debreceni kollégái és barátai gyakran idézték föl hálával egymás közötti beszélgetésükben az alakját. Magyarország iránti vonzódását családjába is beoltotta. Fia, Juha Leskinen is részt vett a közös kutatómunkában. Tanulmányai folyóiratunkban is megjelentek. Néhány évig a budapesti ELTE-n tevékenykedett finn vendégprofesszorként. Édesapjának, a kitűnő finn nyelvjáráskutatónak és nyelvtörténésznek eltávozása alkalmából ez úton is őszinte részvétünket fejezzük ki a családnak – ígérve, hogy emlékét szeretetben megőrizzük. Volt debreceni kollégái és örök barátai nevében,

KERESZTES LÁSZLÓ – MATICSÁK SÁNDOR

Fodor István (1943–2021)

Fodor István Zentán született, 1943. szeptember 9-én. A kengyeli általános iskolában kezdte tanulmányait, majd a törökszentmiklósi gimnázium reálgozatán érettségizett. A szegedi egyetem bölcsészettudományi karára adta be jelentkezését, de érdeklődési köre végül messzebbre vitte: a moszkvai Lomonoszov egyetem történettudományi karán kezdte meg a tanulmányait. A régészet és a turkológia tudományába mélyedt el. Kiváló nyelvérzékével hamar elsajátította az orosz nyelvet is (Szegedre még német szakra jelentkezett). Kiépítette szakmai kapcsolatait, könyvtárakba járt, és beutazván a Szovjetuniót, a vidéki múzeumok régészeti anyagát is tanulmányozta. A finnugor és a török népek őstörténetének kutatása mellett kötelezte el magát.

Hazatérése után 1967-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban kezdett el dolgozni. Élete során ez az intézmény maradt a fő munkahelye. Egyetemi tanulmányai során Fodor István olyan tudást szerzett, amelynek itthon senki nem volt a birtokában. A honfoglaló magyarság régészeti emlékanyagának keleti kapcsolatait nagy érdeklődéssel kutatták a magyar szakemberek, Fettich Nándor és László Gyula olvasta az orosz nyelvű publikációkat is, de a finnugor régészeti emlékek orosz nyelvű szakirodalma fölött nem rendelkeztek olyan áttekintéssel, mint pályakezdő kollégájuk.

A finnugor őstörténetet tárgyaló első munkái (*Einige kulturgeschichtliche Beziehungen der ungarischen Urgeschichte*, 1971; *Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása*, 1972) után Fodor István tudásának megfelelő fontos megbízásokat kapott. Magyarország történetének tíz kötetre tervezett összefoglalásához előtanulmányként megírta a *Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből* című művét (1973), majd rövidesen megjelent a *Verecke híres útján...* című tudományos ismeretterjesztő könyve – több kiadásban és több nyelven (első kiadása: 1975). A budapesti finnugor kongresszus alkalmából kiadott *Uráli népek* című gyűjteményes kötetben *A finnugor régészet fő kérdései* címmel publikált tanulmányt (1975). Az uráli/finnugor őstörténet iránti általános érdeklődését jelzik további tanulmányai: *Az uráli és a finnugor őshaza kérdéséről* (1977), *О хозяйстве древних угров* [Az ugor ősnépesség gazdálkodásáról] (1980). Fodor István művei révén Magyarországon ismertté váltak és őstörténetünk kutatásába szervesen beépültek a finnugor régészet eredményei. A finnugor őstörténetet tárgyaló művek írása mellett Fodor István rendszeresen beszámolt a finnugor kongresszusok régészeti előadásairól, finnugor régészeti kiadványokat ismertetett és az Archaeológiai Értesítőben megemlékezett a finnugor régészet elhunyt kutatóiról.

Fodor István az őstörténet-kutatást komplex tudományként értelmezte. Szintézisre törekedvén azt kereste, hogy a társtudományok eredményeiből

milyen közös megoldást lehet kidolgozni. Megállapította, hogy a szovjet régészek által az uráli népek őstörténetével összefüggésbe hozott Urál–kámai neolitikus kultúra lényegében ugyanazt a területet fedi le, amelyet Hajdú Péter a nyelvészeti paleontológia módszerével az uráli őshazaként határozott meg, tehát az uráli őshaza a nyelvészet és a régészet adatai alapján a Nyugat-Szibériától az európai Elő-Urálig terjedő területre lokalizálható.

A finnugor őstörténet kutatása mellett Fodor István a honfoglaló magyarság tárgyi hagyatékának és kultúrájának keleti kapcsolataival is behatóan foglalkozott. *Honfoglaláskori régészetünk néhány őstörténeti vonatkozásáról* című tanulmányában (1973) a Kárpát-medencei leletanyag keleti finnugor párhuzamaival foglalkozott. Kutatási eredményeit *A honfoglaló magyarság kultúrájának keleti gyökerei* című kandidátusi értekezésében összegezte (1982, opponensei László Gyula és Róna-Tas András voltak).

Az 1975/76-os tanévben az ELTE finnugor tudományos diákkörének meghívására Fodor István előadást tartott a Finnugor Tanszék könyvtárában. Ezután fokozatosan bekapcsolódott az egyetemi oktatásba is. A budapesti és a szegedi egyetemen régészek, történészek és finnugristák számára tartott kötelező és választható szakkurzusokat. 1976-ban félállású docensnek nevezték ki a szegedi egyetemre. Később az ott újjáalakuló Régészeti Tanszék vezetője lett. Ezt a posztot 1997-től 2008-ig töltötte be. Szegedi tanítványai közül a honfoglalás és a magyar őstörténet kiemelkedő kutatójává vált Révész László és Türk Attila. Budapesten tanítványa volt Klima László.

Fodor István munkásságának harmadik, és az 1970-es évek végétől legfontosabbá váló iránya a hazai ásatási tevékenység volt. 1978-ban átvette a Nemzeti Múzeum középkori osztályának vezetését. Majd félszáz lelőhelyen végzett feltárást vagy járt helyszíni szemlén. Hajdúdorogon és környékén több honfoglalás és Árpád-kori temetőt tárt fel és végzett telepkutatásokat is. A leletanyag feldolgozása során változatlan figyelmet fordított a magyarság kultúrájának keleti kapcsolatrendszerére.

1986-ban Fodor Istvánt kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatójává. A múzeum élére egy pályája csúcsán álló, nemzetközileg elismert tudós került. Intézményvezetői feladatai mellett régészeti szakfolyóiratok szerkesztését irányította, és nemzetközi tudományos bizottságok irányító testületében is szerepet vállalt, többek közt Finnugor Kongresszusok Magyar Nemzeti Bizottságában is. A Kulturális Javak Visszaszolgáltatásának Bizottságában egy évtizeden át részt vett a Szovjetunióba hurcolt magyar műtárgyak utáni nyomozásban is. Igazgatói periódusának finnugor régészeti vonatkozású közleménye *A magyar szekerezés kezdetei* (1991) címet viseli, és az ugor nyelvi egység korának a lovas kultúrára vonatkozó emlékeit tárgyalja.

Fodor István főigazgatói megbízatása 1993-ig tartott. Felmentése szakmai indok nélkül történt. Múzeumigazgatói korszaka után újult erővel fordult az őstörténet kutatása felé. A finnugor őstörténet témakörében kialakított koncepcióján csak óvatosan változtatott, habár ismerte az újabb régészeti eredményeket és őstörténeti elméleteket. A finnugor előidőkről kialakított véleményét *A magyar őstörténet vázlata* című munkája elején olvashatjuk (1994). 1998-ban Turkuban egy őstörténeti konferencián összefoglalta az urál–indoeurópai kapcsolatok régészeti emlékeit. 2001-ben megjelent tanulmányában pedig röviden vázolta a finnugor régészet kutatástörténetét (*Finnugor régészet – egykor és ma*). Ez a műve máig alapvető fontosságú a kutatásban és az egyetemi oktatásban. Ezekre az évekre esik egy finnugor régészeti előadásokat is magába foglaló őstörténeti konferencia (*Magyarok térben és időben*, konferenciakötet: 1999) és egy kiállítás (*Káma-vidéki rokonaink őstörténete*, kiállítási katalógus, 1996) megszervezése is.

2009-ben *Őstörténet és honfoglalás* címmel jelent meg Fodor István új őstörténeti összefoglalása, amely a finnugor előidőktől kezdve nyújt áttekintést. Ez a műve az 1975-ös *Verecke híres útján...* című kötet átdolgozott kiadásaként is értékelhető (orosz kiadása: *Венгры: древняя история и обретение родины* [Magyarok: őstörténet és honfoglalás], 2015).

A magyar őstörténet legkorábbi periódusa, az ugor egység kora és a magyarság kialakulása mindig foglalkoztatta Fodor Istvánt: e témakörhöz viszonylatért tudományos munkásságának utolsó korszakában is. *A nyugat-szibériai vaskori „kincsleletek”* című tanulmányában fölvetette azt a lehetőséget, hogy I. (Nagy) Péter cár szibériai aranyai esetleg a korai magyarok emlékei közé sorolhatók (2008). *Történelmünk kezdetei* címmel megjelent tanulmányában (2010) ismételten foglalkozott a magyar etnikai tudat kialakulásának körülményeivel. Úgy vélte, hogy ebben a korszakban vált a magyarság életformájává a lovaspásztorkodás. Ezeket a megállapításait igazolják az újabb nyugat-szibériai régészeti megfigyelések is. Munkásságának elismeréseként 2010-ben a Tatár Köztársaság Tudományos Akadémiája külső tagnak választotta meg.

A 2010-es évek első felében Fodor István még nagy utakra is vállalkozott: Tuvában ásatáson, Szalehardban és Vlagyivosztokban régészeti konferenciákon vett részt. Egyik legutolsó tanulmányában, a Nyelvtudományi Közlemények 113. kötetében (2017) Hajdú Péter őstörténeti munkásságát értékelte. Életének utolsó 2-3 évében betegeskedett, kezdett visszavonulni az aktív kutatómunkától. A finnugor és a magyar őstörténet terén egységes rendszerbe foglalt, rendkívül jelentős életművet hagyott ránk.

KLIMA LÁSZLÓ

**150 éve született Kustaa Fredrik Karjalainen
(1871–1919)**

A helsinki székhelyű Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura, SUS) 2021. szeptember 17-én félnapos konferencia keretében emlékezett meg egykori titkára, Kustaa Fredrik Karjalainen születésének százötvenedik évfordulójáról. A tudománytörténet Karjalainent elsősorban úgy tartja számon, mint aki szibériai kutatóútján – bejárva a hantik (osztjások) lakta területeket – hatalmas mennyiségű nyelvi, néprajzi és folklorisztikai anyagot gyűjtött. Jelen kötetben is szerepel egy olyan tanulmány, mely ennek az utazásnak a körülményeivel foglalkozik (vö. 67–77). Az alábbiakban Karjalainen életének és munkásságának kevésbé ismert, de nem kevésbé fontos részleteiről fogok szólni.

K. F. Karjalainen – vagy ahogyan kortársai emlegették, Kusti Karjalainen – 1871. augusztus 21-én született az észak-finnországi Kajaaniban, munkáscsaládban. Édesapja fűrésztelepen dolgozott, édesanyja korán elhunyt. A szegény sorsú, tehetséges kisfiút iskolaigazgatója fogadta be a saját családjába. Később Kusti ezt a pártfogóját is elveszítette, így kuopiói liceumi éveit idején házitánítóként kereste a kenyerét. Az érettségi vizsgát 1892-ben tette le, majd beiratkozott a Helsinki Egyetemre. Finn és finnugor nyelvészetet, valamint egyetemes történelmet tanult. Alapszakos záródolgozataira készülve rövid idő alatt elsajátította a francia és az angol nyelv alapjait is. A svéd nyelvvé egy tanítványa révén már Kuopióban megismerkedett.

Tudományos érdeklődésével egybeeső pénzügyi lehetőséget kapott, amikor a Finn Irodalmi Társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, SKS) megbízásából 1894 tavaszán csatlakozott I. K. Inha (1865–1930) fotográfus, író kelet-karjalai expedíciójához. Az volt a feladata, hogy gyűjtse fel a Fehér-tengeri (Vienanmeri-vidéki) karjalai nyelvjárás szókincsét. A gyűjtés alapja Elias Lönnrot nagyszótára, a *Suomalais-ruotsalainen sanakirja* (Helsinki, 1880), az adatközlő pedig Venehjärvi faluban egy, a hagyományokat jól ismerő énekes, Varahvontta Lesonen.

Bő két hónap alatt Karjalainen mintegy tízezer szócikket vetett papírra, valamint több száz értékes folklór szöveget: kalevalai runókat, menyasszony- és halottsiratókat, hiedelemszövegeket, meséket, találós kérdéseket és népszokásokkal kapcsolatos leírásokat. A szógyűjtés a hatkötetes karjalai nyelvjárás szótár anyagát gazdagította (*Karjalan kielen sanakirja* I–VI. Helsinki, 1968–2005), a folklór szövegek egy része pedig bekerült a 34 kötetes finn népköltészeti antológia, a *Suomen kansan vanhat runot* (Helsinki, 1908–1948, 1997) megfelelő fejezeteibe. A lakodalmi szokások leírása I. K. Inha

Kalevalan laulumailta című fotóalbumában jelent meg, abban a kötetben, mely a karelianizmus szellemében született, és meghatározó módon alakította a finnek Kalevala-képét (Helsinki, 1911: 227–251).

A sikeres kutatóút eredményeképpen Karjalainen a következő évben, 1895-ben is elnyerte a Finn Irodalmi Társaság ösztöndíját. Ezúttal a tveri karjalai nyelvjárasterületet járta be, útítársa Vihtori Alava (1870–1935) folklorista volt. Karjalainen itt mintegy tízezer szót és 36 nyomtatott oldalnyi szöveget gyűjtött.

A harmadik gyűjtőútra 1897-ben került sor, az úticél az Olonyec-tó (Aunus) északi partja volt. Útitársa, a folklorista Uuno Karttunen (1874–1959) Repola faluban táborozott le, Karjalainen szógyűjtése (8 400 cédula) pedig Rukajärviben történt. A karjalai szótár előszava szerint ennek az expedíciónak a dokumentálása igen hiányos. Ennek az is lehet az oka, hogy hirtelen megsűrűsödtek Karjalainen feladatai: 1897-ben szerezte meg a filozófiai kandidátusi, 1898-ban a magiszteri fokozatot, emellett 1896–98-ban egy ipari iskolában finn nyelvtanárként működött. Mindeközben aktívan részt vett a tudományos közéletben is. A Finnugor Társaság könyvfelelőse volt, rendszeresen írt a *Valvoja* című lapba, melynek később a szerkesztőbizottságába is bekerült. Alapítója volt a szintén 1897-ben induló *Virittäjä* című folyóiratnak, mely azóta is a finn nyelvészeti kutatások egyik legfontosabb fóruma. Érdekes körülmény, hogy a *Virittäjä* hat alapítója között Karjalainen mellett ott volt másik két expedíciós társa, Vihtori Alava és Uuno Karttunen is.

Ebben a sűrű időszakban pályázta meg az ifjú tudós a Finnugor Társaság ösztöndíját, melynek birtokában többéves expedícióra indult Szibériába. Kényelmesebb módon is produkálhatott volna a tudományos karrierjéhez szükséges eredményeket. Folytathatta volna többek között karjalai kutatásait. Ő azonban szándékosan választott ismeretlen terepet. Úgy vélte, így módon teljesedhetnek ki képességei, és így tud majd valóban hasznára válni a tudománynak. Életrajzírója, Kaarle Krohn a *Siperian matkoilta* (Porvoo, WSOY, 1921) című könyv 233. lapján idéz tőle egy levélrészletet: „Nem tartom magamat zseninek, aki új, a tudományt megrengető igazságokat fedez fel. Nekem a régi kották alapján kell új témákról énekelnem, ezzel kell hozzájárulnom a zsenik felfedezéseihez”.

A tanulás és a munka mellett a fiatalembernek udvarolni is volt ideje. Mielőtt elindult volna Szibériába, eljegyezte Zacharias Cleve pedagógiaprofesszor lányát, Elsa Mariát. A messzi útról szorgalmasan írta neki a leveleket, s hazatérte után, 1904-ben el is vette feleségül. Egy lányuk született 1905-ben, Ester Linnea.

Az ifjú utazó 1898. május 26-án indult el Finnországból, és Szentpétervár érintésével június 4-én érkezett meg Szibéria kapujába, Tobolszkba. Itt a megfelelő úti okmányok beszerzésével, múzeumok látogatásával készült kutatóútjára. Tobolszkban találkozott Pápay Józseffel is, aki észak felé tartott azzal a céllal, hogy megfejtse a Reguly Antal által feljegyzett hősénekeket. Karjalainen kutatóútja egy 1900 tavaszán tett, néhány hónapos finnországi látogatást leszámítva bő négy évig tartott. Ez idő alatt bejárta a hantik által lakott területeket. Előbb az Irtis és mellékfolyói (Konda, Demjanka) mentén gyűjtötte a déli hanti szókincset és szövegeket. Ezután következtek a Középső- és Felső-Ob mellékfolyói (Tremjugan, Vah, Vaszjugan). Végül pedig elutazott az Ob alsó folyására, egészen a torkolatig, Obdorszk városáig, ahol északi hantikkal dolgozott. Az utazás nyáron víziúton, hajón vagy csónakon történt, télen lovas- vagy rénszánon, nem ritkán gyalog. A még mindig ifjú, de immár sokkal tapasztaltabb kutatót 1902 augusztusában találjuk újból Tobolszkban. 1902. szeptember 20-án érkezett vissza Helsinkibe.

A Finnugor Társaságnak írt beszámolójában Karjalainen öt csoportba sorolta az általa gyűjtött anyagot: szójegyzékek, folklór szövegek, mitológiai tárgyú adatok, hangfelvételek és demográfiai adatok. Ezen kívül jelentős mennyiségű grammatikai feljegyzést vetett papírra, valamint fényképeket is készített.

Hazatérése után első dolga volt, hogy elkészítse disszertációját az osztják első szótagi magánhangzók történetéről. Értekezése 1904-ben jelent meg a Társaság kiadványsorozatában: *Zur ostjakischen Lautgeschichte I. Über den Vokalismus der ersten Silbe* (MSFOu. 23.).

A licenciátusi fokozat Karjalainen számára egyetemi magántanári (fi. *do-sentti*) címet hozott, de nem jelentett állandó pénzkereseti lehetőséget. Ezért elvállalta a bölcsészkar tudományos ügyintézői (fi. *amanuenssi*) állást, mely sok munkával és kevés szabadidővel járt. Többek között az ő felügyelete alá tartoztak a tanszéki könyvtárak is, ami azt hozta magával, hogy a diákok az ő szakmai irányításával készítették el szemináriumi dolgozataikat. Az oktatómunkában helyettesítésekkel vett részt. A finn lektori állást 1905–1913 között töltötte be helyettesként, a finn nyelv és irodalom professzorait pedig a következő években helyettesítette: 1908, 1910, 1913, 1914 és 1917. A Finnugor Társaságnak 1906-tól haláláig, 1919-ig volt a titkára.

Hivatali elfoglaltságai miatt nem tudott elmélyülten foglalkozni szibériai gyűjtésével. 1914-ben egy hangtani tanulmányt közölt, melyben a nazális *n*, *ŋ*, *ñ* mássalhangzók finnugor eredetét bizonyította (*Beiträge zur Geschichte der finnisch-ugrischen dentalen nasale*. JSFOu. 30/24.). Egy évvel korábban jelent meg az osztják rokonságnevek rendszeréről írt, sok új adatot közlő, út-

törő jelentőségű tanulmánya (*Wie Ego im Ostjakischen die Verwandten benennt*. FUF 13: 207–285), mely további etnolingvisztikai kutatások alapja lett.

A Karjalainen életében megjelent munkák közül kétségtelenül a legmonumentálisabb az obi-ugor népek hitvilágát bemutató monográfia, a *Jugralaisten uskonto* (*Suomensuvun uskonnot III*. WSOY, Porvoo, 1918). Ez a 601 oldalas kötet az addigi szakirodalom mellett tartalmazza mindazt az információtömeget, melyet Karjalainen Szibériában összegyűjtött. Nem csoda, hogy az 1920-as években németre, az 1990-es években pedig oroszra is lefordították.

Finnugrista berkekben korábban magától értetődött, hogy a magyar kutatók tudnak finnül, a finnek pedig magyarul. Ezért is, meg természetesen a tudományos kapcsolatok erősítése céljából látogatták szorgalmasan egymás országát. Karjalainen 1906 nyarán töltött hosszabb időt Magyarországon – Szinnyei Józsefnek Antti Jalavához írt leveléből tudjuk, hogy erre az útra a felesége is elkísérte (MSFOu. 224: 335).

A nyelvtanulás eredményes volt. A magyar nyelvű szakirodalom, többek között Munkácsi Bernát *Vogul népköltési gyűjteményének* két első kötete (1902, 1910) fontos forrása volt Karjalainennek, amikor mitológiai monográfiáján dolgozott. Jól értette, amit olvasott, és műve előszavában finom iróniát is megengedett magának: „A déli népekre jellemző élénk, gazdag fantáziájú Munkácsi sok helyen olyan dolgokat lát meg, amelyeket egy északi, átlagos képességekkel megáldott ember nagytitokkal sem venne észre” (*Jugralaisten uskonto*, 17).

1919-ben nagy csapás érte a Finnugor Társaságot és a finnugor nyelvtudományt. Augusztus 24-én, 54 éves korában elhunyt Heikki Paasonen. Karjalainen részt vett a temetésén Helsinkiben, majd visszaindult vidéki nyaralójába. Az út egy részét hajóval kellett megtennie. Szeptember 5-én a loviisai kikötőben szívroham végzett vele. Mindössze 48 éves volt. Hagyatékának rendezésével a Társaság Y. H. Toivonent bízta meg, aki 1948-ban kiadta két-kötetes nyelvjárási szótárát (*Ostjakisches Wörterbuch*. LSFU X/I–II). Az ő munkáját folytatta Vértes Edit, aki 1964-ben a nyelvtani feljegyzéseket jelentette meg (*Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten* MSFOu. 128.), 1975-ben pedig a déli hanti szövegeket (*Südostjakische Textsammlungen* MSFOu. 157.). A keleti hanti szövegek kiadása folyamatban van.

Karjalainen személyét és életművét a magyar kortársak is nagyra értékelték. A Nyelvtudományi Közleményekbe Szinnyei József írt róla nekrológot. E szavakkal jellemezte elhunyt kollégáját: „Egyike volt azoknak az önfelál-

dozó tudósoknak, a kik fáradalmaktól, veszélyektől, nélkülözésektől vissza nem riadva elvándoroltak hazájuktól messze-messze eső vidékekre és sanyarú viszonyok között ernyedetlen szorgalommal gyűjtögettek és mentettek meg tömérdek anyagot a tudomány számára” (NyK 45: 477).

CSEPREGI MÁRTA

E számunk szerzői

Alnajjar, Khalid	Helsinki Egyetem
Bába Laura	ELTE, Budapest
Baksa Máté	Debreceni Egyetem
Bartens, Hans-Hermann	Göttingen
Bíró Bernadett	Szegedi Tudományegyetem
Csepregi Márta	ELTE; Nyelvtudományi Kutatóközpont, Bp.
Domokos Johanna	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest; Bielefeldi Egyetem
Fejes László	Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
Gheno, Danilo	Firenze
F. Gulyás Nikolett	ELTE, Budapest
Hämäläinen, Mika	Helsinki Egyetem
Honti László	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest; Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
Janurik Tamás	Székesfehérvár
Juhos Meri	Debreceni Egyetem
Kazajeva, Nyina	Szaranszki Egyetem
Kelemen Ivett	Debreceni Egyetem
Keresztes László	Debreceni Egyetem
Klima László	Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest
Kormos Erik	Debreceni Egyetem
Kuznyecova, Margarita	Joskar-Ola
Larsson, Lars-Gunnar	Uppsala
Maticsák Sándor	Debreceni Egyetem
Molnár Judit	Göttingeni Egyetem
Panka Erzsébet	ELTE, Budapest
Partanen, Niko	Helsinki Egyetem
Pukánszky Alexandra	Debreceni Egyetem
Pusztay János	ELTE, Budapest
Rueter, Jack	Helsinki Egyetem
Rusvai Julianna	Nyíregyházi Egyetem
Saarinen, Sirkka	Turkui Egyetem
Sarhema, Maria	Helsinki Egyetem
Sipos Mária	Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest

Sipőcz Katalin
Szalóczy Bettina
Szergejev, Oleg

Szeverényi Sándor
Szíj Enikő
Takács Judit
Tamás Ildikó
Varga Judit
H. Varga Márta
Várnai Zsuzsa
Vigh József
Vigh-Szabó Melinda
Virtanen, Susanna
Voigt Vilmos

Szegedi Tudományegyetem
Debreceni Egyetem
Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi
Intézet, Joskar-Ola
Szegedi Tudományegyetem
ELTE, Budapest
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger
ELKH BTK Néprajztudományi Int., Budapest
Turkui Egyetem
Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest
ELTE, Budapest
Pannon Egyetem, Veszprém
Helsinki Egyetem
ELTE, Budapest

FOLIA URALICA DEBRECENIENSIA

- 1. 1989 pp. 142 Red. Keresztes László – Kiss Antal
- 2. 1991 pp. 222 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 3. 1994 pp. 160 Red. Keresztes László – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 4. 1997 pp. 260 Red. Nyirkos István – Kiss Antal – Maticsák Sándor
- 5. 1998 pp. 262 Red. Nyirkos István
- 6. 1999 pp. 246 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 7. 2000 pp. 216 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 8. 2001 pp. 761 Red. Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Tuomo Lahdelma
- 9. 2002 pp. 224 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 10. 2003 pp. 270 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 11. 2004 pp. 184 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 12. 2005 pp. 194 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor – Dusnoki Gergely
- 13. 2006 pp. 258 Red. Keresztes László – Maticsák Sándor
- 14. 2007 pp. 218 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 15. 2008 pp. 242 Red. Keresztes László – Petteri Laihonen – Maticsák Sándor
- 16. 2009 pp. 234 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 17. 2010 pp. 275 Red. Maticsák Sándor – Petteri Laihonen – Keresztes László
- 18. 2011 pp. 231 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 19. 2012 pp. 264 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 20. 2013 pp. 404 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László – Susanna Virtanen
- 21. 2014 pp. 290 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 22. 2015 pp. 431 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 23. 2016 pp. 359 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 24. 2017 pp. 413 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 25. 2018 pp. 371 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 26. 2019 pp. 362 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 27. 2020 pp. 353 Red. Maticsák Sándor – Keresztes László
- 28. 2021 pp. 569 Red. Maticsák Sándor – Kelemen Ivett

Megrendelhető – tilaukset – to be ordered from – Bestellbar – заказ:

Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszék
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1. – Tel.: (36-52) 512 923
E-mail: enagy.katalin@mnytud.arts.unideb.hu

Interneten elérhető: http://finnugor.arts.unideb.hu/fud_honlap/